

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

KALIDASA'S
ABHIJNANA-SAKUNTALAM

WITH AN ORIGINAL
SANSKRIT COMMENTARY,
AND
CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES,
and Test & University questions, etc etc

BY
SARADARANJAN RAY, M. A.,
Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati,
Late Principal, Vidyasagar College

TWELFTH EDITION REVISED & ENLARGED
BY
KUMUDRANJAN RAY, M.A., Ph.D.(h),
Bhishagacharyya

Published by K. Ray, M. A.
7 Bhawani Dutt Lane, Calcutta

Printed by R. N. Mitra at the Nalanda Press,
159-160, Cornwallis Street, Calcutta.

Preface to the First Edition.

There exists now so many good editions of Kalidasa's *Abhijnana-Sakuntalam* that a fresh attempt to edit the book seems hardly called for. A word is therefore necessary to justify the appearance of the present work.

The *Sakuntala* (शकुन्तला) * is the masterpiece of India's greatest poet. Manuscripts of the book exist all over India. But they read differently. In the midst of this difference, however general agreement is seen in certain manuscripts which has led European scholars to divide the manuscripts into three broad classes. These are—

---

* This is the name under which the book is referred to in standard Sanskrit works. The *प्रज्ञापना* however calls it *अभिज्ञान-शकुन्तल*—a queer compound variously derived thus—*अभिज्ञान-शकुन्तला* शकुन्तला *अभिज्ञानशकुन्तला*—*Sakuntala* remembered by means of the token (Ring), शकपाणिं वादि । By transference of epithets this means the नाटक which tells us how *Sakuntala* is remembered by means of the ring नाटकविशेषत्वात् नपुंसकत्वम् । The final vowel is then shortened by the rule 'अखी नपुंसके प्रातिपदिकम्' । Or thus *अभिज्ञानश्च शकुन्तला च* gives a इन्द compound which is taken in the singular by the *Varttika*—"सर्वे इन्दी विभाषया (१) एकवदभवतीति वाच्यम्" । When singular (समाहार and एकवदभाव), it is in the neuter by the rule 'स नपुंसकम्' giving the form *अभिज्ञान-शकुन्तलम्* in the sense—"The token and *Sakuntala*." By transference of epithets this is applied to the drama the subject matter of which is—"The token and *Sakuntala*."

- (1) Manuscripts written in the Bengali character
- (2) Those written in the Devanagari character,
- (3) Manuscripts written in Telugu

These are known respectively as the Bengali Recension, the Devanagari Recension, the South India Recension

Several eminent scholars have made a special study of the Bengali Recension

In 1860, Pandit Premchandra Tarkavagisha brought out his edition under the supervision of Prof E B Cowell. This is a specially valuable edition embodying as it does the result of the co-operation of European research with the erudition and profundity of indigenous scholarship. Dr B. Pischel's edition appeared in 1877

The Devanagari Recension is almost equally well represented. The excellent edition of Pandit Isvara Chandra Vidyasagara with a collation of readings from eight manuscripts is deservedly popular with Indian students. Prof Monier-Williams prepared his edition from very trustworthy manuscripts. The subtlety and judgment of the editor has rendered this work indispensable to all readers of the *Sakuntalam*.

I have no direct knowledge of the South India Recension.

But the Recensions are only a means to an end. They present processes of corruption—deviation from the poet's original. The utmost that can be said of them is that when they are finally determined, the hunt after manuscripts ceases. The editor's problem with reference to any particular passage is to determine how the poet had put it and not how any particular Recension has it. Hence the work of editing enters into a new stage when the Recensions are complete.

The editor has now to compare the Recensions carefully to ascertain which of them, if any, represents the poet's original

It is necessary that the editor approaches his work at this stage without bias for or against any particular Recension

Dr Pischel has little regard for the reliability of the South India Recension. He says "It is in South India that Sanskrit dramas have been adulterated" Prof Monier-Williams' contempt for the Bengali Recension is equally pronounced. He explains his preference for the Devnāgari Recension saying that Upper India "has produced copyists without scholarship, who have faithfully transcribed what they did not understand and, therefore could not designedly alter"

I do not know what happens in South India. But in Bengal books are copied by the pupils when they commence reading them. They take down daily from the Professor's manuscript their lesson for the next day. At this stage they are not competent to add or alter "designedly". Indeed I do not think additions or alterations come from the copyists be they with or "without scholarship". These are due to the Professors themselves and arise apparently from three causes,—

(1) An idea strikes when reading through a passage and vanity prompts the reader to versify and incorporate it with the text,

(2) A passage seems obscure,* Unwilling to leave

---

* Obscurities are expected considering that the poet lived at a remote period of antiquity. At one time it was customary to refer him to the sixth century A. D. Prof,

PREFACE TO THE SIXTH EDITION

In 1920, prof. A. B. Gajendragadkar of the Elphinstone College, Bombay, brought out an edition of the *Sakuntalam with notes and Commentary*. This edition and that of mine possess a very large amount of matter in common. These are not common property which any one may make use of. Prof. Gajendragadkar has my special permission to retain them in his edition on certain conditions

In his preface, Prof Gajendragadkar says—"The Calcutta edition of Principal Saradaranjan Ray, however, appeared to us to be distinctly original and we have made full use of it. We generally point out where we differ from Ray or where we think he has gone wrong."

Unfortunately, in Prof, Gajendragadkar's edition, I have been named while being criticised, but not mentined where adopted in full. This is apt to leave an unfavourable impression of me with

Expressions like "are unbounded" &

vague and will not correct the impression,

I have therefore in this edition tried to indicate the passages adopted by Prof Gajendragadkar and to reply to his adverse criticisms.

Calcutta, }
November, 1924 } SARADARANJAN RAY.

PREFACE TO THE PRESENT EDITION

This is a thoroughly revised edition of our *Sakuntalam*. Many useful notes, citations are inserted in suitable places. Thus I hope this edition will be most up-to-date and hence all the more interesting and useful to our readers

In this Edition Beng. Trans. is omitted for want of papers and the price is made 4/12/- to suit all.

April, }
1943 } KUMUDRANJAN RAY.

INTRODUCTION

✓ 1. The Age of Kalidasa

TRADITION

The Indian learns in his childhood that Kalidasa, the greatest poet of India after Vyasa and Valmiki, was one of the 'nine gems' of the court of a certain prince named Vikramaditya. Tradition also has it that the Samvat era, which is still current was introduced by this prince to commemorate his accession to the throne of Ujjayini. It is the 1982nd of the Samvat era to-day. Hence 1982 years ago in the first century B C Kalidasa wrote his immortal works.

FERGUSSON'S ATTACK

Against this we read—'It has long been an open secret however that there is absolutely no documentary evidence of the existence of such a king Vikramaditya in the first century B C. But the puzzle has always been, how the belief in such a king, living in the first century B C could have arisen, and this puzzle has at last been solved by Mr Fergusson. I cannot help thinking that in the main his solution will turn out to be correct'—Thus writes Prof Max Muller in his "India, what can it teach us". The solution is that king Harsa of Ujjayini surnamed Vikramaditya defeated the Mlechchhas at the great battle of Korur in 544 A D expelled them from India, and in commemoration of the victory founded the Vikrama era. He dated his new era 600 years back thus making it appear as if it commenced in 57 B C. The Vikrama era "cannot therefore occur in any historical document before 544 A D. Along with Vikramaditya, Kalidasa is brought down to the middle of the sixth century A D."

CORROBORATION OF FERGUSSON

(i) Prof. Max Muller believes that Mallinatha corroborates Fergusson's theory while commenting on the 14th verse of the Meghadutam "Whatever we may think of the pointed allusion which Mallinatha discovers in Kalidasa's own words to Nichula and Dingnaga—and I confess that I believe he is right—there can be little doubt that Mallinath must have known of both Nichula and Dingnaga as contemporaries of Kalidasa, before he could have ventured on his explanations, we shall probably now feel more confident in placing Kalidasa in the middle of the sixth century"—Max Muller, India, what can it teach us

(ii) An indirect corroboration is also seen by supporters of this theory in the fact that Kalidasa uses the Astronomical term Jamitra in Kṛmāra VII sl 1 This word they say is borrowed from the Greeks The Sanskrit "Jamitra" and the Greek Diametron are the same The great borrower in this respect was Aryabhatta whose approximate date is 499 A. D Kalidasa therefore must have lived pretty long after 499 A. D

CORROBORATION OF LITTLE VALUE

Before discussing the theory itself I shall take up the corroboration as noted above.

In the first place, Prof Macdonell says on Mallinath's interpretation—"This explanation is extremely dubious in itself Then it is uncertain whether Mallinatha means the Buddhist teacher Dingnaga. Thirdly, little weight can be attached to the Buddhistic tradition that Dingnaga was a pupil of Vasubandhu, for this statement is not found till the sixteenth century. Fourthly, the assertion that Vasubandhu belongs to the sixth century depends chiefly on the Vikrama-ditya-theory, and is opposed to Chinese evidence, which indicates that works of Vasubandhu were translated in A. D 404"

Secondly, I believe Kalidasa himself never thought of such an explanation. This is obvious from the verse itself. The text is—

श्यानादश्यान् सम्मन्दिनुनाटुनपतीदद्मुखं य
दिङ्नामानां पयि परिहरन् श्यूलहस्तावन्नेप ॥

I doubt if श्यूलहस्तावन्नेप can be legitimately compounded to mean 'foolish vauntings as expressed by gesticulation'. Even if this point is allowed, the plural in दिङ्नामानाम् becomes indefensible when the word दिङ्नाम is not intended for many individuals, the plural will indicate respect (गौरव) for दिङ्नाम on the part of the poet. Would that be consistent in the case of a "hated rival" contempt for whom is already expressed by the ridicule in श्यूलहस्तावन्नेप ?

[N B —श्यूलहस्तावन्नेप should rather refer to roughly cut inscriptions of Asoka's time ?]

Prof. Max Muller makes much of the fact that Mallinath

century B C

Referring to the astronomical argument, Prof. Macdonell says— 'But it has been shown by Dr. Thibaut that an Indian astronomical treatise, undoubtedly written under Greek influence, the Romaka Siddhanta is older than Aryabhatta and cannot be placed later than A. D. 400.'

Max Muller refers with approval to the stress laid by Prof. Jacobi on the appearance of the word जनिव in Kumara. This approval implies two things—

(1) That the word is exclusively Greek

(2) That the Indians borrowed it not long before the 6th century after Christ

Prof. Macdonell's reply quoted above demolishes the 6th century theory. But it does not go far enough, जनिव and

Diametron may mean the samething yet neither need be the progenitor of the other. The supposition is possible that both come from a certain primitive word which like पिठ, माद, माद, दुदित &c. the nations possessed in common when they were together before the migrations. When the primitive Aryan house-holder, after the day's toil, sat chatting with his family, the vessel of drink (call it Soma or Amrita if you like) going round, he could not have helped noticing the utility of sitting all in a ring and the ease with which every diametrically opposite pair can then speak to each other. It is not then unlikely that a name was given to diametrically opposite positions and along with it to the diameter also.

Again, even if we admit the borrowing, the word is so common that no one need be surprised if it was appropriated when the very first batch of Greeks set foot on India.

But I believe we are beating an empty bush here. In the present instance Mallinatha seems to afford us an illustration of the habit of seeing new ideas in old expressions. The main, in fact, the only reason for taking अमित्र as derived from Greek Diametron is that the word is supposed to have no derivation in Sanskrit. It is extremely hazardous to say that a purely Sanskrit derivation cannot be found for अमित्र. अमि is known to mean "daughter." The वाचस्पत्य gives this meaning on the authority of the ऋष्यादक्षिभामणि, अमिं दुदितर दायति gives अमित्र with the affix क attached to the root दै to protect. The sense is 'That which guards the daughter from evil.' This derivation is sanctioned by the rule 'आतोऽनुपसर्गे क' : No possible objection can be urged against it. If this is allowed, अमित्र derived thus, or in any other legitimate way, may exist side by side with the technical (let us say for argument's sake) Greek derivative अमित्र without either interfering with the scope of the other's usage. Instances of such double existence are numerous. The words आख्यात, संदित &c have special

meaning in Grammar. They are constantly being used in other senses also. Even in scientific works the same word may be used technically and in the ordinary sense as well. A Geometer in arguing with an adversary is not barred from exclaiming—"What is the point of your argument" though his science gives a special meaning to the word "point". All depends upon the context. I believe ज्ञानिव, as I have derived it, actually suits the context better than ज्ञानिव in the sense of Diameter. I quote the sloka—

अधीवधीनानधिपस्य इदो तिथौ च ज्ञानिवगुणान्वितायाम् ।
समेतवस्य हिं सवान् सुनाथ विवाहदोचाविधिभवतिष्ठम् ॥

In the first place, what is गुण of ज्ञानिव ? Mallinatha explains saying गुण means गुह्यः। Even then गुह्य of ज्ञानिव—"purity of the diametrically opposite place"—is unintelligible, because Astrology defines ज्ञानिव with reference to the लघ्न and not to the तिथि as the context has it here. Mallinatha's defence that what attaches to the लघ्न may be attributed to the तिथि also does not seem satisfactory. This leads me to suspect that ज्ञानिव is not here used in the sense Mallinatha attaches to it.

My suspicion is strengthened from another consideration. I am told—I speak under correction—that at marriages, the purity of द्विकोण (the two positions 90 degrees either way form the लघ्न) has to be considered, while the purity of the लघ्न itself is at least as important as that of the ज्ञानिव। It is imperative to avoid ज्ञानिवदोष and युतदोष—impurities of the लघ्न and the opposite place. Why then is the poet silent about impurities at द्विकोण and the लघ्न ? It will not do to say that if the ज्ञानिव is pure, impurities elsewhere do not matter, For युतदोष is as bad as ज्ञानिवदोष। Besides, who are the parties involved ? The parents of the Universe are to be united, on the issue of the union depends the welfare of the whole host of gods and men. Such an occasion has to be accompanied by a combination of

Chandragupta II was named Vikramaditya, and that the existence of an earlier Vikramaditya has not yet been traced. This is rather a slippery ground to base a theory upon. In an essay read before the Sabitya Sabha of Calcutta and subsequently sent up before a meeting of the Bhandarkar Research Society, Poona, I have discussed this theory at length. The essay will shortly be published*, I shall therefore state here only the results obtained omitting all details

I. There is no reference to the Gupta kings in the works of Kalidasa

(a) Such reference can be assumed in any passage only when with such assumption the passage admits of a different interpretation, consistent with the reference

(b) Otherwise very awkward results follow bringing down the Mahabharatam the Ramayanam and the Vedas all to the Gupta period and making a clumsy and thoughtless rhymester of our poet

(c) Assuming such reference to exist in the writings of the poet the circumstances of the first staging of the Malavikagnimitram become a highly incongruous affair

II The presence of the Huns in Bactria, at the time of the poet, does not follow from the description of the wars of Raghu.

(a) Kshirasvamin's Vahlika is not Bactria. The Mahabharatam places Vahlika where the modern district of Attock is with Sakala (Sialkot) for its capital

(b) वङ्गसुतेरविचेदने should perhaps be सिन्धुसुतेरविचेदने which seems to be the reading of both Kshirasvamin and Mallinatha. Besides वङ्ग and Oxus seem to be different. The former has its source close to that of गङ्गा and falls into the Arabian Sea. The source of Oxus is some 700 miles away from that of the Ganges, and this river falls into the sea of Aral. Moreover from descriptions furnished by the Vishnupurana and other books वङ्गु and सिन्धु seems to be identical.

---

* Vide our Evolution of Gita.

Hence there is no basis for the supposition that Kalidasa lived in the fifth century A D

With the existence of more than one Vikramaditya* attempts to determine the age of Kalidasa through him must be more or less unsatisfactory. But independent evidence of his age, from outside as well as from the writings of the poet, is not altogether unobtainable. I note a few below

EVIDENCE OF THE BHITA MEDALLION

In the Report of the Archaeological Survey of India for 1909-1910, we read on page 40 —

"The most important work of research carried out in 1909-10 was, undoubtedly Mr Marshall's excavation at Bhita near Allahabad. The beautiful terra-cotta medallion found by Mr Marshall reminds us of a scene from the Sakuntala. In the two men on the quadriga in the centre of the medallion we may perhaps see King Dushyanata and his charioteer who are being entreated by a hermit not to kill the antelope which has taken refuge in Kanva's hermitage. We note also the hermit's hut and in front of it, a girl watering the trees in which we may recognise Sakuntala the heroine of the play."

The medallion is supposed to belong to the Sunga period. Now, the Sunga kings ruled at Pataliputra from 117 B C to 72 B C. If any of them knew of the Sakuntalam, then the drama and therefore its author Kalidasa must have existed before Christ.

---

* From the Kathasaritsagara we learn that the Brihatkatha which is supposed to have been written in the 1st and 2nd century A D mentions a Vikramaditya of Pataliputra and also one of Ujjayini. The latter was a redoubtable exterminator of the Mlechchhas (See Kathasaritsagara, 7th Lambaka, 4th Taranga and the whole of the 83th Lambaka) The Rajatarangini refers to a Vikramaditya in the 2nd Taranga.

invent meanings. Hence long before अमरमि'त the word had acquired the character of वृत्तः. This would not have been possible if the language were dead at the time of Kalidasa.

Again, Vamana the rhetorician writes in the 8th century that वृत्तः is a word that involves an obscene idea (अश्लीलार्थः) and should not find a place in polite literature. This is not Vamana's personal opinion. Popular verdict at his time must have been to the effect. Mammata towards the latter part of the 11th century, echoes Vamana's condemnation. The माह्विष्यदर्पणम् is of the same tenor.

It is strange however that वृत्तः is one of Kalidasa's favourite words. Not only does he not hesitate to use it but he actually prefers it to the usual word कौमल्य in describing delicate objects. Thus referring to Parvati's penance he writes "वृत्तानि कौमल्यवर्धनमादिभिः" though वृत्तानि कौमल्यवर्धनमादिभिः preserves the metre as well and perhaps improves the diction. Some of his female characters in the highest society have said "धनुष वृत्तवपुषदविष", "अदृश्याद्वृत्तवशापि तद्वत्", "नवकुमुदवृत्तवत् तम्", "प्रकृतिवृत्तवत् प्रियसन्धो" &c. He makes the mother address the daughter—"तव क वत्से क्व च तावत् इयु र्दृष्टं अमरस्य वृत्तवत् शिरीषवपुष न पुन पतद्विष. ३"

What a revolutionary change of meaning has overcome the word which was once so chaste in its signification! I believe this cannot be accounted for except on the supposition that Sanskrit was the spoken language of the learned when Kalidasa flourished. Without entering into the question—"At what time did Sanskrit cease to be the spoken language of the learned"—it may be safely said that this points to a time before rather than after Christ.

EVIDENCE OF GRAMMAR

Kalidasa was a profound grammarian. The consummate skill with which he handles intricate points of grammar de-

declares the specialist From among a host of instances we may refer to the distinction made between ग्रहि with two accusatives and the same with one accusative only (cf, अ सुता ग्राहयितुम्, पाणिमयाह्वयत्, ज्ञापयतिग्राहितदम्भमाश्वाम्, &c) between the तदित अथ causing आदिप्रतिष्ठ and the same with उभयपदग्रहि (cf, अथमित्रसौहृद् समवयोरुपरमणौ भवतीना सौहार्दम् &c) between the इत् affix in agreement with the substantive and the same in disagreement (cf कार्या मालिनी, गच्छ पदन &c) between the प्रयोजक without षिच् and the same with षिच् (cf "मर्वैला दृदुर्ध्वं विवीम" "माता ता प्रथमय" etc), and so forth His deep insight into the Philosophy of Grammar is seen in the sloka "—चतसृं स्वमसौरिताः प्रवृत्तिसमीच्छन्ताना चरितार्था चतस्र्यो ॥" Grammar was his favourite study as is evident from the number of similes he has derived from that science (cf 'प्रत्ययप्रकृतियोगमनिभ' "पश्चादध्ययनाशेष्य चातीरधि रिवामभवत्" "धातो म्यानेरवादेश सुधीव मन्ववेजप्रत", etc) He begins his great work the Raghuvamsam with a simile from the science of Grammar—"वाग्धर्माविवर्धं पृथ्वी जगत पितरी"। This is again seen in Kumara—"तन्धर्मिभ्य भारत्या सुतया योजु मर्धमि"।

Yet anomalous grammatical forms are common in his writings In Kumara, Canto III he writes त्रियम्बकं सद्यमिन ददर्श। He was not unaware of the usual form, for he writes व्यकीर्त्यं त दम्भकपादमुले, and elsewhere गङ्गोक्तस्तम्भकवीचयेन etc Nor was the anomaly necessitated by the metre, for त्रिलोचन सद्यमिन ददर्श agrees with the metre and avoids the anomaly. He knew that त्रिलोचन was a name of Siva, he writes त्रिलोचन-लामुपचक्रमे च। How then are we to explain this apparently wanton violation of Grammar? Only one answer seems reasonable Kalidasa believed that he had the option to write त्रियम्बक or त्रायम्बक। In other words, त्रियम्बक came to be restricted to the Vedas after the time of Kalidasa

In another place, he writes "मोहिनानाव रतनुयि सुथमाना विभाति गङ्गा रीच पतनकल्पया गच्छतीव प्रसादम्"। We can not say he did not

know that the usual form was गच्छन्ती and not गच्छती । Compare "वभी तमनुगच्छन्ती" "गच्छन्तीनां रमणवसतीम्", etc Nor was the metre in his way for he could have easily written "गङ्गा रोध, पतनकल्पया विभतीव प्रसादम्" । As before, here too he thought it was legitimate to write गच्छती or गच्छन्ती ।

Again we find him writing "मन्द मन्द जुदति पवन," । Usually the duplicated form मन्द मन्दम् is treated like a कर्मधारय compound and takes the shape मन्दमन्दम् । Our poet knew this for he writes also 'निहितमसङ्गदृग् सुदृग् स्त्रीन गावम्' 'अहरपि कथ मन्दमन्दातप च्यात्' । The explanation is the same as before, viz, the poet thought he had the right to treat or not to treat the duplicated form like a कर्मधारय compound,

Here is another instance Kalidas writes "त पातयत प्रथमनाम" instead of the usual form पातयानाम, in place of प्रथमशब्दकार he has "प्रथमशब्दो यो नश्य चकार", for प्रथमशब्दनाम he writes "म योजय विधिवदात्" । As before the explanation is that he believed the व्यवहार between the चाम्प्रत्यय and the अनुच्चीन was legitimate

Before quoting more instances I may note that the examples given above seem unmistakably to point to the inference that the rigour of Panini's grammar was not yet adopted in popular writings when Kalidasa flourished It is very important to remember that not a single one of the above is an example of grammatically incorrect usage. They are instances of विकल्प, of usages which Panini denies to श्लोकीकृत writers, but to which वैदिक writers are fully entitled The Mahabhasya recognises the principle—मवेतिवशहृन्दासि विकल्पन्ते । Kalidasa here exercises rights of which पाणिनि has deprived श्लोकीकृत writers, rights which all enjoyed before पाणिनि ।

Hence at the time of the poet, the form of the language, e of भाषा as distinguished from हृन्दम् was not yet cast in an unalterable mould forged by Panini

When an उपसर्ग precedes a root, we say after पाणिनि, that it is placed before that root—"ते प्राग्भक्तौ" are Panini's words. But Kalidasa says it is after the root (c f "व्यादृष्टवनादृष्ट्यधातोर्धिरिवाभत" quoted above). Indeed the great grammarian did not at all influence the poet. We say then that Kalidasa is a writer of the period of transition from the Vedic literature (ऋद्स्) to the Sanskrit literature (भाषा) : Thus though Kalidasa writes in भाषा his भाषा has numerous points of resemblance with ऋद्स् :

I note here a few more points of resemblance. The सूक् preceding गानच् is absent in "कामयादावप्यौ राजा". The root सृद् takes the वैदिक affix शि in "तृगमाह पुगीधाय", "तृगमाहिव गार्ह्विणम्", घञ् is absent in "कुमुदावचयन्वदहना". उपसर्ग is used in the feminine in "द्वृगमात्रा नवीयमा". Vedic metre is used in the verse—

अमा वैदि परित ऋद्भिरिष्याः समिन्ना प्रानमस्तीरुद्भा ।

अपद्रक्तो दग्धः हव्यगन्धै वैतानाम्ना वज्रय पाव्यन्तु ॥

If we suppose that Panini flourished before or about 366 B. C. and that it took about 200 years for his system to establish a dominant influence over the language, we are brought to a period covering the 1st and 2nd centuries B. C. which may be taken as the period of transition at which भाषा may be expected to bear such a resemblance to ऋद्स्. Hence Kalidasa probably lived some time in the 1st and 2nd centuries B. C.

EVIDENCE OF THE SAKUNTALAM

The Sakuntalam ends with a prayer. The poet first prays for princes—प्रवर्तत प्रकृतिहिताय पार्थिव —Let rulers work for the good of the people. We note that he does not say प्रकृतिवृद्ध्यर्थे —to please the people, but प्रकृतिहिताय—for the good of the people. His prayer is—May kings in their undertaking consider it good will result to the people therefrom. Next comes the prayer for the people सर्वेषु शुचिनिहता महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain

respect, i. e. May people have implicit faith in what learned Brahmins declare Last is the prayer for self—मनापि च यदयं नीलनाहित पुनर्न च परिगतमक्रियाम्भुः—and let Siva remove my re-birth

This is typical of the true Brahmana—the Brahmins to whom even when he is performing the ऋह of his father the thought does not occur to offer the first share of विद्यु to the soul of his sire, but to those who have 'न माता न पिता न वसु,'—the Brahmana who even after this first share is disposed of, does not think of dedicating the rest to him for whom the ceremony is intended, but approaching the priest with the query येषन्न ऋ दीयम्—the Brahmana whose father goes without a share of the विद्यु until and unless the priest utters the permission इहाय दीयताम्। What an example of self-sacrifice! ऋ दीयम् is the query, not कस्मै दीयम्। Even the idea of an offer is absent not to speak of the departed dear one who is to receive the offer.

Such a Brahmana is praying The last clause of the prayer suggests that to him the glow of life has faded. The time has come when he is reminded of a re birth At such a moment, with the noblest work of his life finished, the prayer must have proceeded from the bottom of his heart and embodied his dearest wishes, not to himself but to others—the princes and the people * The verse deserves and will repay careful study

The prayer सर्व्वतो श्रुतिमहता महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain respect—is out of place unless we suppose that it refers to current contempt of Vedic teaching. Along with this let us read the last line of the opening verse—प्रत्यक्षामि प्रपन्नानुमि &c—Siva known by his directly perceived forms etc A plain statement like अयं च ईश.—May the Lord protect you—is a perfect form of श्रुतिम्। Why then this solicitude to tell people how ईश is known +

Adopted by Prof. Gajendragadkar (Introduction and Notes p. 307)

An exactly similar anxiety is shown by the poet elsewhere where he says सखायु स्थिरभक्तियोगमुत्तमो नि श्रेयसावाप्तु व — May SIVA, who is easily reached by steady devotion, promote your welfare There too स्याद्यु निश्रेयसावाप्तु व would have been a complete and welcome benediction But the poet is not satisfied without telling in the same breath with the benediction that स्याद्यु is स्थिरभक्तियोगमुत्तम : Kalidasa never says anything superfluous If any poet in India may boast of the avoidance of शर्द्विशेषण it is he I really do not see how to explain the presence of प्रत्यक्षामि प्रपन्नस्तनुमि and स्थिरभक्तियोगमुत्तम except on the supposition that when the poet lived the country was full of sceptics who ridiculed vedic rites and disputed the very existence of God His third drama is more explicit There he says सन्मार्गालोकनाय वपनयत स ब्रह्मसमीं इत्तिसीम् — May the Lord remove those propensities in you that are caused by ignorance so that you may discern the course followed by the wise (Or—discern the righteous course) This seems to be a pretty broad reference to Buddhism under the influence of which people at the time of the poet, adopted an evil course (तामसी इति) and began to ridicule the ways of the wise (सन्मार्ग) : Even the lowest stratum of society must have been convulsed, or the simple fisherman would not have said it with warmth to the face of the head of the City-Police—

“महज किन् यद्विन्दित न हि तत् कर्म विवर्त्तनीयम् ।

पशुभारणकर्मदारुणोऽनुकम्पाम्बुदरपि शीतिय ’ ॥

—I am not going to give up my profession because of your ridicule I kill fish no doubt, but that does not show that I am heartless Why, the Brahman kills animals at sacrifices yet how kindly disposed he is ! Who ever thinks he is cruel ?

The poet here exposes his aching heart The Sakuntalam as I shall show in detail in the next chapter, is the protest of injured Brahmanism against aggressive Buddhism.

It is not clear whether Kalidasa wanted to be offensive while protesting. But even if he had wished and tried to be so he could not have made the opening lines of the Sakuntalam more aggressive towards Buddhist feelings. He begins with the killing of an animal not killing for food which, though extremely bad, has a sort of excuse, however lame it may be, but wanton killing for pleasure for killing's sake. Nay he makes his hero minutely describe the distress of the victim with evident relish—

श्रीशम्भुभिराम मृह रजुपति सन्दनं दत्तदृष्टि
 पश्याद्धेन प्रविष्ट शरपतनमथादमयसा पुर्वकादम् ।
 दभैरह्नावल्लोटे अमविधुतमृदुवध जमि कीर्तव्या
 पशोदयस्य तत्त्वाद्दिव्यति बहुतरा लोकाभ्यां प्रयाति ॥

Referring to the line प्रवर्तता प्रकृतिहिताय पार्थिव —Let the king work for the good of the people—I may say it would obviously sound ridiculous at the time of Rama or Yudhishtira or any other good king. I believe, when the poet said so he had in his mind instances of kings who did not work for the good of the people. He says हिताय not रजुदाय. We know the poet holds the view that a king is a king because he pleases the people—
 “यथा वज्रादनाञ्जलिं प्रतापान्तपनो यथा — अन्वयो राजा प्रकृतिरञ्जनात्” —रञ्जन is the nature of राजा. Just as the अन्वु ceases to be अन्वु by not gladdening the heart of men the तपन (Sun) is no longer तपन if it does not heat, so the राजा is not राजा without रञ्जन. When such a person omits रञ्जन in his prayer for the राजा and substitutes हित, it cannot be without a purpose. We have seen above the mood our poet is in, and what is preying on in his mind when he writes these lines. It is easy to see then what he considers हित and what अहित to the people. To him as to every devout Brahmana, the spread of Buddhism is an अहित. 10 line therefore is a prayer that princes may not interest themselves in Buddhism.

Thus the sloka, taken as a whole, tells us that when Kalidasa flourished, the effect of Buddhist teachings was manifest all round and the memory of the efforts made by kings for the spread of Buddhism was still fresh. We therefore place him after Asoka who reigned in the 3rd century B. C., but he did not come long after. First to second century B. C. is a likely period.

EVIDENCE OF ASVAGHOSHA

Asvaghosha's *Buddhacharita* is an old book written in the 1st century A. D. The language bears marked resemblance to the writings of Kalidasa. Words that are peculiar to Kalidasa such as *निवृत्ति* in the sense of "resting place" *निवृत्त* to express "carrying away", etc. are found in the same sense in Asvaghosha also. Identically the same compounds are used in the same sense by the two poets, and this so frequently that it is difficult to believe that they were separated by a very long interval of time, unless one of them is a close and clever imitator of the other.

In spite of this close resemblance however, there seem to exist grounds to say that Asvaghosha represents a later stage of the development of the language.

In the first place, from a cursory examination of the *Buddhacharita* I could not detect in it a single वैदिक form except the *व्यवधान* between the *आमन्त्रण* and the *अनुपरोप*. But this *व्यवधान* alone cannot be decisive. For, though *कात्यायन* prohibits the *व्यवधान* in *भाषा* later grammarians do not respect the prohibition. The *महि* allows it. *Haradatta* refers to it with a sneer. I think, therefore, Asvaghosha came after the period of transition.

Secondly, the form of the language appears to be finally fixed already at the time of Asvaghosha. The Buddhist is thoroughly under the influence of Panini's grammar, so much so, that he devotes a section of the second book of his *Buddha-*

charita to the illustration of certain rules of Panini in a way that makes it possible to pass them off as extracts from the Bhattikaryam. Thus "आडपरिभो रत्" is illustrated by "शमेऽभिरने विरराम पापात्", "नरितञ्जित कर्त्तृभिप्राये क्रियाकृते" by "भजे दम स विवन्मत्त साधुन्". This is verse 33 "विपराभा जे" is illustrated by the next verse—

नाधीरवत् कामसुखे मसञ्चो न स ररञ्चो विवन् जनन्याम् ।

एनेन्द्रियाद्याद्यपन्नान् विजिग्ये बन्धु य पौराय गुणेजिंदाय ॥

The verse following is devoted to "इषो मा सुडि" : Thus—

नाधीष्ट इ छाद्य परस्य विद्या छान शिव यत् तदध्वनीष्ट ।

He proceeds till the end of Book II in this strain. For instance we find आनर्त्तं, जहाव, ददौ in II 36, सखो, पत्नी in II 37; वभाषे, जज्ञन्प, अशक्तम् in II 38, प्रपदे, मीने in II 39, अचिच्छिदिष्ट, अवेमिदिष्ट in II 40, विनिन्धि, जयीप, तस्याज, ररच, प्राप, वृषुषे, जग्धि, प्रजहौ in II 41, अजोघनत, ददर्श, ववध in II 42, अचारीत, अहासीत्, आपत, in II 43, अजहोर्षीत्, अचिकीर्षीत्, अविदचोत् अदिधचोत् in II 44; and so on.

After this it is no matter for surprise, that his style is more artificial than that of Kalidasa. He does not hesitate to sacrifice sense to sound. He opens his book with a rhyme—

द्विय पराङ्गा विदधद्विधाऽजित तमो निररुद्रभिमुत्तमानुधत ।

दुद्विदाध जितचारुचन्द्रमा स वन्दतेऽहं द्विद्व यस्त नोपमा ॥

Slokas 14, 15 16 of Book 1, are illustrations of चन्दा and सहायमक । Instances like "रवणभीद्मानिनि यत्र लेभे तमो न दारिद्र्यमिवावकाशम्," "भुञ्जतपराङ्गोऽपि सपचएव प्रहृष्टदानीऽपि मदानुत्ति," furnish us with the germ of that tendency to pun which subsequently attained full development at the hands of Bana and Subandhu. As an instance of fanciful description we may note, among others, the following verse of Book I—

रामाम् खेन्दुन् परिभूजपद्मान् यवापवातोऽप्यविशान्य भातुः ।

सन्नापदीयादिषु वारि र्द्विष्टं पद्यात् समुद्राभिमुखं प्रतस्थे ॥

"The Moons of the faces of the females there had disgraced the lotuses. The sun, passing over these moon faces without punishing them, burns with pent up rage, and proceeds to the sea itself for a good supply of water for a plunge to allay the burning!"

This reminds us of the following from the Naishadha—

निजासुनिर्द्रुमद्वभस्यभिसुधा विषुर्वाञ्जति लाज्जनोष्णजाम् ।

तदासुता यासति तावतापि किं बधुर्धनेन पुन कलदित ॥

"The moon requires a supply of good quality ash to remove his stain—Hence he is burning me up under his personal supervision with his own rays. But the fool does not see that even then he cannot resemble the face of Nala, because this very act of killing a woman will cause fresh stains to appear on him."

Thus at the time of Asvaghosha, Vaidika forms have disappeared from *भारत* the study of the grammar of Panini has become popular, so that Asvaghosa deems it necessary to add illustrations to facilitate the study. Popular taste is changing and artificiality is replacing the natural poetry as seen in the writings of Kalidasa. At least a century may be allowed to bring about these changes. Hence if Asvaghosha lived late in the 1st century A D, Kalidasa may be placed at the latest early in the 1st century B C.

I am surprised to find that Prof Cowell places Asvaghosha before Kalidasa. In the preface to his edition of the *Buddhacharita*, referring to sloka 5—12 Ragu VII he says "I can hardly doubt that Kalidasa's finished picture was suggested by the rough but vigorous outline in Asvaghosha's."

One verse certainly in Asvaghosha seems to me to have been directly taken and amplified by Kalidasa."

Those who have followed me thus far will see of this charge. The physical impossibility of

also (चन्दोन्ववेगाच्च समाधिपन्ना) : There was no occasion for the crowd. It was not that every house was celebrating a marriage at the time to account for the presence of so many females.

Kalidasa's sloka on the other hand describes the जलक्रोडा of the inmates of the vast harem of prince कृष्ण in the river सरयु and suits the occasion very well.

(Asvaghosha—verse 17) The picture is that of females eager to run fast but unable to do so because of their heavy hips and breasts. This is just the picture we see in Kumara I. 11—

उद्धे जयन्दङ्कुलिपार्श्वभागान् भागो शिलीभूतद्विनेऽपि यत् ।

न दुर्बलश्लेषिष्यथोपरार्त्ता किन्दलि मन्दा गतिमवमुखा ॥

(Asvaghosha verse 18) Obscene, for an exact parallel however, see Kumara, VIII 87. This too of Asvaghosha is incongruous. She should not have thought of this at a time when she was so eager to see the prince. Besides, with the eye of all on the prince, there was none there to notice her.

(Asvaghosha, verse 19) Crowd—Jingling of Jewellery—Tumult at the windows. This is almost a repetition of verse 16 and is fully met by the verse from Raghu XVI, 56.

(Asvaghosha verse 20). Crowd so great that earrings came into contact. The face thrust out through the windows looked like so many lotuses attached to the houses. Compare Kalidasa sl 11. above.

(Asvaghosha, verse 21). The houses looked like so many heavenly cars, and the females like celestial nymphs in the cars.

Kalidasa has a similar idea when he says in Raghu VI. 1 that the princes at the Srayamvara ceremony of Indumati, seated on stages, looked like so many gods seated on celestial cars—

स तत्र मध्येषु मनीष्विवान् सिंहासनम्यानुपचारवत्सु ।

वैभानिकानां मन्वसानपश्यदाहृष्टलीलाः चन्दोऽपानान् ॥

(Asvaghosha, Verse 22). Crowding at the windows—Earrings in contact—Faces like so many lotuses bound into a bundle Compare Kalidasa, sl. 11 above

As I have already remarked the occasion was not one on which every house was expected to be overcrowded. Hence verses 19 to 22 of Asvaghosha will take a lot of explaining. Moreover, if we remember that the females had permission to get up the terraces (See verse 14), the necessity for overcrowding the windows is not clear.

Thus, though Asvaghosha's ideas considered singly, are fine, they either do not suit the occasion, or clash with one another. His entire scene is a piece of patch work poetry, rather clumsily done up with the seams clearly visible.

The suspicion is unavoidable that the ideas are borrowed from Kalidasa in whose work they all occur, but the context being different, their combination in Asvaghosha has produced a heterogeneous mass.

(Asvaghosha, verse 23) All were so eagerly looking at the prince, that the females appeared as if they wanted to go down and the males as if they wanted to go up.

Just now I do not recollect where I have seen this in Kalidasa, though the idea seems to be a familiar one.

(Asvaghosha, verse 24) Seeing the beauty of the prince the females exclaimed—"How lucky must be his wife."

See Raghu 12 above. Also compare Kumara VII 65—

* स्वानि तपो दुश्चरमेतदधमपदसंया चेलवयाऽपि ततम् ।

या दास्यमव्यस्य लभेत नारी सा स्वात् कृतायां किमुतादृश्याम् ॥

The postscript in Asvaghosha ग्रहं नोमि खलु नाशमावात्—with a chaste heart and not from any other motive—is suspicious. It looks like a fling at Kumara, quoted above, in which the remark या दास्यमव्यस्य etc., does not indeed appear to be wholly innocent. Kalidasa too has altered the second half in Raghu so

as to leave no room any longer to doubt the motive of the females. Had Asvaghosha's book been before him to guide him as a model, as Prof Cowell supposes it was, he would not have written वा दास्यन्त्यस्य लभेत in Kumara. This slip and the subsequent correction in Raghu seem to be in themselves proof positive that Kalidasa supplied the original which Asvaghosha copied.

EVIDENCE OF THE MALAVIKAGNIMITRAM

The concluding verse (भरतवाक्य) of the Malavikagnimitram perhaps the first drama by our poet, has in the half stanza—

“आगत्यसमश्चिन्मनात् प्रभृति प्रजाणा सम्यगते न खलु गौहृरि नाग्निनिवे ।”

It differs in character from the भरतवाक्य of all existing dramas those by the poet himself not excepted. The difference seems therefore to be intentional.

The points of difference are —

- (1) It speaks of a particular king अग्निनिव, while other dramas refer to society in general.
- (2) It is not an आगच्छ at all.

The language is—“Since the accession of Agnimitra no one can say that his prayer has not been granted,” Compare this with the words of the Vikramorvasiya—‘सर्वंलभतु दुर्गाणि सर्वं भद्राणि पश्यतु । सर्वं कामानवाप्नोतु सर्वं सर्वं नन्दतु ॥’ The change is remarkable and cannot but strike the most casual reader.

Add to this that the Malavikagnimitra speaks of अग्निनिव here in the present tense—सम्यगते is the word used, not सम्यगत—one gets what one asks for—is strong enough. But the poet is not satisfied, he puts it in a stronger form with the addition of two negatives—आगच्छ न सम्यगते न । Even now he thinks a further strengthening is necessary and adds the intensive word खलु । Really the whole thing looks like a challenge to the audience to send up any of its members to

say that such and such prayer of his was not granted on such and such occasion

The language is obviously that of an ardent admirer of अग्निविदः ।

Well then we shall not be wrong perhaps to say that Kalidasa was the court-poet of अग्निविदः and lived at अग्निविदः in the second century B C

This explains the Bhitia-Medallion and shows the groundlessness of the suspicion of the Archaeological department

RECAPITULATION ११ ५ २१

I conclude with a summary of the results I have tried to establish—

(1) That the current theory which places Kalidasa in the fifth century A D is untenable ११ ५ २१

(2) That from the Bhitia-Medallion it ought to be obvious that Kalidasa lived before Christ

(3) That from the absence of artificiality in his style he appears to be older than the Girnar and Nasik inscriptions of the 2nd century A D This corroborates (2)

(4) and (5) That from the history of certain words, Sanskrit seems to have been the spoken language of the learned at the time of Kalidasa From the free use of Vedic forms in his writings the poet seems not to have been influenced by Panini's grammar and to belong to the post-Paninian period of transition from Vedic to Sanskrit literature which probably extended from 300 B C to 100 B C This is another confirmation of (2)

(6) That from allusions to Buddhism and its patronage by royalty in the Sakuntalam, the poet seems to have flourished soon after Asoka This too points to the period 300 to 100 B C and confirms (2)

(7) That from consideration of style, taste &c our poet seems to have been older than Asvaghosha, the Buddhist poet of the 1st century A. D. which again supports (2)

(8) That the Malavikagnimitram seems plainly to indicate that Kalidasa was the court poet of king Agnimitra in the second century B. C.

(9) N. B.—From the two slokas of Raghu VI (e. g.—*वन्दे-
रगाखास्य पुरस्य नाथ ईश्वररूपमेव । इत्यकोराचि विन्दीकतेति पूर्वानुशिष्टा निजगद
भोज्याम् ॥ पाण्ड्योऽयमनापितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गवायो हविचन्दनेन । आभाति वात्स
तपस्सनायुः मनिर्भरोद्धार इवाद्रिराज ॥*) some modern critic remarks that in Kalidasa's days the capital of the Pandyas was a city called Uragapura. This Uragapura is Urayyura in prakrit which as history says is the most ancient capital of the Pandyas (Colas). Cola, Pandya, Kerala etc. are south Indian tribes. Canonice also repeats that the Pandyas were in supreme ascendancy up to 1st century A. D. till they were overthrown by Karikala. And there are also reasons to believe that Kalidasa in his description of the Pandyas as lord of the south with their capital at Uragapura must have referred to their prosperous reign during 1st century B. C. for our poet does not mention Pallavas the supreme rulers of the south in the 5th century A. D. The following sloka of Raghu IV. (e. g.—*द्विषि मन्दायने तेजो द्विषन्तं स्वैरपि । तस्मान्निव रघोः पाण्ड्या प्रताप न विदिहिरि ।*) also shows that the Pandyas alone were supreme rulers in Kalidasa's time. Again in the same sarga of Raghu we learn that the king drove Yavanas from Afganishthan. Now it is well-known that there were no Yavanas in the 4th or 5th centuries. It is only in the first century B. C. that we have Yavana-kingdom in the North west. All these also irresistably point to the conclusion that Kalidasa flourished at a time before the beginning of the Christian era and corroborates (2) above.

11. AN ANALYSIS

LESSONS OF THE SAKUNTALAM

We have already remarked that the Sakuntalam is protest of Brahmanism against Buddhism. It briefly touches the main points of popular Buddhism and places before the audience the Brahmana's opinion on them. It has nothing to do with the philosophy of Buddhism but concerns itself with its popular aspect. Thus the most important point for it to consider is the way in which Buddhism affects people's notion of the existence of God. Direct Perception (प्रत्यक्ष) is the only sort of proof admitted as satisfactory by the Buddhist. But the existence of God is a matter for Inference (अनुमान). As such it is not indisputable. Hence it is waste of time to discuss whether God exists or not. The question is better left out of consideration altogether.

The poet's reply to this is that in the first place, there is unimpeachable Testimony (आपतवाक्य) for the existence of God, note the word आह—declare—in वामाह सर्वं बोधप्रकृतिरिति and in वेदानेषु यमाहरेकपुरुषम्). The witnesses had direct Perception (प्रत्यक्ष) of God. To us His existence is evident from the manifestations around us (e. g. प्रत्यक्षाभिज्ञानमिदं यत्र ईश, परिगतशक्तिर्नील-लोहित). Besides, such of us as are steady in their devotion are allowed the privilege of having direct Perception of Him (e. g. स्थिरभक्तिर्योगमुल्लस श्यामु).

Again, the discussion of this question is a necessity. It is of vital importance both to the Buddhist and the Brahmanas. Re-birth (पुनर्जन्म) is admitted by the Buddhist too. This evil—re-birth—can be avoided by the grace of God alone, who in the plenitude of His power, will sever the कर्मबन्ध of the devotee. Hence it is that the poet ends with the prayer "ममापि च सपद्यतु नीललोहितं पुनर्जन्म परिगतशक्तिरात्मम्"—Let Nila-Lohita cause

the cessation of my re-birth. The prayer is put in the causative form. He does not say "Let re-birth cease."

The poet next combats the belief—due undoubtedly to Buddhist teachings—that renunciation of the world (सुहृत्वात्) is a necessity to facilitate meditation (तपसा) ; Without this the devotee will not merit the grace of God and escape re-birth.

Kalidasa lays it down that the house-holder (गृहस्थ) who properly does his duty practises तपस्या every day thereby merits Divine favour. This sentiment he very aptly puts into the mouth of one who has himself renounced the world. Thus a disciple of कश्यप says of the king—

अध्याक्रान्ता वसतिरनुनाध्यायसे सर्वभोग्ये
रत्नाश्रीगोदादयमपि तप प्रत्यङ्ग मद्भिन्नेति ।
अस्यापि टा स्थिति वञ्चिनशरणादङ्गीतः
पुण्य मन्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राज्ञपूर्वं ॥

Besides thus promoting the practice of penance, the सुहृत्वाद्यम secures blessings that are in themselves of no mean value. No lovely sight on earth is comparable to the sight of the son's face. In Act VII we read —

बालस्यदन्तमुकुटाननिमित्तहृषिरेव्यक्तवर्णरन्धीयव च प्रवृत्तोन् ।
अद्वाश्रयप्रणयिनस्तनयान् वदन्तो धन्यास्तद्वद्वरजसा मन्त्रिणीमवन्ति ॥

The thrill of pleasure from a son's touch is indescribable. Says दुष्यन्त—

अनित कस्यापि कुलाकुरेण स्पृष्टस्य गार्शंषु मुखं ममैवम् ।
को निर्हतिं चेतसि तस्य कुर्वाद्द यस्यायमज्ञान कृतिन प्रवृत्त ॥

Again Kalidasa continues, the man who renounces the world shifts for himself only. He has no thought for his forefathers. How selfish ! Look at the plight he leaves his ancestors in. Thinking of his childlessness, Dusbyanta exclaims—

अद्यान् पर यदाश्रुतिसम्भूतानि को न कुले निवपनानि करिष्यतीति ।
 नून प्रभृतिविकल्पेन मया प्रसिक्त धीताश्रुष्टेषुदक पितर विवन्ति ॥

Leave apart the consideration for the ancestors, from selfish motives too one should think twice before renouncing the world. For instance what is to become of the ancestral wealth the would-be Sannyasin has to inherit. It goes to others who had never toiled for it. Dushyanta thus gives expression to this disquieting thought—

अनपत्यं किल तपस्यो । कष्टं स्वल्पमपत्यता एव भो मन्मतिच्छेदिनिरवलम्बना
 मूलपुत्रधावनानि सम्यग् परमुपतिष्ठन्ति । समाप्यन्ते पुत्रवशमिदं पण इतान् ।

Here the poet meets a possible rejoinder of the Buddhists viz. Let one beget a son and then take up sannyas as शक्यसिद्ध did. Hold ! says the poet. Have you thought of your dependants, the कृत्स्न whom it is your duty to maintain ? Apparently you have not. Considerations of self should come last to the Brahmana. Complete sacrifice of self should be the guiding principle of the Brahmana's life. Learn to think of others. Bear your child, see that he is able to take care of himself and to succour distressed relatives then go out by all means. Thus Kanva says to Sakuntala—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमञ्जोसपत्नी दीध्यन्तिमप्रतिरथ तनयं निवेद्य ।
 भवति तदपि तकुटुम्बभरेण सद्दं शान्ते करिष्यामि पदं पुनराश्रमिष्यान् ॥

Lastly the Buddhists deny the efficacy of sacrifice and describes them as due to the desire of wily Brahmanas to secure a source of livelihood to themselves at the expense of a credulous society. Against this the poet places the testimony of no less a personage than मारीच the father of Indra who thus speaks of the utility of sacrifices—

तव भवतु विडोजा प्राज्यशंष्टं प्रजासु त्वमपि विततदंष्टं स्वर्गिणं प्रीणयस्व ।
 युगगतपरिवर्तानि वमन्दोऽन्यत्र न्यैर्नयतमुभयन्तीकानुयदशाधनीरै ॥

As to the cupidity of the Brahmanas, Dushyanta himself declares that he gets more from the ascetics than from the classes—

यदुत्तिष्ठति वदंभ्यो वृषाणां चयि तद्द्वयम् ।

तप घट् भागमस्य ददत्यारम्यका हि न ॥

Brahmanas, as a class instead of deserving contempt as the denunciation of the Buddhists imply, deserve the highest respect. Expression of this sentiment occurs frequently in the Sakuntalam. सरस्वती श्रुतिमहता महीयताम् is only one instance out of dozens. Disrespect towards a Brahmana intentional or unintentional, leads to awful consequences as is seen from the sufferings of Sakuntala through the curse of Durvasas.

These are some of the teachings of the Sakuntalam in its capacity as an antidote to Buddhism. I purposely pass over illustrations of the law of कर्मन् and other things it has in common with Buddhism. The lessons are worked into the body of the text not merely without the obtrusiveness of a sermon, but with the highest dramatic skill that leaves lasting impressions with the reader though he is all along not even aware of their presence there.

THE CHARACTERS

(a) Dushyanta—Dushyanta is the principal male character in the drama. In him the poet gives us the Brahmanical ideal of a man and a king. He is a model both physically and morally.

His physique is impressive. The ascetics exclaim on seeing him—

नैतद्विदुः सदसमुदधिगमस्य मा धरितीम् ।

एकं कृतव्या नगरपरिषदायवाप्तुमुं नक्ति ॥

His character compares him to Siva himself—

रुषमारि ददव्वस्तयि चधिज्यकामुंके ।

मृगानुभारिष साचात् पय्यामीव पिनाकिनम ॥

Even the gods look at him with wonders Aditi says of his stature—मृगानुभारिष साचात् पय्यामीव पिनाकिनम ।

His body is capable of bearing great physical strain—रवि-
किरवमहिषु क्रंश्लेशेरभिद्रम । With all this he is of an uncommonly
attractive appearance (e f “मधुवग्धोराकृति ” ‘अद्भो दीप्तिमतोऽपि-
विश्रमनीयताम्य वपुष ”, “एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शना देव ”, “स्थाने खलु प्रत्यादिम-
विमानितापि अस्म हने शकुन्ता काप्यति” &c)

Perfect mastery of the weapons of war is of course one of
his accomplishments He is a delightful conversationist too
(e f ‘चतुर विश्व अ लपन प्रभाववानिव लत्यम्”) । Besides he is a
keen observer (e f ‘नीबारा युक्तगर्भकोटगुह्यमष्टाक्षराम्भ ” &c “यदा-
लोके मूढ व्रजति महसा तद्विपुलताम्” &c “गोलानामशरोद्धतीव शिखारादुद्भ्रमतां
मैदिनी” &c), an appreciative lover of nature (e f —

कार्श्या मं कतनीनरं समिधना म्प्रीतीवद्वा मन्विनी

पादास्तामभितो निषण्णहरिषा गौरीयुरो पावना ।

शाखान्भितवन्कलस्य तरोर्निमातुमिच्छाम्यथ

ग्रहे हृष्टमृगस्य वामनशय कष्टयमाना मृगीम् ॥” &c)

and also an ardent admirer of the sublime (e f प्राधानामनिर्ल न
इतिरचित्ता मन्कल्पवत् वने &c.) He has thus the makings of a first
class painter and practises that art with great success (e f
“एषा राजर्षे निपुणता ज्ञाने सखी मे अयतो वधने इति”) ।

Dushyanta's moral side is not less developed Always
ready to succour the distressed (e f “आर्त्तवाणाय व शूनम्” &c
“आर्त्तानां भयमपनेतुमात्थना” &c), he takes special delight in re-
moving hindrances to the rites of the virtuous (e f “कुतो धम-
क्रियाविघ्न मता रथिनरि त्वि” &c “कि तावद्भक्तिनामुपोदतपसां विघ्नंमपो दृषि
तम्” &c) A warm friend he does not hesitate even to risk his
life in furthering the cause of his friend Compare—

marriage. In fact, there is absolutely no room for scandal in admitting her as wife. Yet the king disowns her because his conscience does not say she is his wife. The strength of character astounds the simple Warder who exclaims "इतो धर्मावेदिता भक्त कोऽन्य विचारयति". When the lady is about to be thrust upon him by her relatives, the king proudly declares "भो किमवभवती विप्रलभसु ।

दुसुदान्येव शशाक सविता बोधयति परुशान्येव ।

वग्निना हि परपरिपदस्य श्रमपगाङ्मुखी इति ॥"

This is family-pride which makes him believe that a descendant of पुरु is incapable of even thinking of vice (c. f. "वयस्य न परिहार्ये वन्तुनि पीरवापा मन प्रवर्तने", "विनिपात पीरवै प्राप्यंते इति न शङ्क्यमेवत्" etc.)

(b) Kanva—Kanva is to a certain extent the complementary of Dushyanta. Filial love is only partly illustrated by the latter. Dushyanta's affection for Sarvadamana may be due to the absence of male issue to perpetuate his race. Kanva's tenderness towards Sakuntala, however, is as genuine as it is remarkable, because he is merely her foster-father and not the true father.

As a sage, Kanva had prevision of what was going to happen to Sakuntala (c. f. तप प्रभावात्प्रत्यक्षं सर्वमेव तव भवत - अतः खलु मम नातिङ्गुही तुनि" etc). Possibly this deepened his emotion at the time of her departure. He is greatly moved when he says "वनस्ये गतवती वा सहधर्मचारिणी"*. The single word गतवती speaks volumes. His affectionate nature stands fully revealed in the word.—

* "गमयति मम शोकं कथं नु वत्सि स्वया रचितपूर्वम् ।

उत्पन्नहारि विदुः नीवारवन्नि विनोक्तत ॥

गच्छ मिशाम्ने पश्यान् सन्तु etc.*

* गच्छ and गतवती here tax the actor's skill to the utmost and justify the words प्रतिपादनाधीयता इव etc

Yet Kanva is not affected like an ordinary house-holder. He feels it like a sage. While he feels it, he analyses the feeling. Thus he notes that his heart throat and the senses are not what they were. This surprises him. He marks the changes and traces them to their origin. Thus—

याम्बल्यश्च शकुन्तलिति हृदयं मस्युत्सुतकण्ठया
कण्ठं लम्बितवाग्दन्तिकल्पुषयिनाजडं दर्शनम् ।
वैकल्यं मम तावदीदृशमहो ह्येहादरस्थोऽसौ
पीडयन्ते गृह्णन्ति कथं नु तनयाविविक्तेन्दु खं न वै ॥

This introspection while the emotion is in progress, marks the sage.

The sage is a perfect master of worldly affairs (c. f. वनीक-
सोऽपि लौलिकपत्रा वयम etc) His advice to Sakuntala and message
to Dushyanta are gems of worldly wisdom. Compare —

यस्तुषस्व गुदन् कुरु प्रियसखीर्षणि सपत्नीजनं
मर्तुर्विप्रकृतार्पि रोषणतया मा अ प्रतीप गम ।
भुविष्ठ मव दक्षिणा पविजनं श्रीशेषनुत्सृजिनी
यान्धेषु गृह्णीषीपद युवतयो वासा कुलस्थाधय ॥

and

अस्मान् साधु विचिन्ता म रमधनानुषं, कुलघातन
लघात्या कष्टमप्यवाश्ववक्रता खेडप्रवृत्तिषु ताम् ।
शामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमिय दारिषु दृग्ना लया
माग्यायत्तमत पर न खलु तदाप्य वधुवस्त्रुमि ॥

The study of the play of human feeling too is not neglected by him (c. f. अभिजनवतो मर्तुं श्राप्यं स्थिता गृह्णीषीपदं
विभवगुरुमि कृत्यं लभ्य प्रतिदण्डमाकुन्ता ।
तनयमधिरातुं प्राचीवाकं प्रसूय च पावन
मम विरहजा न त्व वत्से गुरुं गणयिष्यसि ॥)

He condemns the apathy of ordinary people towards a female child. A daughter is to him a trust property, as trust property has to be looked after with greater care than one's own property, so a daughter has to be treated with greater tenderness than a son until she is united to a suitable husband. Compare—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामय स द्वेष्य परिग्रहीतु ।

जातो ममाय विशद प्रकाम प्रत्यपि तन्वाम इवान्तरात्मा ॥

(c) Madhavya—Madhavya is the jester, but he does not jest. He is not introduced with a view to illustrate any particular moral principle. A cripple and an idiot, he does very little work himself, but furnishes others with opportunity to do their work. For instance, when the king is in a fix and finds he has to disobey either, his mother or the ascetics, Madhavya acts as his deputy and indirectly helps the king in the pursuit of his love. When told by the king that the Sakuntala-affair was a joke (cf परिहासविज्ञप्ति सखि परमाद्येन नरुद्धता इव) he believes it, acts according to this belief, and thus indirectly becomes a material helper in the development of the plot.

Again, when sent to soothe Hamsapadika, through sheer idiocy he suffers himself to be seized by her and detained while Sakuntala is brought in by her relative and disowned by the king. This would not have been if Madhavya were present before the king at the time. The fool knew that there was the risk of detention. Yet he was taken (cf रुद्धतोय तथा परकीयैः शिबुदके ताद्यमानस्य अप्सरसा इव बोतरागस्य नास्ति इदानीं मे मोदः etc).

Yet again at the approach of Vasumati it is Madhavya who runs away with portrait of Sakuntala and gives Matsya an opportunity to rouse the king from his lethargy.

(d) Sarngarava—Sarngarava is the foremost of Kanva's disciples. He leads the party escorting Sakuntala. Kanva has in him he delivers his message to Sarngarava.

This young anachroite thinks that the ascetic is the highest being on the earth, and has supreme abhorrence for every thing non-ascetic (c f तथापीद श्रुतपरिचितावधिकेन मनसा जनाकोपं मये हृतवदपरोत गृहमिव) : The respect which others show to the ascetic is naturally his due from every good man (c f भी महा-ब्राह्मण, कामसेतदभिनन्दनाय तथापि व्यसन्न मध्यम्या etc)

Owing to this exalted notion of the superiority of his own order, he brooks no contradiction, not even from the lord of the earth. Nay, he does not hesitate to hint that if he were Kanva, he would have made the king feel the power of asceticism the moment he came to know of his wedding. Compare—

कृताभिमर्शान्दुमन्यमान सुतां त्वया नाम सूनि वं मान् ।
मुष्ट प्रतिशाहयता स्वमर्थं पात्रीकृती दसुरिवासि येन ॥

He gives vent to his contempt of kings and courts while saying श्रुत भवद्भिरधरीतरम ।

राजन्मन गात्र्यमशिक्षितो यस्मिन्माप्रमाणं वचनं जनस्य
परा तस्मिन्मानसधौ इति यैर्विरोति ते सन्तु किन्नाप्रवाच ।

Thus with all his learning and asceticism he proves a bad peace-maker,

(e) Saradvata—Saradvata's position among the disciples of Kanva is second only to that of Sarngarava. He is of an entirely different disposition. He has no contempt for the people, he pities them. Compare—

'अभ्यक्तमिव स्यात् दृष्टिरयुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।
वद्धमिव स्वैरगतजं नमिह सुखसङ्गिनमवेमि ।'

Cool and self-possessed, he is practical and to the point. When Sarngarava works himself up to a white heat, Saradvata at once puts a stop to the quarrel by the most relevant suggestion, possible at the time (c f. शाङ्करव विरम त्वमिदानीम् । गङ्गानने, धत्तश्वमुक्तमद्याभिः अद्यद्यावभवादेवमाह । दौघतामन्वै प्रत्यप्रतिवचनम् ।) Again when Sarngarava a second time joins issue with the

king, Saradvata with great decision of character comes to the rescue, saying 'शाङ्गै रव किमुत्तरेण । अमुःष्ठतो मुनिद्वये । प्रतिनिश्चयो वयम् । (राज्ञः प्रति)

तद्वशां भवत एवैवा लज्ज वैना मृदाय वा ।

लुपयन्ना हि दांशु प्रभृता सर्वतीक्ष्णयो ॥

गोतमि मन्दावन ० । The lead is here wrested from Sarngarava's hands and it is Saradvata that practically heads the party in its home ward march.

(f) Sakuntala—Sakuntala is the poet's ideal of a woman. Her beauty is incomparable (e. f. 'सःसुषोषु कथं वा लालम् कथं सप्रव' etc. 'विभो निवेद्य परिकल्पितसत्वयोगा कपोलद्वेज नवसा विधिना ह' नु' etc.) But perfect beauty, as we have seen in the case of Dushyanta, has its physical as well as the mental side. Hence all the distinctive traits of the female mind are illustrated in Sakuntala. Her timidity gives the king an opportunity to introduce himself (e. f. 'अदमरोऽप्रमत्तान् वर्यसितुम् etc.) She is affectionate even to the inferior creation. The trees and shrubs of the hermitage are brothers and sisters to her, e. f. 'वसि मे भौदरस्योऽपि एतिषु' etc.

'यानु न प्रथमं व्यवस्थिति उच्यते शुभाम्बयीनिधुया

नादत्ते स्थितमनापि भवता खेहेन वा पश्यन्म ।

अथ व कुमुदप्रवृत्तिमन्वे शक्या नवतुलनव

सिन्धु याति मङ्गलान्वा पतिगृहे सप्रे वपुश्चापताम ।"

She is a tender and expert nurse. Compare—

"बन्धु तया प्रकविहीपकमिदु दीनां तैलं च विच्यव मुष्ठीं कुमुदं च विद्धे ।

नामाकमुदं पविर्वाहितकी जहाति सोऽयं न पुत्रं क्व ददौ मुदनी ॥"

"वसि प्रवृत्त्या जलन्या विना विवर्हित एव" etc.

She cannot leave the hermitage without bidding farewell to the creeper and the fawn. She weeps when parting with the little fawn. Her eagerness to meet her husband still leaves

room for an overpowering anxiety for the poor doe that is nearing the period of delivery

So liberally endowed with the womanly virtues, she is unconscious of her merit (cf. “अपि चाद्रगुणवसानिनि” etc.), of her filial love, it is enough to say that she makes even Kanva exclaim—

“शमनव्यति नम गोक कथं नु वदसे त्वया रचितपूर्वम् ।

उट्टजद्वारि विष्ट मीवारवलि विनीकयत ॥”

As a wife, Sakuntala seems to have resolved to live up to the ideal held before her by Kanva. We have no occasion to judge her in relation to her elder's co-wives, and attendants. But as regards her husband the celebrated line मनु विप्रकृतापि रोषकृता ना स्तु घनेप गम - has never been since uttered before a more willing and capable pupil. In the face of the gravest insult, when she was apparently most mealy विप्रकृत, she could not use a word harsher than अनाथ towards her husband. When the fatal decision was finally announced, she only said “मनुवति वसुधैट्टिहि मी विवरम” and blamed not her husband, the author of her misery, but her destiny (cf. ‘सा विन्दन्ती स्वानि भाग्यानि वात्सा वाहन्-नप नन्दतुष्ट प्रस्ता’ etc.) like another model woman, Sita, who—

‘न चावददुःखतुरवर्णमाया निरकरिष्याह जिनाहनेऽपि ।

चासनिमेव स्थिरदुःखभाज पुन पुनदुष्कृतिन निनिन्द ॥”

Both observe austerities after being discarded—Sakuntala like a poor mortal “वसनेपरिधुमर वसाना नियमलामसुखी पृथैकवेषि”, but Sita with the divine resolve—

“माह तप मूर्धनिविष्टदृष्टिकर्तुं प्रदुर्द्वरितु यतिथ्ये ।

मुद्यो यथा मी जनवान्तरैऽपि त्वमेव भया न च विप्रयोग ॥”

(g) Anasuya—Anasuya and Priyamvada are about the same age as Sakuntala and almost as beautiful (cf. ‘अहो मधुर-मना दर्शनम्” etc. “ममवर्षादपरमणाय भवतीना सीताहम्” etc. “तिसुसुतवभवन्थी

दृग्गन्ते सर्वाय दर्शनीया" etc) Mentally too the three resemble one another with just a shade of difference

Priyamvada is the most sprightly, the most quick-witted of the three Anasuya is the most reserved and the least shy and timid Hence we find that on the sudden appearance of the king Anasuya is the first to recover self possession She receives the king and arranges for the rites of hospitality * -

Priyamvada is more confiding Anasuya more suspicious or rather circumspect. One is sanguine, the other apprehensive Priyamvada thinks more of the present, Anasuya more of the future Hence Anasuya is provident (c f एतन्निमित्तमेव कालान्तेना निश्चिन्ना तथा कैशरनालिका' etc) While Priyamvada is busy expressing her satisfaction at the union of Dusbyanta and Sakuntala, Anasuya is negotiating with the king for the future happiness of her friend (c.f 'वयस्य बहुवङ्गमा राजान युयुत्सो । यथा आवथोः प्रियमन्वी यस्मै जनशोचनीया न भवति तथा निर्वाह्य" etc), while Anasuya is apprehensive (c f "प्रिय वद्वि यद्यपि मास्वर्वेष विधिना • निहत मे हृदय तथापि एतावच्चिन्तनीयम्" etc 'अथ न रजर्षि' नगर' प्रविश्य इतोयत इतान्त स्मरति वा न वा" etc) Priyamvada is confident (c f 'विमृश्या भव । न तादृशाश्चाकृतिविशेषा गुणविशेषिणी भवन्ति" etc) Priyamvada cares more for sentiment (c f 'तत इदानीमिह इतान्त सुखा न जानि कि प्रतिपन्नस्वने इति" etc) Anasuya is more practical (c.f. "गुणवती कन्या प्रतिपादनीया इति प्रथम मङ्गल । त यदि देवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासेन कृतार्था गुणजन "etc). In this respect the friends compare well with the disciples शार्ङ्गरव and शरद्गत ।

By virtue of her self-possession Anasuya is more capable of acting at emergencies We have an instance when Durvasas has pronounced his curse Priyamvada is stunned and commences blaming destiny, but Anasuya sees the value of time and at once sends off Priyamvada to pacify the sage (c f. "मच्छ पादयो मच्छस्य निवर्तयैजम्" etc)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar,

Both are devotedly attached to Sakuntala. But owing to the difference of temperament, Priyamvada is anxious that Sakuntala may for the present be able to bear her grief easily (c f "सुखशयितप्रच्छिका शकुन्तलामुक्ता गता" etc) while Anasuya does not think of the present grief at all, but is busy thinking of means to remove the further accession of grief in the future (c f तदित अभिज्ञानमद्र लीयकमर्षविदुजाव' etc) Indeed Anasuya notices very little of the present. She does not observe with the solicitude of Priyamvada how Sakuntala is suffering or Dushyanta is getting emaciated. When Sakuntala says referring to the present 'दृष्ट्वा क्रमद् करोमि', Anasuya replies pointing to the future 'गुह्यं विवृणुः खमाशाश्च साहयति' ।

To Sakuntala, therefore, Priyamvada is the more immediately helpful, of the two friends. Consequently she thinks more of her. She refers to her friends saying "प्रिय वदामिथाः मय्य" not "अनुमतामिथाः" । But precisely for the same reason Kanva has less confidence in Priyamvada and more in Anasuya. When the friends weep, he addresses Anasuya ignoring Priyamvada (c f अनुमता अल कदित्वा ननु भवतीभ्यानेव स्थिरीकृतं व्या शकुन्तला" etc) He gives the same prominence to Anasuya when calling the friends back to the hermitage after Sakuntala's departure (c f "अनुमता गतवती वा सहधर्मचारिणी । नियथा शोकमनुगच्छत माम् etc)*

(b) Vasumati—Vasumati plays almost no part in the drama except that owing to her Madhavya falls in the hands of Matali. However, the poet preaches through her a valuable lesson to good wives (c f "कार्यं च कार्थोपरोध मे परिहरति") ।

(i) Sanumati—Sanumati is introduced to remove the suspense of the audience. Sanskrit dramatists avoid a tragic end. The Fifth act closes almost tragically with the disappearance of Sakuntala (c f "उन्विष्येना ज्योतिरक जगाम") । In the Sixth

* Adopted by Prof Gajendragadkar

Act Sanumati informs the audience that Sakuntala is alive, and is still devoted to Dushyanta (c f "अस्य ह्येनं शकुन्तला क्लाम्बति") that an heir is born to Dushyanta and the continuity of his race is assured (c f 'सति खलु दीपे व्यन्धानदीपिण्यधमश्चकारदोषमगु भवति' etc), and lastly that Dushyanta will soon be reunited with Sakuntala (c f "देवा एव तदानुष्ठासन्ति यथा अश्विरेण धर्मपत्नो भर्ताभिनन्दिष्यतीति" etc) Sanumati thus soothes the anxiety of the listeners and prepares them for the Seventh Act

III. THE SOURCE OF THE STORY.

(Containing substance of the drama)

(a) THE MAHABHARATAM

The story of Sakuntala occurs in the Mahabharatam King Dushyanta, a descendant of Puru, going out on a hunting excursion, reaches the hermitage of Kanva at a time when the sage is out in quest of fruits His daughter, Sakuntala receives the king Questioned by the king she tells him the story of her birth. The king proposes marriage under the Gandharva system Sakuntala agrees on condition that the issue of the marriage becomes king after Dushyanta The king then leaves before Kanva's return promising soon to remove Sakuntala to his capital Kanva on his return learns every thing through his power of asceticism and approves of the marriage

In the meantime Dushyanta forgets the marriage, Sakuntala is delivered of a boy in the hermitage The child develops supernatural stature and strength and even when only six years old overcomes wild animal by his prowess He is therefore named Sarvadamana

When the boy was still a child, Kanva sent him with Sakuntala to king Dushyanta at Hastinapura Sakuntala reminds the king of his promise The king instantly remembers but pretends ignorance Sakuntala resents the treatment

and as she starts to go back to the hermitage, a celestial messenger in the air confirms her story. The king draws the attention of all present to the voice and accepts Sakuntala with her child explaining to her that he remembered everything the moment he saw her but was hesitating as to how people would take the story without confirmation.

Kalidasa has modified the story materially. Thus in the drama, at the time of Dushyanta's visit Kanva is absent from the hermitage not in quest of fruits as the Mahabharata has it, but on a pilgrimage (which keeps him away for days—a fact of vital importance to the story) to mitigate the severity of an impending calamity to Sakuntala (cf. "दिवसत्रयं प्रतिफलं नृपस्य" etc). This prepares us for another modification—the curse of Durvasas which is the calamity Kanva has in view.

Next, telling herself the story of her birth—the sort of birth she had—may not be incongruous in the case of a *नरपत्नी* to whom the world is an illusion. But Kalidasa wants a model *सदृश्यकथा*. He sees the breach of decorum it implies and creates *चनसूत्र* to relate the story. Also with a view to bring the romantic element into prominence he has the scene of watering the shrubs.

The meeting of the hero and the heroine and her proposal of marriage in the Mahabharata is rather abrupt. The poet finds it necessary therefore to make the king stay for a short time in the hermitage before making the proposal. Hence he introduces Acts II and III which offer him several opportunities to dilate upon the *सिद्ध* of his heroine.

Again as a model *सदृश्यकथा* it is not proper for Sakuntala herself to work out plans to meet Dushyanta. Nor is it prudent to place the whole burden of it upon one friend only—*चनसूत्र*. The other friend *सुहृद्* is thus a necessity. Also to

* Next - shrubs—Adopted by Prof. Gajendragadkar

sift the pros and cons carefully, to scrutinise thoroughly the dark side and the bright side of the question it is necessary that the two friends should be of a different turn of mind, as to discuss matters together from different points of view.

The Sakuntala of the Mahabharata is a thorough *तारकी*. Marriage to her is a mere question of duty (*धर्म*) leaving no scope for feeling. Hence there is nothing improper in her dictating at the time of marriage the condition about the succession of her child. Kalidasa's Sakuntala can not do it. The poet however makes his hero childless and absolutely *मा* brooding over his childlessness. Thus Sarvadaman's succession to the throne is assured, the only question is how he is to be restored to his father.

The Mahabharata does not explain why Dushyanta forgoes his marriage. This is a vital point. In explanation the poet introduces Durvasas who curses Sakuntala. At the entreaties of Priyamvada the sage declares that the curse will cease at the sight of some token of recognition. The poet provides for this token by making Dushyanta leave his signet-ring with Sakuntala at the time of his departure from the hermitage.

In the Mahabharata, Kanva waits more than nine years before he makes up his mind to send Sakuntala to Hastinapura. As a sage, he alone knew why he waited so long. Ordinary people are apt to suppose that he was indifferent to the welfare of his daughter. Kalidasa's Kanva sends out Sakuntala the very day he learns of her marriage. The haste he explains saying—

अर्थां हि कथा परकीय एव तामय मन्त्रेभ्यः परितर्हीतु ।

जाती नवाय विशद प्रवाम प्रवर्षितश्चास्य इवान्तरात्मा ॥

The Sakuntala of the Mahabharata is a high spirited *तारकी*. She has no hesitation in introducing herself to the king in the audience hall and personally demanding the legitimate rights

on behalf of her boy She wins her cause by the rage of course she was greatly helped by the fact that Dushyanta was only feigning forgetfulness

Kalidasa's Sakuntala on the other hand was standing before a king who was hopelessly out of his mind at the time owing to the curse of Durvasas To add to her confusion she discovered that the signet ring was missing By this means the poet provides for her disowning and removal by Menaka, and arranges for the beautiful scene of restoration in Act VII Thus except the barest outlines of the story (viz the king's visit to the hermitage, marriage of Sakuntala in Kanva's absence, forgetting the marriage and Kanva's sending of Sakuntala) everything in the drama is Kalidasa's own

[N B—The significance thus of Durvasa's curse to explain Dushyanta's forgetfulness of marriage is to continue the story for restoration in Act VII and to prepare and to purify Sakuntala so as to surpass all ladies of the harem See para above also]

(b) THE PADMAPURANAM

The story of Sakuntala occurs in the Padmapuranam also The Purana as it is now is Vaishnava in its teachings and contains the legend of Radha who occupies a very important place in modern Vaishnavism It is however worthy of note that the name of Radha does not appear in such well-known and professedly Vaishnava works as the Harivamsa the Vishnupurana and the Bhagavat The present Padmapurana must therefore be later than these works Now the present Bhagavata is believed to date from the 12th century A D Hence the present Padmapurana coming so late as the 13th century naturally prefers to give the story of Sakuntala after Kalidasa

Again from the stern asceticism of Sakuntala as she is described in the Mahabharata we may guess what the ideal of ascetic life was at the time of Vyasa In Kalidasa's drama the ideal has changed Asceticism has lost much of its sternness

* Thus etc—Adopted by Prof Gajendragadkar

Then why the verse is in such a strain ? I think Kalidasa as a court-poet of Agnimitra wanted to eulogise his patron in his drama as much as possible, at the same time he did not forget his Ista-deva who alone had hands over all kinds of doings divine and mundane. The object of love may be called by any name and Kalidasa also called Mahadeva by the appellation of Agnimitra. And this is hinted in his Kumara where he says "तत्रापिमाषाद्य मन्त्रसन्निधौ स्वसेव मूर्त्तान्तरसदृशम्" । Thus in one verse, Kalidasa performed both his objects—and killed two birds with one stone. And this Bharat-valya is thus true in the case of Siva who can avert all danger of people and exaggeration in the case of रघुपति, the king-patron.

From all these circumstances the irresistible conclusion comes home to our mind that he cannot but be an out and out Siva.

V. A chronological survey of Kalidasa's works

If we trace the gradual evolution of Kalidasa's religious ideas in his works then we can also arrive with some amount of certainty at the sequence of order in his well-known works.

Man is naturally led by his senses in his very early life, so we see our poet depicting love-scenes only in his first work—the 'Ritusamhara'. Gradually as his religious ideas evolved and superseded his senses, he thought it adequate to write a book with a befitting laudation of his इष्टदेव* । Thus he (perhaps) next began the Vikramorvasiya, beginning with the line—"वेदान्तोऽप्युपमादुरीकपुरुष व्यायस्थित रीदसी—" etc. The poet also knew that worldly knowledge cannot be fully developed in young ages, thus he began now with affairs divine. The poet's love for Siva grew in intensity with the rolling of years and as his mind was already occupied with the ideas of मेघदूत, his next work was मेघदूत containing lavish eulogies of his pet god

* See foot-note pp 57-58.

Even while composing विक्रमोर्वशीय, Kalidasa's mind must have been occupied with the subject matter of मेघदूत for he writes in his drama—"अनेन पुनरिह तानामपुत्रात्कृष्णकारिणा मेघोदरेनाप्र-
 सीकारोभविव्यति," "अमितेन खेलदमने विमानता नय मा नवेन वसति पयोमुचा"
 etc, the subject of Meghaduta being his favourite was repeated later also. But the poet's Meghaduta could neither give him true success nor was he satisfied with his praise of इन्द्रदेव here. Thus he now undertook writing Kumarasambhavam which he thought will give him scope enough to belaud Siva and thereby also gain public praise by producing a beautiful poem. But the result was otherwise than happy Siva's love, etc, depicted in the light of ordinary human being, shocked people's religious faith. The work was thus not much appreciated in spite of its merits. Kalidasa was mortified at this, but his intellectual and religious culture advanced in rapid strides with the advance of time [Thus now sanguine of success he came down in mundane affairs and wrote the drama entitled the "Malavikagnimitram" * where in a verse he evinces his previous failure—

"पुराणमित्येव न साधु सर्वं

न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।" &c]

With selfconfidence and self knowledge gained and being successful to some extent he hoped to rise to the pinnacle of perfection and then determined to take salvation—for निरति is good after प्रसति । At this juncture he gave out his immortal

* Other reasons also lead us to place this just before Vikramorvasiya (See our Evolution of Gita—appendix)

Thus while having admiration for his इन्द्रदेव, the poet thought it worth while to belaud his patron first (and thereby his इन्द्रदेव as well), to gain worldly success and achievements, —the result was perhaps मालविकाग्निमित्र followed by विक्रमोर्वशीय etc.

poem, the Raghuvamsam where all his poetic skills are manifest. The poem swayed all and Kalidasa's success was overwhelming but still to regale the poetic sense of the learned he cannot but write his last monumental glory—the Sakuntalam. Here he was all-confident but all-modest, with the end of this drama his active life ended—he was now solely engrossed in the divine and his only aim then was मोच i. e. avoidance of re-birth. Thus his utterance at the end of the Sakuntala, e. g. ममरि च चपयतु नीलशोहितः पुनर्भवं परिगतमक्रियत्सु—* is a befitting saying of a विरामी ।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम्

वाणीं शिवञ्च जनकञ्च गुरुञ्च नत्वा
 पूर्वोक्तिममं च मया बहुधा विभाज्य ।
 शाकुन्तलस्य विवृतिः क्रियते प्रयत्नात्
 बालप्रबोधजननो मितभाषिणीयम् ॥१॥
 गूढाययं किञ्च वचः कविकुञ्जरस्य
 पाठान्तरैरिह पुनः पिहितस्वरूपम् ।
 मोघं श्रमं मतिमतामपि पश्यती मे
 दुग्धेष्टितं जडधियो विबुधाः क्षमध्वम् ॥२॥
 साधु विधातुमशक्यं
 यदि कृत्यं यतते जनस्तथापि ।
 यममिह तेन सुदुर्गे
 सारदारश्चनो व्रितनोति ॥३॥

ADDENDUM

सौहार्द and सौहृद

An esteemed friend, a Prof of Sanskrit is one of our first grade Colleges in the mofussil, draws my attention to the divergence of the views of Vamana and Bhattoji on the derivation of सौहार्द and सौहृद and asks me to amplify my notes on these two words in the Sakuntalam. The following is the outcome of his request. As my remarks on these words are scattered over the body of the book, it seems best, for ready reference to have a summary in one place instead of a word here, a line there and a para elsewhere.

I shall commence with सौहार्द. The usual derivation is with च् attached to सुहृदय which changes into सुहृद by "हृदयश्च हृद—" and then "हृदभग—" gives उभयपदरहि yielding सौहार्द. This is sanctioned by the Vritti and adopted by Bhattoji.

The derivation, however is open to objection. The हृद here is obtained by the application of a rule (लक्षण) viz 'हृदयश्च हृद—'—it is लाक्षणिक. But where an original word (प्रतिपदोक्त) exists, the लाक्षणिक is not recognised when applying a rule "लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव लक्षणम्". Hence the rule "हृदभग—" does not apply to सुहृदय as altered above. With च् therefore we shall not here get उभयपदरहि and the result will be सौहृद not सौहार्द. सुहृदय has thus to be abandoned and some other source tried for सौहार्द.

The word सुहृद means मित्र by the rule "सुहृद् हृद्दी—". Would this do? No, it fares worse than सुहृदय. In the first place, the rule "सुहृद् हृद्दी—" directs the substitution of हृद् for हृदय to obtain सुहृद in the sense of मित्र. Hence the objection 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो—' applies here too. Secondly, the

meaning मित्र of सुहृद् as obtained by the rule 'सुहृद् हृद्-दौ-', has no reference to the meaning of सु or of हृद्दय । Even a vile hearted person is one's "सुहृद्" if he is one's मित्र । The word is इति not यौगिक । The whole of it derives the meaning मित्र by निपातन in the rule "सुहृद् हृद्-दौ-", but its parts then become meaningless, सु in it no longer means 'good' nor does हृद् mean 'heart' either । Well then हृद् having no meaning here, the rule "इदमग—" does not apply, because the maxim "अर्थवदर्थदे नानर्थक्ये" directs that if a word with a meaning (अर्थवत्) can be found, one without a meaning has to be avoided in applying a rule । Consequently सुहृद् + अच् with सुहृद् obtained as above, will not have उत्तरपदइति and as before will yield सौहृद not सौहार्द ।

The word सुहृद्, however, can be derived otherwise without reference to हृद्दय । An independent word हृद् exists meaning 'heart' Comp. 'स्थानं हृन्मानसं मनः' । यामन हृदस्य gives सुहृत् । In this, हृद् is not लाटशिक and is अर्थवत् । Hence the objections noted above will not apply to सुहृद्, as now derived, अच् attached to this सुहृद्, gives उत्तरपदइति and yields सौहार्द । This derivation is attributed to Chandracharya and is accepted by Vamana whose 'अनन्वि हृद्भावात्' (?) perhaps contains the germ of the whole of the foregoing discussion

The outcome of the discussion then is :-

- (i) सौहार्द = सुहृत् + अच् with the independent word हृद् ।
- (ii) सौहृद = सुहृद्दय + अच्, or = सुहृद् + अच् when हृद् comes from हृद्दय by निपातन in the rule "सुहृद् हृद्-दौ-", or again = सुहृद् + अच् as in (i) but without उत्तरपदइति owing to the maxim "सु प्रपूर्वको विधिरनित्य" । In the case of पद् + अच् we get पद with इति and पद without इति by this maxim. It is not therefore strange that सुहृद् + अच् should behave similarly, yielding two distinct forms सौहार्द with उत्तरपदइति and सौहृद् without it । This derivation is suggested by Saranadeva in his दुर्बलइति ।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

या सृष्टिः स्रष्टु राद्या वहति विधिद्वृतं या हविर्या च होत्री
 ये इ कालं विधत्तु श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
 यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति यथा प्राणिन प्राणवन्तः
 प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरौगः ॥ १ ॥

May Isa (Siva) protect you—Isa known by (Or—protect you with) those eight perceptible forms—the form that is the first creation of the Creator—the form that carries the duly offered Ghee—the form that performs sacrifice—the two forms that regulate time—the form that pervades the universe and has the object of the sense of hearing for its characteristic, the form that is called the source of all germs—the form by which the living are endowed with life

येति ॥ अन्वयः । या स्रष्टु, आद्या सृष्टि, या विधिद्वृतं हविर्या इति, या च होत्री, ये इ कालं विधत्तु, श्रुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य स्थिता, या सर्ववीजप्रकृतिरिति आहुः, यथा प्राणिन प्राणवन्तः, ताभिः प्रत्यक्षाभिः अष्टाभिः तनुभिः प्रपन्न ईश व अवतु ॥ व्याख्या—'या' जनरूपा मूर्ति 'स्रष्टु' जगत्कर्तु 'आद्या सृष्टि' प्रथमा कृति ["अप एव ससृजामदी" इति मनु] । 'या' अग्निरूपा मूर्ति 'विधिना' यथायाम्ब 'इत' दत्तं हवि' इत 'वहति' यथापाव प्रापयति ["अग्निसुखा वै देवा" इत्यर्थः] । 'या च होत्री' यजमानरूपा मूर्ति । 'ये इ' चन्द्रसूर्यरूपे मूर्ति 'कालम्' अक्षरात्वात्क 'विधत्तु' जनयत । 'श्रुते' श्रवणेन्द्रियस्य 'विषय' ज्ञेय अथ शब्द, स 'गुणो' यस्या

तादृशी शब्दगुणा 'या' आकाशरूपा मूर्ति 'विश्व' ब्रह्माण्ड 'व्याप्य स्थिता' अनुपमिष्ठ
 वर्तते । 'या' पृथिवीरूपा मूर्ति सर्वबीजानां सर्वमस्थाना 'प्रकृति' मूलकारणम्
 'इति आहुः' कथयन्ति पण्डिता इति शेषः । ["ब्रुव पद्यानामादित आद्यो ब्रुव" इति
 वर्तमाने उस् आहादेशश्च] । 'यया वातुरूपया मूर्त्या 'प्राणि' प्राण्यत 'प्राक्वन'
 प्राणसमन्विता । 'तामि' 'प्रवृत्तामि' इन्द्रिययाद्यानि 'अन्ति तनुमि' मूर्तिमि
 'प्रपन्न' प्राप्त, लब्ध' अस्तीति ज्ञात 'ईश' शिव ["भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्त्तयोरी
 प्रकृतिता" इत्यष्टमूर्त्ति' शिव] 'व' दुष्मान् रङ्गागतान् सभ्यान् 'अवतु' रत्तु ।—
 इत्याशौ स्वधारेण पठिता ॥ एते तु कालादय साचादुपलभ्यन्ते । अनुमीयते ।
 एषामधिष्ठाता कश्चिदस्ति इति । स हि विश्वात्मा परमकाहणिक, शिव युष्मान् रत्त
 इति तात्पर्यम् ॥ ["प्रपन्न" (रा-, वि-, म-,)—"प्रसन्न" (त, न्वा-)] ।

NOTES

1 अभिज्ञानशकुन्तलम्—For derivation see Preface, also see
 note on अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन (Infra).

2 (a) या सृष्टि etc—My attention was drawn to the follow-
 ing explanation of या सृष्टि सृष्टुराद्या in the नान्दी । The explana-
 tion proposes to take आद्या as पूर्ववर्तिनी antecedent. The
 statement then means—that creation which preceded even
 the Creator

This is faulty, because—(1) आदौ भवा इति आदि + यत् = आद्या
 means पथमा (first) (ii) It is not in common use in the sense
 पूर्ववर्तिनी (antecedent) Again with the proposed meaning of
 आद्या the idea evidently lacks precision, for no reason is
 forthcoming why this should mean water exclusively and not
 fire, ether, or air But the anomaly is easily avoided if we
 mean by आद्या as 'antecedent to the universe, the creation of
 ब्रह्मा (the Creator)'. Thus Kulluka in Manu I, says "आदौ ब्रह्मा-
 भूतब्रह्माण्डसृष्टेः प्राक्" । (b) ये द्वे काल विधित—Refers to the sun
 and the moon These two by their revolution serve to measure

time (काल) : The day, month, year are all reckoned in India by both methods—Solar and lunar (c) वहति etc—विधानमिति वि+धा+कि भावे विधि injunction शास्त्रानुशासनम् ॥ ह्यते इति इ+इत् (शौणादिक) कर्मणि=हवि offering, not necessarily Ghee, anything thrown into the fire for some specific duty is हविस् । (d) या च होवी—जुहोति इति इ+ह्व कर्त्तरि+ङीप् न्वियाम्=होवी । Or—होतुं पौलमस्या इति इ+सृन् कर्त्तरि न्वियाम् होवी । (e) श्रुतिविषयगुणा &c—Refers to आकाश । Ether which propagates sound is a गुण of आकाश । तत्पुरुषगर्भं बहुव्रीहि (See व्याख्या) । विमिनोति वर्ध्नाति इन्द्रियमर्थेन पुनक्ति इति वि+सि+ञ्च कर्त्तरि विषय object of sense-perception इन्द्रियेण । “परिनिविभ्य सेवसितस्यसिद्धु—” इति सययङ्णात् षत्वम् । (g) सर्वबोजप्रकृति—This has become उक्त owing to its connection with इति । Hence उक्तायंत्वात्, 1 e, अभिहितत्वात् प्रथमा । कर्मधा—and इतत्—(see व्याख्या) । (h) यया—Refers to वायु Air वायु is called जगत्प्राण । Hence naturally वायुना जीवा प्राणवन् । This gives तृतीया करणे । If we suppose that प्राण exists because of वायु, then यया takes इती तृतीया । (i) प्रत्यक्षाभि—Here अचि means इन्द्रिय sense “सर्वमिन्द्रिय इतिविषये अचि-शब्दो वक्ति” इति संघट । प्रतिमुखत्वमच्छाम् इत्यव्ययीभावे ‘प्रतिपर (?) समनुभ्योऽण’ इतिटच् समासान्त । प्रत्यक्षम् इन्द्रियाभिमुखत्वम् accessibility with respect to the sense, तन् अक्षुद्रासाम् इति प्रत्यक्ष+अच मत्वर्थे न्वियाम्=प्रत्यक्षा accessible to the sense Or, प्रतिगता अचाणि इन्द्रियाणि प्रत्यक्षा प्रादितत्—गामि । (j) प्रपन्न—प्र+पद्+क् कर्मणि=प्रपन्न known 1 e, inferred to exist The existence of Isa is inferred from his eight forms अष्टाभि तनुभि) which are directly perceived (प्रत्यक्षाभि) : The अनुमान is sound, because based upon प्रत्यक्ष । प्र+पद् is प्राप्ताय—because it is गत्यर्थ । Instance of its गत्यर्थता are numerous Thus—“ताजन्मने रेन्वधु प्रपदे” “तां प्रदेदिरे प्राक्तनजन्मविना” “प्रदेदिरे चिरेण नामिं प्रथमोदविन्द्व” etc Others take प्रपन्न in the sense वक्त । Others again read प्रपन्न and explain प्रपन्न ईश प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभि व अचतु—Let Siva be pleased and protect you with His eight Perceptible forms But in this case, as well as when प्रपन्न is explained as युक्त it is difficult to see what purpose is served

by the epithet प्रवृत्तमि । The sense does not suffer if प्रवृत्तमि is omitted altogether. In our interpretation the reference to प्रवृत्तमि is indispensable, serving as the basis of the चतुर्मान about the existence of Siva. (k) ईश — ईशे इति ईश ऐश्वर्या + क कर्त्तरि the Lord. A name of Siva. The epithet is a happy one coming after enumeration of the eight forms which amply testify to His ऐश्वर्यम् । अथ (रक्षणे) + लोट् लु = अथ लु may protect

3. Metre—The metre is मृगधरा defined as "मरुभूनेर्वाषां वरिष विमुनियतियतासु म्धरा कीर्तिनेभ्यः"—It is मृगधरा if the triads म, र, म्, न, य, य, य follow in order, with pause after every seventh syllable.

4. Remark—At the time of Kalidasa, Buddhism was on the decline and Brahmanism, once more in the ascendant. But baneful effects of the preaching of so-called godlessness had not yet disappeared. Hence the poet deems it fit here to combat the prevailing scepticism (See Introduction)

(नान्द्रन्ते) सूत्रधारः (नेपथ्याभिमुखमवलीक्य)—आर्यो, यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, इतस्तावदागमयताम् ।

(After the Nandi) Manager (Looking towards the dressing room)—Gentle Lady, if your dressing (lit—making of your toilet) is over, do thou come over here.

(प्रविश्य) नटी—अञ्जलत्, इत्यङ्घ्रि [आयेरपुत्र, इयमङ्घ्रि, (Entering) Lady Manager—My noble Lord, here I am

सूत्रधारः—आर्यो, अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अथ खलु कालिदासयथितवसुना अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकैर्नोपस्थातव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः ।

Manager—Gentle Lady, this assembly is mainly of learned men. We have today to attend with a new drama too,

Abhijnana Sakuntala by name, the matter of which has been composed by Kalidasa. So let special care be taken with all the Dramatis Personae.

नान्दन्ते इति । 'नान्दा' पूर्वाज्ञाया शोकरूपाया आशिष ["नान्दी आशीव चन-
इ युक्ता" इति भरत] 'नन्ते' स्वमाने, स्वयमेव नान्दीशोक पठित्वा इत्यर्थे मूत्र
इत्यामूत्र धारयतीति 'मूत्रधार' नटाना नेता रङ्गदेवताया पूजक ["मूत्रधार पठे-
नान्दीम" इति भरत] । 'नेपथ्यास्य' वेदरचनास्थानस्य 'अभिसुखम्' अन्वीक्य
तथयति—'आर्षे' हे सत्पति, 'यदि नेपथ्यास्य' वेदरचनाया 'विधान कार्याम्' 'अवसित
उत्तम, तदा इतस्मावत्' अस्मिन् रङ्गमञ्चे 'आगम्यताम्' ।

प्रविश्येति । 'नटी' मूत्रधारालस्य नटस्य पत्नी 'प्रविश्य' नेपथ्यात् रङ्गमञ्चे आगत्य
पाद—' आर्य्यं पुत्र' भी स्वामिन् 'इयम्' अहम् आगता 'अस्मि । [अत परम्—
'आज्ञापयतु आर्य्यं' को नियोग अनुष्ठीयताम् इति" (त, न्या, म-)] ॥

आर्य्यं इति । 'आर्षे' इय परिषत् एषा पुर दृश्यमाना सभा 'अभिरूप' पण्डितेः
भूमिष्ठा' बहूना 'अभिरूपभूमिष्ठा' पण्डितबहूला । बहव पण्डितो अत्र समागता 'अत्र
खनु' नूनम् 'अस्माभि कालिदासेन' तदाख्येन प्रसिद्धेन कविना 'दयित' निवृत्त
'वन्तु' कथास्वरूप यस्य तथाविधेन 'अभिज्ञानशकुन्तलम्' इति नामधेय' नाम वस्य तेन
'नवेन' अनभिनीतपूर्वेण नाटकेन दृश्यकाव्यविशेषेण लपस्यातव्य सेवितव्यम् । 'तत्'
तस्यात् 'प्रतिपात' पादो पादो इति सर्वास्वरि नाटकीयासु स्यज्जिपु 'एव आधीयता'
क्रियता भवता । विचारनिपुणा सभा दृष्टे अभिनये न तुष्येत् । अतिगुटायय किन्
कालिदास भावनाभिर्यात् अभिनेतृन् कदर्येत् इति न चिन्तम् । नूतनस्यैतन्नाटक'
भाष्याभि अभिनीतपूर्वम् । इति बहूनि शङ्कास्थानानि समापतितानि । अतोऽह
ब्रवीमि— हे 'आर्य्यं' सावधाना सती नाटकीयान् जनान् मद्य प्रापय इति तात्पर्यम् ॥

NOTES

1 (a) नान्दन्ते &c - नन्दन नन्द Rejoicing भावे घञ् । नन्देन पठ्यते
इति नन्द + अच् शैबिक स्त्रियाम् = नान्दी & benediction "देवद्विजन्तुपादीनामा-
शौर्वादपरायथा । नन्दनि देवता यन्मातङ्गात्रान्दी प्रकीर्तिता ॥" The object of

experts 'The mind of the trained, though strong is without confidence in itself

नटीति । 'आप्यं' भवत 'सुविहित' साधु कृतः । 'प्रयोग' अभिनयव्यवस्था हेतु ।
तदा 'सुविहितप्रयोगता' । 'तथा', अभिनयकौमलेन [कर्त्तरि वा हेतौ वतीया],
'किमपि' किञ्चिदपि 'न परिहास्यते' परिहोत भविष्यति । सर्वमदीपं भविष्यति
इत्यर्थः ।

शुक्लेति । आर्त्तं ते शुभ्य मृतं यथायं 'अथ' तत्र कथयामि । यत तत्तरी
मे मनसि वर्त्तते तत् कथयामि शृणु—

आ इति । अथ्य—विदुषा परितोषात् आ, प्रयोगविज्ञान साधु न मन्त्रे, शिक्षिताया
चित्त वन्दवत् अपि आत्मनि अथअथम् ॥ व्याख्या—“विदुषा” परितोषात् “परितोषात्”
प्रीति “आ” यावत् न प्रीति तावत्, ‘प्रयोगस्य’ अभिनयस्य विज्ञान विधिषु ज्ञानं
'साधु' निर्देशं 'न मन्त्रे' न कथयामि । 'शिक्षितायाम्' अथविद्याया निपुणायाम् 'चित्त'
चित्त 'वन्दवत् अपि' इदमपि मत् 'आत्मनि' स्वविषये 'अथअथम्' सुन्दिहासम् 'अहं'
भवति इत्यर्थः । निपुणा, परकीय वन्दावत् निमित्त ज्ञानवतीऽपि आत्मना अनुष्ठितेषु
सङ्करा भवेत् न वा इति, मदेव मयाहा इति भावः ॥

NOTES

1. (a) सुविहित etc —परि + हा ज्ञाने means to leave, to forsake.
(b) न किमपि परिहास्यते nothing will be forsaken (by सुचारता), the
construction being—किमपि अभिनयस्य सुचारतया न परिहास्यते—सर्वं
सुचारक स्यत्स्यते इत्यर्थः । Hence किम् in किमपि has उक्ते कर्मणि प्रथमा
and परिहास्यते has कर्मणि लृट् । If however सुविहितप्रयोगतया has हेतौ
वतीया then परिहास्यते has कर्मकर्त्तरि लृट् । Here Prof Gajendra-
gadkar is misled by his theory that the Nati knows nothing
about the arrangements. He therefore takes विहित as विहित,
& very unusual interpretation. He does not even hesitate to
push his theory to the logical extreme and say "That the
Sutradhara had not already assigned the parts or arranged
the representation". How then could the king enter the stage

in a chariot ? Neither the Sutradhara nor the Nats had left the stage to arrange for it (e) This confidence of the नटी in the abilities of the सूत्रधार renders the latter's diffidence very pleasing *

२ आर्थे &c —भूत means मन्व true "भूत सत्योपमानयो" इति हैम । ते has चतुर्थो मन्वदानं by the rule "कर्मणा यममिप्रेति—", or चतुर्थी कर्मणि by the rule 'क्रियायोः परदस्य च कर्मणि स्यादिन ।"

३ (a) या परितोषात् &c.—परितोषात् has पञ्चमी in connection with या । "विद् गतवाम्" इति विद् + गृह् = विदन् or विद्वान् । (b) वलवत् is taken by others along with सिद्धितानाम् as शिष्यशक्तिवामिष्येय . Thus, 'वलवत्' अथयं सिद्धितानामपि—even of those that are extremely learned Prof G objects to my taking वलवत् as an adjective to चेतम् । He says "Its use as an adjective is not Kalidasian" How so ? Later, Kalidasa says 'वलवान् खलु मे अभिनिवेश' (Act III), again "मन्मोहो मे तदा वलवान्" (Act VII) In both these वलवत् is an adjective Prof G also thinks "वलवत् चेत does not sound good Sanskrit" If वलवान् अभिनिवेश , मन्मोहो वलवान्, वलवानिन्द्रियाम्, वलवान् पञ्चकार, (Bhasa) &c, are good Sanskrit there is no reason why वलवत् चेत should not be so, unless the implication be that the idea of a strong or weak mind or heart is foreign to Sanskrit But Vaysa himself speaks of the weakness of heart in "शुद्र हृदयदीर्घस्य स्वीक्रीतिष्ठ परलप"—Gita Again the Gita has 'वचनं हि मन कृष्य प्रमायि वलवद्दृढम्' where the commentators construe मनो वलवत् । Prof G evidently confounds the indeclinable वलवत् with the ordinary attributive word वलवत् which is not an indeclinable (c) Remark—This is a gentle rebuke to the self-reliant नटी । The metre is आर्या which is defined "यस्या पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तावता षतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश आर्या" । (d) The figure of speech (अथकार) is अर्थांतरन्यास । "अथैव सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तव्यं किञ्चन । तत्प्रसाधनसमर्थस्य न्यासो षोऽन्वयस्य वस्तुन ॥" Here

* The remark adopted by Prof Gajendragadkar.

his own diffidence is the प्रस्तुतवस्तु, this is justified [साधन] by another वस्तु viz, शिचितानामप्रत्यय चेत ।

नटी—एवं खेदम् ! अणन्तरकरणिजं दाव अज्जी आणवेदु
[एवमेतत् । अनन्तरकरणोयं तावदार्यं आन्नापयतु] ।

LADY M—So it is. Let my noble Lord but command what has to be done presently

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ? तदिम-
मेव तावत् अचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीय-
ताम् ! सम्प्रति हि—

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।

प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

MANAGER—What else besides ragaling the ears of this assembly ? Do then sing, touching this enjoyable summer season that has not yet long commenced Now indeed are the days pleasant towards the close when a dip into the water is agreeable, the sylvan breeze is fragrant from contact with Patala flowers, and sleep is easily obtained in wellshaded places.

नटीति । 'एतत्' भवद्गुरुम् 'एवम्' ईदृशमेव । शिचिता सशब्दा एव इत्यर्थः ।
'आद्यं' भवान् 'अनन्तरम्' अस्मिन् एव चये, यत् 'करणीयं' कर्तव्यं दत् 'आन्नापयतुं'
प्रतिपादय यव आधीय एव इति नास्ति सन्देहः । तत् इदं प्रथमं किं करिष्ये ।

सूत्रेति । 'अस्याः' सनागताया 'परिषद' 'श्रुते' श्रवणेन्द्रियस्य 'प्रसादनतः'
ग्रीष्मतात् 'अन्यत्' अपर 'किम्' अनन्तरकरणीयमस्ति ? आदौ सभाया कर्तव्यनिर्देश-
कर्तव्यं । 'तत्' तस्मात् 'अचिर' सम्प्रति 'प्रवृत्त' प्रारम्भम् 'उपभोगस्य' अवगाह-
नादिसुखस्य 'वस' योग्यम् 'इमम्' एतं 'ग्रीष्मसमयम्' 'एव' अधिकृत्य 'विशयीकृत्य'
'गीयतां तावत्' । सम्प्रति 'अधुना' आगते वीथे 'हि'—

सुमगति । 'सुभय' उदार प्रीतिप्रद 'सलिलि' जली 'अवगाह' निमज्जन येषु तादृशा-
 'पाटलस्य' वनपुष्पविशेषस्य 'ससर्गेश' सम्पर्कात् 'सुरभय' घ्राततर्पणा 'वनवाता'
 'वनवायवो' येषु तादृशाः, 'प्रच्छाद्येषु' क्षायाप्रधानेषु स्थलेषु सुलभां सुखप्राप्या 'निद्रा'
 येषु तादृशा दिवसा 'परिषामे' अवसाने 'रमणीया' प्रीतिकरा भवन्ति । स्यात्
 सुरभिषा वातेन सेव्यमानं क्षायासु निद्रित इति नात् पर एपभोगविधिरस्ति । स च
 यौघे एव दिनावसाने सम्भवति । अतो सुभगता यीमस्य इति भावः ॥

NOTES

1 अनन्तर &c —अविद्यमानम् अनन्तरम् अवकाश कालविपरुषो यद्यन्
 कर्मणि तद् यथा तथा अनन्तरम् without delay Qualifies करणीयम् ।
 अनन्तर करणीयम् । सुप्, सुपा ।

2. श्रुतिप्रसादनत has पद्यम्यात्मम् । The पद्यमी is owing to अन्त ।
 Nothing else but treating them to a sweet song—this is the
 only अनन्तरकरणीय कर्म ।

3 (a) अचिर &c —द्वितीया तत्—by the rule "अचलस योगे च ।"
 (b) योषम्य समय the time summer, तम् । It was summer at
 the time of acting and also when the play opens

4 (a) सुभग &c —सलिले सलिलस्य वा अवगाह मुनिनावगाह immersion
 in water. सहसुपेति समास or इत् । Then बहुव्रीह । (b) पाटल
 &c —वनस्य वाता वनवाता । पाटलस्य रक्तवर्षपुष्पविशेषस्य सर्गं पाटलस्य सर्ग-
 contact of the Patala (Rose ?) flowers तेन सुरभय पाटलस्य सर्ग-
 सुरभय । सहसुपेति समास —the तृतीया being द्विती । तादृशा वनवाता येषु ।
 (c) प्रच्छाद्य &c —सु + लभ + घञ कर्मणि भिव्याम् = सुलभा easily available.
 प्रहृष्टा क्षाया येषु ते प्रच्छाद्या or प्रहृष्टक्षाया । तेषु सुलभा प्रच्छाद्यसुलभा । सह-
 सुपेति समास । तादृशी निद्रा येषु । (d) परिषाम &c —परि + नम् + घञ
 अधिकरणे = परिषाम the end ; e., the afternoon रम + षिच् + अनोदर
 कर्त्तरि बाहुलकात् = रमणीया pleasing Strictly speaking रमणीय
 should mean, "capable of being pleased" in the कर्म वाच्य । The
 अनोदर कर्त्तरि is an irregularity suggested by the rule "कुश्चनुटो
 बहुलम्" । परिषामे रमणीया सहसुपेति समास । We cannot have परिषामी

रमणीयो येषामिति वहवीहि because that should give रमणीयपरिचामा ।
 (c) Remark—The Sloka shows how the summer is उपभोक्ष्म ।*
 The Meter is चार्या as already explained

नी—तह [तथा] । (गायति)—

LADY M.—True [Or—Very well] (Sings)—

इषीसिचुम्बिआइ' भमरेहि' सुउमारकेसरसिहाइ'
 ओद'सयन्ति दग्गमाणा पमदाओ शिरीसकुसुमाइ' ॥ ४ ॥

[इषदोषच्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेशरशिखानि ।
 अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥]

Women are tenderly handling and making into eardrops
 sirisha flowers, the tips of whose filaments are very delicate
 and which have been lightly kissed by black bees.

सूत्रधार—आर्ये साधु गीतम् । अहो रागवडचिच्छृत्ति-
 रालिखित इव सवेतो रजः । तदिदानीं कतमत् प्रकरणमाश्रित्य
 एनमाराधयामः । -

MANAGER—Well sung, gentle Lady. Ah ! the house
 with the function of its mind rivetted on the melody, looks
 like one painted all round. Now then which drama shall we
 take up to serve it ?

नटीति । 'तदा' तदेव भवतु । योभनेव आश्रित्य गायामि । इत्याका 'गायति' ।

इषदिति । अन्वय—प्रमदा. सुकुमारकेशरशिखानि भ्रमरै इषदीषच्चुम्बितानि
 शिरीषकुसुमानि दयमाना अवतंसयन्ति ॥ व्याख्या—'प्रमदा' युवत्य 'सुकुमारा'
 अतिक्रीमन्ना 'केशराणां' किञ्चुकानां 'शिखा' अद्यापि येषां तानि, क्रीमलत्वान्

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

'भ्रमरै र्वेषदीपत्' मन्दमन्दम् ['प्रकारे गुणवचनस्य' इति प्रकारे द्विरुक्तम्] न तु निर्भरं 'बुम्बितानि' पीतानि, 'शरीषकुसुमानि दयमाना' सकृपा अकटोर स्पृशन्त्या इत्यथ, 'अवतसयन्ति' अवतस कथमुपपद्यते कुर्वन्ति ['तत्करोति तदापटे' इति 'एष'] । खभावकोमलानि कुसुमानि प्राक् भ्रमरैरेतुक्रान्तानि अतुना नारीभि इत्यथ । अत्र 'सुकुमारकेशरशिखानि शिरोषकुसुमानि,' इति सकृदन्तर्गतानि । 'भ्रमरैरोषसु-
स्वितानि' इति दुष्यन्तेने तस्य सङ्गम, "दयमाना—" इति अप्-रोभि रचय्य अ गम्यते । "इषदीपत्" (रा, वि-, म-) "एष" (न-, न्या-)] ।

सूत्रेति । 'शायो साङ्' अतिमधुरं यथा तथा 'गीत' भवत्या गान कृतम् [भावे क्त] । 'अष्टौ' आशयं 'रङ्ग' नाट्यान्वये लक्षणया तदर्थो जन 'राशेष' शीतराशेष 'वडा' गृहोता 'चित्तवृत्ति' यस्य तथाभूत सन् 'सर्वत' सत्त्वो दिव्य, यथा यव तिल-
कयामि तव तव इत्यर्थं 'शान्तिखन इव' चिन्तित इव प्रतिभाति । नूनम् अभिसुखोक्तो रग । 'तत्' तस्मात् उदानाम् अभिसुखाभूत रगे 'कतसत् प्रकरणमाश्रित्य' किं भिन्नाटकमवलम्ब्य एन' रगम् [अन्वार्थे एनादेश] 'आराधयाम' उपस्थास्यामहे ।

NOTES

1 तथा—This may be taken either as an approval of the sentiment expressed by the स्ववार, or as assent to sing In his latter capacity compare "तथा [रथ स्थापयति]"—Infra

2 (a) ईषत् &c—Expresses प्रकार and qualifies बुम्बनकिया । The duplicated form behaves like a compound word by the rule 'कर्मधारयवृत्तरेषु ।' Hence the synonym is मन्दमन्दम् and not मन्द मन्दम् । (b) सुकुमार etc—केशराणां शिखा केशरशिखा tops of filaments Then वङ्— । (c) दयमाना etc—Taking pity Here Prof G comments—"Ray takes शिरोषकुसुमानि दयमाना which is wrong, as the root दय governs the genitive, according to 'अधीगर्हदयेशां कर्मणि', " This is not my construction, I construe दयमाना अवतसयन्ति । In the Tika—I render दयमाना as सकृपा ।

This is absurd if the construction is शरीरकुमुदानि दयमाना, शरीरकुमुदानि सरूपा gives no sense दयमाना सरूपा अक्षतस्यलि is perfect intelligible I am sorry however being unable to agree with Prof G when he says that शरीरकुमुदानि दयमाना, is wrong. The rule "अर्थोदयं—" governs the genitive only when the कर्म is taken as कर्तृ (अर्थोदयेन विवक्षिते) । If the कर्मत्व is recognised must have शरीरेश । Witness "वज्रमि नेत्रा दयसे न कथान" with as शरीर, and "न गजा मदजा दयिता दयिता" with कर्म as कर्म । It is also if शरीरकुमुम were taken prominently as कर्म of दय the construction शरीरकुमुदानि दयमाना would be correct. The शरीरेश for being very delicate they are pitied by the bees who kiss them gently, the girls too pity them while they pluck them * । Note that both स्वप्न and नद्यो describe the summer, but with this difference that while the former notices facts only the latter refers to feelings. The metre is गद्य—a variety of which was noticed before.

3 Remark—The poet here seems to be hinting at the story of the drama. The delicate शरीर flowers stand for Sakuntala, the gentle kissing by the bees represents the temporary union of Dushyanta and Sakuntala; and pitying girls symbolises the protection afforded to Sakuntala by celestial nymphs.*

4 रासबद्ध etc.—रास with करणे and रय with अक्षरद्वये च विचक्षण इति. विचक्षण functions of the mind. The melody captured all the functions of the mind of the whole host. The audience heard nothing but the exquisite strain, saw nothing, felt the touch of nothing, smelt nothing, and so hence it looked like a painted scene. Compare "तां श करं श शरीरदयमानो नायको न जन्तु विदयान्नायकः । नद्याहि शरीरद्वयैरक्षरैरासा शरीरैः"

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

चक्षुर्वि प्रविष्टा ॥" (b) कतमत् प्रकरणम्—किम् + क्तम् = कतमत् । तत् । प्रकरण and नाटक are varieties of रूपक । "नाटकमथ प्रकरण भाष्यायोमसमव-काराडमा । इहाद्यगाडवीथ्य प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ Here the two are used synonymously

नटी—एषं अज्जमिमसेहिं पटमं एव्व आणत्त अहिद्वान्ण-सउन्दरं नाम अपुव्वं णाडयं पओए अहिकरीअद्द ति [ननु आर्यामित्थे. प्रथममेव आज्ञप्तम अि.ज्ञानशकुन्तलं नाम अपूर्वं नाटकं प्रयोगे अधिक्रियताम् इति] ।

LADY M - Well, even at the outset it has been ordered by your honoured self that the new drama named Abhijnana Sakuntala be put on the stage

नटीति । 'ननु' निश्चितमद् अगमि 'आर्यामित्थे' नाम्ने भवदधि 'प्रथममेव' प्रविष्टायामेव सति व यम् अभिज्ञानशकुन्तल नाम 'अपूर्वं' नूतन नाटक 'प्रयोगे' अभिनय 'अधिक्रियता' प्रयुज्यन्तम् 'इति आज्ञप्तम्' आदिष्टम् ।

NOTES

1 आर्यामित्थं &c —आर्या is the usual form of addressing the सुवधार by नटी । "आर्यो नटीसुवधारावाग्यनाया परस्परम्" । मित्थ is a प्रहसावचन word of the मतल्लिकादि class. Hence प्रहसा आर्या आर्यामित्था the पूर्वनिपात of आर्या being regulated by the rule "प्रहसावचनेय" । तै । गौरवे बहुवचनम् । e. the plural is intensive, the गौरव being already expressed by मित्थ । (b) प्रयोगे—प्र + युज् + घञ् भावे—प्रयोग acting प्रयोगे अधिक्रियताम्—be taken up in acting

सुवधारः—आर्येण सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षये विस्मृत खलु मया । कुतः ?—

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हतं ।

एव राजेव दुष्यन्तः भारद्वाजातिरइसा ॥५॥ (निष्क्रान्तौ)

इति प्रस्तावना ।

प्रथमोऽङ्कः

(तत्र प्रविशति नृगानुसारी मयराचापहस्तो राजा रथेन
सूतय) । सूत (राजानं नृगञ्जावलोक्य)—आयुषन्—
कृष्णसारी ददञ्चक्षुस्त्वयि चाधिजयकामुंके ।

नृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

(Then enter in a chariot, following an antelope, the king
with a bow and arrow in hand and the chariot'eer).

CHARIOTEER—(Eyeing the king and the antelope)—
O Long-lived One, casting my eye on the antelope and on
thee with thy bow strung, I behold as it were, Pinakin (Sita)
himself chasing the deer

तत्र इति । 'तत्र' तदन्तर इत्यावतादा अने 'हरवच'-महितो इहो इह व
धनधनुषांश्च इदं सारम् अनुसरतीति 'मृगानुसारी राजा सूतय' कारदिह 'रथेन
प्रविशति' ।

- कथंति । अन्वय — कृष्णसारी अधिजाकामुंके तस्य च अपि ददत चक्षुः
सारिणं साक्षात् पिनाकिनं पश्यामि इव । व्याख्या—कृष्णसारी पुरा देवायनं
चक्षुः चित्तानि मूरे 'अधिजय' आरोपितमैर्वैक 'कामुंके' धनुषंश्च तस्य
'तस्य च भवति 'चक्षुः' (जालवेकवचनम्) 'ददत' पातयन्, पश्यामि इति पश्य

(नाथ्यन्नाच्छतु' इति नुमभाव) अह मृगानुसारिण्य दक्षावर्णे मृगद्वेषेण पलायमान याग वधार्यमनुसरन्त 'माच्छात्' स्वयं 'पिनाकिन' पिनाकपाणि शिव 'पश्चामोत्र' । प्रकृष्टेन वपुषा जिवन्मनुकरोति भवान् अदुष्टं ते दिनाक इव भीषणम् इति भावः ।

1 Summary—अथ कदाचित् पौरवो राजा दक्षन्त म मध्या विद्वरन् हिमगिरिकपकण्ठ प्राप । अज्ञानता तव तेनादृष्टत कश्चिदतिजव आद्यममृगन्त कुलपते कस्यस्य तपोवनान्तिक निनाय । स हि अमत्रिष्टिते मुनी शिष्यैश्चुदुङ्ग पञ्चन परिहृतराजवेप्रमपोवन प्रविष्ट तव तेन उपवनभूमौ बाल्यपादपेष्ठी जल ददत्कस्तिम कन्वका दृष्टा । स च तामि मत्कृत । एका तामु शकुन्त्या नाम लक्षिन् ज्ञात- रागा रूपेण तस्य चेतो विवेश । बाल्यात् प्रभृति ज्ञाननाटिय कस्यस्य कन्या थीरमो नु विश्वामित्रस्य 'मिनकागर्भ'सम्भवा' इति इतराभ्यामाख्यात मोऽमुत तया अर्थो । तदत्र च "राजमौख्येभीषिनो वनगजलपोवन विश्रति" इति तव ध्वनिदृग्गत । तेन समभान्ता कन्वका पुनर्दृशंनार्थ' राजानमुपनिमन्त्रा पण'शाला प्रविष्टा राजापि श्रिविष प्रत्यागत ।

2 अह — अङ्काने चित्राने लीकचरितमक्षिन् इति अह + अञ् अत्रिकरणे । An Act Every period ending with "all the actors leading the stage" is an अह । "अलनिष्कान्निखिलपावोऽक इति कीर्ति'त —"Darpana

3 (a) मृगानुसारी—मृग माध अनुसरति इति मृग + अनु + ह्र + णिनि माधकारिणि कर्त्तरि closely following a stag (b) मगरचापहस्त — मरुण मरु मगर (or महमर) together with an arrow वह— । तदृशदाप ययोन्मौ मगरचापो वह— । तादृशो हस्ती धस्य म वह— । Both his hands were engaged , he was ready to draw the bow

4 अनुग्रहन्—प्रशस्तमायुरस्य इति आयुस् + मनुप् = आयुषान् । The charioteer has to address the warrior as आयुषान् । "आयुषन् र'दित नृत्"—Darpana

5 (a) कृष्णमारि—कृष्णस्य मार मरुलश्च कृष्णमार black and spotted "वयो' वयो'न" इति कर्मधा— । A kind of antelope तस्मिन् । (b)

ददन् not ददन् because of the prohibition "नाधनाच्छतु ।" (e)
 अधिता जा गृथ अनेन, or अधिहत जाम अधिजाम् strung, वदु—of
 प्रादि— । कर्मणे प्रभवति इति कर्मन् + उकञ् = कर्मुकम् bow

6 Allusion—Daksha, the father in law of Siva, once performed a sacrifice at which he invited every one except his son-in-law Sati, the wife of Siva was present. In course of the sacrifice Daksha made some offensive remarks on Siva at which Sati was so incensed that then and there she renounced her body by योग । In revenge, Siva killed Daksha dispersed the guests, and, Pinaka in hand, pursued the Yajna which assumed the form of a stag and fled.

7 Remark — The metre is श्लोक । Here we have उत्प्रेष which Dandin defines "अन्वयेव स्थिता इति श्वेतलस्येतरस्य वा । अन्वयोत्प्रेषते यव सामुत्प्रेषा विदुर्बुधा ॥" Here the इति of दृश्यन् in chasing the deer is taken as the इति of पिनाकिन्, in pursuing the sacrifice. Either of the two Vrittis is quite different (अन्वया) from the other.

राजा—सूत, दूरमसुना सारङ्गेण वयम् आकृष्टाः । इयं पुनरिदानीमपि—

✓ श्रीवामङ्गाभिरामं सुहृदनुपतति स्थन्दने दत्तदृष्टिः
 पथाद्धनं प्रविष्टः शरपतनभयाद्भुयसा पूर्वकायम् ।
 दर्भैरर्द्धावलीढः अमविष्टसुखं शिभिः कीर्णवर्त्मा
 पयोद्वयप्रतत्वाहियति वृहतरं स्तोकमूर्ध्यां प्रयाति ॥ ७ ॥
 तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृतः ?

KING—Charioteer, we are drawn far by this antelope. Yet see even now—with his look ever and anon cast on the pursuing chariot gracefully with a turn of his neck—having in a great measure entered the forepart of his body with the deer part through fear of the descent of the arrow—and

with his track strewn with half-chewed kusha grass dropping from his mouth which is open through fatigue—he is moving more in the air and less on the ground because of his terrible jumps. How then has he become hardly visible to me though I am following to be sure ?

राजनि । 'अमुना' 'दृश्यमानेन' दूरस्थेन 'साहज्जेन' चित्वाद्देशे मृगेण 'वद्यम्' ["अस्यदो दयोय" इति बहुवचनम्] 'दूरभाकटा' । एतेन अस्य मृगस्य धावनविदो भवितुमर्हेति इत्यभिप्रायः ।

अयमिति । अन्वयः—पश्य अस्य पुनरिदानीमपि अनुपतति अन्वये मृगं योवाभगाभिरामं दत्तदृष्टि (मन) शरपतनभयात् पश्याद्दैनं भूयसा पूर्वकाय प्रविष्ट (मन) यन्निवृत्तमुखमग्निभिः अर्द्धावलोढे दर्भे कौर्णवर्णा (मन) उदयप्रतत्वात्विपति वदतरम् उच्यते स्लोकं प्रयाति । व्याख्या—'पश्य' [विपति वदतर स्लोकमुच्यते] प्रयाति इति वाक्यार्थः कर्म । यथा—पश्य इत्याद्यर्थे अन्वयम्] 'अयं' पुरो दृश्यमानो मृगः पुनरिदानीमपि अधुनापि दूरधावतोऽपि इत्यर्थः 'अनुपतति' अनुभवति 'अन्वये' रघे 'मृग' वाग्वार 'श्रीवाया' कम्बराणां 'भङ्गे' भङ्गा 'अभिराम' मनीहर तथा तथा दत्तदृष्टि पातितपच्च मनः, 'शरस्य' वाणस्य पतनभयात् पातशब्दः । अपर अर्द्धां भगे 'पश्याद्' उत्तरकाय ["अपरमाङ्गे पश्यन्तो वक्तव्य" इति अपरस्य पश्याद्दिशः] । तेन 'भूयसा' वाङ्मयेन 'पूर्वकाय प्रविष्ट' मनः । पश्याद्भावित प्रवृत्ता उत्तरकाय एव प्रहरत, इतरात्तरकाय पूर्वकायि सुदूर प्रवेष्ट इत्यर्थः । 'यमेव' धावनशरीरेण 'विपत' व्याप्त यत् 'मुख' तस्मात् 'भ्रम्यदभि' पतदभि 'अङ्ग' असम्पूर्णं यथा तथा 'अवलोढे' भुक्तं 'दर्भे' कुशे 'कौर्णवर्णा' व्यातपच्च मनः 'उदयम्' उन्मूकं प्रत लप्सो यस्य तदुभावात् भीमलम्फलात् 'विपति' अकाशे 'वदतरम्' अधिकम् उच्यते 'स्लोकम्' भूमौ 'स्लोकम्' अन्य 'प्रयाति' । अधुना दूरधावनत्वात् खेदमनुभवतोऽपि इदृक् प्रचण्डमस्य धावनम् । अहो भयात्कता अस्य इति भावः । ['दत्तदृष्टि' (लन्व्य-) "वददृष्टि" (वि-, रा-, म-)] ॥

तदिति । 'तदियं मृग' 'अनुपतत एव' पश्याद्भावितस्यैव 'मे' मम मुखस्यै कथं 'दृश्यते' अतिनिपुणदर्शनेन 'प्रोक्षणीय दर्शनोय' 'स हत' जातः । मन्मथे धावति

मृग, त्रिभुवनमपि पश्यात् एतामि । नन कथं पूर्वं स्पष्टवचनोऽपि ययुना कटवचो
जात - इति मृग इति मृग ।

NOTES

1 मृग etc —मृग indicates भेद difference. The sense is—
We are carried far and the long run ought to have tired out
the stag. But no (भेद) difference, he is still strong. The con-
struction is—अथ पुनरिदानीमपि विपत्तिं बहुतर क्रीडन्मुखां प्रयाति—Even
now he moves more in the air and less on the earth. The
King praises the stamina of the stag.

2 (a) योषा etc —see Tika. Qualifies दृष्टिदानक्रिया in दृशदृष्टि ।
The grace in the दर्मनक्रिया comes from the turn of the neck—
(योषामह) । (b) मृगने—मृगने धारति इति मृग + लृ + कर्त्तृ + इन् + मृग, a
chariot. The name is happily chosen as the chariot was
moving very fast (धारति) at the time. (c) दृशदृष्टि - दृश दृष्टि
that which has cast a look. "वददृष्टि" implies that the look is
directed to the ear, which is not the case because मृग implies
cessation and renewal of the act. दृशदृष्टि is better * N B —
The frequent turning of the neck to watch the chariot ham-
pers speed. Yet the stag इदानीमपि, विपत्तिं बहुतरन etc. O! the
stamina of the stag! (d) पश्यात् न. It is the पश्यात् which has
entered the पूर्वकाय । But the poet says the stag has entered.
This implies चर्म of the stag with the पश्यात्. Hence पश्यात्
इति चर्मोऽपि करणे इतीया ।* (e) मृग etc —मृगस्य पतनं मृगपतनम् the descent
of the arrow. तस्मात् मृग मृगपतनभयम् । तस्मात् । वाक्यान्तमृगया । हेतौ
पदमी । It is in the पश्यात् that the arrow will strike when shot
from behind. The पश्यात् is therefore drawn in* ; this drawing
in, is natural through fright and not intentional. (f) मृगया—मृग
+ इन् + मृग, Qualifies मृगक्रिया । क्रियायां प्रवृत्तौ कर्त्तृ + इन् + मृग ।
Hence मृग इतीया । (g) पूर्वकायम्—पूर्व कायस्य पूर्वकाय, the fore-part
of the body तन् । एकदृष्टिक्रियायां न पश्यात् इति ।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

This bars वृष्टीसममामः । Hence पूर्व leads in the compound Again though पूर्व is द्विक्रञ्च, still, barring पक्ष्मी, कायश्च takes वृष्टी is in "तस्य परमाह्वितम" । N B —This is another impediment to the stag's speed Yet the stag इदानीमपि &c (b) दर्मै &c - श्व + लङ् + कर्मणि—श्वलोटा eaten भुक्ता । Also cp "श्वलोटा मनाभि" Kir XIII श्वंम श्वलोटा शर्हाश्वलोटा half eaten, मज्जमुपति समाम । नै । (i) यम &c—यमेण विवृत यमविवृतमः तादृश मुख यमविवृतमुखम । श्वात् साधु भगानि इति यमविवृतमुख + भय + षिनि भावुकारिणि क्तणि । नै । श्वदव्यक्तवदनपतिभिः । (j) कौण्वमो—कृ + क्त कर्मणि = कौण्वम् strewn कौण्वं वक्त येन सः । N B —He is fatigued Yet इदानीमपि (c) (k) उदय &c.—उद्वतमयमस्य उदयम् terrible The jumps are terrible covering immense ground On the ground again there is just a touch and up again he goes Hence विद्योत बहुतर प्रगति (owing to the long jumps), and साकमुद्यमः ।^c

3 Figure—The figure is स्वभावोक्ति or ज्ञाति which Dandin defines thus—"नानावस्य पदार्थानां रूपं साक्षाद्विद्वन्वती, स्वभावोक्तिश्च ज्ञातिश्च ।" We have here a picture (व्यप) of flight and fatigue in a strong animal The metre is मृग्धरा (explained)

4 तदेव etc —The stag was not very far on a moment before But when the king was about to point it out to the charioteer (दय्य etc) he noticed great distance Hence the surprise and question *

सूत —आयुष्मन्, उद्वृत्तिनी भूमिर्गति मया रश्मिसंयमना-
द्रयस्य मन्दीकृतो वेगः । तेन मृग एव विप्रकृष्टान्तरं । मम्यति
ममदेशवर्तिनस्तु न दुरासदो भविष्यति ।

CHARIOTEER—O Long-lived one, the speed of the car has slackened, because, the ground being bumpy, the reins were tightened by me Hence the deer has become separated by a long interval Now that you are on a level ground, he will not be difficult to get at by you

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

NOTES

1. निरूप्य—नि+रूप+विच्+त्थर्, having acted. The root रूप means 'to act' from which comes रूपक a drama. Compare "धनरवाधा रूपयति," "भूयो रदर्वन निरूपयति" etc

2. (a) निगमन्त etc.—The indicates running at top speed. (b) निरूप्य etc.—The Chamaras were ornamental and were placed between the ears. Owing to great speed, their रूप was not noticed cp "दिवारश्चरिनिरूप्य हरिश्चिरव्याशमवज्ञानम्" Vikramorvasiya (c) निभृतौ etc.—निभृत is चिर. In this sense compare निभृत in "निष्कृष्यच्च निभृतद्वरेक मृकान् ज शक्तमृगप्रचारम् । नञ्जासन्तु वातनमैत्र सर्वं चित्वापिंतास्ममिवावतल्यं ॥" Also we have चनिभृत in the sense चरि in "चनिभृतकरेत्वादिपतयु पिनेषु", ऊर्ध्व does not mean vertical. It merely implies that the ears were inclined upwards, and not drooping (d) आक्रोहतौ etc.—We assume that the wind was favourable i.e. blowing from behind. Even thus the dust did not touch them. Hence they were faster than the wind *

* 3 Remark—The metre is वसन्ततिलका 0* वसन्ततिलकम् । "त्रैव वसन्ततिलकं तमत्रा जगाम" : The triads त, म, ज व appear in order followed by two heavy syllables. The figure is मभावीरि in the first three lines and उर्ध्वं च in the last

राज—सत्यमतीत्य हरितो हरींश्च वर्त्तन्ते वाजिनः ।
तथाहि—

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तूहिपुलतां
यदहा विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत् ।
प्रकृत्या यदक्रं तदपि समीखं नयनयोर्
न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पाशे रथजवात् ॥८॥
सुत पश्येनं व्यापादयमानम् । (शरसन्धानं नाटयति) ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Verily, the horses are surpassing the *Harits* and the *Haris* For through the speed of the car, that which is minute to the view suddenly attains vastness, that which is really disconnected at once becomes as if with union effected, even that which is by nature crooked immediately appears straight to the eyes, nothing for a moment even remains at a distance or at my side Charioteer, behold it being killed (Acts aiming the arrow)

राजिति । 'बाजिन' मदीया अत्रा 'हरित' मर्याशान् 'हरीन्' इन्द्राशान् 'च अतीव्य' वेगेन परामूय 'वक्तन्ते' इति 'सत्यम्' । 'तथा हि' घट —

यदिति । अन्वय — रथजवात् सङ्घसा आभोके यत् मृगं तत् विपुनता प्रजति, यत् अडा विच्छिन्नं तत् कृतसम्भानमिव भवति, यत् प्रकृत्या वक्रं तदपि नयनयो समरेख — चणमपि न किञ्चित् मे दूरे न पार्श्वे ॥ व्याख्या—'रथस्य जवात्' वेगात् (हिती पक्षमी) 'सङ्घसा' तत्चणमेव, आभोके 'दर्शने' यत् मृगं 'दृश्यते' तदत्र तत्चण रथवेगात् समीपे भूत्वा स्थूलं लक्ष्यते । 'यत्' वस्तु 'अडा' तत्त्वत 'विच्छिन्नं' व्यवधानवत् दृश्यते 'तत्' तदेव तत्चण 'कृतं सम्भानं' योजना यच्च 'तत् इव' भवति लक्ष्यते । यी हो समीपे व्यवहितौ दृष्टौ तावैव वेगात् तत्चण दूराद्दृष्टौ मलप्रायिव लघयति । 'यत्' वस्तु 'प्रकृत्या' स्वभावेन 'वक्रं' समीपात् दृष्टं कुटिलं दृश्यते 'तदपि' तत्चण 'नयनयो' नयनयो सम्बन्धे, न तु तत्त्वत, 'समा' कञ्चो 'र खा' यस्य तत् भवति । 'चणमपि न किञ्चित्' किमपि वस्तु 'मे दूरे' तिष्ठति 'न पार्श्वे', समीपे तिष्ठति ॥ ["यदडा" (त-, न्या-) "यदङ्क" (रा, म-) "यदल" (वि-) ॥ "मे दूरे" न पार्श्वे" (रा-, त-, न्या-, म) "मे पार्श्वे" न दूरे" (वि-)] ॥

मृगेति । 'एन' हरिषम् (अन्नादेशे एनादेश) 'व्यापायमानं' मया दृश्यमानं 'पश्य' । 'करस्य सम्भानं' मृगं प्रति प्रयोगाव्यवसाय 'नाटयति' नाट्येन दर्शयति । राजवेधो नट हस्तसञ्चालनादिना वाक्येपोषीगं मूचयति इत्यर्थे ॥

NOTES

1 सत्यम् etc — This is a hyperbole तथा हि introduces the next sloka as an apparent justification for the exaggeration.

(a) द्विधने एभिरिति—इ + इति (षीष्वादिक्) करणे हरित् । हरतीति इ + इ (षीष्वादिक्) कर्त्तरि हरि । The former is the name of the seven horses of इत्य । Comp 'दिशा हरिदभिर्इतिभिरिवेश्वर' and 'हरिद्वरिधितेरनुपवेशदिव ब्राह्मचर्यात्' । The latter is strictly speaking "golden" "सर्ववर्णं हरि स्यूत" इत्यनुकाशकोष । Indra's steeds were of that description Comp "हरि विदित्वा हरिमिय वाजिभि" ।

2 (a) चालोके सूक्ष्मम्—चा + लोक् + घञ् भावे = चालोक seeing दर्शनम् । चालोकं सूक्ष्मम्—minute in seeing ; e looks minute owing to great distance (b) सहसा—Suddenly. The suddenness of the change suggests great speed (c) षडा—An अव्यय meaning तत्त्व in reality 'स्युटेऽवधारणे तत्त्वं षडा मोक्षा मनीषिभि' । षड् or षन् for षडा does not seem to give good sense (d) हतमन्वानम् etc—सम् + धा + क्वाट् भावे = सम्बानम् placing together, i e joining The disconnected appears connected, this too is सहसा, hence again the inference of speed (e) समरेखम्—सम् is सज् straight रेखा—line, i e outline This may apply to the transference of the object from near to far or the reverse (f) दूरेष्वर्षं = This is the order of the words in almost all editions Only one edition reads षर्षं दूरि । Remembering that the first line refers to change from दूर to षर्षं, and the second to that from षर्षं to दूर, it seems natural to have first दूर then षर्षं in the fourth line The third line is not decisive as it applies equally to both kinds of change

3 Remark—The metre is त्रिसुखिणी, the definition being "सुखिणी त्रिसुखिणी यमनसुखिणी न त्रिसुखिणी—" the triads, य, न, न, स, म, are in order followed by one light and one heavy syllable

4 व्यापायकाजम्—वि + धा + पद + विष् + क्तानच् कर्त्तरि being killed (नैष्येय)—भो भो राजन् व्यापयाममृगोऽयं न हन्ताव्यो न हन्ताव्यः ।

(IN THE DRESSING ROOM)—Ho ! Ho ! king, it is a stag of the hermitage, it must not be killed, it must not be

सूनः (आकल्यांबलोक्य)—आयुष्मन्, अस्य खलु ते वाण-
पथवर्ति न क्लृप्तसारस्यान्तरे तपस्त्रिन उपस्थिताः ।

CHARIOTEER (Listening and espying)—O Long-lived
one, anchorites have appeared in the region of the stag which
is now in the very line of flight of your arrow

राजा (मसम्भ्रमम्)—तेन हि प्रगृह्यन्ता वाजिनः ।

KING (Hastily)—Then indeed let the horses be checked

सूनः—तथा । (रथं स्थापयति) ।

CHARIOTEER—Very good (Stops the car)

नेपथी इति । 'आयुष्मन्' कण्वायस्य 'मृग' अयं न हन्तव्यं, तथा । (आर्वी
इत्युक्तम्) ।

सून इति । 'आकल्यां' नेपथी यदुक्तं तत् श्रुत्वा 'अवलोक्य' दृष्ट्वा 'च' आह । 'ते'
वाणस्य पत्न्या 'वाणपथ' ("हृत्पूरम् पथामानचे" इति समासान्तं अप्रत्यय) ।
पश्चिन् वर्तते य 'क्लृप्तसार' तस्य 'अन्तरे' अवकाशे । यत्र भवान् वाणं प्रयुङ्क्ते
तस्मिन्नेव दृष्टे, तत्र च हरिणस्य च मध्ये इत्यर्थे 'उपस्थिता' प्राप्ता । एतेन व्रत-
इत्याभयं दर्शितम् ॥ ("वाणपथ" (वि-, म-) "वाणपति" (रा-, त, ल्या-)) ।

राजिति । 'सम्भ्रमं' त्वरया 'मह' । तेन 'हि' निमित्तेन 'वाजिन' अथा
'प्रगृह्यन्ता' स्थिरीक्रियन्ताम् । अथवा रथेन दलिता स्तुमुंनयः* ।

सून इति । यथा भवान् आज्ञापयति 'तथा' करोमि, अत्रान् प्रगृह्णामि इत्यर्थः ।
रथमिति । 'स्थापयति' स्थिरीकरोति ।

NOTES

1 प्रगृह्यन्ताम्—प्र + गृह् + लोट् + अन्ताम् कर्मणि let them be checked
The ascetics were in imminent danger of being run over by
the car Hence the सम्भ्रम of the king,

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

नि + पत + घञ् + क्त्वरट् = निपाताः the parts by which they abgat i. e. tips, points *

‡ इ लोकेत इ एतः—Implies great incongruity between the two. Compare "इ दूरेप्रधाने वय इ चालविषया मति" where Malli says "इो इत्ययो नदृष्टत्वात् सूचयते". The bringing together of two such incongruous things is mildly censured by वता† The metre is मन्दिनी defined as 'नननउदुनेव मन्दिनी भोगित्री'—The triads न न, न, य, य appear in order giving fifteen syllables to each line. The figure is उदना। The definition is "द्वयाद्वद्विंशति काङ्क्षय योद्वन्द्वत् प्रतीयेति. उपमा नाम वा ।" In the first half नृपराजै and नृपराजै, also वाप and वपि are compared. In the second half the समान in स्वकार establishes resemblance between इव and इर।

5. (a) वृत्—Therefore, i. e., such being the incongruity, put back your arrow. (b) वाप—Prof G disapproves our interpretation of वाप as a mere expletive and prefers to have it as a विशेष qualifying उभादक्रिया। I am unwilling to take it as a क्रियाविशेष for two reasons—(1) if the विशेष हार of the arrow is necessary it will be withdrawn be it well (वाप) or ill aimed. So the reference to the correctness of the aim (वापुज्ज of मन्त्र) is superfluous. (2) Dushyanta was admittedly the foremost shooter on Earth. Compare "वा वद। वावमन्त्रे ज्ञानेनैव दूरात्। इदं वापुज्जं वदुः स हि विद्वान्वावति।" Even among gods he has no rival. Comp 'तव इरेषुनानतपरेभिः पुत्रवैभक्तिव्युत्पन्नैः'। For an ordinary ascetic to shout "well aimed" to such a man when he is about to shoot is a piece of impertinence (c) वापुज्ज—मन्त्रि सुव्यवृत्ति इति नो + लृप् + कर्त्तरि = वापुज्जः the chooyer वाप। (d) वनारम्भे - अविश्रमन्तम् वाप वापम् अरयो वा दूरात् ददितुं वा अन्तरम् or अविश्रमन्तम् by the Vartika "नजीरुदादीनां वा चोत्तरपदलोचः"। तद्विदुः वापरे वरुणी। When a distinction is made between देव and

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

† Adopted by Prof Gajendragadkar.

देहिन् the former is taken as the आधार—as it really is—of प्रहार-
क्रिया । Compare “मयि नान्तकोऽपि प्रभु प्रहर्तुम्” “रुद्रौजसा तु प्रहृत तया-
स्याम्,” “तस्मिन् प्रजज्ञ युधि सर्वं षव’ &c

6 Remark—The metre is ग्रीक । The verse too conveys
a mild censure Your arrow is meant for one purpose, you
are using it to another !* “अ ऽस्मन्” is the more common
reading It refers to the uniform family practice of the Paura-
vas, and thus gives point to the censure As to the practice
itself, compare “आपद्राभयमवेषदीचिता स्वल्न घोरवा” Act II
Infra

राजा—एष प्रतिमंहृत । (यद्योक्तं करोति) ।

KING—Here, it is retracted (Does as said)

वै खानम —सदृशमेतत् पुरुवंशप्रदोषस्य भवत ।

जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

ANCHORITE—This is worthy of thee, the light of the
race of Puru This is extremely worthy of you whose birth is
in the race of Puru May you get a son, endowed with such
virtues and presiding over the whole circle of Kings

राजा (सप्रणामम्)—प्रतिगृहीतम् ।

KING (With a bow)—Accepted

राजिति । ‘एष’ इति अविनयमूचक । आश्चातमाचमेव ‘प्रतिगृहृत’ इत्यर्थ ।
यथा उक्तं तथा करोति । यदा—उक्तस्य अनतिक्रम ‘यद्योक्तम्’ । तन् करोति ।
‘वाच्य’ प्रतिमं हरति ।

बोध्यति । ‘पुरो’ यथातितनयस्य यो ‘वज्र’ तस्य य ‘प्रदोष’ प्रदोषवत् उदभासक
तस्य ‘भवत एतत्’ भाष्यानुवर्तित्वं ‘सदृशं दीप्यम्’ । घोरवा सदैव भाष्यानाम-
गुणना आत्माकराय इत्यर्थे ।

जन्मेति । अन्वय —इदं तव युक्तरूपं यस्य पुरोर्वंशे जन्म । एव गुणोपेतं

disappears, its कर्म takes चतुर्थो) or तदर्थो चतुर्थो । This explains why he cannot accompany the king and see him entertained.

2 कुलपति—कुलपति is a sage who boards and lodges ten thousand disciples "सुनोना दशस्राष्टस्य शोभनदानादिदोषपात । अष्टादशति विपरिचरन्ती कुलपति ज्ञात"—Quoted Vidyasagara

3 Remark—कथस्य कुलपति is the usual reading. It gives the name of the sage and hence is preferable to काण्वपथ कुलपति which refers to the तीर्थ only.

4 (a) अतिथेयः सत्कार—अविद्यमाना तिथिरेव इति अतिथि an unexpected guest, तथिन् साधु इति अतिथि + इन् अतिथेय । सत् is an अर्थ, here meaning आदर honour. In this sense it is a यति by the rule "आदरानादरयो सदसती". Hence सत् + क्त + घञ् म, वे कर्मणि अ सत्कार reception, welcome &c यतितत्— । 5 तपोधनानाम्—तपोधनानाम् वा तपोधना to whom asceticism is wealth. Hence the रथा is with regard to asceticism (तपस्) only प्रतिहतविघ्न—विघ्नवति रथे इति वि + इन् + क्त करणे घञ्चर्च—विघ्न obstructions. The obstructions being removed तपस् is well-protected. Owing to this the रथा must be pleasing (रथा) to you to whom the रथा is due. The रथा is complete *

राजा—अपि मन्त्रिहितोश्च कुलपतिः ?

KING—Is the master of Munis present there ?

वैखानस—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलाम् अतिथि-
सत्काराय मन्दिश्या. देवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सीमतीर्थं
गतः ।

ANCHORITE—Just now, having ordered his daughter Sakuntala to honour guests, he has gone to Soma Tirtha to avert an adverse destiny of hers,

* Adopted by Prof Gayendragadkar.

राजा—भवतु, तामेव पश्यामि । सा खलु विदितभक्तिं मां
महर्षेः कथयिष्यति ।

KING—Very well, her I shall see, Surely she will report
me to the sage on knowing my devotion

राजिति । 'अपि कुलपति' कण्ठ 'इव' आश्रमे 'सन्निहित आत्मना उपस्थित ।
वर्षात् 'इदानीमेव' अस्मिन्निव घण्टे 'दुहितर' शकुन्तलाम् 'अतिधीना मत-
काराद्य' पूजाय अतिविमत्काराय कर्मुमित्यर्थः "सन्निधाय" आश्रम्य 'अस्या' दृष्टितु 'प्रति-
कुल' सकोप 'दैव' भागधरम् 'अनुकूलरितु' 'सोमतीर्थ' मतः । आश्रम गच्छ, शकुन्तला
ते आतिथ्य विधास्यति इत्यर्थः । प्रतिकूलदैवशमनेन शापान् त्यक्त्वापि शकुन्तला भूमी
दुष्यन्तेन सद्गता भविष्यति इति सूचयत् ॥

राजिति । 'भवतु' इत्यस्य निश्चयशीलकम् । अस्मिन्निहित कुलपति, तत् आश्रमं
गमिष्ये वा इति वितर्कं निश्चयमाह—'तामेव' दृष्टितव शकुन्तलामेव 'पश्यामि' । सा
एव 'विदिता' ज्ञाता 'भक्ति' तापसमेवा दस्य इत्यादिषु मां महर्षे' कथयिष्यति इत्यर्थः ।
महर्षतां श्रद्धा स्वयं ज्ञात्वा कथयिष्यतीति इत्यर्थः ।

NOTES

I (a) अतिविमत्काराय - "क्रियाद्योपपदस्य—" (See Note 1, above)
इति कर्मणि चतुर्थी or तादर्थ्यां षष्ठी । There are arrangements to
receive guests in his absence, you will not be inconvenienced *
(b) दैवमस्या &c —कण्ठ knew शकुन्तला would suffer much,
though it is not clear if the exact nature of her misery was
also known to him at this early stage (c) शम् + णिच् + तुमुन् =
'सन्निधत्म्, the इति being barred in णिच् by the rule "मिता इत्" ।
d) सोमतीर्थं is a name of प्रभासतीर्थः । Here सोम was cured of con-
sumption "पुण्यं प्रभासं समुद्राजगाम यदाङ्गराड् दक्ष्मणा लिङ्गमाह ।
एव तु तीर्थं प्रवरं पृथिव्यां प्रभासनामस्य तु स प्रभासः ॥" Bhagawata, quoted
in the वाचस्पत्ये ।

2 (a) पश्यामि has वचमान in the भविष्यत्काले owing to वर्तमानस्य

Here are grains of wild paddy under a tree while young parrots are chirping in a hole above, there the surface of a rock-slab appears only, yonder are deer staring quietly at us, here again are lines of dripping water along walks to lakes.

Declarations in the second verse such as a garden (उरण्), trees with कुञ्ज dug round them, are as clear as daylight and do not fit in with the subtle signs of the first verse. The second is thus altogether out of place here and cannot be authentic.

I purposely omit to refer to the defects of composition in the verse

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा)—तपोवननिवासिनामुपरोधी न भूत् । एतावत्येव रथं स्थापय । यावदवतरामि ।

KING—(Going a short distance)—Let there be no inconvenience to the residents of the hermitage. Here do thou stop the chariot. I will get down.

सूत—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वानुमान् ।

CHARIOTEER—The reins are drawn in. Let the Lord live and one alight.

राजा—(अवतीर्थं)—सूत, विनोतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावदृष्टव्यताम् । (सूतस्याभरणानि धनुश्च उपनीय) सूत, यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेत्स्य अहमुपावर्षे, तावदाद्र्ष्टव्यताः कियन्तां वाजिनः ॥

KING—(Having alighted)—Charioteer, hermitages have to be entered in a humble attire. You better hold this made over his bow and jewellery to the charioteer. The horse have their back watered by the time come back visiting the inmates of the hermitage.

—तथा । (निष्क्रान्त) । Charioteer—So be it (Exit)

राजति । 'लोकम्' अन्वयम् 'अन्तरम्' अवकाश 'गत्वा' आह—तपोवने ये
'वसन्ति' तादसा तेषाम् 'उपरोध' पीडा नाभूत् । 'एतावति एव' एतत्परिमाणे
वयम् नि गते 'रथ स्थापय' स्थिरोकुट्ट । 'अवतरानि यावत्' पदभ्यामिव गच्छामि ।
इद्वधारणे ।

मृत इति । 'प्रयत्न' रश्मय 'धृता मयमिता । 'आयुधान् अवतवत्'
राजति । 'अवताय्य' रश्मात् भूमि प्राप्य । 'तपोवनानि नाम' ("गाम कोपे;मुप-
" इति मेदिनी) 'विनोत' शान्त यो 'वेष' बन्वालङ्कारादिभि क्रत रूप तेन
दृश्यानि प्रवेष्ट, योग्यानि । शान्ते न वेषेण तपोवन विशेषत् इत्यर्थः । 'इदम्'
त् "तावत् गृह्यताम्" रत्नता लक्ष्य । 'मृतस्य' (दानाभावात् वृष्टी एव न चतुर्थी)
भरण्यानि 'अवदृग्ण्यानि 'धनुय उपनीय' उपहृत्य आह । 'यावत्' घत्कालम्
इम् आश्रमे ये 'वसन्ति' तान् 'प्रवेष्ट्य' दृष्टा सम्भाव्य उपवाचते" प्रत्यागती भवामि
इत्' तत्काल 'वाजिन' अथा 'आदाणि' मृजलाणि 'वृष्टानि' येषा तथाविधा
रन्ता' विधीयन्ताम् । अन्धान् विद्यामय इत्यर्थः ॥ ["मृतस्य" (रा-, त, न्या-,
)-मृतस्य" (वि) ॥ "उपनीय" (म-)—"उपनीय अप्ययति" (रा-, त-,
-, वि-)] ॥

मृत इति । 'तथा' यथा भवान् आदिशति तथा करोमि । 'निष्क्रान्त' रश्मय
गत ।

NOTES

1 (a) तपोवननिवासिनाम्—तप साधन वन तपोवनम् । तपोवन + नि +
उ + शिति कर्त्तरि ताच्छीर्ला = तपोवननिवासिनः । तेषाम् । लृगोमे कर्मणि
ह्री । (b) सा भूत्—"माह लुड्" इति माह् योगे भविष्यत्कारि लुड् । "न
लुड् योगे" इत्यङ्गमप्रतिषेधः ।

2 (a) मृतस्य—No दान is implied Hence वृष्टी as in वृजकस्य
स्य ददाति । (d) उपनीय—उप + नी + ल्यप्, having made over.
several editions read उपनीय अप्ययति । But the usual and more

KING—(Listening)—Ha ! Methinks I hear conversation to the right (or, south) of this grove of trees I will go there (Going round and espying)—Ah ! Here are ascetic-girls with watering vessels suited to their size, coming this very way to water the young plants (Eveing closely) Oh ! Pleasing is their appearance If to one living in a hermitage belongs this figure which is rarely found in the inner apartments of the royal house hold, then indeed are garden creepers distanced by virtues by forest creepers I will now going under this shade (Stands watching)

राज्ञिति । 'कथं' दत्वा' श्रवणाय प्रेरयित्वा आह—'अथ इति सन्धुर्मे । 'इलायां' या 'वाटिका' मण्डप पुरो हृत्माने, ता दक्षिणेन' ततो दक्षिणे दंडे (एतच्च प्रत्यक्षयोरे विधीया) 'बालाप' गृध्रने दूरे' मन्थं मलापो वत ते । 'पता हृत्माना' 'तपस्विनी' 'कन्दका' कुमाय 'बर्हिभा' प्रस्त्रीभा 'पादपंभो' इस्त्रीभा 'पद्मा' जल दातु स्तल 'प्रसाधस्य' आकृतेः 'अनुदपै', योग्ये' 'दुष्टे'रिष्यथं 'सैलनाथे' घटे' कालसे- 'इत एव' 'अस्मानेव दिशि' 'अभिवल'ले' आशब्दलि । 'निदुष' लूष् निदुष्य इडा—'असौ' ('आशब्द') 'प्राया' तपस्विस्त्वजाना 'दर्शन' रूप 'सधुर' मनोहरम ।

गृह्णन्ति । अन्य—इदं गृह्णन्तदुर्लभं वपु आशमवाप्तिनो जनस्य यदि (तदा) अत्रु स्यात्प्रकृता वनवतामि गुर्वे दूरीकता । वाख्या—'इदम्' अयतो हृत्माने 'गृह्णन्ते' राजाशरोसे ("गृह्णन्तीन्ते पुरे" इति मीट्रिने) दुर्लभं वपु,प 'वपु' शरीरम 'आशुभे' तपोवने यी 'वसति' तस्य जनस्य 'ददि' कश्चूत 'तदा' 'खन्' मूजम् 'उद्यान' आनिता प्रयाः वनस्यामि 'लतामि' गुर्वे शौन्दर्यं शौरमादिभि 'दूरीकृत' अथ कृताः ॥

यावदिति । 'यावदिति' क्त्वात्प्रादिक' अथयत् अन्तरित मन् पतिपालयामि तिङाणि ['अथय' 'वाचन्' बोधि भविष्यति लट्] ('विश्वेकश्चन्' पणान् 'प्यित') ;

NOTES

दक्षिणे—दक्षिण + एवप्, षष्पत्त्यर्थः । An अवयव meaning here "clo-

to the south" एतद् is not available if not close. If a long way to the south we should say प्रचवाटिकाया दक्षिणस्याम् with मग्नो ।

2 (a) तपस्वि &c—तप एषामस्ति इति तपस् + विनि मत्वर्थे = तपस्विन ascetics कस्या एव कत्वकाः । कन् स्वार्थः । Optionally we get कव्यिना also, though गणकार places it in the चिपकादि list (b) स्वप्रमाण &c—प्रमाण is measure, hence, here, stature, अनुगत व्यसंज्ञम् अनुदया similar स्वस्य प्रमाणं स्वप्रमाणम् । तस्य अनुदया । ते । (c) सीचनघट्टे— सिच् + लुट् भावे = सीचनम् watering तदथा or तस्य घटा सीचनघटा शाकपायि वादि or इतन्— । ते । इत्यन्तु तलचणे इतोया । The watering-vessels indicate that they were going out to water plants. Hence these are लक्षण (indicator) of इत्यन्तु (पयोदानोन्मुख) । Or—घट्टे मद् इति महार्थे इतोया ।

3 दृश्येन्म्—दृश् + लुट् कर्मणि बाहुलकात् that which is seen रूप, appearance Here he is equally interested in all the three girls and speaks in the plural (आसाम्) ! He is not yet specially attached towards any one of them

4 (a) गृहानन्दनभूमि—गृहं अन्तः खचिदंस्व स गृहान् the royal apartments बहु— । तव दुर्लभम् rare in the royal apartments, सुप्रसूया । (b) इदं वदु &c—जातादिकवचनम् । He is thinking of all the three, though speaking in the singular This is obvious from the plural in आसाम् and वननतामि । (c) आयसवासिन—आयस + वस + विनि कर्त्तरि ताच्ञोन् । तस्य ।

5 Remark—The king believed that the interests of his royal apartments could not be beaten in point of beauty any where on the earth. But the belief is shattered on seeing these girls. In wonder he exclaims that this defeat of the beauties of the harem by dwellers of a hermitage, is as surprising as that creepers that grow wild in forests should surpass in beauty those that are reared in his gardens with constant care* The यदि in the text implies comparison, if this, then that i. e. both are equally (मदम्) surprising. Hence

* Adopted by Prof Gajendragadkar,

नवमानिकानुमुनम् । “विश्वेभ्यश्च” इति क्यस्य । तदिव दत्तवा । उदमाननकारः ।

(f) शालवाह &c — या समन्तान् एव जालवपत्रे आत्वाति यथाति इति आ + लृ + आ + ला + क् कर्त्तरि = शालवाहन् trenches, dug round the root of trees for watering purposes

उ (a) न केवलम् &c — नि + युञ् + प्रथ्, भार्थि निश्चय order. This is a reply to Anasuya whose speech insinuates that Sakuntala does not like the watering herself — is an unwilling worker at it — but waters them because her father orders it. The reply is— even if father had not ordered me I would have done it, because अस्मिन् सोदरस्ये इ ।* (b) सोदर &c — सह also means सह्य । Hence सह्यसुदरमशाम् इति सोदरा or सहोदरा brothers, सह— of the निदकमास class सह becomes स optionally by the rule “दोषसंज्ञकम्”

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता ! असाधुदर्शी खलु तव नवान् काश्यापः य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपश्चमं साधयितुं य इच्छति ।

श्रुत्वां स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां क्विचुमृषिर्व्यवस्यति ॥१६॥

भवतु पाटपान्तरित एव एनां विस्त्रब्धां प्रश्यामि । (तथा करोति) ।

KING—How now ! Is this the daughter of Kanva ? Truly, his holiness Kasyapa is not a good judge — Kasyapa who commands this one to the course of life in a hermitage. The sage who hopes to render this artlessly charming figure capable of penance, certainly tries to cut a Sama-twig with the edge of a leaf of the blue lotus. Well, concealed as I am by trees, I will watch her at her ease (Does the same)

राजंति । कथम् आदयो । अश्यात् कथम् [“कथं इत्ये सभ्यं मे च” इति (१६)] । ‘इयं सा’ वीरानसोऽज्ञा ‘कथंश्च’ इत्यपते दुहिता’ कथा । राधा तु इयम् अश्यात् इति । पर्यात् स्यात् ‘इत्या सज्जनने’ इति सभ्यधर्मात्

Adopted by Prof Gajendragadkar

ज्ञातम इत्यनेन कव्यदृष्टिता इति । 'असाधु' असनीचीन 'पश्यति खनु' पश्यत्येव 'तव-
भवनं पूज्य 'काश्याप य' [उभरचाक्रामतत्वीन न तच्छब्दीपादानम] 'इमाम आश्रमस्य
तपोवमस्य धर्मो' अनुष्ठाने 'निदुःशक्तो' व्यापारयति ॥

इदमिति । अन्वय - य ऊषि अस्याजमनीहरम इद वपु तप चम माधयितुम्
इच्छति, स भ्रुव नीलोत्पलपदधारया शमीलतां छेत् वावस्यति किल । आख्या—'य
ऊषि' कव्य 'असाधु' कृत्रिमशाभारहितव, मनोहर मधुरवच, स्वभावमुन्दरमित्यथ
'इदम' अनुपम 'वपु' शकुन्ताया शरीर 'तप चम' तपसी योग्य 'माधयितु' कर्तुम्
'इच्छति' वाञ्छति, स ऊषि 'भ्रुव' निश्चित 'नीलोत्पलपदस्य इन्दीवरदलस्य 'धारया'
प्रान्ति न 'शमीलता' कठिना शमीशाखा 'छेत्, वावस्यति' यतने 'किल' नत्वः श्रद्धे
["वाचाशमरुधो किल" इति विकारादशेषे] ॥ कीमलया उत्पलपदधारया शमीशाखा-
च्छेदनं यथा अमश्वं सुकुमारिण शकुन्तला शरीरिण तपहरणमपि तथैव इति भावः ॥

भवत्विति । 'भवतु' आस्ता तावर्दतत । 'मम्यति पादपै' इच्छे 'अन्वित'
वावहित 'एव' प्रकाशमगत्या इत्यर्थं 'एना' शकुन्ता 'विश्रब्धा' विश्रब्धा, पुरुषसाक्षिण्यम्
अज्ञात्व, स्वैरविहारिणीम् इत्यर्थं 'पश्यामि' विलोकयामि । ('तथा करोति' पाद-
पान्त्वित एव विलोकयति इत्यर्थं) ।

NOTES

1 (a) कथमिदम् &c —Sakuntala has now revealed herself by replying to अनुपम । सः refers to what was said by the वैश्वानर । प्रकान्ताशब्दात् यच्छब्दोपादानं नापि नते । (q) साधु = मध्यक् proper न साधु असाधु । Qualifies दृश नक्षिण । असाधु + दृश + णि कर्त्तरि ताच्छीर्ष्य । (c) तवभवान्—तव has here प्रथमार्थे बल । तव भवान् इति सुपसुपा or कर्मधा [?] This is allowed in connection with the words भवन, दीपायन, आसुप्त, देवानामिथ by the rule "इतराभ्याऽपि दृशति" । Also comp "जयमवभवान् भूमरातिष्वभिलाषुक -" Kirat XI (d) इमाम refers to शकुन्ता । The king here speaks of the impropriety of employing शकुन्ता in this work The impropriety regarding the other two girls, does not strike him He is interested, but the interest has not yet deepened into love *

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

महाधरभूषरादयः । वंश- 'वेधलविषयाया भविष्यति'—Bhattoji (c) उपाल-
भम्—उप + आ + लभ + लोट् स्व do censure, उपालम् means to censure.

2 Remark—The old garments have just become too tight. This indicates fresh youth

राजा—काममनुरूपमस्या वपुषो वल्कलम् । न पुनरलङ्कार-
त्रियं न पुषति । कुतः—

✓ सरसिजमनुविद्धं शैवल्लेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमशोले च लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनीषा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ १७ ॥

KING—True, the bark is unsuitable for her figure. But it is not that it does not cherish the charm of a decoration. (Do you ask) why?—The lotus is lovely even though smeared with the scum (Saurala) The spot though dark, promotes the beauty of the moon This slim one is more attractive even with a bark What indeed is not a decoration for a charming figure?

राजेति । 'वल्कलम्' एतत् वामीभूतम् 'अस्या' शकुन्तलया 'वपुष' लावण्यमदसा
शरीरस्य 'अनुरूपम्' अयोग्य 'कामम्' मया अनुमन्यतम् ["काम प्रकामेऽनुमते"]
इति विद्मः । 'पुन' किन्तु 'अलङ्कारविधे' वपुषो मधुराणां 'न पुषति' न तनोतीति
इति 'न' अयोग्यमपि वल्कलमिदमस्या वपुषमप्यस्ये न ॥ ["वपुषो वल्कलम्" (ल-, न्वा-,
म,) 'वामी वल्कलम्' (रन्, वि-)] ॥

सरसिजेति । अत्र — शैवल्लेनापि 'अनुविद्धं' सरसिज रम्यम्, लक्ष्मीं मलिनमपि
हिमशोले तनोति, वल्कलेनापि तन्वी इयम् अधिकमनीषा । मधुराणामाकृतीनां
किमिव हि न मण्डनम् । व्याख्या—'शैवल्लेनापि' तुच्छया जलनील्या अपि (मण्डनाम्
अपि) 'अनुविद्धं' 'सरसिज कमल रम्यं' मधुरम् । 'लक्ष्मीं' चिह्नं कलदाः ("चिह्नं
सुखं च" इत्यमरः) 'मलिनमपि' कृच्छवर्त्म अतः कुतश्चित्तमपि, 'हिमा' शिशिराः

‘यश्च’ क्रिया यश्च तस्य, शीतरजस्यन्त्यश्च ‘लक्ष्मी’ शोभा ‘तनोति’ विस्तारयति ।
 ‘बन्धनेनापि’ छेदने बन्धनशामना अपि ‘तन्वा’ कृपाद्वा ‘इय’ शकुन्तला ‘अधिक’ यथा
 तथ, ‘ममोद्’ इया मनाहतरा । एतद् विदग्धान्ताच्च मन्वे मन्वराया ममोज्ञानाम
 ‘आकृतौना वपुषा क्लामव हि तुच्छमपि ‘वन् न मण्डन’ न मृगणम् । अपि तु सर्वमेव
 कालमुत्तमैश्च भवति ॥

NOTES

1 (a) कामम्—Implies अनुमति (admission) (b) अनुगत रूपम् इति
 अनुरूप योग्यम् । प्रादित्त— न अनुरूपम् unsuitable भङ्गतम्— । (c) पुनर्,
 Implies भेद difference “पुनरप्यस्य भेदे” इति शब्दः । (d) अलङ्कारविशेषम्—
 अलङ्कारविशेषे मृष्यते अनेन इति अन्वय + क्त + घञ् करणे = अलङ्कार decoration
 तस्य शो or तत्कृता शो the charm caused by decoration & तन्—or
 शक्यपार्थिवादि । ताम् । (e) न न—The double negation emphasises
 the affirmation

Remark —A bark garment for this charming figure is an
 obvious incongruity This is the admission implied by कामम् ।
 But पुनर् modifies the admission Though obviously incon-
 gruous, you cannot say that the bark does not enhance her
 beauty I prefer the reading वपुष, because the poet closes
 the sloka following with “किमिव हिमन्वराणा मण्डन वाकृतौनाम् ।” The
 inference there being about आकृति, it seems more relevant
 here to speak of वपुस् than of वस्त्रम् which is not आकृति ।

3 (a) सरसिजम्—सरसि जलम् इति सरसि + जल + इ कर्त्तरि = सरसिज
 or सरोज by the rule “तत्पुरुषे हति बहुलम्” । The बहुलम् implies
 variety i.e. whether लुक् or अनुक् or both has to be known from
 ग्रन्थप्रसिद्धः । Thus both सरसिज and सरोज occur in authoritative
 writing, but preferably write सरोजम् not सरसिजम्, पद्मेरुम् not पद्म-
 रुम् । (b) अधिकमनोज्ञा—मनसा जानाति इति मनस् + ज्ञा + क्त कर्त्तरि = मनोज्ञा
 Let that which takes one by the mind, i.e. captives the mind
 Hence—charming अधिकं यथा तया मनोज्ञा excessively charming ;
 मण्डनमपि समाम् (c) बन्धनेन—उत्तीया करणे । It is करण of the क्रिया in
 मनोज्ञा । (d) किमिव—the इव here is merely ornamental—वाक्या-

लङ्कारे । “इवेति ईददोपनीतपेवाकाक्यालङ्कारिषु” इति बह्वंमान । (e) कि — is emphatic Thus कि न मण्डनम् means what is not a decoration which is a mere question, or by काक, “may imply that everything is a decoration The कि emphasises the काक—“what indeed is not a decoration ” For a similar idea compare—“न रम्यमाहाय्यं मयेदते सुखम्”—Kīrata, “सर्वशोभनीयं सुरूपं माम्”—Bhasa

4 Remark —Note the course of the king's love His interest in Sakuntala has now developed into admiration The metre is मालिनी and the figure अर्दान्तरन्यास (see under आ परितोषाद्विषयम् etc —Ante) Here the particular instances are first cited, the general conclusion then follows It is perfectly legitimate When दक्षिन् says—वन्तु प्रस्तुत्य तत्रमाधनसमयं च न्यास —he does not mean that in actual writing the conclusion has to be stated first In thought however, the conclusion is first before the mind's eye and facts are then brought together in support

शकुन्तला (अग्रतोऽवलीक्य)—एमो वादेरिदपन्नवाङ्मुले हि तुवरेहि विश्वं मं केसररुक्खञ्चो । जाव ए सन्धावेमि [एष वातेरितपन्नवाङ्मुलीभिस्त्वरयति इव मा केसरवृक्षकः । यावत् एन सन्धावयामि ।] (परिक्रामति) ।

SAKUNTALA—[Looking in front]—This Kesara tree hurries me as it were with its fingers of twigs urged by the wind I will attend to it —[Walks round]

प्रियंवदा—इला सउन्दले, एत्थ एव दाव मुहुत्तञ्चं चिट्ठ ।

जाव तुए उवगदाए सतासनाहो विश्वं अञ्चं केसररुक्खञ्चो पडिभादि [इला शकुन्तले, अत्र एव तावत् मुहुत्तकं तिष्ठ,

यावत् त्वया उपगतया सतासनाथ इव अञ्चं केसरवृक्षकः प्रतिभाति] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

PRIYAMVADA—My dear Sakuntala do thou stay at this very place for a moment For, with you near, this Kesara tree appears as if blessed with a creeper

शकुन्तला—अदो कस्यु पिग्रं वदामि तुमं [अतः खलु प्रियवदामि त्वम्] ।

SAKUNTALA—Hence indeed you are called Priyamvada

शकुन्तलेति । ['अयत् ' पुर 'अवलोका' आह] 'एष अयतो दृग्गमान 'केशरवृक्ष' वकुलपादप 'वातेन वायुना 'इरिता' चालिता या 'पद्मवक्ष्या 'अगुच्य' ताभि 'मा खरयति' सत्वरगमनाद्यम् आह्वयति 'इव' । एहि शकुन्तले भट्टिति मी सेचनेन स बह इति मङ्गीतयति इव । 'यावत् एन वकुलक 'सम्भावयामि' गन्वा जलसेचनेन संवर्षयामि । ["परिक्रामति" रङ्गमच्च परितो गच्छति] ।

प्रियवदति । 'इला' अयि शकुन्तले 'अत्र केशरवृक्षतले 'एव तावत् सुदर्शनक' अक्षमाव 'तिष्ठ' । 'तावत्' प्रश्नमात्रम् ['यावत् काल अधिवधारणे । प्रश्नमात्रम्' इति मीदग्ने । उपगतया समीपवर्तिन्या 'त्वया' [द्विती तृतीया] 'अय केशरवृक्षक वकुलपादप लतया सनाद्य आयवान् 'इव' अलङ्कृत इव इत्ययं 'प्रतिभाति' लन्धने लसत् वकुलमूल्ये स्थिता, मन्थे लतया इव कयाचित् अयमनुगृह्यतीति वकुल इति शकुन्तलाया रूपप्रशंसा ।

शकुन्तलेति । मधुरमुच्यते त्वया 'अत खलु' इह गेने व प्रियभाषणेन 'तु प्रियवदा अमि' प्रियवदा इति नाम्ना आह्वयसे । या प्रिय वदति सैव प्रियवदा । प्रियभाषणेन पुनर्यथायं ते नाम ।

NOTES

1 (a) वातेरित &c — इ + क्त कस थि = इरिता urged पद्मवक्ष्या अगुच्य पद्मवक्ष्या । वातेन ईरिता वातेरिता urged by the wind तादृश पद्मवक्ष्या । ताभि । करणे र्शा । [b] केशरवृक्षक — इत्यो ह्य वृक्षक young tree, केशर is a name of वकुल । स चागौ ह्यवृक्ष । [c] यावत् indicates अवधारण ।

2 Remark—Here we have रूपक in पद्मवक्ष्या । The defini-

is a सादृश्यवाचक phrase 'तया चानुकरोतीति शब्दा सादृश्यमूचका' इति दृष्टी ।

३. लोभनीयम्—लुभ् विभोहने + णिच् अनियर कर्त्तरिवाहुलकात् attractive

Remark —लोभनीय is suggestive. It betrays the king's wish to possess her. But just now the wish is not perceptible even to the king himself. Hence he says in a general manner लोभनीय यौवनम् not लोभयति मां यौवनम् with a personal reference *

४ स्वयंवर &c—स्वयम् आत्मना त्रियति अस्मिन् इति स्वयम् + इ + घ अधिकरणे स ज्ञायाम = स्वयंवर by the rule "पुंसि स ज्ञाया घ प्रायेण" । तद वधु । Or after मानुजौ—स्वयं वृणीते इति स्वयम् + इ + खच् कर्त्तरि कियाम् = स्वयंवर one who chooses a husband herself. सा च सा वधूय । कर्मधा— ।

6 (a) वनज्योत्स्ना—ज्योतिरस्तास्याम् इति ज्योतिस् + न मत्वर्थे = ज्योत्स्ना निपातनात् by the rule "ज्योत्स्ना तमिस्त्वा -" । वनसा ज्योत्स्नेव उदभासकत्वात् । (b) एनाम—There is no शेषबिबला here. Hence the rule "अधीगर्धदधीर्ण कर्मणि" does not apply, we get द्वितीया because of अर्धविवदा । (c) विष्कृता—वि + कृ + ऋ कर्त्तरि । स्मरति = मनसा गच्छति । Hence secondarily कृ is मत्वर्थ । So it takes कर्त्तरि ऋ by the rule "मत्वर्थाकर्मक—" ।

शकुन्तला—तदा अत्ताणं विसुमरिध्वं [तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि] । (लतामुग्गेः अवलोक्य च) हला रमणीए क्खु काले इमस्म लतापादपमिड्डणस्स वड्ढअरो संवुत्तो । एव-कुसुमजोव्वणा वणजोसिणी, वड्डपल्लवदाए उवहोअक्खमो सह-थारो [हला रमणीये खलु काले अस्य लतापादपमिड्डनस्य व्यतिकारः संवृत्तः । नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना वड्डपल्लवतया उप-भोगघमः सहकारः] ॥ (पश्यन्ती तिष्ठति ।)

SAKUNTALA - Then I shall forget even my own self

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(Approaching the creeper and looking at it) Darling, at a most opportune moment indeed has taken place the union of this couple of a creeper and tree The Vanajyotsna has fresh youth in her flowers and the Sahakara is capable of enjoying because of its growth of twigs (Stands gazing)

प्रकृतमिति । यदि वनज्योत्स्ना विस्मरामि 'तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि' । अभिन्ना इय मत्त, या हि वनज्योत्स्ना सैव अहम् इत्यथ । [लता वनज्योत्स्नाम् 'उपेय' भाष्य, लतासमोप लता, 'अवलीक्य' हठा 'च' आह] 'हना' अनमूरे 'रमणीय' मनीहर 'खलु काले' समये 'नताया' वनज्योत्स्नाया 'पादपस्य' महकारस्य च यत् मिथन इय, तस्य 'अस्य व्यतिकर' समागम 'महत' जात । रमणीयता दर्शयति— 'वनज्योत्स्ना' हठाख्या इय नवमालिका 'नवम' अचिरोद्गतम् नूतनत्वात् मनीरम कुमुमरूप यौवन यस्या तादृशी । 'महकार' अस्य 'वहा' मत्रडा 'पल्लवा' यस्य 'तत्तदा' नवपल्लवोद्गमात् उपभोगस्य स्वायमेवनादिमुखस्य 'सम' योग्य । यौवनेनेय महकार प्रीणति मो,पि सैना कायया मन्वावयति । प्रहतमालिण्यातपी यापकान्, पल्लवै प्रच्छाद्यशीतलस्य महकारतल तवापि नवमालिकाकुमुमसौरभम् । इत्यही लोक-सुमनोऽरमणयो समागम । ['पश्यन्ती' लतापादयो अवलीकयन्ती मनसा च समा-रममाधुर्यं सुवती 'तिष्ठति' काले] ।

NOTES

1 (a) रमणीय &c —रमयति इति रम + णिच् + अनीयर्, कर्त्तरि वाङ्मकान् = रमणीय, charming तस्मिन् । (b) लतापादप etc —लता च पादपश्च लतापादपौ creeper and tree तयोर्मिथुन इदम् pair of a creeper and tree, तस्य । (c) व्यतिकर — वि + अति + कृ + घ अचिकरणे स आशङ्कित् Union (d) नवकुमुम etc —नव कुमुम नवकुमुमम् । तत् यौवन यस्या । See गार्गा for another view In अथर किमलरराग etc. यौवन is spoken of as कुमुम । Working in the same line here कुमुम is taken not merely as like यौवन but as यौवन itself (d) वहपल्लव etc —वहा, पल्लवा यस्या च वहपल्लव having an array of twigs, तस्य भाव वहपल्लवता । तथा । द्विती श्याः । (1) उपभोग etc —उप + भुज् + घञ् भावे उपभोग enjoyment इत्या अम (तेत्— ।

प्रियंवदा—अनसूए, जानासि किं सउन्दला वनजोसिणिं
अदिमेत्तं पेक्खुदित्ति [अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वन-
जोत्थाम् अतिमात्रं प्रेक्षते इति] ।

PRIYAMVADA—Do you know Anasuya, why Sakun-
tala is earnestly looking at Vanajyotsna ?

अनसूया—ए क्खु विभावेमि । वहेहि [न खलु विभावयामि ।
कथय] ।

ANASUYA—I cannot indeed guess. Do tell me

प्रियवदा—जह वणजोसिणी अनुरूवेण पाअवेण संगदा अवि
णाम एव्वं अह वि अत्तणो अणुरूवं वरं लहेअं त्ति [यथा
वनजोत्सुना अनुरूपेण पादपेन सङ्गता, अपि नाम एवमहमपि
आत्मनः अनुरूपं वरं लभेय इति] ।

PRIYAMVADA—'As Vanajyotsna is united with a
suitable tree, so may not I too get a bridegroom suiting
myself'—This (is her thought)

शकुन्तला—एसो पूण तुह अत्तेगदो मनोरहो [एय नूनं तव
आत्मगतो मनोरथ] । [कलसमावर्जयति] ।

SAKUNTALA—Surely, this is the desire within your
self, (Inverts the pincer).

प्रियवदेति । 'अनसूये' शकुन्तला किं किं निमित्तं 'वनजोत्सुनाम् अतिगतो
मावा' यदिन्तु तत् तथा तथा सातिशयनियर्थं 'प्रेक्षते' पर्यति, पायनी चास्ते 'इति'
एतत् 'जानासि' ? इति कारु ।

अनसूयेति । 'न खलु' न नूनं 'विभावयामि' अनुमातुं शक्नोमि । यदि त
जानासि 'कथय' मे ।

प्रियवदेति । 'यथा' यदत् 'वनजोत्सुना अनुरूपेण' आत्मसदृशेन 'पादपेन'
इत्येव सदृशारेण 'सङ्गता' मिलिता 'अपि नाम' किञ्चिद् सम्भावितं यत् 'अहमपि एवम्

आत्मन अनुदप महज 'वर' भर्तार 'लभिय' लब्धु, शक्र याम् 'इति' एतत् मनसिहृद्य इय वनज्योतसनां चतुसद्वता प्रेक्षमाणा तिष्ठति ।

शकन्तानेति । दूर निश्चितम् एष' लया उक्त 'तव आत्मगत' मनसि स्थित 'जनोरथ' अभिलाष । अपि चतुरिके, मामागिन्य स्वामिलाष प्रकटयसि ? ['कलम' सीधदघटम् 'आवर्जयति' किञ्चित् अधामुख करोति, [मुञ्चति इत्यर्थ] ।

NOTES

1 जानाति—The कम् is इति । Do you know this (इति) । The इति again refers to the sentence किं शकन्तानां वनज्योतसनामतिमात्र प्रेक्षन ।

2 (a) अपि नाम &c —The अपि is repeated The first indicates a question "गर्हामसुभ्रयप्रशङ्गद्वाम् भावनास्वपि" इत्यमर । She is questioning herself 'नाम—Implies possibility सम्भाव्य । 'नाम प्राकाशसम्भाव्य क्रोधीपयमकुतसने" इत्यमर । Together अपि नाम = Is it possible The second अपि = समुच्चयः अहमपि = I too (b) लभिय—लभ + लिङ् इय । शक्रि लिङ् । (c) इति—This । e this is her thought इति ध्याति अत अतिमात्र प्रेक्षने इत्यर्थ ।

3 Remark—Priyamvada's reply urges the king on in his course of love On hearing this, naturally the thought arises in him whether he would be a suitable husband (अनुदयी वर) for Sakuntala *

4 आत्मगत —आत्मगत यत् residing in thyself रतम्— । The point of the retort is—Priyamvada's speech is direct, अहम् referring to शकन्तानां । Sakuntala haughtily misinterprets— अहम्—the speaker, । e प्रिय वदा ।

5 आवर्जयति—आ + वर्ज + णिच् + लट्, ति । Inverts । e empties on some shrub at hand, presumably the नवमालिका । Comp नवमालिकामुञ्च भित्वा &c infra आवर्जन is bending Compare— 'आवर्जितजटाभौर्निर्वणन्विशकिटय "शाखाभिरावर्जितपत्रधामि " &c

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णस्त्रीवमम्भवा स्यात् ? अथवा कृतं सन्देहेन ।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

असंशयं चतुपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥१८॥

तथापि तत्रत एनामुपलप्स्ये ।

KING—Can it be that this maiden is born of some of the Kulapati not of the same caste with him? Or, as with doubts! She is undoubtedly fit to be wedded to Kshattriya, because my honourable mind is inclined towards her. For, to the good, in matters of doubt, the inclination of their mind are the final authority. Still I must know the about her

राजसि । 'अपिनाम' किमिदं सम्भावितं यत् 'इयम्' एषा शकुन्तला 'कुन्त' अपुत्रशिष्यपीपकस्य मुनिकलेश्वरस्य कथस्य 'असुवर्णं ब्राह्मणेतरं' यत् कलवम् ['कलवे केशदारे' इति कोष] 'तत्सम्भवा' तज्जाता 'स्यात्' भवेत् 'अथवा' पक्ष 'सन्देहेन' मशयेन 'ह्यतम्' अलम् । इयं ब्राह्मणपत्नीप्रसूता, तदितरजाता वा, अकारणं च शय ।

अथ संशयमिति । अन्य — [इयम्] असंशयं चतुपरिग्रहक्षमा, यत् मे मनः अस्याम् अभिलाषि । सन्देहपदेषु वस्तुषु सताम् अन्तःकरणप्रवृत्तयो हि प्रमाणव्याख्या—'इयं' शकुन्तला 'अमं शय' नियतं 'चतुष्टयं' चतुर्विधनात् 'परिग्रह' पत्रस्वीकार, तस्य 'क्षमा' योग्या । कथमेतत् प्राच्यते इत्याह—यत् 'मे' मम पुरुषप्रसूत 'आयम्' आचारपूत 'मनः' अस्याम् शकुन्तलायाम् 'अभिलाषि' सम्पृष्टम् । प्रवृत्तरेव अनुवृत्तव्या, उत्पद्यप्रवृत्तिरपि आपतति इत्याह—'सन्देहपदेषु' ['एदं व्यवसिततावस्थानलगाङ्गि वस्तुषु' इत्यमर] संशयस्थलेषु 'वस्तुषु' यानि यानि वस्तूनि संशयस्थलानि तेषु इत्यर्थं, सतां साधूनां, न तु प्राकृताः 'अन्तःकरणस्य' मनसः 'प्रकृष्टा' ह्यतय 'प्रवृत्त' नानिर्वर्तनालक्षणा व्यापारा 'हि' त 'प्रमाणं' कर्तव्यनिर्णायकम् ॥ कर्तव्यकर्तव्येषु साधूनां मन एव प्रमाणवत् साधुरेव । मनस्य मे शकुन्तला प्रति याति । तन्मनसि मे इति भावः ।

तथापीति । 'तथा' एव तर्कवर्जिते 'अपि अर्थे' 'एता शकुन्तला 'तत्त्वत' अरूपेण 'सुपल्लप्से' ज्ञास्यति । आश्रमवासिभ्यः परिपृच्छादिभिः आसुल शकुन्तलायाः ह्यन्तम् अवगमिष्यामि ।

NOTES

1 (a) अपि नाम &c —The king is discussing the propriety of his union with Sakuntala, as suggested by Priyamvada's reply * (b) कुलपति —This has a technical sense "सुमीना दशसाहस्रं योजनदानादियेषथात् । अत्रापयति विप्रधरसौ कुलपतिः कृतः ॥" (c) असवर्णं &c —स भवत्यस्मात् इति स्रम् + भू + अप् अपादाने = स भव origin उत्पत्तिस्थानम् । स्रम् is कनक wife "स्रम् कनके केदारि" । समानो वर्णो यस्यात् तत् सवर्णम् of the same caste समानस्य सभाव । न सवर्णेभ्यसवर्णम् । असवर्णं चवर्णम् a wife not of the same caste कर्मधा— तत् स भवो यस्या मा । बहु— । (d) मातु—शक्ति लिङ् । We do not say स भावनाया लिङ् because सभावना is already expressed by नाम । (e) कृतम्—It is an अव्यय in the sense of अलम् । Hence गम्यमानोपयोगक्रियां प्रति करणत्वात् 'सन्देहेन' इति करणे तृतीया ।

2 (a) अस शयम्—सम् + शी + अच् भावे = स शय doubt अविद्यमान स शयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । बहु— । (b) चतपरि etc—परि + इह + अप भावे = परिग्रह acceptance (as bride) नवसा परिग्रह marriage by a Kshatriya तस्य जना । Or नवपरिग्रह चमने इति नवपरिग्रह + चम + च कर्त्तरि निव्याम् tolerating marriage by a Kshatriya (c) प्रमाणम्—Always neuter singular (d) अन्त करण etc —क्रियते अनेन इति ल + लुट् करणे = करणम् sense इन्द्रियम् । अन्त स्य करणम् अन्त करणम् the inner sense । e the mind शक्यार्थि वादि तत् ।

3 (a) तथापि—Still, i e though I have no doubts The enquiry is through curiosity only He is sure of the result of the enquiry, it will end in proving that Sakuntala is eligible for marriage by a Kshatriya (d) तत्त्वत् —तत्त्व is facts Literally I will ascertain her by facts, i e I will ascertain the facts about her

शकुन्तला (ससम्भ्रमम्)—अग्नौ सलिलसेचनम्भ्रमुग्गटो
 णोमालिञ्चं उज्झितञ्च वध्रणं मे महुच्चरो अहिवट्टइ [अग्नौ
 सलिलसेकमम्भ्रमोद्गतं नवमालिकाम् उज्झित्वा वटनं मे मधु-
 करः अभिवर्त्तेते] (भ्रमरवाधां रूपयति) ।

SAKUNTALA—(In a fright) Ah ! Raised by the agitation
 caused by the sprinkling of water, a bee, having left the Na-
 ramalika is coming towards my face ! (Acts the annoyance
 caused by a bee)

राजा (मसृहमवलोक्य)—

चलापाङ्गा दृष्टिं स्पृशसि बहुशोवेपथुमतीं
 रहस्याख्यायीव स्वनसि नृदु कर्णान्तिकचरः ।
 करौ व्याधुन्वत्या पिवमि रतिसर्वस्वमधरं
 √वयं तस्वान्घेघान्मधुकर हतास्वं खलु हृती ॥२०॥

KING—(Gazing longingly)—O bee ! we are undone thro-
 ugh search after facts, thou art successful indeed ! Thou tou-
 chest repeatedly her trembling eyes the corners of which are
 restless, hovering near her ears, thou softly hummest like
 one whispering a secret, while she is waving her hands,
 thou sippest her lower lips which is the very essence of
 desire

शकुन्तलेति (‘सम्भ्रमम्’ सञ्चासिन सह आह) ‘अग्नौ’ इति आदये । ‘सलिलस्य’
 उलस्य सेकान् य ‘सम्भ्रम’ आन्दोलन मयान् ‘उद्गतं’ उत्तपतित ‘मधुकर’
 कश्चिन् भ्रमर ‘नवमालिका’ वनज्योत्स्नाम् ‘उज्झित्वा’ परिरुज्जा ‘मे वटनं’ पद्ममन्त्रि
 मुखम् ‘अभिवर्त्तेते’ लोभान् अनुधावति । [‘भ्रमरान्’ वाधा षोडा ‘निरूपयति’ नाष्ट्येन
 दशंशति] ।

राजेति—[स्पृहा अभिवाप तिन सह इति ‘मसृह’ साभिलाषम् ‘अवलोक्य’
 धमरान् दृष्ट्वा आह]

अन्विति । अन्वय — हे मधुकर, वेदद्युमतीं चलापाङ्गं दृष्टि बहुम स्पृशसि, रहस्याख्यायीव कणानिकचर (मन्) स्पृष्ट् स्वनसि करी व्याधुन्वत्या रतिसर्वस्वम अधरं पिबसि, वयं तत्त्वान्वेषात् हता, त्वं खलु क्लृप्ती । व्याख्या— हे 'मधुकर' भ्रमर, भयात् वेपद्युमतीं कल्पमानाम अपि च भवदनुसरणात् चल 'चञ्चत्' 'अपाङ्ग' प्रान्तभागे यस्या तादृशी 'दृष्टि' लोचन 'बहुशा' चार वार 'स्पृशसि' । रहस्य गोपनीय किञ्चित् आशय इति 'रहस्याख्यायी' निभृतप्रवक्त्रा 'इव कर्णयो' 'अनिके' सुभीपे चरतीति तथाभूत मन् 'स्पृष्ट' शोचै 'स्वनसि' अस्मदिधाना मन्वन्धे अत्यक्त भावसे । 'करी' हर्मा 'व्याधुन्वत्या' त्वामिव निपेयु, विम्रियेण समन्नात् चालयन्त्या अस्या शकुन्तलाया 'रतिसर्वस्व' कामसारम् 'अधर' निम्नोष्ट 'पिबसि' एना चुस्वसि इत्यय । 'वयम्' अहम् ["अस्मादी इयोय" इत बहुवचनम्] 'तत्त्वमय' सददाहयोस्या न वा रति यन्मन 'अन्वेषात्' निर्वन्धाद्यभनुसरणात् 'हता' भयमनोरथा जाता 'त्वं खलु' त्वमेव 'क्लृप्ती' क्लृप्तकृत्य ॥ नवमालिकासुत्र्मिता प्रथम नीलोत्पलसमात् शकुन्तलाया 'नैव प्रतिधावितौ' भ्रमर । सुभीपस्य पुन कर्णे शिरोयाभ्याम् आकृष्ट तत्र एव अन्वित । ततोऽपि च पक्षविस्ववुडा अधरमभिगत । राजा तु अस्या ज्ञातस्पृष्ट भ्रमरं कामिचरितमारीष्य मास्यमाह इति तात्पर्यम् ।

NOTES

1 [a] मन्विल &c —मन्विलसा सेक sprinkling of water तस्यात् सममन agitation from the sprinkling &c रहस्युपेति मन्नास । तस्यात् उदगत raised by the agitation &c [d] अभिवत् से—अभि is here usually taken as a कम प्रवचनोय to explain the द्वितीया in वदन । वदनम अभि—वदन लक्षणीकृत्य । Or we may say अभिवत् is सकर्मक owing to अभि । "उपसर्गेवमात् सकर्मकत्वम्" । In that case वदन takes कर्मणि द्वितीया ।

2 (a) चल etc —The king is ardently in love, and envies the bee that is seen playing with her * The metre is गित्त्रिषी । समासोक्ति is the figure See under वानेरित etc —Ante (b) बहुम — Several times repeatedly I have not got the chance even once Hence the envy * रहस्याख्यायी — रहसि भवम् इति रहस् + यत् = रहसाम्

* Adopted by Prof Gajendragadkar

a secret तत्र आचष्टे आस्यति वा इति रहसा + आ + चष्ट् or छा + चिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । According to भट्टोजि, however, छा is not available here and we have to derive from चवः । “चव मातृभानु-कनावविषय ” इति भट्टोजि । [c] कर्णान्त्रिक etc —कर्णयोश्चान्त्रिकम् neighbour-hood of the ears तत्र चरतीति कर्णान्त्रिक + चर + ट कर्त्तरि ॥

3 [a] तत्र etc —चनु + इष + चञ् भावे = अन्वेष search, तत्रमा अन्वेष सकात् । इती पञ्चमी । [b] हता —Baffled अकृतिः, or restrained प्रतिहता । ‘मनीह्वत प्रतिहत प्रतिबद्धो हतय स ’ । [d] हती—Successful “इष्टादिभाष” इति इतिप्रत्यय is the usual derivation of Madhava, Mallinatha etc But opinions differ as to whether हत is of the इष्टादि class An alternative may be given—ह + क् कर्मणि भावे वा = हतम् achievement. इष्टा अस्ति इति हत + इति मत्वर्थे ।

शकुन्तला—ए एसो धिदो विरमटि । अखटो गमिच्छं [न एष धृष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि] । (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिचेपम्) कहं इदो वि आअच्छटि । हला परित्वाअह मं इमिणा दुस्विणोदिण महृचरेण अहिहृग्रमाणं [कथम् इतोऽपि प्रागच्छति । हला परित्वायिया माम् अनिन दुर्विनीतेन मधुकरेण अभिभूयमानाम्] ।

SAKUNTALA—This impudent bee won't stop I will move elsewhere [Stepping aside and looking round]. How now, he is coming this way too Save me, Darling. I am being overpowered by this ill-mannered bee

शकुन्तलेति । ‘एष धृष्टः’ दुर्विनीतो बभूव ‘न विरमति’ निवर्त्तते । ‘अन्वत’ अन्वेषिन् स्थाने ‘गमिष्यामि’ । (अन्यत् पद स्थाने ‘पदान्तर’ स्थानान्तरम् । तत्र ‘स्थित्वा’ गमनात् विरता भूत्वा ‘इष्टे’ दर्शनसा ‘चेप’ पात, तत्र सद्य भभराभिस्तुव दृश आह) ‘कथम्’ किमेतत् यत् एष बभूव ‘इत’ अस्ति’ अस्तिप्रति स्थाने ‘आअ-च्छति’ । ‘हला’ अस्ति सङ्घो ‘अनिन दुर्विनीतेन अस्ति’ न ‘मधुकरेण अभिभूयमाना’ आप्तमाना ‘मां परित्वायिया’ रचतम् ।

1 [a] न एष etc —विरसति takes परस्मैपद by the rule “वाङ्-परिभो रम” ॥ [b] अन्यत takes तसि after डि in the सप्तमी विभक्ति । Compare इत in “प्रयुक्तमयम्बनिती इथा स्यात्” । [c] कथम् is “अथय्यं” — an अथय । Compare “कथमिथ सा कथदृष्टिता”, “कथ निगडस्यतामि” ॥ [d] इत्या is सखीषु कोमनामन्वये अथयम् । ‘सुकामाभिसया सखी इत्या भाष्या पर-स्परम् ।’ [e] दृविंनोतेन—दृ + वि + नी + क्त कर्मणि, or दृष्ट विनोत badly disciplined महसुपेति समासः । Or विनोत विनय discipline, भावे क्त । दृष्यित विनोत यसा तेद । वह— । (f) अभिभूयमाना परिवारिषाम् = अभिभवात् परिवारिषाम् ॥

उभे (मस्मितम्)—का वयं परित्ताटुं । दुस्मन्दं अक्रन्द ।
राश्ररक्त्विदब्वाइं तवोधणाइं णाम [का वयं परित्तातुम् । दुष्यन्त-
माक्रन्द । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम ।]

THE TWO FRIENDS (Laughing)—Who are we to
save, Call (shout for) Dushyanta Forest of penance are
known as to be protected by the king

राजा—अवमरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यम्—
(अहो क्ले स्वगतम्) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु एव
तावदभिधास्ये—

KING—This is the opportunity to disclose myself Don't
be alarmed—(Aside, when only half uttered) But the royal
character will be disclosed Well then, I will speak thus—

शकुन्तला (पदान्तरे स्थित्वा, महृष्टिचेपम्)—कहं इदी वि
मं अणुसरदि [कथमितोऽपि मामनुमरति ।] ।

SAKUNTALA—(stepping aside and looking around)—
What ! following me here too ,

उभे इति । ‘उभे हे अपि सखी’ इत्यहास्येन महृष्टिचेपम् । ‘परित्तातु
परिवाचकर्मणि इत्यर्थे ‘वयम् आवा हे ‘का इति काङ् [“अशदो इत्येव” इति

किन्तु 'इयमवधो मिथसखी' शकन्तला 'मधुकरेण अभिभूयमाना बाध्यमाना सती अका-
तरा कातरा सम्पद्यमाना भूता 'कातराभूता' व्याकनोक्तता ।

NOTES

1. पौरवे—Refers to दुष्यन्ते । अनादरे भावलक्षणे सप्तमी । This is intended to mislead पौरवे मधि is the fact, पौरवे दृष्यन्ते makes a distinction between the speaker and दुष्यन्त and misleads the maidens (c f राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् above) (b) शासितरि—शास + षच् अहो कर्त्तरि = शासिता the chastiser तद्धिन् । Owing to the षच् we have षहो in दुर्विनीतानाम् । पौरवे दुर्विनीताना शासिता = पौरवे दुर्विनीतान् शासितमहंति । The metre is आर्या (See आ परितोषाद् &c Ante)

2 Remark—We have an exact parallel in 'अहो महो शमति सूक्ष्मं जे निरामगं प्राणहरं क एय' ।

3 सर्वा &c - All were confused but अनन्या was the first to recover self possession 'She addressed the king'

4 आर्यं etc - अर्थे गत्यते शरणत्वेन आश्रयते इति ऋ + षत् कर्मणि आर्यं Lit one who succours the distressed This is very aptly used towards दुष्यन्त at the time he offers protection to the girls. The word is however more commonly used in its secondary sense of a noble man, one of generous impulses, सधु । "महाकुल-कुलीनार्थं सभासञ्जनसाधव" इत्यमर । (d) अद्याहितम्—अतीव आहितं मनसि that which has made a deep impression on the mind, hence a great danger महाभीति । "अद्याहितं महाभीति" इत्यमर । [c] कातरा-भूता—अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता इति कातरा + चि + भू + क् कर्त्तरि-ल्लिषाम् ।

राजा (शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा)—अपि तपो वर्द्धते ?

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति)—

KING—(Facing towards Sakuntala) - Do your devotional rites prosper ? (Sakuntala stands speechless through confusion)

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

अनसूया—टाषिं अतिथिविसेसलाहेण । हला सउन्दले,
गच्छ उडच्चं फलमिस्सं अग्घं उवहर । इदं पादोदकं भवि-
स्सटि । (इटानीम् अतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले,
गच्छ उट्टजम्, फलमियम् अर्घमुपहर । इदं पादोदक
भविष्यति) ।

Anasuya—[They do] now by the arrival of a distin-
guished guest Dear Sakuntala, go to the cottage and fetch
offering mixed with fruits This will become water for the
feet

राजा—भवतीनां सूरतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

KING—Verily, the rites of hospitality have been rendered
by your sweet and sincere words

राज्ञिति । ['शकुन्तलामभि' तथा एकदिक् 'मुख' यन्त तथा 'भृता' आह]
'अपि तपो वर्द्धते' चोद्यमान भूयते । तपस कशल किम् ? ['शकुन्तला साध्विनात'
स धनान् अविद्यमान वचन भाषणमग्रा इति 'श्वचना' निरुत्तरा 'तिष्ठति'] ।

अनसूयैति । शकुन्तला निरुत्तरा दृष्ट्वा अनसूया आह—'अतिथीना विशेष'
उत्तम 'अतिथिविशेष' उत्तमातिथि मवानेव । तथा 'लाभेन' प्राप्त्या 'इदानीम्'
अनुना तपो वर्द्धते । आट्टवाद एव राज्ञिति ॥ पिता आदिष्टम अतिथिपूजन
कारणतो आह—'हला शक तले उट्टज' पथंशला 'गच्छ' । तत 'फल' मिय'
युक्तम् 'अर्घम' अघार्थद्रव्यम आनीय अन्नमवति 'उवहर' प्रापय । 'इदम् एतत् अत
स्थित जन्मेष 'पादोदक' पाय कारि 'भविष्यति' । जन्मसि, दधिज्यादिक
माह्वन्दमानोप प्रथम पादप्रक्षालणार्थं पाय, तत पूजार्थमर्घं, ततश्च भक्षार्थं फल
देहि इत्यर्थः ।

राज्ञिति । 'भवतीनां सूरतया' सत्यप्रियया ["सूरतन्तु मिय सत्ये" इत्यन्तर]
'वाचाएव आतिथ्य कृतम्'अन्त पुनराशामेन ।

NOTES

1. राजा &c—अभिमत सुखमस्य इति अभिमुख facing, वइ—by

the Varttika 'प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिसंघी बाधोत्तरपदलोप' ।
शकुन्तलाया अभिमुख ।

२ शकुन्तला &c —She has not yet recovered from the confusion. On the contrary, being directly addressed by the king she is more confused and cannot answer, Priyamvada too is confused. Hence Anasuya saves the situation by answering for Sakuntala *

३ [a] अतिथिविशेष etc —निश्चिद्यने or विशिष्यने इति वि + शिष्य [or शिष्य + शिष्य] + घञ् कर्मणि = विशेष lit that which is left [when the husks are removed] ; e the kernel, that is best अतिथीना विशेष the best of guests, इतत् — । There is no निद्धारण in the वाक्य, because निद्धारण requires the presence of three things, the सिद्धान्तमात्र, the class from which the निद्धारण is made, and the quality which is the basis of निद्धारण । These conditions are not fulfilled in the present instance. Hence the prohibition "न निद्धारणे" does not apply. [b] फलभियमर्चनम्—फलभियमर्चन इतत् — by 'पूर्वसदृशमनोनाथकलहनिपुणभियमर्चनम्' अर्चनम् is पूजाविधि an offering to honour a visitor फलभियमर्चनम् । इतत् । फल here is not a part of अर्चनम् । These are distinct Offer him अर्चनम् and also offer फलम् । No फलम् is necessary to make up an अर्चनम् । The वाचस्पत्य quotes कामीखण्ड thus—“आय चोर कुशाग्रश्च दधि सर्पिं सुतच्छूलम् । यत्र सिंहायकश्चैव चटाद्गोर्ध्वं प्रकीर्तित ॥” Rice [तण्डुल] and mustard [सिद्धान्तक] in this cannot be called फलम् । [c] पादोदकम्—पादाय उदकम् water for the feet, i e water to wash the feet with—पादम् । सदसुपेति समाम । Or पादायर्चनम् उदकम् इति शक्योक्तिर्वादि ॥

Remark—Here Anasuya reminds Sakuntala of her father's injunction to attend to guests that come to the hermitage during his absence. Sakuntala is not doing her duty by thus standing confused *

५ [a] शकुन्तला—सुष्टु नृशक्ति जना चर्चन इत्यात् इति सु + श्च + क करणे घञर्थे स्त्रियाम् । This is Bhanuji's derivation, It is open to

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

the objection that वृत् does not occur in the Varttika "चञ्चये कविधानं स्यात् सा पा वाधि इति युध्यर्थम्" । Hence Bhanuji suggests the alternative सु + वृत् + चञ्, करणे मञ्जायाम् and explains that वृत् does not take गुण [i. e. it does not become नर्त्] by the maxim "मञ्जापूर्वकी विधिरनित्य" । Lastly सु becomes दीर्घ by the rule "अन्वेषामपि दृशने" ॥ (b) आतिथ्यम्—अतिथये इदम् इति अतिथि + आ ।

प्रियंवदा—तेण हि इमस्मिं प्रच्छाश्रमीश्रन्नाए मत्तवण्णवेदि-
आए सुहृत्तञ्चं उपविसिद्य परिस्समविणोदं करेदु अज्जो [तेन हि
अस्यां प्रच्छायश्रोतलाया मत्तपर्णवेदिकायां सुहृत्तकमुपविश्य
परियमविनोदं करोतु आर्य्यः] ।

PRIYAMVADA—Then let your honour allay his fatigue seated a while on this cool and shady embankment round the saptaparna tree

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परित्यान्ताः ।

KING—Surely you too are all fatigued by this work

अनसूया—इला मउन्दले, उइदं षो पज्जुवामण अदिहीणं ।
एहि उवविसमम्ह [इला शकुन्तले, उचित नः पर्युपासनमतिथी-
नाम् । एहि उपविशामः] । (सर्वे उपविशन्ति) ।

ANASUYA—Dear Sakuntala, it is proper for us to sit near the guest. Come let us sit down [They all sit down]

प्रियवदेति । यदि आतिथ्यं कृतमेव मन्दते भवता 'नेन हि' ततश्च 'प्रहृष्टाभि-
श्चायाभि' सेविते दीये 'श्रोतलायाम् अस्यां सप्तपर्णवेदिकम्' वेदिकायां मूलवन्धनभिर्षो
'सुहृत्तक' चणमादम् 'उपविश्य आर्य्य' मान्यो भवान् परियमस्य पथिकान्ते 'विनोद'
'लाघव' 'करोतु' [प्रच्छाय इति बहुव्रीहि । प्रहृष्टा क्त्वा इति प्रादिसमासे तु
प्रच्छाया इति स्यात्] ।

राजेति । 'नूनं' निश्चित 'ययमपि अनेन इत्यसंभनरूपेण कर्मणा परित्यान्ता
जातवेदाः । तत् यूयमपि उपविश्य अमनोदनं कुरुत ।

to discover the cause, "तु वितर्कान्मानयो" इति मेदिनी । [b] तपोवन
etc.—तपसी वन, तप साधन वन वा तपोवनम् । तथा विरोधी, i. e. oppo-
sed to a hermit-life तथा । विक्रियते अनेन इति विकार. emotion ;
घञ् करणे । Here it is Love [c] रमनीया—रम + अनोयर्, कर्मणि
स्विशाम् fit to be reached i. e. accessible

3 [a] समवयौ etc.—वयस्य रूपस्य age and beauty, इन्द्र । समे
वयोवयौ equal age and beauty तथा रमणोदयम् इत्यम्— [b] सौहार्दम्
—श्रीभक्त इत्यस्य इति सुहृदः a friend विपातनात् by the rule "सुहृद्दृष्टी
स्त्वानिवयो" । तथा भाव इति सुहृत् + अश् = सौहार्दम् friendship. Also
see under "प्रथमसौहृदम्—" Infra Act VI. and Addendum for
further details.

4. जनान्तिकम्—This is heard by the audience and the per-
son for whom intended "विपातककरेवान्यानपवाद्यांशरा कथाम् । अनोन्दा-
मन्त्रायत् स्यात् तन्जान्तिकम्" - Sahitya-darpana.

5 अनस्ये etc.—(a) क—implies प्रथः । तु suggests वितर्कः ।
Hence this is a वितर्कंयम् प्रथः ; छन्दु is only ornamental = वाक्का-
लहारः । "निषेधवाक्कालहारलिङ्गानामुदये छन्दु" इत्यमरः । [b] मधुरा च मधुरी
च मधुरमधुरी । कर्मधा— । मधुरमधुरी आहृतियंसा of a pleasing and
august presence; or मधुरा मधुरी आहृतियंसा । विपदवद्— [c] चतर
etc.—These are adverbs qualifying आचदनक्रियाः । [d] प्रभाव etc.
प्रहृष्टी भाव इति प्रभाव majesty प्रादितत— । We cannot attach घञ्
to प्र + म् to obtain प्रभाव because of the rule "द्विषोभुवोऽनुपसर्गं"
the root भू does not take घञ् when an उपसर्गं precedes. प्रभाव +
वतुप् = प्रभाववान् ।

अनसूया—सखि, मम त्वि अलि कोदूहलं । पुच्छिष्मं दाव
यं [सखि ममापि अस्ति कौतूहलम् । प्रक्षामि तावदेनम्] ।
(प्रकाशम्) अज्जस्म मधुरालावज्जिदी वीमम्भो सं मंतावेदि ।
कदमो अज्जेण राएसिबंमो अल्लुदीअदि कदमो वा विरहपज्जुस-
अज्जो किदी देसो, किं निमित्तं वा सुवमारदरो त्वि तत्रोवण-
परिस्समस्स अत्ता पदं उवणीदी [आर्यस्य मधुरालापजनिती

विद्यम्भः सा मन्त्रयते । कतमः आर्य्येण राजपिवंशः अलङ्घ्यते ।
कतमो वा विरहपर्युत्सुकजनः कतो देशः । किं निमित्तं वा
सुकुमारतरोऽपि तपोवनपरिच्यस्य आत्मा पदम् उपनीतः]

ANASUYA—Friend, mine too is the curiosity Well I will ask him [Aloud] The confidence caused by the sweet words of your honour prompts me—Which race of the royal sages is being adorned by your honour? Which country has now its people rendered pining through separation from you? And for what reason even this extremely delicate self has been subject to the fatigue of a journey to the forest of penance

अनसुयेति । 'सास्र ममापि कौतुहल' निर्णयकौतुकम् 'अस्ति' । अथ तर्कं मयि अपि चास्ति । 'एन' 'तावत्' इमं जनमेव 'प्रचामि' । [प्रकाशे स्पष्टम् उच्चैः राजान प्रति आह] 'आर्य्येण भवती 'मधुरालापेन' मस्युद्वेगसा 'जनित' उत्पत्पादित यो 'विद्यम्भ' विद्यास ['समी विद्यम्भविद्यासौ' इत्यमर] स 'मा मन्त्रयते' मन्त्रणकर्मणि, वाक् प्रयोगे नियोजयति । विद्यासिन प्रेरिता अवशां ब्रवीमि, धृष्टतां मथैव इति भावः । 'आर्य्येण कतम' प्रसिद्धिं चन्द्रमूर्यादिप्रभवेण कौवा 'राजपिवंशा' वक्ष्य 'अलङ्घ्यते' जन्मना भूषणे । पञ्चालपुरसेनादपु 'कतमो देश' एतन्सुहृत्ते 'विरह' भवद्दर्शनेन 'प' 'सुकुमा' उत्कण्ठता 'जना' यद्यन् तादृश क्रियते । प्रजारक्षणात् अन्वयनामा राजासि । 'किं' 'निमित्तं वा कथात् वा निमित्तात् 'सुकुमारतरोऽपि' अतिसुदुरपि 'आत्मा' भवती देह ['आत्मा देहमनोब्रह्मस्रभावधृति-बुद्धिषु । प्रथमे चापि' इति विश्व] 'तपोवनसा' य परिच्यस्य 'आगमनकेश' तसा पद' भ्यानम् 'उपनीत' प्रापित । आगमनकेशस्वीकारसा की हेतु ।

NOTES

1 [a] सस्रि &c—Literally 'The curiosity exists in me too' ; c I am myself curious to know who he is. [b] कुतुहल-

2 [a] कथम् etc.—This is how the king deliberates 'She wants to know who I am I cannot tell a lie Yet I do not want to be known How [कथम्] to tell the truth and preserve the incognito is the question' [b] भवतु—Indicates that the king has made up his mind कर्तव्यनिश्चययौक्तकम् । [c] भवति etc.—

This is truth as well as hoax. The king refers to his father by पौरुषेण राज्ञा and to his kingdom by धर्माधिकारे । He thus speaks the truth अनन्वया; however understands दुष्यन्त by पौरुषेण राज्ञा and the तद्व्यवहाराविभाग by धर्माधिकार । Hence she is hoaxed. Thus the king speaks the truth and yet remains unknown.

[b] अविघ्न etc.—विह्वल्यते एभि इति वि + घ्न + क् करणे = विघ्न obstacles, क्, though usually used कर्त्तरि, may be had here करणे by the Varttika "घञर्थे क्विधातौ ष्या वा पा व्यधिहनिदुष्यथम्" । (c) उप + लभ + घञ भावे = उपलभ ascertaining. अविघ्नानां विघ्नानां यासु ता अविघ्नानि । अविघ्नानि क्रिया unobstructed rites तामासुपलभ । Literally "Ascertaining unobstructed rites", i e to ascertain if rites are unobstructed or not कर्माविघ्नानोपलभाय इत्यर्थः । तादर्थ्ये' इती । [1] धर्माख्यम्

रणे सद्यः रणम् suitable for a battle न रण्यम् परण्यम् । A forest is so called because there the movement of horses, chariots, etc is impeded and no battle can be fought * धर्माद्यं धर्मसाधनं वा परण्यम् ।

अनसूया—सणाह्य दानिं धर्मधारिणो [सनाया इदानीं धर्म-
चारिणः] । (शकुन्तला शृङ्गारलज्जा नाटयति) ।

ANASUYA—The performers of rites are now provided
with a lord [Sakuntala acts the bashfulness of amour]

सख्यौ—(उभयोरार्करं विदित्वा जनान्तिकम्) ..हला सउन्दले
जद्र एत्य अज्ज तादी सन्निहितो भवे (हला शकुन्तले यदि अत्र
अद्य तातः सन्निहितो भवेत्) ।

* Adopted by Prof. G. Jendragadkar.

THE FRIENDS [Noticing the demeanour of the two
Aside]—Dear Saktuntala, if father comes back here today—

शकुन्तला—तदा किं भवे [ततः किं भवेत्] ।

SAKUNTALA - What will happen then ?

सखी—इमं जीवितसर्वस्वस्यैव वि अदिहिविसेषं किदस्य
करिस्मटि [इमं जीवितसर्वस्वेनापि अतिथिविशेषं कृतार्थं
करिष्यति] ।

THE FRIENDS—He will make this august guest happy
even with all he owns in life

अनसूयति । 'इदानीम्' अपुना त्वयि तपोवनम् आयाते 'धर्मचारिण धर्मक्रिया-
निरता तापसा' नायवन्ती जाता ।

['सनाथा' इत्यस्या 'भक्तु'मन्' इत्यपि अर्थः । अत 'शकुन्तला शङ्काररमाश्रया
लज्जां भाटयति' अवनतेन मुखेन मुकलितेन चतुषा च दर्शयति] ।

सख्याविति । ['उभयोः शकुन्तलादुच्यन्तयो आकारं वेष्टो सिन्ध्यावन्तीकित
पराहणश्च वदन् 'विदित्वा' ज्ञात्वा 'जनान्तिक' रात्रिं अश्रुतम् आहूतु] 'यदि अथ
तात' कथं अत आश्रमी सन्निहिती भवेत्' प्रत्यागतं स्यात् ।

शकुन्तलेति । 'तत किं भवेत्' इत्यादि जनान्तिकमेव ।

सख्याविति । 'इमम् अतिथिविशेषम्' उत्तमातिथिं 'जीवितस्य' जीवनस्य यत्
सर्वस्व' धनं तेन अपि तदापि दत्त्वा इत्यर्थं कृतार्थं सिद्धमनोरथं करिष्यति । त्वामस्यै
प्रादस्यति इति वाङ्मयम् । जनान्तिकश्चैतत् ।

NOTES

1 सनाथा etc [a] नायने वाच्यते अर्षिभि इति नाय + घञ् कर्मणि =
नाय the king Or नायने पत्या इति नाय the husband नायिन सख-
वर्त्मान्ता, वदु ॥ [b] धर्मचारिण.—धर्मं चरन्तीति धर्म + चर + किति कर्त्तरि
those who practice penance This includes both males and
females Thus the remark means "Ascetics now feel it that
they have a king to look after them' But to unmarried

she is really annoyed that the friends have divined her wish. It would have been better if the passage could be rendered "युवाम् अवेद, किमपि इदमे क्त्वा मन्त्रये" — You alone know with what trash in your mind you are talking

2 आटां &c — अभि + अर्थि + युच् भावे स्त्रियाम् = अभ्यर्थना prayer, i. e. the king's prayer to be allowed to ask questions

3 (a) शाशने—शशत् is an अश्वथ meaning सदा । "पुनः सदाथेयोः शशत्" इत्यमर । शशत् भवम् इति शशत् + अच् = शाशतम् perpetual नित्यम् । "शाशतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातना" इत्यमर । The maxim "अश्वथाना भनावो टिलीप" does not operate here owing to the prohibition 'शाशने प्रतिषेधो षष्ठ्या' । This very Varttika gives us the option to attach अच् to शशत्, otherwise we should have had ठञ् alone by the rule "कानात् ठञ्" as we see in the rule 'येषाञ् विरोध, शाशतिक' । "भाषकारवचनप्रामाण्यादृष्यथ ठञ् च समावेशः" । Hence the two forms शाशत् with अच् and शाशतिक with ठञ् (by निपातन in the rule "येषाञ् विरोध शाशतिक") । Cp also our notes on 'शाशतेः समा' in Uttara. Act. II (b) ब्रह्मणि—ब्रह्मन् here stands for ब्रह्मचर्यम् (तपस्) which enjoins celibacy 'ब्रह्म तत्त्वतो विदे न इषो पु सि वैधसि' इति मेदिनी । The king's question is "How can a celibate have a daughter "

अनसूया—सुणादु अञ्जी । अत्यि को वि कोसिओत्ति गोत्त-
णामहेओ महाप्पहावो राएसी [शृणोतु आर्य्यः । अस्ति कोऽपि
कीशिक इति गोत्रनामधेयः महाप्रभावो राजर्षिः] ।

ANASUYA—Let your honour listen There is a certain highly majestic royal sage whose family name is Kausika

राजा—अस्ति श्रूयते ।

KING—Yes. So I hear.

अनसूया—तं णो पिअमहेए पडव' अवगच्छ । उज्झिआए
सगीरसंववृणादिहिं ताटकस्सवो से पिदा [तम् आवयो प्रियसख्या,

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

प्रभवम् अवगच्छ । उज्झितायाः शरीरसंबर्धनादिभिः तातकाश्रयः
अस्याः पिता] ।

ANASUYA—Know him as the progenitor of our dear friend Father Kasyapa is her father only because of the rearing of her body etc when she was abandoned

राजा—उज्झितशब्देन जनित मे कौतूहलम् । भा मूलात्
श्रोतुमिच्छामि ।

KING—My curiosity is excited by the word abandoned I wish to hear from the beginning

अनृथेति । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोव नामधेय नाम यसा तादृश गोवनाया कौशिक इति ख्यात 'महाप्रभाव' प्रभूतप्रताप राजा ऋषिरिव । ऋषिरिव कथिद्राजसि गोवेष कौशिक नाया च ।

अनृथेति । त कौशिकम् आवयो प्रियसख्या शकलनया प्रभवम् उत्पत्ति-
म्यादम् 'अवगच्छ' जानीहि । 'उज्झिताया' व्यक्ताया अस्या शरीरस्य संबर्धना-
दिभिः पोषणादिभिः कर्मभिः तातकाश्रय अस्या पिता' ज्ञात ["सपिता यस्तु
पोषक " इति] ।

राजति । उज्झितशब्दो भवत्या प्रयुक्त । तेन मे कौतूहलं कौतुक जनितम्
'आमूलात्' आमूलम् आदित आरभ्य 'श्रोतुमिच्छामि' ।

NOTES

1. (a) कुशिकस्य राजर्षीर्गोवापत्य पुमान् कौशिक । Refers to विश्वामित्र who was the grandson of कुशिक । कान्यकुब्जे महानासीत् राजर्षि भरतर्षभ । गाधेति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भव । तस्य धर्मात्मन पुत्र सभ्यत्ववत्तवाहन । विश्वामित्र इति ख्याती यम्ब रिपुसर्देन । (b) गोव &c —नाम एव इति नाम + धेय स्वार्थं = नामधेयम् name गोव is any issue from the grandson down-wards "अपत्य पौत्रप्रभृति गोवम्" । Grandson, great grandson etc., are all गोवापत्य or briefly गोव of the original progenitor.

Ante)। नियमविघ्न साधु करोतीति नियमविघ्न + क्त + चिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम्, or—विघ्न + क्त + चिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम् = विघ्नकारिणी। नियमस्य विघ्नकारिणी। Qual च्मरा।

2. चञ्चलितम् &c.—चञ्चलमात्रे भौरे alarmed at others ansiterities, सुपसुपा। तस्य भाव परतपन्नासः। The gods always got nervous in such cases Nom to चञ्चि।

3. (a) तत &c —उदद्यति उतकरं प्राप्यते इति उद् + च् + छञ्ज कर्मणि = उदार improved, hence attractive, pleasant मनोहरा। In this sense compare "माकेतौपरनमुदारमभ्युवास", "तथाहि ते शीलमुदारदर्शनं" &c. वसन्तेन हेतुना उदार pleasant by reason of the spring season. सुपसुपा, or ३या तत acc. to some। तादृश समयः ॥ [d] उन्मदायितु शीलमस्य इति उद् + मद + चिच् + टन् ताच्छील्यं कर्त्तरि ॥ (c) चर्द्धम् उक्तम् चर्द्धोक्तम् half uttered कर्मधा। Or सुपसुपा with चर्द्धम् as a क्रिया-विशेषण, तच्चिन् ३ (d) विरसति—परस्मैपद by the rule 'वाङ्परिमो रम'।

राजा—परस्ताद्विद्यत एव। सर्वथा अप्सरःसम्भवैषा।

KING—The sequel is easily guessed After all, she is born of a nymph

अनसूया—अह इं [अय किम]।

ANASUA—What else? (Even so)

राजा—उपपद्यते।

✓ मानुषौषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २३ ॥

(शकुन्तला अधोमुखी तिष्ठति)।

KING—That's proper How could the birth of such beauty happen amongst females that are human? The flash that is tremulous with lustre does not emanate from the surface of the earth, (Sakuntala remains with down cast eyes)

राजा (द्वात्मगतम्)—लब्धावकाशो मे मनोरथः।

KING—(Aside)—My desire has found scope.

राजैति । 'परस्तात्' तत्र परं [प्रथमाथे परश्चान्त चस्यति] 'शुभ्रते' बुध्यते 'एव' । 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण 'रथा' शकुन्ता 'अस्तरा सम्भव' उत्पत्तिस्थान यस्या तादृशी ।

अनसूयति । 'अथ किम्' एवमेव ['अथ किम्' इति स्वीकारे अव्ययम्] ।

राजैति । एतत् 'उपपद्यते' युज्यते ।

मनुषीति । अन्वय — मानुषीषु अस्य रूपस्य सम्भव कथं वा स्यात् । प्रभातरल ज्योति बभूवस्तदात् न उदेति । व्याख्या—'मानुषीषु' मानवस्त्रीषु 'अस्य' अमानुषस्य 'रूपस्य' आकृते सम्भव' उत्पत्ति 'कथं' व. स्यात्' कथमपि न स्यात् [सम्भावनायां लिङ्] । 'प्रभाति' तरल ज्योति' तेज वेद्यत् ज्योति, सूर्यो वा, अन्दीया, 'बभूवाया तन्नात्' घृष्टात् भूतत्वात् 'न उदेति' न उद्वहति । विद्यत् भूतत्वात् न स्फुरति ईदृशश्च रूप मानुषीषु न जायते ।

('शकुन्ता आत्मन्त्या' विशिष्यतीऽभिमतजननात् स्तुत्या, लज्जिता 'अधोमुखी तिष्ठति') ।

राजैति । 'मी मनोरथ' अभिलाष 'लभ' प्राप्त 'अवकाश' अन्तर येन स । उदाहरीत्या एव मी शकुन्ता मदभिलाषस्य विषयो भवितुमर्हति । [अत परम्— "किन्तु मत्वा परिहामीदाहता वरमायेना म्नुत्वा घृतदधीभावकातर मी मन' (रा., वि., म.)] ।

NOTES

1 अस्तर सम्भवा—अस्तरम् is not always plural Compare "आप सुमनसो वर्षा अस्तरम्, निरुता मसा । एते स्त्रियां बहुल्ये स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्वम् ॥" The भाष्य has एका अस्तरा । Also see Note I preceding Now see Tika

2 (a) मानुषीषु—मनोरथव्याप्ति म्निव इति मनु + अञ् = मनुष् + अञ्—मानुष । The इङ् comes in by the rule "मनीर्जातावत्र यती इङ् च" । ताम् । (b) कथं वा स्यात्—This is an indirect and emphatic contradiction How could it happen—most assuredly it could not happen * (c) प्रभातरल ज्योति—This is not necessarily electricity Any bright object—any beautiful वस्तु—may be

* Adopted by Prof Gajendragadkar

said to have तरुणमा । Compare—'सूदरो मा न वेद्ये विवेकं केन जायते । प्रमाणात् हि तरुणं दृश्यते न तदाययः ॥'—Dandin.

3 The figure is प्रतिबन्धपूर्णा । See under यद्वात्तदुल्लंभ &c—Ante Here there is सान्धप्रतीति । The birth of such रूप among कानुषी is as absurd as the उदय of प्रमातरुण ज्योतिः from वसुधावतन । Also we have वाक्यद्वय । Hence the लक्ष्य applies. The metre is श्लोक ।

4 लक्ष्यावकाश etc. — Here two things encourage him. First and foremost of course is Sakuntala's charm coupled with the fact that she is not a ब्राह्मणकन्या । The second is her pedigree. She is अरुण मन्वन्ता from a चरिय । This places her higher than any ordinary चरिय girl *

5 Reading—I have omitted the portion "किन्तु सख्या परिहासोदाहृता वरप्रार्थनां श्रुत्वा घृतद्वेषीभावकातरं मे मनः ।" The परिहास—joke is "यथा वनजोत्सवा अदुःखं वरं लभेत्"—Ante. घृतद्वेषीभावकातरम् = distressed by having acquired द्वेषीभाव । Here evidently the चि प्रत्यय is superfluous, because अमृतलक्ष्मणभाव is already expressed by the word घृत । Say either घृतद्वेषीभावकातरम् or द्वेषीभावकातरम् but not घृतद्वेषीभावकातरम् । As a rule कालिदास does not write so loosely Again द्वि + धमुञ् प्रकरे or अधिहरदविचाली = द्वेषम् in two ways or divided into two This is नकारान्त । With ड स्थाय we get द्वेष + ड = द्वेष which is द्वेषम् in the neuter चि is not available in the first sense because no meaning can be got out of it (अनभिधानात्) । In the second sense, अधिध्वं द्वेषस्य भाव इति द्वेष + चि + मू + घञ् भावे = द्वेषीभाव the division into two of one previously undivided This is extremely cumbrous statement. All this is for चि । The purpose is easily served without चि । Thus विद्याभवनम् इति द्वेषभाव विप्रकारेण स्थिति इत्यर्थः । तेन कातरम् द्वेषभावकातरम् । A clumsy statement where a simple one is possible is rare with कालिदास ।

These two considerations, taken with the fact that the

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

Bengali Recensions omit it, raise grave doubts about the authenticity of the passage.

There is yet another and more serious consideration against the passage. It does not fit in with what follows. For admitting the passage, we find Dushyanta in a fix. He loves Sakuntala but he is distressed with the suspicion that she loves another person (note वरप्राप्तना and पृतद्वेषीभावकातर). But almost in the same breath he exclaims—"Away with suspicions Advance love!"—भवद्दय मभिन्नाय सम्प्रतिमन्दे हनिष्ये जात &c —Infra How so? What has happened to allay his suspicions and justify the jubilation? Nothing except the information that her father has made up his mind to get her married to a suitable bridegroom if available (गुरो पुनरप्या अदुरुपवरप्रदाने सद्भव —Infra) Dushyanta was not a fool to think that, her father would force her to marry against her will, or that, at the command of her father, her affection will forsake its present object and flow towards himself! So, this information does not account for the king's joy. The passage is not consistent with the king's exclamation and I am afraid it has to go. Prof Gajendragadkar believes that Priyamvada has said enough to allay the king's suspicion, the jubilation "भवद्दय etc" naturally follows from 'गुरो पुनरप्या etc'. If Prof G's Dushyanta—a lover already suspicious—deems the simple explanation "गुरो पुनरप्या etc" enough to set him at ease, then surely this Dushyanta requires some looking after.

Moreover, Prof Gajendragadkar considers that the passage 'किन्तु मखा परिहृतम् etc' is necessary for Priyamvada's remark "पुनरपि वक्रकाम इव आद्य", without the passage the remark does not arise, because the king with suspicion will not at all become पुनरपि वक्रकाम ।

Now let us see what information the king has gathered. He knows—(1) That Sakuntala is not a Brahmana girl. (2,

that her father is a renowned Kshatriya king and her mother a celestial nymph ; (2) that she is thus 'असह्य क्षत्रपरिदहयमा' ।

But then he sees that Sakuntala is practising penance. It is therefore natural that he, already deep in love, should feel the curiosity to know if the penance is to be a temporary one or a perpetual affair with her. Hence the king must be पुनरपि बहुकाम or his interest in Sakuntala becomes a sham.

Hence Prof. G's contention, that the passage 'किन्तु सखाः परिहास etc.' is necessary, becomes groundless.

In previous editions I thought I had said enough on the incongruity of the passage and therefore did not think it necessary to multiply reasons. Other reasons against the passage, however are not wanting.

In the first place the परिहास does not justify the द्वेषोभावात् । The परिहास is—"यथा वनजातया अदुह्य वर लभेय" । This does not suggest that Sakuntala loves another अदुह्य वर लभेय—may I get a suitable husband—does not mean that she is thinking of any particular individual. The case would have been different if she had said अस्मिन् वर लभेय । But she does not say that. Every girl in the world with accomplishments however meagre naturally hopes to be suitably united. Thus the remark "किन्तु सखाः परिहास etc." is quite un-called for.

Secondly, for arguments' sake, let us assume that Dushyanta was an over-jealous hyper sensitive lover, so even this colourless परिहास set the fire of jealousy ablaze in him. Well with all his jealousy, he was a watchful observer (cf नीकराः दृक्गर्भ etc) Sakuntala has already betrayed signs of her growing attachment towards the king [cf ante, सखा]—(उभयोराकार विदित्वा) etc. These could not have escaped the king's—the lover's—observation and must have precluded all idea of her interest in another person.

Hence again the passage, "किन्तु सखाः परिहास etc." has not place

Referring to my condemnation of चि्व in घृतदधीभावकातरम्, Prof Gajendragadkar says—"Regarding the चि्व we are constrained to remark, with very great sorrow, that Ray has no clear conception about the proper province of चि्व. He evidently has tripped over the expression "अभूततदभाव" (Gaj Notes p 59) Again "the real province of चि्व is there where we have a metaphorical use of the word" (Gaj Notes p 21) In other words, according to Prof G, if the transformation is real चि्व is not available, it comes in only when the change is figurative

Prof Gajendragadkar himself notices that Sanskrit writers all attach चि्व with a real transformation (Gaj Notes, p 21)

The universality of the practice raises grave doubts about the soundness of G's conception of the province of चि्व. G, however, condemns these usages as 'poetical license'

Leaving poets to take care of themselves witness "एकस्य अनकीकरणम्" (p 5 4 43) of the Vrittikara while speaking of the splitting up of a single object into many. This is a real transformation and is spoken of with चि्व. वैद्यट also has the same here

This ought to be enough to condemn Prof G's interpretation of Nagesa. But if need be, still higher authorities may be cited

In 1 76 Panini has "तनुकरणे तच्" where तनुकरण has चि्व while the sense is actual thinning not metaphorical. This is clear indication of Panini's views in the matter. Panini will have चि्व when the transformation is real

Katyayana, however, makes the matter clearer by adding "अभूततदभावे इति वक्तव्यम्"। But with reference to expressions like समीपीभवति, अभ्यासीभूत etc, a difficulty strikes him, viz there is no अभूततदभाव in these. समीप is distance and समीप is neighbourhood, and as distance can never become neighbourhood चि्व is not available. "न हि असमीप समीप भवति। किं तर्हि? असमीपस्य

समीप्य सवति"—Bhashya The difficulty seems to him insurmountable and for special sanction of these cases he adds another Varttika 'समीपादीनामुपसख्यातम्'। The difficulty and the necessity for this Varttika vanishes, if समीप is considered समीप metaphorically and not in reality

Hence Katyayana understands—(1) च्चि is available when the change is real, (2) a metaphorical change does not give च्चि

Patanjali admits the soundness of Katyayana's contention, but avoids the additional Varttika taking समीप and असमीप in the sense of समीप्य and असमीप्य by लक्षणा। "तातस्थान ताच्छब्दा भविषति"—Bhashya

While discussing the absence of च्चि in कुर्वन्ति, Patanjali says "अनुस्वारोभूतो एवमनिजासति"—escape the change into च्चि by first becoming an अनुस्वर। Here the अनुस्वर is a real one not metaphorical His comment on the apparent absence of अनुस्वार in "अद्भुत्पाद्भुत्तुम अथावेदपि" is "अनुस्वारोऽपि परमवर्दीभूत्ता निर्दिश्यते" in which the परमवर्ष is not such only metaphorically

The discussion above leads to the following conclusions —

- (1) च्चि comes in when the change is real
- (2) If the change is metaphorical च्चि requires defence

(3) The defence is as indicated by Patanjali that the meaning of the word taking च्चि has to be changed by लक्षणा to make an actual change possible

It will now be seen that what Prof Gaj deems as 'poetical license' is really in strict accord with the teachings of Panini. Instances like "पुवीहतोऽनी इयमध्वजो न" are apparently irregular but become regular if by पुव etc we understand like पुव etc by लक्षणा।

प्रियंवदा (संस्कृतं शकुन्तरां विलोक्य नायकाभिमुखी

भूत्वा)—पुणो वि वक्तुकामो विअ अज्जो [पुनरपि वक्तुकाम इव आर्यः] । (शकुन्तला सखीमङ्गल्या तर्जयति ।)

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala with a smile and then facing the hero)—Your honour seems as if wishing to speak again (Sakuntala rebukes her friend with her finger)

राजा—सभ्यगुणलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवण-
लोभादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

KING—Rightly observed by you. From my desire to hear the story of the good, arises yet another question

प्रियवदा—अल विआरिअ । अण्णियन्तणाण्णुओओी तपस्सि-
अणो णाम [अलं विचार्य्य । अनियन्तणानुयोगः तपस्विजनो
नाम] ।

PRIYAMVADA—No use deliberating Hermits are in-
deed persons to whom unrestricted questions may be put

प्रिय वदति । (शकुन्तलाम् अधीमुखीं 'विनीक्य पिनेन मङ्ग' इषत् हसिता
'नायकस्य' कथानायकस्य, राज्ञ इत्यर्थ, 'अभिमुखी भूत्वा' तमेव संबोध आह) 'आर्यं,
सत्यं भवान् 'पुनरपि' भूयोऽपि किञ्चित् 'वक्तु' कामो यस्य तादृश 'इव' लक्ष्यते ["तु-
ङ्गाममनसोरपि" इति तुभो मकारलोप] । मन्थे अन्यदपि भवती वक्तव्यमस्ति ।

(शकुन्तला सखीं प्रिय वदाम् 'अङ्गल्या' तर्जय्या 'तर्जयति' भन्तर्जयति) [शक्तिभर्तृश्री-
रजुदासत्वेऽपि चलिडी कित्करणान् परस्मैपदम् । न हि आत्मनेपदापवादः । तेन
तर्जयते भन्तर्जयते इत्यपि भवति] । तिष्ठ दर्शनीते, अस्य वचसा मां लक्षितां दृष्ट्वा,
मद्वयमेव अथ वृद्धति इति जानती अपि, भूयोऽपि मां लज्जयितुं यतसे—ईदृशस्त-
र्जनप्रकारः ।

राजिति । 'भवत्या सत्यक' साधु 'उपलक्षित निदधितम् । 'महा साधुना 'चरितमा'
उपलभ्य यत् 'श्रवणम्' आकर्षणं तत्र यो 'सोम' इहा तस्मात् कारणात् 'न' अस्माकम्

'अन्यदपि प्रष्टव्य' जिज्ञासितव्यम् 'अस्मि' । अथवीयं श्रुत्वा न त्वय्यामि, अन्यच्च शीत-
मिच्छामि इत्यर्थः ।

प्रिष्टव्येति । 'अलं विचार्य' पृच्छामि न वा इति विचारणा सा भूत् । तदस्मि-
जन 'तापसा' 'अनियन्त्रण' निर्वाध 'अनुयोग' प्रश्न देवु तथाविधा. 'नाम' यदेच्छं
प्रष्टव्या किल ।

NOTES

1 सकृत्तम etc —सकृत्तम् qualifies आह understood She noti-
ced that Sakuntala was feeling uncomfortable through bash-
fulness Out of sheer naughtiness she wanted to enjoy the fun
at the expense of the poor girl and with a smile—note the
smile which betrays her wickedness—she urged the king to
talk on in this strain * शकुन्तला was अधोमुखी and could not have
noticed क्लृप्तः । The smile would have been lost on her Hence
the construction सकृत्तमाह is better than सकृत्तं विलोक्य ।

2 वक्तुकाम —वच + तमुन् कर्त्तरि = वक्तुम् one who will say (यो
वक्षति स) । This is by the general principle—"कर्त्तरि क्त" । वक्तुम्
कामो यच्च is the वाक्य of a समासाधिकरणपद बहु—in which वक्तुम् quali-
fies काम । The म् of वक्तुम् disappears by the maxim "लुम्पेदवश्यम्"
कृत्वे तुद्धानननसोरपि । समो वा तदहितथोर्मा सख्य पक्षि युद्धयजो ॥" Again
वक्तुम् is an अच्यय and there is another view according to which
क्त affix that make अच्यय derivatives are all in the भाववाच्य ("अवाय-
कृती भावे" इति भाष्यम्) । Hence वक्तुम् means वचनम् saying This
gives a वाधिकरण बहु— । Thus वक्तु वचनं कामो यस्य । वक्तुम् in this
has लुप्तप्रथमी because the word is an अच्यय । It is first (पूर्वनिपात)
in the compound by the rule 'सहस्रीविशेष्ये बहुव्रीहौ' । Priyamvada
divines the king's motive in asking and wants to extort from
him an admission ।

3 तज्जयति—She threatens her for her wicked query तज्जिं
drops ङ which is an अनुदात्त vowel So तज्जिं is अनुदात्तित् । There-
fore by the rule "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" we expect तज्जयति । Hence
तज्जयति requires defending The root चदिङ् suggests the defence.
This root drops ङ which is अनुदात्त and it drops ङ् as well.

* Adopted by prof Gajendragadkar

Hence it is अनुदात्तेत् and also चित् । The effect of either of these is to give it the आत्मनेपद । But when पाणिनि attached इ to चत् making it चच्चि, he should have stopped there, for, the अनुदात्त इकार would have secured the आत्मनेपद desired. But he is not satisfied and adds इ after चच्चि for the sake of the आत्मनेपद । This shows that अनुदात्तेत् roots are not necessarily in the आत्मनेपद, there are exceptions, तत्रिं and भर्तृषि are among the exceptions. Thus तत्रं दति—तत्रं यने, भर्तृं सपति भर्तृं मयति । Those who will take चित् in चच्चि as to avoid इदित्क्रिया (cf.—इति अन्ते दिव्वाघातचरितार्थत्वात्) will defend such cases as poetical license, or by क्त्वात्तत्त्वात् गिच्च, etc

4 मचरित etc —This is of course only an excuse. He wants to be taken as an indifferent listener guided in his questions by no other motive but an ardent desire to hear the story of good people, लोभ न has इती पञ्चमी । प्रष्टव्यस्य सदभावे लोभो हेतुः ।

5 (a) विचार्ये - Here there is no क्रियाशक्तिरा, yet we have ल्यप् । This is owing to अन्तम् in the sense of "prohibition" (प्रतिषेध) । "अन्तं खल्वे प्रतिषेधो प्राचा ज्ञा" is the rule अन्तं विचार्ये is also allowable (b) अनु + युन् + घञ् भावे = अनुयोगेन question प्रश्न । "प्रश्नोऽनुयोग - पृच्छा च" इति कोषः । नि + घञ् (चुरादि) + लुट् or युच्, भावे = निग्रहणम् or निग्रहणा restraint अविद्यमान निग्रहणं यद्यन्तु म् अनिग्रहणं unrestricted इह— "नश्चोऽनाथाया वडवोहि वा चोत्तरपदन्वीप" इति "विद्यमान"-पदस्येन । Now See Tika (c) तपस्यो चासौ जनश्च a person practising penance कर्मधा— । (d) नाम indicates अङ्गीकार, अनुग्रहणम् admission "नाम कौशेऽनुग्रहणम्" इति मेदिनी । You want to question I admit (अनुग्रहणम्) your right to question

राजा—इति मर्खीं ते ज्ञातुमिच्छामि—

वैखानस किमनया व्रतमाप्रदानाद्

व्यापारोधि मदनस्य निषेधितव्यम् ।

अत्यन्तमेव महेशेक्षणवह्नभाभिर्

ग्राह्यो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥

KING—I wish to know this of your friend—Is the vow of a hermit that hinders the operation of love to be observed by her until betrothal, or, will this one, dear to these female deer because her eyes are like theirs, really live with them for ever ?

राजैति । 'ने सखी' शकुन्तलान् 'इति' इत्याकारेण 'जातुनिच्छानि' । 'अदन्तं' चण्डनागयो प्रकारयोः एकतरप्रकारेण जातुनिच्छति राजा ।

वैश्वेति । अन्वय—'कनकया मदनस्य व्यापारोधि वैश्वानस इतम् वा प्रदानात् निर्विहितयम्, चाहोमदये एव वदन्मा अदन्तमेव कामि हरिदाइनाभि सम निवतसति ? व्याख्या—'किम्' इति 'दाइ' इति च, पदद्वयम् निर्दिश्यते । 'किमनया' शकुन्तलया 'मदनस्य' कामस्य 'व्यापार' प्रवृत्ति रोद्धु, प्रतिषेद्धु, शीलनस्य इति 'व्यापारोधि' प्रवृत्ति-विषयक वैश्वानसं तापस 'इत' धर्म, ब्रह्मचर्यम् 'वा प्रदानात्' प्रदानपर्यन्त विवाह-पर्यन्तनिवर्तं ("एवमन्व-द्रिषि" इति पञ्चमी) 'निर्विहितयम्' अनुज्ञातयाम् 'चाहो' अथवा सद्यो तुल्ये ईदृशे मेव' यामां कामा हरिणीना 'वदन्मा' तुल्ये चपलादेव प्रिया शकुन्तला ("विशेषमावप्रयोगे विशेषप्रतिपत्तौ" इति विशेषमावप्रयोग) 'अदन्त-मेव' धिरमेव 'कामि' पुरी इत्यननाभि 'हरिदाइनाभि' सखीभूमि 'सम सह' ("सम सह—' इत्यन्तर) 'निवतसति' । सत्यति तुन्निप्रतापि इय प्रदिया, अथवा यावत्स्यैव ब्रह्मचारिणी, इति सखीं ते जातुनिच्छानि—इति पूर्वेण मन्वस्य ॥ ["एवमन्व-मेव सद्यो" (त., वि., व्या)—'अदन्तमेव सद्यो' (रा.)—'अदन्तमावमदृशे' (म)] ॥

NOTES

1 इति—Has the sense of एवम्, thus I wish to know your friend thus, i.e. I wish to know whether your friend is to be thus or thus. Thus has reference to the alternatives mentioned in the sloka following

2. (a) वैश्वानसम्—वैश्वानसस्य इदम् इति वैश्वानस + अच् belonging to a hermit. वि + चा + पू + चणमाप्ते = व्यापारः operation प्रवृत्तिः । तं रोद्धु, शीलनस्य इति व्यापार + दध + टिनि कर्त्तरि तात्परीत्ये लोके ॥ (c) निर्विहितयम्—'परिनिविष्टा सेवति—' इति धत्वम् ॥ (d) अतिगतम् चत्त (or—चत्तः) यद्विन्

कर्मणि तत् यथा तथा till the end, i.e. so long as life lasts Qual
निवृत्त्यति ॥ (e) सदृशे &c — Usually the whole is taken as one
word qualifying हरिणाइनाभिः । सदृशेषु, अर्था वदनाभिः favourite
because having similar eyes But then निवृत्त्यति wants the no-
minative Hence it seems preferable to separate आभि making
सदृशेषुवदनाभिः the nominative as in the Tika The epithet then
implies that Sakuntala was dear to the deer because her eyes
resembled theirs, so they had confidence in her Their fond-
ness for her would be a reason for her prolonged stay at the
hermitage (f) अङ्गानि सन्धासा वल्यापानि इति अङ्ग + न सन्धायी स्त्रियाम् =
अङ्गना fair-limbed i.e. female sex हरिणानामदृशा । ताभिः । समासति
सदृशेषुवदनाभिः इतीया । “न केवलं सदृशे, तत्पदव्याययोर्गोपि इतीया । योग्य
चाक्षुषो वोढो वा । “इहा मुना—” इति वचनात्” ।

2 Reading—The reading सदिरेषुवदनाभिः does not sufficient-
ly explain why सकुलना was वदनाभिः of the deer The other reading
आत्मसदृशे &c omits एव which is not desirable अत्यन्तमेव—Is it
really for the whole life - indicates disapproval (परिभव) of the
idea Dushyanta has now so far advanced in his career of love
that the suggestion of अत्यन्तमेव he cannot broach with approval
or even indifference The एव implies the expected disapproval
(परिभव) । “एवैवपरिभवो” इति हेनः ।—

प्रियंवदा—अल्ल धर्मचरणि वि परवसो भ्रंजयो ! गुरुणो
उण से अनुरूपवरप्यटाणे संकप्पो [आयेय, धमचरणेऽपि परवसः
अयं जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सङ्कल्पः] ।

PRIYAMVADA = Noble sir, even in religious practices
this person is subject to another Her father's wish however,
is to betroth her to a suitable husband

राजा (आत्मगतम्)—न खलु दुरवापेय प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जात ।

✓ आगच्छसे यदग्निं तदिदं स्वर्गक्षमं रत्नम् ॥ २४ ॥

KING (Aside)—This prayer is indeed not difficult to obtain O Heart, be hopeful The solution of doubts is now achieved. What you suspect as fire, is a gem that bears handling

शकुन्तला (सरोपमिव)—अणसूए गमिस्म' अहं [अनसूये गमिपयामग्रहम्] ।

प्रियवर्देति । धर्मानुष्ठाने स्त्रिय स्वातन्त्र्यमस्ति, किन्तु 'अथ जन' शकुन्तलाय धर्मस्य 'वरणे' अनुष्ठाने 'अपि परवण' पराधीन पिताज्ञावर्ती । 'गुरो पुन पितु कथस्य तु वस्त्रा' शकुन्तलाया 'अनुकूपाय' योग्याय 'वराय' पात्राय 'प्रदाने' सद्मन्' अभिलाष योग्योऽसि त्वमस्या, पितर प्रादर्थस्य, एषा तवैव भविष्यति, इति ध्वनि ।

राजेति । 'खलु' नून निश्चितम् 'इय प्रायना' एषोऽभिलाष, शकुन्तलालाभेच्छा दृष्टेन अवाप्यते इति 'दुरवापा' दुर्नमा 'न' । चतिययाद्या कन्या, प्रदानार्थी पिता, योग्यश्चाह चतिय अर्थी, एतत् वितयसन्निधाने मन्ये सुलभा मे शकुन्तला ।

भवेति । अन्यथ—हृदय, सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जात, साभिलाष भव । यत् अप्रिमाशङ्कसे, तत् इदं स्पर्शं चम रवम । व्याख्या—हे 'हृदय' चेत 'सम्प्रति' अङुना 'सन्देहस्य' सन्दिग्धवस्तुन शकुन्तलायपस्य 'निर्णय' तत्त्वतो निरूपण जात ।

यदा—'सन्देहस्य, एतस्य मतपरिणययोग्य' न वा इत्याकारस्य 'निर्णय' निराकरणम, अपगम इत्यथ 'जात' निवृत्त । तेन हि 'साभिलाष' सम्पृह 'भव' शकुन्तलागतमभिलाष सादर पीयथ । कीदृशो निर्णय इत्याह—यत् वस्तु त्वम् 'अप्रि' स्पश विदाहि 'प्राशङ्कसे' मन्यसे, तत् इदं वस्तु स्पर्शं चमते' महते इति म्पर्शं चम' सुखम्पर्शम् आदिय रव मणि ।

शकुन्तलेति । ('रीषिण' क्षीघेन 'सह इव' क्लृप्तस्य प्रकारमभिर्नय । नहि तत्त्वतः श्रुद्धा भूत्वा] ।

NOTES

1 खलु &c—Note the reasons why not दुरवापा । In सुलभा मे in the Tika मे has शेषे पठो—नून सन्देह्ये सुलभा । You may write सुलभा मया if you prefer, but then the diction will suffer •

2 (a) अभिज्ञापम्—अभि + लप् + घञ् भावे = अभिज्ञाप desire तेन सङ् ।
 वृत्—by the rule 'तत्र सङ्घेति तुल्ययोगे' the तुल्ययोग here being in विद्य-
 मानतानावः । (b) सम् + दिङ् + घञ् कर्मणि (or भावे) = सन्देह that about
 which doubt is felt (e : here गङ्गलना) । If भावे, it means the
 act of doubting निर् + लो + च्च भावे = निर्णय solution, removal In
 the first case he means that he has now got definite informa-
 tion about Sakuntala and is no longer in doubt (c) स्पर्धं चनने
 इति स्पर्धं + चन + ष कर्त्तरि = स्पर्धं चनम् that which tolerates handling
 (d) The second half means—You saw the glow only and
 thought it was fire (गङ्गा—सन्देह), but it turns out to be a
 gem (निर्णय) ।* The glow refers to तत्र प्रभास which burns and
 is therefore like अग्नि । Compare "गनप्रधानेषु तपोधनेषु वृद्धे दि
 वाहातमकर्मणि तेन " ।—Act II

अनसूया—किं निमित्तं [किं निमित्तम्] ।

Anasuya—What for

शकुन्तला—इमं असवद्वल्पलापिणि पित्र वदं अज्जाए गोटमोए
 निवेदइस्सं [इमामसंबद्वप्रलापिणीं प्रियंवदाम् आयरायै गौतम्यै
 निवेदयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—I will report this incoherent babbler
 Priyamvada to venerable Gautami

अनसूया—सहि न जुत्तं अकिटमक्कारं अटिहिविसेमं विम-
 ज्जिअ मच्छन्दो गमण [सखि न युक्तमस्तमत्कारमतिव्यविशेषं
 विसृज्य स्वच्छन्दो गमनम्] । (शकुन्तला न किञ्चिदुक्ता
 प्रस्थितैव) ।

ANASUYA—Friend, it is not proper to leave a distinguis-
 hed guest, with rites of hospitality un rendered, and go away
 wil-fully. (Sakuntala moves without saying)

• • Adopted by Prof Gajendragadkar.

अनभूयति । 'किं निमित्त' कश्च निर्दिष्टादिरुदयं गमिष्यमि । गमनकारणं किम् ? शकुन्तलेति । 'श्राप्याये' मन्वाये 'गौतम्यै' गौतमीमभिप्रेत्य गौतमीं वीक्षयितुं वा, 'असम्बद्धम्' असम्बद्धं प्रलपितुं शीलं यस्या, यदा पुन पुनरसम्बद्धं प्रलपति या ताम् 'इमा प्रियवदा निवेदयिष्यामि' । 'प्रियवदा नाम' अत्रिण्य 'असम्बद्धं' प्रलपति इति विश्वा-पदिष्यामि ।

अनभूयति । 'अकृत' अविहित 'सतकार' पूजा दम्भे तम् 'अतिविशेष' विभक्तिमतिषि 'विदुष्य' विहाय 'सम्बन्धत' स्वच्छया 'गमन न युक्तम्' अनुचितम् । यथाचिदपि अतिपद्ये पूजानदत्त्वा गमननयुक्तम् अथ पुनरुक्तमातिषि गमननपि युक्त्या दुरुपे, नासि कायार्थकारणे आहता इति किम् अयुक्ततरमती भवेत् । तस्या याहि इत्येव ।

['न किं चिदुदा' प्रतिषेधनमदत्त्वा 'प्रस्थिता' एव शकुन्तला] ।

NOTES

1. किं निमित्तम्—“निमित्तकारणहेतुषु सर्वांसा प्रत्यदर्शनम्” इति प्रथमा । (a) असम्बद्ध &c —सम् + बन्ध + क्त कर्मणि = सम्बद्धम् coherent, न सम्बद्धम् in-coherent गच्छतम् । तथा प्रलपति इति असम्बद्ध + प्र + लृप् + विनि क्तर्त्वि ताच्छ्रुतीन्थे आभीष्टे वा स्त्रियाम् ताम् ॥ (b) गौतम्यै—गौतमीमभिप्रेत्य प्रिय-वदा निवेदयिष्यामि makes a सम्बन्धान् of गौतमी by the rule “कर्मणा दम्भि-प्रैति च सम्बन्धानम्” ॥ चतुर्थी सम्बन्धाने । Or गौतमीं वीक्षयितुं प्रियवदा निवे-दयिष्यामि, whence suppressing वीक्षयितुम् we get गौतम्यै as कर्मणि चतुर्थी by the rule “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थाणिक” ॥

2 (a) विमिष्यते इति वि + मिष + घञ् कर्मणि = विमेष' excellent, the best अतिदीना विमेष' the best of guests, an illustrious guest इत्येव । तम् । Here अतिदीनाम् has शेषे वही । निर्हार is not available, because three things are necessary for निर्हार, (1) The individual separated, (2) the class from which separated, (3) the ground for separation, we have not got them here Thus the prohibi- tion “न निर्हारये” does not apply, and we get शेषवष्टा समास ॥ (b) इन्द्र is अभिप्रायः will. “अभिप्रायवयी इन्द्रो” इति लोपः । स्वस्य इन्द्र or स्वस्येन own will. तेन इति स्वच्छन्द + टा + तम् करणे स्वार्थे = स्वच्छन्दत. इन्द्रो is available by the Varttika “तसिप्रकारणे आयादिभ्य उपसर्ख्यानम्” ।

Compare—स्वगत and वणत for स्वरेण and वणेन in 'दृष्ट शब्द स्वगतो वणतो वा' । अनन्या is always matter of-fact She reasons, shows the impropriety of leaving her guest so abruptly Note the steps of her reasoning (See Tika) *

राजा (ग्रहीतुमिच्छन् निगृह्यात्मानम् । आत्मगतम्)—अहो
चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्ति । अहं हि—

अनुयास्यन् मुनितनया सहस्रा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वे व पुन' प्रतिनिवृत्तः ॥ ३५ ॥

KING—(Intending to catch hold of her and having checked himself—Aside) - Ah ! the mere inclination of the mind of a lover works exactly like the corresponding effort About to follow the hermit's daughter impulsively, but with my progress stopped by decorum, though not moving from my seat, I am indeed like one come back after having gone

प्रियंवदा (शकुन्तलां निरुध्य)—हला ण दे ज्तं गन्तु'
[हला न ते युक्तं गन्तुम्] ।

PRIYAMVADA—(Having checked Sakuntala)—Darling, you should not go

शकुन्तला (सन्नभेदम्)—किं निमित्तं [किं निमित्तम्] ।

SAKUNTALA—(With a frown)—What for ?

प्रियंवदा—रुक्मिणीभरणे दुवे धारयसि मे । एहि दाव अत्तपं
मोभावेहि तदो गमिम्ससि [वृक्षसेवने इ' धारयसि मे । एहि
तावदात्मान मोचय, ततो गमिपयसि] । (बलादेनां निवर्त्तयति) ।

PRIYAMVADA—You owe me two waterings of trees
Come do release yourself, thou you shall go, (Stops her by force).

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततली वाह्व घटोत्सेपपाद्
 अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति ख्यामः प्रमाणाधिकः ।
 बह्वं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माभ्रसां जालकं
 वन्धे स्वंमिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥२६॥
 तदहमेनमनृणां करोमि । (अद्भुतीय दातुमिच्छति । उभे
 नाममुद्राक्षरासि अनुवाच्य परस्परमवलोकयतः) ।

KING—O gentle one, I see this maiden fatigued even from (her own share of) watering the trees For through the lifting of the pitcher, her arms, even now, have the shoulders drooping and the palms excessively red, even now, her face have formed drops of perspiration-water that obstruct the Sirisha flowers in her ears, and the knot constantly unloosening, her locks, restrained with one hand, are dishevelled I will then free her of debt. (Offers his ring The two stare at each other on reading the letter of the name on the seal)

राजिति—'मद्' छि साधुवृत्ते प्रिय वदे 'अवभवती' शकुन्तला इवसेचनात् एव
 स्त्रीषा इत्यादा सेचनादेव 'परिधानां गुरुषुदा 'लक्ष्मणे' पद्यामि [चौरादिकस्य लक्षणे.
 लट.] । 'तदादि' पद्यतु भवती ।

सस्तेति । अन्यथ—घटोत्सेपपात् अस्मा वाह्व मूर्धासौ अतिमात्रलोहिततली,
 प्रमाणाधिक इति, अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति, वदने कर्णशिरीषरोधि घर्माभ्रसां जालकं
 बह्वम्, वन्धे स्वंमिनि मूर्धजा एवैकहस्तयमिता पर्याकुला । व्याख्या—'घटम्' सेचन-
 कलसस्य 'उत्सेपपात्' एव 'वदनात्' [इती पद्यमी] । 'अस्मा वाह्व मूर्धासौ अववती
 असी' स्वभावस्योपदेशे तदामृतो, 'अतिमात्र' प्रकृतैरधिक 'लोहित' रक्त 'तन्' हस्त-
 तालु यथो, तदामृतो च । 'प्रमाणात्' स्वभावादा 'अधिक' इति 'अस' गुरुवसनम् 'अद्यापि'
 इदानीमपि 'स्तनयो वेपथु' इत्य 'जनयति' करोति । प्रकृत्या नती असी इत्यात्
 प्रकृत्याववती ज्ञाती, लोहिते तले च वमाय लोहिते, आसीइति गुरुः । तद्गुणमिदमि-
 दानीमपि विद्यात् । अपि च 'वदने' सुखे 'लक्ष्मणे' इति द्वितीय 'रोड' 'सौ' इति

तथाविध 'धर्माश्रमा' स्त्रीदजलानां 'जालक' विन्दुसमूहस्य 'वड' समुद्रितम्, 'वन्धे' केशवन्धे 'मृ सिनि' पुन पुनर्गलति सति["वड्गलमाभीच्छे" इति षीन पुन्ये वाडुलकान् विनि] 'मूर्द्ध'जाय केशा अपि 'एकेन हस्तेन यमिता' बन्धन नीता मत्त 'पय्याकुला विकीर्या ["वड" (त-, न्या-, म)—"मृत्त" (रा, वि-)] ।

तदिति । 'तत्' तस्मात्, सर्वथा एषा भूयो उच्यते चाननर्हा अत, 'अह' सेचन-सूत्र्य दत्त्वा 'एना' ते अधमणाम् 'अविद्यमानम् अह' यस्या तथाविधाम् अहणमुतां 'करोमि' ।

['अङ्गुलीयम्' अङ्गुलीयक 'दातुमिच्छति' । अस्य च 'अङ्गुल्या' उन्मोचनकाले 'नाममुद्राया' तत्र मुद्रितस्य नाम 'अचराण' वर्णान् 'अनुवाच्य' पठित्वा 'परां परा' प्रियवदा अनन्याम्, अनन्या च प्रियवदाम्, इत्यथ [दिलम् । असमासवदभाव । पूव स्य सुप सु] 'अवलीकयत' पश्यत । तत्र राज्ञी दुष्यन्तस्य नाम उन्कीर्णं दृष्ट्वा ह्ये अपि सख्यी विविक्षिते, किमेतत् इति अन्वीज्यमुवाच लोकन कुवत । अथवा उभे इति अकुलनाप्रियवदे] ।

NOTES

1 (a) मृद्रे—O gentle one A happy epithet at the moment because she roughly handles Sakuntala * (b) अधभवतीम्—Here अध takes द्वितीयाद्ये बल् because it qualifies भवतीम् । This is allowed by the rule 'इतराभ्योऽपि ह्रस्वन्ते' । सहस्रमुपेतिसमास, वा कर्मधा—[?] ।

2 (a) मृत्तासौ—A slight droop of the shoulders is a point of beauty in females Compare the word प्रकाम in "प्रकामविनता-वसौ" Act III infra [b] अतिमाव etc—अतिमाव मात्रा यच्चिन् तत् अति-मावम् excessive वङ्— अतिमाव लोहितम् excessively red सहस्रमुपेति समास । A certain amount of redness of the palms is considered a सुलक्षण । See Tika [c] घटीर्नक्षेपणान्—उत्क्षेपण is ऊर्ध्वं प्रेरण । This is necessary Without an upward jerk the tops cannot be watered [d] कर्णश्रीरोपरोधि—कर्णस्य श्रीरोध कर्णश्रीरोधम्, the श्रीरोध in

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

the ears are used as कर्णमुपप । शकपादिवादि । Compare “अथ न
मदन्ति दयतायाः प्रमदा शिरीषकुमुदाभि” —Prelude. “कृत न कर्पादिपत्रम
मखि शिरीषनादपत्रविलम्बिकेशरम” —Act VI Infra &c. कर्पादितोष + रुध +
दिति ताच्छ. योन्थी कर्पादि । रोधन is obstruction The flowers stick
(तोष) on the face owing to the perspiration and no longer os-
cillate She was profusely perspiring Qual जालकम् । (e) घर्माभ-
मानम्—घर्मस्य अस्मासि or घर्माभिन अस्मासि, नेशाम ॥ (f) एकहस्त &c. —यन +
पिच् + ङ कर्मणि = यनिताः restrained. एक हस्त एकहस्त । “पूर्वकार्वाक—”
इति कर्मधा ~ । Then इत— । She used one hand only, the other
was engaged with the pitcher Note that the king is not
too far interested in Sakuntala to check his effusion, Prod to
नृवंजा ।

3 Reading—मूलम in मूल कर्पादितोष &c means slipped down
This does not seem to suit the context जालक (समूह) seems to
suggest the formation of separate drops, and does not agree
with the running down of perspiration

4 [a] नानमुद्रा &c—मुद्र + अ भ वि—मुद्रा engraving नखो मुद्रा
engraving of the name । e the name engraved भाषावयनं द्रव्या-
नयनम् । सहा अचरावि । (b) अन् + वत् + लिच् - वाप् = अन्वाच्यः having
read (c) परस्परम्—Each stares at the other Hence there is
व्यतिहार reciprocity. This gives हित by the Varttika “कर्मव्यति-
हारो सर्वनामो हे वाच्यं समासवद् बहुलम्”. We have now परा पराम् अ-
लोक्यत । We do not get कनासवदभाव in परा पराम् owing to बहुल
वहप । ‘बहुलवहवात् अन्परयोर्न समासवत्’ । Next ‘अमलसवदभावे पूर्व-
पदस्यमा सुप सुर्वञ्च’ । Hence पराम् परम् अलोक्यत । Next the
टाप् disappears बाहलकत् leaving परम् परम् = परत्परम् = परम्परम् be-
cause of निरातन in the कन्दादि list or the sutra ‘अपरम्परा’ त्रिधा-
भातये” । Lastly the final विभक्ति is optionally changed into चान
by the Varttika “स्त्रीषु सकथोरुत्तरपदस्याद्य विभक्तिराभावो वा बह्वच” ।
Hence परम्पराम् or परम्परम् । For the disappearance of टाप्
compare “दृष्टव्ये टावभाष लोवे चादङ्घ्रिह. स्वमी । समासे लोचमुक् चेटि
सिड बाहलकत् वयम्” ॥ The टाप् may be dropped at any stage
after the duplication

राजा—अनमन्मानन्यथा सम्भाव्य । राघ्नं प्रतिग्रहोऽयम् ।

KING—Stop thinking otherwise of me It is a gift from the king

प्रियंवदा—तेण हि ण अविहटि एट् अहुलोअअं अहुलो-
विओअं । अज्जम् वअण्णेण अरिणा दाणिं एमा [तेन हि
नार्हत्येतत् अहुलीयकम् अहुलोवियोगम् । आर्यस्य वचनेन
अनृणा इदानीमिषा] । (किञ्चिद्विहस्य) हला मउन्दले मोइटा
मि अणुअम्मिणा अज्जेण अहवा महाराएण । गच्छ दाणिं
[हला शकुन्तले, मोचितामि अनुकम्मिणा आर्येण अथवा महा-
राजेन । गच्छ इदानीम्] ।

PRIYAMVADA—Then certainly it does not deserve parting from the finger She is now free of debt by the word of your honour (Laughing slightly) Dear Sakuntala you are released by this kind sir or by the great king You may go now

शकुन्तला (आत्मगतम्)—अइ अत्तेण पइविम्मं [यटि
आत्मन प्रभविप्यामि] । (प्रकाशम्) का तुमं विमज्जिटव्वम्म
रुद्धिटव्वम्म वा [का त्वं विस्सटव्वम्म रोइव्वस्य वा] ।

SAKUNTALA [Aside]—If I can control myself (Aloud)
Who art thou for one to be discharged or detained ?

राज्ञिति । 'अस्मान्' साम 'दन्था' अन्यप्रकारेण, यथा मया परिचर्ये इत्ये तद्वि-
परं तभावेन, सम्भाव्य' अतुमान्य 'एतन्म' । मा माम् अमत्यगदिन मन्वेद्याम् । 'राघ्नं'
सकाशान् 'अथ प्रतिग्रह' एतद्वचनम् । किम न्यज्जम इत्यत्रे मन्देह । "राघ्नं अथ प्रतिग्रही
भवत्या" इति आह । 'अन्था' अमत्यगदी मन्दिह ॥ { "प्रतिग्रहीऽयम्" (त-न्य-)
"प्रतिग्रहीऽयमिति राजपुरुष मन्मदमन्वथ (म-)—"प्रतिग्रहीऽयमिति राजपुरुष
मन्मदमन्वथ" (रा, वि-) } ॥

प्रियवदिति । 'नेत्र हि' निमित्तेन, तदा मति इत्यर्थः, यदि राज्ञा तुभ्यं दत्तं तदा तु 'एतत् अत्र लीयकम्' अङ्गुल्या विधेयं विज्ञाप्य 'न अर्हति । राज्ञा दत्तं दत्तं ततो रक्ष्य, तदेतत् भवत एव अङ्गुल्या तिष्ठतु 'इदमेव एव' इत्युक्त्वा अत्र लीयकदानं विदामि 'आद्यं च वचनेन [इतो इतीया] अथवा अथमुक्त्वा । राज्ञो वचनमङ्गीं बुद्ध्या, राजा एवाम् इति ज्ञाना, राजान प्रति इना वकीरिणाह प्रियवदा—'अहनीनान्दवा करोमि' इति दत्तं आद्यं वचनं, राज्ञा हि मा, तेनेयम् अथमुक्त्वा, किमहं रोदकेव इति भावः [इत्यं गृह्य राजभावस्य प्रकृत्या 'किञ्चित्' इत्यत 'विदम्य' राजसुत्रि-धानस्यत्वा अहोर्हमित्या' इत्युक्त्वा इत्याह । 'अनुकम्पना त्वयि मदमेव 'आद्यं वा महाराजिनं' कृपात् सोचिनं अस्मि' । अनुकम्पिता इति मुनिप्राय वच, गृह्यत्वं व्यक्तम् । अनुकम्पिते त्वयि, एतं परित्यज्य यदि गन्तुं इच्छोषि 'अहं इदानीम्' ।

इत्युक्त्वा इति । अस्मिन् 'इति आक्रम' स्वस्य 'प्रमत्तियानि' इत्युक्त्वा अस्मिन् । आत्मा मे अङ्गुला परवती ज्ञातं तत् कथमथ मया अन्तरं नोभवे ? ['प्रकाश' अटन, उर्ध्वं इत्यर्थं, आह] योहि जने 'विच्छिन्नता' विमुक्त्योः योत्र 'रोदक्य' रोदुमर्त्तं, तदुभयस्य सम्बन्धे त' वा इति वाहुः । न कादि इत्यर्थः । त्वदचनत्वं कश्चित् स्वीकृति वा गच्छति वा इति मा नन्दस्य ।

NOTES

1 Reading राज्ञ प्रतिददौऽम—It is a gift from the king. The sentence is purposely left unfinished. Gift to whom? Fill up the ellipsis to suit facts, or at your option, to serve as a feint. Thus "From the king to Priyamvada" means "I am the king I give it to you" which is the truth. Or thus "From the king to me" meaning "I got it from the king" which is a feint. Now if we add "इति राजपुत्रस्य मत्तकच्छत" with a कर्मधा—10 राजपुत्रस्य instead of the usual वदोक्तम्—, we gain nothing, but the whole thing loses its refinement and becomes a broad and clumsy feint.

2. (a) आद्यं च वचनेन &c.—The king perhaps succeeded in . . . 3. Anasuya, but Priyamvada was too clever to be taken

that way The sly girl retorts: "आश्रय वचनेन अदृशा"—The king's command has freed her ! (See Tika) Then she laughs (विदम्ब) The laugh is significant It is Greek meeting Greek The laugh says "No ! I am not to be caught so easily " Here laugh is not loud (किञ्चित्) because she now feels the restraint of royal presence * (b) अनुकम्पिना = मापु अनुकम्पने दयते इति अनु + कम्प + णिनि कर्त्तृणि मापुकारिणि । तेन । The king is so thoroughly kind (मापु-कारिणि णिनि) towards you that he relieves you of the debt This sort of kindness has its reason The king loves you Thus the speech is a thrust as both the king and Sakuntala (c) गच्छ इदानीम्—Go now, i e the moment before you were anxious to go, go then if you can, now that in a manner he has openly avowed his love for you

3 यदि etc —I would go if I could The place has now become too dear to leave

4 का त्वम् etc —You are nobody to discharge or detain Don't you think I would go because you want me to go I leave or stay as I wish She feigns perverseness to excuse her stay विमृष्टव्यमा and रोद्धव्यमा qualify जनसः understood Or with अविच्छेदा of कर्म and भावे तव्य, they mean विमर्जनम् and रोधनम् ।

राजा—(शकुन्तला विलोक्य आत्मगतम्)—किं नु खलु यया वयमस्याम् एवमियमप्यध्वान् प्रति स्यात् । अथवा लब्धा-वकाशा मे प्रार्थना । कुत ?

वाचं न मिश्रयति यद्यपि महचोभिः

कणं ददात्यवहिता मयि भाषमाणे ।

कामं न तिष्ठति मदाननमन्मृखीय

भृयिष्टमन्यविषया न तु दृष्टिरस्या ॥ २७ ॥

पतति परिणतारुषप्रकाशः शूलभममूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥२८॥

अपि च—

तीव्राघातप्रतिहततरुस्तम्भान्नैकदन्तः

पादाकूटव्रततिबलधामङ्गमञ्जातपायः ।

मृत्तं विघ्नस्तपस इव नो भिन्नमारङ्गयूयो

धर्मारुखं प्रविशति गजः स्यान्दनालोकभेतः ॥२९॥

(मर्वाः कर्णं दत्त्वा किञ्चित् इव मञ्जान्ताः) ।

IN THE DRESSING ROOM—O ye ascetics be close by for the protection of the animals of the forest of penance. King Dushyanta is indeed at hand enjoying a hunt. For dust having the colour of the setting sun, struck up by the hoofs of his horses, are, like a host of locusts settling on the trees of the hermitage to the boughs of which are attached bark garments wet with water. Moreover, an elephant scared at the sight of cars, having one tusk stuck on to the shoulder of a tree that has been struck with a violent blow, provided with a noose by clinging coils of creepers dragged with his feet having dispersed herds of deer, is entering the holy forest as if an embodied obstruction of your penance. (Listening all are slightly startled)

नेपथ्यं इति । 'नेपथ्यं' वैश्वरचनाभ्याम्, रङ्गमञ्चान् बहिः, एषा वाक् उच्यते—
'तदीवनसत्त्वनाम' चारुमसृगकाम् 'रचाये, पत्विवाणाय 'मद्रिहिताः' समीपस्था 'भद्रम्' ।
'मृगयसा' मृगान् विघ्नन् 'विहरति' परिचरति इति 'मृगयाविहारी' आषिटजायी
'पार्थिवो राजा 'दृश्यन् 'प्रत्यासन्न' अन्तिकचारी 'किञ्चित्' समानत एव ।

दुरिति । अन्वयः—तथाहि सुरमसुरहत परिणतारुषप्रकाशः, रेणु शूलभममूह इव
विटप्रविपत्तज्ज्वाटं बन्धनीयु चारुमद्रुमेषु पतति । व्याख्या—'तथाहि' राज्ञः अन्त्यासन्न-
त्वात् हि 'सुरयाचाम्' अज्ञाना 'सुरै' इत 'अतएव उच्यतेपित परिणतस्य साभ्यास्य अर-
द्वयस्य 'प्रकाशः' इव प्रकाशः दीप्तिसंघ तदाविध साभ्यारविषदायः चारुः

इत्यर्थे 'रिच' धुनि 'यन्माना' 'समूह' राशि 'इव विटपेषु' शास्त्रासु 'विषकानि चाम-
 वितानि' जलाद्राशि वारिमित्तानि चन्कानि' यथा तथाविधेषु 'आश्रमदुर्गेषु' तपोवनतकषु
 'पतति', यावत् धुनि भेदे दूष्यन्ते, तावदप्यस्य चन्कानि इत्यर्थः ।

तीत्रेति । अथ च — सन्दनान् लोकभीत, तीत्राघातप्रतिहततद्वत्कम्बलप्रकदन् ।
 पादाकृतव्रतविवरणसङ्घमञ्जातमात्र भिन्नमारङ्गदुष्ट मज्ज न तपसो मूर्तो विद्म इव,
 धर्मारण्य प्रविशति । व्याख्या—'सन्दनाना' स्थानान् 'आलोकेन' दर्शनेन 'भीत'
 अदृष्टपूर्वत्वात् वन 'तीत्रेण' गुरुषा 'आघातेन' प्रहारेण 'प्रतिहत' निगच्छतो य
 'तद' इव तस्य 'स्वस्थे' न्ये एको दनो' यस्य तथाविध दन्तेन विद्ध मद्य तद
 दन्तेन कर्षणेव इत्यर्थः । 'पादेन आकृता' या 'व्रततय' मार्गप्राप्त लता ताना
 यानि 'वनानि' मण्डलानि, तेषाम् 'आमङ्गलेन' म सर्वेषु 'सञ्जातपाश' प्राप्तवन्धन
 रञ्जु, पादेन लताजाल बद्धन पाशवद्ध दधे प्रतीयमान इत्यर्थः । भिन्नानि विभक्तानि
 विद्रावितानि 'मावङ्गशाशां समाशा यद्धानि' येन तथाविध 'गज' वनदुर्गो न 'अस्माक
 'तपसो मूर्तो' मूर्तिमान 'विद्म इव' दृष्टईदृ इव धर्मारण्यप्रयुक्त 'धर्मारण्य' तपोवन
 'प्रविशति' । पर्यस्त भी वनगञ्जीयम अदृष्टपूर्वान् रयान् हृष्टा मज्जता हि मग्नेन न
 दक्षिणतो आपि वसतः किन्तु समरेखमिव धावित, मार्गे यत् यत् च पतित तत् सर्वं
 मर्दयित्वा ध्वंसित । अथ दन्ताघातप्रतिहत इव दन्तेनैव बद्धन् तस्य दन्तिलाना लता-
 गुल्मानां पादलपानेन वनानि पादेनैव कर्षन्, अथ च हरिणयुग्मेषु सहसा पतित
 तानि विद्रावयन्, शैले विष्टे पदे पदे व्याह्वयमान्गमन नातिधीमन्त एव आयाति ।
 तत् त्यजत धर्मकर्माणि भ्रष्टिति भर्गमथै दत्वा आत्मान रचत इति भावः । ['तीत्र-
 घातप्रतिहततद्वत्कम्बलप्रकदन्' (म), 'तीत्राघातादभिमुखतर कम्बलप्रकदन्'
 [त-या], 'तीत्राघातप्रतिहततद्वत् कम्बलप्रकदन्' [रा वि] । 'पादाकृत'
 (रा-, वि-, म-)—'प्रीडाकृत' (त-, न्य-) । 'मङ्गसञ्जात' (रा-, वि-, म)
 —'सञ्जात' (त-, न्य-) । [सर्वं कथं दत्त्वा श्रुत्वा किञ्चिदिव ईषत् न तु
 बन्धवन् 'सञ्जातः' वना] ।

NOTES

1. (a) तपोवन &c — तपसो वनम् तपोवनम् । अथशासादिषु तादर्थ्ये

प्रतिहत and लय do not show the fright and consequent haste which are so necessary here In Raghava's reading, स्फुल्लपद-दन्, is obscure पादाहट is better than प्रौढाहट because it plainly states where the creepers have stuck, and how easily they could have been removed and yet were not removed through fright and haste It is difficult to choose between सङ्गमञ्जत and सङ्गनाञ्जत । The former perhaps improves the flow of the style and better preserves the uniformity by making a single compound of each पाद in the first half

राजा—(आत्मगतम्)—अहो धिक् पौरा अस्मदन्वे पिण-
स्तपोवनमुपरुन्धन्ति । भवतु, प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

KING (Aside)—O lie, the citizens searching for me are disturbing this forest of panance Well, I must go back.

सख्यो—अज्ज, इमिणा आरण्यवुत्तन्तेण पज्जउलम्ह । अणु-
जाणाहि णो उडअगमणस्स [आर्ये, अनेन आरण्यकवृत्तान्तेन
पयराकुलाः स्मः । अनुजानीहि नः उटजगमनाय] ।

THE FRIENDS—Noble sir, we are greatly disturbed by this news of the wild elephant Permit us to return to the cottage

राजा (ससम्भ्रमम्)—गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा
यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे । (सर्वे उत्तिष्ठन्ति) ।

KING (Hurriedly)—Go noble ones, I too shall arrange that there be no disturbance of the hermitage. (They all get up).

सख्यो—अज्ज, असम्भाविदादिहिसकारा भूओवि पेक्खणणिमित्तं
लज्जेमो अज्जं विण्णविदुं [आर्ये, असम्भावितातिथिसत्कारा
प्रेक्षणनिमित्तं लज्जामहे आर्ये विज्ञापयितुम्] ।

THE FRIENDS—Noble sir, not having rendered the rites of hospitality, we are ashamed to request your honour to see us again

राजिति । 'अहो अद्यान्' माम् 'अन्विष्यन्ति विचिन्विन्ति वै तथाविधा पीरा नामरिका 'तपोवनम् उपरुक्षन्ति' पीडयन्ति एतत् 'धिक्' गर्हामहे । भवतु प्रति-
गन्विष्याम, प्रत्याह्वाना 'भविष्यामस्तावत्' ।

सुख्याविति । 'आरण्याकस्य' वनगजस्य 'दृशान्तेन' वासोऽपि करणेन 'पर्याकुला' सन्तना 'स' । 'न' अद्यान् 'उटजे' पक्षीमालाया 'गमनाय' अनुजानीहि 'अनुमन्यम्' ।

राजिति । [उद्विग्नत्वात् 'सम्भ्रमेषु' त्वरया 'सह' यथा तथा आह] 'वयमपि' अहश्च 'आद्यमस्य पीडा' तपोवनोपरोधी 'यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे' अह प्रयत्नवान् भविष्यामि । इत्यहमपि गमनायम् उद्विग्न एव । ["ससम्भ्रमम्" (रा., त-)—"असम्भ्रमम्" (वि.)] ॥

सखाविति । 'असम्भ्रान्ति' अकृत 'अतिथी' आगन्तुकस्य ते सत्कार' पूजा यामि तथाविधा वदसु 'अप्य' भवन् 'भूयोऽपि प्रचणनिमित्त दशनाथ' 'विज्ञापयितुम्' अर्थयितु 'लज्जाम्' लज्जिता भवाम । अतिथिभवात् न च पूजित, तत् कथं ह्यम पुनरपि अवागच्छत इति । यद्येतद्दुदारत्या अस्म्यते भवता, तदागम्यती भूयोऽपि इति भाव ["सत्कारा" (वि.)]—"सत्कारम् (रा., त, त्या- न-) ॥

NOTES

1 (a) आरण्याक &c —रणे साधु इति रण + यत् = रणम् sui'able for battle, i. e. an open space न रणम् अरणम् a forest, नष्टतन— । तव दृष्ट इति अरण्य + वुज् = अरण्याक a wild elephant वुज्, is available in the sense by the Varttika "यथाध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिषु इति वक्तव्यम्" । Hence आरण्याकी हस्ती, आरण्याकी मनुष्य etc, but आरण्या पय not आरण्याक पय ॥ (b) उटजे etc —उटजे गमनम् उटजगमनम् । सहसुपेति समास । तद्यै । तादर्थ्ये अनुर्थी ।

2 सम्भ्रमम्—सम्भ्रम haste त्वरा or सुवेग । He was in haste to go back Compare —"भवतु प्रतिगन्विष्यामस्तावत्" above But he was waiting impatiently that the suggestion to separate may come from

the maidens The impatience may be read between the lines in the present speech also It is owing to these indications of impatience that I have rendered it "hurriedly" otherwise the temptation is great to say ससम्भ्रम सादरम् । "सम्भ्रम माध्वसेऽपि स्यात् स वेगादरथोरपि" इति विश्व ।

3 Reading—असम्भ्रमम्—without being moved—does not commend itself

4 उत्तिष्ठन्ति—"उद्योऽन्ध्वं कर्मणि" bars the आत्मनेपद here because 'to rise' (उत्तिष्ठन्ति) implies ऊर्ध्वं कर्म upward action

5 (a) असम्भावित etc —सव्यक् भावित सम्भावित इति सम् + भू + णिच् + क्त कर्मणि = सम्भावित rendered न सम्भावित । नञ्त्त— । असम्भावित अतिचिन्तकार यानि those that have not rendered the rites of hospitality, बहु— । This gives the reason why they feel delicacy to ask him to come again (b) प्रेक्ष्य दर्शने निमित्त कारण यस्मिन् that in which the motive is to see तत् यथा तथा । Qualifies विश्वापयितुम् (c) भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्त विश्वापयितुम् to ask for another interview विश्वापयितुम्—वि + ज्ञा + णिच् + तुमुन् भावे to pray प्रययङ्कतो भावे इति इति भावे तुमुन् । विश्वापयितु विश्वापने लज्जामहं इत्यन्वय । The सङ्गीति disappears because विश्वापयितुम् is अव्यय । The rule 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलध्वनानाम्' prohibits पठो in the अनुक्तकर्म in the case of an अव्ययङ्क ।

6 Reading —"सत्कारम्" makes the compound qualify आर्यम् । Our reading emphasises the lapse of duty on the part of the maidens and the admission coming from the maidens themselves adds polish to the speech and imparts to it the force of an almost irresistible appeal for another visit *

राजा—मा मेवम् । दर्शनेनैव भवतोना पुरस्कृतोऽस्मि ।

KING—No you must not say so I am rewarded even by the sight of you

शकुन्तला—अणसूए, अहिणभकुससूइए परिकृषट' से

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चलयं, कुरवकशाखापरिलग्नं च वक्त्रम् । दाव परिपालय मं
जाव यं मोचावेमि [अनस्ये, अभिनवकुशसूच्या परिच्यतं मे चरणं
कुरवकशाखापरिलग्नं च वक्त्रम्, तावत् परिपालयतं मा याव-
देतत् मोचयामि] । (राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह
सपीभ्या निष्क्रान्ता) ।

SAKUNTALA—Anasuya, my²foot is pricked by a young
Kusa shoot, and my bark-garment is caught in a Kuravaka-
branch Do then wait for me until I release it (Gazing at
the king, delaying with pretexts, proceeds to go out with the
friends)

राजिति । 'एवम्' द्वैदशम्, अपूजितत्वात् पुनर्दर्शनाय विद्यापयितुं लज्जध्वे
इत्याकार 'मा' इत मा इत । सम्भूमे दिवक्तम् । 'भवतोना' साधुशीलानाम्,
अमुलभदर्शनानामित्यर्थं 'दर्शनेनैव' [किमुत सभाषणेन इत्येवकारार्थं] 'पुरस्कृती
ऽकिं' सत्कृताऽङ्कि । पुनर्दर्शनानां दर्शनमेव सत्कार, नरा तु सभाषणमपि लभम् ।
तत् कथमकृत सत्कार इति भाव ।

शकुन्तलेति । 'अभिनवा' नृतनाया 'कुशमूचि' कुशाद्य तया, दर्भाद्दूरेण मे
चरणम् [चरणमन्दो द्विलिङ्गोऽपि पुष्येव भूरि प्रयुक्त] 'परिच्यत' गाढ विद्धम्
'वक्त्रम्' कुरवकक्ष' कष्टकवहुलाक्ष पुष्यश्चविशेषस्य 'शाखासु परिलय' दृढ सकम् ।
गाढवेधात् दृढमङ्गाच्च मोचनेदिलम्बो भविष्यति । तत् 'यावत्' यत्कालम् 'एतत्'
चरणं वक्त्रम् 'मोचयामि,' कुशकष्टकात् कुरवकशाखायाय इत्यर्थ, 'तावत्' तत्काल
'मा' परिपालयत प्रतीक्षयाम् ॥ [राघवेण अपठितमेवत्] ॥ (इति 'व्याजेन' वल्लिन
'सह', हलपूर्वक 'विलम्ब्य' । राजान पुनरपि द्रष्टुं हल एव उद्भवित इत्यर्थ
'निष्क्रान्ता' रङ्गमघात् वदित्यात् प्रवृत्त्या [आदिकर्मणि क]) ।

NOTES

1. पुरस्कृत —पुरस् + कृ + क्त + कर्मणि Literally —Placed in front.
Hence—Honoured

३ अनसुवे &c.—(a) कुशस्य सुवि, a shoot of Kusa grass, अहित new and therefore short. The shorter the stronger they are and more likely to hurt the feet (b) In परिस्त and परिलय the परि is intensive. The thorn has gone deep in, the garment has stuck firm—All this is a ruse to tarry a little longer. पारपात्रि is to wait for. Here the appeal is to अनसुया because she knows the quick-witted त्रि वदा will meet her with some sharp retort.

३. सथाजम्—वि + अज गतिनेपथयो + चञ् परये—व्याज Lat.—That which diverts attention. Hence छल pretence अपदेशः । "व्याज शब्दापदेशयो" इति कोषः । तेन सह । बहु—Qualifies अलम्ब्य not निष्कान्ता ।

४ Reading Raghava omits this passage. But the poet refers to the incident in Act II—"निघ प्रस्थाने शाखासु बल्लभमस्त-मपि दुमाणाम्" * कुरुवक occurs in several editions. But कुरुवक is not wrong and seems to be the poet's favourite spelling. Compare the यमक in "मथुनिहा सधुदानविशारदा कुरुवका रवकारवता ययु"—Ragh. IX 26

राजा—मन्दोत्सुकोऽस्मि नगरगमने प्रति । यावदनुयात्रि-
कान् समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि । न खलु शक्नोमि
शकुन्तलाव्यापारात् आत्मानं निवर्त्तयितुम् । मम हि—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादमंस्थितं चितः ।

चिनांशुकमिव केतो प्रतिवातं नोहमानस्य ॥ ३० ॥

(निष्क्रान्ता सर्वे) ।

KING—I have become less anxious to go back to town. I will meet my followers, and encamp them not far from the penance-forest. I cannot indeed bring back myself from occupying about Sakuntala. Mine indeed—Forward goes the body backward rushes the restless mind like the China-Silk of a banner which is carried against wind [Exeunt all].

प्रथमोऽङ्कः—The First Act.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजते । 'नगरे गमन' प्रव्यावर्त्तनं तत् 'प्रति' [प्रतिति कर्मप्रवचनीयधीमे द्वितीया] "मन्द" खट् 'चीनसुखात्' उत्कण्ठा यच्च तथाविधं अपुना सङ्ग 'अधि' । शकुन्तलादर्शनं न नगरगमनं न इच्छामि । 'अनुधाविकान्' अनुगामिन 'समेत्य' सम्प्राप्य 'तपोवनस्य नातिदूरे' अनतिदूरे [नजघेन नशब्देन सङ्गसुपेति समास'] "निवेद्यामि" कृष्यादद्यामि । आश्रमधीठा सा भूत इति अतिदूरे एव सेनानिवेशं कर्त्तव्यं तत् क्रयं नातिदूरे इत्याह—'शकुन्तलाया' शकुन्तलाविषये 'थी व्यापार' प्रवर्त्तनं 'प्रवृत्ति' तस्मात् आत्मानं निवर्त्तयितुं, निवृत्तं कर्त्तुं न शक्नोमि खलु । अतः तपोवनस्य अतिदूरे न गच्छामि ॥ ["नातिदूरे" (रा, म-)—"अतिदूरे" (त, न्या,)—"नातिदूरेण" (नि-) ॥ "शकुन्तलाव्यापारात्" (रा, वि, म-) "शकुन्तलादर्शनव्यापारात्" (त, न्या-)] ॥

गच्छतीति । अत्र—प्रतिवातं नोद्यमानस्य कीर्त्तोरिव मम हि शरीरं पुरी गच्छति, चीनायुक्तमिव असंस्थितं चेतं पश्चात् धावति । व्याख्या—'प्रतिवातं वायो, प्रतिकूलं 'नीयमानस्य' उद्यमानस्य न तु स्वयं गच्छति [कितुपद्ये 'अचेतनत्वात्, राजपदे चीनसुखाभावात् ['कीर्त्तोरिव ध्वजस्यैव' 'मम हि' मम तावत् 'शरीर' [कितुपद्ये ध्वजदण्डः, राजपद्ये वपु] 'पुर' अथ 'गच्छति' मन्दं मन्दं च गतिं 'चान्नायुक्तं चीनदेशादभवत् ध्वजवसनम्' 'इव असंस्थितम्' 'अस्थिरं चञ्चलम् [चीनायुक्तपद्ये लाघवेन ह्येतेना वायुना अभिभूतत्वात्, चेतं पद्यं शकुन्तलाव्यापारेण अभिभूतत्वात्] 'चेत' चित्तं 'पश्चात् धावति' जघेन याति [सत्त्वं वेगिताया गतौ धावादिभ्यः] । कर्त्तव्यबुद्धिर्भावात् न गच्छति न त्वन्मितीं यामि । तेनाह ध्वज इव । शकुन्तला च वातस्य हृत्तिरिव । शरीरं च ध्वजदण्ड इव, चेतस्य ध्वजवसनमिव । शकुन्तलाहपाया वातस्य हृत्ते प्रतिकूलमहं कर्त्तव्यबुद्धिना नोद्यमानं । ईदृशी मे ध्वजदण्ड इवमन्दं पुरी याति, चेतस्य अस्थिरं सत्त्वं ध्वजवसनमिव पश्चात् धावति । अतः इव शब्दो विदुः पश्य ॥ ["असंस्थित" (त, वि, न्या)—"असंस्थित" (रा, म-)] ॥

['सर्वे' अभिनेतारो जना निष्कान्ता, रगमयात् बहिर्गता । तदानीमपि सखीभ्यां शकुन्तला बहिर्गता । इतः पूर्वं गन्तुमारब्धा हि सा । व्याजविलम्बीयि आत् । अपुना च सर्वे अपि, राजा सखीं शकुन्तला च इत्यर्थं 'निष्कान्ता'] ।

NOTES

1. (a) अनुयातिकान्—अनु पश्चात् याता गननम् अनुयाया । मा अस्ति एषाम् इति ठन्—इति वाचस्पति । Followers, तान् । (b) नातिदूरे अनुयातिका निविशते gives with द्विष्—नातिदूरे अनुयातिकान् निवेशयामि । अकर्म कत्वान् अधिकर्तुं कर्मसंज्ञा । The क्तिवा here makes नातिदूरे a सञ्चयण word, i.e. it refers to some पदार्थ । Hence अधिकरसे सप्तमी । (c) तपोवनस्य may be explained as शेषे or 'दुरान्तिकार्थे, वष्टी अन्यतरस्याम्' इति दूरार्थ-नातिदूरस्ययोगात् वष्टी । पथे पञ्चमी । (d) आत्मानम् इति अधिकर्तुः कर्मसंज्ञा ।

2. धावति = ह + लट्, तिप् becomes धी + लट्, तिप् when the root means 'to move fast'. मम + स्था + क्त कर्त्तिरि = संस्थितम् steady, न संस्थितम् unsteady गच्छति शरीरम् the body moves slowly forward, धावति धीम् the mind rushes back. Note the contrast, one moves slow, the other goes quick. Such turning back of the mind is described by Kalidasa with a different simile, cp "एषा मनो मे प्रथमं शरीरात्पितु पदं मध्यममुत्पतन्ती सुराङ्गना कर्षति खण्डितापात्पुनः सुधाना-दिव राजह्वयो ॥"—Vikra वैतु is banner (ध्वज) which includes the staff and the flag चान्द्रेऽञ्जम अशुकं दम् चोत्तमकम् ।

[N. B.—Note China and India's probable trade-relation during our poet's time]

3 Reading—Rigbava has अवस्तुतम् which he explains शरी-रोष अपरिचितम् which has become a stranger to the body. It is difficult to apply the meaning here.

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विषण्णो विदूषकः)

विदूषकः (निःश्वस्य)—भो दिष्टं । एदम्भ मिश्रयासीलस्य रण्णो वषस्मभावेण णिविण्णोमिह [भो दिष्टम् । एतस्य मृगया-शीलस्य राक्षो वषस्यभावेन निर्विण्णोऽस्मि] । अथं मिश्रो, अयं षषं सददूनीत्ति मञ्जुण्णे वि मिहविरलपाशवच्छाभास

वणराइसु आहिण्डीअदि अहवोदो अहवी [अयं नृगः, अयं
 वराहः, अयं शाहूलः, इति मध्याङ्केऽपि श्रीमविरलपादपच्छायासु
 वनराजिषु आहिण्डरते अटवीतः अटवी] । पत्तसङ्करकपाआइं
 कडुआइं गिरिणईजलाइं पीअन्ति [पत्तसङ्करकपायाणि कटुकानि
 गिरिनदीजलानि पीयन्ते] । अणिअदवे लं सूअमंसभूइडो आहारो
 अण्होअदि [अनियतवे लं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारो भुज्यते] ।
 तुरगाणुधावणकण्डितसन्धिणो रत्तिअ मे णिकामं सयिदव्यं
 णत्थि [तुरगानुधावनकण्डितसन्धेः रात्रावपि मे निक्कामं शयि-
 तव्यं नास्ति] । तदो महन्तं एव पच्चूसे दासीएपुत्तेहिं
 मउणिलुइएहिं वनगहणकोलाहलेन पडिबोधिदोमहि [ततो
 महति एव प्रत्वूपे दास्यापुत्रैः शकुनिलुब्धकैः वनग्रहणकोला-
 हलेन प्रतिबोधितोऽस्मि ।] एतएण दाणि वि पौडा न णिकमदि
 [इयता इदानीमपि पौडा न निष्कामति] । तदो गण्डसु उवरि
 पिण्डयो संवुत्तो [ततो गण्डस्य उपरि पिण्डकः संवृत्तः] । हिअो
 किल अह्यंसु ओहीणेषु तत्तहोदो मिआणुसारेण अस्समपदं
 पविट्मम तापसकण्णया सउन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा
 [ह्य किल अस्मासु अवहीनेषु तत्रभवतो नृगानुसारेण आश्रम-
 यदं पविट्स्य तापसकन्यका शकुन्तला मम अधन्यतया दर्शिता] ।
 संपदं णअरगमनस्स मणं कर्धं वि ण करेदि [माम्प्रते नगर-
 गमनस्य मनः कथमपि न करोति] । एव्वं चिन्तअन्तस्स मे
 पहादा अच्छिसु रअणी [एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता अरुणीः
 रजनो] । का गदी । जाव णं किदाचारपरिकम्भं पेक्खामि
 [का गतिः । यावदेनं कृताचारपरिकर्माणं प्रोक्षे] (परिक्रम्या-

वलीक्य च) एसो बाणासणहत्याहिः जवणेहिं वणपुप्फमाला-
 धारिणोहिं पड़िविदो इदो एव आचच्छटि विद्यवद्यसो [एव
 बाणासनहस्ताभिर्यवनोभिः वनपुष्पमालाधारिणीभिः परिहृतः इत
 एव आगच्छति प्रियवयस्यः] । होदु, ' इमद्भविन्नलो विद्य भविभ
 चिद्विषं, जइ एव' वि णाम विससमं लहीयं [भवतु अइमद्भविकल
 इव भूत्वा स्थास्यामि, यदि एवमपि नाम विद्यमं लभेयं] ।
 (दण्डकादमवस्रम्वा स्थितः) ।

(Then enters Vidushaka in a drooping mood) VIDUSHAKA
 (Sighing)—O my luck ! I am distressed by the friendship of
 this chase loving king 'Here is a stag,' 'There goes a bear,'
 "Yonder escapes a tiger,"—thus we have to rush, even in mid
 day, from thicket to thicket, in rows of forests whereas it is
 summer, the shade of the trees is scanty Waters of mouna are
 streams, brown through the admixture of leaves and bitter,
 have to be drunk Meals, mostly of spitted meat have to be
 eaten at irregular hours With the joints, brushed by gallop-
 ing on horse-back, there is not much lying down for me even
 at night Then even at the earliest dawn I am aroused by
 the din of surrounding the forest by the sons of slaves—the
 birdcatchers. My trouble does not cease with even so much.
 Boil has now formed on the abscess Only yesterday, while
 we lagged behind, Sakuntala, the hermit's daughter, was by
 my cursedness shown to his Highness as he entered the site
 of the hermitage in pursuit of a stag Now on no account
 does he turn his mind toward going back to the town Even
 I was thinking thus, night passed and dawn came to my
 Can't help ! I must see him when he has finished

his usual morning duties (Going round the stage and looking about) Here my dear friend comes this very way surrounded by Yavana women who have bows in their hands and are wearing garlands of wild flowers Well, I will stay looking as if powerless through palsy of limbs if even thus I may get rest (Stands leaning on his staff)

एत इति । ('विदूषक' इति राष्ट्री नम सहाय विह्वलबोधो विकलाङ्गा ब्राह्मण विमिश्र 'विषण' खिन्न इव लक्ष्यमाद्य 'प्रविशति') ।

विदूषक इति । भी दिष्टम् 'बद्धो नी भ'गधेयम् । आत्मन अट्टम्य गङ्ग-
 नीतम् ["दिष्ट देव भागधेयम्" इत्यमर] । 'मृगयाशीलम्' मृगयारतम् 'एतस्य
 रात्री' दुष्यन्स्य 'वपम्भभावेन' मखिल्वेन ["वपस्य क्षिप्र्य सवरा " इत्यमर]
 'निर्विण' खिन्न 'मल्लि' ["निर्विणस्योपस ख्यातन" इति एतम्] । "ये'प्रेष"
 आतपेन 'विरला' मन्दा 'पादपच्छाया' यन्मु तथाविधासु 'वनराजिषु' काननयो विषु
 अस्याभि अय मृग' एव हरिणी धारति 'अथ वराह' इतो याति गूकर एव 'अथ
 शार्दूल' एव व्याघ्र पन्थायने 'इति' एवमकारेण 'मध्याह्ने' अपि कञ्चोरतन्तामुप-
 गतैऽपि दाहखेरवो दिनमध्वे 'अटवीत एकाम् अटवीं गुल्म विहाय [एष्वक्लीये
 कर्मणि पचमी] 'अटवी' अन्वो गुल्म' आच्छिद्यति' अनुधाव्यते । इत्येव विहारे
 खेदकारणम् । 'पवासा गलितपर्षाणां' 'सङ्करेण' मित्यथेन 'कषायाणि' आरक्तानि
 ["कषायो रमभीदे भ्यान् इत्यु पञ्चम्य "सुरभी लोहिते त्रिषु" इति मीदिनी] 'कटु'कानि'
 'हीन्रमाणि मिरिलहीनां प्रमु'क्त्यानां 'जलानि दीयन्ते' । इति पानीये खेदकारणम् ।
 'गुलपङ्क' यत् 'मास्य तेन' भूयिष्ट बहुल 'आहार' अौदन 'अनिश्चिता' वेला समय,
 यथिन् कर्मणि तत् यथा तथा 'भुञ्जते' । अह्निकरी शुक्रपाकय अौदन सौऽपि
 पुनरसमये, इति आहारे खेदस्याजम् । 'तुरगेषु' अथेन यत् अनुधावन मृ'गानुसरण
 नेन 'कश्चिन्ना' कुशिता 'मभ्य' यद्य तथाविधस्य मी रावावऽपि निकाम' यथेष्ट
 'शयितस्य' नानि शय्यासिजन न भवति । 'ततो रजन्वायतुये' यामे यदा स्वल्प सुप्त
 तदा दास्या'पुत्रे' निन्दितजनूमभि ["पुत्रोऽल्पतरस्याम्" इति कुत्सायामनुक्]
 एभि' शकुनिलुब्धै' पटिच्छाधे 'मङ्गति एव प्रथुषे वृन्दइष्टस्य वनवेष्टनस्य य
 कीनाइल' आराव तेन 'प्रतिबोधितोऽपि यथा विहारे तथा पाने च आहारे च

मथैव पुनर्मं शयने खेदः—एहीमे दुरदृष्टम् । 'इदानीम्' इति वाक्यादङ्कारे 'इदम्
 अपि' एतावता च 'मि पीडा न निष्कामति' न मे खैरस्य अवधानम् । 'ततो ददृशुः'
 स्फोटस्य 'उपरि दिग्' स्वरः स्फोट 'स इत्त.' जात. [एषा लौकिकीति] । तद्वै
 दर्शयति—'अ' पूर्वकिन् दिने 'किल अस्मात् अचहीनेषु' पदान् स्फुटितेषु 'मृगस्य'
 अनुसार अनुसरण तेन मृगमनुमन्य इत्यर्थे आद्यमपदे' तपोवनभूमि प्रविष्टस्य
 तत्रभवतो राज्ञो दुष्यन्तस्य, प्रविष्टाय तत्रभवते इत्यर्थे (चतुर्दश्याने षष्ठी) तापस-
 कन्यका शकुन्तला मन 'अध्वयतया' दुरदृष्टेन 'दर्शिता' । मन्ये मनैव दम्भमायं
 राजान तववाहयित्वा शकुन्तलामस्मै दर्शयामास । 'साम्प्रतम्' अधुना शकुन्तला
 दृष्टा इत्यर्थे 'कथमपि' केनापि प्रकारेण 'नगररामनस्य मनो न करोति,' सर्वदा
 नगररामनं परिहर्तुमिच्छति । 'एवमेव' इत्याकारेणैव चिन्तयत.' दृभोग्यं पद्मालो-
 चयतो मे अणो 'अनिमोलितयो लीचनयो' अनिमोलतो लीचने अनाहत्य ("पृथो
 च अनादरे" इति अकारात् सप्तमी) 'रजनो प्रभाता' । 'का रति' क उदङ् ।
 सर्वमेतत् सहनोद्यम् । यद्यपि ईदृशमनिष्ट सिद्धमानं अथ च पुनर्जायते एव रावि-
 र्याता, तथापि किं करिष्ये ? 'यावत् एन राजान कृतम् अनुष्ठितम् आचारप्राप्तं
 यथाचार कुलाचारोक्तं परिक्रमं' सध्या यदा कृतम् आचारात् प्रातःकृत्यः परिक्रमं च
 देन तादृश 'प्रैच्छे' द्रव्याणि [यावदधीमे भविष्यति लट] परिक्रमं चि सन्नात्रे गत्वा
 तस्मै आत्मानं निवेदयामि इत्यर्थे । ('परिक्रम्य' र गमस्यं परितो गत्वा 'अवलीक्य'
 अयतो दृष्टा च) एव 'मियो'मि'अथस्य' निव, राजा इत्यर्थे 'अनुष्ठाप्य' मात्वा धारयति
 या ताभि, 'वाचासन' धनु 'इक्षे' यासां ताभि 'यवनीभि' यवनरामणीभि' 'प्रविशत'
 'बेष्ठित' सन् 'इत एव' अस्मामैव दिशि 'आगच्छति' । 'अयं हि मृगयो प्रति अलित
 एव लप्यते, मामपि मन्ये अन्विष्यन् आगच्छति इत्यर्थः । 'भवतु अङ्गानां भङ्गेन
 विक्रान्तो जड इव भूत्वा ख्यास्वामि, यदि एवमपि माम विदम' विश्रान्तिम् ("नौदा-
 नोपदेशस्य मानस्यानाधमे" इति अलि इङ्गिनिषेध) 'लभेय' । ('दृष्टुः' यष्टेः
 'काष्ठम् अवलम्बा' तदाश्रित्य 'स्थित') । ("एवमेव चिन्तयती. मि प्रभाता अणोः
 रजनो" (ल-, न्या-)— "अद्यापि तया तामैव चिन्तयत अणो 'प्रभाता अणोः'
 (रा-, वि- म-,) ॥ "कृताचारपरिक्रमां च" (म-)— "कृताचारपरिक्रम" (रा-, वि-)—
 " " " (ता-, न्या-) ॥

NOTES

1 Summary—अथ दशमोऽङ्कः राज्ञो नामैव मुनिवन्द्यां ध्यायता निवृत्तसाधनेन राज्ञा मृगया प्रतिषेधा । ततो विदूषकेण सह इत्यमभूत् तस्य शकुन्तलागतौ मन्त्र —

राजा । माधव्य, रमणीयं किं सा ।

माधव्य । रत्नं चेतुः राजयाज्ञं हि तत् । भट्टति गच्छताम् ?

राजा । दूरे पिता प्रदाता, कथं भट्टति गच्छति ?

माध । अस्ति तवापुत्राय । वृद्धिं कीदृशीं सा त्वयि ।

राजा । ननु सानुरागा ।

माध । तद्धिं गान्धर्वोऽनुहोषताम् ।

राजा । युज्यते । कथय पुन कथमनाहूतो राजाऽहं तत्र ययाम् ।

एष स वदमानोऽसौ कल्पविद्याभ्यासात्तस्य यागविघ्नं विज्ञात्वा राजसद्वार्धे राजा आहूतः । ततः सपदि सङ्घर्षं राजनि सज्जे भगवता राजभातदूर्तं प्रति गच्छात् पुत्रहत्यार्धे तूष्णे नगरवसनं प्रति सावादेश्यं श्रुत्वा सम्भ्रान्तो राजा माधव्यमात्मनः प्रतिनिधीकृत्य समन्यं भगवतः प्रेषयामास । तच्च वचनं सखि कश्चिद्विदुषोऽप्येवमेव यामि मुनिमुतायां तु न प्रथय । सोऽपि मूढमर्देव सत्यं मेव । ततः सख्यो राजा मूढोऽप्यात्मनः ययौ ।

2 ततः &c — The jester enters with a dejected look. He is a Brahmana—the king's companion “विकृताङ्गवचोविषैर्हास्यकारी विदूषकः, ” He should excite laughter by his deformities, speech and attire. He is proverbially timid. Here he bemoans his luck.

3 (a) दिष्टम्—Raghava renders it दृष्टम् । “ओ दृष्टम्” is then a query. Have you seen? दिष्टम् is surely better. (b) मृगया-शौलभ्यं—मृग अन्वेषणे + श भावेस्त्रियां निपातनात् ॥ मृगया hunting chase. हां शौलभ्यति इति मृगया + शौल + षिच् + ण कर्त्तरि addicted to chase तस्य । (c) वयस्यभावेन—वयस्य Friend, तस्य भावः Friendship, तेनाऽऽहो द्वितीया । (d) निर + विद् + ञ् कर्त्तरि = निर्विष, disgusted (e) एतस्य &c—The king won't let me leave his side for a moment, he is

so fond of me. But how can I, a cripple, keep pace with him when he is rushing at a break-neck speed after the quarry All relish for life is gone out of me O Luck !

४ अथ मृग etc —(a) From मध्यम अङ्ग — 'The middle of the day = we expect महमंजम because the rule for एकदेशसमास mentions पूर्व, अपर, अथर उत्तर only not मध्य also But पाणिनि himself refers to समास—'The end of the day—in the rule "सम्या-विमायपूर्वस्य अङ्गस्य अङ्गन अन्तरस्यो ङी"'. Hence the inference is—'सर्वोप्येकदेश अङ्ग समन्वये"—all parts are compounded with अङ्गन in an एकदेशसमास । Some go even further and say सर्वोप्येकदेश कालिन समन्वये । The समास being thus allowed we get पूर्वनिपात of मध्य giving मध्य + अङ्गन् । The rule "अङ्गीङ्ङदेशेभ्य" directs अङ्ग to be substituted after an एकदेश । Hence मध्याङ्ग । Next by the rule "परबङ्गिङ्ङदन्तत्पुरुषयो" this ought to be neuter because अङ्गन् is neuter But the rule 'राजाङ्गाङ्गा पुमि' interferes and we get मध्याङ्ग । तद्धिन् । (b) योष etc — योष Heat शतप, or Summer निदास । योषो विरला योषविरला scanty because of summer महसुपेति समास । पादेन विरति इति पाद + पा + क कर्त्तरि—पादस्य a tree, जाहावेकवचनम् । पादपस्या छाया पादपच्छाया the shade of a tree योषविरला पादपच्छाया यासु । Or पादपाना छाया पादपच्छायम् । Neuter by the rule 'हाया बाहुल्ये' । योषविरल पादपच्छाय यासु । Most trees shed their leaves towards the end of winter and do not get back their full foliage before the rains Hence the shade is poor in summer.* (c) वनराजिषु—वनराजो राजय rows of forests तासु । (d) आ + हिण्य वती + लट् लो कर्मणि (हिण्यते, त्रिहिण्ये, अहिण्यति) । (e) आहार विहार, यदन these are the main headings on the physical side under which the pleasures of life may be arranged The Jester here shows how wretched his life has now become so far as विहार is concerned *

५ (a) पथ &c.—सम् together + क् + अप्, मादे सङ्कर mixture, पथासो सङ्कर admixture of leaves तेन कषायानि । महसुपेति समास । (b) विरि etc.—गिरी नद्य' or गिरिसन्धवा नद्य गिरिनद्य' or गिरिवद्य'

* Adopted by Prof Gajendragadkar

mountain streams The य is optional by the Varttika "गिरि-
नदादीनामुपमं स्थानम्" ।

6 (a) अनियत etc — नि + यत् + क् कर्मणि = नियता restricted i.e.
fixed न नियता not fixed, i.e. irregular नज्जनत - । (b) शून् सल्ल तम्
इति शून् + यत् = शून्यम् roasted on spites शून्य मासम् spitted meat,
कर्मधा— । तेन मूर्च्छित इतत्— । (c) आहार is a wide term including
पान and भोजन । Here he first speaks of पान—The water we
drink is brown and bitter Next भोजन is described—We have
to eat half-roasted tough meat, and even that not in time ।
It seems more natural to render अष्णीषदि by अश्वने, but all
commentators have मृज्जने ।*

7 (a) तुरग etc — अनु + ग्, वेगगमने + न्नाट्, भावे = अनु + धी + लुट् =
अनुधावनम् pursuit, तर त्वरित गच्छतीति तर + गम् + ड कर्त्तरि = तुरग a
horse तेन अनुधावनम् galloping on horse-back इतत्— । This may
be to keep company with the king, or independently तेन
कण्ठित, dislocated by galloping etc कडि भेदने चुरादौ परस्मैपदी ।
(b) नि + कम् + घञ् कर्मणि = निकामम् as much as desired, i.e. enough
श्लोक्त्वमभिधानात् इति वाचस्पति । तत् यथा तथा । Qualifies श्रवितव्यम् । (c)
My joints ache at night as if broken and I do not get suffici-
ent sleep to refresh myself

8 (a) तत etc — प्रत्युपति दहति इति प्रति + ऊष क कर्त्तरि = प्रत्युष
dawn दास्या पुत्रे — It is a compound—अलुक् समास । दासोपुत्रे is
also possible It does not mean that their mothers were
actually slaves, but used merely as an abuse (c) शकुनि etc —
शकुनि Bird 'शकुनि पु सि विहरी' इति मेदिनी । तेषु लुब्ध a bird catcher
स एव इति स्तार्थे क । Or लुब्ध एव लुब्धक hunter शकुनिषु or शकुनीना
लुब्धक । ते । अनुक्ते प्रयोजके कर्त्तरि श्या । This is a contemptuous
reference to the beaters to the camp The beater's contin-
gent is furnished by a class of people who are professional
hunters This sort of war is quite congenial to them and
they are the best qualified for it They hunt with bow and

* Adopted by Prof Gajendragadkar

arrow and a stick of tough bamboo They kill birds and small game such as the hare, the rabbit etc. The meat they eat, and the feather and skin have a market value for them Thus in a sense they are greedy and the jester rails at their greed calling them लुब्धक which primarily means 'greedy'. He says—With all their greed the sneaky fellows avoid the tiger whose skin fetches a good price also the elephant whose tusks are always highly prized The wretches go at the poor bird (शकुनि) that has no fight in him They are शकुनिलुब्धक, mere birdcatchers. The contempt introduced by दास्यापुत्र being thus sustained in शकुनिलुब्धक the sentence very happily becomes a droll exhibition of the jester's characteristic vanity—fancy, such a despicable lot disturbing the slumber of the mighty biggame hunter Madhva whose prowess at chase even the king prizes !

N B—From certain southern manuscripts Prof. Gajendra-gadkar has unearthed the reading शकुनिलुब्धक which he prefers to शकुनिलुब्धक । शकुनिलुब्धक entirely misses the point of the jester's lament in this line (d) वन etc—वनानां दहयन् surrounding of the forests, तस्यकोलाहल । तेन । करये शया । Prof. Gajendra-gadkar takes this as going against the reading शकुनिलुब्धक because he thinks the कोलाहल would scare away the bird and the hunters would fail to shoot down any of them The fact however is just the reverse A large number of birds, particularly those that are most prized for the table—birds of the partridge class—cannot be shot at unless they are first raised from the thickets Towards this end the hunters shout throw stones and send in dogs The birds are then killed while on the wing. (e) शयन is here taken up in two stages—the mere lying down and the sleep It is painful to lie down (कण्ठिद-मुक्षि). No sleep before the morning hours, but then the disturbance is awful. Thus his lot is miserable

9 (a) पीडा—पीड + अभावे trouble (b) निष्क्रामति—निम् + क्रम + णटति । Goes out, i e leaves The disease has got hold of me (c) The पीडा is बनवास and मृगया । It ceases by going back to town But this has become almost out of the question now * The reason follows

10 (a) द्य etc —द्यम् is an अय्य meaning पूर्व्विम् दिने । (b) अकामु—भावे मद्रमी । (c) अचङ्गीनेषु—अच + ङा ल्यागे परस्मैपदी + क्त कर्मणि = अचङ्गीना left behind तेषु । (d) तापम etc - तप अस्याक्षीति तपम + अण् मत्वर्थे । कन्या एव कन्यका not usually कन्यिका । Just as तारा gives ताराक्त (not तारिका) । Or कन्यिका also like इभिका । तापमव्य कन्यका । (e) अध्वन्यतया—धनैरव्य इति धन + यत् = धन्य blessed धन्यता blessedness अध्वन्यता cursedness तया । अनुक्ते कन रि वतयेथा । (f) नगरगमनव्य—चतुर्थ्यं पठौ । Hence he does not want to go back to town, my troubles will not therefore cease *

11 अण्ण —गंथे पठौ । अण्णो रुच्यन्धि प्रभाता । Or मद्रमी as in the Tika

12 (a) वाक्त्र 13 अक्षरार्थे । (b) कण्ठचार etc —परिकर्म 13 अक्षरसंस्कार decoration, धानादत्तं नादि । आचारप्राप्त परिकर्म आचारपरिकर्म customary decorations शाकपार्थिवादि । कृतम् आचारपरिकर्म येन ।

13 (a) वाणसम etc —वाण अय्यर्त्त अर्त्त न इति वाण + अण् + लुण्ट् करणे = वाणसमम् bow तत् इन्ने वामां ताभि । बहु— । इत्त is of गड्वादि, hence the परनिपात । (b) वनपुष्प etc —वनजानि पुष्पाणि wild flowers शाकपार्थिवादि । तेषां माला । तां धारयन्तीति वनपुष्पमाला + घृ + णिच् + णिनि कर्त्तरि, स्त्रियाम् । ताभि । Qual शब्दाभि ।

14 (a) अट्ट etc —विगता कला यस्य स विकल्प, deficient, hence powerless अङ्गानां मद्द failure of the limbs, तेन विकल्प powerless through the failure of the limbs (b) लभेय—लभ + ईयन्निङ् । शक्तिनिङ् ।

15 Reading (a) इदम् for दिदम् ignores the drift of the Jester's speech He is cursing his luck,* 'मम अध्वन्यता' confirms this (b) अत्रापि तस्य etc does not fit in with का गति, because का गति, shows he is still lamenting his own misfortune

एवमेव etc. gives the cause for lament. Usually he takes a wink before the hunters commence shouting, but last night owing to these distracting thoughts even that wink was denied him. Hence the lament का गति etc. Prof Gajendragadkar prefers to read अद्यापि तदा etc. because he thinks—(i) “अद्यापि तदा” etc logically follows “साम्प्रत न करोति” । (ii) एवमेव चिन्तयत. is self-contradictory because he enjoyed some sleep.

With reference to (i) we observe that साम्प्रत न करोति is the fact that vitally affects the jester. After having mentioned that, it is superfluous—almost irrelevant—to add अद्यापि तदा etc.

Besides how could the jester know that the king had no sleep (अद्यापि तदा etc.)? He did not stay the whole night with the king. On the contrary “हताचार प्रेक्षे” “भवतु अहमहविकल”, in fact the entire conversation that follows, goes to show that the two had parted at night and were going to meet for the first time in the day then.

Regarding (ii) the self-contradiction is quite immaterial. People often say, when sleep is disturbed ‘O I could not sleep at all last night,’ meaning thereby not that there was absolutely no sleep, but that there was not enough of it. If this statement of the Vidushaka regarding himself is not to be tolerated, his testimony to the king’s sleeplessness becomes still more intolerable. (c) हतदार etc. seems absurd.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा) । राजा
(आत्मगतम्)—

कामं प्रिया न सुलभा मनसु तद्भावदर्शनाश्लासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

(स्मितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्ति-
प्रार्थयिता विदुम्बयते ।

(Then enters the king with attendants as described) KING (Aside)—True, my darling is not easily obtainable, yet my mind is comforted by observing her gestures of love. Mutual solicitations give pleasure, even when love has not yet gained its object (Smiling) Thus is deluded the suitor who has judged by his own wishes the working of the mind of his beloved person.

['यथा' यदत् 'निर्द्दिष्टं' तथैव 'परिवारो' यथा, यवनोपरिहत इत्यर्थः]

राजोपि । अन्वयः—प्रिया सुनभा न कामम्, तु मनः तद्भावदर्शनाद्यासि । मनमित्रे अज्ञतायैऽपि उभयपार्श्वेण रतिं कुरुते । व्याख्या—'प्रिया' शकुन्तला 'सुनभा' न सुखमाप्स्यति न, सुदुर्लभा इत्यर्थः, 'कामम्' इत्येत् अमुःपराभव्य मे । तर्हि लज्जता तत्प्रायेणा इति चेत् न—'तु' किन्तु प्रियाया सुदुर्लभत्वेऽपि मनः' चेतो मे तस्या' शकुन्तलाया भावदर्शनं न अनुरागविह्वलं हृद्यं आश्वासि' आश्वासनं भवति । सुदुर्लभा प्रिया इति निराशया चित्तसा शकुन्तलाया भावदर्शनात् किञ्चिद्विषयं सुखोपयमी भवति इति भावः । आश्वासं यत् दुर्लभा इति ज्ञात्वापि सुखं लभते इति हेतुमाह—मनमित्रे कामे अज्ञतायैऽपि असिद्धेऽपि प्रार्थिते अन्वयेऽपि इत्यर्थः उभयोः 'नायकन-रिक्तयोः प्रायेणा' परस्परामित्याय रतिं कुरुते' जनयति । यथा अहमस्मिन् तथा अप्यस्मिन् जना मयि इति ज्ञानात् सुखम् । अतएव दुर्लभा शकुन्तला इति जानताऽपि मम मयि तस्याः अनुरागदर्शनात् प्रीतिर्भवति इति भावः ॥ [दर्शनाद्यासि' [तन्वा- भ-] 'दर्शनाद्यासि' [रा वि-] :

[अतः कृत्वा' द्रवत् इमिलाः एतज्जठपावलात् अतःपदोऽङ्गि] अतःकारणमाह—आत्मनः' स्त्रिया अभिप्रायः' चित्तत्रया सभावितः' निरूपिता इष्टजनसा प्रीति-पावसा'चित्तशक्ति' येन तादृशं यथा अहमस्मिन् तथा अप्यज्जोऽपिमयि इति मन्वमानं प्रार्थयिता' प्रथयो विद्वन्मते' वचनं लभते । शकुन्तलाया-योऽपि कन्दःकृतानि इति कौटिल्ये निरूप्यं ? प्रथयवान् अहं न केवलं तानि कामकृतानि मन्ये अपि तु महिष्यापि ततश्च मे आशामोपि इत्यहो विद्वन्मता—इति अितम् ।

NOTES

1 यथानिर्द्दिष्टं &c—परिवार्येते अनेन इति परि + ष + षिच् + घञ् करणे

NOTES

1 (a) सिन्धुम्—सिन्धु + त्त कर्त्तरि वत्तं माने soft Qualifies वीचञ्चक्रिया । सिन्धुवीचित was natural to her It seems to be the same as सुन्धु विलोकित referred to in "इत इव सुन्धुविलोकितोपदेशः"—Infra (d) अथत —अथस्या दिशि or अथस्मिन् वस्तुनि इति अथ + डि(०मी) + तसि स्वार्थे । Compare इत in "प्रयुक्तमप्यनमिती वृथा स्यात्" । अथ्य - अथि ०मी । (c) प्रेरयत्या —प्र + इर + थिच् + श्ठ स्त्रियाम् = प्रेरयन्ती casting तथा । There is little to choose between the reading प्रेरयत्या and प्रेषयत्या । (d) मास्यम् —असृज + यक् कणादि अभावे स्त्रियाम् = अस्था spite, "दरदोषाविष्करणमसृया" । स्या मह । Qualifies उक्ता । मा मा etc refers to Priyamvada's 'इला न ते युक्तं गन्तुम्'—and Sakuntala's "का त्वं विमुष्टबाह्व रीडवास्व वा"—Act I (e) गा —"माडिलुङ्" इति भविष्यति लुङ् । "इषी मा लुङि" इति गादेशः । "न माडयोने" इति अडागमनिषेधः । (f) किल—This is sarcastic अर्थः । All these refer to me indeed ! That is to say, these have nothing to do with me [g] मत् etc —अथति अनेन अस्मिन् वा इति अय + लुाट करणे अधिकरणे वा = अयनम् track, पत्या resort आश्रय । पर प्रधानम् एकम् इत्यर्थं अयन परायणम् (१) the sole subject, कर्मधा - । अह परायणं यन्म of which I am the subject (h) कामी स्वर्ता पश्यति is a paraphrase of आश्राभिप्रायसम्प्राप्तितेजनचित्तवृत्तिप्रार्थयिता ।*

2 (a) वामेव इति वाटभावम् speech only, मद्रूवा'सकादि । नित्यसमास । तिन । "मात्रं कातंश्चेत्प्रवधारणे" । Here अवधारणे । b जायते—जि + थिच् + लृट् से कर्मणि । जि becomes जा when थिच् follows by "क्रीड् जीनाणो" जि here does not mean "to conquer" It means "to prosper" उत्कृष्टं प्राप्ति and is अकर्मक । "जयिज्यामिभवयोराद्येऽर्थेऽभावकर्मक उत्कृष्टं प्राप्तिराणोर्थे द्वितीयेऽर्थे सकर्मक ॥"

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ?

KING—Whence is this palsy of limbs ?

विदूषकः—कुदो किल मद्य अच्छी आउलीकरिय भस्स-

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

एवमेव etc gives the cause for lament. Usually he takes a wink before the hunters commence shouting, but last night owing to these distracting thoughts even that wink was denied him. Hence the lament का रति, etc. Prof. Gajendragadkar prefers to read अद्यापि तस्य etc because he thinks—(i) “अद्यापि तस्य” etc logically follows “साम्प्रत न करोति” ; (ii) एवमेव चिन्तयत is self-contradictory because he enjoyed some sleep.

With reference to (i) we observe that साम्प्रत न करोति is the fact that vitally affects the jester. After having mentioned that, it is superfluous—almost irrelevant—to add अद्यापि तस्य etc

Besides how could the jester know that the king had no sleep (अद्यापि तस्य etc) ? He did not stay the whole night with the king. On the contrary “हताधार प्रेक्षे” “भवतु अद्रुमइविकल”, in fact the entire conversation that follows, goes to show that the two had parted at night and were going to meet for the first time in the day then

Regarding (ii) the self contradiction is quite immaterial. People often say, when sleep is disturbed ‘O I could not sleep at all last night,’ meaning thereby not that there was absolutely no sleep, but that there was not enough of it. If this statement of the Vidushaka regarding himself is not to be tolerated, his testimony to the king’s sleeplessness becomes still more intolerable (c) इतदार etc, seems absurd

(ततः प्रविशति यद्यानिर्दिष्टपरिवारो राजा) । राजा
(आत्मगतम्)—

कामं प्रिया न सुसम्भग मनसु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

अकृतार्थैर्ऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

(अतः कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्ति-
प्रार्थयिता विडम्बयते ।

(Then enters the king with attendants as described) KING (Aside)—True, my darling is not easily obtainable, yet my mind is comforted by observing her gestures of love. Mutual solicitations give pleasure, even when love has not yet gained its object (Smiling) Thus is deluded the suitor who has judged by his own wishes the working of the mind of his beloved person.

['यथा' यद्दत् 'निर्द्दिष्ट' तथैव 'परिवारो' यथा, यवनोपरिष्ठत इत्यर्थ]

राज्ञोपि । अन्वय—प्रिया सुनभा न कामम्, तु मन तद्भावदर्शनाद्यासि । मनसिजे अकृतार्थेऽपि उभयपार्थना रति कुरुते । व्याख्या—'प्रिया' शकुन्ता 'सुनभा' न सुसप्राप्या न, सुदुर्लभा इत्यर्थ, 'कामम्' इत्येत् अभ्युपगन्तव्यं मे । तर्हि न्ययता तत्पार्थना इति चेत् न—'तु' किन्तु प्रियाया सुदुर्लभत्वेऽपि मन 'चेतो' मे तस्या' शकुन्ताया भावदर्शनेन 'अनुरागचिह्नं दृश आद्यासि' आश्चर्यं भवति । सुदुर्लभा प्रिया इति निराश्रया चित्तया शकुन्ताया भावदर्शनात् किञ्चिदिव दुःखोपशान्ति भवति इति भाव । आश्चर्यं यत् दुर्लभा इति ज्ञात्वापि सुखं लभते इति ह्येताह—मनसिजे कामे अकृतार्थेऽपि अस्मिन्नेऽपि प्रार्थिते अलम्बेऽपि इत्यर्थ उभयो 'नायकनायिकायोः पार्थना' परस्परामिन्नाप रत 'कुरुते' जल्पति । यथा अहमस्मिन् तथा अयमपि जना मन्त्रे इति ज्ञानात् सुखम् । यतएव दुर्लभा शकुन्ता इति जानताऽप्यमम मयि तस्या अनुरागदर्शनात् प्रातिभवंति इति भाव ॥ [दर्शनाद्यासि' [तन्वा- म-] 'दर्शनाद्यासि' [रा वि-] ।

[इति ज्ञत्वा 'इत्यत्' इतिहासोऽन्तर्गतपदोऽपि] अतकारणमाह—'आत्मन' स्वस्य अभिप्रायेण 'चित्तवृत्त्या' 'सम्भावितया' निरूपिता इष्टजनस्य प्रीति-पावसा'चित्तवृत्ति' येन तादृशं यथा अहमस्मिन् तथा अयं जनोऽपिमयि इति मन्यमान प्रार्थयिता' प्रणयो विडम्बते' वचनं लभते । शकुन्तायार्थेऽपि कन्दर्पकृतानि इति कौटिल्ये निषेधः ? प्रणयवान् अहं न केष्वन तानि कामकृतानि मन्ये अर्पय मु मदिपयापि ततश्च मे आद्यासोपि इत्यहो विडम्बना—इति अतम् ।

NOTES

1 यथानिर्द्दिष्ट &c—परिवाक्येण अनेन इति परि + ष + विच् + घञ्, कश्चे

—परिवार or परीवार attendants etc. “उपसर्गसा घञि अमनुष्ये बहुलम्” इति अमनुष्ये दीर्घविकल्पः ॥ यथा निद्दिष्टं यथानिद्दिष्टं as described सहसुपेति समासः । तादृश, परिवारो यस्याः । बहु ।

१ (a) प्रिया न सुलभा—She is प्रिय yet not सुलभा । This should cause anguish and despair But it does not. The reason follows—(b) मनसु &c,—तस्या भावः । तस्या दर्शनम् । तेन साधु आशंसिति इति तद्भावदर्शन + आ + शस + णिनि कर्त्तरि । Mind derives comfort on seeing her indications of love. I admit there is ground for anguish and despair, but lo ! I derive comfort by merely watching her. (c) कृतार्थे—कृतं अर्थं यस्या देन वा कृतार्थं having the object accomplished. बहु— । न कृतार्थः । (d) मनसिजे—मनसि जात, इति मनस् + जन + ड कर्त्तरि भूते = मनसिज love, also मनीजः । तद्धिन् । (e) उभयप्राथेना—प्र + अर्थि + युच् भावे = प्राथेना solicitation उभयो प्राथेना । उभ becomes उभय when compounded हृत्त्विविषये उभशब्दस्य नित्यमयच् प्रत्ययो भवति । उभ is dual and विद्येच्यलिङ्ग but उभय is usually singular and neuter. (f) The second half of the sloka supports the first half Hence we have अर्थान्तरव्यास of the kind सामान्येन विशेष समर्थनम् । See under “आ परितोषादिदुषाम्” etc Prelude (g) Compare—“परम्परप्राप्तनिराशयोर्वरं यरीरेनाशोऽपि समानुरागयो” —माल-विक्राप्तिमितम् ।*

३ Reading. With the reading दर्शनायासि explain तद्भावदर्शनाय आशंसति इति तद्भावदर्शनायासि tries to watch her gestures of love. The second half offers the reason Because उभयप्राथेना इति कुर्वते therefore तद्भावदर्शनायासि । From this it does not by any means follow that “तद्भाव” necessarily exists, There is merely the watching for indications, that is all. On the other hand तद्भावदर्शनायासि implies two things—[1] the assumption that तद्भाव really exists, [2] hopes cherished in consequence. If then the assumption is false, the situation becomes ludicrous, and justifies the smile and also the remark that follows * I therefore prefer आशंसि ।

३. (a) आत्माभिप्राय &c—अभि+प्रीञ् तपंये+भावे घञ्=अभिप्राय wish आशयः । Or अभिमुखं प्रकृषेथ अग्रने अनेन इति अभि+प्र+अय दत्तौ+घञ् करणे । सम्+भू+षिच्+त्त कर्मणि=सम्भावितः assumed प्रकल्पितः । आत्मनः अभिप्रायः, इतत्— । इष्टजनः the desired person, i.e. the beloved कर्मधा— । चिन्तस्य इति the operation of the mind, इष्टजनस्य चिन्तइति । सम्भावितः इष्टजनचित्तइतिनेन बहु— । आत्माभिप्रायेण सम्भावितेष्टजनचित्तइति । इतत्— । Or आत्माभिप्रायेण सम्भावितः, इतत्— । तथाकृता इष्टजनचित्तइतिनेन । बहु— । (b) The compound is an unusually long one for Kalidasa. But this is the reading of all the Recensions. The gist is—“I am comforted by the thought that Sakuntala loves me. What a delusion! Where is the proof of her love? I judge her feelings by my own. Or—I assume that her feelings towards me are as I wish them to be. (Is not this ridiculous?)” This makes him smile * Compare न हि स्वाभिप्रायेण मे दृशन्—Act III

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया

यातं यच्च नितम्बयोगु रूतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इतुप्ररुहया यदपि मा मासूयमुक्त्वा मस्यौ

मवत् तत् किल मत्परायणमसौ कामो भवता पश्यति ॥३॥

The soft glance that she cast even when directing her eyes elsewhere, the slow dalliance-like steps that she took through the weight of her hips, the annoyed manner in which the friend was addressed when opposed saying—‘Do not go’—all that, forsooth, relates to me! Ah! How a lover fancies he sees his own!

विदूषकः (तथास्थित एव)—भो वदस्म ए मे हृत्पदा पमरन्दि वाद्यमेतरेण जन्मावीभमि—जद्यदु जभदु भवं [भो वयस्य, न मे हस्तपादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण जाप्यसे जयतु भवान्] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

VIDUSHAKA (Remaining as described)—O Friend, my hands and feet do not move. You are being greeted with words only — Be thou victorious

सिन्धमिति । अन्वय—अन्वतोऽपि नयने प्रेरयन्त्या तया सिन्ध वीचितम् (इति) यत्, नितम्बयो गुरुतया विलासादिव मन्द जात (इति) च यत्, मा मा इतुपरुद्धया सा सखी साक्षयम् उक्ता (इति) अपि यत्, तत् सर्वं मत्परायण किल । अहो कामी खतां पश्यति । व्याख्या—विडम्बनामेष प्रपद्यति । ‘अन्वतोऽपि’ मत्त अन्दकिन् अपि वस्तुनि ‘नयने प्रेरयन्त्या’ पातयन्त्या ‘तया’ शकुन्तलया ‘सिन्ध मुग्ध वीचित’ दृष्टम् इति ‘यत्’ प्रकृत्या सिन्ध तस्य यत् वीचषम् इत्यर्थ —‘नितम्बयो गुरुतया’ दुर्बलत्वात् इत्यर्थ [हेतो र्या] ‘विलासादिव’ भावव्यञ्जकषीष्टया इव [हेतो, ल्यब्लोपे वा भूमौ] ‘मन्द’ धीर ‘जात’ चलितम् इति च यत्, ‘मा मा’ मा याहि अस्मात् स्थानात् ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘उपरुद्धया’ निवारितया शकुन्तलया ‘सा सखी’ प्रियवदा ‘सास्य’ सकोपम् ‘उक्ता’ “कि निमित्तम्” इति दोषाविष्कारपूर्वक कथिता, इति ‘अपि यत्,’ ‘तत् सर्वं’ मत्परायण किल, मदाग्रित’ मामिव विपरीकृत्य कृतम्, इति न श्रद्धे इत्यलोक वा [किल इत्यरुचौ । “वातांयामरुचौ किल” इत्यमरः । अनीके च किल] । ‘अहो’ आदय ‘कामी’ कामोपहतचित्तो जन ‘खताम्’ आत्मीयतां स्वविषयताम् [“स्यो ज्ञातावाग्मनि स्र विष्वात्मीय खोऽस्त्रियां धन” इत्यमरः] ‘पश्यति’ । सिन्धवीचष मन्दमनस्र स्रभास । सख्यामपि प्रतिश्लाघरणात् परुषभाषणम् । अत्र कुवापि नाह कारणम् । अहन्तु मन्थे मत्कृते एव एतत् सर्वम् । धिक् स्वाद्येचिन्ता कामिनाम् ॥ [“प्रेरयन्त्या” (त-, न्या-, भ-)—“प्रेरयन्त्या” [रा-, वि-] ॥ “कामी खता” [रा-, वि-, म-]—“काम खता” [त, न्य]] ॥

विदूषेति । [‘तया’ तदत् दृष्टकाष्ठमवलम्ब्य ‘न्यित एव’] इतो च पादौ च ‘इत्पापाद’ करचरणम् [प्राग्गङ्गत्वात् एकचन अपु सकता च] ‘न प्रसरति’ न कर्मणि प्रवर्तते । भवन्त दृष्ट आहारप्राप्तम् उपसर्गं च दक्षिणहस्तमुद्यम्य च आगोर्बचन मया कर्तुं न शक्यते । अतो ‘गङ्गावर्षे’ वचसा एव ‘जाप्यसे’ अय भीयसे ‘अथतु जयतु भवान्’ शीघ्रे वईताम् [अवायमकर्मको जयि] ।

NOTES

1 (a) द्विगन्धम्—द्विद्व + ऋ कर्त्तरि वक्ष्यमाने soft Qualifies वीचपक्रिया । द्विगन्धवीचिन्त was natural to her It seems to be the same as सुगन्ध-
 विचोक्ति referred to in "हृत इव सुगन्धवन्नाकितोपदेशः"—Infra (d/प्रकृत
 —अन्यथा द्विगन्ध or अन्वद्विगन्ध वस्तुनि इति अन्य + द्वि(एमी) + तसि स्वार्थे । Com-
 pare इत in "प्रदुक्तमप्यस्त्रमितो इया स्वातः" । अन्यत्र - अधि एमी । (c) प्रेरयत्या
 —प्र + ईर + षिच् + श्रृत् भ्रियाम् = प्रेरयन्ती casting तथा । There is little
 to choose between the reading प्रेरयत्या and प्रेषयत्या । (d) शान्धम्
 —अन्ध + यक् कणादि अ भावे भ्रियाम् = अन्ध्या spite, "परदोषाविष्करणम-
 स्या" । तथा मङ्ग । Qualifies उक्ता । मा गा etc refers to Priyamvada's
 "इला न ते युक्तं मनुम्"—and Sakuntala's "का त्व विमृष्टवात्स रीडवाभ्य
 वा"—Act I (e) गा —"नाडिनुड्" इति भविष्यति लुङ् । "इथो गा लुङि"
 इति गार्दगः । "न मा ल्योने" इति अज्ञानभ्रान्तिषेधः । (f) हिल—This is sar-
 castic अर्थः । All these refer to me indeed ! That is to say,
 these have nothing to do with me [g] मत् etc —अयत् अनेन
 अग्निन् वा इति अय + लुट् कश्चि अधिक्तरथे वा = अयनम् track, पया resort
 आयत् । पर प्रधानम् एकम् इत्यर्थं अयन परायणम् (r) the sole subject
 कर्मधा - । अङ् परायण यस्य of which I am the subject (b) कामी
 मत्तं पश्यति is a paraphrase of आत्माभिप्रायसम्भावितेनैव चित्तवृत्ति
 प्रायः प्रियता ।*

2 (a) वागेव इति वाङ्मात्रम् speech only, मूर्खा मङ्गादि । नित्यसमान ।
 तेन । "माव कातं खोवधारणे" । Here अवधारणे । b जायसे—जि + षिच्
 + मत् से कर्मणि । जि becomes जा when षिच् follows by "क्रीड् जीनांशौ",
 जि here does not mean "to conquer" It means "to prosper"
 उत्कथं प्राप्ति and is अकर्मक । "त्रयिर्जयाभिभवोराये, येऽसावकर्मक उत्कथं
 प्राप्तिरायोषं इतिरेऽर्थे मकर्मकः ॥"

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ?

KING—Whence is this palsy of limbs ?

विदूषकः—कुतो किल सद्यश्चक्षुः श्राउलीकरिष्य भस्स-

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

कारणं पृच्छसि [कुतः किल स्वयमपि आकुलीकृत्य अनुकारणं पृच्छसि] ।

VIDUSHAKA—Why indeed do you ask the reason for tears after having troubled the eye yourself ?

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

KING—Surely, I do not understand.

विदूषकः—भो वयस्म जं वेदसो कुञ्जलीलं विडम्बेदि तं किं अत्सो पहावेणणं गइवेअस्स [भो वयस्य यत् वेतसः कुञ्जलीलां विडम्बयति : त् किमात्मनः प्रभावेण ननु नदीवेगस्य] ।

VIDUSHAKA—O friends, is it through its own power or of the force of the current, that the cane imitates the gait of the humpback.

राजेति । 'अयं गताणाम् उपघातं सन्ध' कुत' कस्मात् प्राप्त् ।

विदूषेति । 'स्वयम' आत्मना 'अपि' कस्मापि जनस्य चक्षु 'आकुलीकृत्य' अङ्गुल्यादिना जलाविल कृत्वा 'अश्रुण कारण' हेतु किल पृच्छसि कस्मात् पृच्छसि ? अथ ते प्रश्नो न मे रोचते [किल इत्यर्थः] ।

राजेति । 'न अवगच्छामि' न बुध्यति मया ।

विदूषेति । 'वेतस' जललताभेद 'कुञ्जलीलं, मुञ्जपृष्ठस्य जनस्य लीलां' चिष्टा 'विडम्बयति' अनुकरोति 'यत् तत् किम् आत्मन' वेतसस्यैव 'प्रभावेण' महिष्या 'ननु' एत 'नदीवेगस्य' शीतस्य ? आक्षेपे ननु । अत्र पक्षमेक प्रस्तुत्य तदात्पेकी द्वितीयः प्रस्तुतः ["नन्वाक्षेपे परिप्रश्न" इति हेम ॥ "ननु" [रा-, वि-, न-]—"अथवा" [त-, न्वा-]] ॥

1 गतापि etc —उपघातम् इति उप + घात + घञ भावे = उपघात power-पक्ष lossness In this sense वाचस्पति quotes "तयात्वधेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं कृति ।"

2 कुत किल etc —The point is — You are the cause of all this trouble and yet you ask what ails me ! This is queer *

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3 भी वदत्य &c —(a) वेतस &c refers to the water-cane. The force of the current bends it and its movements are hence like those of a bump-back. वेतसी इति is proverbial for 'yielding to force', cp. "आत्मा स रघित सुद्धेर्हंलिभाशित्य वेतसीम्"—Raghu IV. (b) प्रभावेण—भवन्म भाव । धञ् भावे । प्रकृष्टो भाव प्रादितत—। तेन । Here Bhattoji makes ष optional by the rule "पातिपदिकान्तनुम्विभाजिषु ष" । The न is विभक्तिषु, thus प्रभावेन or प्रभावेण । But the Vrittikara allows only प्रभावेण । (c) Reading ननु implies आक्षेप disapproval. Two alternatives are suggested आत्मन, and नदीवेगस्य, with disapproval of the former. It is not a mere question with an indication of the answer wanted, something like—"Are you the master here or I" put by the owner of a house to an intruder,* वदता would make it a simple question. Hence I prefer ननु ।

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

KING—There the river current is the cause

विदूषकः—मम वि भव' [ममापि भवान्] ।

VIDUSHAKA—And of me thyself

राजा—कथमिव ।

KING—How so

विदूषकः—एष्य राभकल्लादि उज्झित्त एअरिसे आठलप-
देसे वणचरवृत्तिणा तुए हीटव्यं. जं मच्चं पच्चह सावटसमुच्छा-
रणेहिं मंछोहिअसंघिवाणं मम गत्ताण अणीसोहि मवुत्ते ।
ता पमोट मे एकाहम्मि टाव विस्समीअट्टु [एवं राजकार्याणि
उज्झित्त्वा एतादृशे आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यं
यत् सत्त्वं प्रत्यहं श्लापदममुत्तारणैः संक्षोभितमन्धिवन्धाना
मम गावाणाम् अनयोगोऽस्मि सत्ततः । तत् प्रमीद मे, एकाहमपि
तावत् विद्यमानाम्] ।

* Adopted by Prof Gayendragadkar.

VIDUSHAKA—Having left your royal duties you have to live so much as a forester in a wild tract like this, that really I have become powerless over my limbs, the ligatures of the joints of which have become thoroughly shaken by every day chasing beasts of prey. So favour me, do rest but a day.

राजेति । 'तव' तस्मिन् कुञ्जलोलाविडम्बने 'नदीवेग' म्रोत 'कारणम्' [कारण-मिति निश्च स्त्रीवि] ।

विदूषेति । 'मम अपि' सम्बन्धे 'भवान्' कारणम् ।

राजेति । 'कथमिव' अहकारणम् ?

विदूषेति । प्रत्यह प्रकृतिभि मेलनादीनि राज्ञ कार्याणि तानि 'उज्ज्वित्वा' त्यक्त्वा 'त्वया एतादृशे भयावहे 'आकुले' गडलागुन्ये 'प्रदेशे एवम्' ईदृशे 'वनचरवृत्तिया भवितव्य' वनचरेण इव वर्तितव्यम् वन्यवृत्तित्वा ईदृशो मञ्जाता इत्यर्थे 'यत् मय्य प्रत्यह' प्रतिदिने 'श्रापदानां' व्यालक्षणायां 'समुत्सारेण' निद्रावर्णे मञ्जोभिता 'सञ्चालिता' 'सञ्चिन्वत्या' प्रत्यङ्गव्यय्य दीर्घा तादृशाना 'मम गन्ताणाम्' अनीय 'अप्रभु सङ्गोऽग्नि' गावसञ्चालने भाह समर्थे । 'तत्' तस्मात् 'मे' मम सम्बन्धे 'प्रसीद' प्रसन्नो भव, 'एकम्' एकमात्रम् 'अह अपि' एकम् दिनम् ["राजाह सखिभ्यष्ट" इति टच् । अन्यलसयोगे द्वितीया ।] विश्रम्यतां मुग्धाया विरम्य विश्रान्तिर्लभ्यतां भवता । तेन ममापि विश्रम स्यात् ["यत् प्रसीद मे एकाहमपि तावत् विश्रम्यताम्" [त, व्या-]— 'तत् प्रसादयिष्यामि विमृष्ट, माम् एकाहमपि तावत् विश्रमितुम्' [रा., वि., म.]] ॥

NOTES

1 कथमिव—इव 1s वाक्यालङ्कारे ।

2 (a) कुल 1s समूह । आहतानि कुलानि अस्मिन् आकुल a place where all sorts of things are huddled together तादृश' प्रदेश' a wild tract तस्मिन् । (b) वने चरतीति वन + चर + ट कर्त्तरि = वनचर or वनेचर । तस्य इति , सैव वृत्तिर्दस्य तेन । बहु— (c) Several editions have a stop after भवितव्यम्, and begin the next line with यत् सत्यम् । Construe 'You have to lead the line of a forester. Really I have become dō यत् 1s idiomatic—वाक्यालङ्कारे । Or यत्सत्यम् 1s a compound अवयव meaning Really. (d) अहनि अहनि = प्रत्यहम् daily बोधार्थे अवयवोभाव, ।

एच्, समासान् । प्रत्यङ्गे is also allowable by the rule "उत्तीशमत्रण्योर्व-
 कृचम्" । Again an अच्प्रयोग ending with अच्, if the last word is
 neuter, takes एच्, optionally, Hence प्रत्यङ्ग is another form. (e)
 शब्द &c —शुन पशानि the feet of a dog श becomes श्च by the
 varttika "शुनो दन्तदंशकसोऽकुन्दराहपुच्छपट्टेषु" । शब्दानि इव पशानि एषा
 शब्दानां having feet like those of a dog । e having nails instead
 of hoofs Hence beasts of prey. सम + उद् + श्च + णिच् + लुट् भावे
 मृदुस्तरणानि starting from their lair, See Tika है । Plural
 shows this has to be done several times in the day *(f) मचीभित्त
 etc ~ मम् + चुम् + णिच् + ऋ कर्मणि = मचीभित्ता thoroughly shaken.
 कभीना वन्धा ligatures of the joints Now See Tika

3. (a) ईष्टे इति ईश् + अच् (कर्मणि) or क कर्त्तृणि = ईश् lord न इष्ट ।
 (b) एकम् अहः इति एकाह one day एच् समासान् (see Tika) । "राजाऽहो
 पु सि" इति पु स्तम् । तम् । "अज्ञोऽह एतेभ्य " इति अज्ञादेशे प्राप्ते "एकमेकाभ्याश्च"
 इति प्रतिषेध । वि + श्च + लोट् लाम् भावे = विश्चल्यन्तम् ।

4 Reading—तत् प्रसादश्रव्यानि etc is diffuse and less elegant
 than तत् प्रमोद । Besides the latter is more polite *

राजा (स्वगतम्)—अयं चैवमाह । भस्मापि काश्यपसुता-
 मनुष्मत्य मृगयाविक्लव चेतः । कुतः—

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तौ धनुरिदमाहितमायकं मृगेषु ।

सहवमतिमुपेत्य यैः प्रियायाः कृत इव मुग्धबिलोकितोपदेशे ॥३॥

KING (Aside)—This man speaks thus, mine too the heart
 thinking of the daughter of Kasyapa, is declined towards
 hunting (Do you ask) Why ? This bow strung and with
 the arrow set, I am not able to bend at the deer by whom
 instruction in guileless look was, as it were, given after
 having obtained the companionship of my darling

राजेति । 'अय' विश्वक 'च एव मृगयाविक्लव' विश्वायन् 'शब्द' भावते ।
 'भस्मापि चेत' चित्त 'काश्यपस्य' कश्यप 'सुता' शकुन्त्याम् 'अनुष्मत्य' आद्यत् मृगयानां

* Adopted by Prof. Gajendragadkar,

विषये 'विक्रम' विमुक्त' जातम् । 'कृत.' इति चेत् यत्—इति । अन्वयः—अस्मिन्
 आहितसायकम् इदं धनु मृगेषु नमयितुं न शक्नोमि, ई प्रियाया सहवसतिम् उपेत
 सुग्धविलीकितोपदेशं कृत इव । व्याख्या—'अधगता ज्या' नौर्धे देन तादृशम्, आटे-
 पितनीर्धम् 'आहित' स योजित 'सायक' बाणः यस्मिन् तात् इदं नदीयं 'धनु
 मृगेषु' हरिषेषु 'नमयितुम्' आकृष्ट 'न शक्नु' समर्थं 'अस्मि' भवामि । किन्तुतेषु मृगेषु
 एवमसायक्यं स इत्याह = 'ते, मृगे प्रियायाः' कान्ताया. शकुन्तलाय 'सहवसति' सह-
 वासम् 'उपेत्य' लब्ध्वा सहवासरूपं दानं गृहीत्वा 'सुग्धानि' मधुरखरलानि यानि
 'विलीकितानि' आलोकनानि [नपु सङ्घे भावे क्त] तेषु 'उपदेशं' शिक्षा 'कृत इव' सुग्ध-
 विलीकनमिच्छरूपं प्रतिदानं दत्तमिव । ये प्रियाया उपदेशं तेषु कथं बाणः
 पात्यताम् । ['अस्मि शक्नु'] [रा-, वि-, म-]—'उत्सहिष्ये' [१- न्या] ॥ 'सुग्ध-
 विलीकितोपदेशं' (रा-, वि-, म-)—'लोचनकान्तिविभाग' [त-, न्या-] ॥

NOTES

1. विक्रम is विह्वल । Compare 'वैह्वल्यं मम तावदौहृदम्'—Act IV.

2 (a) नम + शिच् + तुमुन् भावे नमयितुम् or नामयितुम् । Comp. "अथ
 प्रयद्योप्रमितानमन्कथं"—Magha I. 13 (which see). (b) सह एकत्र
 वसति सहवसति co-lodging सहसुपेति समास । ताम् । (c) इत् गती is
 प्राप्त्यर्थक here उप + इ + लृप् = उपेत्य having received (d) प्रियाया is
 better taken as पश्यन्त । (e) सुग्ध ccc.—सुग्धानि विलीकितानि ।
 कर्मधा— तेषु उपदेशं सुप्रसूया । The idea in the second half is—
 they received (उपेत्य) the privilege of colodging [सहवसतिम्]
 from my darling [प्रियाया — गती] and in the return gave her
 [कृत इव] lessons as to how to look in a charmingly guileless
 way [सुग्धविलीकितोपदेशं] ।* Comp "सा राजहर्षं विव सप्रताडो गतेषु
 सोनाधितविक्रमेषु । अन्वयेन प्रतुपदेश्युर्ध्वं रादितुमुभिलं पुरसिधितानि" ।—
 Kumara.

3 Reading [a] उत्सहिष्ये in the future refers to what
 will happen when meeting a stag [b] लोचनकान्तिविभाग share

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

in the beauty of eye She shared lodging with them, they shared beauty of eyes with her [c] The idea is—The deer by the beauty of his eyes will remind me of the eyes of my darling and I shall not have the heart [उत्सृज्ये] to shoot at them [नमयितुं वन] । It is difficult to choose between the two sets of readings

विदूषकः (राज्ञो मुखं विलोक्य)—अत्तभव' किं वि हिअए करिअ मन्ते दि । अरण्ये मए रुदित्तं आसि [अत्तभवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरण्ये मया रुदितम् आसीत्]

VIDUSHAKA—[Watching the king's face]—Your honour has got something in your mind and is muttering I did the crying in a wilderness

राजा—(सखितम्)—किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे सुहृ-
द्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

KING—[With a smile]—What else ? I stay in [today] because the words of a friend are not to be disobeyed by me

विदूषकः—चिर' जोअ [चिर' जीव] । (गन्तुमिच्छति) ।

VIDUSHAKA—May thou living long ! Wants to go

राजा—वयस्य तिष्ठ । मावशेषं मे वचः ।

KING—Stay, friend My say is not over yet.

विदूषकः—अणवेदु भव' [आज्ञापयतु भवान्] ।

VIDUSHAKA—Let your honour command

विरूथेति । 'अत्तभवान्' पूर्व्ये [इति प्राग्-व्याख्यातम्], 'किमपि' वस्तु 'हृदये कृत्वा' मनसि ध्यात्वा 'मन्त्रयते' जन्वति । एतत् 'मया अरण्ये रुदितम्' मम अरण्ये रोदनम् 'आसीत्' अरण्ये रोदनमिव निष्कल मे वचो जातम् ["अरण्ये रुदितम्" इति लोकोक्तिः] । 'अवाक्येन भवता मङ्गलं न श्रुतमेव । ["अरण्ये मया रुदितमासीत्" [रा., वि., म-]—"अरण्ये खनु मया रुदितम्" (ल, ग्या)] ॥

राज्ञेति । 'अन्यत्' अपरं किं मन्त्रवे ? 'सुहृदो भवतो' वारः' मे अनतिक्रम-
णीयम् अलङ्घ्यम् 'इति' हेतोः 'स्थितोऽग्नि' मृगयागमनात् विरतोऽग्निः ।

राज्ञेति । अवशिष्यते इति 'अवशेष' अवशिष्ट वस्तु । तेन सह 'सावशेषम्'
असमाप्तम् । 'मे वच सावशेषम्' उक्तादन्यत् अनुक्रमप्यस्ति तच्च शृणु इति भावः ।

विदूषेति । अवहितोऽग्नि 'भवान् आन्नापयतु' आदिच्छतां यत् श्रोतव्यं मया ।

NOTES

1 a अरण्ये &c — मया has अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । षष्ठी is barred
by "न लाकावायनिष्ठाखलर्श्वनाम्" । "अरण्ये रुदितम्"—weeping in a
wilderness — does no good, because no one listens, so relief can-
not be expected. Hence the phrase has become proverbial
for anything (not necessarily weeping) done in vain * The
construction is peculiar अरण्ये मया रुदितम् इति यत् तदासीत्—It
was as if I wept in a wilderness. Or मया कर्त्त रुदितम् अरण्ये आसीत्
—my weeping was done in a wilderness (c) The other
reading "अरण्ये खलु &c" is more direct and simpler in con-
struction.

2. सावशेषम्—अवशिष्यते इति अव + शिष + घञ् कर्मणि = अवशेषे resi-
due. तेन सह । बहु— । With a residue, i. e. unfinished

राजा—विश्रान्तेन भवता समाप्येकस्मिन् अनायासे कर्मणि
सहायेन भवितव्यम् ।

KING—When rested, you will have to help me too in a
matter requiring no exertion

विदूषकः—किं मोदयस्वज्जिआए तेष हि अयं सुगृहीदो जणो
[किं मोदकखादिकायाम् । तेन हि अयं सुगृहीतो जनः] ।

VIDUSHAKA—Is it in eating sweet-meats ? Then indeed
this has been well-chosen.

राजा—यत्त वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

KING—In what I well tell you. Hallow ! Who is here ?

(प्रविश्य) दौवारिकः (प्रणम्य)—आणवेदु महा [आज्ञापयतु मर्षा] ।

(Entering) WARDER (bowing)—Let Sire command

राजनि । 'विद्यान्नेन' विनीतयमेव 'भवता समापि एकस्मिन्' कश्चिद्दिन् 'भवित-
मान्' आयास यम यस्मिन् तथाविधे मुक्तेरे 'कर्मणि' मह अयने गच्छति इति 'सहाय'
सचिव' तेन 'भवितव्यम्' । यथा अहमवृत्ता समापनयकर्मणि ते सहायो भूत् तथा
त्वमपि कश्चि यिन् कर्मणि मम सहायो भूया, तत्र ते ज्ञेयो न भविष्यति इत्यर्थः ।

विदूषेति । 'मोदकाना लड्डुकाना 'भ्रातृन्' मघन, तदानीं श्रीडा 'मोदकवादिना
[क्रोडागं च्छ्वस्त्रिगाम्] तथा 'कि' सहायनिच्छमि ? 'नेन हि' तदा 'तु अय' मद्रूपो
जन सुयुक्तेः' सुतु चिन्तित । "अनागमे कर्मणि" इति मवता ल्यप्ते, किन्तु
श्रीडा विना सर्वत ज्ञेयः । श्रीडाम्बपि लड्डुकमघनम् अतीव मुक्तरम् यदि तत्र
सहायनिच्छमि, मतो यीश्वतर सहायो न लभ्य इति भावः ।

राजेति । 'यव' यस्मिन् कर्मणि अह 'वस्य'नि' तत्र त्व सहायो भूया 'क' अत्र
'अमे' 'भो क' अत्र इति लिङ्गति । इति दौवारिकम् आह्वयति [राजभिद्रवी बीजा-
भावात् कश्चादि.] ।

प्रविश्येति । आह्वानं युक्त्वा 'प्रविश्य' इति नियुक्त दौवारिक ["तव नियुक्त"
इति ठक] प्रणम्य 'अभिवाद्य आह—'मर्षा' स्वामि 'आज्ञापयतु' आदिशतु पाल्यते,
मया ।

NOTES

- 1 (a) विद्यान्नेन—यम + ङ भावे = यावन् fatigue यम । विगत शानं
यस्य तेन बहु—। Or वि + यम + ङ कर्त्तरि = विद्यान् rested तेन ।
(b) अत्रि—दत्तव्ये । I have helped you, do you too help me
(c) अनागमे—आ + यम + घञ् भावे = आयास toil प्रयत्नः । Now See
Tika. (d) सहायेन—सह अयने गच्छति इति सह + अय + अच् कर्त्तरि = सहाय a
helper.

2. (a) मोदक &c—मोदयति इति हुद् + बिच्, ष्टुन्, कर्त्तरि = मोदक
a kind of sweet-meat. "मोदकं खाद्यमेदित्वी" इति मेदिनी । Bhanuji

गुण एव जाता न तुने दीया ['गुणादेव'] [त- , न्या,—“गुण एव” [रा, वि म]]
तानेव गुणान् चाह 'तदाहि' इति ।

अनेति । अन्वयः—गिरिचरः नाम इव, देव, अनवरतधनुर्ग्यास्वालनक्रूरपूर्व,
रविकिरणसहित, क्लेशलेश अभिद्रम्, अपचितमपि व्यायतत्वात् अलक्ष्यं, प्रादुर्भूतं
गाम विभक्तिः । व्याख्या—गिरी' पर्वते चरति विहरतीति गिरिचर.' ["चरेत्"
इति ट] पर्वतविहारी नाम इव' गज इव देव' स्वामी अनवरत' निरन्तर धनुर्ग्यादा'
धनुःसयुक्तस्य गुणस्य आस्वालनेन' आकषण्येन क्रूर' कठिन' पूर्वकायो यस्य तादृशम्
रविकिरण' सौरकर सहित्यु सदनशीलम् ("न लोक—"इति कारकवहोनिषेध']
क्लेशस्य दमखेदस्य लेशं' शब्देनापि अभिद्रम् अस्पृष्टम् अपचितं कर्कशविहारात्
एभिर्दिने' शीघ्रम् अपि व्यायतत्वात् विशालत्वात् अलक्ष्यं शीघ्रत्वेन अपतीयमान
प्रादुर्भूतं बलस्य ["प्राणोऽनिलो बलं" इति हेम] सार' स्थिरांशमिव [सारो बलं
स्थिरांशे च" इत्यमर'] गाम शरीर विभक्तिं धारयति । ["क्रूरपूर्वम्" [रा वि
म]—"क्रूरकर्मा" [त न्या] । 'सहित्यु' [रा वि म]—"सहित्यु" [ता न्या] ।
क्लेश [म]—"खेद" [रा त वि न्या] । अभिद्रम्' रा वि म—"अभिद्र" [त न्या] ।
उपेत्येति । उपेत्य' समीप गत्वा चाह—स्वामीजघत्तु जघेन पुन्यतान् ।
गृहीता' निक्षेपिता' श्रापदा' बालनृगा यस्मिन् तदाविधं जातम् अरण्यम् । कुत्र
कथितं व्याघ्रं अस्ति कुत्र वा एक इति सर्वमस्माभिः परिज्ञातम् । तत् अन्वय' वनम्
अनवगाहमान' अत्रैव दिशे' कि' किमर्धम् अवश्यीयते' इति ? भटिति तत्र तान्
श्रापादयतु स्वामी ।

NOTES

1. (a) आशा &c—इ or वध + लुट भावे = वचनम् speaking, uttering आशायां वचनम् uttering the command उद्धत कण्ठ अस्ति उत्कण्ठ Lat With the neck uplifted, but this indicates anxiety. Hence उत्कण्ठ, means anxious, eager, (b) इत—इद् + डि (स्त्री) + सार्धे' तसि this way.

2 (a) दृष्टदोषा—Which is known to produce evil effects (not that गुण does not exist) (b) स्वामिनि—The general is a servant (धन्य), but he is a high officer; hence he addresses the

king as स्वामिन् । Contrast मत्ता तिहति of the दीवारिक । केवलम्—Alone, i.e. the exclusion of दीवः । (d) गुणाय—गुणम् आधातुं स इत्ता = गुणाय स इत्ता, i.e. "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्वामिनः" इति कर्मणि चतुर्थी । (e) द्वेष—Compare "राजा स्वामीति द्वेदेति धर्मो भवेति चाधर्मः" ।

3 Reading—दृष्ट in दृष्टदोषा and केवलम् go against the reading गुण for गुणाय । If the former were intended, the poet would have probably said दोषोऽपि स्वामिनिन्मृगया गुण एव स इत्ता । Besides मृगया स्वामिनि गुण conveys no meaning. Because in the first place मृगया is not a गुण, at least the poet cannot call it a गुण having described it as दृष्टदोषा, that which is दृष्टदोषा, i.e. possesses or imparts दोष, cannot be itself a गुण । दृष्टगुणा may be allowed but not गुण एव । Secondly, मृगया cannot reside in स्वामिनि because it is not a गुण, the epithet दृष्टदोषा gives it a धर्म and makes it धमिन्, i.e. a द्रव्य ।

4 (a) अनवरत = etc —अव + रत + क्त कर्त्तरि = अवरतम् ceased, न अवरतम् नञ्त्तम्— । धनु स्थिता ज्या धनुर्जा string attached to the bow शाकवायि वादि । Separate mention of धनुम् is necessary here, because pulling the ज्या alone is no exercise Prof Gajendragadker objects that by parity of reasoning ज्यामण्डनेनैव दूरत in Act III, should have been धनुज्यामण्डनेनैव दूरत । Not at all. The mention of शब्द implies that the ज्या is attached to the धनुम् because the ज्या alone has no शब्द । Hence separate mention of धनुम् is unnecessary. But the ज्या attached to the धनुम् (धनु स्थिता) works as an excellent chest expander †. तस्या आम्बालनम् the drawing of the string attached to the bow अनवरत मया तदा धनुर्जास्त्रालनम् Incessant drawing of etc महसुपेति समास । With आम्बालनञ्ज् compare आम्बालनकर्त्तृ in 'ऐरावताम्बालनकर्त्तृनि वन्दे न पश्यमं तद गमिन्द्र'—Kumara तेन क्रूरपूर्वम् । इत्यम्— । क्रूरकमा or क्रूरपूर्वम् implies censure, and is therefore rejected [b रविकिरण सङ्घिष्य । महसुपेति समास । Vamana however takes these under "गोमयावादि" and makes द्वितीया तन्—compounds with them. N B—शेषयो समास as रविकिरणस्य सङ्घिष्यु may also be got here.

(c) ह्येरेडोः—Almost all editions read खँद for ह्येरे । But the most valued of the benefits obtained from active exercise is दमजय—power to bear fatigue. If we omit ह्येरे there is nothing in the sloka to refer to this, कालिदास refers elsewhere to दमजय as a गुण derivable from मृगया । Thus "परिचयं चतुर्दशदिग्भ्यो भयदशोष तद्विहितशोधनम् । दमजयात् प्रदुषाद्य चरोदमीतिदुर्गोऽदुर्गतः सधिवैदेदी ।" Raghv IX. This is a reason for retaining ह्येरेडोः । There are also reasons to reject खँदोः । In the first place absence of sweat (खँद) is almost a disease. Secondly कालिदास frequently refers to perspiration being allayed by the breeze after a hunt Thus—"तस्य ह्येरेडोः शिवारसश्च" खँदमानतविडदजालकम्, अचक्षान् चतुर्दश-शोकोः मिद्वरद्वयुतो दनादिजः ।" * etc (n) व्यादत्त्वात्—वि+आ+दत् +त् कर्त्तरि=व्यादत् वात्, विद्ये विद्ये व्यादत् इत्यर्थः । तस्य भावस्तत्वात् । इती पक्षमी । A slight reduction in a huge body is not noticed. Hence, व्यादत्त्वात् (through hugeness) अचक्षान् not noticeable, (e) अचक्षान्—अक्ष+विच+यत् कर्त्तरि लक्ष्यम् noticeable न लक्ष्यम् not noticeable, i.e. that which cannot be noticed as reduced. (f) प्रादक्षारम्=Baghava explains प्रादो बलमेव सारं स्थिरंती यत् तन् with vigour alone left

5. नृहीत etc—The General here feigns keenness—The beasts are tracked already. Sire is wasting precious time. Later, it would be too late for good sport !* For वाद see वादकमुत्सारणे—Ante pp 207

राजा—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि नृगयापवादिना माधव्येन ।

KING—I am rendered feeble in my ardour by Madhavya who denounces hunting here

सेनापतिः (जनान्तिकम्)—सखे स्थिरप्रतिबन्धो भव । अहं तावत् स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्त्तिष्ये । (प्रकाशम्) प्रल्पत्येष वैधेयः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् ।

* Adopted by prof. Gajendragadkr.

मिदंश्चेदङ्गयोदरं लघु भवतुत्यानयोग्य वपुः

सखानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिपव सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीट्ट्विनोदः कुतः ॥५॥

GENERAL (Aside)—Be of firm opposition my friend, I will but follow the bent of sire's mind (Aloud) The fool is raving Why, your majesty himself is the proof The body becomes light and fit for exertion, with the waist thin from reduction of fat The minds of animals, as disturbed in fright and anger, are noticed too That indeed is the excellence of archers that arrows succeed in a moving mark Verily, they falsely call chase a dissipation Whence is such pleasure ?

राज्ञेति । 'मृगयाम् अपवटतम्' निन्दितुं शोभस्य भीरुत्वात् इति 'मृगयापदादी आषिट्निन्दक', तेन माधव्येन' तत्राद्या विदूषकेन 'मन्द' इति 'उत्कर्ष' आयज्ञो यस्य तथापि आय्याहीन 'क्षतः' इति 'अतीववक्त' ।

सेनेति । ('जनानि कम्' राज्ञा अश्रुते यथा तथा माधव्य प्रति आह) 'धिर' अचन 'प्रतिबन्धो' बाधा यस्य तादृशो 'भव' । 'चतस्र' चेतसो 'इति' व्यापार कन्द नियेष 'अनुवर्तिष्ये' अनुसरिष्यामि । यदहं मृगया स्वीप्त्यामि तत् स्वामिनस्तुष्टये, न हि स्वमनेन । तत् स्व दृढ बाधस्य देन भृता मद्गत न करीत्येव । 'एष वैशेष' सूत्रो माधव्य 'प्रलपति' असम्बद्धं भाषते । 'अस्य उक्तं न मद्गतम्' । तत प्रमाणा किं नूम् 'अनु प्रमु' स्वामी भवान् 'एव निदधेन' दृष्टान्त । भवन्त दृष्टा एव आद्यते माधव्योक्तम् उन्नात्प्रनापमात्रम् । ["प्रतिबन्धो" (रा-, वि, ऋ-)—"प्रतिबन्धो" (तत्या,)] "प्रलपत्ये" (त, अ., ऋ-)—"प्रलपत्ये" (र-, वि,)] "वैशेष" (ट-त्या, ङि-, म,) "वैशेष" (रा)] इति । अन्वय—वपु मिदंश्चेदङ्गयोदरं लघु उत्त्यानयोग्य भवति । भयक्रोधयोः सखानां विकृतिमत् चित्तमपि लक्ष्यते । अने लक्ष्ये इपव सिध्यन्ति (इति) यत् धन्विनाम् स च उत्कर्षः । मृगयो मिथ्या एव व्यसनं वदन्ति । ईदृक विनोद कुत । व्याख्या—'वपु' शरीरं

'मैदसो' वचाया ईदैन' निरासेन 'हृयोदर' तनुमध्यं दर्शनीयमित्यर्थः । अत्र च 'लघु' उत्पत्तनचमं सत् उत्पत्तनयोग्यम् 'चायाससमं' भवति' तेन हनरेषु च-साद न भजते । 'भये ह्येषे' च 'सत्वानां' प्रादिना 'विकृतिमत्' विकृत 'चित्त' म् 'लक्षाने' दृश्यते, एव भीतस्य बहिराकारः, एव क्रुद्धस्य इति ज्ञायते, तेन च मनु-समायमे भीतीऽऽक्रुडो वा इति ज्ञात्वा कर्त्तव्यमाचरितुं शक्यते । 'बले' धारति 'लघे' शरथे 'इषव' शरा 'सिध्यन्ति' 'प्रसीदन्ति' 'चलदपि लघा पातयन्ति इति, दत्तं 'धन्विनां' शत्रुर्द्धाराणाम् (धन्वन्दीऽऽयति शत्रु-पक्षाय) 'स च' स एव (विभेदमाधान्यात् पुल्लिङ्गता) 'उत्तकथं' नैपुण्यम् । तत्र नैपुण्यं मृगयाया लभ्यम् । दस्य एते गुणा तां 'मृगयां' निष्ठा' चकारणम् 'एव शरुन' दीप 'शदन्ति पशितः' उदाहरन्ति ("मृगयादी दिवासत्र" परिशद लिखी रुद । तीर्थविक्र ह्यास्या च कामनी दशको गण ।" इति मनु) । 'इदृक्' एवविध 'विनोद' मनोद 'कुत' कुतोऽपि । तन्नाथव्यस्य जिन्दावादीऽऽशुपेया एव ॥

NOTES

1. (a) सखे etc — You oppose I will humcur ! We can see now what to think of his keenness in the preceding page (b) प्रतिज्ञा for प्रतिबन्ध seems unsuitable

2. (a) वैशेष्य — वि + धा + वत् कर्मणि = विषेदम् that which has to be enjoined विधातव्यम् शास्त्रविधिः । तत्र अयम् (अधिकारी) इति विषेय + चच् = वैशेष्य one who has yet to learn what the Sastras say or perhaps better, one who goes by the Sastras alone without reference to practical experience When such a man takes to delivering lectures we must call it 'raving' (बलरति) । (b) मनु 18 चाक्षेपे—in refutation of Vidushaka Your majesty furnishes the best answer by your splendid physical development due to मृगया ।*

3 (a) मैदस्यैद etc — हृयम् उदर यस्मिन् बहु—मैदस्यैद' मैदस्यैद', इतत् । तेन हृयोदरम् । इतत्—(b) लघु—Raghava says—मैदस्यैदहृयोदरम्,

अतो लघु । But मीदम्हं द is the इङ्ग of लघुत्व and कर्मोदरत्व as well It seems better not to speak of कर्मोदरत्व as इङ्ग of लघुत्व after having distinctly mentioned मीदम्हं द । Say मीदम्हंदिनघ्न or कर्मोदरलघु, but not both I have therefore explained differently in the Tika (c) उत्थानशीघ्रम्—उद + श्या + लुट् भावे = उत्थानम् exertion उत्थान । तस्य शीघ्रम् ।

4. (a) धन्विनाम्—धन्व and धन्वन् both mean धनुम् bow Hence धन्वम् एषामस्ति, or धन्व एषामस्ति इति धन्व or धन्वन् + इति मत्वर्थे—धन्विन archers तेषाम् । “धन्वा तु मरुदेशे ना स्त्रीषु चापे श्यन्त्यपि च” इति मीदिनी । Ordinarily इति is not available after धन्वन्, and the गणकार cites it under the ब्रीह्यादि class, so as to take इति optionally by the rule “ब्रीह्यादिभाष्य” ; Panini’s ब्रीह्यादि is described by the गणकार as बन्नादि । There as an example of धध्वन्, he quotes this very line from Sakuntalam, thus — “धन्वी यथा—उत्कृष्टं च ध धध्वना यदिष्य सिध्यन्ति लक्ष्यं चरु” —Ganaratnamahodadhi Verse 425 (b) व्यसनम्—व्यसने कर्तव्यात् धन्वव नोदने धनेन इति वि + षस + लुट् करणे ।

विदूषकः (सरोपम्)—अवेहि रे उच्छ्राहहेतुभ । अतभवं पकिटि आवस्यो ! तुम टाय अटवीटो अटवीं आहिण्डन्तो णरणासिभालोलुबस्त जिण्णरिच्छन्स कम्सवि म्हे पडिम्ससि [अपेहि रे उत्माहहेतुक । अतभवान् प्रकृतिमापन्न । त्वं तावत् अटवोत. अटवीमाहिण्डमान. नरनासिकालोलुपस्य जीषेर्घस्य कस्यापि मुखे पतयामि] ।

VIDUSHAKA - (Angrily)—Avaunt ! You tempter His Highness has returned to his senses You rushing from thicket to thicket, will surely fall into the mouth of some old bear fond of the human nose

विदूषकः । ('रोपेण' कौपिन मद् चाइ) 'र उत्माहह' उदमस्य 'इङ्ग' वारधम् (उत्सने कन्) 'अपेहि' दूरं भव । 'अतभवन्' मान्द्ये राजा 'प्रकृति' सभावस्य 'अपन्न' प्राप्तः । त्वदेव उत्स इति अट् कर्मणो यति, अपुना तु प्रकृतिस्य

सहूरमपसर । मन्ये 'त्वं तावत् 'षटशीत,' गुशात् 'षटशी' गुदम् 'आहिण्यमान' ग्राहमान भराणी नासिकायां नरनासिकामचसे 'लोलुपस्य' सस्य इत्य 'कस्यापि जीव-
 चंश्य' इहभद्रकस्य 'मुष्टे पतिष्यसि' तेन व्यापादयिष्यसे । ["अपेहि रे उत्साहहेतुः"
 (त, व्या, म) । राघवतियासामयी एतत् न पठत] ।

NOTES

I (a) उत्साह &c —कुम्भित उत्साहहेतु इति उत्साहहेतु + कन्, or क ।
 (b) नरनासिका etc —गर्हित लुपति इति लुप + यङ् + अच्, कर्त्तरि भावर्होदात्तम्
 = लोलुपः greedy. (c) जीव च जीव च or जीव च च, तसा । Beasts
 of prey take to man-eating when they get old जीव or other-
 wise unable to hunt. Probably the bear considers the human
 nose a delicacy. 'भद्रका मनुष्यानां नासिकां गृह्णति'—Dasakumara
 quoted by Monier-Williams

राजा—भद्र सेनापते, आयमसन्निकर्षे स्थिता. सः । अतस्ते
 वचो नाभिनन्दामि । अद्य तावत्—

✓ ग्राहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैः सुहृस्ताडित

क्षयावदकदम्बकी मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।

विश्वस्यं क्रियतां वराहवर्तिभिर्गुस्ताक्षतः पल्लवे

विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्यात्रन्धमस्रदनु ॥६॥

KING—Good General, we are staying near a hermitage.
 So I do not endorse your remark To-day, then let the buffaloes
 plunge into the waters of of pools tossed up repeatedly
 with their horns, let the deer-tribe practise ruminations in
 herds formed under shades, let the digging up of bulbs be
 quietly done by rows of boars in shallow lakes, and let this
 bow of ours enjoy rest with grip of the string loose

राज्ञेति । 'भद्र' सोम्य 'सेनापते' आयमस्य 'सन्निकर्षे' समीपे 'स्थिता' स ' तिष्ठाम'
 'वचो' हेतो 'ते वचनं न अभिनन्दामि' आदिषु ॥ ["सन्निकर्षे" (त, व्या, म) —
 " (रा. वि.) — "सन्निकर्ष" (म)] ॥ ग्राहन्तामिति । अन्वयः—

महिषा निदानमलिनं यद्भूमिस्तस्मिन् वाङ्मनाम् । अगस्त्यं क्षायावद्वकदम्बकं रोम्य-
मभ्यस्यतु । वराहततिमि विश्रम्भं पन्थले मुनाचरति क्रियताम् । इदम् अश्विनस्य
मिदिलक्ष्यावश्च (मत्) विश्रम्भं लभताम् । व्याख्या—'महिषा निदानम्' उपकृ-
तलक्षणस्य 'सलिलं' लक्ष्मणं विधाये 'मुहु' वार वार 'ताडितम्' उच्यते यथा
तथा 'गोदन्ता' विश्वं त्रामाभावात् श्वच्छन्दे जलं मय्यन्तु । 'अगस्त्यं' पारणायम्
अनुदीक्षितं क्षायाशी बहकदम्बकं 'वधितस्य' वि मत् 'रोम्य' अवि'तचर्वणम् 'अभ्यस्यतु'
अनुदीक्ष्यतु ॥ 'वराहाका' यकाराणा 'ततिमि' शि'विमि' विश्रम्भं अमभ्युम् यथा
तथा 'पन्थले' द्युदसरिति [जातावेकवचनम्] 'मुनासा' धास्यन्त्या 'वति' उत्तमने
'क्रियता' विधीयताम् । 'इदम्' एतत् 'अस्माकं' धनुषं मिदिल' अष्ट 'क्षावश्च'
श्रीर्गे'भ्यन् य'धन् तथाभूत् मत् 'विश्रम्भं' व्यापार'वरतिम् [अगस्त्यं पचायच् ।
व्यवस्थितविभाषाश्रयणान् इति] 'न्दमता' शार्ङ्गात् निर्व्यापार तिष्ठतु इत्यर्थः ॥
["विश्रम्भं" (वा., वि., म-)—"विश्रम्भं" (त., न्या.) ॥ "तति" (वि., म-
—"पति" (वा., मा., न्या.)] ॥

NOTES

1. (a) सेनापति—This address pays the General a complement You being the सेनापति—the leader of the forces—this ardour suits you very well but there are other considerations We are near a hermitage and must not think of disturbing the ascetics by our shouting and yelling &c (b) With the reading मद्रिकष्टे explain मद्रिकष्टे ईर्ष्ये ।

2 (a) निदान &c—निदीक्षते अ'ध्वन् इति नि + धा + लृट् अ'ध्वन् इति = निदानम् a pond "अ, इवन् निदानं क्षायावद्वकदम्बकं यद्भूमि" इत्यमरः । Here उप-
कृपजलाशय—a trough near a well—does not apply Such a trough is not possible in the wilderness It is better taken as any piece of shallow water (b) यद्भूमि' इत्यादि म् is an adverbial phrase qualifying वाङ्मनाम् । See Tika Raghava takes it as qualifying निदानमलिनम् (c) क्षाया etc —कदम्ब means समूह । 'इन्दे कदम्बं नीये ना' । कदम्बमेव कदम्बकम् । कन् इति । इह कदम्बकं दैन । वदु—। कुल and कदम्ब mean apparently the same To avoid tautology let वदु-
कदम्बकम् refer to formation of groups in different places and कुल

to the whole herd, a single कुश producing different Kadamba-
kas (d) रामयम्—रोग मय्नासौति रोग + मय् + षच् कर्त्तरि The cure for
disease पकोदरादि । The rumination is supposed to do good to
the cattle (e) अभासात्—अभि + अम् (दिग्दि) + लोट् लृ let them do it
over and over again. (f) These two lines indicate absence of
disturbance, hence, ease and confidence On this point सुहृ. and
अभासात् are suggestive * (g) ब्राह्मपतिभि for ब्राह्मतिभि has the
weighty support of Bhoja and Vamana It is supported to
imply that only the tuskers पति were deemed worth hunting
for * (h) विद्यामम्—विद्यामयति इति वि + यम + षिच् षच् कर्त्तरि = विद्याम
that which relieves fatigue, i e rest तम । Here in simply
वि + यम + षच् the sutra “नोदासोपदेशस्य सःनतमानाशमे ” will bar इडि ।
In यम + षिच् the rule “मितो डम् ” does not stand in the way for
under this rule इतिकार has the remark “केचिदव ‘वा’ इत्तनुवर्षयन्ति ।
मा ष व्यस्यितविभाषा । तेन उत्क्रामयति स क्रामयति इत्येवमादि सिद्ध भवति” ।
Mallinatha takes advantage of this to defend “विद्यामय” ‘विद्या-
मयम्’ &c Haradatta however is opposed to it Or say यम एव
याम्, fatigue प्रकादि षच् । विगत यानो यस्मिन् तमः विद्यामम is Bhoja’s
reading Vamana has विद्यामिमः । (1) ज्याया इन्धः इत

3 Remark—The metre is शृङ्खलवर्णीकृतम् । See under नोदरा,
&c Act I The figure is स्वभावीकम् । See under योशमङ्ग &c Act
I The काश्यपकाण्ड condemns the third line on the score of प्रक्रम-
भङ्गः । The commentator thereon remarks— अत गङ्गानामिते कर्त्त-
कारकवाचकतिङ् प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाचकम् ।

सेनापतिः—यत् प्रभविष्यन्वे रोचते ।

GENERAL—As master pleases.

राजा—तेन हि निवर्त्तय पूर्वगतान् वनग्राहिणः । यथा न
मे सैनिकाम्स्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य—

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्भवन्ति ॥८॥

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

KING—Well, then recall the forest surroundings that have gone before My soldier have to be so warned that they do not disturb the forest of penance Know that in ascetics with whom quiet is predominant, there is hidden energy whose essence is burning Like sun-gems, pleasant to touch, they emit it through aggression of other energies

सेनापतिः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

GENERAL—As Sire commands

सेनेति । 'प्रभविष्यवे' प्रभवशब्दोनाथ स्वामिने । "इच्छन्तानां प्रीयमाण" इति चतुर्थो मन्त्रदाने । 'यत् रोचते' तद्विव भवतु । अत्रविशाम उवाचम् ।

राजैति । 'नेन हि' 'पूर्व' गतान् प्रस्यतान 'वनयाद्विषो वनवेष्टकान् 'निवर्षय' प्रत्याहर ॥ 'मै सैनिका, यथा तपोवन न उपकल्पन्ति पौडयन्ति 'तथा निर्वेष्टया' निवारयितव्या । पश्य' जानीहि—श्रमेति । अन्य—श्रमप्रधानेषु तपोधनेषु दाहात्मक नेत्रो गूढम् अस्ति हि । स्वर्शानुकुला मूर्धकान्ता इव अन्यनेत्रोऽभिभवान् तत् [ने] वमन्ति । व्याख्या—'श्रम' शान्ति 'प्राधान्येन सेवा' देशे तेषु 'तपोधनेषु' सुनिवृ 'टाह' 'दहनम्' 'आत्मा' स्वभावो यस्य तदाविष 'नेज' जरीति अग्रिमिष 'गूढ गुप्तम्' अस्ति हि असौ इव । 'मूर्धस्थ' करपरामर्शं च 'अनुकूला' जमा करवाच्या 'मूर्धकान्ता' मणिभेदा 'इव अन्यथात् नेजम्' जरीतिष य 'अभिभव' तिरस्कारेण तस्मान् इतो 'तत्' तेज ने 'वमन्ति' आविष्कुर्वन्ति [गौण्या हत्या साम्यतापरिहार] । ["तत्" (रा, वि, म-) "अपि" (त-, व्या-) । "तदस्य" (रा-, वि-, म-)— "ने हस्य" (त-, व्य) ॥ "वमन्ति" (रा-, वि, म-) "दहन्ति" (त-, व्या-) ।

NOTES

1. प्रभविष्यवे—प्र + भू + इच्छ ताच्छीर्ष्ये कर्त्तरि = प्रभविष्णु the lord The usage is वैदिक । तस्यै । "इच्छन्तानां प्रीयमाण" इति मन्त्रदाने चतुर्थो । This is artfully worded He is overjoyed but assumes the air of ebagnia Oh, how should I like to go out ! But what can my poor self do when प्रभ orders to stay in ! !* Cp "विनियोग प्रसादो हि किङ्कर प्रभविष्णु"~K VI

2 (a) पूर्व' गता पूर्व'गता gone first महमुपेति समासः । तान् । गतपूर्वान्

is also allowable as चापित by the rule "भूतपूर्वं चट्" । (b) एन-
दादिष्—एन एहीतु शीलमेवाम् इति एन + एह + षिणि कर्त्तरि ताच्चीष्—एन-
दादिष् । तान् ।

3. [a] अनुगतो वृत्तम् अनुकूला favourable, प्रादिनत्— । स्वयंभुवः
tolerating handling, c. / 'स्वयंभुव रथम्—Act. I [b] च्यतेजः &c.
—अभि + भू + च्यप् + भावे = अभिभव affront, च्यत् तेज or च्यसा तेज,
कर्मधा—or इत्— । तद्यात् ; or तेन अभिभव । Affront from energy
of others महसुपेति समास or इत् । तद्यात् । इती पद्यमी । Or अभिभव
प्राय वमनि इति 'एव खोपे' कर्मणि पद्यमी । [c] वमनि—वम् + लट् चलि
literally to vomit Here in the secondary sense गौपयत् to
exhibit. It is वाच्य in the सुखा sense but not so in the गौप ।
दण्डिन्, says "निहृतीदगीर्षाणादि गौपयित्वापाद्यम् अतिसुन्दरमन्वय वाच्यकृत्
विगाहने ।"

4 Remark—Here the king points out to the General the
risks he runs if he does not check his men [सैनिक] । The
ascetics appear to be harmless creatures [यमप्रधान] । But your
men must not take liberties with them for they know how to
burn There is fire in them [तेज चत्] only it is hidden
[गूढः] । Molest them they will show the fire Look at the
sunglass You can handle it But let sun's heat [च्यतेजस्]
oppress it and it burns all that approach it Cp "न तेजस्तोजसो
प्रसदमपरिषा विदहते । स इ तस्य स्वी भाव प्रहृतिनियतल, दहृतक " &c. in
Uttara So do go and call back your men This is a dodge
to send the General away because the king wants to be alone
with the jester *

विट्पक—धंसदु दे उच्छाहवुत्तन्तो [धंसतां ते उत्साह-
वृत्तान्त.] । (निष्क्रान्तः सेनापतिः) ।

VIDUSHAKA—Your account of ardour be damned.
[Exit General]

राजा (परिजनं विलोक्य)—अयनयन्तु भवत्यो मृगया-
वैपम् । रैवतक. त्वमपि स्वं नियोगम् अशून्यं कुरु ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING (Looking at his attendants)—Go and put off your hunting dress. Raviataka, you too see that your post is not vacated

परिवनः—जं देखी आणवेइ [यत् देवः आघ्रापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

Attendant—As your resplendant self commands (Exit)

विदूषकः—किटं भयदा णिमूमच्छिद्यं । मप्यदं इमस्मिं
पादवच्छायाविरइदविदाणमणाहे सिनाप्रले उव्विसदु भवं याव
अहम्मि सुहामोणो होमि [क्वन भवता निर्मच्चिकम् । माम्प्रतन्
अस्मिन् पाटपच्छायाविरचितवितानमनाघे शिलातले उपविशतु
भगन्, यावदहनपि सुखासीनो भवामि] ।

VIDUSHAKA—Even the flies have been driven off by you. Now do you sit down on that stone slab, furnished with a canopy, made by the shade of the yonder tree, so that I too may become seated comfortably

विदूषेति । 'ने उतनाइअ' वाच्यं प्रीतनाइअ 'इमस्मि' इत्यत्र 'अस्य' नपुंसकम् ।
नत परमेत प्रीतनाइअ ॥ ['अस्य' (म-) - असित (रा-)] ॥

राजैति । ['परिवन यवनीयव' इत्यत्र 'दृष्टा, यवनीय' मूल्यादेशेन 'आ' इत्यत्र 'भव' मूल्यादेशेन 'व' इत्यत्र 'अपनयन्' परिवनन् । एतेन यवनीयम अपनयन् । 'इवयत्' इति शीघ्रविकसम्बोधनम् 'त्वमपि स्वम' इत्यत्र 'निधीय' अर्थकार' इत्यनियतं ['अधिकरथे धर'] 'अद्य' इत्यत्र 'अद्य' इत्यत्र 'इ' इत्यत्र ।

विदूषेति । 'भवता' मलिकायामपि 'अस्मि' 'निर्मच्चिकम्' ['अस्मि' इत्यत्र 'अस्मि'] 'इ' इत्यत्र । परिवनन् अपनयन् 'आ' इत्यत्र 'अपनयन्' परिवनन् । 'माम्प्रतन्' इत्यत्र 'अस्मि' पादवच्छायाविरचित' इत्यत्र 'वितानम्' इत्यत्र 'अस्मि' इत्यत्र ['विताने' इत्यत्र 'वितानम्' इत्यत्र] तेन 'अस्मि', इत्यत्र 'वितानम्' इत्यत्र 'अस्मि' इत्यत्र 'अस्मि' इत्यत्र ।

‘उपविद्यतु’ । उपविष्टो भवति ‘तावत् अहमपि सुखम् आसीदो भवामि’ इति अस्मिन्
 म्यात्सुखम् । उपविष्टसुखमनुभवामि इत्यर्थे [“पादपच्छायाविरचितविनायकस्य
 विनायके” (ता., न., म.)—“पादपच्छायायां विरचितव्यावृत्तस्य नैवशम्
 चासने” (ता. वि.)] ।

NOTES

1. (a) उत्साहप्रमाणम्—इतन्ना वार्ता account or प्रज्ञप्ति news.
 “वार्ता प्रज्ञप्तिज्ञानम्” । The Jester refers to the news “सङ्कोचवृत्त-
 दमरुणम्” with which the General entered. The news is tempt-
 ing to a hunter—it is an उत्साहप्रमाणम् । May such news cease
 to come (अस्वप्नम्) ।* (b) अस्मिन् will refer to the past. The
 Jester does not care for the past, he wants no such news in
 future

2. परिजनम्—जन has प्राणवेकवचनम् । परिजने जन परिजन at-
 tendants. It means attendant^s at the chase i.e. the Yavana
 women.

3. (a) नियोगम्—नियुक्तानि अस्मिन् इति नि + युञ् + घञ्, अचिकरते =
 नियोग appointment, post, i.e. the door (b) अशून्यम्—न शून्य not
 vacant तम् ।

4 (a) निर्मलिकम्—The jester notices how the king sends
 away the General, the attendants the warder. He expects
 some confidential talk, and remarks “कृतं भवता निर्मलिकम् । e
 now tell me what you have got to say, there is none to over-
 hear (b) पादप &c—वितरन्ने इति वि + तन + घञ्, कर्मणि = विनायकम्
 a canopy नादेन सह सनायकम् furnished with a master. Hence
 secondarily “taken care of” “looked after,” “well furnished”
 &c पादेन पिबति इति पाद + पा + क कर्त्तरि = पादप a tree, so called
 because it drinks (पिबति) sap from the earth with its roots
 (पादेन) । पादपस्य छाया पादपच्छाया । We do not say पादपानाम् be-
 cause that will give पादपच्छायम् in the center by the rule ‘दाया

* Adopted by Prof Gajendragadkar

कृन्त्ये" । तथा विरचितम् । इतन्— । तादृशं शिनातम् । कनधा— । तेन मनाद्यम् । इतन्— । तस्मिन् । Here the jester points to a particular stone-slab under the shade of a tree which by completely shutting out the sun very well serves the purpose of a canopy spread over the slab Prof Gajendragadkar justly objects to this reading saying that—"The shade is cast on the ground while the canopy is overhead" The objection cannot be met unless we suppose that by कनधा we mean by कनधा that which causes कनधा i. e. foliage This is hardly satisfactory The fact is all the readings available here are objectionable The time was early morning so the reference to पश्यन्त्याय is unintelligible Besides there are other serious objections against the other readings The suspicion is irresistible that originally the plain तस्मिन् शिनातम् was the text but subsequently qualifying epithets to शिनातम् were interpolated

5 (a) यावत् indicates dependence My sitting depends upon your sitting The शककार says यावत् is used in senses other than those mentioned [चन्दापि दृश्यते] । These have to be gathered from usage [b] सुखामेव —आस + शानच् = आसीत् seated सुखेन आसीत् indicates ease when sitting down We require ease while seated. Prefer सुखमासीत् । सदसुपैतिसमास ।

राजा—गच्छाप्रत ।

KING—Go in front

विदुषक—एदु भव' [एतु भवान्] । (उभौ परिक्रम्य उपविष्टौ) ।

VIDUSHAKA—Come your Majesty [The two go round the stage and sit down]

राजा—माधव्य, अनवाप्तचक्षु, फलोऽसि येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् ।

KING—Madhavya you are one that has not reaped the

benefit of his eyes as what is worth-seeing has not been seen by you.

विदूषकः—ने भव' अग्गदो मे वट्टइ [ननु भवान् अगूतो मे वत्तंते] ।

VIDUSHAKA—Why Your Honour stays before me

राजैति—'अयती गच्छ' इति याहि ।

विदूषेति । 'एतु' नाम् चट्टएय आनच्छतु ।

राजैति । 'अनवाप्तम्' अलब्धं 'अच्छो फल' द्रष्टव्यदर्शनं येन लप्साम् एषि ।

'येन' एवाम् 'येन' इति हेतौ अवाप्तम् 'तथा दर्शनीय द्रष्टव्य वस्तु 'न दृष्टम्' यदा 'येन' तथा दर्शनीय न दृष्ट स तम् अनवाप्तवत् फलोऽसि इत्यन्वयः । अस्मिन् पद्ये येन इति तथा इत्यनेन सनानाधिकरणम् । उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात् तच्छब्दी-पादान् नापेक्षते । यदि द्रष्टव्य न दृश्यते तदा किं फलं ते अवाप्ता इति भावः ।

विदूषक इति । राजोक्तिम् असहमान आह 'ननु' दर्शनीयानाम् अयदो 'भवान्' मे 'अयत' सम्मुखे 'वत्तंते' तत् किं इदा आत्य न दृष्टं नया इति ?

NOTES

1. अनवाप्त &c.—अव + आप + क्त कर्मणि अवाप्तम् obtained चट्टे इति अव + उप्ति [पी] कर्त्तरि = चट्टु that which declares—Eye. न अवाप्तम् अनवाप्तम् । अनवाप्त अलब्ध फल एव । वट्ट— । Or—अवाप्त चट्टुफलं येन । वट्ट— । न अवाप्तवत्तु-फलम् । We do not get चट्टुफल because the विस्मर्त्तु- in चट्टु is प्रत्ययम् । ['अट्टे रिद्ध' इति शिखात् उप्तिहेति सावधानुक्तम् । तेन न ख्याम्] ।

२. ननु—Implies आदेव । How can you say I have not seen what is worth seeing? Even now your majesty stays before me, and Where on earth is there a better looking person?*

राजा—सर्वः कान्तमात्मोयं पश्यति । अहं तु ताम् आश्रम-ललामभूतां शकुन्तलानधिकृत्य ब्रवीमि ।

KING—Every one sees his own as beautiful But I speak referring to Sakuntala the very ornament of this hermitage

विदूषकः (स्वगतम्)—होदु से अवसरं च दास्यमिं [भवतु अस्मै अवसरं न दास्यामि] । (प्रकाशम्) भो वयस्य, ते तावमकण्णया अवभ्यञ्जोया दिमति [भो वयस्य, ते तावमकण्यका अभ्ययेनीया दृशते] ।

VIDUSHAKA [Aside]—Well I will not give him scope [Aloud] Well friend it seems a hermit's daughter has to be wooed by you !

राजोक्तिः । 'सर्वं आत्मीयं स्वजनं 'कालं' मनोहरं 'पश्यति' । अत्र खलु स्वमात्रेण दर्शनीयं मन्यते । 'अहं ते ताम आश्रयाम्य' अथ तपोवनस्य 'लज्जामभूता' भूयश्चन्द्रापाम् ["विषे धामनि भूयार्थं लज्जामेति तुषेभ्यस्तम्" इत्यनिकाशकोष] इत्यन्नाम अभिक्रम्य लघोरुक्तं 'प्रवीणि' । इथा ते अत्र यत् संवत्सरा न दृष्टा ।

विदूषक—इति । 'स्वगतम्' आत्मगतम् । 'भवतु' अयं तावत् एव प्रवृत्तं किन्तु अहम् 'अस्मै अवसरम्' अभिप्रायस्य प्रसरं न दास्यामि । अभिप्रायं विनिश्चय एव इत्यन्नाम आश्रयात् निवर्तयिष्यामि । 'प्रकाशम्' लज्जाशब्द—'भो वयस्य' अतिशय्य संवत्सरां तत्र 'तावमकण्यका' तपोवीः ब्राह्मण्यमासी 'अभ्यञ्जोया' प्रदर्शनीया दृश्यते प्रतिभाति । किमेतत् अनार्थं मे ?

NOTES

1. आश्रयम् &c—भवतु is सम like [तुष्य] । भूत आदौ प्राप्ते विभे मने मये" इत्यादि भेदिनी । लज्जाम् or लज्जामन्, is ornament लज्जामेन or लज्जाया समा लज्जामभूता । Those who hold that भूत means सम only when it is an उत्तरपद have to take it as निश्चयमात्रम् । For details here see under लघोरभूता in Act VI

2 [a] भवतु = An अव्यय indicating a sudden thought A resolution made there and then [b] अवसरमस्मिन् इति अव + स + च अक्षरस्य सञ्ज्ञायाम् = अवसर, an opportunity (c) The jester here makes up his mind (भवतु) to thwart the king अवसरं न दास्यामि—I will not encourage him

3 तापसकन्यका—कन्या एव इति कन्यका or कन्यिका। तपः अस्त्विति तापसः ascetic. अस्त्विति । तस्य कन्यका। Mark the impropriety Being a सविद्यः you wish to marry a Brahmana girl. The regulator of आचारः, you are going to violate आचारः।*

✓राजा—सखे, न परिहास्ये^० वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते।

सुरयुवतिसम्भवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतम्।

अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमल्लिकाकुसुमम् ॥८॥

KING—Friend, the mind of Puru's descendants does not lean towards that which should be avoided. Like a Navamallika flower loosened and fallen on an Arka tree, that hermit's daughter is really born of a celestial nymph but found when abandoned

विदूषकः (विद्वस्य)—जह कससवि पिण्डखज्जुरेहिं उब्बे-
जिदस्स तिन्तलीए अहिलासो भवे. तह इत्थिभारअणपरिसोइणी
भवदी इअं अस्स भत्थना [यथा कस्यापि पिण्डखज्जु रैरुहे जितस्य
तिन्तिल्याम् अभिलाषी भवेत् तथा स्त्रोरखपरिभोगिणी भवत
इयमभ्यथना]।

VIDUSHAKA (Laughing)—Just as of some one troubled with dates there might be a desire for tamarind, so is this longing of Your Honour that enjoys the very gem of women.

राजेति । 'पौरवाणां पुरुवंशोयानाम् आर्यं 'मनः परिहस्ये' वस्तुनि अर्कस्ये विषये 'न प्रवर्त्तते' । यदि शकुन्तला सविद्ये परिहस्येया स्यात्, मनः प्रवर्त्तितव न स्यात् ।

सुरेति । अन्वयः—शिथिलम् अर्कस्योपरि च्युतं नवमल्लिकाकुसुममिव उज्झिताधिगतं सुरयुवतिसम्भवं किल तत् मुनेरपत्यम् । व्याख्या—'शिथिलं' हन्नात् अटम् 'अर्कस्ये' (आकन्दस्य इति भाषा) उपरि च्युतं पतितं 'नवमल्लिकाया कुसुममिव' पुष्पमिव

* Adopted by Prof Gajendrakadkar.

आदी 'उज्झितं' माला त्यक्त पद्यात् 'अधिगतं सुनिना प्रादत्' सुरयुवति 'अधरा' मेनका 'सम्भव' कारण यस्या 'किन्' 'तादृशमेव' 'तत्' मदभिलषितं 'सुने' कथस्य 'अपत्य' कन्या शकुन्तला । 'अस्मिन् सम्भवा इष्ट कथे परिहायाः' ।

विदूषक इति । राजकी अनादरप्रकाशार्थं 'विदुषा' ईषदुष्टैर्दंशत्वा आह 'यथा' यदत् 'विदुषाखजुरै' अतिसपुरे खजूरभेदे 'उद्धोजितस्य' दीदितस्य जातादधि 'हस्यापि' जनसा 'तिलिन्याम्' अस्मरसायां चिन्तायाम् 'अभिलाषो मवेत्' ज्ञान स्यात् [सम्भावनायां लिङ्] तथा तदत् 'स्वीरवानि' परस्त्री 'परिभोक्त' शील यस्या तस्या भवत् 'इदम्' एषा तर्पस्त्रिकन्यापरिष्वस्यविषयिणी 'अभ्ययना' प्रार्थना । आस्ता तावद-परिहायाः एव शकुन्तला । किन्तु यानि रमणीयानि ति अन्तपुरे सन्ति तेषामयत् तुष्टय यनवासिनो । तत् व्यजाता मयामाकाङ्क्षा इति भावः । ['स्त्री' (-, वि-—'एन पुरस्त्री'— (त न्या म) ॥ परिभोसिष्य' (त न्या)—' परिभाविष्य' (रा वि) ॥

NOTES

1 (a) सुरयुवति &c — युवत् + ति स्त्रियाम् = युवति a young woman सुराया युवति a heavenly maiden ; e an अस्मरस्, referring to मेनका । (b) किन्—वाचीयाम् or अवधारणे । (c) अपत्यम्—म पतनि पितर अनेन इति नञ् + पत् + यत् करणे वाङ्मूलात् that which prevents the ancestors from going to hell, i.e. progeny (d) तत्—That i.e. the one of which I am speaking Here यच्छब्द is not necessary प्रकान्तादस्यां यच्छब्दोपादन नापेक्षते । (e) उज्झित &c—Abandoned (by the mother and found by the sage), "पूर्वकार्णिक—" इति कर्मधा—, The mention of सुर and also a descent from a higher to a lower region suggests the high pedigree of the girl The match will therefore give an exalted rank to the race of पृथु । Again सुरयुवति shows that even if the father were a Brahmana, the girl would be marriageable because "असुरदंशत-सम्भवा" । Hence the jester's attack fails from the social as well as the moral point of view

2 Remark—Note how the gender changes with the objects compared Thus (1) सुरयुवति and नवसंज्ञिका both in the feminine.

this is necessary in speaking of the mother (ii) कुनि and पृथ्वी both masculine and represent the father (iii) पृथ्वी and दुग्ध both in the neuter ; this is proper because the progeny being undefined as son or daughter it should be represented by a general name (पृथ्वी) . Again the circumstances are similar too—(iv) सुगुणति is high, कुनि is low, so also नवमल्लिका is high and पृथ्वी is a low shrub. —(Akanda), (v) उच्चैर्भूत by the higher one and अधीयत by the lower, so also सिद्धि from the higher one and च्युत on the lower

2 (a) N B.—Navamallika Sirisha (Act I—ante) and Patala flowers are Kalidasa's favourites in all his works

3 (a) The jester now attacks from another side He ridicules the king's taste (b) विद्वन्—It is the laugh of ridicule * (c) उद + विज् + शिच् + क्त कर्मणि = उद्विजित troubled पिष्टसुतुर is very sweet, too much of sweet things produces disgust and causes loss of appetite Then chutni of tamarind is welcome (तिनिव्यासभिलाष) . But then that is for a moment only Then chutni is not eaten for its own sake, but only to whet the appetite for the sweets Such seems to be case with you now * (d) स्त्रीरत्न &c —“जाती जाती यद्वत्तद्वत् तद्वन्निति कथने” . स्त्रीरत्नानि the best of the female sex No निवारण, no prohibition of वधोसनात् because निवारण takes place only when three things are mentioned, viz (i) the whole, (ii) the part, (iii) the special property that separates the part from the whole These do not occur here स्त्रीरत्न + परि + भुज् + शिनि कर्त्तरि ताच्चील्लि = स्त्रीरत्नपरिभोगी (शिनी वाहुलकात् भोगार्थं कुलम्) or परि + भुज् + घञ् = परिभोग . स्त्रीरत्नपरिभोग . स अस्ति यस्य इति मन्वर्धोव इति one who habitually enjoys the company of the best of the female creation. तथा ; (e) The jesters' point is — The incomparable beauties in your harem are the sweets You have had too much of them To improve your appetite for them you desire this tamarind or the her-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

mit's daughter for a change I understand you ' You will soon renounce her and go back to the beauties of the harem with greater ardour Now, think if that would be either honourable on your part, or, just with regard to this simple maiden of the forest

4 Readings—[a] एन पुरस्त्रोरव is more definite, but स्त्रोरव alone too leaves no doubt as to who are meant [b] परिभाषिन् one who despises does not suit the context

राजा—न तावदेना पश्यसि येनैवमवादी ।

KING—You are not indeed looking at her, hence you have said so

विटपकः—तं क्व रमणिञ्जं जं भवतो वि विस्मयं उपादेदि [तत् खनु रमणीयं यत् भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति] ।

VIDUSHAKA—That must be charming indeed which excites even your admiration

राजा—वयस्य किं बहुना—

✓ चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्वयोगा
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुविभुत्वमनुचिन्त्य वपुष तस्या ॥ ८ ॥

KING—Friend, what use saying much ? Considering the Creator's power and her person, she seems to me a second creation of a gem of a woman, endowed with life by the Creator after delineation in a picture, or perhaps mentally with an assemblage of the beautiful

राजिति । 'एना' अकुमला 'तावत् न पश्यसि देन' हेतुना 'एवम् अवादी' उक्त-
वानमि [अद्यतने भूते नुङ्] । न हि सा तत्रायती वर्तते अतएव एवम् उच्यते तया ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

प्रतिमाभवत् ॥ - तिल तिल समानोय रवानी यदिनिर्मिता । तिलोत्तमेति तत्तदा न्न
 चर्को पितामह ॥ - गच्छ सुन्दोपसुन्दाम्भानसुराभ्यां तिलोत्तम । प्रादंनोदेष ददेव कुर
 भद्रे प्रलोभनम् ॥—Mahabharata, such was her loveliness, that
 Siva put forth four heads and Indra a thousand eyes to have
 a good look at her Compare—“इदं कामस्य चाख्यं गतया पार्श्वतस्तथा ।
 अन्वदक्षितपद्माच्च दक्षिण निरुत्त सुखम् पृष्ठतः परिवर्त्तन्त्या पश्चिमं निरुत्त
 सुखम् ॥ गतया चोत्तर पार्श्वमुत्तर सुखम् ॥ महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पृष्ठतः
 पार्श्वतोऽप्यतः ॥ रत्नानानां विशालानां सहस्र सर्शोऽभवत् ॥—Mahabharata.
 Cp. Kalidasa's description of Urvashi's beauty—“अस्याः कर्णिकी
 प्रजापतिरभूच्चन्द्रोऽनुकान्तिपदः शशकैकरसः स्वयम्भुवदनी नामोऽनु उपाहर । वेदाभ्यास-
 जडः सद्यः तु विषयहास्यकौतूहली निर्मातुः प्रभवेन्द्रोऽहरभिदं रूपं पुरासी सुत् ॥”

4. Reading—The sloka is a knotty one. No two com-
 mentators agree in their explanation. Raghava's construction
 is—(शकुन्तला) विधिना विधौ निवेश्य परिकल्पितसन्वयोऽया नु । रूपोद्घर्षेण मनसा
 कृता नु । धातुविभुत्व सस्याः षपुथ अनुचिन्त्या सा स्त्रीरवष्टि नै अपरा प्रतिभाति ।
 अपरा जगद्स्त्रीरवष्टिक्वित्तया । Vidya-sagara construes—(शकुन्तला)
 विधिना विधौ निवेश्य परिकल्पितसन्वयोऽयाः नु रूपोद्घर्षेण मनसा कृता । धातुविभुत्व
 सस्याः षपुथ अनुचिन्त्या नै सा अपरा स्त्रीरवष्टि प्रतिभाति । अपरा—जगद्विद्वत्तया ।
 Our explanation (see Tika) gives this sense—Thinking of her
 loveliness I cannot conceive how it was possible for विधि to
 create her. But when I remember that विधि is omnipotent, I
 fancy that like celebrated स्त्रीरव, created for the destruction
 of सुन्द and उपसुन्द, we have here another स्त्रीरवष्टि in Sakuntala;
 but this time, for greater perfection, if possible, it is ब्रह्मन् him-
 self, and not his mental विश्वकर्मन् that did the work. Even he—
 had to draw a picture first and then infuse life into it, or
 perhaps, for such delicate work, he found his hands too coarse
 and did it all with his mind though the materials employed,
 were the same as previously used by विश्वकर्मन् viz. the assemb-
 lage of all that is beautiful in the universe* The result has
 been a lovelier production than तिलोत्तमा herself. Note the two

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ways how he explains the additional loveliness First - Implements are the same (hands), the mode of work is different (विधे निवेग्न &c) Second = Material the same (रूपोद्भवा), the Implements are different (mind and hand) Of course there is this additional common difference that in one case the servant (विश्वकर्मान्) works, in the other the master (पति) himself Prof Gajendragadkar while adopting my explanation, notes a defect, viz तिलोत्तमा was not the creation of विधि but of विश्वकर्मान् । This is immaterial Even though shaped by विश्वकर्मान् she was none the less the creation of विधि whose agent विश्वकर्मान् was in the matter Thus - "ततः पितामहं श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचनदा मुहुर्त्तमिव सञ्चिन्त्वा विश्वकर्मान्कमाह्वयत् । ज्वादिदेश पितामहं । सन्त्यतां प्रायनीर्यका प्रमदं वि महातया ॥" - Mahabharata

5 Reading—If my interpretation is accepted, the reason for adopting my readings are obvious, वसन्ततिलका is the metre.

विदूषक—जइ एव्व पञ्चादेसो दाणिं क्ववटीणं [यटि एवं पत्त्यादेश इदानीं रूपवतीनाम्] ।

VIDUSHAKA—If so, now comes a dethronement of all beauties

राजा—इदञ्च मे मनसि वर्त्तते ।

✓ अनाघ्रातं पुष्पं किरुल्यमन्नू न कररुहैर
अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्त्रादितरमम् ।

अम्बण्डं पुण्णानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जानि भोक्तारं कामिच्च समुपस्यास्यति विधिः ॥२०॥

KING—That is just what is in my mind [Or—This too is in my mind] Her faultless beauty is a flower not yet smelt, a tender leaf not yet plucked with the nails, a gem not yet bored, as if the very fruit of merits not yet divided I know

have उपक in the first two lines (see वातेरित &c Act. I) and लक्षणे in the third (see हृषिकर् Act I)].

विदूषकः—तेन हि लघु परिताभदू एं भवं । मा कस्सवि
तवस्मिणो इद्दुदीतैलचिक्रणसौस्मस्स हत्थे पडिस्सट्ठि [तेन हि
लघु परिवायतामेनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विनः इद्दुदी-
तैलचिक्रणशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति] ।

VIDUSHAKA—Then you must rescue her quick. It must not be that she falls into the hands of some ascetic, with his head shining with Ingudi-oil.

राजा—परवती खुलु तवभवती ! न च सन्निहितोऽत्र
गुरुजन ।

KING—But she has a master and her superior is not at hand here.

विदूषक इति । तेन हि यथेव तदा 'भवान् एना' इदुन्ता 'लघु' भट्टिति 'परिवायता' रथतु । कुतोऽसा भवन्दिदाह—'इद्दुदीतैलेन चिक्रण' नस्तस्य 'शीर्ष' मस्तक यथा तादृशस्य, अन्तन्त इदुन्ताया 'अयोग्यमा इदर्थ' कस्यापि तपस्विनः 'हस्ते' सा पतिष्यति' तेन ऊटा तदभोग्या भविष्यति ["हस्ते पतनम्" इति लौकिकीति] इति 'मा' मा भूत ॥ [तैलचिक्रण (त-, न्दा-, न) "तैलमिदचिक्रण" (रा-, वि-)] ।

राजेति । 'तवभवती' शकुन्ता 'पर.' अन्त- अस्ति कस्या प्रभुत्वेन इति 'परवती' पराधीना 'खुलु' । 'गुरुजन' देव सा परवती स 'च अत्र' अस्मिन् तपोवने 'न सन्निहित' न उपस्थित । अतो लघु परिवाय न सम्भवति ।

NOTES

1. तेन हि etc.—The last line of the king's speech raises before the jester the picture of an ascetic marrying Sakuntala. He thinks that that would be calamity, and urges the king, to rescue her from such a fate * In "तैलमिदचिक्रण" मिद is superfluous.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. वरवती &c —The king points out that nothing can be done in a hurry. She is not her own master Her father has to be approached, but he is away Who knows that by the time the sage comes back, some ascetic not woo and win her of that some one is not even now negotiating her marriage with the sage where he is now Indeed this is the problem in the solution of which the king wants the help of the jester (विशालीण भवता महादेन भवितव्यम्—Ante)

विदूषकः—अथ भवन्तं¹ अन्तरेण कीदृशी मे दृष्टिराद्यो [अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृशं अस्या दृष्टिरागं] ।

VIDUSHAKA—Well, what was the expression of her eyes towards your honour ?

राजा—निसर्गादिव अमगलभस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु—
यमिमुखे मयि संहतमीक्षितं हसितमन्यनिमित्तकतोदयम् ।

विनयवारितस्तृप्तिरतस्तया न विवृता न च संवृता ॥११॥ ✓

KING—A hermit's daughter is indeed naturally unobtrusive Yet she gazed at me, but I facing her the glance was withdrawn, she smiled, but as if the smile arose from some other cause Hence her love, with its course stopped by decorum, was neither revealed nor concealed

विदूषेति । 'अथ' पञ्चान्तरे, गुणजनस्य अमगलानपचं पृच्छामि 'भवन्तमन्तरेण' भवन्तं प्रति ["अन्तरान्तरेणयुक्तं" इति द्वितीया] अस्या शकुन्तोदा 'दृष्टिरागं' नीवमीति 'कीदृशं' ['अथ' (त, न्या-, म)—'अत' (रा-, वि)] 'भवन्तमन्तरेण' (रा, वि-, म-) 'तवीपरि' (त-, न्या-) ॥

राज्ञेति । 'तपस्विकन्यास्यो जन निसर्गात्' प्रकृत्या [द्विती पद्यमी] 'एव अमगल्भ' यद्वीटपृष्ठभाष । 'तथापि तु' अमगल्भत्वेऽपि ।

अभोति । अन्य - मयि यमिमुखे संहतं तथा ईक्षितम् । अन्यनिमित्तकतोदयं हसितम् । अतो मदनी विनयवारितस्तृप्ति न विवृता न च संवृता । व्याख्या—मयि

अभिमुखि' तस्या दशनैवो मति 'महत्' परावर्ति'त यदा तदा 'तथा' इत्यन्त्या 'इदिव'
 दृष्टम् [भावे क] । 'अन्यथात्' महभिद्यात् 'निमित्तात् कारणात् 'उदय' चाभिर्भाये
 यस्य, हामस्य, तत् यदा तदा तथा 'इमित' हाम-कृत [भावे कः] । 'एत' मदन'
 कन्दप'. 'विनयेन' सुमित्रया 'वारिता' निरुद्धा 'इति' प्रसरो यस्य तथाविध' सन् 'न
 विदुत' प्रकाशित 'न च म इत' योपित । 'मयि ईदित' मतममच्च इतित्तत् तिन मन्वे
 सा अनुरक्ता । किन्तु ईदय म इत हासय निमित्तान्तरात्, इति तु उदासीनेति
 प्रतीयते । एष मति न जाने "कीदृशीऽस्या दृष्टिराग" इति भाव । ["इदितम्"
 (त- वि-, न्या-, म)—"ईदणम्" (रा-,) ॥ 'हृतीदयम्"—(रा-, वि-, म-)
 "कद्योदयम्" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1 अथ—An अथय । Suggests an alternative (विकल्प) ।
 "अथाद्यो मध्ये स्यातामधिकारे च महत्त्वे । विकल्पानन्तरात्प्रथमकार्तृयासमुच्चये ॥"
 इति मेदिनी । First, tell me if she likes you or not If you are
 liked (विकल्प), a solution is possible, even though the father
 be absent (b) अन्तरेण—Towards with reference to. An अथय ।
 Compare = 'देवो बहुमतीमन्तरेण महद्व्यालम्बन मनोऽदि'—Act V (c)
 दृष्टिराग—रज्यते अनेम इति रज्ज् + घञ् करणे = राग colour, i.e. expres-
 sion, पश्यत्यनया इति दृष्ट् + क्तिन् करणे = दृष्टि । तस्या राग the expres-
 sion of her eyes (d) With the reading अथ for अथ take अथ
 as द्वितीयार्थे तन् । अत्रभवन्म towards your honour

2 (a) निस्रयात्—निस्रयां सज्यते इति नि + सज् + घञ् कर्मणि = निस्रया
 nature तस्मात् । (b) प्रगल्भते इति प्र + गल् भ + अच् कर्मणि = प्रगल्भः
 forward, out spoken न प्रगल्भः ।

3 (a) अभिगत मुखमस्य अभिमुख, बहु— । तद्विन् । भावे
 ०सी । (b) अन्यत् निमित्तम् some other cause कर्मधा— । तेन हत' ।
 इतत् । तादृश उदयो यस्य, तत् यदा तदा । (c) विनय-—वि + नी
 + अच् भावे = विनय discipline. इ + विच् + क् कर्मणि = वारिता checked.
 विनयेन वारिता checked by decorum तादृशी इतिर्धेयः । (b) The
 sense is—I may say she betrayed love, because she glanced
 at me But then she withdrew the glance when I faced her'

which is not encouraging. Again, her smile may raise hopes, but fortunately it did not refer to anything of mine. So I can say neither that she loved me, nor that she does not. The metre is द्रुतविरलम् ।

विदूषकः—एष कस्य दृष्टमेत्तस्मिन् तुह अङ्गु अरोहति [न खलु दृष्टमात्रस्य तव अङ्गु अरोहति] ।

VIDUSHAKA—Indeed she cannot sit on your lap, just as you are seen. [Or—She does not sit on your lap just as you are seen ?]

राजा—मिथः प्रस्थाने पुन गालीनतयापि कामम् आविष्कृतो भावस्तत्रभवत्या । तथाहि—

दर्भाङ्गुरेण चरणं चत इत्यकारुडे
तन्वो स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसोद्विहृत्तद्वदना च विमोचयन्ती
शास्त्रामु वल्कमसक्तमपि ध्रुमाणाम् ॥ १२ ॥

KING ~ But when parting from each other, emotion was clearly betrayed by her ladyship even through bashfulness. Thus, having gone only a few steps the slim one stopped without occasion, saying her foot was pricked by a Kusa shoot and stood with her face, turned back releasing her bark garment though not caught in the branches of trees.

विदूषेति । प्रथमदर्शने एतद्विषयं दर्शयाम् । दृष्ट एव इति दृष्टमात्रम् [निरस्य-ममासौ—समूहस्य मत्कादि] तस्य, दृष्टमात्रं 'तव' न तु मध्यक्, सन्निहितमा 'न खलु अङ्गु अरोहति' । यथा—परिहामोक्तमेतत् । 'दृष्टमात्रमस्य तव अङ्गु' न खलु 'आरोहति' ? इति काकु । दर्शनेमात्रमेव अङ्गु अरोहति इतीव न अभिप्रायः प्रतिभानि ।

राजैति । 'मिथः' अन्वयः 'प्रस्थाने पुन' गमनकाले त [पुनर्, इति भेदे] 'तवभावत्या' अङ्गुलनया 'गालीनतयापि' अङ्गुलपरि मञ्जा तथा यत् कृतं तेषां, 'कामम्' अन्वयं 'भाव' अनुमानं 'अविष्कृत' अक्षीकृत । 'तथाहि'—

, दमेति । अन्वय — तन्वी कतिचिदेव पदानि गत्वा अकाण्डे दर्भाङ्, रेण चरत् इत इति स्थिता, दुमाणांशाखासु असक्तमपि वल्कल विभोचयनी विवृतवदना च आसीत् । व्याख्या—'तन्वी' कशाङ्गी शकुलला 'कतिचिदेव' न तु बहूनि 'पदानि गत्वा अकाण्डे' अनवसरे ["काण्डयावसरे वासे" इति धरणि] मिथ्यैव इत्यर्थे 'दमेसा' कुरता 'अङ्क रेण' सूच्या 'चरणे' इत 'पादो विवृत' इति एवमुक्त्वा 'स्थिता' तिदला आसीत् । 'दुमाणां' इत्याणां 'शाखासु असक्तमपि' अपरिलग्नमपि 'वल्कल' लग्नमिव विभोचयनीं शाखामुक्त कुर्वती सती विवृत' पराङ्मुख मदमिमुखमिति यावत् वदन' सुखे यसा तथाविधा च आसीत्' ज्ञाता ॥ भूयोऽपि मां दृष्टमिच्छन्ती लज्जया सखीष्व स्वच्छामनावेद्य यत् व्याजमाचरितवती तेनापि च भाव आविष्कृत इति भावः ॥

NOTES

1 (a) दृष्टमातस्य—“मात्र कार्तेषोऽवधारणे” इत्यमरः । Hence अवधारणे । दृष्टमातस्य is the neuter by the rule “परवर्तिष्ठ इत्यतः पुह्वयो” । But कालिदास has elsewhere विदमाव in the sense विद एव in the masculine We avoid मातस् स्वार्थे because “वलन्तान् स्वार्थे”— restricts it to words ending in वत् only, such as यावत्, तावत् &c (b) खलु—Implies अवधारण or प्रश्न । If अवधारण, explain—No woman sits on the lap of one who is but seen only once If प्रश्न, then the remark is sarcastic—Oh ! She does not sit on your lap as soon as you are seen ! Is that makes you doubt her love ?

2 मिय &c —(a) Here the king refers to more positive indications of love (b) पुन—Shows the difference (भेद) । The previous indications were vague but (पुनर्) these are more decisive (c) शालीनतया—शालाप्रवेशनम् अर्हति इति शालाप्रवेशन + खञ् = शाला + खञ् = शालीनम् in the neuter The उत्तरपद (प्रवेशन) disappears by निपातन in the rule “शालीनकौपीने अष्टाकाव्येयो”— शालीन and कौपीन are irregularly obtained in the sense अष्ट and अकाव्य respectively “अष्ट अग्रम् (shy) खञ् प्रथम उत्तरपदलोपनिपात्यते” - Vṛttikara. Hence literally, शालीन means one who deserves to keep inside his room, i.e. one who does not know

the ways of the world—Bashful तप्यभाव गान्धीनता । We take it in the neuter, because if we derive first गान्धीना in the feminine we shall not have पु वदभाव with तन् प्रत्यय । (d) अपि—गर्हाणाम् । The force is—Through bashfulness she could not disclose her wish to her friends The ruse she adopted was through bashfulness Even thus she betrayed herself

3 (a) अकाम्—न काम् अकाम् no occasion तस्मिन् । (b) श्रियता—श्या + ञ् कर्त्तरि stopped (c) कति—किम् + इति । चित् । san अत्राय having here the sense of अपि । कतिचित् = कति अपि, i.e. an indefinite few (d) The metre is बहन्तिलका ।

विदूषक—तेन हि गृहीतपादेषु होहि । किं तु ए
उवचणं तवोवणः त्ति पेत्तामि [तेन हि गृहीतपादेषु भव
कृतं त्वया उपवनं तपोवनमिति प्रेक्षे] ।

VIDUSHAKA—Well then be provided with provender I see then the penance-grove has been turned by you into a pleasure grove

राजा—सखे, तपस्विभिः कथित् परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय
तावत् केनापदेशेन पुनरायमपटं गच्छामः ।

KING—Friend, I have been recognised by some of the ascetics, think then with what pretext I may again visit the hermitage

विदूषकः—को भवरो भवदेशो तुम्हायं राज्ञाय [क अपरः
अपदेशो युष्माकं राज्ञाम्] । नीवारच्छट्टभाभं यम्हायं उवहरन्तु
ति [नीवारपट्टभागम् अस्माकम् उपहरन्तु इति] ।

VIDUSHAKA—What other pretext for you, kings? Be it this "Let the anchorites bring our sixth part of the wild grains"

विदूषेति । तेन हि' उच्यते तदि' गृहीत' कथितं पादेषु' गन्तुः पथि साधु वन्द्य
येन तादृशो भव' । गन्तुन्त्यायपात् लक्ष्यात् त्वया न निश्चितं किन्तु तत्प्रति-

कुमारश्चो पहिहारभूमिं उवदिदा [जयतु जयतु मर्त्ता । यती
हो ऋषिकुमारको प्रतिहारभूमिम् उपस्थितौ] ।

(Entering) WARDER—Be victorious, Sire, be victorious.
(Or—Prosper, let Sire prosper). Here, two hermit youths
have approached the ground at the door

राजा—तेन हि अविलम्बितं प्रवेशय तो ।

KING—Then let them enter without delay

दौवारिकः—एसो पवेसेमि [एष प्रवेशयामि] (निक्रम्य
ऋषिकुमारकाभ्यां सह प्रविश्या) इदो इदो मभन्ती [इत इतो
भवन्ती] ।

WARDER—Here, I am letting them in (Going out and
reentering with the hermit youths) This way, Sire, this way.

गजति । ('कणं दत्ता' श्रुत्वा, 'षाड' 'धीरा' गभीरा 'प्रशान्ता' विराय ये
स्वरा कण्ठध्वनय' तौ उपसदिते ["इत्यभूत्तलचये" इति तृतीया] तपस्विभिर्भक्ति-
व्यम् । यथा धीरा प्रशान्ताश्च कण्ठस्वरा श्रुण्वन्ते, तथा मन्थितापमा चागता इति भाव ।

जयदिति । ऋषी धामू कुमारको चेति ऋषिकुमारको तापमयुवानौ 'प्रतिहारभ्य'
हारभ्य 'भूमि' देशम् 'उपस्थितौ' प्रथौ ।

तेनेति । 'तेन हि' मत 'तो' 'अविलम्बित' ऋषितेति यथा तथा 'प्रवेशय' । इत
इति । इ 'भवन्ती इत इत' अस्या दिशि उपसर्गं तम् अत्र राजा आसी ।

NOTES

1. धीर &c — धीर is deep Compare "प्रमथमानाणं च धीरनादिनीम्" ।
धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्वी is like जटाभिस्तापस । Such voice, like matted
locks, indicates तपस्वी । Hence इत्यभूत्तलचये इतीया ।

2 प्रतिहार &c — प्रतिह्रियन्ते राजसकाश नीयन्ते जना अर्थात् इति प्रति +
ह + घञ्, अपादाने — प्रतिहार the gate तस्य भूमि ।

3 अविलम्बितम्—विनन्दितं विलम्ब । भावे क्त । अविलम्बितं विलम्बितं यद्यिम्
कर्माच्च तत् यथा तथा । वङ्— ।

4 एष,—Implies instant execution

(उभौ राजानं विलोकयतः) । प्रथमः—अहो दोषिमतोर्गपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुत.—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्व भोग्ये

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति ।

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणहृन्दगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥१४॥

(The two took at the king) FIRST HERMIT—Oh ! The attractiveness of his person though resplendent ! Or this is befitting in this one that does not differ much from the sages. (Do you ask) how ? By him too residence is taken up in an Asrama which is open to all for enjoyment He too gleans penance every day through his engagement in protection. Perfect control of self and surroundings as he has, his too the holy appellation Muni—only preceded by the word Rajan—sung by a couple of bards, constantly reaches the heavens

अहो इति । 'अहो' आश्चर्ये अन्वयम् । 'दोषिमतोर्गपि' तेजसा भासुरस्यापि अस्य 'वपुषः' 'विश्वसनीयता' विश्वासयोग्यता । 'अस्य भासुरमपि वपुः विश्वासमुत्पादयति भय नैव जनयति इत्यर्थः । 'अथवा' नैतदाश्चर्यम् । 'उपपन्न' युक्तमेव 'एतदस्मिन् ऋषिभा' कणादिभा [अन्यार्थभिन्नशब्दयोगात् पञ्चमी] 'नातिभिन्ने' अनतिभिन्ने अवि-कल्पे [नञर्थे न नञर्थेन 'सुपसुपा' इति समास] 'राजनि' दुयम्नो । ["एतदस्मिन्" [त-, न्या-, म-]— "एतत्" [रा-, वि-] ॥ "ऋषिभ्यो नातिभिन्ने" [रा- वि]— "ऋषिकल्पे" [त-, न्या-, म-]] ॥

अधीति । अन्वय —अमुनापि सर्वभोग्ये आश्रमे वसति अध्याक्रान्ता । रक्षा-योगात् अयमपि प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति । वशिनः अस्यापि केवलं राजपूर्वः पुण्यं मुनि-रिति शब्द चारणहृन्दगीतं मुहुः द्यां स्पृशति । व्याख्या—'अमुना'राज्ञा 'अपि' अविद्या इव 'सर्वैः भोग्ये' व्यवहृतं च 'आश्रमे' गृहस्थाश्रमे, ऋषिपत्ते तपोवने, 'वसति' वेदन

सुहृन् ["वसतो रादिवेज्जनो " इत्यमरः] 'अध्याक्रान्ता' अधिज्ञता । 'एतथो' प्रज-
पालने 'योगात्' व्यापारात् 'अयमपि' अश्विचिव 'ग्रन्थे तप' मुहुरत 'भविनोति' अजंयति
'वजिन' लोनेशस्य आत्मेशस्य च 'अस्यापि' अश्विचिव 'दिवन् राजन्' इति शब्द 'पूर्वो'
यथात् तादृश 'पुणः' पवित्र 'सुनिरिति शब्द' आसुया 'आरक्षयो' वैतानिकयो द्वि-
गायनयोर्वा 'दन्त' न' युग्मेन 'गीत' सन् 'सुहृ' वाग वाग 'टा' स्वर्गे स्पृशति' अधि-
रोहति । अश्विचिवायमायमवासी तपय्यश्मीन । भेदस्तु अय राजपूर्वको अश्वि
राजश्च' इत्येतावदेव । अतोऽहं त्रयीमि 'श्रावण्यो नातिभिन्नो राजनि' इति ।

NOTES

1. (a) उपपन्नम् &c —Sages are of august appearance, yet they can be approached with confidence. The king does not differ much from a sage. Hence, like that of sages his appearance too is confidence creating though august. The next sloka explains how he does not differ much from a अश्वि. *

2 (a) अध्याक्रान्ता &c —This is the first point of resemblance with a sage, viz the king has an आश्रम which is the resort of all. (b) वचायोगात् &c —Sages practice तपः. So does this king by his self-sacrifice in offering protection to his subject. (c) He too is वजिन like a sage. The sage is वजिन because he is जितेन्द्रिय । This king is doubly वजिन because he is जितेन्द्रिय and also holds kingdoms under subjugation "वज्र परवसे विपु" इति श्लोक । He is therefore entitled to be called a सुनि like the sages for, "दुःखिन्नुद्विग्नना सुखेवु विनतसुहृ । वीतरागभयक्रोध स्थितधीसुनिहृष्यन्"॥

(d) With these three points of agreement and only one differ-
-rance (केवल राजपूर्व,) he is truly अश्विभ्यो नातिभिन्न । (e) दन्त—रि is
duplicated and by निपातन becomes दन्त । "पूर्वपदस्य च अन्वयो निपा-
-यने । उभारपदस्य च अन्वयम्"—Bhashya. Neuter by usage श्लोकान् ।
"अद्वयसद्वचरिते लोकविज्ञाने दन्तमित्थापमख्यानम्" । Bards always (अद्वय)
appear two together सद्वचरित before kings. Hence they are
अद्वयसद्वचरित । Also they are लोकविज्ञान ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

द्वितीयः—गौतम, अयं स बलमित्सखी दुष्यन्तः ?

SECOND H —Gautama, is this Dushyanta, the friend of Balabhit Indra ?

प्रथमः—अथ किम् ?

FIRST H —Who else (Yes).

द्वितीयः—तेन हि,

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्शानसोमां धरित्रीम्

एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्राशुवाहुभुं नक्ति ।

आशंसन्ते समितिषु सुरा बहवैरा हि दैत्यैर्-

अस्याधिजैघ्रधनुषि विजयं पौरुहते च वच्चे ॥१५॥

SECOND H —Well then it is no wonder that this person with arms, long like the bar of the city-gate, alone guards the entire earth that has the ocean for its blue boundary, and that the gods, having rooted enmity with the demons expect victory in battles from his strung-bow as much as from the thunder-bolt of Paruhuta Indra (Or—from his strung bow notwithstanding that there is the thunder-bolt of Paruhuta)

गौतमेति । हे 'गौतम' किम् अयं स इतिह 'बहुभिद' इन्द्रस्य 'सखा' ['राजास-
सखिभाटश्च'] इति टच्] दुष्यन्त इति काङ् ।

अपति । अथ किम् इति स्त्रीकारोक्तिः । स एव इत्यर्थः ।

तेनेति । अन्वयः—तेन हि नगरपरिघप्राशुवाहुः अयमेक उदधिश्शानसोमां
कृत्स्नां धरित्रीं भुनक्ति, दैत्यैः बहवैरा हि सुरा समितिषु अस्य अधिज्येधनुषि पौरुहते
वच्चे च विजयमायसन्ते, [इति] यत् एतत् न चिदम् । यदा—सुरा समितिषु
पौरुहते वच्चे [सति] अस्य अधिज्येधनुषि विजयमायसन्ते च [इति] यत् एतत् न
चिदम् । व्याख्या—'तेन हि' यदि साक्षादिव पिनाकी अयमेव दुष्यन्तः तदा 'नगर-
परिघ' पुरागोला इव 'प्राय' हृददीर्घो वाह भुजौ यस्य सः [अथ विष्टिपदार्थे च हेतु-
प्रत्यास] 'अयम् एक, एकल 'उदधिः' सागर एव 'श्यामा' नीला 'सोमा' यस्य ताम्

["डाकुभाभ्यामन्यतरस्याम्" इति ठाप । उपसर्जनङ्गम् । ततश्चाप्] 'सित्वा' समवा 'धरिणी' सुव 'भुनक्ति' पालयति, 'देव्यै' 'असुरै, मरु' 'वड' 'रुट' 'वैर' विरीष-
 दीर्घा तथाविधा 'द्वि सुरा' देव । यतो वद्वैरौस्तत इत्यथ [द्वि द्विती च] 'समि-
 त्तिषु' बुद्धे बु दानवुद्धेषु 'अस्य' दुष्यन्तस्य 'अधिज्ये' दक्षगुण्ये 'धनुषि' पुरुहन्तस्य इन्द्रस्य
 इदं 'पाँद्वहन्तम्' ऐन्द्रम् । तस्मिन् 'वये' च विजयम् 'परिपगमवम्' 'आग सन्ने'
 सन्नावयन्ति विजयायसा म्वापयन्ति इत्यथ इति 'यत एतत् न चित' न आद्यर्थम् ।
 यथा—'सुरा' समितिषु वीरुहने ववे सति वचननाह्वय ["अथी चानादरे" इति चना-
 दरे भावत्वस्ये सभेमी] 'अस्य अधिज्ये धनुषि विजयमाप्तसन्ने' च [अथ भुनक्ति सुरा
 आगसन्ने' च इति समुच्चये चकार] इत्यादि प्राग्वत् ॥ सति एव विधे देहोत्कर्षे
 सर्वमेतत् सम्भवति इति भावः । | "समित्तिषु सुरा" [त-, न्या, वि-, म-]—"सुर-
 युवतय" [रा] ॥ "वद्वैरौ" [रा, वि-]—"मरुवैरौ" (त-, न्या-, म) ॥

NOTES

1. वलभित् &c —वल तदाखामसुर भिनसि दारयति वदं च त निहन्ति इति वल + मिद् + क्तिप्, = इलभित्, the slayer of वल; A proper name of Indra.

2 अथ हिम—This is a compound अव्यय indicating assent समुदापनम् ।

3. (a) उदधि &c—By the rule "उदकस्त्रीद स ज्ञायाम्," उदक becomes उद when leading in a compound which is a स ज्ञायाम् । Hence उदकानि क्षीयन्ती चक्षन् इति उदक + धा + क्ति अधिकरणे स ज्ञायाम् = उदधि the sea क्षीयन् + ड्राप्, स्त्रियाम् = क्षीमा boundary श्यामा क्षीमा श्यामक्षीमा blue boundary कर्मधा— । उदधि, श्यामक्षीमा यस्या' ताम् । (b) धरिणीम्—धरति इति धृ + इव क्त' र + डीष स्त्रियाम् (शौरादि) the earth (c) नगर &c—परिदृशन्ते अनेन इति परि + इव + चप्, कर्त्तव्ये = परिच the bar of city gates "परिदोऽन्धी धीगमेदे परिपाते, गैलेऽपि च" इति हेम । इव becomes च by the rule "परी च" । नगरस्य परिच । स इव प्राग्य long and stout like the bar of the city-gate, उपमानकर्मधा । गार्हपत्यो वाह यस्य । This gives the reason why it is not strange that this person lords it over the whole earth, and is invited to succour the gods With such powerful arms, all this is expected of

him. (d) भुनक्ति—guards "भुजोऽभवत्"—भुज will have चाकनोपद except when meaning to guard 'to protect' (चकन) ; Here the meaning is 'to guard' hence भुनक्ति not भुङ्क्ते । Compare "इभुजे पृथिवीपालं पृथिवीमेव केषलाम्" in the sense 'to enjoy' (e) चाकनो—They expect In this sense क म is always preceded by चा and is चाकनोपदो । "चाक सता वाक्यगति इवाङ्" has क with a different root चा + क स, which means to tell' and is कश्चेपदो । (f) समितयु—सभ्ययन्ति चासु इति सम् + इ + क्तिन्, चधिकरणे = समितयु battles

4 Reading—I have constructed the sloka differently from the commentators. According to the usual construction, the second half gives the reason for the first half. It is no wonder that his person &c because the gods expect &c. But then what purpose is to be served by तेन हि ? In fact तेन हि makes what has gone before the reason for what follows, Thus if this (चकम्) be the man then indeed (तेन हि) it is no wonder &c. Evidently the super-human physical development of the king has deeply impressed the speaker, and in wonder, he exclaims—O ! What arms ! Everything is possible in the happy possessor of these I have offered two constructions in place of the usual one—See Tika. The second seems better. It makes the king's bow superior to even Indra's thunderbolt. With धनुषि विजयमाय सन्ते, compare 'निदधे विजयान सौ चापि सीताश्च लक्षणे'—Raghu

5. Reading [a] समितायु सुरा seems better than सुरयुवतय because it is more natural to speak of the males of one country सुरा as in enmity with the males दैत्यै of another country—सुरा दैत्यैश्चरेण is perfectly natural सुरयुवतयोदैत्यस्त्रीभिर्बद्धवेरा may be tolerated some how, but सुरयुवतयो दैत्यैर्बद्धवेरा, is as absurd as सुरा दैत्यस्त्रीभिर्बद्धवेरा । वेराश्चरेण is not a feminine characteristic at all.*

[b] सक्तवेरा gives the same meaning, but seems to sin against

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

the style. आश सन्नि मन्तिषु सुरा सन्नवेरा makes the alliteration with the sibilants a little overdone, and spoils the वैदर्भीरिति which prevails in the sloka

उभौ (उपगम्य)—विजयस्व राजन् ।

BOTH H (Having approached)—Be thou victorious, O king

राजा (आमनात् उत्थाय)—अभिवाटये भवन्तौ ।

KING—(Rising from his seat)—I salute both of you

उभौ—स्वस्ति भवते । (फलानि उपहरत) ।

BOTH H ~ Blessings to thee (They offer fruits)

राजा (सप्रणामं परिगृह्य)—आश्रामिच्छामि ।

KING (Receiving with a bow)—I solicit commands

उभाति । 'उप' समीपे गत्वा 'उपगम्य' । विजयस्वति ['विजयस्वति जे' इत्यात्मनेपदम्] । असीति । 'भवन्तौ अभिवाटये' मनामि ।

स्वस्ति । भवते स्वस्ति' सङ्गुल भवतु ["नम स्वस्ति—" इति चतुर्थी] ।

फलानि । विरुद्धमेव राजदर्शन निषिद्धम् इति फलानि गृह्येत्वा आगतौ तौ तानि राज्ञे 'उपहरत' प्रयच्छत ।

रात्रेति । ['प्रथममेव' प्रथम्या सङ्घ 'परिगृह्य' फलानि स्वीकृत्य आह] ।

आश्रामिति 'आश्रा' निदेश योग्यम् 'इच्छामि' कृत्वा मन्त्रां तोषयामि इत्यम् ["आश्रामिच्छामि" [वि, म-]—"आश्रापयितुमिच्छामि" [रा]] ।

NOTES

1 विजयस्व—No enemy is referred to It is better taken as 'वक्तव्य' in the sense—'Do you prosper'

2 अभिवाटये—The merit accruing from salutation goes to the agent Hence "स्वस्ति" इति कर्त्तृनिर्वाहं क्रियाकर्त्तृ आत्मनेपदम् ।

3 फलानि उपहरत—Kings have to be approached with some sort of present "विरुद्धमेव नोपेयाद्राजान् उच्यते गृह्यम्" । Compare—

* Adopted by Prof Gajendragadkar

“ह्यद्भवीनमादाय घोषहडागुपस्थितान्”—Raghu. “सोपायनोपस्थितलोकपालम्”—Bhatti, &c

4 आज्ञापयितुमिच्छामि for आज्ञामिच्छामि is unnecessarily round-about. The king is impatient to serve. This is natural with him and has nothing to do with his love-affair

उभौ—विदितो भवान् आज्ञमसदामिहस्य, तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते—

BOTH—You are known to the dwellers of the hermitage as being here, so they request you —

राजा—किमाज्ञापयन्ति ?

KING—What do they command ?

उभौ—तवभवतः कर्णस्य महर्षेरसाविध्यात् रक्षांसि न दृष्टिविहमुत्पादयन्ति । तत् कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथौकियतामाश्रम इति ।

BOTH—That owing to the absence of his holiness the sage Kanva, Rakshasas are causing obstruction to our sacrifices So for a few nights, let the hermitage be graced by you, accompanied by your charioteer

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

KING—I am favoured

विदूषक (अपवार्य) एसा दाणिं अणुकला दे अब्भत्थणा [एया इदानीमनुकूला ते अभ्यर्थना] ।

VIDUSHAKA—(Aside)—Now this request is favourable to you

विदित इति । इह तिष्ठतीति 'इहस्य'. अत्र स्थित 'भवान्' आश्रमे सीदन्ति इति 'आश्रमसद.' तपोवनवासिनः. ("सुतुम्बुधिष.—" इति क्लिप्) तेषा 'विदित' ज्ञातः [वनमाने ऋ । "ऋष्य च वनमाने" इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी] । भवान् अत्र स्थित. इति सुतयो जागन्ति 'तेन' हेतुना 'ते भवन्तं प्रार्थयन्ते' — ।

तत्रेति । 'तत्रभवती' मान्दस्य 'महर्षे' कस्यस्य' सन्निधिरिव 'सन्निधाम्' समीपस्थिति ।
 'सन्निधाम्' दूरावस्थानात् (द्विती पञ्चमी) 'रक्षामि न इति सागच्छ विग्रह उत्पद्य-
 यन्ति' अत्रान्ति । 'तत्' तस्मात् 'कतिपया' का अपि अनिर्दिष्टस्य ख्या (कतिपयस्य
 अनिर्दिष्टस्य ख्यार्थे अत्युत्पन्न प्रातिपदिकम्) 'गन्तु' (अच् समासान् । अन्तमग्रीवे
 द्वितीया) 'सार्थिद्विनीयन्' सार्थिमहायन 'भवता आयम' कस्यस्य अनुपस्थिती अधुना
 'अनाद्य' अनाद्यक भवदुपस्थित्या 'अनाद्य' क्रियताम 'इति प्रार्थयन्ते' ।

विदूषेति । 'अपहृत्य' अन्ये अद्युतम् लडास्य आह ।

एषेति । 'एषा अभ्यशना' तपोवनवासिना प्राशना 'इदानीम्' अस्मिन् अत्रमये ने
 'अनुकूला' सपत्न्या, आयमप्रवेशदायिनी । ["एषा इदानीं ने अनुकूला अभ्यशना"
 (ग-, वि-, म)—'एष इदानीं भवतीऽनुकूली गन्तव्य' (त-, व्या-)] ।

NOTES

1. प्रार्थयन्ते—The nominative is आयमस्य which is got from
 आयमस्यम् by विभक्तिविपरिणाम । It is याच्ञार्थं hence द्विकर्मक, one कर्म
 being भवन्तम् and the other इति further down This इति refers
 to the whole of तत्र भवत क्रियतामायम ।

2 किमाशपयन्ति—This is an interruption The word प्राशयन्ते
 (they solicit) the king considers too high to come to him from
 the Munis, and he hastily puts in what he considers, the
 correct word आशपयन्ति (they command)

3 (a) सन्निध्यात्—सम् + नि + धा + क्ति भावे = सन्निधि presence
 सन्निधिरिव इति सन्निधि + धाञ् स्थाय = सन्निध्यम् । न सन्निध्यम् । नञ् लृत् । तस्मात् ।
 (b) रक्षामि—Rakshasas This also takes a स्थायिकप्रत्यय, viz अच्
 giving राक्षस in the masculine सानिध्य and राक्षस are instances of
 a स्थायिकप्रत्यय changing the gender of the stem—in the first
 from masculine (सन्निधि) to neuter, and in the second from
 neuter (रक्षामि) to masculine क्वचित् स्थायिका प्रकृतितो निङ्प्रवचनान्ति-
 यत्तम् । (c) यज् + क्ति कर्त्तव्ये भावे वा = इष्टि sacrifice विद्वन्ने अनेन इति वि
 + हन + क् कर्त्तव्ये घञर्थे = विघ्न obstruction. (d) कति &c —The वाचस्पत्य
 derives कतिपय from कति with अद्यच्, and the augment पुक् । But
 the rule "इदमचरमतस्याङ्गं कतिपयनेमाद्य" seems to be against this

There तय stands for अयच्, 10. अयच् प्रत्ययान्त words So तय includes कतिपय if कतिपय is अयच् प्रत्ययान्त, and then कतिपय needs no separate mention in the sūtra. The separate mention of कतिपय shows therefore that कतिपय is not अयच् प्रत्ययान्त at all. Besides, there is no rule to attach अयच् to कति or to have पुक्, either. The word is better taken as a primitive (अव्युत्पन्नवाति-पदिक)। Again, from the presence of बहु and नच in the rule "बहुगणवतुडति सखा" commentators argue that other words that remotely refer to सखा such as भूरि, कतिपय, &c are not to be taken as सखा। "अनियतसखावाचिनां चैव सखाकार्यं म्यात् तर्हि बहुगणयोरैव"—Jnanendra Bhikshu "भूर्यादीना निवृत्त्यथ सखासश्च विधीयते"—Vrittikāra, 'कतिपयश्चो न सखा'—Ibid. Hence कतिपया रात्रय समाहता इति कतिपयरात्रि + अयच् समासान् = कतिपयरात्रि in the masculine by the rule 'रात्राङ्गाद्वा पु सि'। "सखापूर्वं रात्रि क्रीडम्" does not apply because कतिपय is not a सखा as already remarked. For the same reason the समासान् affix अयच् has to be attached by धीगविभाग from the rule "अयच् प्रत्यन्तवपूर्वात् सामलोच" and not by "अहमर्षे कटिगसखातपुण्याश्चरात्रे"।* Prof Gajendragadkar adopts these details except he prefers कतिपया रात्रय यस्मिन् स कतिपयरात्रि काल — a बहुव्रीहि compound. This is objectionable, रात्रि is the most dreaded time for the appearance of ghosts &c Comp "सायन्तर्गं सवनकर्मणि" (Act III) Hence the compound should have रात्रि prominent in it. Prof G's बहुव्रीहि takes away its prominence from रात्रि।

The reason for Prof G.'s preference is that he thinks कतिपया रात्रय समाहता must make a द्विगु of कतिपया and रात्रय, whereas, कतिपय not being a सखा, a द्विगु is not available here.

In answer it may be pointed out that the idea of a समाहार is not restricted to a द्विगु। Witness समाहार in the इन्द् compound सकोकिलम्। In a तत्पुरुष the rule "तद्धिताद्यैस्तरपदसमाहारो च" does not mean सखा एव समस्यते समाहारो but सखा समस्यतेसमाहारो एव। Thus the right of कतिपय to lead, with समाहार implied, is not

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

affected. My exposition makes a कर्मधा—(not a रिग) of कतिपया and रावय. The idea being a collective one (समाहार) we have singular “अथवापि च दृश्यते • दीर्घं वाच समराच अराव । अर्दितम् सर्वं धीर्गन्धर्वम् कृत्वा साधयन्ति”—Vṛttikara (e) सारधि &c—सारधिना द्वितीय or सारधिर्द्वितीयो यस्य तेन ।

4 अनुकूला—अनुगता कूलम् towards the shore, i.e. favourable. The metaphor is derived from navigation. The wind is favourable (अनुकूल) when towards the shore and unfavourable (प्रतिकूल) if away from it.* The moment before, you were after an excuse to enter the hermitage. Now, here you are! They request you to come!*

5 Reading—“अनुकूलो गलदस” is proverbial (लोकलोकित्ति) । When one is dragged or turned out by the neck provided such dragging or turning out is to one’s advantage (i.e. when a thief is turned out instead of being made over to the police) the turning out becomes to him अनुकूलो गलदस । Here a task is so to the king, he is dragged to do some work. It is welcome to him and is no task, but by transference of epithets अनुकूलो गलदस । The pleasantry suits very well the character of the jester. It is not easy to decide which reading to prefer. The king’s smile however (See राजा स्मित कृत्वा below) points to pleasantry and favours the reading अनुकूलो गलदस ।

राजा (स्मितं कृत्वा)—रैवतक, महचनादुच्यतां सारधिः
सवाण्यासनं रथमुपस्थापयेति ।

KING—(Smiling)—Raiyataka, let the charioteer be ordered this, using my words—“Bring me the car with the bow”

दौवारिकः—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

WARDER—As Sire commands (Exit)

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

उभौ (सहर्षम्)—

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि १ ।

आपद्नाभयसत्वे षु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥१६॥

BOTH [With joy]— This is extremely proper in you, the imitator of your ancestors. The descendants of Puru are indeed ordained to the sacrifice "Absence-of-danger-of-the distressed"

राजा (सप्रणामम्)—गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमपि अनुपदम् आगत एव ।

KING [With a bow]—Go first yourself. I am coming too following you closely

राजपि । रेवतकं इति दौवारिकनाम । वापासनेन' अनुषा 'सह दम् उपस्थापय' समीपमानय 'इति' एतत् 'मदवनात्' मदवचनमुक्तिम् अवलम्ब्य (सदप्लोपे कर्मणि पञ्चमी) 'सारदि' उच्यते ।

अन्विति । अन्वय—पूर्वेषाम अनुकारिणि त्वयि इदं युक्तरूपम् । पौरवाः आपद्नाभयसत्वे षु दीक्षिताः खलु । व्याख्या—'पूर्वेषां प्राचीनानां पौरवाणां अनुकारिणि' अनुकारिणि तद्वर्तित्वारिणि इत्यद् 'त्वयि इदम्' तादस्यवचनकरणे 'युक्तरूपम्' अतिद्वेनेन युक्तम् (प्रसङ्गात् रूपप्रत्यय) । कुत इत्यह—'पौरवाः' तदेव पूर्वं राजान 'आपद्नानां विपद्नानां भीतानामिति यावत् यत् 'अभय' भयाभाव तदेव 'सत्तादि' दाना तेषु 'दीक्षिताः खलु' धृतव्रता एव । आररवकालाम् कृषीयानिव पौरवाणां राजर्षीयानपि अवश्याकर्तव्यं सवन्ति, 'आपद्नाभयम्' इति तस्य सतस्य नाम । तेन हि भीतानां भयमपयच्छति । तत् पौरवस्त यत् अन्नात् भयनिराकार्यं यतसे, सुसह्यं' त एतत् ।

गच्छतामिति । 'भवन्तौ पुरो गच्छतां' पूर्वम् आश्रमे प्रतिनिवर्तन्ताम् । 'अहमपि अनुपदम्' अन्वयं भवताम् अनुगामी भूत्वा ("अन्वयवचनानुगोपद' लोपमन्वयम्" इत्यमर) 'आगत एव' आश्रमं प्राप्त एव अत्रिलक्षितं गच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. [a] साधु अनुकरोति इति अनु+कृ+णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि=

अनुकारी one who follows well तस्मिन् । [b] इदम्—This is e readiness in succouring the distressed [c] आपन्न &c —आ + पद + न कर्त्तरि = आपन्न the distressed मग्न अभय अभयम्—Absence of danger, अत्ययो— ; तस्य संवाचि sacrifices for the absence of danger Now see Tika, तेषु ।

2. (a) पूर्वस्मिन् काले इति पूर्व + इ (ःसौ) + स्मिन् स्मार्थे = पुरस First पूर्व is changed into पूर्व् by the rule "पूर्वाधरावराणाम् स्मिन् पूर्व् अप्, अपर्षणम् ; (d) अनुपदम्—पदस्य पदान् after your foot-steps अत्ययो— Amara makes this mean a follower But Kalidasa often uses it in the general sense पदान् subsequent Thus "अनीषा प्रतिगच्छन्ता वयानुपदनामिष"—Raghu For this purpose, derive अनुगत इदम् अनुपदम् । प्रादित्तम्— This gives us a विशेष्यलिङ्ग word and not an अश्य like the former

उभौ—विजयस्व । (निष्क्रान्ता)

BOTH—Be thou victorious (Exeunt)

राजा—माधव्य, अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

KING - Madhavya, is there any curiosity to see Sakuntala ?

विदूषकः—पठमं मपरिवाहं आमि । दासिं रक्ष्मणवृत्ततेन विन्दूत्रि ण भव मेमिदो [प्रथमं मपरिवाहम् आमीत् । इदानीं राक्षसवृत्ततेन विन्दुः अपि न अवशेषितः] ।

VIDUSHAKA—At first it was to over-flowing Not even a drop is now left at the news of the Rakshasas.

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

KING—Fear not, you will indeed be near me

विदूषकः—एव रक्ष्मणमादो रक्ष्मणदोमिह [एव राक्षसाद्-क्षिनोऽस्मि] ।

VIDUSHAKA—Here, I am saved from the Rakshasas.

प्रथमलिङ्ग । 'प्रथमम्' इति पूर्व् मे कुतूहल 'परिवाह' परितो निर्गमनेन 'मह'

३ ननु प्रवेश्यताम्—ननु implies सन्तुम् । The speech is a censure to the gate-keeper. He should have ushered him in at once without waiting for orders 'ननु प्रश्ने परकृताधिकारे च सन्तुने' इति मेदिनी । प्रवेश्यताम् with the णिच् emphasises the censure ननु प्रविश्यतु would give स्वातन्त्र्य to करमक and thus censure him Why does he not come in ? ननु प्रवेश्यताम्—Why are you (कर्ता) not letting him in ? प्र + विश् + णिच् + लोट् ताम् कर्मणि ।

करमकः—जेदु जेदु भद्रा । देवी आणवेदि, आआमिणि चउत्त्यादिअहे पुत्तपिण्डपालणी णाम उववासो भविस्सदि । तहिं दीहाउणा अवस्सं अम्हे सम्भावइदव्वेत्ति [जयतु जयतु भर्ता । देवी ओझापयति आगामिनि चतुर्यदिवसे पुत्रपिण्डपालनो नाम उपवासो भविष्यति । तत्र दीर्घायुषा अवश्वं वयं सम्भारयितव्या इति] ।

KARABHAKA—Be victorious Sire be victorious The queen-mother says—On the coming fourth day, the fast named 'Putrapinda palana' comes off At that I have to be honoured by thee the long lived one, without fail

राजा—इतस्तपस्त्रिकाय्यंम् इतो गुरुजनाज्ञा । इयमप्यनतिक्रमणीयम् । किमत्र प्रतिविधेयम् ।

KING—On the one hand is the work of the ascetics, the command of revered mother on the other, Both are unavoidable What has to be done now ?

विदूषकः—तिसङ्खु विअ अन्तरा चिट्ट [त्रियङ्खुरिव अन्तरा तिष्ठ] ।

VIDUSHAKA—Stay mid-way like Trisanku

जयत्विति । 'आगामिनि चतुर्ये दिवसे पुत्रपिण्ड पाण्यते' अनेन इति 'पुत्रपिण्ड-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

पालनी नाम' ["कवचाधिकरणयोः" इति करणे चुराट्] 'उपवासे भविष्यति' । 'तव' तस्मिन् उपवासे 'दीर्घायुषा' आयुधता भवता 'अथवा वयं सम्भावयितव्या' स्वीकृतव्याः सम्मानयितव्या — इति देवी राजमाता 'आज्ञापयति' आदिशति ['पुत्रपिण्डपालनी नाम' (त-, न्या, म-)—'प्रयुक्तपारणी मे'] [रा-, वि-] ॥

इत इति : 'इत' एकत्र 'तपस्विना काव्यम्' इति विघ्ननिवारणम्, इत 'अन्वत्' 'गुहजनस्य' मान् 'आज्ञा' । 'इयमपि अनतिक्रमनीयम्' अनुब्रूहीत्यम् । अपि च एकस्य करणे अन्वत् अकृतं स्यात् । 'अव' अस्मिन् अकुले विषये 'प्रतिषिध्य' प्रति-विधानत्वेन अनुष्ठेय 'किम्' । किं कृत्वा मद्दुष्टमिदं तरेयम् ।

विशद्वृत्तिः यथा इत, पूर्वं विशद्वृत्तनाम राजा "अथायाहि" इति इष्टीषीत् "ऊहं गच्छ" इति विश्वामित्रेण च भाषितं नाथो न च ऊहं गत्वा मध्यां स्थित, तद्यत् त्वमपि 'अनरा' मध्या एव 'तिष्ठ' । तपोवनं मा याहि, मा च नगरम् इत्यम् । ['अनरा'] [त, न्य]—"अनरानि" [रा-, वि-] ॥

NOTES

1. (a) आज्ञापयति—अ + ज्ञा + विच् + लट् ति commands Note that अच् of the चुराटि class would give आज्ञपयति like आज्ञप्त above. Then again we should have आज्ञाति with ज्ञा + विच्. (b) पुत्र &c—पुत्रस्य पिण्डम् the sons's pinda (sacrificial cake) Now see Tika पिण्डपालन is the opposite of पिण्डलोप । पिण्डलोप occurs when progeny fails. Thus पिण्डपालन is a vow which secures progeny. Dusbyanta's mother fasts with a view to secure progeny to him. This suggests that Dusbyanta was childless, a fact which will play an important part later on *

2 Reading—The reading प्रयुक्तपारण or प्रज्ञपारण speaks of the commencement of the breakfast, and assumes that the commencement of the fast itself is known to the king. But the king could not possibly know of it, because the break-fast was to commence four days. Besides the other reading sounds perfectly natural in the case of a childless man. More

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

over the play plays a prominent part in this row as is evident from "तत्रभवतोना पुत्रकार्यं मनुष्ठातुमर्हति"—Infra All these considerations point to पूर्वदिश्वपान as the more likely reading

3 विशङ्कु &c—A prince of the solar dynasty. He requested Vasishtha to perform for him a sacrifice that will carry him to heaven in his mortal body. Vasishtha refused. He then referred to Vasishtha's son who cursed him to become a Chandala. Viswamitra then undertook the sacrifice but the gods declined to take part in it. Nothing daunted, the mighty sage, by the force of his own asceticism, caused Trisanku to go up. But Indra declined to make room in the heaven for a Chandala and hurled the king down head foremost. Urged thus by two opposing forces, the king went neither up nor down but rested midway (चक्रा) in the starry region as a constellation. Vidushaka says this in jest

राजा—सत्यमाकुलीभूतोऽसि—

कृत्योर्भिन्नदेशत्वादहं धीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥ १७ ॥

(विचिन्त्र) सत्ये, त्वमम्बया पुत्र इति प्रतिगृहीतः । शतो भवान् इतः प्रतिनिवृत्त्य, तपस्त्रिकार्यं व्ययमानसं मामावेद्य तत्रभवतोना पुत्रकार्यं मनुष्ठातुमर्हति ।

KING—I am really perplexed. The places of the two duties being different, my mind is divided into two, like the current of a stream struck against a rock in front. (Reflecting) Friend, you have been accepted by my mother as a son. So having returned and reported me as engaged with the affairs of the ascetics, it behoves you to do the duties of a son for Her Highness

सत्यमिति : 'सत्य' शब्दत 'अनाकुल' स्थिर 'आकुल' अस्थिर, 'भूतोऽसि' शतोऽसि ।

हृदयोऽपि । अन्य—हृदयो भिन्नदेशत्वात् से मन, पुत्र शैले प्रतिहत
 भ्रूतोऽङ्क कृतो यथा, द्वैधीभवति । व्याख्या—'हृद' कार्यम् ["विभाषा हृदयो"
 इति कृत्] । 'हृदयो काययो इतिविघ्ननिवारणमाहृत्स्वप्रत्ययपर्यो 'भिन्नो देशो'
 यद्यो तत्त्वान्, भिन्नप्याने कृतव्यत्वान् [रेतो वचसो] 'से मन' इति 'पुत्र' अथत
 'शैले' पर्वते 'प्रतिहत प्राप्ताघात भ्रूत' प्रवाह इति' या सा भ्रूतोऽङ्क' इत्यो
 ["द्विप् च" इति कृत्] तस्या 'भ्रूतो यथा' प्रवाह इव । द्विविभाषाविशिष्ट द्वैध
 [अधिकरणविशाले धनुश्च । स्वार्थे ङ । ततो मत्वर्थोदीप्] । अर्धध द्वैध
 सम्यग्मान भवति "द्वैधीभवति" विधाविभक्त्यभावात् धत् [शैले" (रा, वि)—
 "शैले" (त, न्या, म-)] ।

विचिन्वति । 'विचिन्व' ध्वत्वा, कर्त्तव्यमवधारणं इत्यर्थे आह—'पुत्र' इति पुत्र-
 पदस्य 'प्रतिच्छेदित' स्वीकृतम् । 'अत आत्मात् कारणात् । 'भ्रूतान् इत' अस्यात्
 व्याजान् 'प्रतिनिहत' नमस् शब्दात् 'अपस्विनां कारो व्यय' व्याजक 'मानम्'मन [स्वार्थे
 चञ्] इत्य तद्याविध 'माम् आविद्य' भावे विद्याया तवभवतीना' मातु [शौरिदे बहु-
 वचनम्] 'पुत्रस्य कार्यं' हृदयम् 'अनुशात कर्तुम्' अर्हति योग्योऽभवति । पुत्रव्यानीयस्य
 सम्यग्ति पुत्रकृत्य कृत् ।

NOTES

1. (a) द्वैधी &c — इद्यो म्यानयो व्यति ३ति द्वि + धनुश्च = द्वैधम् which
 is मान and अन्यय । द्वैधम् एव इति द्वैधम् + ङ स्वार्थे = द्वैधम् in the neuter
 and अकारणम् । This means "division into two" द्वैधम् अन्वि अन्व
 इति द्वैध + चञ् मत्वर्थे = द्वैधम् having two divisions Or द्वि + धनुश्च =
 द्वैधम् divided into two दाधिकरणक वत् । तद्वैध इति द्वैधम् + ङ स्वार्थे =
 द्वैधम् &c as before (b) The comparison is of (i) से and भ्रूतोऽङ्क,
 (ii) मन and पुत्रः प्रतिहत शैले कृत । In the both cases (मनम् and
 भ्रूतोऽङ्क), the result is द्वैधीभवन्म् । This result is due to हृदयोभिन्न-
 देशत्वम् in both cases When applying to भ्रूतम्, we take हृदय to
 mean त्रिश, i.e प्रवहत् flowing, and note that this (प्रवहत्) takes
 in different places (भिन्नदेश) by the two sides of the rock

2. Reading—'शैले' refers to several rocks But then the
 stream is divided into more than two parts शैले is better.

3 तपस्वि &c.—तपस्विनां कायाम् । तस्मिन् व्ययम् । सदसुपेति रुमास । तादृश मानस यस्य तम् । अह— ।

विदूषकः—ए क्खु मं रक्खोभोरुअं गण्णसि [न खलु मां रक्षोभीरुकं गणयसि] ।

VIDUSHAKA—Verily you do not take me as afraid of Rakshasas ?

राजा—(मस्मितम्)—कथमेतद्भवति सम्भाव्यते ।

KING [With a smile]—How is this to be thought of thee ?

विदूषकः—जह राभाणुएण गन्तव्यं तह गच्छामि [यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि] ।

VIDUSHAKA—I go in the style a younger bother of the king has to go

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रिकांस्त्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

KING—I am in fact sending back all followers with thee as the disturbance of the hermitage has to be avoided

विदूषक—तेन हि जुवराओम्हि दाणिं संहत्ती [तेन हि युवराजोऽस्मि इदानीं संहतः] ।

VIDUSHAKA—Then indeed I am now become the Youngprinee

निति । 'न खलु' (खलु मत्रे) 'मां रक्षोभा भीरु' भयशोक 'रक्षोभीरु' । स एव रक्षोभीरुक' [सार्थं कः] तदाविध गणयसि' सम्भावयसि ।

कथमिति । भवति' भवद्विधये एतत् 'रक्षोभीरुत्वेन गणनं कथ सम्भाव्यते' वृज्यते चिन्वते वा न कथमपि । इति परिहासोक्तिः ।

यथेति । 'राज्य अनुज' कनीयान् आता तेन यथा येन विधिना गन्तव्यं गन्तुमुचितं तथा गच्छामि [भविष्यत्सामोष्ये लट्] । [गच्छामि' (रा- वि-) —"गमिष्यामि" (म-)] ॥

नन्दिति । ननु तपावनस्य उपरोधः पोडा परिहरणीयः अकरणीयः 'इति'

हेतोः 'सर्वान् अनुयायिकान्' अनुयायिन 'त्वया एव सह प्रस्थापयामि' शेरथामि ।
अनुचरैर्हं तस्य राजानुज इव गच्छामि इति किं वक्तव्यम् ?

नेनेति । 'तेन हि' इदानीम् अधुना अनेन मत्कारिण युवराज 'कुमार
स हृषीकेशि ।

NOTES

1 रघोभीरुकम्—See Tika. The कम् my also be had कुम्मिते ।
Thus कुम्मितो रघोभीरु रघोभीरुक ।

2 राजानुजेन—अनु पदान् जान इति अनु + जन् + ड कर्त्तरि = अनुज a
younger brother राज्ञ अनुज । नेन । अनुक्ते कर्त्तरि वृत्तोया ।

3 (a) ननु—Implies अनुज्ञा assent The jester 'wants to go
with a retinue suitable to his position as the younger brother
of a reigning prince The king notifies assent saying that all
attendants go with him "प्रप्राश्नारणानुज्ञानुनयामन्वदे ननु" इत्यमर । (b)
अनुयायिकान्—Followers See Act I अथिक्त्वं कर्मसंज्ञा ।

4. युवराज—युवा राजः the young prince 'राजाह मखिभ्यट्' इति टच् ।

राजा (स्वगतम्)—चपलोऽयं वटुः । कटाक्षित् अस्मत्प्रार्थना-
मन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु एनमेव वक्ष्यं—(विदूषकं हस्ते
गृहीत्वा प्रकाशम्)—वयस्य, ऋरिगौरवादायमं गच्छामि । न
खलु मत्यमेव तापमकन्यायां समाभिर्यापः । पश्य—

✓क वयं क्त'परोक्षमन्मयो-भृगुशावैः मममिप्सितो जनः ।

परिहामविजल्पितं मखे परमार्थं न न गृह्यतां वचः ॥१८॥

KING (Aside)—This is a babler He might some
time relate my desire to the ladies of the inner apartments,
Well I will tell him this (Taking Vidushaka by the hand—
Aloud) Friend I go to the hermitage out of regard for the
sage Mine indeed is not really the desire in the hermit-girl.
Friend, think where we are and where the person grown with
lawns to whom love is unknown Let not the word uttered
in jest be taken as the very truth

विदूषकः—अह इ' (अय किम) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

VIDUSHAKA—Certainly, (Exeunt All)

द्वितीयोऽङ्कः । (SECOND ACT)

अपल इति । 'अथ वट' मापवक 'अपल' वाचाल । 'कदाचित्' कदापि 'अस्माक प्रादना' शकुन्तलाभिलाषम् 'अन पुरेभ्य' अन पुरस्थिताभ्यो देवीभ्य [तात्-
व्यात् ताच्छ्राम । सम्प्रदाने चतुर्थी] 'कदापि' शक्ये [सप्ताचदायां लिङ्] ।
'भवतु एवम्' ईदृशम् 'एन' विदूषक 'वत्ये' कदयिष्यामि । एवमुक्त्वा एन वदामि ।
'वद्यम च्छीला वत् गौरव' महिमा तस्मात् ईतो अहम् 'आद्यम गच्छामि । न खनु
सदमेव मम तापसकन्यायाम् 'अभिलाषो वर्तते' ।

कृति । अन्य—सखे वद्य क, सुगशावे समम् एधित परोक्षमन्त्रयो जन क
—पद्य । परिहासविजम्बितं वच परमार्थेन न शक्यताम् । व्याख्या—'सखे' वदस्व
माधव्य 'वय' राजचक्रवर्तिन 'क' कुव वतांमहे, 'सुगशावे' हरिश्चन्द्रिभ्य 'सम' सद्य
'एधित' प्रकृत 'परोक्ष' अतीन्द्रिय 'मन्त्रय कामो यस्य तथाविध' अविदितमदनवेदनी
'जन' शकुन्तलाख्या व्यक्ति क' कुव वतांने 'पद्य' निपुण विभावय [दृष्टानुभव ज्ञान-
मात्रम्] । आशयीमद्दन्तर कुत प्रकथ्य इति ही कथयती सूचयत । यथैव किमिदं
जम्बित भवता इत्याह—'परिहासेन' कौतुकेन 'विजम्बित विविध 'वच' परमार्थेन'
सखेन सदस्येव 'न शक्यता' न निर्वाह्यताम् । ["सममेधित" [रा- वि., म-]—“सद्य
वदित" [त, व्या-] । "विजम्बित" [रा., वि., म-]—“विजम्बित" [त., व्या-]] ॥

NOTES

1 वट—Literally is a Brahman boy Compare "वटुपरिषद्" पुस्तकश्रीक शिष्येव सभाजयन—Uttara. The jester is thus referred to perhaps owing to his childishness Sometimes it implies निन्दा as in "निवाद्यंताम् आलि किमन्वय वटु" "कि रे वटु रिदधिद्विपसि" &c—

2 (a) अविगौरवत—अविगौरवम् अविगौरवम् regard for the sages Or—The majesty of the sages (See Tika). तस्मात् । ईतो पद्यनी
(b) खनु and एव both imply अवधारण । The first emphasises न and the second सदम् ।

3 (a) वदन्—Applies to kings in general (b) परीण &c—
 मननम् इति मन + क्तिप् भावे = मन consciousness मयतीति मय + चच्
 कर्त्तरि मय the destroyer, मतो मय मयद्य the destroyer of con-
 sciousness A propername of Cupid नक्षपट्टा समासः । This is
 Bhanuji's derivation अचि means generally any इन्द्रिय । "इति-
 विपरी मयमिन्द्रियमविगम्यो वक्ति" इति कैयटः । Hence परलस अणाम इति
 पर + अचि + टच् (समासाल)—परीचम् transcending the senses
 अच्यदो—। परीचम् अचि अच्य इति परीच + अच् मत्वर्थे = परीच that which
 transcends the senses Two points have to be noted here
 First the टच् (च) in समास is according to some by the गणमूल
 "प्रतिपरममनुभयोऽण" । Others consider पर as an interpolation
 here, and attach अच् by the rule "अणोऽदमनान" । Secondly, पराच
 is the form expected Instead we have परीच by निपातन in the
 rule 'परीचे लिट्' । The भाष्य says "परीभार परमाद्ये लिटि दृग्दत्ताम् ।
 घञ् वादे, परादण्य सिद्धं वाक्यानिपातनात् ॥" Thus (i) पर + अच = परी +
 अच = परीच, or (ii) पर + अच = पर + टल = परीच, or again (iii) पर +
 अच = परीच by निपातन । (c) मग्न &c—मग्न्या गावा young staggs
 नैः । मग्निति मगाद्यर्थोर्नै वतीया । [d] पविहस &c—पविहसनम् इति पवि + इम
 + घञ् भावे = पविहस jest विद्वद् जन्वित विजन्वितम् perversely utte-
 red प्रादितम्—। पविहसीज विजन्वितम् uttered perversely in jest [e]
 परमाद्येन—परम अद्यं Lit the highest thing, i.e. truth नैः । अमेदे
 करणे वतीया [परमार्थं and वचम् are identified] Or परमेण मुखाज
 अद्येन अभिष्टेन in its literal sense [f] The sense is—Kings are
 used to the blandishments of beauties trained in all the arts
 of fascination, by constant association with these beauties
 they have acquired peculiar tastes It is impossible that an
 artless woman of the wild can please a king My talk about
 Sakuntala is a huge joke Do not be misled by it *

4 Reading—विजन्वितम् means विद्वद् कन्वितम् stated other-
 wise ; e falsely represented, which is equally good.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

तृतीयोऽङ्कः ।

विष्कम्भक

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः) । शिष्यः—
अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । प्रविष्टमात्र एव आयुषं
तत्रभवति निरुपद्रवाणि नः कर्माणि संवृत्तानि ।

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्दे नैव दूरतः ।

हुङ्कारिणिव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥१॥

यावदिमान् वेदिसंस्तरणार्थं दर्भान् ऋत्विग्भ्यः उपहरामि ।
(परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे)—प्रियंवदे कस्येदमूशीरानु-
लैपन मृणालवन्ति च नलिनीपत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनोय)
किं ब्रवीषि, आतपलङ्घनाइलवदस्त्रस्या शकुन्तला तस्या शरीर-
निर्वापनाय इति । प्रियंवदे यत्रादुपचर्यताम् । सा हि तत्रभवत्
कुलपतेरुच्छसितम् । अहमपि तावद्दैनानिकं शान्तुरदकम् अस्यै
गोतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि । (निष्क्रान्त) ।

[Then enters a pupil of the sacrificer with Kusa grass]

PUPIL—O, of great majesty is King Dusshyanta ! Our
rites became free from obstacles even when His Highness but
entered the hermitage. What to say of aiming the arrow !
Verily he removes obstacles with even the twang of the bow-
string from afar, as if with a growl of the bow. I will take
these Kusa to the sacrificers for strewing them round the
altar. [Going round, looking about and addressing in the air]
Priyamvada, for whom are being carried this Usira-unguent
and the lotus-leaves with stalks ? [Acting the hearing of the

Do you say that Sakuntala is greatly indisposed through a heat attack (sun stroke ?), and these are for soothing her body ? Priyamvada, let her be nursed carefully. She is indeed the life of His Worship the Superior. I too will deliver for her, evil-averting sacrificial water into the hands of Gautama. [Exit]

विष्कम्भकः (PRELUDE)

तत इति—['कुशान् आदाय' गृहीत्वा 'यज्ञमालम्ब्य' कण्ठाश्रमवाग्निं कल्पयित्वा कन्विज 'मिष्य' इति 'प्रविशति'] ।

अहो इति । 'अहो' आश्चर्यम् । 'दार्यवो' राजा 'दृष्टव्यो महान् धनुर्धरः' प्रमादो यस्य तादृशः । 'तवभवति' मान्ये तस्मिन् 'आश्रमे प्रविष्टमात्रे' एव 'यद्देव प्रविष्टः स तद्देव', 'न कर्मणि' क्रिया 'निर्गता उपद्रवा उपप्रवा' विद्या देशं तथाविधानि 'स ब्रह्मणो' ज्ञातानि ["महानुभाव दार्यवो" (४ , वि)—“महाप्रभाव राजा” —[त, न्या, म-] ॥ “प्रविष्टमात्रे” [रा, वि] ॥—“देव प्रविष्टमात्रे” [त न्या म-] ॥ “स ब्रह्मणो” [त, न्या- म-]—“प्रज्ञानं भवति” [रा- वि,] ।

इति । अन्वय — वाचस्पतये का कथा । स हि दूरत आश्रमं वै धनुषं हृद्धारयित्वा विद्वानपीडितः । व्याख्या— किमयमुपद्रवाभावो वाच्येन कृतः ? न इत्याह— 'वाचस्पतये' धनुषि योजने 'का कथा' । तस्य कथं नानि । 'स हि' ज्ञानम, दृष्टान् 'ज्याया' धनुर्गणस्य शब्देनैव तन्प्रावेशापि, 'धनुषं हृद्धारय' इत्यन्वये [इत्यन्वयेषां], विद्वान् इतिविधायकान् 'अपीडितं' निराकरोति । [धनुषि रुद्रप्रमादोप । हृद्धारयन्त्या हि कृदा । जायोपेषां शचमा यन्नायिताः । मन्ये तार्थं आश्रमं किन्तु रुद्रस्य तस्य धनुर्देव हृद्धारयन् विद्वान् निराम ।]

वाग्दिति । 'इमान्' स गृहीतान् 'दर्भान्' कशान् वेद्यां 'यज्ञवेदिकाया' 'स मन्त्र-आद्यं' परितः पालनायं 'कृत्वित्वा भा यज्ञमालम्बे' । ['कृत्वित्वा' इत्युक् — " इति किन्त्वा निपातित] 'उपहरामि' लदामि । नीत्वा निभो ददामि ।

परीति । ['परिकल्प्य' रुद्रस्य परितो गत्वा 'आकाशे' अन्त्ये आह । 'इदम् उग्रोत्स' वीर-रुद्रादिभ्यः । पाठं स बोध्यं यत् कथ्यते तत् 'आकाशे'] । 'इदम् उग्रोत्स' वीर-

—आख्यातस्य 'अनुपेयन' देहवर्षा 'सद्यस्वस्ति' सद्यस्वस्तिनां 'मलिनीपदादि'
पद्यपदादि 'च कस्व' अर्थे नीयन्ते 'श्रुति' शब्दम् 'अभिनीय' रूपयित्वा । इति-
वचनम् अस्युतमपि श्रुतमिव नाटयित्वा । ['श्रुतिमभिनीय' (त, वि, अ- म-)
—'आकण्य' (रा-)] ॥

किमिति । 'आतपेन' मूर्ध्नेष शीघ्रेष वा 'लङ्घनात्' अभिमन्त्रात् शकुन्तला 'वच-
वत्' अन्वयम् 'अस्वस्था' अप्रकृतिस्था, कातरा इति यावत् जाता, 'तस्या' शकुन्तलाया
'शरीरस्य निर्वापणाय' तापविनोदाय एतत् सर्वम् 'इति प्रवीचि किम् ? 'यवात्'
यत्रमालम्बा [अथश्लोके पद्यमो] 'उपवर्षता' सेच्यता सा । मा हि' शकुन्तला
'तवभवत्' मान्यस्य 'कुलपते' अन्नपानादिदानेन मुनिश्लेषरस्य कण्यस्य 'उच्छ्रित'
नि श्वासशयु, प्राङ्भृता—विधेयविशिष्यमेतत् । अतएव चिन्तनीया सा । अद्यमपि
तावत् धैतानिक' याज्ञिक 'शान्तादकम्' आपच्छान्तिजन्म गौतमीहस्ते अस्मै शकुन्तलायै
'द्विसंज्ञयिष्यामि' प्रेषयिष्यामि ['प्रियंवदे यवात्पचरंताम' (त- न्या, म-)—'तर्हि
त्वरित गम्यताम्' (रा-, वि) ॥ 'मा हि तवभवत्' (त- न्या- म-)—'सखि मा
खलु भगवत् कण्यस्य' (रा- वि-)] ॥

विश्वम्भक इति । यत् स्वयं तच्छमपि कथायाः अंशदय योजयति तत् विश्वम्भक
इति कथ्यते । "इतवर्तिष्यमानानां कथाशाना निदर्शक । स चित्तायं सु विश्वम्भ
आदावहस्य दर्शित" ॥

NOTES

1. Summary—तत् प्रतिदिनं राजनि रक्षितरि मुनिभिः कर्मानुष्ठीयते ।
वर्हने च राज्ञः शकुन्तलायाश्च सन्तापः । एकदा ममाप्ते माध्यन्दिने कर्मणि खिन्नोऽन
राज्ञा मालिनीतीरे विहरता वीतसद्यसे विरहतप्ता शकुन्तला सखीभ्यां परिचर्यमाणा
अदृश्यते । ताभ्यामर्घितया तदानीमनुरागक्षया विहतः । श्रुत्वा राज्ञा सहस्रमुपहृत्य
आत्मा निषेदितः । एव विदिने परम्यरानुरागे गार्भर्वेषु विधिना परिचयः सहस्र ।
एतस्मिन्नन्तरे शकुन्तलायाः कुशलं जिज्ञासमाना तत्र इडा तापसी गौतमी प्राप्ता । सा
शकुन्तलां विदपान्तरिते राजनि सठजं विनाय । ततः माभ्यो हीम, प्रवर्हने विधाय चा-
गता राक्षसाः । राजापि तान् प्रत्येव प्रगतः ।

2 [a] महाशुभात् — अनुमता भाव इति अनुभात् majesty प्रादित्तम्—। We cannot say अनु + भू + घञ् भावे = अनुभात् because by the rule "द्वितीयसुशोऽनुवसने" घञ् has to be attached to सु only when no उपसर्ग precedes. Or अनुभावप्रति इति अनु + भू + शिच् + च्व कर्त्तरि = अनुभात् । [b] प्रविष्टमात्रं &c — माव् १३ अन्वयार्थः । In this sense it is always neuter 'माव् कालेऽनुवसने' । प्रविष्ट एव प्रविष्टमवम । तस्मिन् । Here the अन्वयार्थः १३ with regard to प्रवेष्ट — he has but entered and done nothing else एव implies अन्वयार्थः regarding to time — Even at the time of entry, not a moment later. But Kalidasa very often has माव् in such cases in the विगिश्चिद्ध । Thus 'म विष्टमाव् किल' — Raghu. The present may be a similar case * We may also attach मावच् in the sense of प्रमाव् १३ defence of such cases. Thus प्रविष्ट इत्येतत् प्रमावममा इति प्रविष्ट + मावच् = प्रविष्टमाव् one of whom we can say nothing beyond the fact that he has entered (प्रविष्ट) । Practically this amounts to अन्वयार्थः । Hence the meaning is unchanged, or माव् = measure प्रविष्ट इति मावा उवा, वद् — । (c) निरन्ता उदयवा दिवा ते निरुपपन्नं [वक् —] । Also see Tika

3 [a] क्व कथा &c — What shall I say about his aiming his arrow? That his arrow will remove obstructors need not be stated, it is self evident. The reason follows [b] दूरत — दूरत from distance दूरे स्थित इति अन्वयार्थे — "अधिरुणे वधमी । This is not अपाटन वधमी । Hence the तम् is attached by the Varttika 'आयादिमा उपसृज्यात्तम्' । [c] — इह रुद्र इति इम् + ङ + घञ् भावे = इहार a growl. इम् १५ अनुकरण and यस्मिन् अक by the rule "अनुकरणे चान्वितिवत्" । तस्मिन् । The Rudras growl [इहार] and dispel enemies. So does his bow [d] अशोडति — अश + उड् + भट् ति removes. The परस्मैपद is optional by the Varttika "उपसर्गादन्वयार्थे वचनम्" ।

4 Remark — The metre is श्लोक । The first line gives the conclusion, His arrows thoroughly extirpate obstructors. The reason is — Because even the twang of his bow scares

them away, such being the effect of the twang you may imagine the efficacy of the arrows. Hence the figure is चर्वांतरवास । There is also उपमा or उत्प्रेक्षा in इहारिषेव ।

5. [a] यावत्—अवधारये । [b] वेदि &c.—समनात् सारणम् इति सम् + सृ + लुट् भावे = हस्तरणम् stretching वेद्या रुस्रणम् । तथै यदा तदा । “अर्थेन नित्यसमास —” इति श्रुतौ तत्—of the नित्यसमास class Qualifies उपहरामि । क्रियाविशेषकत्वात् क्लृप्तम् । For stretching of Kusa grass round the altar, compare “अमी वेदि परितः क्लृप्तघिस्याः समिदन्तः प्रातः सतीर्षदर्भा ।—Act IV

6 [a] आकाशे -किं ब्रवीषि—Only one actor is present. He imagines he sees some in the distance, shouts out a question, then feigns he hears the reply, though no answer is really given. In such cases the question is introduced by the stage direction आकाशे and the actors pronounce the reply saying किं ब्रवीषि &c.—“किं ब्रवीष्येऽभिव्यादि पात्रं ब्रवीति यतः । सुत्वेवानुक्त-पिकसत् स्यादाकाशभाषितम्” [b] अस्त्रव्या—स्वस्त्रिन् तिष्ठति इति स्व + स्था + कर्त्तरि = स्वस्था at ease, न स्वस्था । (c) शरीरे &c—निर् + वा often means ‘to soothe’ ‘to comfort’ with कालिदास । Compare “अथै लब्धं नैत्रनिर्वाणम्”—Intra । निर्वाणं प्रियसुन्दर्यैः सीतामचक्षुधीकृत—Raghu. &c. निर् + वा + शिच् + लुट् भावे = निर्वाणम् soothing शरीरेण निर्वाणम् तथै । “तादर्थ्यं” चतुर्थी । (d) उच्छ्वसितम्—उद् + श्वा + कृ भावे । Let the breath, here—Life . cp “त्वमेव तथै एकमावमुच्छ्वसितम्”—Kud

7 (a) वैतानिकम्—वितत्यते इति वि + तन + घञ् कर्मणि = वितानः a sacrifice यज्ञ । ‘वितानो यज्ञ उद्गीचे विस्तारे पुनपुसकम्’ इति मेदिनी । विताने भवम् इति वितान + ठञ् अथाग्यादि । (b) शान्तादकम् शम + क्तिन् भावे = शान्ति relief शान्त्यर्थमुदकम् । शकपाचिं वादि । (c) अर्थैः “कर्मणा यमभिर्गति—” इति सम्यदाने श्रुतौ । (d) गीतमीदृशे—It is the आधार or विसर्जनः । See next (e) विसर्जयिष्यामि—The शिच् here is स्वार्थे as in ‘रामो राज्यमकारयत्’, “आज्ञायकान् भूमिपतेरदोधा व्यसर्जयन्नेदिन मर्त्यमुखा” = Bhatti &c Also सर्ज sometimes means merely ‘to place’ Compare “विसर्ज्य मयि दृष्यामि” “दिशामुपानोदु ससर्जं दृष्टिम,”

&c - This is the sense here 'Hence गौतमोद्दम is the चापार ।
 (f) Remark—This prepares us for the interruption to the
 interview of दुष्यन्त and अकुलना as described towards the end of
 Act III "चक्रवाक् चयुक्ते &c Act III *

1 विष्कम्भानि इति विष्कम्भ । पचायच् । स पर विष्कम्भक । It is a
 short statement showing the connection of events acted, past
 and future It is of two kinds गृह and मद्योचं—गृह when acted
 by one or two मधाम actors, and मद्योचं if both मधाम and नौच are
 employed "मधेन मधामाभां वा पावाभा मन्त्रयोजित, । गृह मयात् स गृहमद्योचं
 नौचमधामनौच ॥ This is a गृहविष्कम्भ ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कामयानावस्थो राजा) । राजा
 (निःश्वस्य)—

जाने तपसो वीर्यं मा वान्ता परवतीति मे विदितम् ।

अनमस्मि ततो हृदय तथापि नेट निवर्त्तयितुम् ॥ २ ॥

(Then enters the king in the state of one, in love) KING
 (Sighing)—I know the power of penance That the girl has a
 master, is also known to me. Yet I am not able to withdraw
 this heart from her.

तत इति । कामयने इति ज्ञानेन चाजमशान्मनित्वमिति हृत्ति अहने 'काम-
 यान्' आत्मदत्त इत्यर्थः ("कामयानमश्च निहोऽनादिधत्" इति शसन) । तस्य
 चक्षुष्या कामयानावस्था । मा इव चक्षुष्या यच्च तदाविष्ट, चीच पाणुराहति इत्यर्थः ।

(“सप्तसुप्तानामपूर्वस्त्रीतरपदलोपय वक्तव्यः” इति बहुव्रीहिः) राजा ‘विरहितः’ [कामदान’ (रा- टोका, वि-) “समदत्त” (त, न्या, म-,)] ।

जाने इति अन्वय — तपसो वीर्यं जाने । सा बाला परवती इति मे विदितम् । तद्यापि इदं हृदयं ततो निवर्तयितुम् अत्र न अस्ति । व्याख्या—‘तपसो वीर्यं’ तपोश्च ‘जाने’ तपोश्चोत्तरेण माम् अपराधिनं दत्तुं समर्थो मुनिः इति मे ज्ञातम् । तत् मुनिम् अप्रसाद्य शकुन्लापरिकष्य असुखम् । सा बाला शकुन्ला ‘परवती’ परतन्वा, विवा-
शावर्तिनी ‘इति’ एतदपि ‘मे विदितम्’ । अतो मन्त्रवैशापि विधिना नोद्यमसन्निहिते पितरि उवाचा । तेन हि सम्यति शकुन्लादपात् वस्तुनो मनो निवर्तयितुरादमनं प्रतीक्ष्य इति चेत् न—‘तद्याप’ एव सम्यति अन्वा लाभे असुखवैशपि ‘इदं हृदयम्’ एतन्मो विषयं सतः शकुन्लादपात् वस्तुनः (वाराहार्थानामोक्तं इति असादानो पञ्चमी) निवर्तयितुं वारयितुम् अत्र समर्थो न अस्ति न भवानिः । अथ सन्, अलभे प्रायश्च शये प्रवर्तते किं करानिः । [“अलसञ्चि” इत्यादि (रा- वि-)—
“न च निष्ठादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम्” (न-, न्या-, म-)] । अतः पर-
तर्कशमीशब्दाद्यप्यज्ञाननपादानाम्—‘भगवन् मन्त्रय कुतस्ते कुसुमाद्रुधस्य सतसैव-
मेतत् । (धृत्वा)—

अद्यापि नूनं हरकोपवर्जित् स्वयं ज्वलन्वीर्यं इवाङ्कुराशी ।

तन्मन्त्रया मन्त्रय मन्त्रानां भङ्गावशेषं कदनीवस्तुम् ॥

अपि च” इति ॥

NOTES

1 कामदान &c.—काम + ङिङ् + शानच्, कर्त्तरि = कामदान which is a वैदिक form कामदान, चिन्मदान, &c, frequently occur in the रामायण and महाभारत । In भाषा the form expected is कामदानम् by the rule “अनेमुङ्” । Raghava’s efforts to defend कामदानम् in भाषा are amusing He says “इहा कामस्य दाने लददमने चापेहये वा दा-
वयस्या अभिलाषाया ता यमा सः” । Vamana has the right solution.

2. (a) जाने—‘अनुपसर्गात्, ङ’ इति कर्त्तृभिरपि क्रियाफलं चात्मनेपदम् ।
(b) मे—कर्त्तरि षष्ठी । See next. (c) विदितम्—विद् + ङ् कर्मणि षष्ठं मन्त्रे ।
Hence by the rule “ऋसा च षष्ठं माने” we have षष्ठी in मे the
अनुपसर्गात् । (d) निवर्तयितम्—We have तुमुन् without क्रियाद्वयि

owing to चनम् by the rule "व्यात्रिचने जलमर्षेण" ; (e) The verse discloses the king's diffidence in spite of the resolution made in consultation with the jester

2 Readings—(a) न च विद्यान् &c places the कर्त्ता with हृदयः । In the first half the कर्त्ता is with चक्षुः । Logically this is "defective" "I know (चक्षुः जाने) yet heart persists" is not as direct as "I know yet I persist" When the final result is the same "A knows yet he persists" seems better than 'A knows yet B persists' (b) चक्षुषि &c - is childish If मन्त्रयः is उष्य because he is मन्त्रावशेष and so there is fire in him he must be उष्य to all and not to the मन्त्रिभ्यः only If anything he should feel less उष्य to a कामिन् who is already उष्य himself with love

(मदनबाधां निरूप्य) भगवन् कुसुमायुध त्वया चन्द्रममा च, विप्रमनीयाभ्यामतिमुन्वोयते कामिजनमाय' । कुत—

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोर -

हृयमिदमययार्थं दृश्यते महिषेषु ।

विष्टजति हिमगर्भरश्मिन्दुर्मन्दूखै म-

त्वमपि कुसुमबाणान् बद्धमारीकरोषि ॥१॥

(Acting love-sickness) O mighty god with weapons of flowers by thee and by the moon both seemingly reliable the whole host of love-sick people is being deceived For your having flowery arrows and the moon's having cold rays both these seem untrue for people like me The moon casts fire with its rays that have frost (Or—are cool) within and you too are making your arrows of flower of adamant strength.

मदनेति । ('मदनेन' कन्दर्पेण 'बाधां' बाधन कन्दर्पेणता पीडा 'निदध्य' चमिनीय आइ) 'भगवन् कुसुमायुध' पुष्पधनुः कुसुमैषो च ["वरविन्दुमगोकुच शूतस नवमङ्गिका मौनीतपनस पथेते पद्यबाधस्य सायनाः ॥"] 'त्वया चन्द्रममा' चन्द्रेण

'व' हाभासपि पुत्राभासम् 'विदुसनीयाभ्याम् (एकस्मात् कौमलकुसुमीन प्रहरन् परावृत्तम् विकिरन् विदुसनीय) 'कामिजनानां कामिनां 'साद्यः' समूहः, 'अतिसम्बोधने' वचनात् । नैव तु सद् प्रहरसि, नाप्यसौ चन्द्र शीतरग्निम् कामिषु ।

तथेति । अन्वयः—तत्र कुसुमशरत्वम् इन्दी शीतरग्नित्वम्, इदं इयं महिषेण अयद्यथां दृश्यते । इन्दु हिमगर्भेर्मुखां अग्निं विसृजति त्वमपि कुसुमवाद्यान् वज्रसारी-करोषि । व्याख्या—'तत्र कुसुमानि' कौमलानि पुष्पाणि 'शरा' वाया यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । 'इन्दी' चन्द्रस्य 'शीता' हिमा 'वज्रस्य' किरणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । 'इदं इयं दृश्यते' इत्येव 'विधा' प्रकारो येषां तेषु कामिषु इत्यर्थः, अयद्यथां अयं अग्निश्च अग्निष्वस्य अनुद्वेषम् असदृशं दृश्यते अनुमीयते । कारणमाह—'इन्दु हिमं गर्भं' आन्तरो भागो येषां तं 'मदुखैः' किरणैः (करणैः श्या) 'अग्निं विसृजति' विकिरति त्वमपि कुसुमवाद्यान्, पुष्पशरान्, अक्षरारान्, वज्रशरान्, करोषि । न हि कुसुमस्य गर्भभेदिता हिमस्य वा दाहकता अस्ति, तत्र पुष्पस्य शीतरग्निश्च इति वचनात् न कामिनाम् । ("मदनवाधां निरुपय" इत्यत आरभ्य "पविक्रम्य" इत्यत प्राक्-पथं न प्रक्षिप्तमिषं भाति । मध्यं च इन्दुकिरणस्य तीक्ष्णत्वात् न नातीव समधीयम्) ॥

NOTES

1 (a) कुसुमाद्युध—आद्युधानि अग्नेन इति आ + दुध + क् करणे घञर्थे = आद्युधम् weapons [includes bow and arrow] कुसुमम् आद्युधमसा । तत्संयुद्धौ । [b] अतिसम्बोधने—अति + सम् + धा + लट्, ते क्रमंषि । अति + सम् + धा means to cheat' Compare "परातिमन्वानमधीयते ई किं पुनरिमानमतिमन्वाय लभान्" Act. V.

2 [a] अयद्यथां—अयंसा अग्निष्वस्य योग्यं यद्यथांम् agreeing with the sense अयंसा । न यद्यथांम् । [b] विसृजति This is connected with महिषेण in the first half In महिषेण अग्निं विसृजति the समसो is चीपद्वयं विक्रमं आधारः । But महिषेण अयद्यथांम् and महिषेण वज्रसारीकरोषि have विशेषे समसो । [c] वज्र etc.—वज्रस्य सारः वज्रसारः । स इव सारो यथा वज्रसारः having the strength of the thunder-bolt, अक्षरारान्, वज्रशरान्, करोषि इति वज्रसार + वि + क् + लट् सि । A Calcutta Editor finds वतितम् here but this is wrong—the समास being prohibited by "उपपदमतिह" । It is merely placed before करोषि by the rule

“ने प्राग्धातोः” । (c) This looks like an interpolation See Notes below For a similar sense we may quote from Vikramorvasi—“इदमसुखमवदुःखार्थं नः दुर्निवारं प्रयममपि मनो मे पचयथ विधीति । किमुत मलयवातीन्मूलितापाञ्चपदं रूपवनमङ्कारैर्दमि ते पचयथ ॥”

अथवा—

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहद्वभिमतो मे ।

यदि मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरति ॥ ४ ॥

(मन्वेदं परिक्रम्य) क्व तु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यै-
रनुज्ञातः खिन्नमात्मानं विनोदयामि । (निशस्य) न प्रिया-
दग्नाहते शरणमन्यत् । यावदेनामन्विषामि ।

Or, I like the fish-bannered god even constantly causing pain to my heart if it be that he smites referring to that damsel) of broad quivering eyes (Walking round with sigh of distress) The rite being over dismissed by the priests, where indeed shall I comfort my distressed self ? (Sighing) Nothing else but a sight of my beloved can help me I will seek her

‘पचय’ इति पचान्तरे । अनियमिति । अन्य - मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरति इति यदि (तदा) मकरकेतु - अनिश मनसो रुजमावहद्वपि मे अभिमत ।
व्याख्या—‘मदिरै’ अन्वेषणानि आयते विशाले च नयने यस्यां ताम् (“श्रीहृवेना-
परिश्रुताः खरोपाङ्गमनोहराः । धेयमानान्तरा दृष्टिर्मादिरा परिकीर्णता ॥” इति
देमाद्रि) ‘तां’ मङ्गलानाम् अधिकृत्य विषयीकृत्य ‘प्रहरति’ मानसित शेष ‘इति यदि’
यदेष भवति, तदा मकरकेतु’ काम ‘अनिश’ सतत ‘मनसो रुज’ धेयानाम् ‘आव-
हन्’ कुर्वन् ‘अपि मे अभिमत’ सन्वत । मङ्गललायां कामी मे इति चित्, कामजा
पीडा अपि सुखदा इत्यर्थः । (विद्यासागरपादा एत न पठन्ति । तुच्छार्थोऽयं प्रसिद्धो
यः) । [इत उत्तरम्—“भगवन्ने वसुपालभम्प ते न मां प्रत्यनुकीर्य । इत्येव मङ्गल-
शतैरजसुमनसं नोतीदमि मयाहृद्विम् । आह्वय्य चाप श्रवणोपकञ्ठे मन्वेथ यमव
शारमोच । (मन्वेदं परिक्रम्य)” इति (त., न्या- म-)] ।

सखेदमिति । ('खेदेन' चास्यां 'सह' यदा तदा 'सखेदम्' चास्मानम् खिन्नं दर्शयित्वा इत्यर्थः)—कोटिः । 'कर्मणो' यद्यकर्मणि सत्येते निष्पन्ने सति 'सदस्ये' समास्ये तादस्ये 'अनुयात.' सुसम्पन्नो याग, विद्याभ्यस्तु भवान् इति क्लृप्तमूर्तिः 'सखेद' प्राप्तखेदम् 'आत्मन क्व नु खलु विनोदयामि' विनोद कारयामि ["तत्करोति सदाचष्टे" इति षिच् । तस्यो ईतुमशिच्] । 'न च प्रियाया' इत्युक्त्याया एत 'दर्शनं नद्यात्' 'अन्यत्' तद्व्यभिन्नं किञ्चित् 'शरदस' चानि । तद्दर्शनादेव यदि विनोद स्यात् मान्यत् ["।खेदमास्मानम्" (त, न्या-)— "शमलान्तम्" (रा- वि, म-) "न च प्रियादर्शनात्" (त, न्या-)— "किं नु खलु मे प्रियादर्शनात्" (रा-, वि- न)] ।

NOTES

1 (a) मकरकेतु—मकरस्य प्रतिर्कृत इति मकर+कन्=मकर the figure of a मकर which is a sea-monster The कन् disappears in the case of a ध्वज by the Karika अर्थांस्तु पूजनाद्यांस्तु चित्रकर्मध्वजेषु च इव प्रतिहृती स्योप ईश्वर्यादेषु ॥ स केतु ध्वजो यथा । (b) Remark—We have very careless writing from मदनवाधां निरुध्य to प्रहरतीति The निरुद्धसागर Press edition of Raghava Bhatta omits the verse अनियमनि &c Vidyasagara does the same The whole passage is so glaringly defective that it is difficult to accept it as from Kalidasa. I notice some defects below—(i) विश्वसनीय as applied to चन्द्रमन् is not a happy epithet When we say so and so विश्वसनीय (reliable) we imply that outward appearance is suspicious, but in fact he may be trusted In the case of कुसुमाय the mention of चायुध is apt to create distrust so विश्वसनीय is all right But चन्द्रमन् has the derivative meaning the delightful time-keeper.—चन्दति आकाशयति इति चन्द्र. । मिसीते कालम् इति मा चन्द्रदासी माय । In his case विश्वसनीय is meaningless (ii) कामिन् and कामिन्सार्थ equally express the meaning of कामिजनसार्थ which is therefore unnecessarily cumbrous (iii) Having directly mentioned कुसुमयुध and चन्द्रमन्, subsequent reference should be by सर्वनाम except to avoid ambiguity. Now in the verse, while कुसुमायुध is referred to by 'तव', the name इन्दु is used for चन्द्रमन्

It would have been better to say तत्र कुमुदमगस्त तत्र योतयुतितम् &c (iv) मन्दिषेत् for मन्दि is a kind of अप्रसूतप्रसङ्गः सा by no means pleasing (v) The first half of the verse तत्र कुमुद &c is only a repetition of तत्रा चन्द्रमसा च &c above विस्तृतिरिति द्विमग्नौ &c immediately after तत्र is more direct and would have served the purpose quite well The writer seems to be in want of materials to complete the verse and is obliged to repeat (vi) In the first half, and in the preceding prose, the order is तम्, चन्द्रमम्, but in the second half, this is, for no good reason reversed, and we have इन्द्र, तम् (vii) It was mid day at the time and the reference to the unbearableness of moon light is a queer अप्रसूतप्रसङ्गः सा to say the least of it (viii) काम is addressed directly in the second person on the preceding page, but the verse अनिमग्नपि &c, puts him unaccountably in the third person (ix) The इति सा प्रहरतीति is superfluous The meaning is more easily expressed without it (x) The verse means—I welcome Kama's blow if he strikes with reference to Sakuntala The writer of this seems to be a superficial observer If the object of the king's love were less endowed by nature than Sakuntala, even then she would have pleased him as Sakuntala pleases now Compare the poet's remark "नत्र कलनाश्रीपयसाति"—Act II (xi) चन्द्रमग्नि ततो वदन्न तथापि नैद निवर्त्तयितुम् (See Ante) shows that the uppermost thought in the king's mind at the time is to search for Sakuntala Hence क्व नु वक्षु मन्दिने कर्मणि &c naturally follows after निवर्त्तयितुम् The passage मदन्वयात् निदृश्य—प्रहरतीति is thus an interruption But there is nothing here to interrupt the thought

2 Reading - The reading अमज्ञानम् does not suit the context There was no occasion to become अमज्ञानः Besides, if he was really अमज्ञानः, there were plenty of shades available, and he would not have been at a loss for a suitable place and exclaimed क्व नु वक्षु &c I prefer निवर्त्तुः He was evidently विवर्त्तुः for the poet remarks मन्दिने परिग्रहम् ।

(सूर्यग्रन्वलोक्य) इमामुघातपविलां प्रायेण लतावलयवत्सु
मालिनीतीरेषु सप्तखोजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्-
गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अनया बालपादपवीणा
सुतनुरविरं गतेति तर्कयामि । कुतः—

सम्मोलन्ति न तावद्वन्धनकोपास्तयावचितपुष्पाः ।

शोरसिन्धुधामो दृशन्ते किसलयच्छेदाः ॥ ५ ॥

(Looking at the sun) Usually Sakuntala passes this period
of fierce sun with her friends on the banks of the Malini,
where there are groves of creepers. There indeed I go. (Going
round and looking) I guess the fine-figured damsel has not
long passed by this row of young trees. Why do I say so?
The cases in the stalks whence flowers have been plucked
by her, do not yet close up, and those mutilated (Or - cuts in
the) young shoots appear wet with milky juice

सुप्तेति । (विलानिर्घादात् 'सुप्ते' न 'अवलीका' इत्या) 'शकुन्तला प्रायेण' बाहुल्येन
न तु नियतेनैव 'लतायां बलयानि' वेदनानि लतावेद्यतन्यानानि सन्ति देवु तेषु
'मालिनीतीरेषु मालिनीनद्यान्तरेषु' 'सप्तखोजनेन' प्रियवदया अनदृश्या च 'तत्र इत्यन्त'
वच 'कडोः' 'पातपी' रवि, रविकर इत्यर्थं यस्या तदाविधा 'विला' लता 'रमयति'
अतिवाहयति ।

अनयेति । 'सुतनु' अनवताही शकुन्तला 'अनया बालपादपवीणा' वीणा कुर्यात्,
वीणयोभिहितं वचनं इत्यर्थं 'अविरम्' अयुना एव 'गता इति तर्कयामि' मन्ते ।
'कुत' एव प्रचीनि इति अन्तः—

सम्मोलनीति । अन्वयः—तदा अवचितपुष्पा इत्यनयोदाः न तावत् सञ्जीवन्ति ।
अनी किसलयच्छेदात् शोरसिन्धुधामोः व्याख्या—'तथा' शकुन्तला 'अवचितपुष्पा'
मूलानि गृहीतानि 'पुष्पाणि' देवा देवी वा तदाविधा 'वन्धनकोपा' इत्यनयोदा 'न
तावत् सञ्जीवन्ति' सञ्जीविता भवत्येव । 'अनो' दृश्यमाना । शिपते एव इति
अन्वये 'अदेनावकाशा' ['अधिकरणे' अन्व] । 'किसलयानी' अन्वये 'शिपते'

किञ्चनया वा, तं 'च धीरेण' अदिनमागतं क्षुत्तत्र द्रव्येण 'दिग्धा' यादा 'हृद्यन्ते'
 लक्ष्यन्ते । [राघवी विद्यासागरपाठाय "परिष्कारमात्र" इत्यत "किञ्चनयच्छेदा"
 इति यावत् न पठन्ति] ॥

NOTES

1. (a) मालिनी &c —तीरेषु तटदेशेषु, plural with reference to
 different sites तटदेशानां बहुवाक्यवचनम् । (b) समञ्जो जना—सखीद्वयो
 जन सखीजन । शाकपार्थिवादितत् । तत्र सङ्घ वचनं ना etc बहु— ।

2 (a) बाल &c —बीची is पङ्क्ति a line, or बर्धन a road. "बीची
 बर्धन पङ्क्तौ च" इति हेम । In first sense बालपादपङ्क्ति means बाल-
 पादपङ्क्तिर्गोमिता बर्धन by लक्षणा When बीची is बर्धन, say बालपादप-
 र्गोमिता वायो । शाकपार्थिवादित् । तथा । द्वितीया करणे । Both बीचि and
 बीची are seen. (b) अचिरम्—न चिरम् not long It is a क ल and
 used as कर्म of गमनक्रिया । 'दशकालाध्वगन्तव्या कर्मसञ्ज्ञा एककर्मणाम्' ।

3 (a) तावन्—माकन्दे । The cases will first close up then
 dry in the sun They have not even closed yet Hence the
 flower must have been just now (चाचर) plucked (b) तद्यत्पित
 &c—Sakuntala was too ill to attend to these things herself
 The king thought she did these, because he did not know she
 was ill

4 Remark—These signs guide the king I think the
 passage ought to appear though Raghava omits it

(परिक्रम्य संस्पर्शं रूपयित्वा) अहो प्रवातसृभगोऽयमुद्देशः ।

शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनोतरङ्गानाम् ।

भङ्गैरनङ्गतसै रविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ६ ॥

(परिक्रमशब्दोक्त्य च) अस्मिन् वितसपरिचिते सतामण्डपे

मन्दिहितया शकुन्तलया भवितव्यम् । तथाहि—

अभुवन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पयात् ।

हारीऽस्य पाण्डुमिकती पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनया ॥ ७ ॥

(Acting as if touched by the breeze) Ah! this spot is pleasant with its fine breeze. Here by the love-stricken limbs can be closely embraced the lotus scented breeze, the carrier of spray from the ripples of the Malini (Going round and looking about) Sakuntala is bound to be near in this bower of creepers enclosed by canes. For at its entrance where there is pale sand is seen a fresh line of foot-prints, raised outwards in front and pressed down behind through the weight of the hips

परिक्रम्येति । 'परिक्रम्य स स्वरं' वातस स्पर्शं 'रुपदित्वा' आकारेण अभिनीय ।
 चही इति । 'चही' इति । प्रकृतं च यानेन सुभगं इत्य 'चयम लङ्श' वनभिभारः ।

शक्यमिति । अन्वय—अत्र अनङ्गत्वे चङ् परविन्द्मुरभि मालिनीतरङ्गाणां कणवाही पवनं अदिरलम आलिङ्गितुं शक्यम् । व्याख्या—अत्र प्रदीपे 'अनङ्गेन' कामेन 'तप्ते' षीडिते प्राप्तकामकृततापे 'चङ्' गावे [अनुक्ते कर्त्तरि षतीया] 'परविन्दे' कसले 'मुरभि' पद्मगन्धि प्राप्ततण्डु मालिन्या तरङ्गाणां बीचीनां 'कणवाही' शोकरवाही, सुशोतलान् सर्वाङ्गतपंथ इत्यर्थं 'पवनं' वात, 'अदिरल' ग्राह्यं यथा तथा 'आलिङ्गितुम्' आङ्गं च 'शक्यम्' । भद्रनङ्गेन चङ्गदाहे मुरभिशीतवातसेवनं हितम् । तच्च इहेव सम्भवति इति भावः । 'अकिसहीय' इति कर्त्तरि षत् । एतत् शक्यम् एतदशक्यम् इति प्रथमं सामान्यतो लिङ्गवचनद्वौ अविदधथा एव वस्तुभिभारः । ततः शक्येषु पवनस्य अलभावं । न हि सादानुकृतं शक्यपवनयोर्विशेषविशेषण-भावः । तेन "शक्यं पवनं इत्यदावमः । "शक्यमिति रूपं त्रिलिङ्गवचनस्यापि कर्त्तृ-भिधायां सामान्योपक्रमान्" इति धामनः । ["शक्यम्" (रा-, वि-, म-)—"शक्य" (त-, न्या-)] । "अदिरलम्" (रा-, वि-, म-) ।—"अनङ्गम्" (त-, न्या-)] ।

अलिङ्गिति । 'अलिङ्ग्' वेनमे परविन्द्मे वीचने 'लतामण्डपे' लताग्रहे 'सङ्घ-
 हितदा' समोपपत्त्या शकुन्तलया' भविष्यन्त्यम् । अनुम नकाररुमाह 'तथाङ्'—

अनीति । अन्वय—पण्डु सिकते चले द्वारे पुरस्तात् अनुग्रहा, जघननीरुवात् पथात् अत्रगाढा, अभिनवा पश्यङ्किते हृद्यने । व्याख्या—'पाण्डु' पाण्डुवर्णा. 'सिकता' बालुका; यस्मिन् तादृशे [सिकताशब्दं स्त्रियां बहुले प्रायेण, कश्चिन् एकले-
 षु] 'अन्व' लतामण्डपस्य द्वारे पुरस्तात् पुरोभावे, अङ्गलोष्ठ, विभोषत. अङ्गुष्ठयोः

इत्यर्थे 'अभ्यासना' उदरे निमुदा 'अपनय' नितम्बस्य 'गौरगाद' मुखवाते 'पदान्' गुल्फयो 'अवगाढा' मधोर्' माटा, न तु केवल माटा 'अभिनवा' मद्य कला 'पद-पङ्क्ति इत्यत' एव वरस्त्रीपञ्चसप्ततित्वात् ।

NOTES

1 शकम्—With शक्य पवन compare युक्तम् अभिलाष—In 'ra सामन्वीपक्रमान् नपु मक्रम as in विदित in विदितभक्ति—Ante Vamana's विकृष्टवचन means विकृष्टनि ग (differing in gender) and विकृष्टवचन (differing in number) For विकृष्टनि compare मद्य युत in "मद्यथा नैव शकामादिभरपि युत प्रतिदन्तुम्"—Bhashya विकृष्टवचन is seen in मद्य शक्तिनामादौनि in "शक्याचाने न शक्तिनाम द्वौयपि त्रयित्तम्"—Bhashya मका करा has both विकृष्टनि ग and विकृष्टवचन in "शक्याभापधियनेन बोडया—हेकमनखमभ्यर्ते करा"—Kumara

2 वेतम &c—परि + ल्य means 'to surround' Compare परिप in the sense of a moat in "सहायपरिदय लडाया परिवालडम्"—Raghu

3 अभुव्रता—This is मुलदय Compare 'अभुव्रतामुदरखरमाभि etc—Kumara

4 पाण्यमिकते—For a singular use of "मिकता" compare "एका मिकता रेलदाने असमर्था"—Bhashya

यावद्विदपास्तरेण अवलोकयामि । (परिक्रम तथा कृत्वा महपेम) अये लक्ष नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा मनुसुमास्तरणं शिलापटमधिगयाना मखीभ्यामुपास्यते । भवतु योपरामयासां विश्वभक्तयितानि । (विलोकयन् स्थित) ।

I will look through some opening in the branches (Going round and doing the sense—Joyfully)—Ah! The comfort of my eyes is found There, the dearest of my wishes, lying on a stone slab with a coverlet of flowers is being waited upon by her two friends Well, I shall hear their confidential utterances. [Stands gazing]

यावदिति । 'विटपानां' शाखानाम् 'चन्दरेण' चवकारेण ['चन्दरमकार-
वधिपरिधानान्निर्दिभेदतादृश्य' इत्यमरः] 'चवलीकयामि' चव शकुन्तला इति न न
इति पद्यानि [यावद्दृशेभ्यो भविष्यति लट्] ।

परिक्रम्येति । 'तथा हला' विटपान्तरेण दृश, शकुन्तला चवसे इति शाला
'सहस्रम्' चाह ।

चरे इति । 'चरे' ह्रस्वः । 'नेत्रयो' सन्तप्तयो' लोचनयो 'निर्वाण' निर्वादिद
सुखकर वस्तु 'नञ्चम' । तदेव स्पष्टं कथयति—'कुसुमानाम् चास्तरण' तत्र स
कुसुमैराकृतम् इत्यर्थः 'शिलापट्ट' प्रसरत्फल 'चक्षित्यानां' प्रसरतले इतिना । ["चक्षि-
शीङ्भ्यासां कर्म" इत्याधारस्य कर्मत्वम्] 'ने मनोरथानां मनोरथेषु वा प्रियतमा प्रियतमो
मनोरथ, शकुन्तलावप पदार्थ', 'सखीभ्याम् उपारुते' सख्येन, उपचर्यते इति यावत् ।
["उपारुते" (त-, न्या-)—"चन्वारुते" (रा-, वि-, म-)] ॥

भवत्विति । 'भवतु' चासां विश्रासेन 'कथितानि' भाषितानि [नपु रुके भावे क्त.]
विश्रस्य लोपात् 'श्रीयामि' ।

NOTES

1 (a) नेत्रनिर्वाणम्—निर् + षा + णाट् भावे = निर्वाणम् निर्वाति ;
compare "निवाणं निर्वाती नीचे" इति विकारार्थेष । (b) मनोरथ etc —
मन रथो यस्मिन् यस्य वा तदादृष्टत्वात् मनोरथ wish Next इत्य— । No
निर्धारण, hence the prohibition "न निहारसे" does not apply. (c)
शिलापट्टम्—पट्ट is पोट a slab, a seat चासन । पट्ट् क्त्वादिपि चासनम्—
इत्यनं कार्यकोषः

Reading—Both उपारुते and चन्वारुते imply सेवा nursing
पुत्र्या । "उपारुते पुत्र्याशास्य सिंसने" इति विश्व । "चन्वारुते" सखीभ्याम्
सेवायामनुशासनम् इति ऐमः । Either will do.

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)
सखी (उपवीज्य सर्वेहम्)—हला सउन्दले, अत्रि सुहा-
चदि दे णलिषीपत्तेवादी [हला शकुन्तले, अपि सुखायते ते
नलिनीपत्रवातः] ।

(Then enter with her two friends, Sakuntala engaged as described) FRIENDS (Tenderly, after having fanned her)—
Dear Sakuntala, does the breeze of the lotus-leaves appear refreshing to you ?

शकुन्तला—किं वीज्ज्वन्त मं महीओ [किं वीज्यतो मां सखी] (सखी विपादं नाटयित्वा परस्परसवलोक्यतः) ।

SAKUNTALA—Are you fanning me friends ? (The friends acting sorrow stare at each other)

राजा—वनवटस्यगरीरा शकुन्तला दृशति । तत् किम-
यमातपटीयः स्यात् उत यया मे मनसि वर्त्तते ।

KING—Sakuntala seems to be greatly distressed bodily
Now, is this the bad effect of the heat, or as it is in my mind ?

करोति । तत्करोतीति विधे] । Prof Gajendrabhadkar condemns सुखायने, saying "it means 'experiences pleasure, according to 'सुखादिभ्य कर्त्तृवेदानायाम्'—पा 3 1 16 But this rule has no application here The rule wants सुख to be कर्म । In सुखायने here we have सुख as कर्त्ता and उपमान । Hence the correct rule is 'कर्त्तृ काङ् मलोपय" (P 3 1 11), सुखायने, thus derived means 'acts like something pleasant' not 'experiences pleasure'

2 परस्परम् &c —See Act I Ante

3 उत तथा—The king suspects love sickness but he does not forget that the effect of heat is very much like it. This raises the doubt "Is it love or the heat " Presently he rejects the second (अथवा कृत मन्देहेन &c) :

(साभिलाष निर्वण्यं) अथवा कृतं मन्देहेन ।

स्तनन्यस्तोशीर प्रशिथिलमृणालैकवल्यं

प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्ताप काम मनसिजनिदाघप्रसरयोर्-

नतु ग्रीक्सस्यैव सुभगमपराद्धं युवतिषु ॥८॥

(Gazing wistfully) Or away with doubt How indescribably charming is this my darling's distressed frame with the Usira, applied to the breasts, and the single bracelet of lotus-shoot quite loose Granted, the distress of love and of the advance of summer is the same with young women, but the transgression of heat is not so charming

('साभिलाष निर्वण्यं' मस्युद्ध विलोक्य विचिन्त्य' ध्यात्वा समाधत्ते) 'अथवा' पदान्तरे मन्देहेन' स शब्देन कृतम् अलम् [कृतमिति व्यर्थार्थे' अव्ययम्, "साभिलाष निर्वण्यं" (रा-, ल-, न्या-, म)—विचिन्त्य (वि) ॥

सर्नेति । अन्वय —प्रियाया साबाध स्तनन्यस्तोशीर प्रशिथिलमृणालैकवल्यम् इदं वपु किमपि कमनीयम् । युवतिषु मनसिजनिदाघप्रसरयो ताप सम काम, ग्रीक्सस्य अपराद्धं तु एव सुभग न । व्याख्या—प्रियाया 'शकुन्तलाया' साबाधया' पीडया सह

वर्तमानम्, अतएव 'जनयो न्यूनम्' अपि तम् 'उज्जर' बारहमूलान्तरं दो र्द्वन्द्वम्
 तयोक्तं 'प्रशिक्षितम्' अतिशय 'सुखान्त्य' विश्वस्य एकम् एव वल्य कइव 'यद्यिन्'
 तत् तथोक्तम् 'इदं' ह्यग्रमाल 'धु' इतर 'किमपि' अनिर्वचनीयं यथातथा 'कमनीय'
 मनोहरम् । 'सुवतिषु' विपदि 'मनासज्जस्य' मनाभरस्य कामस्य ("तत्पुत्रपि कृतं वद-
 लम्" इति सप्तम्यः अजुक्) 'निदाघप्रसरस्य' यथाधस्य च 'ताप' ज्वल सम
 काम' तुल्य इत्यभ्यासस्यन । यत्रस्य निदाघस्य अपराहम् 'अपराध' (नपु मके
 भावे क्) तु योजकत अतिक्रम पुन एवम् 'इदं सुभग' सुन्दर न' । कामतायात्
 कमनीयताह' इति शकुन्ताया क मज एव य ताप न निदाघज । तदाह "अथवा
 कृतं मन्देहेन" । ["शिक्षित" (त-, न्या-, म)—'शिक्षित' (वा-, वि,)]
 "किमपि कमनीय" (रा-, वि)—'तद्व' क म न य" (त-, न्या म-)]

NOTES

1 (a) मन्देहेन कृतम् = मन्देहेन अलम् : Hence गन्धमालसाधनक्रिया
 प्रति करणत्वात् वतीषा । कृतमित्यन्वयमलम्भे ।

2 (a) प्रशिक्षित &c — एक वल्यम् । कमधा— । सुखान्त्य एक वल्यम्
 प्रशिक्षित सुखान्त्यकवल्य यद्यिन् वर— । (d) माशधम्—आशधनम् इति आ
 + वाध + थ भावे = अवाधा distress, तथा मइ । वइ— । (e) किमपि—
 A compound अव्यय expressing indescribability Adverb quali-
 fying कमनीयम् । (d) कमनीयम्—कम + अनोयर् कर्मणि । Also कामनीयम् ।
 (e) निदाघ &c —नितरां दृष्टान्ते अक्षिन् इति नि + दइ + घञ् अघिक्वरी = निदाघ
 summer The rules "अङ्गादीनां च" directs घ to be substituted
 for इ when निदाघ is a name of summer म + ण् + घ or अघ् भावे =
 प्रसर advance मनसि जात इति मनसि + ञ् + इ क्त रि भूते = मनसिज like
 करसिज (Ante) मनसिजस्य निदाघप्रसरस्य इदी (f) सुभगम्—The सुभगता
 is not due to the उर्ध्वरन्ध्रिय on the breasts and the loose bracelet
 on the wrist but to some thing altogether inde-scribable [g]
 Remark—The suffering is equal from heat and love But the
 latter adds charm to the person hence serves to distinguish
 it's action from that of the former The additional loveliness
 of Sakuntala leaves no doubt [कृतं मन्देहेन] that she is love-sick.
 Compare—"शोभा च प्रियदर्शना च मद्वदित्तेयमाशुपाते" Infra

3 Reading—(a) शिथिलत implies that the bracelet was previously tight. But bracelets are worn loose. प्रशिथिलत agrees with this. What was loose is more so (प्र) now. (b) तदपि कमनीयम् as Monier-Williams has it after the Bengali Recensions implies that she appears lovely in spite of her distress, i. e. though her loveliness has suffered, she is still attractive*.

This seems inconsistent with the fourth line which supposes that the pangs of love enhance the attractiveness.

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अनसूये. तस्य राएसिणो पदम-
दं सखादो चारहिभ पञ्जस्सुभा विभ्र मउन्दला । किं ए क्खु से
तस्मिन्निचो अअं आतङ्ग भवे [अनसूये. तस्य राजर्षेः प्रथम-
दर्शनात् आरभ्य पद्युत्सुका इव शकुन्तला । किं नु खलु अस्या-
स्तन्निमित्तः अयमातङ्गो भवेत्] ।

PRIYAMVADA (Aside)—ANASUYA, Sakuntala has been as though (anxious absent-minded, care worn ?) since that first sight of that royal sage. Is it possible that this her ailment is due to him ?

अनसूया—सहि मम वि एसिणो आसङ्गा हिचअस्स । होदु
पुच्छिस्सं दाव ण [सखि ममापि ईदृशो आशङ्गा हृदयस्य ।
भवतु प्रच्छामि तावदेनाम्] । (प्रकाशम्) सहि पुच्छदब्बा
सि किम्पि । वलिअं क्खु दे सन्दावो [सखि, प्रष्टव्यासि किमपि ।
वलीयान् खलु ते सन्तापः] ।

ANASUYA—Friend, such is my mind's suspicion too. Well, I will ask her. (Aloud) Friend, you have to be questioned about something. Your distress is indeed great.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनेति । 'राजर्षे' दृष्टान्तस्य प्रथमं दर्शनं महात्मनः ततः 'चारुध्वं पशुनामुक्ता
 २४' उत्कृष्टिता इव शकुन्तला' लक्ष्यते । 'किं तु खलु' अपि वा [विलोक्यमानं प्रश्नं]
 'अस्या अवमातद्' एषा पीडा स' राजर्षिरेव निमित्तं' कारणं यत् तादृशी भवेत्' ।
 'दृष्टान्तार्थं' इयं क्लिप्तानि किम् ।

अनसूयेति : एतदपि प्रियवदां प्रति जनान्तिकमेव । 'इदमीं श्रीशुद्धां हृदयमा'
 हृदयमेवम् च शकुन्ते [हृदययोगान् कर्तारि पठः] । दृष्टान्तमात्रेण अमात्रात्पि इत्यहमपि
 मन्थे । 'किमपि' वस्तु प्रष्टव्या अस्मि' त्वामहं किमपि प्रष्टुमिच्छामि (प्रश्नोत्तरप्रधान-
 कर्मसि तस्य) । 'वन्नीयान्' एवम् खलु ते मन्तापः' । गुर्वी ते वेदनी अतः प्रच्छामि
 किञ्चिद् ।

NOTES

1 (a) प्रष्टव्यामि &c — त्वामहं किमपि प्रष्टुमिच्छामि becomes त्वं मया किमपि
 प्रष्टव्या the प्रधानकर्म becoming उक्तं by the maxim 'यार्थं प्रधानं
 दूरादेश्च प्रधानम्' । (b) खलु—This may also be taken as ईतोः I wish
 to speak to you, because (खलु)—you are suffering much

शकुन्तला (पूर्वाङ्गेन शयनादुत्थाय)—इत्ना किं वक्तुकामामि
 [इत्ना किं वक्तुकामासि] ।

SAKUNTALA (Rising from the bed with her upper half)—
 What do you want to ask, dear ?

अनसूया—इत्ना मउन्दले, भणव् भन्दरा द्वा सु शम्हे मप्रण-
 गदम् वुत्तन्तम् । किन्तु जाटिमो इतिहामणिवन्धेषु कामप्र-
 माणाणं अवत्या सुणोश्रुति तादिमी दे पिक्खामि । कहेहि
 किणिमित्तं दे मन्दावो [इत्ना शकुन्तले, अनन्धन्तराः सन्तु दयं
 मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किन्तु यादृशी इतिहामणिवन्धेषु
 कामप्रमानानाम् अवस्था श्रूयते तादृशीं ते प्रेक्षे । कथय किनि-
 मित्तं ते मन्तापः] । विधारं क्खु परमत्थदो अजाणिदं अणा-
 रम्भो पट्टिधारस्स (विकारं खलु, परमार्थतः अज्ञात्वा अनारम्भः
 प्रतिकारस्य) ।

ANASUYA—dear Sakuntala we are indeed inexperienced in matters concerning love. But yours, I see is the same condition as is heard of lovers in historical composition. Tell us to what your distress is due. Without having known the disturbing action in its character, counteraction cannot indeed be begun.

शकुन्तलेति (‘पूर्वाङ्गेन’ पूर्वकायेन शयनात्’ शिलाशय्याया उत्याय’) [“शयनादुत्याय” (रा-, त-, न्या-, म) — ‘पुष्पशय्यामुदसा” (वि-)] ॥

इतीति । वक्रु, काम’ अभिभावो यस्या तादृशी अस्ति’ वक्रु, निच्छसि [सुप्ते देवयाम क्लृप्ता तुष्टाममनसोरपि” इति तुमी क्लोप ।]

इतीति । वय मदन काम गतस्य प्रापतस्य कामसम्बन्धन इत्यर्थे इत्थानस्य वार्त्ताया न अभ्यन्तरा न तत्त्वज्ञा । अज्ञातमदनइत्थान्ता वयम् । स्वय न कामयमाना वय नापि दृष्ट कामयमान कश्चित् जनोऽप्याभि । ‘इतिहासप्रियता’ धे निवन्धा प्रथम् तेषु कामयमानानां कामिनीयादृशी अवस्थायुयने तादृशीं ते प्रीते । मानुभूता न च दृष्टा किन्तु श्रुता । किं निमित्त कश्चिन् निमित्तो [निमित्त कारणैरेतेषु सर्वासां प्रायदर्शनम्—इति प्रथमा] । [“अनभ्यन्तरा खलु वय मदन-गतस्य” (रा , वि-, म-)—अनभ्यन्तरा वय ते मनोगतस्य (त , न्या-)] ।

विकारंति । परम अर्थं परमार्थं तत्त्वम् । तत्त्वत स्वल्पत । विक्रियते अन्यथापाद्यते अर्नेन इति । विकार विकृतिकारणम् ‘अज्ञाना प्रतिकारस्य’ प्रतिक्रियाया ‘अनारम्भ खलु’ अननुष्ठानमेव प्राप्नोति । अज्ञाने रोगे किमौषधम् इत्यर्थः ।

NOTES

1. वक्रु कामा = See वक्रु, काम , Act I

2 [a] अनभ्यन्तरा &c —अभिगता अन्तरम् अभ्यन्तरा included. न अभ्यन्तरा not included = बाह्या outside. The sense is—We are outside the pale of love-matters. We have no experience of these things direct or indirect. By ‘we (वयम्)’, she means all ascetic girls.

3 Reading—The Bengali reading too is good. We do not know [अनभ्यन्तरा वयम्] what is in your mind [ते मनोगतस्य] ।

4 (a) परमार्थत has कर्णे तसिप्रत्यय as in खरत and वरत in “दृष्ट, शब्द, खरतो वरतो वा”—Bhashya.

राजा—अनसूयामपानुगतो मदीयस्तरकः । न हि स्वाभि-
प्रायेण मे दर्शनम् ।

KING - My suspicion has haunted Anasuya also Verily,
I do not view it after my own mind

शकुन्तला (आत्मगतम्)—वल्लव वसु मे अहिणिवेभो ।
दासिं वि महमा एदाण य मङ्गणोमि णिवेदिदुं [वल्लवान् वल्लु
मे अभिनिर्वेशः । इदानीमपि महमा एतयोर्न शक्नोमि निवेदयितुम्] ।

SARUNTALA [Aside] - Great is my anxiety [to conceal]
Even now I cannot forthwith reveal to them

प्रियंवदा—महि सुहृ, एमा भण्णाटि—कि अत्तणी आतङ्गं
उवेक्खमि । अणुटिवस वसु परिहोअमि अत्तेहि केवल लावण्य-
मई छाया तुम न सुच्चटि [मखि सुहृ, एमा भणति—किमात्मन
आतङ्गसुपेत्तमे । अनुटिवसं वल्लु परिहीयसे अत्ते । केवलं
लावण्यमयो छाया त्वा न सुच्चति ।]

PRIYAMVADA—Friend she says rightly, why do you
neglect your trouble? Even every day you are being thinned
in the limbs Only the glimmer of loveliness does not leave
thee

अनसूयेति । मदीयस्तरकं मन्देह—अपि कामशा पंडा अस्या—इत्थेव ह्य
अनसूयामपि अनुगत प्राप्त् । अनसूयाया अपि अद्यमेव मन्देहो जातः । 'म' मम
दर्शनम् अनुमान स्वभा आत्मन अभिप्राय अभिलाष तेन तदनुसारेण 'न हि'
देव । एव—आत्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तप्रति प्रायश्चिता विडम्ब्यते इति यत्
प्राप्त् मया उक्त तदसत्यम् । अस्या कथमनसूया अपि तद्येव मन्यते ?

अनसूयानिति । मे अभिनिर्वेश इव वल्लवान् वल्लु अति हि मे गोपनीया
प्रवणा । इदानीमपि अधुना एव मुनिर्वेश वृत्ता अपि एतयो [शेषे वशी] महमा
अतर्क्यतेमेव निवेदयितुं विद्यापयितुं न शक्नोमि ।

सखीति । सखि शकुन्तले एषा चतुर्थ्या सुहृ युक्त भवति भावने । चाप्य-
 'आतङ्' व्याधि किमुपेचसे कथमवजानासि । ["विष व्याधिरुपेक्षित"] ।
 'सुहृ' प्रतिदिनमेव च 'कपोलादिभि परिहोयसे' होना भवति । व्याधिना चरानि
 ते शक्यन्ति । केवल लावण्यमयी लालित्यपूर्णा ह्याया कान्ति त्वां न मुञ्चति ।
 ["सखि सुहृ" (वि)—"सखि शकुन्तले सुहृ" (रा- म)—"सुहृ". (त- ग्या-)] ।

NOTES

1 स्वामिप्रायेण—वृत्तया करणे । See "एवमाकामिप्राय—" Act II.

2 (a) बलवान् &c—My desire to conceal is indeed great, I cannot overcome it. It is out of the question to reveal my wish out of my own accord. But they are asking me now. Even thus I cannot come out with it at once. निवेदयितुम्—
 श्नुम् without a क्रियार्थक्रिया, because of the root श्क् in शक्नामि ।

3 (a) चतुर्दिवसम्—दिवसे दिवसे इति वीक्षणार्थे चतुर्थी— । (b) परिहोयसे—वीहक न्याने परस्परपदी । लट् से कर्मणि । The root is not duplicated because the duplication takes place श्रौ and in the कर्म and भाववाच्य—the श्रौ is replaced by श्क् । (c) लावण्यमयी—लावण्य
 is कान्ति loveliness "सुक्ताफलेषु ह्यायायास्तरलत्वमिवानरा । प्रतिभाति यददेव
 तद्वावण्यमिहोष्यते ॥" = Quoted by Mallinatha in Kumara. लावण्य
 प्रचुरमसाम् इति लावण्य + मयट् + डोप्, श्वियाम् = लावण्यमयी full of loveli-
 ness

राजा—अवितथमाह प्रियवदा । तथाहि—

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमृक्तस्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ ह्रविः पाण्डुरा ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालल्यते

पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लना माधवी ॥ ८ ॥

KING—Priyamvada speaks the truth—For, her face has the cheeks slightly emaciated her chest has the breasts forsaken by firmness, the middle is thinner, the shoulders are very much drooping, the complexion is pale. Stricken by love, this damsel appears pitiable yet charming to look at like the creeper Madhavi struck by the wind that dries up the leaves.

अवितयेति । 'तथा' सत्यम् । अन्ययमेतत् । विगत तथा अक्षान् इति 'वितथ' मित्या । न वितथम् 'अवितथ' सत्यम् । सत्यत्वे कारचमाह 'तथा द्वि' इति ।

चामिति । अन्यथ - चानन चामचामकपोलम् । उर कार्ठिव्यमुन्नथनम् । मध्यः ज्ञानतर । असी प्रकानविनती । छवि पाशुराः । मदनक्लिटा इय पताया शीवसेन मरुता स्पृष्टा सता माधवी इव, शीष्या च प्रियदर्शना च आलक्षते । व्याख्या - अनु- दिवसम् अह्नैरिहपरिहोयते इति 'चाननम्' अस्या सुख 'चामचामी' ईदृशचामी ("प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विवचनम्) 'कपोली' गण्यो यस्मिन् तथाविध जातम् । उर, 'वच 'कार्ठिव्येन' इदमथा सुको' विद्युत्की सनी' यस्मिन् तथाविध जातम् । 'मध्य' उदर' ज्ञानतर' अतिशयेन शीघ्रो जात (बुद्धिस्थां पूर्वावच्छामयेषां प्रकथयित्वाया तरप्) । 'असी' स्वामी 'प्रकामम्' अन्यथ 'विनती' विमृष्टी । 'छवि' मृत्ति' प्राण्डरा' पाशुर- वर्षा जाता । अतएव 'मदनेन' कामिन 'क्लिटा' पीडिता 'इय' यकलना 'पताया' शीवसेन' शीवकारकेष 'मरुता' वैचवायुना स्पृष्टा' ताडिता 'सता माधवी इव शीष्या' अनुकल्पनीया, अपि च लावण्यमयी क्षाया इना न मुञ्चति इति 'प्रियदर्शना च' मधुरा- क्षयि 'आलक्षते' आभाति ॥ ["क्लिटा" (रा-, वि-, म-)—'स्नाना' (त-, न्या)] ।

NOTES

1 (a) चाम & c — च (चये-भ्यादि) + कर्त्तरि = चाम emaciated चामप्रकारी इति चामी चामी the duplication being due to the rule "प्रकारे गुणवचनस्य" । The duplicated form is treated as a कर्मधारय by the rule "कर्मधारयवदुत्तरेषु" । Hence the सुप् disappears giving finally चामचामी । Now see Tika (b) प्रियदर्शना—श्रीवातीति श्री + कर्त्तरि—प्रियम् pleasing, lovely प्रिय दर्शनं यस्यां whose appearance is pleasing. बहु—, with कर्मणि षष्ठी in यस्यां ।

2 Reading—मद्दन्त्याना has कर्त्तरि ऋ in स्नान । Hence मदन is the ङङ् in the वाक्य—मदनेन स्नाना । But मरुत् is the कर्त्ता in मरुता स्पृष्टा । This loss of uniformity is avoided by reading मदनक्लिटा because क्लिष्ट has कर्मणि ऋ ।

3 अन्यथं शीषितुं शीष्या इति शेष + चान् कर्मणि = शीष्या । "था चावयके" इति कुल न ।

शकुन्तला—सखि कस्य वा भयस्स क्वहृदस्मं । किन्तु चाभामदृत्तिषा दाणिं वी भविस्सं [सखि, कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामि । किन्तु आर्यमयित्रो इदानीं युवयो भविष्यामि] ।

SAKUNTALA—Friends to whom else shall I reveal,
But I shall now be the cause of trouble to you.

उभे—अतो एव शिष्यो । सिणिह्वजनसंविभक्तं हि दुःखं
सजभवेदनं होदि [अतएव निवेद्यः । सिग्धजनसंविभक्तं हि
दुःखं सद्यवेदनं भवति] ।

BOTH—Hence indeed is the pressing The trouble shared
with affectionate friends, becomes of bearable poignancy.

सखीति । 'कस्य वा अन्यस्य' जनस्य (सम्बन्धविवक्षया षष्ठी) 'कथयिष्यामि' ।
युवयोरेव कथयिष्यामि नान्यस्य । 'किन्तु इदानीम्' अथुना, एतदुक्त्वा इत्यर्थः, 'युवयो'
(कर्मणि षष्ठी) 'आयासयित्वा' क्लेशदायिनो भविष्यामि' । दुष्करो मे पीडोपरत्
तदर्थे प्रयतमानयोषुषयो मद्भान् आयासो भविष्यति । ["किन्तु आयासयित्वा" (ल,
व्या- , म-)—“आयासयित्वा” (रा- , वि-)] ॥

अत इति । व्याधिमद्भान्, उपशमो दुष्कर 'अतएव निवेद्य' आयासयित्वा
अथाकम् । 'दुःखं' पीडा 'शिग्धेषु' अद्भुक्तेषु 'जनेषु स विभक्तं' कृतविभागं स
'सद्य' सीदु मक्या 'वेदना' आघातो यस्य तथाविध 'भवति हि' । ["अतएव"
(त- , व्या-) "अतएव सन्तु" (रा , वि , म)] ॥

NOTES

1 (a) आयासयित्वा—आ + यस् + विष् + क्त + कर्त्तरि स्त्रियाम् one
causing trouble (b) इदानीम्—Now i.e. by revealing to you? (c) The sense is—I have no one else to confide in, I must tell
you But (किन्तु) by telling you, I shall only put you into trouble This is why I have not told you so long It will not be
a bland relation but (किन्तु) will give you some trouble. It
seems the क्विप् should not be omitted.

2 (a) उभे—उभे is dual, but उभय is singular as a rule,
though plural is seen in "सुखपरस्य हरदभये कृतम्"—Act VII (b)
शिग्ध &c.—शिग्ध + क्त कर्त्तरि कर्त्तमाने = शिग्धा affectionate. तादृशो जन्मः ।
असंधा— । Now see Tika

राजा—

पृष्ठा जनेन समदुःखमुखेन बाला
 नेय न वक्षति मनोऽतमाधिहेतुम् ।
 दृष्टो विवृत्य बहुशोऽपानया सत्पणम्
 “ अत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥१०॥

KING—Asked by persons who equally share her sorrows and joys, this girl will not refuse to disclose the cause of her trouble which rankles in her mind Though longingly gazed at several times by her turning round, I have become afraid of hearing at this juncture

शकुन्तला—सहि, जदो पद्दुदि मम द सणपद्दं आशदो सो तवोयणरक्खिटा राएसी—[सखि, यत प्रभृति मम दग्नेनपय-सागतः स तपोवनरक्षिता राजर्षिः—] । (अर्द्धाङ्गेन लज्जां नाटयति) ।

SAKUNTALA—Friends from the time that royal sage, the protector of our hermitage crossed the line of my sight— (Acts bashfulness when partly said)

पृष्टेति । अन्वय —इय बाला समदुःखमुखेन जनेन पृष्ठा [मती] मनोगतम् आधिहेतु न वक्षति नः । अनया बहुश विवृत्य सृष्टय दृष्टोऽपि अत्रान्तरे श्रवण-कातरतां गतोऽस्मि । व्याख्या—‘इय बाला’ सुगन्धर्वभाषा शकुन्तला दः खद्य सुखद्य दुःखसुखे दुःखसुखे वा [“विप्रतिविद्भ्रजानधिकरकथाचि” इति विभाषा इत्ये कवदुभाव] ‘समी’ सम वा दुःखसुखे दुःखसुखे वा यस्य ‘तेन समदुःखमुखेन’ तुल्यवेदनेन ‘जनेन’ सखीजनेन ‘पृष्ठा’ मती मनोगतम् आन्तर निमूहितमित्यर्थे आधि’ षोडश्या ‘हेतु’ कारणे ‘न वक्षति न’ वक्षतिव । ‘अनया शकुन्तलाया’ बहुश’ न तु एकवारमात्र द्विर्वा विवृत्य पराङ्मुख्य ‘सृष्टय’ साभिन्वाव ‘दृष्टोऽपि’ [अपिना भ. वल्लभ्युटलम् सन्देहस्यान-वशात्] ‘अत’ अस्मिन् ‘अन्तर’ अवकाशे ‘श्रवणे’ उत्तरश्रवणे ‘कातरतां’ भय ‘गतोऽस्मि’ । स्पष्टमित्य मयि साभिन्वावा, इत्यमन्वपि भयकारणे भौतीऽस्मि, किमित्य वदेदिति । [“अत्रान्तरे” (रा., वि. म.)—‘अन्तरे’ (त., न्या.,)] ॥

सखीति । 'यत्' यस्मान् कालान् 'प्रभृति' चारभ्य [प्रभृतिद्योमे पचमीतिप्रहृत् पचमी] 'स तपोवनस्य रचिता' रचक राजदिं दृश्यन् 'ममदर्शनस्य' दृष्टे 'दद्यान्' ["सङ्कूप्रभू पद्यामानसं" इति ममासान् चप्रत्यय] 'आगत.' प्राप्त—('वर्द्धे' चक्रते' आशिकेन भावकेन 'सखा नाटयति' इत्यति) ।

NOTES

1 (a) जनैः समदुःखसुखिन—of समदुःखसुखि सखीजन—Raghu. VIII (b) बाला—A girl might mislead But only a frank disclosure is expected from a बाला : (c) न, न—Two negatives emphasise the affirmation न वद्यात् न = not that she will not disclose = she will certainly disclose (d) मनोगतम्—मन गतम् i.e. मनास लीनम् secretly cherished, un-revealed. (e) दृष्टे &c.—Comp. आसीद् विश्ववदना &c —Act II

2 (a) दर्शन &c—पश्यत्यनेन इति दृश्य + लुट्, करणे = दर्शनम् eye तस्य पद्या &c See Tika (b) तपोवन &c—रच + वच्, कर्त्तरि = रचिता ।

3. 'वर्द्धे' चक्रम्—वर्द्धम् चक्रम् 'वर्द्धे' चक्रम् partly uttered सहस्रुपेति समास, the द्वितीया in 'वर्द्धम्' being कियविशेषणे । तेनः द्वितीया द्वितीया ।

उभे—कधेदु पिभसही [कथयतु कथयतु प्रियसखी] ।

BOTH—Go on, go on dear friend

शकुन्तला—तदो पट्टुदि तग्दंण अङ्गिलासेण एतदवत्थमिदि संवुत्ता [ततः प्रभृति तद्दतेन अभिष्यपेण एतदवत्थासि संवुत्ता] ।

SAKUNTALA—Since that time with my desire fixed upon him I am reduced to this state.

राजा (सहस्रम्)—श्रुतं यत् श्रोतव्यम् ।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इवाभ्रश्यामस्तपाल्यये जीवलोकस्य ॥ ११ ॥

KING (Joyfully)—What is worth hearing is now heard. Cupid indeed is the cause of my distress, he himself has be-

come my comforter, as becomes the day dark with clouds at the end of summer to the living world

तत इति : 'तत प्रभृति' 'त' राजर्षिं 'रत्नेन' तद्विषयेन 'अभिलाषिण' मनोरथेन [द्विती तृतीया] 'एषा अवस्था' यथा तथाविधा 'स्रष्टास्मि' ज्ञातास्मि मनी मे दृष्टान्तेन समागत प्राच्यन्ते, तेनेयमवस्था मे । [राघवी विद्यासागरवादाथ "कथयतु कथयतु प्रियसखी" इति न पठन्ति] ॥

स्रुतमिति : 'श्रीतन्व' अथवायोग्य यत्' तत् 'स्रुतम्' ।

अथ इति : अन्वय — तपान्त्वय जीवन्लोकस्य अस्मद्यगमो दिवस इव मे अथ एव तापहेतु ए एव निर्वापयिता जात । व्याख्या—'तपस्य' निदाघस्य ["निदाघ लक्षोपगम उच्यते अग्निगणकक्षप " इत्यमर] 'अन्वय' अथवा, तस्मिन् 'जीवन्लोकस्य' प्राचिनसृष्टस्य मन्वन्थे 'अथ' मेघे 'ग्याम' कृष्ये 'दिवस इव' मेघाच्छत्री वासर इव 'मे' मम मन्वन्थे 'अथ' कन्दर्पे 'एव तापहेतु' दिवसपक्षे लक्षताजनक, अथपक्षे मन्वापकर, 'अ एव' दिवस एव अथ एव च, 'निवापयिता' विनीदहेतु [उभयव समासमेतत्] 'जात' मेघाच्छत्री दिवस वर्षेणात् पूर्व ताप करोति पद्याय इति । कासीपि सकुन्तलावचनान् पूर्व मे तापप्रद असीत् परश्च तापहरी जात इति भाव ["अथग्याम " (त-, न्या, म-)—अर्द्धग्याम " (रा-, वि-)] ॥

NOTES

1 (a) 'निर्वापयिता - निर + वा + लिच् + लृच् कर्त्तरि the comforter See under शरीरनिर्वापयताय—ante (b) तपान्त्वये - अति + इ अच् भावे = अदय end Now see Tika (c) जीवन्लोकस्य, मे—जीवन्ती प्राचिनी श्रीकी मुच्यते जीवन्लोक the world of living creatures तस्य । शब्दे षष्ठो । मे मम मन्वन्थे also जीवन्लोकस्य मन्वन्थे तापहेतु and निर्वापयिता । Also we may have कृषोर्दे कर्म षष्ठो । मे or जीवन्लोकस्य ताप = माम् or जीवन्लोक तपति । मे or जीवन्लोकस्य निर्वापयिता = माम् or जीवन्लोक निर्वापयति ।

2 Simile—The following are compared—(1) अथ and अथ-ग्यामो दिवस । (ii) अहम् and जीवन्लोक—Also Remotely (iii) अथान्तरे and तपान्त्वये । Heat during summer oppresses like love-sickness (c. f ममन्वाय ह्याम मज्जिमज्जिनिदाघप्रमरथी Ante). The oppression is very great (तापहेतु) when at last the sky is overcast (अथग्याम)

and the clouds are about to pour. Similarly the suspense of the king was intense when Sakuntala was about to make a declaration. This shower brings relief to the world and the declaration gives comfort to the king. Thus चर behaves like the चयशाम day *

* 3 Reading—Raghava reads चयशाम. He means the day is oppressive in the morning hours [चय], and cool when it is शाम in the evening [the other चय]. We have to guess the reason for the शामता. I believe many will prefer to have the clouds [चय] directly mentioned. Besides चयशाम ignores the well-known fact that just as the clouds gather the heat increases, and does not abate unless there is a down-pour. Lastly we have a similar idea in Raghv XII, where शामता दिवसा इव occurs. This leaves little doubt that here the poet wrote चयशाम.*

शकुन्तला—तं जइ षी अणुमटं तह वट्टइ जइ तस्स राए-
सिणो अणुकम्पणिज्जा होमि । अणुगहा अवस्सं सिञ्चइ मे
तिलोदकं [तत् यदि युवयोः अनुमतं तथा वृत्तं यथा तस्य
राजपैः भुङ्कम्यनोया भवामि । अन्यथा अवग्यं सिञ्चतं मे
तिलोदकम्] ।

SAKUNTALA—Now if approved by you, so arrange that I may become favoured by that royal sage. Or certainly sprinkle for me water with sesamum seeds.

राजा—संशयच्छेदि वचनम् ।

KING—The declaration cuts short all hesitation.

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अनसूय, दूरगघमत्सहा अक्षुन्ना
इभं कालहरणसस । जस्मिं वहभावा एमा मो ललामभूदो
पौरवापं । ता जुत्तं मे अहिलामो अहिषन्दिदुं [अनसूये.

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

दूरगतमन्मया भक्तमा इयं कालहरणम्य । यस्मिन् बहभावा
एषा, स ललामभूतः पौरवाणाम् । तत् युक्तमस्या अभिलाषः
अभिनन्दितुम्] ।

PRIYAMVADA—[Aside] O Anasuya, with her love far
advanced this one is incapable of taking time He, on whom
her affection is placed, is the very gem of the Pauravas So
her desire deserves to be approved

तदिति । 'तत्' तस्यात् 'यदि युवयोरनुमत' यदि युवा युक्त नर्थे चे ["मतिबुद्धि-
पूजायंभय" इति वर्णमाने क्त । "क्तव्य च वक्तव्ये" इति कर्त्तरि षष्ठी] तदा
'तथा' तेन प्रकारेण 'वर्णोद्यो' आचरत 'यथा' तेन प्रकारेण 'तस्य राजर्षे'रनुकम्पनीया',
अनुशास्य 'भक्त्या' । अथवा' अनुशासनाभावे 'अवश' मे तिस्रोदक' प्रोत्तयेय तिस्रिय
जलाक्षलि 'मिष्टतम्' । निश्चित मरिच्यामि यदि स राजा मां नानुकम्पते इत्यर्थः ।

अथवेति । 'वचन' शकुन्तलीकृत 'म शय' एतत् कर्त्तव्यम्, एतत् वा, इत्याकार
प्रथ 'क्षिणति' । एतत् श्रुत्वा सखीष्ठी कर्त्तव्यम् अवधारितमेव ज्ञातः ।

अनर्थ इति । 'दूर गत' प्राप्ती 'मन्मय' कामो दम्बा तदाविधा इय कालहर-
णस्य अवसा अयोग्या । अटिति प्रतिविषेयम् । किं कामस्य उच्छेदोद्वेगप्रतिविधानम् ?
न इत्याह—'एषा यस्मिन्' जने 'बहभावा' दत्तविना 'स पौरवाणां ललामभूत' भूयश्च-
सदप 'तत्' तस्यात् 'अस्या अभिलाष अभिनन्दितु पूजयितु 'युक्तम्' [सामान्योप-
क्षमात् लिङ्गभेदेऽपि समानाधिकरण्यम् । "शक्त्य एवम्" इति यथा] । सत्प्राप्ते
'अस्या अभिलाष' श्रुत्वा न गच्छे इत्यर्थः ।

NOTES

1. a राजर्षेः—The द्वितीया is also admissible राजर्षे राजर्षिणा
वा अनुकम्पनीया by the rule "क्तव्यानां कर्त्तरि षष्ठी" । b अथवा—अथ +
वाच् । अथप्रकारेण otherwise i.e. if not pitted by the royal sage ;
or, not so arranged by you न चेत् तथा वर्णोद्यो तिस्रोदक मिष्टतम् ;
(c) तिस्रोदकम्—तिस्रियम् उदकम् । शक्यपाठि' शक्यतम्—। तत् । तिस्रिय उदकम्
इत्ये तिस्रोदके unless उदक is taken as जातिवाचक and is therefore

avoided This is an offering to deceased person Hence the sense is—Otherwise I shall die.

३ स शय &c—संशय क्षिणति इति संशय + क्षिद + षिनि साधुकारिषि कर्त्तरि that which removes doubt The doubt स शय does not refer to the king's doubt about her love, but to the friend's doubt as to what has to be done. The king has no doubt, as is obvious from वृष्टा जनेन &c and श्रुत यत् शोतव्यम्—Ante. Sakuntala asks her friends to plead for her with the king (तथा वत्सेदां यदा तथा राजवैरनुकम्पनीया भवामि)। The friends might naturally hesitate But सिञ्चत मे तिलोदकम् removes all hesitation [संशयच्छेदि वचनम्] ।

३ (a) अचमा—चमते इति चम + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = चमा capable न चमा । Something has to be done quick and she is anxious to do it herself [b] बद्धभावा—भवतीति भू + च कर्त्तरि = भाव desire बद्धोभावे यस्या यथा वा । [c] उत्तमभूत—See चात्रमललामभूताम् — Act. II. She means that Sakuntala's choice is mightily well placed (d) युक्तमया etc—Priyamvada is burning to utter the word of congratulation Sakuntala's condition is critical [अचमा इयम् etc] Her choice is unexceptionable [उत्तमभूत यौरवाणाम्], a word of encouragement from us saves her What do you say ? Shall I utter it ? This is the mood in which Priyamvada makes this speech

अनसूया—तद् जह भणसि [तथा यथा भणसि] ।

ANASUYA—It is as you say ?

प्रियवदा (प्रकाशम्)—सहि. दिष्टिभा अणुरुद्धो दे अहि-
णिसो । सागरं उज्झिष्य कर्हिं वा महाणद्दे ओदरद् । को
दाणिं सहस्रारं अंतरेण अदिमुत्तलद पल्लविटं सहैदि [सखि,
दिष्टया अनुरूपस्ते अभिनिवेशः । सागरं वजयित्वा कुत्र वा
महानदी अवतरति । क इदानीं सहकारमन्तरेण अतिमुत्तलतां
पल्लविता सहते] ।

PRIYAMVADA [Aloud]—Friend, fortunately your aim is worthy of you Where indeed does a mighty river fall avoiding the sea ? Now, which tree except the Sabakara bears the Atimukta creeper in foliage ?

तर्धेति : 'यदा भवति' कथयति 'तथा' : अस्या अभिलाष अभिनन्दनीय इत्यर्थः ।

सन्वीति : 'दिष्टा' भाग्येन 'ते अभिनिवेश' अयमध्यवसाय 'अनुदप' सङ्घाते योग्यः । सौभाग्यं नो यत् त्वं प्राकृतं जने न दत्तविद्याः । अथवा एवमेव भावितव्यम् । 'सागरं वज्रयित्वा' त्यक्त्वा कुत्र वा न कुत्रापि 'महाजदी अवतरति' सागर एव महाजनाया अनुदपम् अवतरणव्ययम्, दुष्यन्तीऽपि ते योग्यं वरः । 'सङ्कार' रसालाम् 'अलरेण' विना 'क इदानीं पञ्जावतामतिमुक्तालता' 'सङ्गत' नान्य कोऽपि । एव दुष्यन्त विना नान्य कोऽपि त्वा वाटं सङ्घं : एतत् शकुन्तला प्रति । ["अनुदपस्ते" (रा-, वि)—'अनुदपीण्या' (म-)—'ते अनुदपे' [त, न्या-] । "वज्रयित्वा" [रा- वि-, म-]—'उज्ज्विता' [त, न्या-]] ॥

NOTES

1 [a] दिष्टा—Luckily An अव्ययः । Or—Instrumental singular of दिष्टि which means भाग्यः । हेतो रतायाः । (b) अनुदप—अनुगतो रूपम् befitting प्रादित्त— । (c) अभिनिवेश—अभि + नि + विश + घञ् भावे । आसङ्गः । Or अभिनिवेशने एतम् इति घञ् कर्मणि the object of desire The आसार has become कर्म here by the rule "अभि निविशश्च" Here Priyamvada attributes it to chance दिष्ट्या that Sakuntala has not set her heart upon an ordinary ascetic (d) वा—Expresses विकल्पः । (e) सागरम् &c—This modifies the sentiment expressed in the preceding line No, chance has nothing to do with it It is in the very nature of things it is impossible that Sakuntala should be attracted towards any other person She was bound to be drawn towards दुष्यन्त just as a mighty river is drawn towards the sea * Having thus dismissed दिष्ट्या, Priyamvada goes to explain what अनुदप in speech means You see in your own garden how the Madhavi thrives on the top of the Sabakara If you place her on any other

* Adopted by Prof Gajendragadkar

उपायेन 'अविलम्बित भ्रूटिति, 'निभृत' गुण्य 'च तस्या मनोरघ सन्पादयाव' दृश्यन्तेन समागम विधास्याव ?

निभृतमिति । 'निभृत' सन्पादयाव इति यत् तया उक्तं तत् धिन्तनीय भवेत् धिन्तायोग्य भवितमइति 'शीघ्र' सन्पादयाव 'इति' यदुक्तं तत् सुकर' सुखसाध्यम् । दृश्यन्तेन समागम शीघ्र कर्त्तुं शक्यते किन्तु निभृतं कथं स्यात् तत् चिन्त्यताम् ।

नन्विति । 'ननु स राजर्षि' इमान् दिवमान् ['अव्यन्तस्योमे द्वितीया'] 'सिन्धु-दृष्ट्या' सखिद्वावलोकनेन 'असा' 'सूचित' 'अभिलाषो' येन तादृशं सन् 'प्रजागरात्' शकुन्तलागतधिन्तया रातिजागरणात् 'रुश' शीघ्र 'लघाते' राजापि उतसुक एव, तत् शीघ्रं कर्त्तुं शक्याम्, निभृतं कथं भवेत् चिन्त्य ।

NOTES

1 (a) विशाले—Dual because the reference is to two stars
(b) शशाङ्क &c —लेशा is added to have the whole a feminine so as to agree with Sakuntala in gender शशाङ्कमनुवर्त्ते does not serve the purpose so well *

2 (a) अविलम्बितम्—वि + लम्ब + क्त भावे = विलम्बितम् delay विलम्ब । अवियमान विलम्बत यद्यिन् कर्म 'च' तत् यथा तथा । (b) निभृतम् —नितरां भृतम् इति नि + भृ + क्त कर्मणि । Well kept as a secret तत् यथा तथा । (c) सन्पादयाव —'वत्मानसामीप्ये वत्मानवदा' इति लट् ।

3 (a) भवेत्—सम्भावनायां लिङ् । (b) सुकरम्—सुखेन क्रियते इति सु + कृ + क्तल् कर्मणि ।

4 कथमिव —इव here has no special meaning It is idiomatic (वाक्यालङ्कारं) ।

5 (a) ननु—Implies चाक्षेपं censure You ask "How so" 'What an idiot you are Don't you see that the King loves Sakuntala ? This is the censure intended" [b] सिन्धुदृष्ट्या—सिन्धु + क्तर्णि = सिन्धु affectionate तादृशी दृष्टि । तथा । तृतीया करणे । [c] प्रजागर &c.—प्रहृष्टजागरणम् इति प्र + जाय + घञ् भावे = प्रजागर wakefulness निद्राक्षय । Now see Tika We do not get प्रजागर with उद्दि because the rule "जायोऽत्रि'अङ्गलुङ्त्सु" directs गुण with all affixes except वि, चिच्, ञल्, and those that drop ऊ ।

राजा—सत्यमित्थम्भूत एवास्मि । तथाहि—

इदमग्निशिखैरभस्तस्तापाद्विवर्णमपीकृतं

निशि निशि भुजन्वस्तापाद्गप्रवर्त्ति भिरश्रुभि ।

अनुभिलुलितज्वाघाताद् मुहुर्मुष्णिवन्धनात्

कनकवलय स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्य्यते ॥

KING—Indeed, I have really become so For this golden bracelet—with the jewels rendered pale by tears that are hot through internal heat, and flow night after night from the corner of my eye placed on my arm (palm)—as it slips down from the wrist, is repeatedly moved back by me without pressing against the scars of the bow-string

सत्यमिति । इत्यम्भूतं कृत्य इत्यर्थः । अन्वयः—निशि निशि भुजन्वस्तापाद्ग-
प्रवर्त्तिभिः अन्वस्तापादग्निशिखैः अश्रुभिः विवर्णमपीकृतं मणिवन्धनात् मुष्ण इत्यम्भूतम् इदं
कनकवलय मया अनुभिलुलितज्वाघाताद् मुहुः प्रतिसार्य्यते । व्याख्या—‘निशि निशि’
रात्री रात्री [“नित्यं वीर्ययोः ” इति वाचस्पत्यादिभिरुच्यते] ‘मुहुः’ इक्षु, वामदक्षी इति
यावत् [अत्र भुजन्वस्तौ वाङ्मयस्यो वाङ्मयस्यो वाङ्मयस्यो वाङ्मयस्यो इति वक्तव्यं] ‘अन्व’
‘अपाङ्ग’ वामनयनकोष्ठात् तस्मान् ‘प्रवर्त्तन्ते’ यानि नै, ‘अन्वस्तापात्’ मनसिज्ज्वालात्
मनस्तापात् [द्वितीयापचयोः] अग्निशिखैः अश्रुभिः विवर्णमपीकृतम् इत्यन्वयः तत्
विवर्णमपि आविलस्रम् । अतथा तथा सत्यमन्वयः कृतं ‘विवर्णमपीकृतम्’ [अमृत-
तदभावे चि] ‘मणिवन्धनात्’ करप्रकोष्ठयोः मणिवन्धनात् ‘मुष्णं मुष्णं’ पुनः पुनरप-
व्यथितम् [पूर्वपरमुष्णयोर्भेदमन्वयस्य अत्रापि वीर्या सिध्यति । ततो विभाष]
‘इदं’ वामदक्षीण्यतः ‘कनकवलयं’ सुवर्णकण्डकं ‘मया अनुभिलुलितं’ अर्थात्
‘न्यासात्क’ धनुर्गुणधर्षणस्य ‘अद्’ चिह्नं यावत् कर्मणि तत् यथा तथा ‘मुहुः’ बार
बार ‘प्रतिसार्य्यते’ स्रस्तं स्रस्तं मणिवन्धनं पुनर्नियति । अत्र—अन्वयात् शब्दात्वात्—उपविष्ट
वामदक्षीण्यतः कपोलेन निशानयनम्—तेन ऊर्ध्वं मणिवन्धनं कूर्दरेय अथ—तत्तापोष्णस्य
नेत्रजलस्य वलयप्राप्तिः, तेन मणिवन्धनम्—दिने दिने प्रकोष्ठमा कृत्वा—मणिवन्धनात्
कूर्दरे वलयस्य य—कूर्दरेण वलयस्य भूयो मणिवन्धनदणम्—तत्काले वलयस्य प्रकोष्ठ-

स्थितानां मौर्वीकिणानाम् अभग्यर्ष — इत्येतत् सर्वं यथाक्रमं ऋक्ष्यत्युक्तं "सद-
मित्यभ्यत एवाग्नि" । ["प्र'वर्त्तिभि." (त-, न्या, म-) — "प्रभारिभि" (रा-, वि) ।
"अनभिलुलित" (रा-, वि-) "अनतिलुलित" (त-, न्या-, म-)] ॥

NOTES

1 (a) अनस्तापात्—अभर्गितस्ताप अनस्ताप internal heat शकपादि-
यादितत्— । तस्मात् । (b) भुजव्यस्त &c — Here भुजव्यस्त means हस्तव्यस्त ।
Compare "हस्तव्यस्त सुखममकलव्यक्ति" &c — Meghadut, हस्त again
refers to वामहस्त the left hand Compare 'वामहस्तीपहितवदना खलि-
खिता इव प्रियसखी भक्त'गतया चिन्तया—" — Act IV "वामप्रकोष्ठापितं विभक्तु
क्राचनर्मकमेव' बलयम्"—Act IV &c Similarly अपाङ्ग is वामापाङ्ग ।
भुजव्यस्त placed on the left hand सहसुपीत समास । भुजव्यस्त अपाङ्ग
the outer corner of the left eye placed on the left hand कर्मधा
— । तस्मात् प्रवर्त्तन्ते इति भुजव्यस्तापाङ्ग + प्र + इत् + षिणि माधुकारिण कर्त्तरि =
भुजव्यस्तापाङ्गप्रवर्त्तानि, तै, । (c) अन'भिलुलित &c — The friction of the
bow-string cause abrasions on the fore-arm Compare "गरासन-
व्याक्रिणलाब्धनो भुज," "शास्यसि कियद्भुजो मे रचति मौर्वीकिणाद् इति" &c
Prof. Gajendragadkar says "the friction of the bow-string
produces scars on the wrist (मणिवन्धन) and on the part of the
fore-arm (प्रकोष्ठ) just above it " This is impossible When the
bow is strung and held by the grip in the middle the string
does not reach below the middle of the fore-arm and often
even so low as that (d) मणिवन्धनात्—मणिवन्धने अङ्गिन् इति मणिवन्ध-
नम् + लुट्, अङ्गिकरणे = मणिवन्धनम् । Lit The place where a gem is
worn i e the wrist, तस्मात् । Here again Prof Gajendragadkar
says "the part where the golden bracelet is worn is the fore-
arm not the wrist " By wrist we do not mean the wristjoint,
but the part of the fore-arm near the wrist This is where
wristlets or wrist watches are worn now-a-days (e) मृस्त मृस्तम्
—The वीक्षा gives the sense "each time it has slipped " The
bracelet slips down to the elbow owing to the emaciation of
the fore-arm. Compare कनककण्डयम शरिरप्रकोष्ठ which implies
that the bracelet has slipped and left the fore arm altogether;

2 Remark—Raghava explains मुञ्जे उपधानीकृतं बन्धु योऽप-
मयाङ्ग " &c But then why should the left arm alone be उपधानी-
कृतं? Again "अथ प्रजागरात् यथाया परिहृतिनिवर्तनं सन्ध्या उपधानी तस्य
निष्कलत्वात् मुञ्जीपधानतमुक्तम्"। Against this we remark that if
the arm is used as pillow it must be the upper-arm. In that
case the tears will be stopped by the अङ्ग and will not reach
the बन्धु। Besides the मणिबन्धु will be lower than the elbow
and the बन्धु will have to slip towards the tips of the fingers,
which is not possible, be the emaciation however so great. With
this sort of slipping it is out of place to say that the प्राङ्ग
(fore-arm) has become रिक्त because of it (as the poet has it in
the parallel passage quoted above) and that in trying to push
the बन्धु back the व्याघ्रताड्य is not touched. Indeed अर्धमधुनितया-
घाताड्य requires that the बन्धु be moved over the fore-arm (on
which alone the व्याघ्रताड्य exists in replacing it. This is possible
only if we suppose [as I have explained in the Tika] that the
king passed the night in a sitting posture with his left cheek
placed on his left palm and the left elbow resting on the left
thigh. It is true the बन्धु comes down as soon as it is replaced.
The king however does not notice it immediately through
absent mindedness. But he pushes it up as soon as it is
noticed.

प्रियंवदा—(विचिन्त्य)—हला मधुणलेहो मे करीभद्र ।
इमं देवसेनादृष्टेण मुमणोगोविदं करिष्ये मे हृद्यम् पावयि-
स्मम् [हला मदनलेखः अस्मै क्रियताम् । इमं देवसेनापदेणेन
मुमणोगोपितं कृत्वा अस्य इन्द्रं प्राययिष्यामि]

PRIYAMVADA (Reflecting)—Well let a love-letter
be prepared for him. I will have it concealed by flowers and
under the pretext of a garland that has been offered to the
gods, will cause it to reach his hands.

अनसूया—रोभद्र मे सुउमारो पपीथी । किं वा मरुन्द

भणादि [रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति] । '

ANASUYA—I like this delicate measure, but what does Sakuntala say.

प्रियंवदेति । 'विचिन्व' ध्यात्वा काव्यं निचिन्व इत्यर्थः ।

इनेति । अर्थे दध्यन्नाथ ["कर्मणा यमभिर्भ्रति स सम्प्रदानम्" इति सम्प्रदाने चतुर्थी] 'मदनसा लेख' लिपि कन्दर्पवीठामुचिका लिपि क्रियताम् । 'इम' मदन-लेख 'देवमा' देवताविशेषसा 'शेषा' माल्य 'देवशेषा' निर्मात्यामिति यावत् । हा एव 'अपदेश' इत्यम् तेन । 'सुमनोभि' पुष्ये [समन-शब्द स्त्रियां षड्त्वे वर्तते । 'आप सुमनसो वर्षा अक्षर सिकता समः । एते स्त्रियां षड्त्वे सुप्-रैकत्वेऽप्राप्त-वयम् ॥"] 'शोपित' निगूहित कृत्वा 'असा इत्य प्राचयिथ्यामि' ["शेषा" (रा-वि, म) "शेषा" (त, न्या)] ॥

रोचते इति । 'सुकुमार' सुन्दर एव 'प्रयोग' उपाय 'मे' मद्भाम् ["इत्यर्थानां प्रीयमाण" इति सम्प्रदाने चतुर्थी] रोचते' ।

NOTES

1 [a] देवशेषा &c—For शेषा in the sense of माला compare "तदीत शेषानिव भग रात्रामादाय मूर्ध्ना मदन प्रतप्ये"—Kumara* [b] देव-सेवा means देवस्य रात्र सेवा पुष्योपहार । I prefer the reading देवशेषा ।

शकुन्तला—को निशोभो विकम्पीअदि [को नियोगो विकल्पाते] ।

SAKUNTALA—What injunction is altered ?

प्रियंवदा—तेन हि अक्षणो उवण्णासपूर्व्वं चिन्तेहि दाव किम्पि ललिअपदवन्धणं [तेन हि आत्मन उपन्यासपूर्व्वं चिन्तय तावत् किमपि ललितपदवन्धनम्] ।

PRIYAMVADA—Then think of some fine metrical composition with an allusion to thyself.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

शकुन्तला—हला चिन्तेमि अहं । अवधीरणामीरुक्त्रं पुणो
वेवद्द मे हिअत्रं [हला चिन्तयाभ्यहम् । अवधीरणामीरुक्त्रं
पुनर्वेपते मे हृदयम्] ।

SAKUNTALA—I am thinking dear But apprehensive
of slight, my heart trembles

क इति । युवरो 'क नियोग' आदेश 'विकल्पान' अन्वयान्निवृत्त मया । युवा
वशा यत् वृथ तदेवाह तदा करोमि, मदनस्नेहमेव अपुना कश्चिद् इत्यभिप्रायः ।

तेनेति । 'तेन हि' यदि नैव विकल्पान तर्हि 'आत्मान' स्वस्य उपन्यासनम् 'उप-
न्यास' उपन्यासनम् तत्पूर्वक 'किमपि ललित' मधुर 'उदवभन' इन्दोश्चन 'तान्त्
चिन्त' । आत्मानम् उपन्यास्य इन्दोमयो गति रचय इत्यर्थः ।

इनेति । 'अहं चिन्तयामि हृदय पुन श्वेतम् 'अवधीरणा' अवशा [अवधीर
इति वेषाधिगन्ते सुरादी पश्यते । ततो युक्] 'ततो भीरुक' भीत मन 'वेपते'
कल्पते । [" अवधीरणा" (त-, वि-, न्या-, —"अवधीरण" (रा-, न-)] ।

NOTES

1 विकल्पान्ते—विकल्पान् 12 विषमकल्पन or विभिन्न कल्पन &c Compare
विश्वम्पित 12 'परिहासविकल्पित सति'—Act II—(Reading)

2 (a) उपन्यास &c —उप + नि + अम + अञ् मावे = उपन्यास placing
near, i.e alluding स पूर्वो यकिन् तद् यदा तथा । (b) ललित &c —वशात्
कविपदाना वभन रचनम् । Next कर्मधा—

3 Readings —अवधीरणा has to be preferred because the
verse below has अवधीरणा ।

राजा—

अयं म ते तिष्ठति मद्भ्रमोत्सुको
विश्वम्पसे भीरु यतोऽवधीरणान् ।
लभेत वा प्रार्थयिता न् वा श्रियं
श्रिया दुरापः कथमोषितो भवेत् ॥१३॥

KING—Here, longing for union with you, O Timid One stands he from whom you apprehend slight The suitor may or may not attain Lakshmi, how to Lakshmi can the wished for be inaccessible ?

सख्यौ—अयि अत्तगुणावमानिणि को दाणिं मरीरणि-
व्वावदत्तिअं सारद्विअं जोमिणिं पडन्तेण वारद्वि [अयि आत्म-
गुणावमानिनि क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शरदीं ज्योत्स्नां
पटाग्तेन वारयति] ।

FRIENDS—O Slighter of-thy-merits, who ever keeps off with the skirts of his garment the autumnal moon-light that refreshes the body ?

शकुन्तला (सखितम्)—णिओइदा दाणिंम्हि [नियोजिता
इदानीमस्मि] । (उपविष्टा चिन्तयति) ।

SAKUNTALA (Smiling)—Here, I am now engaged (Sits up and meditates)

अयमिति । अन्वय — हे मौरु यत् अवधीरणां विशदसे, स अदत्तं स गमोत्सुकः तिष्ठति । प्रार्थयिता श्रिया लभेत वा न वा । ईप्सित श्रिया, दुराप कथ भवेत् । व्याख्या— हे 'मौरु' भद्रशौर्ले ['ऊङ् उत' इत्युङ् । सधुद्विज्जस्र] 'यतो' यद्वात् जनात् 'श्वधीरणाम्' अवष्टां 'विशदसे म अय मद्भवतो जन 'ने' तत्र 'स गमे' समागमे 'उत्सुक' उत्सुकः 'तिष्ठति' । 'प्रार्थयिता' अर्थो जन 'श्रिया' लक्ष्यो लभेत वा न वा' प्राप्नुयात् नापि वा प्राप्नुयात् [शक्ति लिङ्] । ईप्सित प्राप्नुमिष्टो जन. 'श्रिया' लक्ष्या मन्वन्वो । [यदा—'श्रिया' इति अनुक्तं कर्त्तरि वतीवा । 'न लोको—' इति कर्त्तृवष्ट्या एव निषेध] 'दुराप' दुष्प्राप क्लृप्तलभ्य. [कर्मणि खल्] 'कथ भवेत्' न कथमपि । लक्ष्मीयेत् प्रीता तदा एव लक्ष्मीलाभो भवति । एव त्वया समागम तर्केष्व अनुपपन्नं, समागमेप्रार्थयित्रीं कस्वामवजानात् इति भावः ।

अथेति । 'आत्मनी गुणान अवमानयति' अवजनाति या तत्स बुद्धि । 'शरीरस्य निर्वापयित्रीं' प्रीतिप्रदो 'शरदी' शरत्कालसम्बन्धिनी 'प्रोदा' 'ज्योत्स्ना' चन्द्रिका 'क

'इदानीं पटान्निभ' वचनाच्चलेन 'वाग्दति' । न कोऽपि । न राजा कश्चनपि त्वो नाव-
धीरहेत् इत्यर्थे । इदानीमिति वाच्यत्वान्नकारे । ["इदानीं वाक्यमुद्योगं सम्प्रत्यर्थं
दृश्यते" इति मीमांसिणी ॥ 'पटान्निभ' (रा., वि., म.)—“आतपत्रेण” (ठ., न्या)] ।
नियोजितेति । 'इदानीं नियोजिता' शीतरचने व्यापारिता 'आत्त' ।

NOTES

1 (a) महङ्गमोत्सुक — महङ्गमेन उत्सुक or महङ्गे उत्सुक anxious
for union महङ्गुपेति समास । (b) यत — From whom पश्यत्यासम् ।
“पुत्रमपावेऽपादानम्” इत्यपादाने पश्यमी । Some word or gesture indica-
ting slight (अवधीरणा) is supposed to reach मङ्गलना from दृश्यन् ।
Hence there is अपाद्य and दृश्यन् is “प, व” । So the sutra applies.
We must not say विशदसे इति भयार्थयोगात् भयङ्गोती अपादाने पश्यमी,
because even when विशदसे is absent we have पश्यमी—दृश्यन्नात्
अवधीरणा । Cp “विशदमाना भवत पराभवम्” — Kirat I

2 शिवा — श्वे पटो as in ते in “समद्वैतवर्तिनस्ते न दरासदो भविष्यति”
—Act I Ante

3 (a) आत्मगुण &c — आत्मनी गुणा आत्मगुणा own merits पटोत्तम्—
तान् अवमानयति इति आत्मगुण + अव + मान् + षिच् + शानि साधुकारिणि
कर्त्तरि शिव्याम् । तदसङ्गुही । (b) पटान्निभ—पटास्य चले । तत्र । The
reading आतपत्रेण seems unsuitable One does not go out in
moon light with an umbrella (आतपत्र), so the reference to an
umbrella is out of place

4 नियोजिता—The शिच shows her submission to the will of
the friends *

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमिषेण चक्षुषा प्रियामवनीक-
यामि । यतः—

सन्नमितैकभ्रूलतम् आननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥१४॥

KING—How meet that I gaze on my beloved with 'eyes

[तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रावपि ।

निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गाणि ॥१५॥]

SAKUNTALA (Reads)—Thy heart I know not, but, O Cruel One, with my desire placed on thee, Cupid heats my limbs by day and by night

अस्मिन्निति । 'शुकस्य उदर' शुकोदरम् । 'शुकोदरम्' इव 'स्निग्ध' नोवाग्द्वय
तस्मिन् ["उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समास] 'अस्मिन् नलिनीपत्रे' कमलपत्रे
'नखैर्निक्षिप्ता' उत्कीर्णा वर्णा यस्य तथाविध 'कुरु' । पद्मपत्रे नखेन लिख्यताम् ।
अहन्तु तस्मिन्नेव पत्रे पुष्पाणि निधाय राजानं प्रापयामि । ["शुकोदरस्निग्धं"
(पि-)—“शुकोदरसुकुमारं” (रा-, त-, वि, न्या-, म-) ॥ “निक्षिप्तवर्णं कुरु”
(रा, वि, म-)—“पालिष्याताम्” (त, न्या-,)] ॥

शकुन्तलेति । यद्योक्तम् उक्तानुरूपं रूपयित्वा अभिनीय । पद्मपत्रे नखेन
लिखित्वा इत्यर्थः ।

हलेति । 'सङ्गत' स लय युक्त 'अर्थो' यस्य तादृश न वा, शक्यतम । श्रुत्वा
कथय मलप्रसमलप्र वा इत्यर्थः ।

अवेति । 'अवहिते' दक्षचित्ते 'अ' भवाव ॥ शकुन्तलेति । 'वाचयति' पठति ।
तवेति । अन्वय — हे निर्घृण तव हृदयं न जाने वृत्तमनोरथाया मम पुन मदनं दिवा
अपि रात्रावपि अङ्गानि बलीय तपति । व्याख्या—हे 'निर्घृण' निर्दय 'तव हृदय'
चित्तं 'न जाने' । 'त्वयि वृत्तं' जात 'मनोरथ' अभिलाषो यस्या तथाविधाया 'मम'पुन
'मदन' काम 'दिवा अपि' दिवसे च 'रात्रौ अपि' रजन्याञ्च 'अङ्गानि बलीय' अन्वय
'तपति' तापेन योजयति । ["रात्रावपि" (रा-, वि-)—“रात्रिमपि” (घ-, न्या-,
म-) ॥ “मदन” (त-, न्या-,)—“काम” (रा-, वि-, म-) ॥ “मनोरथाया”
(त-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1 शुकोदर &c.—The parrot's breast is not very well-known for its सुकुमारता, but its mild yellow green colour is very pleasing and resembles that of a lotus-leaf. Hence I prefer the reading स्निग्धे to सुकुमारि ।

२ इति—कर्म of मरणतम ।

३ (a) दिवा an अव्यय meaning दिवसे in the मन्त्रम् । [b] निर्वृत्त —निष्ठा पृष्ठा चम् इति निर्वृत्त pitiless, वर— ।

४ Reading—[a] मदन is preferable to काम because in the sloka following, the king uses the word मदन । [b] र विभक्ति requires दिवा also to be in the द्वितीया for the sake of uniformity. But दिवा is अधिकरणवचन । Some indeed hold that दिवा may mean दिवसम् in the द्वितीया, but that is in compounds only [e.g. दिवाकर] । The इतिकार however explains "दिवाशब्दोद्धरणवचन । दिवा दिवसे [not दिवसम्] करोति प्राणिन चेटायुजान इति दिवाकर " । I therefore prefer राधावपि । (c) मनोरथानि—It seems queer to speak of the मनोरथ of अङ्ग । मनोरथाया is better

राजा (महमोपसृत्य)—

तपति तनुगात्रि मदनम्व्यामनिगं मा पुनर्दहत्येव ।

स्वपयति यथा शशाङ्क न तथा हि कुमुदतीदिवस ॥ ६॥

KING—(Hastily approaching)—Thee, O thou of slender limb, Cupid heats, but, verily, he ceaselessly burns. The day certainly does not cause the lily to fade so much as it does the moon.

मन्त्रम् (विनीक्य महर्षमृत्याय)—माघट अविलम्बिणो मनोरथम् [स्वागतमविलम्बिणो मनोरथस्य] । (शकुन्तला प्रभुत्वात्तुमिच्छति) ।

FRIENDS (Looking at him and rising with joy)—Welcome to our desire that does not delay (Sakuntala wants to get up)

राजिति । मन्त्रम् अतर्कितम् 'उपसृत्य' महमोपसृत्य । अन्वय—हे तनुगात्रि, मदन अनिर्घे स्त्री तपति मा पुनर्दहत्येव । दिवसी यथा शशाङ्क स्वपयति कुमुदती न हि तथा । व्याख्या—हे 'तनुगात्रि' कृपादि शकुन्तले 'मदन अनिर्घे' मत्त 'स्त्री तपति' कापमात्रेण पीडयति 'मा पुन' न हि तु 'दहत्येव' मन्त्रीकरोत्येव । नैतदमुत्रमिति दूता-जमाह—'दिवस' वासर 'यथा शशाङ्क' अन्व 'स्वपयति' वैश्रीहीन करोति 'कुमुदती' अर्द्रावपि कुमुदनी 'न हि तथा' ।

सखी इति । 'उत्थाय' आचारप्राप्तम् 'अमुत्थानं' क्त्वा । ["विलोच्य सदृशं सुत्याय" (त, न्या, म) - "सदृशम् (रा, वि)] ॥

स्वागतमिति । 'अविलम्बितो' विलम्बम् अकुर्वत्, चिन्तितमाद्यमुपस्थितम् 'मनोरथस्य' अभिलाषस्य, अभिलाषविषयत्वात् अभिलाषदपस्य तत्र सुखस्ये 'स्वागत' शोभनम् आशयनं भवतु ।

शकुन्तलीति । 'अमुत्थानम्' यथाचारं राज्ञः अमुत्थानकर्म कर्तुं स 'इच्छति' । अमुत्थानाध्यवसाय एव कृतं न तु उच्यते सा ।

NOTES

1 (a) तनुगात्रि—तन्नि स्वल्पानि गात्राणि यस्या सा तनुगात्री or तनुगात्री having slender limbs, वङ्— । "अङ्गगात्रकच्छिभ्यश्च" इति डीष्, वा । तत्-सम्बद्धौ । That which is very small तनु does not require much heat to heat it So I do not think Cupid strikes you with much force, only, being तनुगात्री, you are easily heated, that is all "तनु काये कृशेऽल्पे च" इति कौष । (b) माम्—"पुरुष कठिनशरीरम्" इति राघव । The force is—Cupid pities you because you are a woman and of slender proportions He does not vent his fury on you but merely beats you But look at me He thinks I am his match and strikes with all his strength The rascal is literally burning me down (c) स्तपयति—स्त् + षिच् + ष्ट्, ति = स्तपयति or स्तापयति (मित्त्विकम्प) oppresses No मित्त्व if an उपसर्ग precedes. Thus—प्रस्तापयति । (d) कुमुदतीम्—कुमुदानि सन्ति अस्या इति कुमुद + ड् + त् + लियाम् । ताम् । "कुमुदनडर्वतसिन्धो—" इति डवतप् ।

2 (a) अविलम्बित—न विलम्बते इति नञ् + वि + लम्ब + षिञि कर्त्तृरि साधुकारिणश्च = अविलम्बो not delaying तस्य । (b) मनोरथस्य—Here the मनोरथ (desire) is the king himself = मनोरथविषयशोभनो जन ।

3 Reading In the case of kings, उत्थान is the आचार । Hence सदृशं सुत्याय is better than the simple सदृशम् ।

राजा—अलमलमायोसेन—

सन्दृष्टकुमुदशयनान्याशु विमर्दि तमृणालवलयानि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारसंज्ञति ॥१७॥

meaning "धातोर्धात्तरे इत्तेर्धात्वर्थे नोपस्यद्वात् । प्रसिद्धे रविश्चात्र कर्मणे-
 ऽकर्मिणा कियत्" ॥* अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । In a similar sense com-
 pare —सन्दृष्टसर्पलवा—Act VII Infra शयति अङ्गिन् इति शी + मुट् अङ्-
 करणे = शयनम् bed कसुमरचित शयनम् or कुसुमाना शयनम् कुसुमशयनम् flo-
 wer bed. Now see Tika (c) विमर्दित ङ्ङे —वि + मृद् + षिच् + क्त कर्मणि
 = विमर्दितम् Literally 'crushed' here 'caused to shrivel'. घ नि
 मापादितम् । मृगालस्य बलयम् । She had only one bracelet Compare
 —प्रशिग्रिघनमृगालकबलयम्—Ante (d) उपचारम्—उपचर्यते अनेन इति उप
 + चर + घञ् करणे = उपचार, customary formalities at the approach
 of the king 'उपचारस्तु सेवायां व्यवहारीपचर्ययो' इति हेम ।

३ Reading—कान्तविमभङ्गसुरभीषि—भङ्गमे इति भङ्ग + घञ् कर्मणि =
 भङ्गः, a piece छेदः । कान्तो मृदितो यो विसभङ्गो मृगालश्छेदः तेन सुरभीषि is
 the meaning, but there was the whole bed of flowers sticking
 on the body to make it fragrant (सुरभिः) । It therefore sounds
 rather queer to say that fragrance was due to the solitary
 piece of lotus shoot on the wrist (विसभङ्गसुरभिः) । I therefore
 prefer विमर्दितमृगालबलयानि ।*

प्रियंवदा—दुर्वेषमि वो अगणोष्णाणुराभो पञ्चकुलो । सखे-
 सिणेहो उण मं पुणरुत्तवादिणी करेदि [हयोरपि युवयोः
 अन्योऽन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीसह पुनर्मा पुनरुत्तवादिनी
 करोति] ।

PRIYAMVADA—Your mutual affection is obvious to
 both of you Yet love for my friend makes me speak some-
 thing superfluous.

राजा—भद्रे, नैतत् परिहार्यम् । विवक्षितं हि, अनुक्तमनु-
 तापं जनयति ।

KING—O Gentle one, this should not be avoided What
 is wished to be said, causes regret, if unsaid.

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

प्रियंवदा—आवृणामस विमश्रवामिणी जगम्न अतिहरेण रणना
होटश्चं ति एमो वो धम्मो [आपन्नस्य विपुयवामिनो जनस्य
आर्त्तिहरेण राज्ञा भवितव्यम् इति एषो वो धर्म] ।

PRIYAMVADA—The king has to be the remover of the
troubler of the distressed, that are living in his kingdom—this
is your duty

राजा—नास्मात् परम् ।

KING—Nothing higher than this

व्याख्यानम् । 'युवयो अन्यस्य अनस्य अन्यस्मिन् अन्यस्मिन् वा 'अनुराग इत्यपि'
अभयोरपि भवती 'प्रत्यय' । अत्रान् जानाति 'इह म'उ वक्ता अत्रच 'अस्याम्' इति—
इउच जानाति "राजा मयि रञ्जति अहमपि राजति" एव स्थिते कत व्यस्ये उभावपि
भवन्ती जानीत । अन्यस्य वाक्यप्रयोगे अनावश्यक 'मयोर्ध्वं इ पुन' प्रकृत्यागतो
मे खे इन्-मा पुनरुक्तवार्त्तिकोम अधिकवार्त्तिकी, 'नयप्रयोजनजन्यिणी करोति' प्रोच्य
ब्रवीति । वचनप्रयोजनानु नाम्ना च ।

भृद् इति । 'एतत्' वचनमित्यर्थं 'न परिहायम्' वक्तव्यम् । अवश्यमेव तत्र
वक्तव्यम्, यत 'विवक्षित' वक्तृ मिष्ट वन् 'अनुक्त' मत 'अनुताप'पद्यात्ताप 'जनयति' ।
वृद्धि शङ्कामिच्छति इति भावः ।

आपन्नोति । 'राजा', 'विपुय' स्वाधिकार वसति' वक्तव्य 'आपन्नस्य' विपदगतस्य
[कर्त्तृविक्त] जनस्य 'आर्त्तिहरेण' विपदविनाशना 'भवितव्यम्—इति' यत् 'एव'
[विधेयप्रधान्यात् पुनि गता] 'व' युष्माकम् 'धर्म' । प्रजारक्षण राजधर्म इति मन्त्रः ।

नेति । 'अस्मात्' प्रजारणालात् 'परम्' अधिक 'न' नास्ति । अयमेव न परमो धर्मः ।

NOTES

1 (a) अन्योऽस्य &c —अनु + रञ्ज + घञ् भावे = अनुराग love अन्यस्य
अनस्य अनुराग expresses अतिहार reciprocity, by the Varttika "क्रिया-
व्यतिहार सर्वनाम्नो हे वाच्य समासवच्च बहुलम्" । But owing to 'बहुलम्'
(irregularly) in the Varttika अन्य and पर do not get समासवद्भावः ।
"वचनवद्भावोऽन्यपरयोर्न समासवत्"—Bhattoji. Now comes म after first

अन्—see परहृदय, Ante (b) सखीवद्—सखी स्नेहः । महसुपेति समाहः ।
 (e) पुनरुक्त &c—Lat. पुनरुक्त is a repetition. But a repetition is
 superfluous, hence secondarily it means अधिक superfluous.
 तत् माय वदतीति पुनरुक्त + वद + चिन्ति मायकारिणि कर्त्तरि । ताम् ।

2 Remark—Here इदो is connected with इदम् । If taken
 with अन्योऽन्यादुरागः the sense becomes—your mutual attachment
 is evident to us. But then इदोऽपि is rendered superfluous, be-
 cause to give that sense 'युवयोरन्योऽन्यादुरागः प्रत्यक्षः' serves as well
 as 'इदोऽपि युवयो, &c' The point, however, is not that it should
 be evident to us, but to the couple in love. Then alone the re-
 quest of third person becomes unnecessary [पुनरुक्त] -

3. [a] विषय &c—विषय is देश kingdom 'विषयो देशगोचरो' इति
 विकालङ्कितः । [b] आतिहरणे—आ + हृ + क्तन् भावे = आति distress
 दोषः । "आति" पीडाधनुष्कोऽयो ' इत्यमरः । तां हरतीति आति + ह + अच्
 कर्त्तरि ताच्छील्ये = आतिहर reliever of distress. Here ह implies
 no lifting [अनुत्थान] hence अच् bars अच् by the rule "हरतेरनुत्थाने
 अच्" । तेन । अनुक्ते कर्त्तरि वतीया ।

4 अस्मात्—अधिकारपरम्वदोरी पञ्चमी ।

प्रियंवदा—तेन हि इय णो पित्रसही तुमं उद्दिमिष इमं
 अवत्थन्तरं मद्यवदा मद्यणेण आरोविदा । ता अरिहसि अत्र-
 भुववत्तीए जीविट से अवलम्बिदु [तेन हि, इयमावयोः प्रिय-
 सखी त्वामुद्दिष्य इदमवस्थान्तरं भगवता मदनैः आरोपिता ।
 तदर्हसि अमुपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्] ।

PRIYAMVADA—Well, then—this dear friend of ours
 has been led to this changed state by all powerful Madana
 with reference to thee. So it behoves thee to sustain her life
 by condescension

राजा—भद्रे, माधारणोय प्रणयः । सर्वथा अनुगृहीतोऽस्मि ।

KING—O Gentle one this prayer is mutual I am favour ed in every way

शकुन्तला (प्रियवदामवलोक्य)—इहा कि अन्तोरविरह-
हृत्पञ्जुस्सुभस्स राएसिणी उवरोहण [इहा किमन्त पुरविरह-
पर्युत्सुकस्य राजपेरुपरोधिन] ।

SAKUNTALA—[Looking at Priyamvada,—What is gained, dear, by pressing the royal sage who is anxious through separation from the ladies of the inner-apartments

नेनेति । 'तत्र हि' तच्छाङ्गितो' एत प्रजारक्ष्य वो धर्मं तत [एतच्च वक्ष्य-
मानवचनं प्रति हेतु]—'इयम आबयो' प्रियमस्वी शकुन्तला भगवता' प्रमुखा 'मदनेन
त्सामुद्दिश्य भवन् विपद्य कृत्वा 'इदम अवस्थान्तर' दशाविदश्वयम् 'आरोपिता' गमिता ।
विपद्या इय विपद्यशक्तिनी इत्ययः । 'तत' तच्छाङ्गितो यतो विपद्या तत, [एतच्च
जीवितावलम्बनं प्रति हेतु] 'अभ्यापयत्या' अनुग्रहेण ["अद्याभ्यापयन्तानुग्रह" इति
श्रीयः] 'अथा जीवितावलम्बितुमर्हसि' । प्रकर्षं यत्तु ज्ञाने च परस्परभावे एतद्विषय दोषम
वच, तथापि खेदादत्रवीमि इति भावः ।

भद्रे इति । 'अथ प्रलय' एषा प्रादुर्भा अभ्यापयत्या जीवितावलम्बनवधा वाचा
'मुधारण' ममात् । यथा इय सा प्रादुर्भा तथा अहमपि इहा प्रादुर्भा "अभ्यापयत्या
जीवितावलम्बिताम" इति । तत्तु ने अनेन वचनेन 'मर्वाद्या' सर्वप्रकारेण
'अनुग्रहीतोऽसि' ।

शकुन्तलेति । ['प्रियवदाम्' (वा, वि, म)—"अनदृशाम" (त, ला)] ।

इत्येति । 'अन्त पुरे' लक्षणया तद्व्यतिरेकत्वे कल्पे यो 'विरह' तेन 'पट्टान्मुकस्य'
उत्पत्त्याकातरण्य 'राजपे' उपरोधिन' राजर्षिम् अनुग्रह्य 'हि' लभते न किमपि ।
प्रजाररक्षणीयं न हि मत्कृते किन्तु अन्त पुरविरहात्, तदलम्बनमुपकथ्य ।

NOTES

1 (a) अवस्थान्तरम्—अव + स्था + क्त्वा भावे = अवस्था State Here
चिन् does not bar अङ् as it ought to do in the case of स्था, वा, पा
and पच्, by the rule "स्था वा पा पञ्चो भावे" & The reason is पाणिनि

himself suggests the option of having क्तिन् or चङ् with स्या in the भाववाच्य, because he uses the word व्यवस्था in I 1 34— 'व्यवस्थायासमञ्जसाम् इति आपकात् नात्यन्ताय बाधा भवति"—Vrittikara च्या व्यवस्था अवस्थान्तरम् a नित्यसमास of the मधुरव्य सकादि class Here चत्त means चन्त् । (b) भगवता—भृगु implies six things ऐश्वर्यं, वीर्यं, यशस्यो, ज्ञानं, वैराग्यं । "ऐश्वर्यं स्य मनसस्य वीर्यस्य यशस्य त्रियं । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव धर्मा भगवतोऽङ्गना" । Thus भगवता here suggests that मदन is powerful and poor helpless Sakuntala is being oppressed by that matchless tyrant She is thus अपद्र and deserves protection (c) आरोपिता—आ + रुह + णिच् + क्त कर्मणि । Optionally आरोहिता ।

2 [a] साधारण—समान धारणस्य इति साधारण that which is seen in more than one place i.e. common समान becomes स by योगविभागे in the rule "समानस्य कन्दस्यमृदं प्रथतुदकेषु" । Next स becomes सा (प्रथीदरादित्वात्) । This is Haradatta's explanation Bhanuji derives through साधारण instead of धारण । Next the word optionally takes चञ् स्वार्थे by the Varttika "आरोपसाधारणादञ्" । The form does not differ and is still साधारण । The difference is however seen in the feminine where with चञ् the form is साधारणी and साधारणा without it [b] प्रणय—प्रणयने चर्त्तन or प्रणयनम् इति प्र + नी + चच् कर्त्तृ भावे वा = प्रणय solicitation यात्रा । "प्रणय प्रेमयाञ्जरी" डेम ।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयसन्निहिते हृदयं मम ।

यदि ममथेयसे मदिरेक्षणे मदनवाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥१८५

KING—O thou with quivering eyes that art ensbrined in my heart, if you deem as otherwise this heart of mine which is not devoted to others then pierced by Madana's arrow I am pierced again

अनसूया—वधसस बहुवल्गहा रात्राणो सुणीभन्ति । जह णो पित्रमही बन्धुअणसीभणिज्जा ण हीइ तह णिव्वादेहि [वयस्य,

बहुवक्षभा राजान् श्रूयन्ते । यथा आश्रयोः प्रियमखी बभ्रुजन-
शोचनीया न भवति तथा निवोद्ध्य] ।

ANASUYA—Friend, kings are known as having many
wives Do so arrange that our dear friend will not have to
be pitied by her kinsmen

इदमिति । अन्वय — हे मदिरचरे छद्ममन्निहित, इदम अन्वयपरायण मम
हृदय यदि अन्यथा समर्थयसे मदनबाणहत पुन इतीऽक्षि ।

व्याख्या—'मदिरचरेण' आरुच्यन्तन्मोचन [अनेन न वमद्दिष्टैव मां त्वदधीनम्
अनुमातुमर्हेसि इति ध्वन्यते] हे 'छद्ममन्निहित' मन्वनावर्तिनि [एतेन प्रत्यक्षमव तै मम
हृदय, सतय मा त्वदधीन जानीहि इति ध्वनि] 'इद न अस्या' स्त्री पराश्रयम्' आश्रयी
यस्य तथाविध, त्वर्दकनिरतम् इत्यथ, 'ममछद्म' मानस 'यदि अन्यथा' अन्यप्रकारेण
'समर्थयसे' गणयसि, यथाश्रयपरायणसिव मन्वसि, तदा 'मदनबाणन' कन्दर्पशर ण 'इत'
विद् अह 'पुन इतीऽक्षि । एवञ्च त मदनुराग प्रति प्रयत्न प्रमादतनुमान तत
प्रत्यक्षम् । यदि तु उभयमप्येतेषु तृष्ण मन्वसे, ततो मरुत्तमव मे शरयम् इति भाव
[इतीऽक्षि" (रा, वि, म)—"इतीऽपि" (त, न्या)] ।

ब्रूमोति । 'राजानो बहुवक्षभा' वनिता यथा तथाविधा श्रूयन्ते [सामान्योक्ता
'बहुवक्षि ते कल्पवाणि' इति इत्य परिहरति*] । तदसम विभक्ता प्रीति कश्चित्त भवे
वा पतेत् । तेन 'यथा' हेन प्रकारेण 'आश्रयी प्रियमखी बभ्रुजन' पिदादिभि
'शोचनीया' शोच्या 'न भवति तथा' तेन प्रकारेण 'निवाहय' निर्वर्तय । सर्वत्र
तुल्यादरा भव अस्मान्नादरो मा भूत् इति भाव ।

NOTES

1 (a) अन्वय &c —परा अयते अक्षिद् इति परा + अय + लुट्, अधिकबले
=पराश्रयम् refuge आश्रय । The व is cerebral because by the rule
"ह्रस्व" a कृत्यप्य नकार coming after a vowel the cause for the
change [रकार] being in an उपसर्गे preceding becomes व । If

परायण be treated as a कर्मधा—compound of पर and अयन, the cerebral should not be strictly available I have therefore here explained it as a गतिसमास । (b) हृदय &c = सम् सन्धप्रकारेण निर्दिष्टा सन्निहिता enshrined हृदये सन्निहिता enshrined in the heart सद्गुणैति समास । तन्सम्बुद्धौ । (c) मदिरैश्चये—मायव्याभ्याम् इति मद + किरच्करणे = मदिरैः । It maddening, but technically it means the look of blooming youth that is languid, has the pupils restless, and the corners as it were laughing Raghava quotes आदिभरत thus — “वाचुर्दंभान् मथ्या या चामा आञ्जिततारका । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदी इ” ईषने आभाम् इति ईच + लुट् करणे = ईचये eyes मदिरै ईचये यस्यास्तस बुद्धौ । [d] मदन &c—Madana has struck me already and you are striking again, i.e. you are acting the ridiculous part of striking a dead man [e] The sense is—Who can resist your charming looks ? They have already enslaved me This you can easily guess knowing the power of your eyes But I need not leave it to guess to infer this You are residing at my heart Hence you have the evidence of your own eyes to what is passing in the innermost recesses of my heart If in spite of all these you think I am attached to some one else, why death is my only refuge *

2 Reading—With हतोऽपि explain struck again though already struck by Madana's arrow, 'मृतमारण क्रियते इति गर्हा । But to what does हत refer with that reading ? Not to अहम् obtained by विभक्तिपरिणाम from मम । For मम being a विशेषण of हृदयम् is अप्रधान । The प्रधान here is हृदयम् and the reference ought to be to it This requires हत to be changed into हतम् । हतोऽपि is therefore preferable to हतोऽपि ।

3 बहुवचनम् —This is the ground for apprehension. You having many favourites, it is not unlikely that Sakuntala might suffer neglect.

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

राजा—मद्दे, किं वहुना ?

परिग्रहवह्वलेऽपि हे प्रतिष्ठे कुलस्य मे

समुद्ररमना चोर्वी मखी च युवयोरियम् ॥१८॥

KING—What need of many words? Notwithstanding plurality of wives two are the main stay of my race—the sea-girtearth and this friend of yours.

उभे—निञ्चुदम्ह [निवृत्ते स्त्र] ।

BOTH—We are gratified

प्रियंवदा (मद्दृष्टिपम्)—अनसूये, जह एमी इदो दिरण-
दिदो उम्मुओ मिअपोदओ मादरं अणोसदि । एहि संजोत्रएम
पं [अनसूये, यथा एष इतो दत्तदृष्टिः उत्तमुको मृगपोतको
मातरम् अन्विष्यति । एहि संयोजयाव एनम्] (उभे प्रस्थिते) ।

PRIYAMVADA—(Casting about her look)—Anasuya by the way its looks are cast hither this fawn is anxious and seeking its mother. Come let us help it to join its mother (Both proceed to leave)

मद्दे इति । 'वहना' उल्लेखे 'एक' बह्वन वचासु निष्पृष्टजनादि । समसतो
वोमि—

परिग्रहः । अथवा—परिग्रहवह्वलेऽपि हे मे कुलस्य प्रतिष्ठे—समुद्ररमना उर्वी
च युवयो इय मखी च । व्याख्या—'परिग्रहाणां पत्नीनाम् ("पत्नी परिग्रहादान
कृतमप्यपरिग्रहा." इत्यमरः) 'वह्वलेऽपि' इत्युच्यते । 'हे' इत्युच्यते । 'युवयो' इत्युच्यते ।
एव 'मे कुलस्य' इत्युच्यते । 'प्रतिष्ठे' अन्विष्यन्त्येव, स्थितिहेतुः ("वारं वारं प्रतिष्ठे" इत्यु-
च्यते) । 'उ' इत्युच्यते । 'उर्वी' इत्युच्यते—'समुद्रो रमना' काचो वसा सा रवाकरकेसवा
'उर्वी' च वसुधा च (उर्वीति वसुधाप्रथमा) युवयो इय मखी च 'युवयो' च
(च समुद्रयोः) । मुदाभिरन्वित समुद्र, स्वर्गं यन्ति मेखला, महती सा वसुधा यथा
मखाः स एवा उर्वी, तथा उर्वी इत्युच्यते । अथा च उर्वी मम इति भावः ।
["रमना" (त, व्या-) "वहना" (रा, वि)] ।

निर्भते इति । 'निर्भते' कृषिने 'व' भवाय ।

प्रियवदति । 'दृष्टे' नयनस्य 'द्वय' इतस्तु प्रियं तत्र सत् । अथ निर्भते इति व्याजान्ते षष्ठांटे दृष्टे चारदित्वा चार—

अनस्ये इति । 'अदा' देन प्रकारेण 'एव इत' अस्मदभिमुखं 'दत्तइति,' तत्र सन्त्ये 'उत्सुक' उत्कण्ठो सन्पातक' हरिश्चन्द्रावत् 'मातरम' अविद्यते । अथ दृष्टिशास्त्र प्रकारं दृष्ट्वा एव सन्त्ये । ददा 'एव एतस्यो मृगयोत्सो मातरम' अविद्यते 'अदा' यत् 'इतो दत्तइति' । अथनस्मदभिमुखं पश्यन् आतो तेषैव स्वै मातरम' अर्थतः । अथ हि 'नर्गमन्व्याज' यदर्थं प्रियवदया दृष्टिचयं ज्ञातः ।

NOTES

1 (a) परिदह &c.—परिदहति स्त्री कियते इति परि + दह + अच् कर्मणि = परिदह a wife The king already regards शकुन्तला as a परिदह । This is because he has no doubt that he is going to be married forthwith (b) प्रतिहो—प्रातिहति अनयो इति प्रति + ह्य + अच् अविहरयेत् मथुस्तय (c) ससुद्र &c. = सुद्राभि रत्ने ससुद्र । This name is chosen on purpose to indicate wealth The earth is vast (सर्व) and rich (ससुद्रमया) । Hence naturally she is one of the mainstay of the race (d) सर्वो—Let the vast one (e) हस्त्री—by calling शकुन्तला a mainstay, he implies that the family will be proud in possessing her as a सुद्रा । Raghava supposes that शकुन्तला was a mainstay because she gave birth to सर्वदन । "महाराजचक्रवर्त्तिस्य शीतपादकपुषीतपादात्" । But the king could not have referred to it at this stage In fact the most illustrious member of a family—the one that adds lustre to the family—is often called कुलप्रतिष्ठा without reference to future progeny Thus पार्वती is called the कुलप्रतिष्ठा of हिमालय in "तामर्चयन्मा कुलप्रतिष्ठा कुलप्रतिष्ठा प्रथमया मता ।"—Kumara.

2 Reading—(a) It is common with Sanskrit poets to speak of the earth as the king's spouse The sea is sometime called her girdle (मिथुला) । Thus "हृतवीतपरिव्याय स रथाकरमैवयाम् । कुमुदं पृथ्वीपालं पृथ्वीमिव वैश्याम् ॥"—Raghu. "अथवयममाकाशमवरापे तथा मीने कनलिन्या लज्जा च वसुधा धरा"—Raghu Compare also

"शास्त्री मनुद्रमना वचना करोति" &c Hence वचना is preferable to वचनाः ।

(b) After निर्देशे च the Bengali Recension has (The Prakritas are Sanskritized) — (शकुन्तला हर्षं सूचयति) । प्रिय वदा [जलान्तरम्] — चतसूत्रे, पाद पाद संवसनादतामिस योषी मूर्त्तौ हर्षे चचे प्रत्यगततादिना प्रियमधीम ।

शकुन्तल — इलाः संप्रपन्न लोकापाल घटस्थाभिर्विस्मयप्रत्यापिनोभिश्चपद्यातिरुन्धेनैव भविष्यम् ।

शुद्धौ [संश्रितम्] — यत्न तन्मन्त्रेण स एव तन्वय यत्न चन्द्रस्य कीदृश्य ।

शकुन्तला — अहंति ह्यनु महाराज इदं विधाद पराच वा न किं को मन्वयते ।

राजा [संश्रितम्] — प्रपराधमिस तत्त संदिष्ये भदि वधोह तवागम गृह्यते ।

कुसुमान्तरकेहमापदेऽव स्वप्नचण्डनुमन्तसिऽवकाशम् ॥

प्रिय वदा [सापदानम्] — तन्ने तावन्नाते च पुनन्मृष्टा भविष्यतः ।

शकुन्तला [सरोपमिस] — विरम विरम दुर्विनाति एतावद्वचस्या गतया मया कोऽसि ।

This is in bad taste and, besides, not consistent with what has gone before. The king is already seated on the stone slab which Sakuntala occupies [See Ante]. The request here made to be allowed to sit on the same seat with her is therefore meaningless. The passage does not appear to be genuine.

3 (a) मृदुति &c — इष्टं चप पात इष्टिचप । तेन मृदु । वदु — । She is on the look out for some excuse to go out leaving the lovers to themselves * [b] वदा — In the sense वदा is rare. The विद्य notes the use of वदा when an inference [चतुस्रत्न] is drawn. "वदाशब्दम् निर्दिष्टमन्वयोक्तानुमानज्ञा" इति विद्य । इत — This way चर्चा दिष्ट । मन्वये तसि by the Varttika त मपकरण आयादिभ्य उपसर्गादानम् । Compare "प्रयुक्तमप्यस्मिन्नो वदा म्यात्" । [d] दत्तइष्टि — इणा पविता इष्टिदेन स । वदु — ।

4 [a] मृदु &c — पात is चर्भक little one "येन पाकोऽर्भका दिष्ट" इति कोष । मृदुना पात । अनुकम्पता मृदुपात इति मृदुपात + कन् । Its helplessness excites pity [चतुस्रत्न] । The deerling neither sought its mother nor looked towards the speaker [b] म योज

* Adopted by Prof Gajendragadkar

याव — We two will cause to join माता इति शेषः । Note the dual. She wants Anasuya to accompany her leaving the lovers to themselves *

शकुन्तला—हला अशरणम्हि अणदरा वो आअच्छदु [हला अशरणास्मि अन्यतरा युवयोरामच्छतु] ।

SAKUNTALA—I am helpless, dear. Do either of you come

उभे—पुहवीए जो सरणं सो तुह समीवे वट्टइ [पृथिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्त्तते] । (निष्क्रान्ते) ।

BOTH — Ha, who is the helper of the world, is at your side ? [Exeunt]

शकुन्तला—कहं गदाओ एव्व [कथं गते एव] ।

SAKUNTALA—How ! Gubb indeed !

उभे इति । 'प्रस्थिते' इति (चादिकर्मणि ऋ) प्रस्थातुमयते इत्यर्थः ।

इति । 'अविद्यमान शरणं गतिं यस्या तदाविधा 'अस्मि' । उभयोर्ममनादिति भावः । तत् 'युवयो अन्यतरा' या कापि एका ("अन्यतर" इत्युद्गातृपदम् । न तु उत्तरप्रत्ययानाम्) 'आमच्छतु' ।

पृथिव्या इति । 'यो जनः पृथिव्या' समुदाया, धराया 'शरणं' रक्षिता, दुष्कृत इत्यर्थः 'स तव समीपे वर्त्तते' तत् कथं त्वम् अशरणा ?

NOTES

1 (a) अशरणा—"शरणं गृह्णन्ति" इति यादवः । गृह्ण or रविः suits equally well It is निश्चलितम् । Hence पृथिव्या यः शरणम् &c. below (b) अन्यतरा—अन्यतर is a primitive word (अच्युत्पन्नम्) । For, in the सवादे list, उत्तरप्रत्यय occurs Hence if अन्यतर were उत्तरान्तम् it would become a सर्वनाम by तदन्तविधिः । 'इह तदन्तग्रहणम्, कैवल्यी (10. of उत्तर and उत्तम) स आया. प्रयोजनभावात्"—Bhatto), But पाणिनि specifically mentions अन्यतर also in the list, implying thereby

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

that चयत्त 18 not इतरान् । Cp "चयत्तान्तरप्रस्तावद्वयप्रणीतान्तरान्
द्वय-विषये निदर्शने इति" (c) युक्तो — निदर्शने इति ।

राजा—अलमावेगिन । नन्वपमाराधयिता अनस्तुव ममीपे
वक्षते ।

किं शोकरैः क्लमविनोदिभिरार्द्रं वा

मञ्जुलयासि नलिनीदलताण्डुलीम्

अङ्गे निधाय करभोगं ययाम्ब तै

संवाहयामि चरणानु पश्यतास्वौ ॥ २० ॥

KING—Away with anxiety This person the server stands
indeed by your side shall I work the lotus-leaf and whose
breeze is moist with particles of water that allay lassitude,
or O thou with tresses like-the outer edge of-the-palm of-the
hand, having placed your lotus-red feet in my lap, shall I
press them as is agreeable to you

शकुन्तला—अ माण्गीणम् अत्तान अत्रराहयिम् । न
माननीयेषु 'आकानम् अपराधयिष्यामि । (उत्थाय गन्तु-

अजन तन् 'सञ्चालयामि सिम्' ? उत 'अथवा ई करभोह' करम दादिन्तुदधि' ।
 करम इव ऊहयेस्या' तन्सकुडि' ("उहपरपदादीन्त्ये" इत्युल्बिद्याम् । सुकुडि
 इत्ययम्) । 'ते पद्यनिव तद्यौ' रत्नी 'चरदी अह' नतजीडे 'निघाद्य' म्पददिवा
 'यद्यासुख' सुख यथा भवति तथा 'स वाहयामि' मद्नेन विनीतुडिरी करोमि इति
 चाराधयित्, सेवासपद्य ["शीकरे" (त, न्या-) 'डीने' (रा, वि- न) ।
 'विनीदिमि' (रा, वि- म-) 'विमहि' (त न्या-) । "वात' (त- न्या-)
 "वातान्" (रा- वि- म-) । 'सञ्चालयामि' (त- न्या-) "सञ्चालयामि"
 (रा- वि- म-) । "हस्तम" (त- न्या-) "हस्तम्" (रा- वि- म-) ।

नेति । 'नामनीयसु पूजार्थेषु भवाट्टेषु विषये 'वाकान् न चपराध' इत्यादि ।
 सेवानुमत्या इति भाव (चाटी चपराधाति इति अकम कलात् शौ "इतिवर्तु-'
 'इत्यदिकर्तु' कर्मसंज्ञा) ॥

NOTES

1 चाराधयिता—चा+राध्+षिच्, स्वाद्ये+इन् साङ्गकारिणि क्तत्प The
 root is here of the चुरादि class Compare चाराधय in चाराधय
 सपञ्चक द्वाता कामदुधा हि मा' Ragnu

2 (a) शीकरे—With particles of water शीकराम्बुद-
 क्तत्प । (b) हस्तम् &c—हस्त+वि+नुद्+षिच्+क्षिप्त कर्त्तरि ताङ्गोन्त्ये ।
 [c] सञ्चालयामि—सम+चल+दिच्+लट्नि । (d) विनीतो &c—नलडन is
 any fan, not necessarily one of palm leaf. 'अजन तन्सकुडिम्'
 इत्यनर । (e) करभोह—करम is the outer edge of the palm.
 "मनेवम्यादाकिनिह करस्य करभो वहि' इत्यनर । Here करम is, by trans-
 ference of epithet = करमन्त्ये । करम ऊहयेस्या' gives करम+ऊह+ऊह
 because ऊह is the उहपरपद and comparison is implied (See Tika)
 = करभोह । The resemblance lies in the tapering shape etc.
 तन्सकुडि । (f) यद्यासुखम्—सुखस्य अनतिहमी यद्विन् कर्मणि तत् यथा तथा ।
 अद्यथी— । That is to say, not very hard so as to pun the feet
 (g) स वाहयामि—सम+वह+षिच्, here means 'to shamroo' (h)
 उत—Introduces an alternative (विकल्प) । अथवा । (i) उहयामि—
 "उहयामि सामान्यवचने" इति अनुशास । The feet were red (ताम्र) without
 अलङ्कारादिव्याज । Implies that it would be a valued privilege to the

king to be allowed to shampoo such a pair of feet. "अशोभयन्-
तासौ दधि पशाम्ना चरणयो म वाहनयोग्यत्वं धनितम्"—Raghava

3 Remark—The king here points out how he may be
grateful to her. In her state of health the best service she
could get from two friends was that one shampooed her feet
while the other fanned her into a quiet sleep. Alone he
could render both these services. Hence she had no need to
be anxious on account of the absence of her friends. The
metre is वनमालिका ।

5 Reading—(a) आद वातम् requires that the reason for
the चार्द्रता should be mentioned. Hence शक्र is necessary.
चतर्ध does not give the reason. Besides the चतर्ध of the चतु
should be left to be inferred and must not be mentioned dire-
ctly by words like गीत गीतल, हिम &c. In the present case
the inference follows from आद. (b) विमर्दिमि sounds a bit
heavy, विमर्दिमि is perhaps more gentle and better suits the
occasion. The rest is left to the reader.

5 मन्मोहम्—विषय मन्मोहम् । The अण्यन्त from म् was चान्ता चपरात-
मानि my self will sin. With चिन्त् we have अहमात्मानम् (अहिक्रता
as काम) चपराधरिष्यामि I shall cause my self to sin. The rule
"मन्मोहम् अण्यन्तार्थशब्दकर्मिकर्मकाणामाण्यन्ता म् णी" applies because
the root चपराध्. is अकर्मक ।

राजा—मुन्दरि, अनिर्वाणी दिवस, इयञ्च ते ममवस्था ।

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीरत्नकल्पितमृतावरणम् ।

कथमातपे गमिष्यसि परिवाणपेल्लव रङ्गे ॥ २१ ॥

(वलादीनां निवृत्तयेति)

KING—O fair one, this day is not yet extinguished, and
this is your condition. Having left the bed of flowers in
which lotus-leaves serve to cover the breasts, how can you go

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

out in the sun with your limbs delicate through suffering'
(Stops her by force)

शकुन्तला—पौरव रक्ष विणयं । मद्यणसन्तप्ता वि षह
अत्तणो पद्दवामि [पौरव रक्ष विनयम् । मदनसन्तप्तापि न हि
आत्मनः प्रभवामि ।]

SAKUNTALA—O descendant of Puru, respect decorum.
Though smitten by love, I cannot command myself.

सुन्दरीति । हे सुन्दरि' चार्वाङ्गि (गौरादि) दिक्षु अनिर्वाण' अणुनादि
अनल इव ज्वलति । ते समवस्था' दया च इदम् ईदृशो । किं तेन इत्याह—

उत्सृजेति । अथ — नलिनीदलकन्दितक्षनावरण कुसुमशयनम् उत्सृज्य परि-
धाधापेलवे' अहं कथम् आतपे गमिष्यसि ? व्याख्या—नलिनीदलाभ्यां' सुकृतापात्
पद्मपत्राभ्यामीव कल्पित' रचित क्षनावरण' क्षनाच्छादन' वन्द्यस्थानोयमित्यर्थे
यस्मिन् तादृच 'कुसुमशयनम्' पुष्पशय्यास 'उत्सृज्य' त्यक्त्वा'परिधाधया' परितः सन्नापेन
'पेलवे' सुकुमारै' 'अहम्' (करणे वा उपलक्षणे वतीया) 'कथ' केन प्रकारेण
'आतपे रविकरे' गमिष्यसि' । यस्या ईदृश सन्नाप यत् कोमला शीतला च पुष्पशया
भजनीया भवति, तथापि पुनः पद्मपत्रेण क्षनयोक्षाप किञ्चिदिव लघुःकृत्यते, सा
कदापि रविकरे विचरणं भाङ्गति । * ["क्षनावरणम्" (रा-, वि-, म-) — "क्षनावरणः"
(त-, न्या-)] ।

बलादिति । 'निवर्त्तयति' निवृत्ता गमनात् विरता करोति ।

पौरवेति । 'पौरव' हे पुरुकलोद्भव (प्रसिद्ध पौरवाणां विनय, अतः पौरव इति
कुलनामग्रहणम्) 'विनय' सदाचार रच' मा मां दूषय । 'अविनयो मा भु । 'मदनेन
सन्तप्ता' पीडिता 'अपि न हि आत्मनः प्रभवामि' नाहमात्मनः स्वच्छया कुवचित्
नियोजयितुं समर्था । प्रभुरक्षि मे पिता कश्च तमेव मे दातृत्वेन प्रमाणीकुरु ।

NOTES

1 (a) सुन्दरि—सुन्दर is of the -गौरादि class Hence in the
feminine we get सुन्दरी and not सुन्दरा by the rule "विदौरादिभाष" ।

(b) अनिर्वाण — निर् + वा + ञ् कर्त्तरि = निर्वाण when वात is not the कर्ता ;

• निर्वात । Thus निर्वाणो दिक्षु but निर्वातो वात—the wind

has ceased The rule is "निवाद्युक्तानि" । न निवाद्य । नञ् लट् -
 (c) सम्प्रसारणम् = सम् + अच् + स्या + अच् करणे भावे वा ।

2 (a) कुमुदप्रयानम्—शी + लाट् अचिहरणे = प्रयानम् bed कुमुदनी
 प्रयानम् । लट् । (b) नलिनीदल &c—नलिनीरावरणं दल-वरणम् । नलिनी
 दलम् । नलिनीदलेन कल्पितम् । इत्यन्तः । नलिनीदलकल्पितं दल-वरणं यस्मिन् ।
 वङ् - । (c) चातये—चातयति इति चा + लृप् + अच् क्त वि = चातय sun or
 sun-light तस्मिन् अचिहरणे मःम् । (d) परिवाधा &c—परि + वाध + अ
 भावे निगमनम् = परिवाधा suffering पलत्र delicate as opposed to robust
 One of robust health often becomes of delicate health through
 suffering Sakuntala's strong limbs (अङ्ग) could dare the sun
 if she were not ill (परिवाधा) । But now the limbs have become
 delicate (पलत्र) through her suffering and cannot stand the
 heat:

4 Reading—(a) कलावरणां सुगन्ध-गुणैः गुणैः out with lotus-
 leaves on the breasts, which is not natural कलावरणम् is prefer-
 able (b) After वलदेना निवर्तयति we read in the Ben. 111 Rec—

‘सकुलना—सुखं सुखं मा न खन्दाम्भन प्रभवानि वधरा मध्यांन तशाश्च
 विमिदानोमेव करिष्यानि ।

राजा—धिग्बोद्धितीर्ष्य ।

सकुलना—न खन्दे महाराज भवामि, द्वैवकुपालन

राजा—अनुकुलकारिद्वैव कथमुपायधने ।

सकुलना—कथमिदानीं नोपायभायि यन्नाम-अन-इत मा क्व वरमुपैको भवति ।

राजा (अन्वयम्)—

अथौदमुक्ते नदति द-इत-अनामु पय वा
 काङ्क्षन्तेऽपि अतिकरमुष्ट कातरा अ-द-द-न ।
 वायधने न एवु मरनेषु व लम्बान्तराद
 वायधने मनमिजमपि विनकाय- कुमाय ।

(सकुलना मकुलनी) राजा—न कदम त्मन् दिव क र्थे (इत्येतद पठान्तर-
 वचने) ।

Here as in the interpolation already noticed, the prose portion is trash and serves only to introduce the verse following. But the substance of the verse does not bear scrutiny. Thus—

1 चिह्न does not usually mean 'lost' छिप् means to 'fing' कालक्षेप occurs in Bengali व्याक्षेप is not rare in Sanskrit. But चिह्न reminds one of the 'insane' and is thus निहतार्थः।

2 (a) In the line कुमाय्यं न खलु मदनमैव आशयन्ते किन्तु मदनमपि आशयन्ते, suppose, instead of मदनमपि, we read मनसिजमपि। The remark loses its force and reads tame. The object of the line is to say that मदन is not only the oppressor, but is also the oppressed. The identity of the oppressor and the oppressed is not prominent when different names are used in referring to the two capacities. Hence मनसिजमपि is अपुष्टाद्यः।

(b) Again किन्तु तु or some other equivalent is necessary in order to contrast with न खलु। अपि does not serve the purpose, for it goes to answer for एव। A cautious writer would have said आशयन्ते मदनमपि तु which avoids both the objections (a) and (b) and preserves the metre too.

3 Lastly the second line काङ्क्षन्त्योऽपि &c is a repetition of the first line अप्यौतसुखा &c. For काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुखम् implies the same as अप्यौतसुखो महति and कातरा स्वाद्दानं does not differ in substance from दयितवादेनामु प्रतीया।

4 (a) आशयन्—शब्दे प्रतीः। आशयन् सम्बन्धे प्रभवामि इत्यर्थः। (b) प्रभवामि—प + भृ means 'to rule' 'to become master', 'to control' &c

राजा—भीरु अलं गुरुजनभयेन। हृष्टा ते विदितधर्मा
तत्रभवान्नात्त दोषं ग्रहीष्यति कृत्वतिः। अपि च—

गाम्भवेण विवाहेण बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिद्याभिनन्दिताः ॥२२॥

KING—O timid one, off with your fear for your superiors Having known of you, His Worship the Lord of anchorites who is aware of the Sastras, will not take offence at it Besides, several daughters of royal houses are heard as married by the Gandharva marriage and welcomed by their fathers

शकुन्तला—सुखं दातुं म । भूयोऽपि मखोजनमनुमानयिष्यामि ।
[सुखं तावन्माम् । भूयोऽपि मखोजनमनुमानयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Do release me I will yet again honour my friends

राजा—भवतु मोक्ष्यामि ।

KING—Well I will release

भीरु इति । 'हे' भावः भयजन्यं (ऊर्ध्वं ऊनं कर्त्तव्यं) मुक्तजनभयम् 'अन्वयः । तावत् कथं' इति मा मस्था । 'ने' तत्र यत्त्वम् 'उच्यते' वाच्यं इति शास्त्रं (दूतवत् शास्त्रं), 'विदितं' अत्रगतं 'धर्मं' शब्दाथो यस्य स, अधिगतविधिं 'तवभयानं' मानं 'कुलपति' पिता तं कालं 'अथ' अस्मिन् नलकाले शालसमस्यदानव्यापारं 'दातुं न शक्यति' । न केवलं शास्त्रेणैवाव मानसम् । 'एष च' आचार्योऽपि । परम्—

गाम्भेयं इति । अन्वयः—ब्रह्मो राजद्रिकन्यका गाम्भेयं विवाहं न परिशीला नापि विदमि अभिनन्दिताय शृगले । व्याख्या—ब्रह्म ब्रह्मरा राजर्षिणा 'कन्यका' इत्यर्थे 'गाम्भेयं' ब्रह्म परमेश्वरानुसोदनकालेन 'विवाहेन' ("गाम्भेयं समयागच्छ" इति श्रुतेः) "परिशीला" कर्त्तव्याः तत्र 'ता' कन्यका 'पिदमि' मुदमि 'अभिनन्दिताय' अनुमादिताय 'शृगले' । तदाह—एष एव विवाहो भवतु । "ब्रह्मी राजर्षि-कन्यका" (रा- वि, म-)—"ब्रह्मोऽथ मुनिकन्यका" (त- व्या-) इ "अभिनन्दिताय" (रा- वि, म-)—"अनुमादिता" (त, व्या) इ ।

मुञ्चेति । 'भूयोऽपि पुनरपि' 'मखोजनम् अनुमानयिष्यामि' मखानयिष्यामि, मखा अत्र किं मन्यते तन्निष्ठामया मखोजनं पूजयिष्यामि ।

NOTES

1 (a) भावः=भावः timid + उच् स्थितिम्- भीरु । This is नदी-सङ्घः । Hence by the rule "अन्वयवयोर्द्धम" we have भीरु with उ

short in the vocative singular. (b) विदितधर्मो - विदितधर्मो + चनिच् समासत् । विदितधर्मो । By the rule "धर्मोदानच् केशलात्"—चनिच् comes after a बहुव्रीहि in which धर्मो is final and is preceded by only one पद । When more than one पद precedes धर्मो as in परमो धर्मोऽस्य we shall have परमस्यधर्मो not परमस्यधर्मो । But परमस्य धर्मोऽस्य will give परमस्यधर्मो because परमस्य is the only पद preceding धर्मो in the final बहुव्रीहि ।

3. Reading—(a) शकन्तला was a राजदिकन्दका and not मुनिकन्दका । And गन्धर्वविषाह was not prevalent among munis Hence the former is preferable (b) अभिनन्दन is more acceptable than mere अनुमोदन and contrasts better with censure (दोष परोपत्ति) which शकन्तला apprehends

3 मूय - बहु + ईयसुन् once again The friends have already helped her with their advice regarding her choice She wants their counsel again (मूयम्), with respect to the king's proposal to have the marriage performed in Kanva's absence

शकन्तला—कदा [कदा] ।

SAKUNTALA—When

राजा—

अपरिचितकीमलस्य तावत् कसुमस्येव नवस्य पटपदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते सदयं मुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥२३

(सुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकन्तला परिहरति नाटेन) ।

KING—Meanwhile O fair one, as is done of the fresh flower, by the bee, the flavour of this your tender and untouched lower lip is being gently tasted by me longing for a sip (Tries to raise her face. Sakuntala acts its avoidance.)

नेपथ्ये—चक्रवाकवहुए, आमन्तृतेहि सहधरं । उवृष्टिदा रश्मिणी [चक्रवाकवधुके, आमन्त्रयस्व सहचरम्, उपस्थिता रजनी] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah! Chakravaka's spon-
and adieu to your mate, night has approached

अपरोति । अन्वय — तावत् इति सुन्दर, षट् पदं नक्षत्रं कुमुदस्य इव, विप्रासता
मया अपरिचतकीमलस्य अन्वये ते अधरस्य रसं सदस्य गृह्यते । व्याख्या— तावत्,
तत्काल, यावत् मीच्यामि तावत् इत्यर्थः (तावदिति अन्वयो । 'यावतावच्च सक्रिया-
इत्यौ न त्वेवधारणे' इत्यमरः) इति सुन्दरि' मनीषारिणि शक्यन्ते 'षट् पदं' अन्वये
'नक्षत्रं' नूतनस्य 'अष्टपदपूर्वस्य' कुमुदस्य इव यथा पुष्यस्य रसो अमरणं गृह्यते तथा
'विप्रासता' पातुमिच्छता, पानाशमाकुर्वन् इत्यर्थः मया, 'अपरिचतस्य' अस्पृष्टस्य 'कीम-
लस्य' सुकृमारस्य, अतएव स्पर्शवत्य 'अन्वये ते अधरस्य रसं,' स्वादु सदस्य' कृपामुदु
यथा तथा 'गृह्यते' आदीयते । मीच्यामि, किन्तु यावत् मीच्यामि तावत् रसो गृह्यते,
इति पूर्वेषु सम्बन्धः । रसे गृह्यते मीच्यामि इति फलितम् ["तावत्" (वि-पाठान्तरम्
म-) "यावत्" (रा-, वि सूत्रम्)] ।

अपरोति । इति 'अज्ञातकवचुके' अनुकम्पिते रथाद्गदयित्वा सदृशं 'अज्ञातकम्'
'आमलस्य' सभापन्नः । युवयोर्मध्ये प्रस्तापसमये प्रातः, यतः परिचिता दिवस
'रजनी उपस्थिता' आगतप्रायाः । एतच्च शकुन्तलां प्रातः सुखी सुद्धेतयावत् । गीतनी
आगच्छति दृष्यन् विमुञ्चयति इति भावः ।

NOTES

1 (a) अपरिचत &c—परि + च्च + हि मायाम् + ल् कर्मणि = परिचत
pricked i.e. touched न परिचत । नञ्-तत्— । अपरिचतयापी कामलस्य ।
कर्मणि— । (b) षट् पदं— षट् पदानि अन्वये इति षट् पदं It's having six feet,
A name of the black-bee

2 Reading—(a) यावत् gives the same sense. The king
does not directly answer Sakuntala's "कदा" । (d) For शकुन्तला
— सुखं तावन्माम् पारुषरति नाख्यं न, the Bengali Rec reads—

(दिशाऽवन्तोऽव) कथं प्रश्नाग निर्गतीऽपि । (शकुन्तलां दिशा पुनन्तेरेव पटी-
निर्गते) ।

शकुन्तला (पदान्तरं प्रतिनिहितस्य साधनमङ्गलम्) दोष, अनिष्ठापूरकोऽपि मन्दा-
वचनावरोचितोऽयं लक्ष्यं न विद्यते ।

राजा—सुन्दार, त्वं दूरमप्यगच्छन्ती हृदयं न जहासि मे ।

दिनावसाने क्षायेव पुरो मूलं वनस्यने ॥

शकु (स्नोकमन्तरं गत्वा आतमगतम्)—हा धिक्, हा धिक्, इदं सुखा न मे चरौ
पुरोमुखौ प्रसरत । भवतु एभिः पथ्यन्तकुरथकुरपवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षित्ये तावदस
भाधानुभवम् । (तथा कृत्वा त्यक्ता) ।

राजा—कथमेव प्रिये अनुरागैकरसं भासुन्सृज्यं निरपेक्षैव गतासि ।

अनिर्दोषोपभोगस्य रूपस्य मृदुन कथम् ।

कठिनं खलु चैतः शिरीषसोऽव यन्मम ॥

शकु—एतच्छ्रुत्वा न मेऽस्ति विभवो गन्तुम् ।

राजा—सम्यग्प्रियाशय्ये किमस्मिन् क्षतामण्डपे करामि, (अगतोऽवलोक्य) इत्य
व्याहृतं मे गमनम् ।

मणिवन्धूदलितमिदं स कान्तोशीरपरिमलं तस्या ।

हृदयमा निगडमिषं मे मृशालवलयं स्थितं पुरतः ॥

(सवधुमानमादर्शते) ।

शकु (हस्तं विलोक्य)—अथ दास्येऽशिशालतया परिभ्रष्टमेतन्मृशालवलयं न मया
परिज्ञातम् ।

राजा (मृशालवलयमुरसि निक्षिप्य)—अहो स्पर्शं ।

अनेन लीलाभरणेन ते प्रिये विहाय क्वान्तं मुञ्जमवतिष्ठता ।

जनसमाश्रांसित एव दुःखभाग्यैतनेनापि मता न तु त्वया ॥

शकु—अतः परं न समर्थोऽस्मि विलम्बितुम् । भवतु एतेनैवापदं येनात्मानं दर्शयि-
त्थामि (इत्यपसर्पति) ।

राजा (दृष्ट्वा सदृशम्)—अये जाविनेश्वरी मे प्राप्ता । परिदेवनामन्तरं प्रसादो-
पकर्णव्योऽस्मि खलु देवेन ।

पिपासाचामकण्ठेन याचितञ्चाम्, पचिष्याः ।

नवमेघोज्ज्वलिता आसा धाया निपतिता सुखे ॥

शकु (राजसंसुखे स्थित्वा)—पाथ्यं अहंपथे कृत्वा एतस्य इक्ष्वाणिनी

मन्त्रादन्वयमा क्रम प्रतिनिवृत्ताम् । कश्चित् मे हृद्गेन त्वया स्पृष्टीतमिति ।
प्रतिनिवेदम् । भा मासात्मानाञ्च मुनिजन व प्रकाशयिष्यामि ।

राजा — पञ्चनाभिसम्भिना प्रत्यर्पयामि ।

शकु — केन पुनः ।

राजा — यद्दीदमप्यमेव यथाभ्यान निवेदयामि ।

शकु — या का शक्ति भवत्येतेषावत (इत्यापमपति) ।

राजा — इत शिलापट्टकदेश म यथाव (इत्याभो परिक्रम्योपरिषी) ।

राजा (शकुललाया इलमादाय) शक्यं नृपय ।

हरकोपायदग्धमा दैवेनाम तत्रविनाः ।

प्ररोह मन्मृतो भूय कि म्वित कामनरायस्य ॥

शकु (मूर्ध्नि हृदयित्वा) त्वरता त्वरतमाय्य पुनः ।

राजा [महर्षिमातमगतम्] इदानीमस्मि विश्रमित । भलवाभायणपद्मैतत् ।
[प्रकाशम्] सुन्दरि, नातिद्विष्ट मास्वस्मा मृत्कालवल्गुमा । यदि तदभिमत तदन्वया
घटयिष्यामि ।

शकु [स्मित कृत्वा] यथा ते रोषत ।

राजा [मन्व्याज विन्दन्व्य प्रतिभाष्य] सुन्दरि दृश्यताम् ।

अथ म न ग्दामन्तःसनीद्वर विरपञ्चोभादमि वीज्भितान्वर ।

मृत्कालरुपेण लो निशाकर् कव समीप्योभयकोटिमाश्रित ॥

शकु न तावदेन द्वेष्टि, पवमकल्पितकथोः मपनरेणुना कल्पोक्तता मे दृष्टिः ।

राजा (मन्वितम्) यद्यनुमन्यसे तदहमनां वदनमासनेन विशदो करवाणि ।

शकु तदानुकम्पिता भवेत् किन्तु अह म त विदुसिमि ।

राजा समैव अवा द्वि परिजल मेध्यालाभान्देशान् पर न वर्जये ।

शकु अथमवात्यादरोऽविशामजनक ।

राजा [स्वगतम्] दाहमेव रमनीयकात्मन सेवात्मर जिदिलयिष्ये । [मृग-
मुद्रयित्वा प्रकृतम् । शकुलला प्रतिपेध हृदयको विरमति] ।

राजा अथि मन्दिरेऽर्चये, अलमन्वदविनेषाद्यद्वया [शकुलला किञ्चिद्दृष्ट्वा प्रीडा-
धनतमुखी तिष्ठति] ।

राजा [चङ्गुलिभ्यां मुखमुद्रमथा आत्मगतम्] .

चारुणा स्फुरिनेनायमपरिवृतकोमलम् ।

निपासतो ममापुत्रां ददातीव प्रियाधरम् ॥

शकु प्रतिज्ञानमन्तर इव आर्यपुत्रम् ।

राजा कर्णोत्पलसंप्रकर्षादोत्पद्युदोऽसि [मुखमारुतेन चण्डं सीवने] ।

शकु भवतु प्रकृतिस्यदर्शनादि संभवा । लब्धेपुनरनुपकारिणी विद्वन्निधि
आर्यपुत्रस्य ।

राजा - सुन्दरि किमन्यत् ।

इदमप्रापकृतिपथे सुरभि मुखे ते यदागताम् ।

ननु कमलस्य कथंकरं सनुयति शम्भुमात्रेण ॥

शकु [सस्मितम्] - अमलीधि पुत्रं किं करोति ।

राजा इदम् [इति व्यवसितम् । शकुन्तला वक्त्रं दौकते] ।

This is slovenly in style. In substance it is silly and does not care much for decorum. The passage describes at great length how the मृगालश्लय was picked up by Dushyanta and put back on the wrist of Sakuntala. This however contradicts the poet, for, later on we find the मृगालश्लय still living in the grove. Compare "इत्थादभटमिदं विषामरुणमिन्द्यासञ्जमानेक्षसो निर्गन्तुं सहसा न वेतस्यद्वासीशोऽसिन्द्यादवि" = *Infra* - which is undoubtedly authentic being common to all the recensions. The interpolation, clumsy as it is, must have been made at a very early date. The साहित्यद्वयम् quotes the sloka चारुणा स्फुरिनेनायम् &c from the above in the twelfth century—the line छद्दयस्य निगड्मिष ते, as it occurs here, was by बह्मभान ascribed to Kalidasa.

३ चक्रवाक &c = चक्र इत्यच्चेति इति चक्र + वक् + चञ् कर्मणि = चक्रवाकम् । तस्य वधुः । अनुकम्पिता सा इति चक्रवाकवधु + कन् स्त्रियाम् = चक्रवाक्वधुका । तन्मन्त्रोऽपी । By the rule "केऽण" long च, व, छ become short if क of an affix follows. Hence वधु becomes वधुः । Here चक्रवाक stands for दुष्यन्त, वधु for शकुन्तला, and रजनी for गीतमी ।

शकुन्तला—(ममभ्रमम्)—पौरव, असंमय मम शरीरवृत्त-
तोवनभ्रम अजा गौतमी इदो एव आगच्छति । ताव
विद्वान्तरिदो होहि [पौरव, असंमयं मम शरीरवृत्तान्तोप-
नभाय आर्या गौतमी इत एव आगच्छति । तावत् विद्वान्त-
रितो भव] ।

SAKUNTALA—(with alarm)—O descendant of Puru,
doubtless venerable Gautami is coming this very way to have
report on my body (health) In the meantime get concealed
by twigs

राजा—तथा । (आत्मानमावृत्य तिष्ठति) ।

KING—As you say (Stands concealing himself)

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी मर्यौ च) ।

मर्यो—इदो इदो अजा गौतमी [इत इत आर्या गौतमी] ।

(Then enter Gautami with a vase in her hand and the
friends)

FRIENDS—This way, this way, let venerable Gautami
proceed

गौतमी (शकुन्तलामुपेत्य)—जादे अवि लघुमन्दावद् दे
अद्गाद् [जाते, अपि लघुमन्तापानि ते अद्गानि] ।

GAUTAMI (Approaching Sakuntala)—My child, do your
limbs suffer less now ?

शकुन्तलेति : 'मभ्रमेष' भवेत् सद् । 'असंमय' त्रिषु 'मम शरीरस्य वृत्तान्त-
गतौ । तस्य 'उपनभाय' परिज्ञानाय । 'इत एव' चर्यामिद दिशि [सतन्वये तसि]
आगच्छति' यावत् सा न आद्याति 'तावत्' तदुक्तान् 'विद्वान्' शब्दाभि 'अन्तरित'
रूपेण 'भव' ।

तत इति । 'पात्र' शब्दिजनस्य पात्रं 'इतो' यस्या सा [इत-पात्रि-प्रभृतिभि-
र्गौतमी सप्रत्ययस्य परनिपातो दृश्यते । तच्च शकुन्दैराकृतिगणनात् बोधम् ।]

‘गौतमी प्रविशति सख्यौ च’ प्रविशत इति विभक्तिविपरिणामः । एतच्च “स-
मपि तावद्दैनानिकं शत्रुादकमर्थं गौतमीदस्ते विसर्जयिष्यामि” इति शिष्योक्तशत्रु-
दकभाजनम् ।

इत इति । ‘इत इत आर्या गौतमी’ आगच्छतु इतिवाक्यधेषः ।

जाते इति । जातमिति अपत्यमात्रमुच्यते । स्त्रियां सतुडौ द्वे ‘जाते’ पुत्रि शकुन्ते
‘अपि अद्धानि ते लघु मन्द ‘सन्तापो’ येषां तथाविधानि किम् ? अपि प्रवे ।
पीडालाघव जात न वा ।

NOTES

1 (a) शरीर &c — उप + लभ + घञ् भावे = उपलभ्य accession प्राप्ति
इत्यस्य जातस्य अन्त समाप्ति इत्यन्त the end of what has happened : e
all details from beginning to end Now see Tika. तादर्थ्यं चतुर्थी ।
[b] तावन्—अवधी or अवधारणे । [c] विटप &c — अन्तरम् अन्तर्दि- जातमस्य
इति अन्तर + इतच् = अन्तरित hidden “अन्तरमवकाशावधिपरिधानानर्ह-
भेदतादर्थ्य” इत्यमरः ।

2 जाने—जन + ङ कर्त्तरि जातम् anything born i. e offspring in
general. This gives जात in the feminine तत्स तुडौ ।

शकुन्तला—अज्जे अत्यि विसेसो । [आर्यो अस्ति विशेषः] ।

SAKUNTALA—There is an improvement, respected
mother

गौतमी—इमिणा दम्भोदएण णिरावाधं एव दे सरोरं
भविस्मदि [अनेन दम्भोदकेन निरावाधमेव ते शरीरं भविष्यति] ।
(शिरसि शकुन्तलामभुशत्त्र) वच्छो परिणदो दिअहो । एहि
उडजं एव्व गच्छम्ह [वत्से परिणतो दिवसः । एहि उडजमेव
गच्छाम्] । (प्रस्थिताः)

GAUTAMI—With this water from Kusa-grass your body
will indeed be free from suffering (Sprinkling her in the
head) My child the day has ended. Come let us go to the
cottage [Start to go out].

चायं इति । हे चायं मायं मात 'विधेव' उत्कृष्टं 'वसति' । उपयम
बन्धुयते इत्यर्थः ।

अनेनेति । 'अनेन दभेनिश्रीण उदकेन' जनेन [शाकपाथिं वाहि । इती वा करवे
दतीया] 'ते शरीर निर्गता आवाधा' दीडा यथात् यथ्य वा तादृशम् 'एव अवस्थिति' ।
न जीवनम् उपयम, किन्तु समूहमेव भागी भावयति ।

बन्धे इति । 'दत्ते' जाते 'दिवस परिणत' चरमे यामे स्थित । सभ्या आगत-
प्राया । रवेत्सापो नास्ति, किमवावप्यानेन, एहि उटजमेव गच्छाम' । 'प्रस्थिता'
प्रस्थानुमारम्भा. [आदिकर्मणि क्त.] ।

NOTES

I. निरावाधम्—आवाधनम् इति आ + वाध + अ भावे = आवाधा suffering
Now see Tika

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअथ पदमं एव सुहोवणदे
मनोरहे कातरभावं ण मुञ्चमि । साणुसअविहडिअस्स कहं
दे सम्पदं सन्दावी [हृदय. प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातर-
भावं न मुञ्चसि । सानुशयविघटितस्य कथं ते साम्प्रतं सन्तापः] ।
(पदान्तरे स्थित्वा प्रकाशम्) लटावल्लघ्न, सन्दावहारअ, आमन्तेमि
तुम भूभोवि परिभोगस्स [लतावल्लय. सन्तापहारक, आमन्त्रये
त्वा भूयोऽपि परिभोगाय] । (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला
महैतराभिः) ।

SAKUNTALA [Aside]—My heart, at first, the object of
desire readily presenting, you do not at all give up timidity.
Now, separated with regrets, how are your regrets [justifi-
fied] ? [Stopping after a step or two—Aloud] O Ivy-bower,
remover of my sufferings. I invite thee for enjoyment again
[Sakuntala sorrowfully leave with others]

हृदय इति । हे 'हृदय प्रथम मनोरथे' मनोरथविषयीभूते राजनि 'हृदय

अरुदीयनायांस विना एव 'उपनने' सन्नाप्ने सति 'कातरभाव' भीरतां नैव कुर्वते [एवकारो भिन्नत्वम्] । 'अनुस्येन' पदाभादेन 'सह विघटितम्' मगोरदिन विट्टे जितस्य 'ते सन्नाप' अनुस्य इत्यर्थे 'कथं साम्प्रत' दुक्तम् ["दुक्ते इति सन्नाप इत्यन्तः"] । न कथमपि दुक्तम् । यदा—'साम्प्रतम्' अथवा 'सातुस्यविघटितस्य ते वा सन्नाप' किमद्यम् अनुस्य । अनुस्योऽयमनुस्य । उभयदा हृदय प्रति तिरस्कारः स्थिते अनादरं याति अनुस्य इत्यसङ्गतं ते इति ।

उत्तेति । लतायां बलय लताभिर्बलयाकारेण वेष्टितं स्थानम् । तदनुस्येति । 'लताबलय' लताग्रह, हे 'सन्नापहारक' खेदविमोदन 'मृदोऽपि' पुनरपि 'परिभोग्य' उपभोगाय 'त्वाम्' आमन्त्रये प्रवर्तये । प्रार्थये त्वां पुनरपि मे खेदनरमोदय इत्यर्थः । राजन प्रति रुद्धं तोऽयम् ।

NOTES

1. उपनने—The एव should be taken with न । Thus नैव कुर्वते ।

2 [a] अनुस्येन &c.—अनु + शो + अच् भावे अनुस्येन remorse पदाभादेन regret, "भवेदनुस्ये इति पादाभादानुस्ये" इति विश्वनेदयोः । तेन सह अनुस्येन । वि + घट + पिच् + क्त कर्मणि = विघटितम् separated घट is to join, विघट is to disjoin अनुस्येन यदा तदा विघटितम्, तस्य । (b) साम्प्रतम्—An अद्य meaning दुक्तं proper

3. (a) लताबलय &c —Gautami takes it as an innocent address to the grove It is really meant for the king inside the लताबलय । (b) सन्नापहारक—इतौति हृ + खल्, कर्त्तरि = हारकः reliever, सम् + तप् + घञ् भावे = सन्नाप suffering, सन्नापस्य हारकः । देशवशात् सन्नाप । The plain sense of सन्नाप is here "summer heat" लताबलय then evidently सन्नापहारक । Applied to the king, सन्नाप is मदनवशात् which the king has relieved (c) परिभोग्य—परि + भुज् + घञ् कर्मणि = परिभोग्य enjoyment In the case of the लताबलय it is the enjoyment of shade, and in the case of दुचल, enjoying each other's company, "दुमयांस भाववचनात्" इति चतुर्थी ।

राजा—(पूर्वस्यानमुपेत्य सनिःश्वासम्)—अहो विप्रबल्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि—

मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविकृताभिरामम् ।

मन्वममविवर्तिं पद्मलाक्ष्याः कथमपुत्रमित न पुम्बितं तु ॥२४॥
 नु पुनु सभ्रति गच्छामि । अथवा इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते
 तावलये मुहूर्त्तं स्यास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य)

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिन्नायामिय

क्लान्तो मन्मथलेख एव नलिनीपत्रे नखैरर्पित ।

हस्तादभ्रष्टमिदं विसाभरणमित्यामज्जमानेक्षणो

निर्गन्तुं सहसा न वेत्तमगृह्णादोशोऽस्मि शून्यादपि ॥ २५ ॥

KING [Returning to the former place Sighing]—Ah !
 How full of hindrances is the fulfilment of objects desired
 Of that damsel with fine eye lashed eyes, the face, with the
 over lip covered by the fingers [therefore] charming
 through the half uttered words of prohibition—the face, that
 was turning constantly towards the shoulders, was indeed
 lifted somehow by me, but not kissed Where indeed shall I
 go now ? Or, here I will stay for some time in this ivy-bower
 that has been enjoyed and vacated by my darling [Looking
 all round] This is the bed of flowers on the stone, pressed
 down by her body—This is the withered love-letter traced on
 the lotus-leaf with her nails—This is the lotus-shoot decora-
 tion, slipped from her hand With my eyes thus sticking, I
 am not able to go out in a hurry from the cane-bower, even
 though deserted

अङ्को इति । 'प्राप्तिं' तानाम् 'अर्थात्' मिदम् 'निष्पत्य' 'विद्युत्' अतर्कितं विभ्रं
 विना [मूर्ध्नि मनुष्य] ।

मुहुरिति । अन्वय — पद्मलाक्ष्या अङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविकृताभिरामम्,
 ३४ अमविवर्तिं मुहुर मया कथमपि उक्तमित इति न ते पुम्बितम् । व्याख्या—'पद्मलाक्ष्या'
 परधरीमवती [प्राशस्तो मत्वर्थो लक्ष्] 'अविधौ' यस्या तथाविधाया तस्या अङ्गु-

नलाया 'बहुविधि' मङ्गतः' रचायम् 'आच्छादित' 'अधोरो'निघोठो यद्विन् टर्णित
 तत 'ओटाच्छादनादेव'प्रतिषेधाचरेषु'निषेधव्यञ्जकवर्षेषु'बिह्व' दीनम् 'अस्योदरारे
 मोषद्वयम् । तत्र तत 'अभिराम' मनोहरस्य 'सु'दु' वार वार 'अ'स्यो' ख्यते
 विवर्तते' का परिहृते' विवर्तते यत् तदाविध' 'सुख मया कदमपि, अतिप्रशब्देन विवृ
 व्याधुय 'उन्ममित हि' उन्ममितमेव 'न तु चुम्बितम्' । वङ्गनपि विज्ञान् 'अतैव इद
 तस्या वदनमुन्ममितवान् तदा मेने सिद्धमेव प्रापितम् । किन्तु तदैव दौतव्या रिद्धि
 वदन मेव चुम्बितम् । इतिविज्ञवत्या' सिद्धयः । ["चुम्बित तु" (रा-, त-, व्या-, म-
 —"चुम्बित तत्" (वि-)] ॥

होति । 'प्रियया' प्राक्, 'परिभुक्तम्' 'अधुना' 'सुक्तम्' यत् तद्विन् 'सुताव
 सुहृत्' 'अस्यकाल' स्यात्सामि, ["परिभुक्तसुक्त" (रा- वि- म-)—"परिभुक्'
 (त-व्या-)] ॥

सर्वत इति । 'सर्वत' सर्वासु निषु [सप्तव्यये' तसि] 'अवलोका' । 'अवद-
 तस्या' शरीरलुलिता शिलायाम् इय पुष्पमयी शय्या । तस्या' नखै' 'अपि'तः' नलिने'र्व
 एव क्लान्तो मन्ददलेख' । तस्या' हस्तात् धटम् इद विस्मभरदम् । इति 'अस्य
 माने'वत् [सन्] शय्यादपि वेतस्यहृत् सहासा निर्गन्तु न ईरोऽपि । व्याख्या-
 'तस्या' शङ्कुनलाया [एतदुत्तरथापि स वधाते] 'शरीरेष लुलिता' मर्दिता 'शिला'
 प्रसतरले 'इय पुष्पमयी' कुमुमकल्पिता 'शय्या' शयनीय दृश्यते । तत्र का विविधौ
 शायितासीत् इतीय मां क्षारयति । तस्या' नखै' 'अपि'त' सत्क्रीडवर्षः' 'नलिने'र्व
 कमलदले 'एव क्लान्तो स्या'न 'मन्ददलेख' मदनलिपि भाति । इह सा मयि मा-
 मवर्षयत् इत्येष मे कथयति । तस्या' 'हस्तात् धट' चातम् 'इद विस्मभरद' मू'व-
 वलयम् 'असि' । 'अवामीत्' 'अम्बना'धायसाय इत्येतन्मे निवेदयति । 'इति' एभिः प्रकारे
 'आसन्नमाने' लघे 'ई'व' नेत्रे यस्य तदाविध' सन् 'शय्यादपि' प्रियाविरहितादपि
 वेतस्यहृत् 'बानीरवलयात्' 'सहासा' हृत्वात् 'निर्गन्तु' बहिर्यात् 'न ईरोऽपि' व
 समयोऽपि । प्रथोपभुक्त तत् तत् वस्तु मे दृष्टि बध्नाति, तेन तेन विवेकेष टा
 तामवस्थां क्षारितो नाहमितो गन्तु समर्थः । ['आसन्नमान—(त-, व्या-)—
 "आसन्नमान" (रा- वि-, म-) ॥ "ईरोऽपि" (त-, व्या-)—"इकोमि" (रा,
 व)—"इकोऽपि" (म-)] ॥

1 (a) विघ्नवत्य — विघ्नन्ते एभि इति वि + घ्नृ + क् करणे घञर्थे = विघ्ना
obstacles ते मन्त्रि वाङ्मयेन आसु इति विघ्न + मनुष्य भूष = विघ्नवत्य full of
obstacles (b) प्रार्थिताय &c — प्रकृष्येय अर्धित इत प्र + अर्धि + क् कर्मणि =
प्रार्थिता longed after. प्रार्थिता अर्था वस्तुन इति प्रार्थितायां longed for
object सिद्ध + क्तिन् भावे = सिद्धय achievements Now see Tika

2 (a) अह लि &c ~ अधर ओष्ठ अधरोष्ठ or अधरीष्ठ the lower lip
अर्धभा — । अङ्गुलिभि म इत covered by the fingers इतन् — । तादृश
अधरीष्ठो यस्मिन् सन्, वद — । (b) प्रतिषेध &c — प्रति + सिध् + घञ् भावे
= प्रतिषेध prohibition तस्य अन्वयसि words of prohibition i.e the
exclamation "Don't" (ना ना) । तव विक्रमम् powerless in the
words of prohibition, i.e unable to utter clearly the words of
prohibition (ना ना) । The प्रतिषेधाच्चर being a labial (ना repeated)
requires the free use of both the lips to utter But the lower
lip was covered by the fingers Hence the inability * अभि
समन्वान् रमने अनेन इति अभि + रम + घञ् करणे = अभिरामम् charming
प्रतिषेधाच्चरविक्रमम् ततएव अभिरामम् ।

3 (a) अमविवर्ति — अ स + वि + वृत् + विनि क्त रि by the rule 'वृत्त
नामौच्चा' — विनि is sometimes attached to indicate frequency of
action Here the face is constantly (आभीष्टा) being turned from
side to side to avoid the persistent attempts of the king to
have a kiss Hence the rule applies (b) पञ्चल त्या - पञ्चलि सलि
सुनोदरादि अस्मिन् इति पञ्चल् + लच् = पञ्चलम् having fine eyelashes पञ्चल्
is of the लृच्-आदि class and takes लच् by the rule "सिदादिभ्यश्च" ।
तादृशम् अर्ध अस्या इति पञ्चलाधि + घञ् (समासान्त) डोप् शियाम् = पञ्चलापी ।
सत्या । यच्च is guided by the rule "वृद्धोऽपि सङ्ख्यन्ती आगत्ययच्च" and
here अर्ध is आङ्गवाचक । Raghava thinks that this epithet points
to the attraction that draws the king towards the face (c) नृ
— Expresses regret * त् for नृ takes away the regret which is
not proper here because "अहो" at the beginning of the speech
prepares us for some such expression of regret

4 Remark—The sloka substantiates the general (नामान्थ)

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

statement "विप्रवयव प्रादिताथसिंध्य" । In the present case दुष्प्र is the प्रथिताथः । The obstacles (विप्र) are numerous. Thus the lower lip is अ गुलिस इत which is the first obstacle. Then there is direct prohibition (प्रतिषेध) । The third obstacle is the constant turning of the face from side to side (अ सर्वावर्ति) । At last of all the interruption, offered by Gautami Hence the Figure (अलङ्कार) is अयोत्तरन्दास defined by दर्शन् as 'श्रेयः शोभाया न्यासी वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्रसाधनसमर्थस्य न्यासी शोभास्य वस्तुन ॥'

5 (a) प्रिया &c—पूर्व परिभुक्त पश्चात् सुक्त परिभुक्तसुक्तम् enjoyed and vacated "पूर्व कालकर्मणं जरतपुराङ्गनवकेवला, समानाधकरदेन" इत इति कालकर्मणा— । प्रियया परिभुक्तसुक्तम्, इतत— । तस्मिन् । (b) लतावटो लताना वलयम् । तस्मिन् । अधि र्मे । (c) सुहृत्सं—अत्यन्तमयोरी रथा ।

6 आसञ्जमानेचथ—Here सञ्ज is used in the आतमनेपद । Several grammarians think that सञ्ज cannot take आतमनेपद in the वच्य वाच्य । Possibly this is the reason why राघव &c read आसञ्जमानेचथ in the कर्म वाच्य । But old writers often use सञ्ज in the आतमनेपद । Thus "स वाचा सञ्जमानया" with words sticking in his throat, "दो नोपरि नाथज्ञानन तिदंक्, सञ्जने गति." whose course is unimpeded upwards, downwards and oblique &c in the Ramayana There are not आर्थ (वैदिक) usages for the भाष्यकार himself says "दर्शने प्रायेषु सञ्जने", though कालिदास, as we know, does not hesitate to use वैदिक forms. Hence सञ्जमान is preferred. In the present instance, the king's sight is arrested at very step—here by the flower-bed, there by the lotus bracelet, and elsewhere by the love-letter He likes to linger and dwell on them.

(आकाशि)—राजन्,

सायन्तने सवनकर्मणि सं प्रवृत्ते

वेदि हुताशनवतीं परित. प्रकीर्णाः ।

छायासरन्ति बहुधा भयमादधाना

सन्ध्यापयोदकविशाः पिशिताशनानाम् ॥ २६ ॥

In the air—O King, the evening sacrificial rite being lately begun, apparitions of cannibals, purple like evening-clouds, scattered all round the altar on which there is the consumer of Ghee { Fire }, move about striking terror in various ways

राजा—अयमहमागच्छामि । (निष्क्रान्तः)

द्वितीयोऽङ्कः । (THIRD ACT)

सङ्गतम् that which has progressed. तद्धिन् । The ceremony having advanced, the Rakshasas have made their appearance. The apparitions were not noticed before. (b) पृताशनवतीम्—इत + अश् + लुट् कर्त्तरि वा लुट् कर्त्तरि = इतश्च fire. This supposes अश् to be of the नद्यादि class. Thus it is that Bhanujī derives पृताशन taking perhaps नद्यादि as आहूतिगण । But even then “कर्मण्य्” seems to bar लुट् and give the form पृताश्च for the word is not directly named there Better say अश्नातीति अश्च (नद्यादि) । इतस्य अश्च । ६ तत - । तदतीम् । The name suggests that आहूति is about to be offered to the fire, but Rakshasas have come to intercept it (c) भयम्—The भय is not of personal risk but of the misappropriation of the इत (Ghee) (d) आदधाना—आ + धा + शानच् कर्त्तरि । कर्त्तृभिर्भाये क्रियाफलं आत्मनेपदम् । They terrify for their own benefit (कर्त्तृभिर्भाये क्रियाफलं) ।

चतुर्थोऽङ्कः

विश्वधक

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यो सख्यौ) अनसूया—प्रियंवदे, जद्वि गान्धर्वेण विहिणा णिव्, उत्कल्याणा सउन्दला अणुरूपभक्तुगामिणी संवृत्तेति णिव्द मे हिअश्च तद्वि एत्ति । चिन्तणिज्जं [प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निवृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूपभक्तुगामिनी संवृत्तेति निवृत्तं हृदयं, तथापि एतावच्चिन्तनोयम्] ।

(The enters the friends, acting the gathering of flowers).

ANASUYA—Priyamvada, though my heart is delighted, because, with her blessings performed by Gandharva rites, Sakuntala has become united to a suitable husband, still this much has to be thought about

प्रियंवदा—कह' बिज [कथमिव] ?

PRIYAMYADA—How is that ?

तत इति । 'कुमुदानाम् चवचय चयनम् [चवचितीतिभावे चच् ॥ ननु चवचाय इति घञा भावम् । वामनश्च 'चवचारावचायशब्दगर्दोर्व्यत्यासीत् कालानम्' इत्याह ॥ तव गवचमङ्ग कन्वके इमे वृक्षान् आहृष्ट्य पुष्पाणि चिद्रुते, तिन प्रत्यासृतेरभावात् न चञ् इति समाधत्ते ॥ वयन्तु वृक्षारोहण न साधु मन्वाभङ्गः । शान्दिकधृष्टानपि साधादिव मरुध्वतो कविर्गदि चचमिच्छति चञ्चवन्तु के नाम तव विप्रतिपत्तेरन्] 'नाटयन्वी' अभिनयन्वी 'सृष्टी' चतसृशामिदवदे प्रविगत' । [नाटयन्वी' (रा- वि-) —“अभिनयन्वी” (त- , न्या, म-)] ।

प्रशंसति । 'मकुनला गाम्बे' च 'विधिना' अनुष्ठानेन विगडानुष्ठानेन 'निष्ठत कल्याण' मङ्गल विवाहमङ्गल यस्या तादृशी भती 'चनुदय भगार गच्छति' इति योग्यपाठस्या इत्यर्थ 'म वृक्षा' जाता 'इति' इति 'यद्यपि निष्ठ'त सुस्थित 'मे हृदय, तद्यपि एतावत्' एतन्मात्र 'चिलनाय विचारणोद्यम् । [“विधिना,” (रा, वि-) — 'विशद्विधिना" (त- , न्या- म-)] ।

NOTES

1. (a) कुमुदावचयम् — चवचयनम् इति चव + चि + चच् भावे = चवचय gathering Now see Tika The rule “इत्तादाने चिरस्त्रिये” requires चच् to be attached to चि when the gathering is from close quarters [within reach—प्रत्यासृति] excepting cases of theft The form then becomes चवचाय as we have it in 'चवचय युष् कुमुदावचाय कुद्वचमवाञ्छि करामि मखा” : Vamana condemns चवचय [See Tika] The poet however uses the form deliberately, for he repeats it in the गान्धर्विकाप्रामदम् :* The fact is it is a Vedic form which had not yet disappeared from भाषा at the time of Kalidasa Raghava defends saying that this is not a case of चच् at all, for the flowers were really not within reach and were reached only by climbing up the tree ! [b] अभिनयन्वी seems to be the better reading [See p 391 note 3]

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

२ (a) गान्धर्वं च—“ब्राह्मो देवस्तथैवार्थः प्रजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राक्षस-
थैव पेश्यच्छाष्टमोऽधमः ॥” Hence गान्धर्वं is a वैधविवाहः and may be
called a विधिः । (b) विधिना—विधीयते इति वि + धा + क्ति कर्मणि = विधि
that which is sanctioned, तेन । (c) अनुदप & c —अनुगतोदपम् अनु-
दप suitable प्रादितम् । तादृशो भर्ता अनुदपभर्ता । त साधु गच्छतीति या, अनु-
दपभर्तु + यम + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । (d) निर्हतम्—निर् + ह + ष कर्त्तरि
satisfied The root is चकर्मक when निर् precedes in this sense
(c) एतावत्—एतत् परिमाणमस्य इति एतद् + वतुप्, this much Refers to
‘स्मरति वा न वा इति’ next page Or refers to the whole marriage
affair The affair has to be viewed with misgivings

३ कथमिव—How “with misgivings”? इव in such cases
seems to imply that the speaker is at a loss to find out an
answer to his query Compare ‘कथमिव’—Infra “किमिव”—
Infra & c

अनसुया—अज्ज सो राएसि इट्ठिं परिसमाविअ इतोहिं
विसज्जिअो अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागदो इदो-
गटं वुत्तन्तं सुमरइ वा न वेत्ति [अद्य स राजधिरिष्टिं परि-
समाप्य ऋषिभिर्विष्टुष्टः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागतः
इतोगतं हृतान्तं स्मरति वा न वा इति] ।

ANASUYA—It is this Dismissed to-day by the Rishis
after having finished the sacrifice, whether or not that royal
sage, having entered his town associated with the ladies of
the inner apartments, remembers the events that transpired
here

प्रियंवदा—विसडा होहि [विस्रब्धा भव] । ण तादिसा
आकिट्ठिविसेसा गुणविरोहिणो होन्ति । तादो दाणिं इमं
वुत्तन्तं सुणिअ ण आणे कि पडिअज्जिअदि ति [न तादृशा
आकृतिविशेषा गुणविरोधिनी भवन्ति । तात इदानीम् इमं
हृतान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते इति] ।

PRIYAMVADA—Rest assured Excellent features like those do not war with virtue What Father will do now, having heard of this affair, I do not know

अग्नेति । 'अविभि इष्टि' याग परिममाप्य अथ विष्टे 'स्वस्ति भवने नगर प्रतिनिवर्तंश्च इति कृताभ्यनुग्रह 'स राजर्षि' आकानो नगर प्रविश्य अन्न पुरै 'अन्नपुत्राय अन्न पुरवर्षि' नोभि मद्दियोभि 'ममागत' मिलित 'इतोगतम्' इदं इत्युच्यते इतान् 'वार्ता' 'अरति वा न वा इति' एतत् चिन्तनीयम् इति पूर्वैः क सन्धश्च । इयञ्च भाविन्या विपत्तिः क्वाया ।

विद्यच्छेति । 'विस्रज्या' विमृशयन्ती, नि शब्दा इति यावत् 'भव' । सभूमं त्यज । 'तादृशा' दुष्यन्तसदृशा 'आकृतिविशेषा' विशिष्टा आकृतय, 'गुणविरोधिनी' गुणेन विरोधयन्ती 'न भवन्ति' । रूपेण गुणो वसति । दुष्यन्तस्य यथा रूप तथा स अनाद्यं न, चरेत् । मम तु अपरविधा शब्दा । 'इदानीं' जाति कर्मणि 'इम इतान्' युत्वा तात् 'कष्य' 'कि प्रतिपत्त्यने' अवधारयिष्यति इति न जावे' दुष्यन्तात् नि शब्दा भव, अहन्तु तातात् विभेति इति भाव ।

NOTES

1 (a) इष्टिम्—इष्टने इति यज + क्तिन् कर्मणि = इष्टि a sacrifice ताम् । (b) अन्न &c —अन्न स्थित पुरम् अन्न पुरम् the inner apartments शाकपादिषु । By transference of epithets, this means the ladies of the inner apartments Now see Tika (c) इतोगतम्—इदम् + सप्तम्याकम् = इत (अद्यादि) here गतम् transpired आतम् । इतो गतम् here transpired, मद्दुपेति समास । (d) अरति वा न वा = This is presentiment of approaching danger इतान् अरति not इतान् अरति because here there is no श्रेयस्त्व here, the कर्म appears as कर्म । Again अरति has वर्तमानसमीप्ये भविष्यति लट् by the rule "इतमान्-आभीष्ये वर्तमानवदा" ।

2 (a) आकृति &c —आकृतयन्ती इति आ + कृ + क्तिन् कर्मणि = आकृतय creations, 10 features विशिष्यन्ती इति वि + शिष् + घञ् कर्मणि = विशिष्या those that are left, 10 the best, because the best remains after the elimination of the worthless, आकृतोन्नाः श्रेयसा the best of factors, 10 persons having excellent features, एतत्—the वही

in वाह्यतोनाम् being श्रेये and not निर्द्धारणे । According to कौट there is no निर्द्धारण unless the individual separated, the class from which it is separated, and the ground of separation are all mentioned Hence the present case has nothing to do with the prohibition "न निर्द्धारणे । (b) गुणविरोधिनः—गुणान् विदुश्चरन्ति इति गुण + वि + क् + क्ति तास्त्वौच्ये कर्त्तरि । Or विरोध क्ति एषाम् इति विरोध + इति क्तवत् = विरोधिनः opposed, गुणे विरोधिनः । गुण is here mental. The विरोध is एकाधारस्यनैरभासः । The देश is the आधार in which reside these excellent features The suggestion is that perfect features and perfect mind reside in amity in the same आधार । So constantly do the two go together, that seeing that one of them (the features) is present it may be inferred that the other (गुण) is also there Cp. "न द्वाहति सुसदस्यो विजहति इतम्"—Mricchakatika.

3 Remark—Anasuya apprehends wilful neglect of Sakuntala The king will not have the courage to disclose facts through fear of the other queens This is a very low estimate of the virtues of Dushyanta. Priyamvada allays her anxiety, by referring to the attractive presence of the king Such excellent features do not harbour a perverse mind, दवाहतिस्त्व गुणा चरन्ति, hence Dushyanta cannot be unjust to Sakuntala

अनसूया—जह भहं देक्खामि तह तस्स अनुमदं भवे [यथा . अहं पय्यामि च या तस्य अनुमतं भवेत्] ।

ANASUYA—As I see it, it will be approved by him.

प्रियवदा—कहं विभ [कथमिध] ।

PRIYAMVADA—How is that ?

अनसूया—गुणवदे कस्यभा षड्वादिषिज्जोति अथं दाव पट्टमो सद्धप्पो । तं जह देव्वं एव्व संपादेदि चं अप्पभासेण किट्ठो गुरुभणो [गुणवते कन्यका प्रतिपादनीया इति प्रथमः सद्धव्यः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासेन कृतार्यो गुरुजनः] ।

ANASUYA—This indeed is the foremost desire that a daughter has to be given to a virtuous person. If luck alone accomplishes that, verily the superiors have their desires fulfilled without effort.

यद्येति । 'अथ यथा' द्वेन प्रकारेण 'पश्यामि तथा' तेन प्रकारेण यदि तात पश्यति तस्य अनुमतम् अनुमोदितं भवेत् । एकमेव वस्तु भिन्नप्रकारेण दृष्टं भिन्नमिव भाति । अद्भुता यदि तात पश्येत, नूनमनुमोदितं स ।

गुणवते इति । 'कन्यका गुणवते' गुणिने 'प्रतिपादनीया' सम्प्रदातव्या 'इति' एव 'प्रथमी' सुखा, सङ्कल्प 'अभिलाष' गुरुजनस्य इत्यथ । 'तम्' सङ्कल्प 'यदि दैवमेव गुरुजनस्य प्रयास विना एकल दैव 'सम्पादायति' सफलयति । 'ननु' ['अधवारणे] 'अप्रयासेन' प्रयत्नाभावेन 'कृतार्थ' सिद्धप्रयोजनी 'गुरुजन' । कन्या सत्पाते दिया इति निर्विवादम् । दानञ्च दैवार्थेनमपि पुरुषप्रयत्नमपेक्षते । "न हि सुखस्य सिद्धस्य प्रविशन्ति सुखे भूयाः" । तत्र तातेन क कृतो यत्न ? दैवमेव केवलमिमां सत्पात-स्थामकरोत् । तदत्र तीष एव भविता तातस्य न रोष । ["अप्रयासेन" रा-, वि-—"अल्पयासेन" (म-)] ॥

NOTES

1. (a) तस्य—अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी by the rule "तस्य च वत्माने"
(b) अनुमतम्—अनु + मत + क्त कर्मणि वत्माने ।

2 कथमिव—See Ante

3 (a) गुणवते—गुणा सन्ति अस्य इति गुण + मतप् = गुणवान्, qualified तस्य । Used substantively "विशेषणभावप्रयोगी विशेष्यप्रतिपत्तौ" इति वानर । (b) कृतार्थ—कृतं सिद्धं अर्थं प्रयोजनमस्य having the purpose served बहु- । (c) अप्रयासेन—प्र + यत्स + घञ् भावे = प्रयास effort न प्रयास absence of effort The नञ् here implies अभिः absence "ननुसादृश्यमभावश्च तदन्यत्र तदल्पता । अप्रयासेन विरोधश्च ननुर्था षट्प्रकीर्तता ॥

प्रियंवदा (पुष्यभाजनं विलोक्य)—सखि अबद्धहाइ बलि-कम्पज्जात्ताइं कुसुमाइं [सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि] ।

PRIYAMVADA—(Looking at the flower vase)—Friend enough flowers have been gathered for the rite of Bali (offering)

अनसूया—एषं पित्रमहीए सउन्दनाए मोहगदेवभा अञ्जणीभा [ननु प्रियसखगाः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवता अर्चनीया] ।

ANASUYA—Should not the [Or—Verily the] God of Success of our dear friend Shikuntala be worshipped ? [Or—has to be worshipped]

प्रियवदा—जुञ्जटि [युज्यते] । (तदेव कर्माभिनयतः) ।

PRIYAMVADA - All Right ' (They act the same act).

(नेपथ्ये)—अयमहं भोः ।

IN THE DRESSING ROOM—Here I, am Ho'

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा)—[सखि अदिधीषु रिभ ण्णिवेदितं [सखि अतिथीनामिव निवेदितम्] ।

ANASUYA [Listening]—Friends, the call is like that of guests

पुष्येति । 'पुष्यदा भाजन' पाठ 'विश्वीक', बलिहर्मणे बलिहिशारं 'पर्याप्त नि,' प्रचुराणि 'पुष्य वि अर्चितानि गृहीतानि । अधिडेनानम् ।

नन्विति । "ननु" प्रश्ने । 'सुभगा' भाग्यवती । तस्या भाव 'सौभाग्यम्' [अलि "इदमगसिअन्ने पुष्यपदस्य च' इत्थमभयपदगृहि] । पतिगृहे सत्कार एव नारीणां सौभाग्यम् । तस्य 'देवता' तदधिष्ठात्री देवता इत्यर्थः । प्रागेव अनसूया अनसूया "इतोयत करति वा" इति पतिगृहे अनादरं शङ्कितवती । प्रियवदा च "विन्नुभा भव" इत्थमम् । तदापि शङ्कमाना एव "ननु सौभाग्यदेवता अर्चनीया" इति वृत्तति । ननु—प्रश्ने अव्ययम् ।

तदेवेति । 'तदेव' पुष्यचयनमेव 'अभिनयत' नाख्येन दर्शयत । ["अभिनयत (त-, न्या-)—"आरभेत" (रा-, वि- म-)] ।

सखीते । 'निवेदित' निवेदनम् [भावे क्त.] । यथा 'अतिथीनां' निवेदितम् एतदपि तथैव श्रूयते । अन्ये कश्चिदतिथि प्राप्ते । ["अतिथीनाम्" (रा-, वि-)—"अतिथिना" (त-, न्या-, म-)] ।

NOTES

1. वनिकर्म &c —परि + आप + क् कर्मणि = पर्याप्तानि sufficient वनि 19 पूजा । वने कर्म अनुष्ठान वनिरिव कर्म इति वा वनिकर्म performance of worship & तत्—, or the act of worshipping कर्मधा— । तर्कं पर्याप्तानि । सहसुपेति समास ।

2 ननु—If प्रचे, then the speech is a timid suggestion to worship Iuck, because अनसूया apprehends slight while प्रियवदा is sure of favour Or take ननु as आदेपे, i e implying a bold contradiction of Priyamvada's statement that enough flower is already gathered In either case, अनसूया wants to gather more

3 [a] यज्यने - कर्त्तरि लट् । टिवादि । प्रियवदा admits the need of having more (b) तदेव कर्म—The very same act, i e, कुसुमावचयनः । (c) अभिनयत् —This seems to decide in favour of the reading कुसुमावचयमभिनयन्ती instead of कुसुमावचय नाटयन्ती—Ante (d) The reading आरभिते implies that कुसुमावचयन is only begun for the first time This is contradicted by तदेव i e. यत् कर्म प्रकान्त तदेव । Besides from the प्रकरण we know they were already at it for some time Hence अभिनयत् has to be preferred

4 भी —In announcing one's self "भी शब्द कीर्तयेदन्ते"

5 अतियीनामिव &c—With the reading अतिथिना &c Explain अतिथिना निवेदितमिव आत्मनिवेदन कृतमिव । मन्ये कथिदतिथि प्राप्त इत्यर्थः । This too is a good reading

प्रियवदा—यां उडजे मण्णिहिदा मउन्डला [ननु उडजे मन्निहिता शकुन्तला] । (आत्मगतम) अज्ज उण हिअएण अमन्निहिदा [अद्य पुनः हृदयेनामन्निहिता] ।

PRIYAMVADA—Well Sakuntala is at hand in the cottage (Aside) But not at hand at heart, to-day

अनसूया—होदु, अत्तं एत्तिएहिं कुसुमेहिं (भवतु, अल-
मेतावद्धिः कुसुमै) । (प्रस्थिति) ।

ANASUYA—Well, these flowers are enough. (Begin to retire)

नेपथ्य—आः अतिथिपरिभाषिनि—

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्सि न माम्पश्यितम् ।

अरिप्राति त्वां न स व्रीधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तं प्रथमं कृतामिव ॥१४

IN THE DRESSING ROOM—Ah, you slighter-of-guests! He—thinking of whom with mind undiverted thou dost not notice me rich in penance standing near—shall not recognise you though reminded, as does a maniac (or—drunkard) the previously uttered speech

मन्त्रिणि । 'मनु' अन्वधारणे । 'सद्भिदिता' समीपवर्तिनी । रैव अतिथे कृत्कार करिष्यति । अन्वमावधोः सुश्रुमेव इत्यर्थः । 'अथ पुन' दुष्यन्त्येव अन्वमावधोः वर्तमानात् तद्वत्त्वनाया 'इदमेव' मनसा [अन्वये करणे वृत्त्या] 'असद्भिदिता' उच्यते नास्ति । देहेन सा तव, मनसा तु इच्छनापुरे । तदाविधया तया अतिथिसत्क्रिया नैव वा भवेत् । ["उच्यते सद्भिदिता" (त-त्या-)—"उच्यते सद्भिदिता" (रा-वि-म-)]

भवत्विति । 'एतावदभि' एतत्परिमिते 'कुसुमे' यानि चितानि तैरेव 'अन्व' अन्व सङ्गच्छते । (अन्व सङ्घादनक्रिया दन्वनाया । तां प्रति कुसुमानां करणत्वात् वृत्तीया) ।

आ इति । 'अतिथि परिभवति' अन्वमन्यते वा या—तत्स बुद्धिः, ("न भाभू—" इति अन्वनिधिः) ।

विचिन्तयति । अन्वय — अन्वमानसा य विचिन्तयन्ती तपोधनं माम् उपस्थितं न वेत्सि, स प्रमत्तं प्रथमं कृता कथांमिव, व्रीधितोऽपि सन् त्वां न अरिष्यति । व्याख्या — अविद्यमानमन्वत् यद्य अन्वमन्यते तत् 'अन्व' तन्वयमित्यर्थः ("नञोऽस्त्वादा-नान्—" इति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपय वैकल्पिकः) । तादृशं 'मानस' मनो दक्षाः (प्रज्ञापय) । तादृशी, तदेकविधा सती 'इ' अन्व दुष्यन्मित्यर्थः, 'विचिन्तयन्ती' ध्यायन्ती त्वं 'तपोधनं' महत्तपसवी निधि 'मां' दुर्वाससम् 'उपस्थितं' समीपे वर्तमानमपि 'न वेत्सि न बुध्यसे 'स' ते मनोयतोऽजः, 'प्रमत्तं' अज्ञानं सती जगत् 'तन्वयत्

इत्यर्थं 'प्रथमम्' सन्नाददयाया पूर्वं 'कृता' गर्दिता 'कथानिब बोधितोऽपि सन्' धारितं
मन्मपि 'त्वा न धरिष्यति' । अथत नैव धरिष्यति, तथा धारितोऽपि न धरिष्यति ।*

NOTES

1. (a) मन्निहिता—सम् + नि + धा + क्त कर्त्तरि । सम् + नि + धा is here
अकर्मक । (b) हृद्द्वेन—The fact is, the body is in the cottage, but
हृदयम् असन्निहितम् the heart is away But 'body' and 'mind' to-
gether make up the 'individual' When the body is unidentified
(अभेद) with the individual, we get मन्निहिता शकुन्तला, but identi-
fying the mind, we have असन्निहिता शकुन्तला । Hence अभेदे करणे
इतीया ।

Prof Gajendragadkar imagines that this remark should
not be आत्मगतः । If आत्मगत it "mars the beauty of the passage"
Besides Anasuya's मन्तु अन्तम् &c becomes abrupt

Let us see A guest announces himself Anasuya catches
his voice and draws Priyamvada's attention to it (सखि, अतिथी-
नाम्, &c) This amounts to saying—"Leave flowers alone. Let
us go and arrange for the reception of the guest" To this
Priyamvada replies with a gentle censure [मन्तु &c]—"Don't
you know Sakuntala is there ? She will do the needful No
cause for alarm, we continue plucking flowers here "

With what face can Priyamvada add to this aloud, "Sakun-
tala is not there" in direct contradiction to herself ? She can
not The remark must be to herself This is also clear from
what Anasuya says in reply. She begins with मन्तु which al-
most always introduces something in modification of what
precedes If Priyamvada's remark is to herself then Anasuya
sees that Priyamvada wants to stay for more flowers
Anasuya modifies this [मन्तु] saying—"Well, we have enough
of flowers, let us go [अन्तम् &c]"

If Priyamvada's remark is aloud then Anasuya finds her

anxious to go. In that case what does भवतु modify? Nothing. Hence the remark must be to herself.

२ चक्षुः &c — This much of flowers will do. कुसुमैः has करदे वतीया

३. अतिथिपरि &c — An अतिथि is सर्वदेवमय । Darest thou slight him? चा implies कोपः. “चासु स्वात् कोपदीडयो,” इत्यमरः । The reading अतिथिपरिभाषिणि with the cerebral च sometimes occurs. But the rule “न भा भू पू क्मि गमि ध्यायि वेपाम्” prohibits the cerebral in the case of न in a ह्रस्व coming after भा, भू &c I therefore prefer to read अतिथिपरिभाषिणि with the dental न ।

४ [a] अनन्य &c — नन एव इति मनसु + अण = मानसम्, प्रश्नादि । In the feminine this becomes मानसी with लोप by the rule “टित् ट अण—” &c The same form is expected if मानस is final in a compound because तदनविधि is allowable in the case of a स्तोत्रव्यय, as is seen in कुम्भकारी । अस्मान् प्रकरणे तदनविधि — Vrittikara Yet we have here मानसा owing to the prohibition ‘अनुपसर्जमानम्’ [when the final in a compound is अदन and an उपसर्जन, it will take टाप्, as usual] (b) तपोधनम्, माम्—This shows the gravity of the offence. The slight is offered not to an ordinary passer-by but to me दूर्वासम् (माम्), the very repository of asceticism (तपोधनम्) ;* (c) उपस्थितम्—Again, you offend me not as you meet me casually by the road-side, but even when uninvited I condescend to come to your door and stand by you (उपस्थितम्) ;* (d) ताम्—we do not get चट्टी because there is no शेषविषया । (e) अपि = For force see Tika (f) कृतम् = Uttered अनकार्यत्वाद्वातुनां करातिरत्र भाषणार्थः ।

प्रियंवदा—हृदी हृदी अपिभं एव संवृत्तं । कस्मिंश्चि पृथग्निहे अवरद्धो सूर्णह्निभा सउन्दला [हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजाह्ये अपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला] । (पुरोधलोच्य) ए क्त्वा जस्मिं कस्मिपि । एतो दुब्बासो सुलहकोवो महेसौ तह सविभ अत्रिलपादतुवराए गदए पडिणि-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

उत्तो [न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्व्यामाः सुलभकोपो महर्षिः तथा शष्पा अविरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः] को अणो हृतवहादो दृष्टिदुं पृहवटि [कोऽन्यः हृतवहात् दग्धुं प्रभवति] ।

PRIYAMVADA—Alas ! Alas ! The undesirable has indeed happened Sakuntala, with her heart a blank has sinned against some person, deserving worship (Looking in advance) Indeed not against any ordinary person Here is the easily-excited great sage Durvasas, having cursed like that, coming back with a speed which is quick and short stepped Who else but fire is able to burn ?

छाधिविति । 'हा' खेष्टे । 'धक्' निन्द्याम् । दुःखेन आत्मनो भाग्यं निन्दति (आवेगे द्विरुक्तम्) । 'अप्रियमेव मरुत' जातम् । 'अन्यं पुन हृदयेन असन्निहिता' इति यन्मया शङ्कितं तदेव प्राप्तम् इत्येवकारात् । 'पूजाहं' पूज्ये 'कस्मिन्नपि' जने । 'शून्य' विविक्रम् । मगसो दुःखेन प्रति मत्तन्नाम 'शून्यं हृदयं' हृतपद्मसमं यस्या तथा-विधा 'शकुन्तला अपराधा' पूज्यामदत्त्वा कृतापराधा जाता (कर्त्तरि क्त) 'न खलु यस्मिन् कस्मिन् अपि' प्रमादे व्यनक्ति । 'एष सुलभ कोपो' यस्य तथाविधः, कोपेन इत्यर्थे 'महर्षिर्दुर्व्यामा' अपिपुत्र तथा' तेन प्रकारेण, कठोरमित्यर्थः, 'शष्पा अविरल-पादा' अपूरन्त्यस्यचरणा 'त्वर' चिप्रता यस्या तथाविधया 'गत्या प्रतिनिवृत्तः' उटजान् प्रत्यायात् हृतपादत्वेन निवृत्तत्वे इत्यर्थः । 'हृतवहात्' अद्य 'अन्य' इतर ("अन्यारात् -" इति पञ्चमी) 'क' दग्धुं प्रभवति ईष्टे । यद्यन्यं स्यात् तथाभूना शकुन्तला दृष्टा द्रष्टे न शपेत् इत्यर्थः

NOTES

1 (a) पूजाहं—पूज्यामहंति इति पूजा + अहं + अच् कर्त्तरि = पूजाहं de-
serving worship तस्मिन् । विषये मत्तमी । (b) अपराधा—अप + राध
+ ञ कर्त्तरि लियाम् । The root is अकर्मक and takes कर्त्तरि, क्त by
the rule "गन्ध्याकर्मक = " । (c) शून्यहृदय = Her mind is with
Dushyanta, hence the heart is a blank (शून्य) । She is un-
conscious of her surroundings

2. (a) दृष्टिन् कृष्टिन्.—This is an idiomatic combination of दृष्टि and कृष्टि to express an ordinary character.* Compare "दानि कानि च निवृष्टि कृतं व्यानि"—Friends have to be secured, no matter who. Also in combination of तद् compare "देन तेन प्रकरोष काद्येनिहि"—The work should be done by whatever means possible (b) सुलभकोन—सुखेन लभने इति सु + लभ + क्तन् + णि = सुलभ = easily accessible ताड्य कोनो दस्य whose anger is easily excited. (c) अविष्ट &c—विष्ट "scanty" is "few and far between" as in "दीर्घविष्टवदन्वायसु"—Act II Ante Hence न विष्टा अविष्टाः not few and far between अविष्टा पादा पादेषु यस्या सा अविष्टवदा in which the steps were not few and far between बहू—। ताड्यो त्वया यस्या सा in which there was haste with short and quick steps बहू—।

3 क अन् &c—इतस्य बहू इतवह । तद्वत् । The Bengali Been. gives this and गच्छ पादयो &c together as one speech attributed to निवृष्टा । I have followed Baghara in the allotment of speeches and actors here though it seems there are persons to prefer the arrangement of the Beng Been.*

अनसूया—गच्छ पादेषु पणमिभ शिवत्तेहि णं जाव भहं अग्घोदय उपकल्पमि [गच्छ, पादयोः प्रणम्य निवर्त्तय एनम्, यावदहम् अर्घोदकम् उपकल्प्यामि] ।

ANASUYA—Go bring him back by bowing at his feet, whilst I collect water and offering of worship

प्रियंवदा—तह (तथा) । (निष्क्रान्ता) ।

PRIYAMVADA—All right (Exit)

अनसूया (पदान्तरे सुवर्लितं निरुच्य)—अग्घो आवे अक्खलिटाए गइए एव्भहं मे अग्घहत्थादो पुप्पभाभणं [अग्घो आवे ग सुवर्लितया गत्था प्रभ्रष्टं मे अग्रहत्थात् पुप्पमाजनम्] । (पुष्पोच्चयं रूपयति) ।

ANASUYA—(Acting slipping at the next step)—Ah ! the flower-basket has dropped from the tip of my hand (i. e. finger) my step having slipped through anxiety (Acts the gathering of flowers)

वक्षति । 'एन' दुर्वासस पादयो' चरणयो' (अवच्छेदे सप्तमी । केषुपु
रद्वीत्वा चौर' ताडयति इति यथा । राघवस्तु "द्वितीयार्थे सप्तमी" इत्याह ।
सदप्रयोजनम्) 'प्रणम्य' आपाद नत्वा इत्यर्थं 'निवर्तय' इत्यत्र प्रत्यानय । यावत्
अवधौ । यावत् स प्रत्यागच्छति तावत् 'अहम् अथ' दुर्वाससादिक पूजाद्रव्यम् 'उदक'
जलञ्च सम्यङ्च 'उदककल्पशामि' पूजोपहार रचयामि [शावद्वीगे भवति लट्] ।

अथी इति । 'अथी इत्यावेगे । 'आवेगेन' दुर्वासोवसान्तात् जानेन सम्भूतिय
"सूत्रान्ततया मन्वा" (छैती हतोया) 'मे' । अययासी इत्यथ 'अथहस्त' हस्तायभाग
अत्र ल्य इत्यर्थे (कर्मधा— । "हस्तायादहस्तादयो गुणगुणिनोभेदाभेदाभ्याम्" इति
वामन *) तस्मात् 'पुष्यभाजन प्रथम' पुष्यादि च भूमौ पतितानि । दुर्न' क्लिप्तमितत्
अशुभसूचकम् । 'पुष्याणा' भृपतितानाम् 'उच्यते' मरुहम् ("उच्यते पतिविधौ कल्ल")
इति घञ् निवेधात् अच् भावे) 'रुपरति' अभिनयति ।

NOTES

1 अघो'दकम्—अघंथ उदकश्च तयो समाहार । Or अघंसहितम् उदकम् ।
शाकपार्थिवादि— "आप चौर कुशाग्रश्च दधि सर्पिं सतङ्गुलम् । यत्र सिद्धार्थं
कथं च अष्टाङ्गीश्वं प्रकीर्षित ॥" सिद्धार्थकं यत्तस्यर्ष ।

2 पदान्तरे—अन्त पद पदान्तरम् next step नित्यसमास of the मधुर-
व्य सकादि class, तस्मिन् ।

*3 अथहस्त etc —हस्ताय and अथहस्त etc , are got in इतन् and
कर्मधा—respectively by taking the गुण (अथ) and गुणिन् (हस्त) as
distinct and as identical Comp "अथहस्त" etc in Kumara V.

(प्रविश्य) प्रियवदा—सहि पकिटिवक्रो'सो कस्य अणुणञ्
पडिगेह्लटि । किं वि उण माणुकोसो किदो । [मखि प्रकृतिवक्रः
स कस्य अनुनयं प्रतिगृह्णाति ? किमपि प्न सानुकोशः कृतः] ।

PRIYAMVADA (Entering)—Friends, perverse by nature
whose entreaties does he accept ? Yet, he was made some-
what relenting

अनसूया (सस्मितम्)—तस्मिन् बह्व एतस्मिन् । कहेहि ।
[तस्मिन् बह्व एतदपि । कथय] ।

ANASUYA (With a smile)—In him, even this is much.
Tell me.

प्रियंवदा—जदा निवर्तितं ए इच्छति तदा विष्णुविदो मए—
भभवं पदमंति पेक्खिअ अविष्णादतवप्पहावस्स दुहिदुजनस्स
भभवदा एको अचराहो मरिसिटव्वोति [यदा निवर्तितुं नेच्छति
तदा विष्णापितो मया—भगवन् प्रथममिति प्रेक्ष्य अविष्णाततपः-
प्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवता एकोऽपराधो मर्षयितव्य इति] ।

PRIYAMVADA—When he did not wish to return, he
was solicited thus by me—O All-powerful one, seeing this
is the first, this single offence, of one who is as thy daughter
and does not know the power of penance, has to be pardoned
by thy mighty self.

सखीति । 'प्रकृत्या वक्त्र' अक्षरस्य 'स कसा अनुनष्ट' प्रसादन 'प्रतिगृह्णाति' ।
दृश्यमाने स । 'किमपि पुन' कियन्मात्र तु 'सानुक्रोश' सदध 'कृत' ।

तस्मिन्मिति । 'तस्मिन्' दुर्वाससि 'एतदपि' किमपि सानुक्रोश कृत इत्यपि व, 'यो मे व प्रसीदति तसा स्वल्पोऽपि प्रसाद आदर्भव्य इत्यर्थे ।

यदेति । 'यदा' स 'निवर्तितुं' नेच्छति तदा मया इति एव 'विष्णापित' आदेदित-
स —हे 'भगवन्, अविष्णात' अविदित. 'तप प्रभाशो' भवतस्तदीयस्य यस्या तथाविधस्य
'दुहितृजनस्य' कन्याभ्यानीदृश्या 'एक' अपराध' न ही नापि वय 'प्रथम' मूत्तनम्
'इति प्रेक्षा भगवता मर्षयितव्य' अन्वयः ।

NOTES

- (a) प्रतिगृह्णाति—स्वीकरोति । "प्रतिगृह्. स्वीकरणम्" इत्यादि मिदिमी ।
(b) सानुक्रोश — अनु + क्रोश + घञ् भावे = अनुक्रोश party दया । "कृपा दयानु-
कृपा स्यादनुक्रोश." इत्यमरः । तिन सङ्घः वहु ।

2. (a) इच्छति—This sort of लट् is idiomatic Compare “यावत् खनति तावत्तावमग्री मृमि—Panchatantra. “न तावदेना पयसि येनैव-मवादी—Act II &c. (b) पचमम्—मानान् नपु मकम । It does not qualify अपराध

अनसूया—ततो ततो [तटस्तत] ।

ANASUYA—Then, what then ?

प्रियंवदा—ततो—मे वचनं भवितुं गारिष्ठि, किन्तु अहिष्णानामरणदंशणेन मात्रो निवृत्तिस्मृति—ति मन्त्रशक्तौ सद्यं अन्तरिहिदो [ततो—मे वचनमन्यया भवितुं नाहति किन्तु अभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवृत्तिप्राप्ते—इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः] ।

PRIYAMVADA—Then he bodily disappeared as he was saying this my pronouncement does not deserve to be other wise but the curse shall leave at the sight of some ornament of identification

अनसूया—सकं दाणिं अस्मिदु । अत्यि तेन राएमिणा सम्पत्त्यदेण सणामहेद्यद्धिभं अहुलीयअं सुमरणीअत्ति सद्यं पिण्डं संमंमिं माहीणीत्राभा मट्टला भविस्मदि [शक्यमिदानो-मास्वमितुम् । अस्ति तेन राजपिणा सम्प्रस्यितेन स्वनामधेयाद्वितम् अहुलीयक स्मरणीयमिति स्वय पिण्डम् । तस्मिन् स्वाधोनोपाया शकुन्तला भविषति] ।

ANASUYA—It is now possible to cherish hope There is the ring stamped with his name, fastened on as a memento by the royal sage himself when departing With it (Or—with that) Sakuntala will be provided with a remedy at her own control

तत इति । 'तत' इति इत्यभाष 'मन्त्रयमाण' भाषमाण एव 'स्वयम्' चात्मना एव

'अनाहृत' । मन्वदमाह—'मि वचनम् अन्वया भवितु न अहृति' । इदुक्त्वा दृश्यन्ती विस्मरिष्यत्येव । 'किन्तु'—अभिज्ञायते येन तत् 'अभिज्ञान' परिचायकम् (मुद्रा, करणे) तादृश यत् 'आभरण' भूयत्, यत् किञ्चिदपि, तस्मा 'दर्शनम्' (हेतो करणे वा वतीया) 'शापो निवर्त्तयन्ने' निवृत्तो भविष्यति । प्रथमं विस्मृत्य पश्चात् 'अभिज्ञान' वृत्ता अभिष्यति इति भावः ।

प्रकृतितिः । 'इदानीम्' अधुना अनया वाचा 'आवसितुं शक्यं' कदाचित् आश्रया भवामि । कारवमाह—'सम्प्रस्थितेन' प्रस्थातुमुद्रुक्तेन 'नेन' राजपिंदा अरक्ष्येन इति 'अरक्षीयम्' अरक्षसाधनमित्यर्थे ("हृदयवाटो बहुलम्" इति बहुलवदवगतं अत्र करणे अनोदर) 'इति' इत्या 'स्रग् पित्रहम्' आसञ्चितम् 'स्रग्ता नानघेदेन' नाद्या 'अहृत' मुद्रुक्त्वा 'अहृत्तीयकम् अति' । 'तस्मिन्' अहृत् लोके मतिः शकुन्तला स्वाधीनं 'उपाय' 'उपाय' शापनिवर्त्तनोपायो यस्मा तादृशो भविष्यति ।

NOTES

1 (a) अभयान् &c.—अभेज्ञानम् आभरणम् अभिज्ञानाभरणम् an ornament which is the means of identification i.e. which bears some marks by which it may be known that it belongs to the king कर्मधा—। तस्य दर्शनम् । तेन । (b) निवर्त्तयन्ने—Optionally निवर्त्तयति । (c) अनाहृत—अनर् + धा + कर्त्तरि । कृतिरमास by the rule "अनरपरिवर्त्त" ।

2. सम्प्रस्थितेन—सम् + प्र + स्था + क्त आदिकर्माच्च कर्त्तरि = सम्प्रस्थित about to depart तेन ।

3 [a] अरक्षीयम्—अरक्ष्येनेन इति अ + अनोदर + करणे वाटुलहात् See Tikā—that which reminds. The ring with the king's name engraved on it will remind Sakuntala of her royal spouse (b) इति—See Tikā Or take it as हेतोः । He left the ring because [इति] it will remind. "हेतुप्रकरवादिनिवृत्तिषु । एवमर्थे समाप्ती च " इति मीदिनी । (c) स्वाधीनोपाया—उपायने अनोनेन इति उप + अय + घञ् करणे = उपाय, that by which one goes (अयने) near (उप), i.e. attains the desired object, i.e. means. स्रग्ता अधि इति स्र + अधि + स्र स्वाधेनियम् = स्वाधीन under one's own control सप्तमीतम् by the rule "सप्तमी शीछे" the अधि being of the शीछादि class By the

rule 'अथङ्च अघितगु-पल कर्मन्, अथ पुरुष-अधुतरपदात् स्व', स्व (इत्) is always added after compounds with अघि as final. Or thus - इत् स्वमिन् अघिगत अधीन subject प्रादितम् । Or अघि उपरि इत् स्व, इत् । Or इत् इति अधीनम् अघ्यो— "अधीनी निघ्न आयत्त" इत्यमर । Goyichandra on the authority of Bhashya's use of "पथीक्यधीनम् भरति" &c, wishes to add 'स्व' after अघि only also स्वमिन्, अधीन । In both the cases we say स्वमिन्, and not स्वम्यम् in the feminine because स्व in the sense 'self' आत्मन्, is always masculine 'स्वी ज्ञातावात्मनि स्व विद्यात्सोये स्वीऽश्विता धन' इत्यमर । But the first derivation seems preferable, for, if the latter is allowed, it seems useless to read अघि as शीघ्रादि and to direct "अधुतरपदात् स्व" । स्वधीन उपायो ग्रन्था ।

प्रियंवदा—महि एहि देवकृज्जं टाव से निञ्चतेन्ह [मखि एहि दैवकार्यं तावत् अम्या निर्वर्त्तयाव] । (परिक्रामत) ।

PRIYAMVADA—Come, friend we go and perform her rites to the gods (They walk round)

प्रियंवदा—(अवलोक्य)—अनसूए, पेक्ख टाव वामहृत्याव-
हिटवअणा आलिहिदा विअ पिअमही भत्तुगटाए चिन्ताए ।
अत्ताण वि ण एसा विभावेटि कि उण आअन्तुअं । [अनसूये,
प्रं चख तावत्—वामहस्तोपहितवटना आलिखिता इव प्रियसखी
भट्टं गतया चिन्तया । आत्मानमपि न एषा विभावयति किं
पुनरागन्तुकम् ।]

PRIYAMVADA (Looking outside)—See Anasuya, our friend, with her thought centered in her husband, her face placed on her left hand, looks like one, painted. She is not aware of her own self even, what to speak of a stranger

सुवीति । 'एहि' आगच्छ 'पस्या' शकुन्तलाया "दैवकार्यं तावत् निर्वर्त्तयाव कुव [तावदस्या" (त-, न्या,)—'तावत्' (रा-, वि-, म)] ३

अनसूयेति । 'प्रियसखा' शकुन्तला 'भर्तार' पति इत्यन्त 'गतया' प्राप्तया स्वामि-
सम्बन्धिन्या इत्यर्थे 'चिन्तया' [छेती वतीया] 'वामहस्ते' उपहित, स्थापित 'वदन'
यस्या तादृशी सती 'आलिखिता' विदम्बन्ता 'इव' लक्ष्यते । 'एषा' एतदवस्था इयम्
'आत्मानमपि न विभावयति' बुध्यते 'किं पुनरागन्तुकं' सम्प्राप्तमतिथिम् ।

NOTES

1 Reading—तावदस्या is better than तावत्, because चरुः makes it clear that they mean to propitiate the सीमावदेवता spoken of before

2 (a) तावत्—This is अवधारणे emphasising प्रेक्ष्य । Do you see cp "कुरुष्वतावत्" [b] च गन्तुकम्—आगच्छति इति आ + गम् + त् + क्त्वरि औष्णादिक = आमन्त्रुः a guest अतिथिः । स एव इति कन्-स्यार्थः । तम । "अतिथिः कुरुषुवन् मयात् पुमानागन्तुकेषु च" इति विश्वमेदिनी ।

अनसूया—पिअंवदे दुवेण एव्य णो मुखे एसो वुत्तन्तो चिद्धु । रच्चिदव्या क्खु पकिदिपेलवा प्रियसही । [प्रियवदे ह्योरेव नी मुखे एव वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रचितव्या खलु प्रकृति-पेलवा प्रियसखी] ।

ANASUYA—Priyamvada, let this story rest in the mouth of us two only Our naturally delicate dear friend has indeed to be spared

प्रियंवदा—को दाणिं उण्होदण्ण णोमालिअं सिञ्चति । [कः इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति] । (उभे निष्क्रान्ते) ।

PRIYAMVADA.—Now, who sprinkles the Navamallika with hot water ? [Exeunt both]

इति विश्वम्भरः । [This much is Prelude]

प्रियवदे इति । 'एव हप्तान्' आपवातां 'ह्योरेव नी मुखे तिष्ठतु' आशुयो मुखान् वद्विर्मां गच्छतु । कारणमाह—'प्रकृत्या पेलश' सुकुमारी 'प्रियसखी' शकुन्तला 'रचितव्या' प्राणसन्देहान् रक्षणीया खलु' । आप श्रुत्वा शकुन्तला भीता प्राणान् वा सुघेत् तत् अस्मै सा कथय ।

क इति । 'क इदानीं' क पुन [इदानीं वाक्यालङ्कारे । "इदानीं वाक्यभूषायां सम्प्रत्यये च दृश्यते" इति मेदिनी] तीव्रेण 'उष्णोदकेन' कोमला 'नवमालिकां सिञ्चति' न कोऽपि ।

NOTES

1 (a) इदानीम्—Idiomatic वाक्यान्वयार्थे । Compare इदानीम् in “न ह्येदानीमाचार्यं ह्वाषि कृत्वा निवर्त्तयति”—Bhashya (b) नवमालिका—Sakuntala has already been compared to the नवमालिका in point of delicacy. Thus “नवमालिकाकुसुमपेक्षवाऽपि त्वम्” Act I Here however the reference is to the creeper and not to the flower. As the delicate नवमालिका cannot bear the sprinkling of hot water, Sakuntala will not be able to stand the shock of the news of the curse.

2 विश्वम्भर — See beginning of Act III. This too is a युद्ध-विश्वम्भर because the पादस are मन्त्रम् ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः) । शिष्यः—बेलेप-लक्षणाद्येमादिष्टोऽस्मि तन्नभवता प्रवासादुपाहृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गमस्तुंवाटवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च) इन्त प्रभातम् । तथा हि—

यात्वेकतोऽस्तुशिखर पतिरोपधीनाम्
आविष्कृतोऽरुणपुरःसरः एकतोऽङ्के ।
तेजोद्वयस्य युगपद्दरसनोदयाभ्या
लोको नियम्यत इवोप दशान्तरिषु ॥२॥

(Enters a disciple who has just awoke from sleep)

DISCIPLE—I am ordered to watch the time by his Reverence Kasyapa who has returned from his journey. Having gone out I will see how much of the night is left (Going round and looking about) Oh ! It is dawn ! For on the one side the Lord of the herbs is reaching the summit of the setting-hill, at the other, the sun is exposed with Aruna, as his fore-runner. By the simultaneous rise and fall of the two luminaries, people are steadied as it were at the changes of their career.

तत इति । 'तत' चादौ 'सुप्त' पदान् 'उत्थित' (पूर्वकालस्य उत्तरकालेन कर्मधारयः) 'शिव्य' प्रविशति । वेलीति । 'प्रवामात्' प्रवास कृत्वा [सुवभ्रीदे कर्मणि पञ्चमी] ददा—प्रवसत्यकिन् इति 'प्रवास' परदेशः । तस्मात् [अयादाने पञ्चमी] 'उपाङ्गत्वेन प्रत्यागतेन 'तवभवता काश्यपेन विलाया' होमविलाया 'उप-लक्षणाद्यं' दशंमार्गम् 'आदिष्टोऽस्मि' । तदादेशान् 'प्रकाश निर्गत' षड्विंशत् सन् 'रजन्त्या' शिव्यन् किम्परिमाणम् 'अवशिष्टम्' इति एतत् 'अवलोकयामि' । 'हन्त' इति सधुमी । 'प्रकृत भातम्' आलीकी यस्मिन् तत् प्राप् तम् ।

यातीति । अन्वय—एकत शीघ्रधीना प्रति अस्मिन्निष्ठया याति । एकत अदत्तपुर सर अर्थे आविष्कृत । एष लोकाः त्रिजोदयस्य दुग्पदव्यसनीदयाभां दमान्तरेषु नियम्यते इव । व्याख्या—'एकत' पदिमगगने 'शीघ्रधीनां' वृत्त्योतिषो 'पति' चन्द्र 'अस्मिन्निष्ठया याति' । 'एकत' पूर्वकिन् गगने 'अदत्त' गुरुभाज्य अन्तः 'पुर सरो' यस्य तादृश 'अक' सूर्य आविष्कृत परिव्यक्त । 'उदित सूर्य', चन्द्रश्च अस्मिन्निष्ठया याति । 'एष लोक' मसार 'त्रिजोदय' इत्ये तस्य चन्द्रसूर्यद्वयस्य 'दुग्पत्' समकाल यत् व्यसनं' अथ चन्द्रस्य, यस्य उदय सूर्यस्य, ताभ्याम् । अन्वया दशा दशान्तराणि [मद्गुरव्य सकादि] तेषु 'नियम्यते' मित्यन्ते 'इव' इत्यात्प्रेषा । उदये मा मीदस्य पतन भाषि इति शिवा । व्यसने च अस्मिन्निष्ठया विषादेन भूयोऽपुत्रादयो भविता इति निदमनम् । [अत प्रथम तावत्—गमनाद्ये व्यतीतमात्रेऽपि अस्मिन्निष्ठया याति चन्द्र इति वक्तुं शक्यते । कृष्णात्तमीत आरभ्य तत्काल सूर्यस्यापि दर्शनं शक्यम् । अत पूर्वार्धे प्रभातोपलक्षणाद्ये गालम् । अपरत्र—यथाविष्कृत एवाकं "उपस्थिता होमविलां गुरुवे निवेदयामि" इत्यनन्तरिक न सङ्गच्छते । "आविष्कृतारुह" इति समस्तपाठे पुनः व्यसनोदययोर्योग-पठं दृष्यति । तन्मध्ये प्रविष्टोऽस्य श्लोकः] । ['आविष्कृतोऽरुह—' (रा-, त-, वि-, न्या-)—"आविष्कृतारुह —" (वि-, म)] । "इवैव" (त-, न्या-) "इवात्—" (रा, वि-, म)] ।

NOTES

1. Summary.—एवं इति विषादे समाश्राव्य शकुन्तलां, दत्त्वा चार्थं कर-
वीथ स्वनामाङ्कितमङ्गलौघक सपुरं प्रत्यागतौ राजा । सा च विद्योदिनी तमेव ध्यायन्

प्राप्तमतिथिं दृशामसमबुध्यमाना "बोधितोऽपि त्वा न दृष्यन्त स्मरिष्यति" इति तेन
 शप्तमव्याख्यानं नाजानात् । शप्तम् पथि सख्या प्रसादिनेन तेन अभिज्ञानदर्शनव्यमान
 कृत । ततो गच्छति काले अभिष्यञ्जितसत्त्ववचणा मकुन्तला राजधानीं न नीता
 कव्यथ प्रवामानिष्ठत । अन्वितुरथाग्रिगरणं गताय अशरोरिणी वाक्, तस्य सुता
 दृष्यन्तपरिषीता मसत्वामकथयन् । स च तद्दिनेव शिष्याभ्यां तां गौतमीमहितां महर्षिं
 इत्तिनापुरं प्रादिषीत् ।

2 (a) वेलोप & c —वेला time काल । "वेला काले च जलधनीरनीर-
 विकारयो" इति विद् । (b) इन्—an अव्यय implying surprise mixed
 with regret विषाद । He believed the night was not yet wholly
 ended, for he says कियदश्विष्टं रजस्या । But he saw his mistake
 on going out By a little twisting we may say this causes
 विषाद । 'इन् इष्ये' इत्युक्त्याया वाक्यारम्भविषादयो" इत्यमर । Or implies
 नियय—इन् प्रभातम् it is indeed (निश्चय) dawn "इन्नेति, दाननिश्चययोरेपि"
 —Ganakara

3 (a) एकत —सद्व्यर्थे तसि । आयादि । (b) अन्तशिखरम्—अन्तस्य
 अन्तःश्लेषा शिखरं बुडाम् । (c) औषधीनाम्—Raghava explains, —Herbs
 avert danger yet the moon though the lord of herbs, cannot
 escape danger Thus the inevitable is unavoidable, and this
 consideration should have a steadying influence in reverses
 "अतिदुःसहमाणादितिपतिसहस्रविनाशिका औषधयः । तःसा एतिरपि अन्तशिखर
 याति" —Raghava (d) आविष्कृत —आविष् + कृ + क्त कर्मणि disclosed
 याति gives कर्तृता to the moon, to preserve uniformity प्रक्रम it
 is necessary that sun should also have कर्तृता, which आविष्कृत
 does not give to it We believe the verse is an interpolation
 (See Tika also). We cannot say we have here आदिकर्मणि क्त in
 the कर्तृवाच्य, for, the usual sign of such क्त the उपसर्ग प्र is here
 absent True, the difficulty is avoided by reading आविष्कृताश्च-
 पुरं सर एकतोऽर्कं and explaining—आविष्कृतो य अरुप स पुरं सरो यसा
 तादृश अर्कं एकत आत्ते in which अर्कं has कर्तृता । But this introdu-
 ces a fresh difficulty, for, then the उदय becomes a past event
 and व्यसन is still future, and the two, व्यसनोदयो, must no longer

be spoken of as simultaneous (युगपत्) See Tika (e) परुषपुरसरः—पुर' अर्धे सरति गच्छति इति पुरम् + स + ट कर्त्तरि = पुर सर fore runner. Now see Tika परुष is Garuda's elder brother. He was born before time and immature, being without the thighs (पशुर्) He was about to die of chill and was placed by his father कश्यप in front of the sun on the chariot of that luminary, as his driver, to remove the chillness (f) अर्क' —अर्क्यते इति अर्क + घञ् कर्मणि । उदयवान् अर्क्यंत एव इति ध्वनि । (g) युगपत् ६०—वि + अस + झट् भावे = व्यसनम् भङ्गः । 'व्यसन विपदि ध श्रे' इत्यमरः । व्यसनञ् उदयस्य व्यसनदयो rise and fall. युगपत् = अव्यय । समकालौ यो व्यसनदयो ताभ्याम् । कर्मधा—। [h] लोक—The universe भुवनम् । "लोकलभुवने जन" इत्यमरः । By transference of epithets it means here भुवनस्य जन-समुदाय ।

3 Remark—The metre is वसन्ततिलका । The reading आत्म-दशान्तरेषु has a superfluous word आत्मन । दशान्तरेषु implies आत्म-दशान्तरेषु । The lesson conveyed is "चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च" । See also Swapnanataka sl 4 Act I

अपिच—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुदतौ मे
 हृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
 इष्टप्रवासजनितान्यवलाजनस्य
 दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥३॥

Moreover, the moon having disappeared, the same lily, with her beauty now to be recalled from memory, does not please my eyes. Surely, to the weaker sex, the pangs caused by the absence of the favourite, are beyond measure very hard to bear.

अन्तरिति । अव्यय—शशिनि अन्तर्हिते सैव कुमुदतौ संस्मरणीयशोभा [सती] मे हृष्टिं न नन्दयति । नूनम् अवलाजनस्य इष्टप्रवासजनितानि दुःखानि अतिमात्र सुदुःसहानि । व्याख्या—'शशिनि' चन्द्रे 'अन्तर्हिते' दश'नपयात् व्यतीते सति'सा एव'

पूर्वं दृष्ट्वा 'कुमुदती' कुमुदिनी ['कुमुदन उनेतसेभ्यो इमनुप' इति ड. म. ५] 'मन्मथौघा' अतिप्राप्या न तु प्रत्यक्षा 'शोभा' यस्या तादृशी भवती मे दृष्टि 'न नन्ददति' न मोदयति । 'दुःख' नियन्त्रण 'अवनाजनस्य' दुःखं लभ्य स्वीजनस्य' सम्बन्धे 'दृष्टव्य' अमिषयितस्य जनस्य 'प्रवासेन' देशान्तरस्थित्या अनितानि 'दुःखानि अतिमात्र' यथा तथा 'सुदु सहानि' भवन्ति । [शोकोऽयं कथमपि न प्रभातीपन्नपथाय भवितुमर्हति । अपि च पूर्वश्लोके चन्द्र अस्मिन् याति इत्युक्तं न तु यात इति । तत्र कथमन्वर्हित इत्यतिशयोक्तिः ? अन्यच्च— "मे" इति "अन्वस्य नन्दति" इत्यादिपठितं, तत्रायुक्तम् । "मन्मथौघशोभा" इत्यनुक्तमपि गम्यते एव, एतन्निमित्तं स्पष्टीक्या ? "अतिमात्रसुदु सहानि" इति सुदुर्गे अतिमात्रस्य च एकत्र समावेशे कौटुम्ब इत्येतत् मञ्जुद्वयैर्विभाव्यम् । पुनश्च— पूर्वाहं दृष्टिनन्दनस्य अभावमुक्त्वा तत्र समर्थनाय पराहं दुःखस्य दुःसहत्वनिर्देशो न मनोरम ! तदयमपि प्रसिद्ध एव श्लोकः] ।

NOTES

1 अन्वर्हिते &c—Raghuva has 'अग्निं चन्द्रे' यत्र मञ्जुपुत्रक कलदी अतस्तस्यान्वर्धानमुचितमिति भावः । This is far-fetched अग्निं in itself does not imply 'scandal (कलङ्क)' । Again he says "अथ च की पथिव्या सुवती हरेषुक्ता ऽथैव पूर्वं दृष्ट्वा अकुलला अग्निं वात दुःखन्ती विषयनिर्गमनात् तद् मोदमवत्वात् अन्वर्हिते अन्वर्हिते इत्यादि पूर्वाहं सर्वं शोच्यम्" । This is fine imagination, and had undoubtedly influenced the interpolator (See Tika) But it overlooks the fatal objection that the love affair between Sakuntala and Dusbyanta was unknown to all in the hermitage except Anasuya and Priyamvada Just then even Kanva was not aware of it, so it could not have been referred to by the disciple

2 Remark—The metre is वसन्तनिवृत्ता । The first half gives a specific instance to support the generalisation in the second half. Hence we have अर्थान्तरव्यासः ।

अपि च—

कर्कशं नामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यप्रमथ्या ५।११. ११
 दाम् सुञ्चतुष्टजपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।

वेदिप्रान्तात् सुरविलिखितादुत्थितश्चैष मद्यः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाहमायच्छमानः ॥४॥

अपिच—

पादन्यासं चितिधरगुरोर्मुद्दि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षयिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशिषैर्मथूखैर्,
अत्यारूढिभेवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा ॥५॥

Moreover, the moon is impurpleing the dew drops on the jujube trees, the peacock, with its sleep over, is leaving the kusa thatch of the cottage, and this antelope, got up from the edge of the mud-bank, is forthwith becoming high behind in order to stretch its limbs. Moreover, the moon—the very one by whom darkness being caused to disappear, the middle domain of Vishnu was reached after having placed his Pada on the head of Sumeru, the lord of the mountain—is dropping from the sky with little of his rays left. Even of the great the highest ascent becomes ended in a deep descent.

ककतिः अन्वय—अरसभ्या ककशून्याम् उपरि सुद्विन रक्षयति । सुरो
शोतनिद्रो दाभम् उटजपटल मुञ्चति । एष हरिणश्च सुरविलिखितात् वेदिप्रान्तात्
उत्थित स्वाहमायच्छमान, सद्य पश्चादुच्चैर्भवति । व्याख्या—‘अरसभ्या’ प्रातः सभ्या
‘ककशून्या’ शरदोऽवसाणाम् [‘ककशून्यां शरदो कोऽलि’ इत्यमरः] ‘उपरि सुद्विन’ द्विम
‘रक्षयति’ अरसभ्यामेव दीजयति । ‘मथूर’ आद्यभ्रमधूरः ‘बीता’ विरता ‘निद्रा’ दस्य
तदाभूत सन् ‘दाभं’ कुशनिर्मितम् ‘उटजपटल’ पदंशलाया आवरणं मुञ्चति जहाति ।
‘एष हरिणश्च’ आद्यमशुभोऽपि ‘सुरः’ विलिखितात् मुसशयनाद्यं सुप्तात् [पशुधर्मं एष
यत् सुरोकार्ये स्थाने धूलिषु ने शेरते] ‘वेदि’ इत्यवेदिशब्दात् ‘प्रान्तात्’ उत्थित ‘सन्’
निद्रात् ‘अम्’ अहम् स्वल्पम् ‘स्वाहमायच्छमान’ प्रसारयन् [‘मनुदाङ्भ्योऽमीऽप्ये’
इत्यात्मनेपदम्] ‘सद्य’ तत्पक्षम् उत्थानक्षणे एव ‘पश्चात्’ अपरकार्ये ‘उच्चै’ उत्तरो
‘भवति’ । अतो ब्रवीमि प्रभातमिति ।

पाठेति । अन्वयः — चयिततमसा येन चित्तिधरागुरो मुनेरो मूर्द्धंघ्रि पादव्याम कृत्वा विषीमंधाम धाम ज्ञानं स अथ चन्द्र अन्वयेषैर्मूर्द्धं गगनात् पतति । महतामपि अन्वयवृद्धि अपेक्ष गान्ध्या भवति । व्याख्य — 'चयित' अथवा 'तमो' यस्मान्नुतधाविन इतान्वकारिण [अनन माहात्म्याम्] 'येन चन्द्रो ष' 'चित्तिधराणा पर्वतानाम् [शेषशठ्या समास] 'गरो' पत्नः 'मुनेरो मूर्द्धंघ्रि' शिरसि 'पाटाना' अरवाणा किरणानाञ्च न्यास' पात 'कृत्वा' [मुनेरुशिरसाऽपुत्राञ्च चारो अन्व । तदा शिरसि किरणपातो युत्पन्ने] 'विष्यो' वल्लच्छलने वासनरूपस्य तस्य 'मध्यम' धाम द्वितीयचरणविन्यासस्थलम् आकाशमित्यर्थः 'ज्ञानम' आदट, 'स' एव भूता महिभान्वित अथ चन्द्र 'एष इत्यमानन्द' 'अन्वयेषै' अन्वयवृद्धि 'मद्युष्टै' किरणै उपलक्षित सन् [इत्यन्वुत्पन्नचये द्वतीया] 'गगनात् पतत' गगनाद्गगनं जहाति । अतः त्रयीम प्रभातमिति । 'महतामपि' किं पुनरितरेषाम् 'अन्वयवृद्धि' उर्थे स्थिति 'अपेक्ष' दूरपात 'गन्धा' अन्वो यस्या तादृशी भवति । अगुचारादृष्यात् परमव आतनाञ्च प्रति गगनं भवात् ॥ उच्चै पद पतनमनु रूप कल्पयति काल इत निष्कर्षः ॥ यथा प्राकृत कायद कुर्वाचन् उच्चस्थाने पाद न्यस्यतीत्युच्च स्थानमाराहति, तथा माहृष्या महान एषचन्द्र गगनशम्बरमारोढुमिच्छु पर्वताना गुण-रव, न तु यस्य कर्वाचन्, शिरसि पादमथात् आदटय गगनम् । परन्तु अगुच दूरमथ पतत, न चिर गगनायो एव स्थित इत स्फटाथ किरणै मुनेरुशम्बर मसुदभास्य गगनमादट इत्यपि अथ ।

1. (a) तुहिनन्—Frost, dew 'तुषारशुद्धिन इमन्' इत्यमरः । (b) अथमन्वय — मन्वयक, ध्यायत्यस्यास इत सम् + धा + ऋद् अधिकरण = सस्या time for meditation Or सम् + धा + अड भावे अधिकरण वा = मन्वा junction सर्व-ते, junction of day and night, प्रया प्रथमा सस्या There are two junctions अथसस्या or अथमन्वय = dawn and अथसस्या or अथमन्वय = dusk "सस्या पित्रप्रभू सस्या" इति शब्दांशुः । (c) उटजपटलम्—पटल thatch 'पटलं छाद' इत्यमरः । छादयं छादयदन् 'छानो' इति छातन्' इत्यमरटीका । (d) आरुहमान — we have आरुहनेपद because the action benefits the stag Otherwise दरिद्रेभ्यो धनस्यच्छातः । The sutra 'आडा यमइन' has no application here, because that refers to यम when अकर्मक and has no कर्मभिप्राय, again स्वाङ्ग here = स्रष्टवम् and not any

particular limb of the animal, so also the varttika "स्वाङ्कमंकाङ्क" should not apply here

2 Remark —The metre is मन्दाक्रान्ता । स्वभावोक्ति or जाति is the figure "नानावस्य पदार्थानां ह्य सादादिश्वतो । स्वभावोक्तिश्च जातिश्च—१" इति दण्डी ।

3 (a) चितिधर &c.—धरन्ति इति धृ + चञ् कर्त्तरि = धर up holders, चिनेधरा चितिधरा the sustainers of the earth, i.e. the mountains. Now see Tika चिति धरन्तीति gives चञ् with a कर्मोपपद resulting in the form चितिधार । (b) चयित &c.—चय सञ्जात चञ् इति चय + इत् चञ् चयितम् ।

4 (a) चत्यादृष्टि —चति + चा + हृष्ट + क्तिन् भावे high ascent (b) अपभ्रंश &c —निष् + स्या + चञ् भावे = निष्ठा end चन् । "निष्ठानिष्ठा-नाशान्ता" इत्यमर । अप + भ्रंश + चञ् भावे = अपभ्रंश long slip दूरपात । अपभ्रंशो निष्ठा यस्या ।

5 Remark —(a) Note the pun—पाद = किरण and चरण । मूर्धन् = ग्रह and शिरम् । पतति = चरती इति and धार्यत । (b) The मङ्गल of चन्द्र is established by (1) मरिचिकशिरसि चरणपात, (2) तमोनाश, (3) विन्दु-क्रान्तिक्रमणम् । (c) The metre is मन्दाक्रान्ता । अर्थान्तरन्यास is the figure

(प्रविश्यापटीक्षेपेण) अनसूया—जद्र वि णाम विसन्नपर-
म्मुहस्स जनस्स एट ण विदिन्नं तह्वि तेण रग्गा मउन्दलाए अणज्जं
आअरिद [यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य पतत् न
विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्थ्यमाचरितम्] ।

ANASUYA (Entering without raising the curtain)—
Though this may not be known to a person who is averse
from the world, still something ignoble has been done by
that king towards Sakuntala.

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि ।
(निष्क्रान्तः) ।

DISCIPLINE—I will report to the preceptor that the time
for the offerings of oblations is at hand. (Exit).

प्रविष्टीति । 'पद्या' पद्यञ्जवनिकाया 'चेप' निरसनं 'पटीचेप' जवनिका-
प्रसारणम् । न पटीचेप 'अपटीचेप' तेन । जवनिकासनपद्यायं एव प्रविष्टा अन-
मया । यद्वा—'अपटी' जवनिका ["अपटी काण्डपटिका प्रतिसौरा जवनिका तिर-
स्कारिणी" इति इलादुष] । तस्या जेषेण ता निरस्य इत्यर्थः ।

यदपीति । 'विषयीभा' इन्द्रययाह्मिभ्य 'पराङ्मुखस्य निष्ठतस्य 'जनस्य' भाद्रशब्द
एतत् 'यद्यपि न नाम' [नाम इति सम्भाव्य] 'विदित' ज्ञाने 'तथापि' भाद्रशब्दे जने
अने विषये प्रमाद न इत्यधुपगमेऽपि 'तेन राज्ञा शकुन्तलायाम् 'अनाद्यम्' असन्
आचरितम्' । आस्ता तावत् अत्र विद्येति युक्तायुक्त विचारद्विगुणनर्दी, किन्तु
शकुन्तलायाम् असदाचरितम् इति नामि सन्देहः । रङ्गमञ्चेषु शिष्येण न श्रुतमेतत् ।
["यद्यपि" (रा-, वि-)—'एवम्' (त-, व्या, म-)—'पराङ्मुखस्य' (त-, वि-
व्या-,)—'पराङ्मुखस्यापि' (रा- म-)]

यावदिति । 'टपयिता' मध्याभा 'हीनवेला श्रुते निवेदयामि' विज्ञापयामि
'यावत्' [यावदवधारणे] ।

NOTES

1 (a) विषयपराङ्मुखस्य—परा दूरे अस्ति गच्छतीति परा + अथ + किन्
कर्त्तरि=पराक् averted, पराक् मुखं यस्य स पराङ्मुख one with face
averted तस्य । (b) जनस्य—'कस्य च वर्तमाने' इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी ।
(c) विदितम्—विद् + क्त कर्मणि वर्तमाने by the rule "मतिवृत्तपूजायेभाय",
विद् here being वृद्धाशंकः । (d) For यदि, अपि (twice), नाम, तथा see
below

2 (a) शकुन्तलायाम्—आधारे स्वप्नौ । Compare "अयमाचरन्त्यवनय
सुम्नासु तपस्विकन्यासु"—Act I (b) अनाद्यम्—अर्थेने गच्छते अनुधीयते इति
यावत् इति अ + यत्न कर्मणि—आद्यम् that which is adopted by good
people न आद्यम् that which good people shun नञ्-तत्— ।

Reading—The passage is obscure My explanation, as
given in the Tika, will be clear from the following analysis—

(a) Anasuya wants to show that "तेन राज्ञा शकुन्तलायाम्नायं आ-
चरितम्" । [b] A possible objection occurs to her—This is a
love-affair, and therefore a worldly matter Anasuya, standing

as she does aloof from the world [विश्वपराङ्मुख] cannot presumably judge whether any वैयर्थिक matter is चाप्य' or चनाप्ये । This other side of the question (पदान्तर)—her ineligibility to judge—she introduces by वदि । 'वदि इति पदान्तरं"—Vardhamana । She states the objection as a mere possibility (सभाव्य), not that people will surely urge it against her The bare possibility is expressed by न न । The objection she does not admit as valid She mentions it with a sneer (गर्हा) expressed by चपि । "गहा मनुष्यपश्यद्गान्धर्वनास्त्रप" इत्यमर । The second चपि is मनुष्ये । Thus the reasoning is—Perhaps you will say I am outside the world and am no judge of चाप्य' and चनाप्य' in love-affairs Even then it cannot be denied that the king has behaved ill [चनाप्ये] towards Sīkuntalā ।

१ गुरवे—'कर्मणा यमभिर्प्रोक्तम मयादानम इति मयादानं चतुर्थी । "कर्मणा यद्वचमपि कर्तव्यम" is a Varttika meant for अकर्म क् verb² । The भाष्यकार however rejects it because as he says, "त्रिदोषि कृतमकर्म" । Hence "कर्मणा यमभिर्प्रोक्ति—" covers all cases ।

अनसूया—पडिवुडावि किं करिस्म । ण मे लड्डटेसु विणिअकरणिज्जेसु इत्यपाश्चा पसरन्ति । कामो दाणि सकामो होदु जेण असञ्चमन्थे जने सुद्धहिअथा मही पद कारिटा [प्रतिवुडापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इटानो सकामो भवतु येन असत्यमन्थे जने शुद्धहृदया मसो पदं कारिता] । अहवा दुव्वासमो मावो एसो दिअरिटि । अण्णहा क्हं मो राएमि तारिमाणि मन्तिअ एत्तिअस्म कालस्म लेहमेत्तंवि ण विमज्जेटि [अथवा दुर्वासमः शप एष विकारयति । अन्यथा कथं म राजर्षि तादृशानि मन्त्रयित्वा एतावत कालस्य लेखमात्रमपि न विमर्जयति] । (विचिन्त्य) ता इदो अहिण्णाण अहुलोपअ

सेविसज्जेम । दुःखमीले तपस्विजणे को अब्भत्थोअट्टु । ए मही-
गामो दोसो सि ववसिटो वि ण पारमि पवासपडिणित्तमस
ताटकसमवस्म दुस्सन्दपरिणोढ आवरणसत्तं सउन्दलं शिवेदिट्टु ।
इत्थं गदे अम्हेहि किं करणञ्जं [तत् इत अभिज्ञानमद्गुलीयकं
तस्मै विस्तृजावः । दुःखमीले तपस्विजने क. अभ्यर्थ्यताम् । ननु
सखीगामो दोष इति व्यवमितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य
तत्तकाशयस्य दुपान्तपरिणीतामापन्नसत्त्वा शकुन्तला निवेदयि-
त्तुम् । इत्थं गते अस्माभि किं करणीयम्] ।

ANASUYA—What again shall I do when awake ? My hand and feet do not proceed even towards my own everyday duties. Now be content Cupid by whom our purehearted friend is made to resort to a man who is false to his promise. Or, it is the curse of Durvasas that is causing perversion. Otherwise why that royal sage having talked in that strain does not send a letter even for such a long time ? (Reflecting) We shall then send him the identification-ring from here. The ascetics being constantly engaged with penance who is to be requested ? Nor indeed, to Father Kasyapa returned from travel can I, even if I try report Sakuntala as wedded by Dushyanta and with child, because the blame lies with my friend. Such being the case what can be done by us.

प्रतिवृद्धिति । प्रमाता रजनी प्रतिबोधनकाल प्राप त इत्यालस्य आह—‘प्रतिवृद्धा’
अथनादृश्यता अपि किं करिष्यामि ? ‘उचिनेषु’ [“अभाम्नेऽपुण्ड्रित न्यायान्” इति
रघुटोकाया भर्द्गनाथ] “निजेषु” अथकीजेषु “अरणीजेषु” प्रातःकथादिषु ‘अपि किं’
पुनरन्वय ‘नि जन्तो च पादो च’ हस्तपादम् (प्राण्यद्भन्वादेकवद्भाव) न ‘प्रसरति’
अनन्तं । ‘काम कन्दर्प’, ‘इदानीं’ ईदृशे वृत्ते ‘सकाम’ मिहमनोरथो ‘भवतु’ ।
कामिना प्रतारण कन्दर्पस्य धर्मः । मोऽपुना सिद्ध । ‘यिन’ कामिन ‘गृहम्’ अकपट

‘इदत्’ इत्या तादृशो ‘सखी’ शकुन्तला ‘अस्या’ सिद्धा ‘सख्या’ प्रतिष्ठा यस्य तादृशो
 ‘असखी इत्यर्थः’, पदं स्थान ‘कारिता’ प्राप्तिता [सर्वाधातुवर्णानुवादः करोतिना भवति।
 “इकोरन्वतरस्याम्” इति अणिक्रमेण अत्र कर्मसंज्ञा। ततः अभिहिते कर्मणि सखी इति
 प्रथमा]। ‘अपवा’ न हि राज्ञो दोषः। ‘एष दुर्वाससः शापं विकारयति’ विकारम्
 अन्वयाभावः करोति [“सत्करोति—” इति क्विप्]। ‘अन्द्या’ यदि नायः शापविकारः,
 तदा स ‘राजसि’ तादृशानि तद्याविधानि मधुराणि सरलाणि च ‘सम्बन्धिना’ भाविना
 ‘एतावत्’ एतन्मात्रस्य सुदीर्घस्य ‘कालस्य’ [सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी] ‘ल्लिखन्तावमपि
 एविक्रामपि, आत्मा नैवेज्जनप्रैरयम्, न विसर्ज्यात्’ प्रैरयति। तत्र शापालः सर्वं तेन
 विष्णुतम्। ‘तत्’ तस्मात् शापनिहतये ‘इत्’ अस्मात् तपोवनात् ‘तस्मै’ तं दुष्टान्तमभि-
 प्रीत्य ‘अभिज्ञानम्’ करणीयम् ‘अङ्गुलीयकं विसृज्यात् प्रेषय्यात्’। किन्तु ‘तदम्बिजनो
 दुःखं व्रतीपवासादिकं शीलयति’ अभास्यति य तस्मिन् [कर्मोपपदे च। अणोपवादः]
 सति ‘क’ को वा जनः तत्रयनार्थम् ‘अभार्यताम्’? तापसा सुदा तपसि एव रता
 तपो विहाय ते न यास्यन्ति। एष ‘दायः सखी’ शकुन्तला गामो गन्ता [गमिगाम्या-
 दीनामुपसंख्यानान् द्वितीयासमासः] ‘इति’ इतो ‘प्रवासात् प्रतिनिवृत्तस्य तातकायपस्य’
 [सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी] निवेदयितुं व्यवसितां उद्वुक्ता ‘अपि शकुन्तला दुष्टान्तेन
 परिचीवाम्’ ऊटाम् ‘सत्त्वं’ जीवम् ‘आपन्ना प्राप्ता गमिणीम् इत्यर्थः’ ‘निवेदयित’
 ‘न पारयामि’ न शक्नोमि। शकुन्तला च अन्वयिताः दुर्वाससमकीपयत्। तदस्मिन्
 व्यतीताने दोषस्तस्य एव इति तातकस्य न निवेदयामि। ‘इत्थं मते’ एव सति
 ‘अस्मि’ सखीजनं ‘कं करणीयं’ न जानामि।

NOTES

1 (a) प्रतिबुद्धापि—अपि अनुच्छेदे। अप्रतिबुद्धा I cannot of course
 do anything, प्रतिबुद्धा too (अपि) I cannot करणविषये प्रतिबुद्धाप्रति-
 बुद्धयो अनुच्छेदः। (b) सखी पदं कारिता—Non causal form सखी पदं
 कृतवती। Causal form, active—अ सखी (or सख्या) पदं कारितावत्।
 Causal passive—येन सखी पदं कारिता or येन सख्या पदं कारिताम्। सखी
 being the प्रयोग्यकर्म becomes सक्र by the कारिका—“अप्रधाने दुष्कादीनां
 प्रधाने नोद्वेकप्रधानम्। बुद्धिमत्प्रायसो शब्दकर्मणाश्च निजिच्छदा। प्रयोग्यकर्मण्य-
 न्येषां व्यन्तानां लादयो मता ॥”

2 विसर्जयामि—स्वार्थे च्। Compare “गौतमीहर्षो विसर्जयिष्यामि”—
Act, III

3 (a) तपस्विजनं—तपस्विना जन लोक समूह इत्यर्थं (or तपस्वी चासी
जनश्च) तपस्विजन । तस्मिन् । आधार सप्तमी । (b) क चकार्यताम्—“Who
is to be requested” means by काक्, ‘no one is to be requested’
(c) आपन्नसत्त्वाम्—सत्त्वम आपन्ना gives आपन्नसत्त्वा by the rule “पाप तापश्चे
च द्वितीयम्” । सत्त्वापन्ना is an optional form by the rule ‘द्वितीया
श्रितातीतपतितगतान्यस्वप्राप्तापन्ने’ । आपन्न सत्त्व यथा इति बहुव्रीहि is also
allowable (d) *चक्षामि &c—Here she does not know what to
do to have Sakuntala recognised by Dushyanta The diffi-
culty is caused by a combination of circumstances First
Dushyanta has forgotten all about it owing to the curse
Second, the sight of the ring will awaken the king’s memory
but there is none to carry it to the city. Third she cannot
move Kanva to arrange for the despatch of the ring, because
she apprehends the sage might get displeased with his daugh-
ter For he had left the hermitage leaving his daughter in
charge to look after guests (c f दूहितर शकुन्तलामतिविमुक्तकाराय सन्दिग्ध
—Ante) which she signally failed to do in respect of such an
august personage as Durvasas

(प्रविश्या) प्रियंवदा (सहर्षम्)—सहि, तुवर तुवर मउन्दलाए
पत्याणकोदुअ णिञ्चत्तिट्टु [सखि, खरस्व खरस्व शकुन्तलायाः
प्रस्थानकौतुकं निर्वर्त्तयितुम्] ।

[Entering] PRIYAMVADA (with joy)—Hasten, friend,
hasten to perform the auspicious rites at Sakuntala’s
departure

अनसूया—सहि कहं एट [सखि कयमेतत्] ।

ANASUYA—How is this friend ?

प्रियंवदा—सुणाहि । दाणिं मुहमइटपुच्छिआ मउन्दला-

सभामं गदम्हि [शृणु । इदानीं सुखशयितप्रच्छिका शकुन्तला-
मकाजं गतास्मि] ।

PRIYAMVADA—Listen, I just now went to Sakuntala
as an inquirer of easy sleep

सस्तीति । 'शकुन्तलाया प्रच्छास्य' गमनसमयस्य भवं भवत्यथावा 'कौतुक'
मङ्गल 'निर्वाणयित' कर्त्तुं 'स्वप्न' [चाव्यये द्विकर्म]

शयिति । 'इदानीम्' अस्मिन्नेव पदे 'सुखशयित सुखशयनम्' [भवेत्]
पृच्छतीति 'सुखशयितप्रच्छिका' सुख शयित न वा इति जिज्ञासार्थम् । क्रियादांशो
क्रियायां स्वल् म्बियाम्] 'शकुन्तलाया मकार, मनीष 'गतास्मि' । ' 'सुखशयित-
प्रच्छिका' (रा-, वि-)—“सुखमुपत्तिकाप्रचननिमित्तम्” (त, व्या)—“सुखशयितं
प्रष्टम” (म-)] ।

NOTES

1 कौतुकम्—Customary auspicious ceremonies परम्परयात-
मङ्गलम् । “कौतुक चाभिलाषे स्वादृतरुवे नमंश्च्यते । परम्परयातमङ्गले च
कनूहले ॥” इति विश्व ।

2. सुखशयितप्रच्छिका—शी + क् भावे = शयितम् lying down, hence
sleep सुखेन शयितम् सुखशयितम् sleep with ease, i.e. quiet sleep
मरुमुपेति ममाम । तत्र पृच्छतीति सुखशयित + प्रच्छ + स्वल् कर्त्तरि न्बियाम् ।
Raghava reads प्रच्छिका । But there is no reason for मरुमारुच ।

अनसूया—तटो तटो [ततस्ततः] ।

ANASUYA—Then ? What then ?

प्रियंवदा—टाव एषं लज्जावनतमुखीं परिमसजिभ सभं
ताटकस्त्रवेण एव अहिणन्द्रितं—टिट्टिआ धूमाउलिटटिट्टिणी
त्रि जश्माणस्त्र पाश्चए एव आहुटी पड्डिता । वच्छुं सुमिस्त्र-
परिटिण्णा विअ विज्जा अमोभणिज्जामि मवुत्ता । अज्ज एव
इमिपडिरक्खिटं तुमं भत्तुणो सभामं विमज्जेमि—त्ति [तावत्
एनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकाश्रपेन एवमभि-

— नन्दितम्—दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावके एव
आहृति पतिता । वत्से मुशियपरिटप्ता इव विद्या अगोच-
नीयामि सवृत्ता । अद्यैव ऋषिप्रतिरक्षिता त्वा भर्तुं सकामं
विमर्जयामि—इति] ।

PRIYAMVADA—Just then by father Kasyapa himself
after having embraced her congratulation was thus pronoun-
ced, as she stood with her face turned down through bash-
fulness— O joy ! the oblation of the sacrificer, though he had
his sight disturbed by smoke, has fallen into fire indeed My
child like knowledge made over to a deserving pupil, you
have become one that can cause no regret This very day I
send you to your husband, protected by anchorites

तावद्विस्तः । 'तावत्' तत्कालम् (तावदवधौ) लज्जया अवनतमुखाम एना
शकुलम् परित्यज्य आदिश्या 'स्व तातकाश्रयेन एवम्' अनेन प्रकारेण 'अभिनन्दितम्
अभिनन्दनमुच्चारितम् । अभिनन्दनप्रकारं शृणु—'धूमिन आकुलिता' कलुषीकृता
'दृष्टि' यस्या तथाविधस्या 'अपि यजमानस्य' याज्ञिकस्य (अनेन दर्शनव्याघातान् आहने
अन्वय पातशब्दात्) 'आहृति दिष्ट्या भाग्येन 'पावके एव' अथी एव, यथास्थानमेव
इत्यर्थं 'पतिता' न तु अन्यत् । त्वदर्थं यस्या पात नैव लब्धं स्या, तथापि स्व
सत्पात्रे एव पतिता इत्यर्थः । 'वत्से, मुशियपरिटप्ता' यथाशास्त्रं दत्ता 'विद्या
इव अगोचनीया सवृत्ता 'असि' इदानीं जीव्या न भवामि । 'अद्यैव त्वाम ऋषिभ
प्रतिरक्षिता गोपिता कृत्वा 'भर्तुं सकामं समीपं विमर्जयामि' प्रेषयामि [यत्मान
सामीपे भविष्यति लट्,]—'इति' एव नेन अभिनन्दितम् ।

NOTES

1 (a) अभिनन्दितम्—अभि + नन्द + क्त भावे । There is no शेषविद्यया
hence we have अनुक्ते कर्त्तरि क्तौ in तातकाश्रयेन । तातकाश्रयेन अभि-
नन्दितम् = Congratulation was uttered by तातकाश्रयः । (b) दिष्ट्या—
An अश्रयः expressing इषं joy "दिष्ट्या इषं महती च" इति मेदिनी । (c)
दिष्ट्या पतिता—Implies "I did not see [आकुलितदृष्टि] that in

Dushyanta there was a suitable husband for you Yet chance wedded you to him'

१ सुशिष्य &c—It is a pity that knowledge should be imparted to a bad pupil Sciences become असोचनीय when their recipients virtuous Cf "कश्चिदमश्यापद्यत बुभोवम्" also Manu— "विद्या ब्राह्मणमीत्याह सेवधितो ऽस्मि रच माम् । असुयकाय मां मा दास्यथा स्त्री वीर्य-वधमा ॥ यमेव तु शुचि विद्या नियत ब्रह्मधारिणम् । तथै मां देहि विनाय निधि-पायाप्रसादिने ॥"—Quoted by Vidyasagara

अनसूया—अहं केन सूददो तादकस्सवस्स वुत्तन्तो [अथ केन सूचितस्तातकाश्रयस्य वृत्तान्त]

ANASUYA—But by whom was the matter revealed to father Kasyapa ?

प्रियंवदा—अग्निसरणं पविट्टसस शरीरं विना हृन्दोमईष घणिभाए [अग्निसरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना हृन्दोमया वास्या] ।

PRIYAMVADA—By a metrical utterance without a body, when he entered the house

अनसूया (सविस्मयम्)—कहेहि [कथय] ।

ANASUYA (With wonder)—Reproduce

प्रियवदा (संस्रुतमाश्रित्य)—

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनया ब्रह्मवग्निगर्भा शमीमिव ॥६॥

PRIYAMVADA—(Speaking Sanskrit)—O Brahman, consider thy daughter—who, for the glory of the world, is bearing the energy, deposited by Dushyanta—as like the Sami tree that has fire within

अवेति । 'अथ' इत्ये । केन 'तातकाश्रयस्य' तातकाश्रयाय इत्यथ [अशुदाये' यथो] इत्यान् 'विकाशइत्यान् 'सूचित' आपित ।

अग्निशरणासिति । 'शमी' ऐह विना कुन्दोमथा वाग्जामिकाया 'वाग्जा' वाचा
 दे वधारणा इत्यत्र 'अग्नीना शरणं गच्छ वेदाग्निमदत्तमित्यर्थं 'प्रविष्टस्य' तातकाग्रपत्न्य'
 (चतुर्थाये' षष्ठा) इत्यन्त सूचित ["वाग्जा" (वा, वि-)—"वाचा" (त-
 न्या-, म-)] ॥

प्रियवदिति । 'संस्कृत' देवभाषाम् आशित्य अत्रलक्ष्या । यामि प्राकृत वाच्यम्,
 इह तु देवभाषा अनुकरणाय संस्कृतमाश्रितम् ।

दृष्यन्तीति । अन्वय — ई ब्रह्मन्, दृष्यन्ती न आहित तेजो भूयो भूतये दधाना
 तनयाम् अग्निर्गर्भा शमीमिव अवेदि । व्याख्या—ई ब्रह्मन्' वेदविदा पर काश्यप
 'दृष्यन्ती' राज्ञा आहित' कृताधान 'तेज भूयो' जगतो 'भूतये' मङ्गलाय मङ्गलनिमि-
 त्तमित्यर्थं 'दधाना' धारयन्ती 'तनया' कन्या शकुन्तलाम् 'अग्निर्गर्भे', यस्या तथाविधाम्
 (गङ्गादीनामाकृतिसत्त्वात् सप्तम्या परनिपात) पूतामित्यर्थं 'शमीमिव' शमीनाच्चा
 ख्यात् इत्यविशेषमिव 'अवेदि' जानीहि । मन्वे कन्यकार्थे'नेनकया प्रवीधित काश्यप ॥

NOTES

- 1 अग्निशरणम्—शरण is गच्छ here "शरणं गच्छवाचवा" इत्यन्तर ।
- 2 संस्कृतमाश्रितम्—Usually ascetic females speak प्राकृत । "वीज्य
 विदूषकोन्दतवत्पत्न्यापमयोषिताम् विदूषि प्राकृतं वादं कारणात् संस्कृतं क्वचित् ॥"
 —मातृगुप्त quoted by Raghava
- 3 (a) दृष्यन्ती न—नाममावशङ्कणात् "किमप्याभिजात्यमौदार्यवीर्यं विनयादि-
 नुवृत्तस्यैव ज्ञान्यते"—Raghava (b) दधानास—Here the क्रियाकाल is भुवा
 भूति which benefits भू । So the परकर्मपद is expected अकर्मभि-
 प्राग्गुपि अत्र आत्मनेपदम् । (c) भूतये भूव —This indicates भाविचक्रवर्तिल
 o' the child in the womb—Raghava (d) अग्निर्गर्भम्—तेजम् is
 compared with अग्नि by implication Hence अग्नादग्निर्गर्भयोगान्पूता शकु-
 न्ता जगत्पावनीच ज्ञाता इति अत्रि । The allusions is to Fire who
 bearing the energy of Siva entered first the अन्तर्गत्य and then the
 शमी to allay the heat which he was feeling within himself.
 Since then he has continued to reside inside the शमी tree

अनसूया (प्रियवदामाह्विया)--सहि पित्र मे पित्र मे ।
 किन्तु अज एव सउन्दला णोभदिति उक्कृष्टासाहारणं परि-

तोसं अणुहोमि [सखि प्रियं मे प्रियं मे । किन्तु अद्य एव शकु-
न्तला नोयते इति उत्कण्ठामाधारणं परितोषम् अनुभवामि] ।

ANASUYA (Embracing Priyamvada)—Joy to me ! friend,
joy to me ! But I feel pleasure co-extensive with regret, be-
cause Shakuntala is being taken away this very day.

प्रियंवदा—सखि वनं दाव उत्कण्ठं विनोदइस्वामी । सा
तवस्त्रिणी निञ्चुदा होदु [सखि आषां तावदुत्कण्ठां विनोदयि-
ष्यावः । सा तवस्त्रिणी निहंता भवतु] ।

PRIYAMVADA - Friend, we will allay our anxiety. Let
that poor creature be happy.

अनसूयेति—‘आदिष्टाय आलिङ्ग्य । इषति इत भावः ।

सखीतः । एतत् ‘मे प्रियम्’ । सख्युने दिवङ्गमः । ‘किन्तु अद्य शकुन्तला
नोयते इति हेतोः ‘उत्कण्ठया’ खेदेन ‘साधारणं सुखान् ‘परितोषम् अनुभवामि’ ।
भर्ता सखि इत्येव शकुन्तला इति परितोषः किन्तु अद्यैव याति इति खेदः ।

भर्याति । ‘विनोदयिष्याव नवयिष्यावः । ‘तवस्त्रिणी’ दोना शकुन्तला [‘तवस्त्री
तावमे दोने’ इति हेतः] ‘निहंता’ सुस्त्रिणी भवतु’ ।

NOTES

1. उत्कण्ठा &c.—For साधारणं see under “साधारणोऽयं प्रथमः”—
Act III Or साधारणं = समानाधिकरणं having the same location, i.e.
co extensive उत्कण्ठनम् इति उत् + कण्ठ + ण भावे = उत्कण्ठा anxiety
' (1) ते त्वत्कविपदे वंदना मइती तु या । सखीवशीतु दायाषां तावदुत्कण्ठां विदुषुषा ॥
2 तवस्त्रिणी—तवस् + त्रिनि मतये न्विद्याम् । It means here अदु-
कस्याहं putiable—“तवस्त्री चादुकस्याहं.” इत्यमरः ।

अनसूया—तेन हि एदस्मिं चूटसाहावलम्बिते णारिपरस-
मुग्गए एतपिणमित्तं एष्व कालान्तरक्लमा शिक्खित्ता मए
केसरमालिन्ना । ता इमं इत्थमपिणहितं करेहि । जाय दहवि
से मिषलीअणं तित्थमित्तिअं दुब्बाकिसलयापि त्ति भङ्गलसमा-

लम्बणाणि विरचयामि । [तेन हि—एतस्मिन् शूतशाखावलम्बिते
नारिकेरममुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तररक्षमा निक्षिप्ता भया
केशरमालिका । तदिमां हस्तमन्त्रिहितां कुरु । यावत् अह-
मपि मृगरोचनां तीर्थमृत्तिका दुर्वाकिमलयानि इति मङ्गल-
ममालम्बनानि विरचयामि] ।

ANASUYA—Well then, in this cocconut basket sus-
pended on the mango twig, was placed by me, for this very
purpose, a Vakula-garland suited to stand a lapse of time,
so make it here at hand, whilst I too prepare the auspicious
decorations, viz, Goroohana, clay from holy places and young
shoots of the Durva grass

ननेति । 'नन हि' तस्यादिव निमित्तम् । यत तत्र कर्तव्या अतः । 'शूत-
शाखायाम्' आसयाश्यायाम् 'वलम्बित एतस्मिन् नारिकेरम्' नारिकेलम् 'मुद्गके'
मुद्गके 'एतन्निमित्तमेव कालान्तररक्षमा' दिनाशय
'लम्बन' इति 'कालान्तररक्षमा' [इति क] यतः प काल रक्षमा 'केशरमालिका' कुकु-
म वा 'निक्षिप्ता' स्थापिता । 'नन' मन्त्रान् यत एतन्निमित्त रक्षिता तस्मात् 'इमा
माला' 'हस्तो मन्त्रिहिता समपस्था' 'कुरु' । 'तदिमां', एता मूमि प्रापय इत्यय ।
यावत् अर्थः । 'अहमपि मृगरोचनां' मृगरोचनाम् ['मया पशु कुरु' इति] इति
विश्व] 'तीर्थमा' तीर्थ स्थानम् 'मृत्तिका दुर्वाया' 'किमलयानि' अङ्गुष्ठान् इति
एतानि 'मङ्गलानि' मङ्गलायानि 'ममालम्बनानि' अङ्गुष्ठानि ['ममालम्बनमन्त्रे
तिलकेन्दुतावपि' इति यादव] 'विरचयामि' ।

NOTES

1. इति मङ्गलममा &c—ममालम्बने एभि इति मम + आ + लम्ब + क् +
करीषे = ममालम्बनानि decorations अङ्गुष्ठानि । "लम्बे" इति तुम् ।
Vidyasagara takes ममालम्बन = चालीप ointment, The plural in ममाल-
म्बनानि seems to go against this sense. The Bengali Rec how-
ever has the singular. The इति may also mean इत्यादीनि । Com-
pare "मङ्गलममालम्बन विरचयामि"—Infra, "नै मङ्गीमण्डनम्"—Ibid.

“आदमसुलभे प्रसन्नने.”—Ibid, which are all in favour of taking
समानभन = चन्द्रइरण् ।

प्रियवदा—तह करीशदु [तथा क्रियताम्] । (अनसूया
निष्क्रान्ता । प्रियवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति) ।

PRIYAMVADA—Be it so done (Exit Anasuya—Priyam-
vada acts the gathering of flowers).

नेपथ्य—गौतमि, आदिश्रान्तां शार्ङ्गे रवमिश्याः शकुन्तलान-
यनाय ।

IN THE DRESSING ROOM—Gautami, let Sarngarva
and others be ordered to escort Sakuntala

प्रियंवदा—(कर्णं दत्वा) अनसूय, तुवर तुवर एदे कषु
हृत्थिनाडरगामिणो इसीशो महावीश्रन्ति [अनसूये, त्वरस्व
त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दायन्ते] ।

PRIYAMVADA [Listening]—Hasten Anasuya hasten,
The sages to go to Hastinapura are indeed being called

(प्रविश्या समालम्भनहस्ता) अनसूया—सहि. एहि गच्छमह
[सखि, एहि गच्छावः] । (परिक्रामतः) ॥

ANASUYA [Entering with the decorations in hand]—
Come friend, we go [They walk round]

अनसूयेति । सुमनसो गृह्णाति' पुष्पाणि धिनोति [मूलम (रा-, वि-, म-)—
'प्रियवदा तथा करोति । अनसूया निष्क्रान्ता' (त-, न्या-) ॥ 'तथा करोति'-
मारिकेरमुद्गक इत्यशाखाया अनतारयति] ॥

गौतमीति । 'शकुन्तलाया न्ययनम्' इतो हस्तिनापुरप्रापणम् । तथै [तादर्थ्ये
चतुर्थे] 'शार्ङ्गे रवमिश्रय' 'आदिश्रान्ताम्' ।

अनसूये इति । 'हस्तिनापुर गामिनः ऋषयः शब्दायन्ते' इत्ये कार्यन्ते [इत्य-
शेर—' इति कच्छ । ततो विष । अतिकर्तुं कर्ममश्या । उक्तो कर्मवि प्रदमा] ।
['शब्दायन्ते' (रा- वि, म-)—'शब्दायन्ते' (त-, न्या)] ।

प्रविशति । समालम्बनानि मङ्गलाङ्कुराणि इतो यथा [गङ्गादिगङ्गा-
गणत्वात् मङ्गला परनिपात] ।

NOTES

1 सुमन्स — Usually feminine plural in the sense of flowers
“याप सुमनसो तथा अक्षर शिकता ममा । एते स्त्रिया बहुव् सुविकल्पोऽप्यक्षर-
वयम्” ।

2 शाङ्गैरवमिथा — शाङ्गैरवेष मिथा Sarngarva and others इतत् ।
Or मिथ 19 प्रथमावचन when it occurs as final in a compound and
then forms a निव्यसनास Thus शाङ्गैरव प्रधान शेषा ते शाङ्गैरवमिथा ।
“मत्तद्विकीर्षमिथा सु प्रकाशस्यलभितव ” इति गणरत्नमञ्जीर्षि ।

3 [a] हस्तिनापुरगामिन — इतत् — [See Tika] । गामिन in the उत्तरपद
is of the चुम्नादि class and does not take the cerebral ण । This is
inferred from the rule ‘प्रष्टोऽयगामिनि’ which has the dental न ।
Prof Gajendrakadkar reads गामिण with the cerebral and
condemns our गामिन as wrong He does not admit गामिन् to be
of the चुम्नादि गण “as it is not specifically mentioned in it” and
appeals to निपातन for the dental in “प्रष्टोऽयगामिनि” । Here in the
first place mention is not necessary in the case of चुम्नादि गण,
because this is not a closed list Words have to be included
into it from usage [आह्वतिगण] । Grammarians unanimously
declare that “अत्रिहितलक्षणी षलप्रतिषेध चुम्नादिषु द्रष्टव्य ” ।

Secondly, निपातन will not do because न [dental] is seen
with numerous other पूर्वपदस besides षय । Thus “सर्वस्यायथभूताय
ते नरा स्वर्गगामिन ” [Narayana] with स्वर्ग as the पूर्वपद, ‘सोतीवदः
सागरगामिनीव’ [Kalidasa] with सागर for पूर्वपद, “पूर्वसागरगामिनीम् ”
[Kalidasa] the पूर्वपद being पूर्वसागर, “कवंगामिनि” (Haradatta,
Bhattoji &c) with कव as the पूर्वपद, ‘नरा निरयगामिन ” [Vyasa—
Padmapurana] with निरय as the पूर्वपद &c All these apparent
anomalies disappear if गामिन् is included in the चुम्नादि list [b]
शब्दायान् — are made to speak out i.e they are called and they
answer With the reading शब्दायान् the sense is शब्द कुवन्ति they
shout [शब्द + क्वट करणे = शब्दाः] they make a noise But no

mere shouting is intended They are made to respond. Hence we must have शिच् । Thus श्वाय (नाम धातु) + शिच् = श्वायि to cause to speak श्वायि + कर्मणि लट्, चन्ते = श्वायन्ते । Now, श्वाय is अकर्मक because the कर्म is included in the धात्वर्थे ("धात्वर्थेनोपसृष्टान् कर्मकोऽकर्मिका क्रिया") । Hence श्वाय (शिचिकर्ता) श्वायन्ते becomes with शिच् attached गौतमी ऋषोन् (अःचकर्त्त कर्मसंज्ञा) श्वायन्ति by the rule "यतिवृद्धिप्रत्ययसनाद्यंशदकर्मकर्मकाद्यर्थात्कर्त्ता स दी" । In the कर्मदाय we get गौतम्या ऋषय श्वायान्ते । Note that without शिच् the यक् will be in the भावशाय् giving कृषिभि श्वायान्ते ।

प्रियंवदा (विलोक्य)—एसा सुज्जोदए एव्व सिहामज्जिदा पडिच्छिदणोवारहत्थाहिं सोत्थिवाभणिकाहिं तावसीहिं अहि-
नन्दिभमाणा मउन्दला चिद्धइ । उपसप्पम्ह षं [एवा सुख्यांदये
एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः
तापसीभिः अभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम्]
(उपसर्पतः) ।

PRIYAMVADA (Looking)—There, at the very rise of the sun, bathed with a plunge up to the crest, stands Sakuntala being congratulated by Tapasa-women who have come carrying picked wild-grain in their hands to pronounce benediction Let us approach her. (They approach her)

(ततः प्रविशति ययोद्दिष्टव्यापारा आसनस्या शकुन्तला)

(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जादे, भत्तुणो-
वहुमाणसूअभं महादेईसहं लहेहि [जाते, भत्तुं बहुमानसूचकं
महादेवोशब्दं लभस्व] ।

(Then enters on a seat Sakuntala engaged as described).

ONE ASCETIC WOMAN [To Sakuntala]—Child, may you acquire the title "Chief Queen" indicative of thy husband's great esteem—[Monier-Williams].

एवमिति । 'एषा शकुन्ता स्यादिति एव शिखामञ्जिता' शिखामञ्जनपूर्वक कृता-
वगाद्या सती 'प्रतीक्षा' यद्गीता सन्तुल्य यद्गीता इत्यत्र, ये 'नीवारा' ते हन्ते यानां
ताभिः 'स्वामिशसन' मङ्गलोच्चारण कर्तुं भाग्यताभिः 'तापसीभिः, अभिनव्यमाना
निष्ठति' । 'एनाम् उपसपाव' अस्या मनीषे रञ्जाव [उपसर्गवशात् सङ्गमकालम्] ।
['प्रतीष्ट' (तन्, विन्, न्यत्) — 'प्रतिष्ठित' (रत्-क.)] ।

तत्र इति । 'उद्दिष्टस्य' वक्षिं' तस्य अनतिक्रम 'यथाद्दिष्टम्' । तत्रान् 'यथाद्दिष्ट' ।
[मवर्धयिष्येप्रत्यय] । ताड्यो 'व्यापारा' यस्या सा । कृत्स्नाला तापसीभिरभि-
नन्दमाना इत्यर्थः ।

शकुन्तामिति । 'तापसीनाम्' (निहार षष्ठो) 'अन्तमा' एका [अन्वतमेति
अत्रानुपम प्रतिपादिकम्] ।

ज्ञान इति । 'अत्' पठ्या 'इमानस्य' पूजाया 'सूक्तम्' 'अभिव्यक्तम्' 'महा-
देवी' इति 'शब्दम्' आद्या 'अमस्य' । महा अर्चिता देवीषु येषां मय ।

NOTES

- 1 (a) शिखा ३३ छुडा crest "शिखायमात्रे चूडायाम्" इत्यादि हेतुः ।
शिखामञ्जिता - मञ्ज् + शिच् + क्त कर्मणि = मञ्जिता caused to dive शिखाया
मञ्जिता । Or मञ्ज् + मञ्ज् + भावे घञ् । शिखाया मञ्ज् शिखामञ्ज् im-
mersion of the crest स ह्यत्रात् अस्या इति शिखामञ्ज् + इतच् च्चिराम् ।
(b) प्रतीष्ट & c — प्रति + इष्ठ + क्त कर्मणि = प्रतीष्टा carried नितरा त्रियन् इति
नि + इ + घञ् कर्मणि = नीवारा wild grains नि becomes नी by the rule
"उपसर्गस्य घञि अननुष्ये बहुलम्" । प्रतीष्टा नीवारा प्रतीष्टनीवारा । ते इति
दासा ताभिः । The महत्त्वन्त word हन्त ३३ placed last as in मङ्गकण्ठ ।
Compare—कर्मण्युपाधि, पवइस्ता, मयराचापइस्त & c (c) स्वस्तिवाचनिकाभिः -
वचनकर्मणि प्रेरणम् इति वच् + शिच् + लुट् भावे = वाचनम् । स्वस्ति इत्यस्य वाचन
स्वस्तिवाचनम् । In auspicious ceremonies worthy Brahmanas have
to be approached with the request "Do you say blessing" स्वस्ति
अस्या वचन् Thus urged the Brahmanas say "Let there be
blessing unto thee" अस्याम् । This urging to say स्वस्ति is स्वस्ति-
वाचन । Those who urge are called स्वस्तिवाचनिक [see below] "स पूज्य-

गन्धमात्याद्योर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । धर्मो कर्मणि साङ्गुच्ये स दामोऽद्भुत-
दग्ने ॥” Raghava explains 'दारम्येण स्वस्तिवाचनाधिकारिणीभिः' ।
Hence his derivation is स्वस्तिवाचने नियुक्ता अधिकृता वा इति स्वस्तिवाचन
+ ठक् = स्वस्तिवाचनिका by the rule "तव नियुक्तः" । This is open to
two objections - First, ठक् requires ऐच् to come in after ष in
स्वस्ति by the rule "द्वारादीनाच्"—स्वस्ति being of the द्वारादि class
The form then is सौवस्तिवाचनिकः । Second in the feminine, this
gives सौवस्तिवाचनिकी । Nor can we say that the affix is टन् and
not ठक्, for in this sense we can have ठक् only after compounds
ending in अगार as द्वैवगारिका, क्रीडागारिका &c Again स्वस्तिवाचन
प्रयोजनमासाम् gives स्वस्तिवाचना by the Varttika "गुण्यद्वाचनादिभ्यो
लृक्", the भाष्यकार classing गुण्याद्वाचन, शान्तिवाचन and स्वस्तिवाचन
together. I therefore propose to derive thus—स्वस्ति वाचयन्ति इति
स्वस्ति + वच् + शिच् + लुट् कर्मणि साङ्गुच्ये = स्वस्तिवाचना । त एव स्वस्तिवा-
चनिका with कन् स्वार्थे । स्त्रियां स्वस्तिवाचनिका । ताभिः ।

३ प्रविशति—The stage direction is apparently anomalous
If शकुन्तला is आसनस्या she cannot be described as प्रविशति । Hence
the direction indicates the existence of some sort of curtain
behind the friends, which is now removed disclosing Sakun-
tala engaged as described प्रविशति then means दर्शकानां न तपय
प्रविशति ।

३. अन्यतमा—अन्यतर and अन्यतम are not derived from अन्य with
the affixes इतर and इतम । If they were, पाणिनि would not have
specifically mentioned अन्यतर as a सर्वनाम as he has done in the
सर्वादि list, after having declared that इतर and इतम affixes pro-
duce सर्वनाम words अन्यतम does not appear in the सर्वादि list, it
is not therefore a सर्वनाम । See note on अन्यतरा, Act III

४. (a) बहमानसूचकम्—मन + घञ् भावे = मान esteem बह मान
great esteem त सूचयतीति or तस्य सूचकम् । (b) महादेवी &c—महतो
देवी महादेवी the great queen । e chief queen, देवी has a
technical sense It means the queen, that joins the king at
coronation (अभिषेक) । "देवी कृताभिषेकायामितरासु च भद्रिणी" इत्यत्र ।
Thus शकुन्तला was not even entitled to be called a देवी । If then

she came to be called महादेवी it would only indicate her husband's great esteem (बहुमान) ।*

द्वितीया—वच्छे, वीरपुत्रमविणी होहि [वत्से वीरप्रसविनी भव] ।

SECOND--Child, may you give birth to a hero.

तृतीया—वच्छे भर्तुणी बहुमदा होहि [वत्से भर्तुर्वहुमता भव] । (आग्निषो दत्त्वा गौतमीवज्जर्जं निष्क्रान्ता) ।

THIRD--Child, may you be greatly esteemed by your husband (Except all except Gautami offer bestwing blessings)

मखौ (उपसृत्य)—सहि, सुहृमज्जण दे होदु [मखि, सुहृमज्जनं ते भवतु] ।

FRIENDS --(Approaching) - Friend, may this be a happy bath to you

शकुन्तला—साभट म सहीण । इतो गिसीदह [स्वागत मे सखीभ्याम् । इतो निपीदतम्] ।

SAKUNTALA—Welcome to my friends Sit down here

उभे (मङ्गलपात्राख्याटाय उपविश्या)—हला मज्जा होहि जाव मङ्गलसमालम्भण विरएव [हला मज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयाव] ।

BOTH (Taking up the pots of auspicious things 'and sitting down)—Get ready, dear, we will perform your auspicious decorations

द्वितीयादिति । वीरमवय्य प्रभूते इति 'वीरप्रसविनी' वीरम् 'भव' । (एव ते गर्भा वीर जनयन्) ।

वतीयेति । 'भर्तु' पत्न्या 'वभ्रमता' प्रिया 'भर्तु' । नैय प्रथमाया आश्रित्य पुन-
रुक्ति । या हि अर्चिता सेव प्रिया इति न लि नियम । "अर्चिता तस्य कोमल्या
प्रिया वैश्वश्वशजा" इत्यादिषु भेददर्शनात् ।

आश्रित्य इति । गौतमी वज्रं धित्वा (अतरोऽप्यायामपि द्वितीयेऽप्यदाशुक्)
'निष्कान्तः' ।

सखीति । सुखयतीति 'सुख' सुखकरम् [पचाद्यच्] 'मञ्जनम्' अथगाह 'ने
भवतु' । आपकत्वं शङ्कमानयो मख्योरियमित्ताजसा ।

शकुन्तलेति । 'स्वागत' शुभाशयन 'से सखीभ्यां' भवतु । 'इत' एव मत्समीपे
'नियीदतम्' उपविशतम् ।

उभे इति 'मङ्गलानां मङ्गलद्वयाद्या 'यावाद्ये' भाजनानि 'आदाश' गृह्येत्वा
'उपविश्य' आहृतु । 'मञ्जा' उदयुक्ता 'सख' । 'शश्वत्' [अथधारणे] 'मङ्गलय' ।
'सुमालम्बनम्' अलङ्करणे 'विरचयाम' ।

NOTES

- 1 वीरप्रमखिनो—वीर + प्र + सू + इत् कर्त्तरि ताच्छील्ये साधुकारिणि वा ।
- 2 (a) भर्तु—'ऋष्य च वत्माने' इति अतुक्ते कर्त्तरि षष्ठी । (b) बहु-
मताः—मन + ऋ कर्मणि अत्रियाम = मता desired इच्छिता । बहु मता वभ्रमता
greatly desired i.e. loved "नतिरिच्छा"—Vṛttikāra The first
तापसी wishes her honour (वभ्रमान) from her husband this one
desires that she may enjoy his love Thus it is not a repeti-
tion of the other
- 3 गौतमीवज्रं—गौतमी + वज्र + अतुल । By the rule "द्वितीयायाश्च"
we may have अतुल् with a द्वितीयान् उपपद if the compound
implies haste (परीक्षा) । Here no haste is implied, yet we
have अतुल् । In another place the poet writes "अन्वित पतिवत्सल्याद्
गृहवज्रं मद्योऽथवा" । Haradatta thinks परीक्षा (haste) may be absent
in some cases (प्राधिकम्) । "द्वितीयायाश्च इति अतुल् । तत्र हि प्ररोऽप्याया-
मिति प्राधिकम्", Panini himself compounds एकवज्रम् without परीक्षा
in "बहुदास पदमेकवज्रम्" ।

4. (a) सखीभ्याम्—स्वागत like गन्, दुष्, दुष्, दीव &c is a पूजो-
पचार । Compare "आमल स्वागत दासमर्ष्यमाश्रमनीयकम् । मधुपर्काश्रमदान-

वसनाभरणानि च । शब्दपुष्पे सुदृढापी ईकेच कन्दन तथा । प्रयोनोद्वेष्य यामुप
 चारान्त्तौ डम् ॥” मद्रिभाग—It is usual to have चतुर्थी when स्वगत is
 an उपचार । Thus “यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवा स्वामीहमिच्छते । तस्मै नै परमेशाय
 अर्पित व्यजहार ।” Some read मद्यगौ —शब्दे षष्ठी as in “स्वागत राजर्दारि-
 काया”—Bhasa, “स्वागत तपोधनाया”—uttara (b) निषीदतम्—मद्
 becomes षट् by the rule “मदिरप्रने” । Hence निषीदतम्, विषीदतम्
 &c but witness प्रतिमूढतम् ।

5 मत्वा ~ सन्नते इति मन्त्र + अच् क्त रि स्त्रियाम् ।

शकुन्तला—इदं वि बहुमन्तव्यं दूषणं दासिं मे मखीमण्डन
 भविष्यति [इदमपि बहुमन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे मखीमण्डनं
 भविष्यति] । (वाच्यं विस्मयति) ।

SAKUNTALA—This too has to be highly esteemed
 Decoration by my friends will now be rare for me (Sheds
 tears)

उभे—महि उदृष्टे ण दे मङ्गलकाले रोदुदु [मद्रि उचित
 न ते मङ्गलकाले रोदितुम्] । (अयूणि प्रमृज्य नाट्येन
 प्रसाधयतः) ।

BOTH—Friend, it is not proper for you to weep at an
 auspicious moment (Wiping away her tears, they act
 decorating)

प्रियवदा—आहरणोदृष्टं रूपं अस्ममसुलहेहिं पमाहणेहिं
 विपुधारेषटि [आभरणोचित रूपम् आयमसुलभैः प्रसाधनै-
 विप्रकार्यते] ।

PRIYAMVADA—The beauty that deserves jewellery is
 insulted by decorations, available in a hermitage

शकुन्तलि । ‘इदमपि’ मखीभ्याम अलङ्करणमपि मे ‘बहुमन्तव्यम्’ आदत्तव्यम् ।
 क्त इत्याह—‘इदानीं’ दूरस्थाया मद्य ‘मखीभ्या मण्डन प्रसाधनं’ मे मम सुख्ये
 [शब्दे षष्ठी । “न लोकेति—“अत्पृष्टा निषिधतः] ‘दुर्लभं भविष्यति’ । ‘वाच्यं
 विस्मयति’ भुञ्जति, रोदति इत्यथ । दुर्लभनिषेधेन भाविनी नष्टते व्यसनस्य दुःखकम् ।

उभे इति । 'मङ्गलम काले चरे, प्रसाधनचरे इत्यत्र 'ते रीदन्ते' न उचितम्' इति कर्मणि । 'अभिनयकर्मणाः प्रसाधयत प्रसाधनम् चण्डरूपेण नटयत इत्यर्थः ।

प्रिय वदति । 'आभरणानां रत्नादलङ्काराणाम् 'उचित' दीर्घ 'एव' कान्ति । 'आयमे सुलभे' मुखप्राप्ये 'प्रसाधने' मञ्जरीनवद्वयवादिभिरलङ्कारैः 'विप्रकाशने' प्रकृत्यते । एभिर्नो मन्त्रान् धर्षणा एव ।

NOTES

1. दुर्लभम्—ट् धिन लभान्ते इति दुर् + लभ् + लुक् कर्मणि । लभ् does not become लम् owing to the prohibition "न सुटभ्यां कैरलाभ्याम्"—लभ will not have लुम् in खल् and घञ् unless some other उपसर्ग is coupled with सु or ङ् । Thus दुर्लभ, सुलभम् सुदुर्लभम् &c.—but दुरालम् सुदुरालम् &c. दुरालम् is a कृत् शब्द and therefore सप्तमी ।

2. रीदितुम्—रुट् + तुञ्जुन् भावे by the maxim "चन्दश्चो भावे" The sense is रीदयाम् । Hence the construction is clear—मङ्गलकाले रीदितुम् रीदयाम् ते तत्र मन्त्रस्यो उचितं दुष्कं न । उचितम् qualifies रीदितुम् । ते goes with उचितम् and not with रीदितुम्, for then we shall have तदा instead of ते owing to the prohibition "न लोकाच्च निष्ठासुल्लङ्घनाम्" because रीदितुम् is an चञ्ज्य ।

3. (a) प्रसाधनम्—प्रसाधने एभि इति प्र + साध् + षिच् + लृट् करणे = प्रसाधनानि decorations. Refers to the मङ्गलमङ्गलकालेनानि spoken of above. (b) विप्रकाशने—वि + प्र + क् + षिच् + लृट् ते कर्मणि । The षिच् is स्वाद्ये because विप्रक without षिच् means 'to insult' Thus "विप्रकृतापि रोषकृतया सा क प्रतीय गन्—Infra, 'विप्रकृतं पदम् फलं कृतम्"—Infra, 'विप्रकृता तारकेष दिशोक्तम्"—Kumara, &c Or thus—वि + प्र + क् + षिच् भावे = विप्रकार insult, or perversion चन्दकामम् । विप्रकारेण दूषयति इति विप्रकार + षिच् + लृट्ति = विप्रकारयति mars by alteration. This sort of षिच् is seen in cases like चमिना इति चमयति, दावेण लुपति दावयति &c, and is allowed by the मङ्गलम् "कट्टकरवान् धावये"—The instrument (करण) of the agent (कर्ता) takes षिच् and then becomes a धातु । Now in the कर्मण्य we have प्रसाधनान् च यं विप्रकारयन् the decorations mar the beauty by alteration. In कर्मणि it becomes प्रसाधने. यं विप्रकाशने ।

(प्रविश्य उपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् ।
अलङ्कृत्यतामत्रभवती । (सर्वां विलोक्य विस्मिताः) ।

TWO HERMIT LADS (Entering with present in hand) —
Here is jewellery, let her honoured self be decorated (All
are amazed on seeing these)

गौतमी—वच्छं गारु कुटो एट [वक्ष नारद. कुत एतत्] ।

GAUTAMI - Child Narada, whence is this ?

प्रथम — तातकाश्रयप्रभावात्

FIRST—Through Father Kasyapa's majesty

गौतमी—किं माणमी सिद्धि [किं मानमी सिद्धि] ।

GAUTAMI—What ! A mental creation ?

प्रविशति । उपेयत परिभरिहापाशानानि उपहारद्वयादि [करणे लुट्, 'इत्']
ययौ सौ [शङ्कादानामाकृतिगणत्वात् सप्तम्या परनिपात] । 'सवा' आभरणानि
'विलोक्य विस्मिताः' । महाहत्वात् अतर्कितोपस्थिता च विस्मय ।

गौतमीति । 'कत' कतो लक्ष्म 'एतत्' ।

प्रथमेति । 'तातकाश्रयप्रभाव' प्रकृत्यत भावात् 'एतत्' प्राप्तम् । तातस्य महात्म्यात् ।
गौतमाति । 'किं' मनस इय 'मानमी सिद्धि' क्वति ? किमेतत् तपप्रभावात्
मनसा कत तवभावात् ?

NOTES

I तातकाश्रयप्रभावात्—सु + अच् भावे भाव । प्रकृतौ माच प्रभाव
majesty प्रादितत्—। प्र + भृ does not take अच् because of the
prohibition अनुपसर्ग in the rule—अिष्ठाभुवोऽनुपसर्ग । इतो प्रभी ।

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः
शकुन्तलादितो व नस्पतिभ्य कुमुमान्द्राहरतेति । तत् इदानोम्—

क्षीमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृत
निष्ठूरतथरणीपरागमुभगी लाक्षारसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागीत्यितैर्,
दत्तान्याभरणानि न किमलयोद्भेदप्रतिवन्दिभिः ॥ ७ ॥

SECOND—Certainly not Listen By his reverence we were thus commanded—"Collect flowers from the trees for Sakuntala" Now, then, unto us by a certain tree was exhibited an auspicious silk-garment white like the moon by a certain other one was poured liquid lac nice for dyeing the feet with, from others were delivered ornaments by the palms of wood-nymphs protruded up to the wrist and vying with the show of fresh twigs

द्वितीय इति । 'न खलु' नैव नानमो सिद्धि । 'शुद्धता' तत्त्वत आकर्षणताम् 'शकुन्तला' एव 'द्वि' कारण 'शकुन्तलाद्वि' तथात् ['द्वी' पक्षमी] तस्य वा ['द्वी' पक्षी] 'कुसुमानि वनस्पतय' इत्येवा ["वनस्पतयो दुःखादो" इति मेदिनी । पार- खरादि] 'आहरत' आनयत दृश्य 'द्वि' व्यमाह्वना तत्त्वतः काव्येन ।

शौममिति । अन्य — तत इदानीं न केनचित्तरुवा इन्दुशङ्ख, भाङ्गव्य शौममाविकृतम् । केनचित्तरुवा इन्दुशङ्खसुभयो लक्षणयो निष्कृत । अन्येभ्यो अपर्व- भागीत्यितै किमलयोद्भेदप्रतिवन्दिभि वनदेवताकरतलै आभरणानि दत्तानि ।

आख्या—तत मन्थितेषु अस्मान् इदानीम् अस्मान् न अस्मान् । "कर्मणा यमभिप्रेति स समददानम्" इति चतुर्थी] 'केन' अत तरुवा इन्दु 'अन्व' इव 'पाशु' धरतम् अतएव 'म. इत्य' मङ्गलप्रकर्मस्येव 'शौम' दृक्लक्षणम् 'आविकृत' प्रका- शितम् । केनचित्तरुवा 'चरुद्यो उपराने' रञ्जनकर्मणि 'सुभग' उदार साधु- इत्यर्थे 'लाघारस' अलक्षक 'निहान' उद्गीर्ण । 'अन्येभ्यो' लक्षणा 'पर्व' च 'अन्येः भाग' प्रदंश, मन्थितस्य इत्यर्थे । तथात् 'वा' तत्त्वत नम 'उचिते' अतएव 'किमल- यानां' नवपङ्कजानाम् 'उद्भेदा' विकासो 'उद्भेदनि' किमलशानि इत्यर्थेः तेषां 'द्वि- वन्दिभि' तत्त्वत इत्येव वनदेवतायां करतले. आशोदितै कर्म करणै. 'आभरणानि' रवादीनि भूषणानि 'दत्तानि' । 'तत' काव्यप्रमाणात् वनस्पतय कुव वा 'द्वि' कापि वा वनदेवता प्रतिनिधीकृत्य, न स रङ्गयामासु । ["चरुद्योपरादसुभयो" (त., वि- न्याः) "चरुद्योपरादसुभयो" (रा., म.)] 'न किमलय—' (त., व्याः) —"तत्- किम—" (रा., वि., म.)] "किमलयोद्भेदप्रतिवन्दिभि" (रा., वि., म.) — "किमलयोद्भेदप्रतिवन्दिभि" (त., व्याः)] ।

NOTES

1 [a] शकुन्ताहते — Here the rule 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' does not apply. For this does not regulate the षष्ठी in हेतुशब्द but that in the word of which the हेतुत्व is implied (द्योत्य). Hence it would be cited only if the word शकुन्ता had appeared with the षष्ठीविभक्ति attached to it. Beside, the विभक्ति to explain here is that in the Pratipadika शकुन्ताहत् । This प्रतिपदिक arises out of the वक्त्र—शकुन्ताया एव हते or शकुन्ताया इत् । But this directly states the हेतुत्व of शकुन्ता and does not leave it to be inferred (द्योतित) : This is another reason why the rule does not apply. Hence explain शकुन्ताहते as हते पञ्चमी or ऋषेयष्टी । See also our notes under निवामर्चते in Raghu XIV, or विश्रामहते in Meghaduta st 24. Similarly parse नीकहते of Act V &c (b) वनस्पतिम् — वनस्पति often means trees that do not show flowers. It also means any tree (See Tika) अवादाने पञ्चमी । There is अपाठ when the flowers are plucked and वनस्पति is घृत् । And the rule is "अ वनपाथ अवादानम्" ।

2 (a) लोमम्—चूना is a sort of fibre "लोमं ग्राह वा ब्राह्मण्यम्" quoted by Yachaspati, makes a difference between चुना and गण (flax) चुनाया विकारः । (b) इन्दुपाण्ड — इन्दुमानकर्मधा— । white as the moon. See Tika (c) मङ्गल्यम्—Auspicious. Ordinarily this is derived as मङ्गलाय हितम् । This refers to the sutra 'तस्य हितम्' । But this sutra directs the affix इ giving मङ्गलीय and not मङ्गल्य । Again मङ्गले साधु gives मङ्गल्यम् which is the word in common use of "अमङ्गल्यं शीलं एव भवतु नानैवमखिलम्" "मर्षमे इह मङ्गल्यम्" &c. The following derivations may be suggested— [1] मङ्गलम् blessing, anything promoting a blessing । e. auspicious मङ्गलमेव इति मङ्गल + ल्यच् सार्थं = मङ्गल्यम् like चतुर्वर्णमेव चातुर्वर्ण्यम्, त्रिलोकी एव त्रिलोक्यम् &c चतुर्वर्णादि, [2] Or मङ्गलमेव मङ्गलम् blessing, प्रसादि । तत्र साधु इतिमात्पत्य + यत् = मङ्गल्यम् auspicious [3] Or again मङ्गले साधु इति मङ्गल

+ यत् = मङ्गल्यम् auspicious तदेव इति अप् सार्धे प्रधादि । [b] निहृत — नि + हृत् + क्त कर्मणि । Literally it means "spot" which is vulgar [यामा] । Here secondarily [गोषडति] 'poured' which avoids याम्यता । "निहृतोद्गोषं यान्ति गौषडतिव्यापाश्रयम् । अतिमुन्दरमन्त्रं दायकृषी विगाहने ॥"—Dandin. [e] अन्विभा—अपादाने पञ्चमी । The context is अन्विभा उच्यते which implies अपाय । Hence "प्रथमपादे"—"इत्यपादानतः । [f] वनदेवता &c.—Raghava takes this as करणे तृतीया the कर्तृ ता resting with the वनस्यते । The trees having no hands of their own do the work with the hand of the nymphs residing in them ~ [g] अपाव &c—पर्वन् is a joint Here wrist पर्वन्तो भाग प्रदेश पर्वभाग । तत्पर्वन्तम् अपावभागम् up to the wrist अन्वि— । अपावभागम् उच्यते । सहसुपेति समास । तै । [h] किसलय &c—By निपातन in the rule "इन् रङ्गमन्थादा = "इन् is got from हि repeated. Thus दि हि = इन्म् in the neuter "दिव्यस्य दिवंचन पूर्वपदस्य अन्थाव अन्व चोत्तरपदस्य निपात्यते"—Prattihara "इन् कलहसुसयो" इत्यनर । Here the sense is कलह । प्रतिज्ञत इन् प्रतिइन्म् rivalry तदन्वेषम इति प्रतइन् + इतिमन्वये = प्रतिइन्वोनि rivals. किसलयोद्भेदा = उद्भिदानि किसलयानि by the maxim "भाषानयने द्रव्यानयन भविष्यति" । किसलयोद्भेदानां प्रतिइन्वोनि rivals of the fresh leaves, i.e. the hands thus put out resembled the bunches of fresh leaves that were in the trees. The well shaped and delicately tinged [तावतल]palms resembled clusters of new leaves *

3 Reading—[a] It is difficult to see why Raghava reads चरणीपभोगमुलम् unless it is for the alliteration of लकार in मुलभो लाघा । But the reading adopted by us has रकार and लकार both repeated. [b] "तत्किसलय" &c is the Devnagari reading and is adopted by Raghava, Vidyasagara and Monier-Williams. But तत् seems redundant The sense is clear without तत् । On the other hand न of the Bengali Recension implies that all this was a special favour unto us—अकामम् चावियुक्तम् अकामा निहृतं अकामा दत्तानि—because done on seeing us They do not

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

do this for any body and every body Hence प्रियंवदा takes this as an अभुषणपति (favour) indicating luck (See below) (c)
किमन्यच्छायापरिर्माडं मि 13 पा०५७

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य)—हला इमा ए अम्भुषण-
पीए सूइदा दे भर्तृणो गेहे अणुहोदव्वा राअलच्छि [हला
अनया अभुषणपत्या सूचिता ते भर्तुर्गेहे अनुभवितव्या राज-
नक्ष्मी.] । (शकुन्तला व्रीडा रूपयति) ।

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala)—By this condescension is indicated the royal fortune which is to be enjoyed by you in the house of your husband (Sakuntala acts bashfulness)

प्रथमः—गौतम, एह्येहि अभिपेकोत्तीर्णाय काश्यापाय
वनस्पतिसेवां निवेदयाव ।

FIRST LAD—Come, come, Gautama, we report this service of the trees to Kasyapa who has come up from his plunge into the water

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्तौ) ।

SECOND—Just so (Exeunt)

सख्यौ—अए अणुवहुत्तभूषणो अअं जणो । चित्तकम्मपरि-
अएण अङ्गेषु दे आहरणविणिओअं कुरेम्मह [अये अनुपभुक्त-
भूषणोऽयं जनः । चित्तकर्मपरिचयेन अङ्गेषु ते आभरणविनि-
योगं कुर्व.] ।

FRIENDS—Well, we have never worn jewellery We place the ornaments on your limbs by our knowledge of painting

इति । 'अनया अभुषणपत्या' अनुवचने, वनस्पतिज्ञानेन इत्यर्थं 'भर्तुर्गेहे' ['ते'
इति "कल्याणां कर्त्तार वा" इति पांचमी षष्ठी] 'अनुभवितव्या' भोक्तव्या 'राजनक्ष्मी'

राजश्री 'सुचिता' आपिता । ["राजलक्ष्मी" (त-, वि-, न्या-)—राजलक्ष्मीरिति (रा-, म-)] ॥

शकुन्तलेति । 'ब्रौडां लज्जा 'दपयति' अभिनयति ।

प्रथम इति । 'एहि' आगच्छ 'अभिषेकात्' अदगाहनखानात् 'उत्तीर्णाय' तीर-
प्राप्ताय 'काश्याय' ["कन'या यमभिप्रोत—" इति सम्प्रदाने चतुर्थी] 'वनस्पतीना
सेवा दृक्लादिदानेन परिचर्या 'निवेदयाव' ।

अथ इति । 'अथे' इति सन्भ्रमे । 'अथ जन' अद्यादिधी जन 'अनुपमुक्तानि'
असंबितानि 'सूषणानि' येन तादृश । कुत कि परिधेय न जानीवहे । 'चित्रकर्म' च
'चित्र' लोखनस्य 'परिचयेन' अभासेन [करणे वतीया] 'त' अङ्गीकु आभरणानां विनि
योग कुर्व । चित्राणि दृष्टानि लिखितानि च । तेन ज्ञानेन त्वां सूषयाव ।

NOTES

1. (a) अमुपपत्त्यः—अमुपपत्ति is अनुपपत् favour "अमुपपत्तिरनुपपत्"
इत्यमरः । अनुक्तो कर्त्तरि श्या of सूचिता ।

2 अभिषेकोत्तीर्णाय—उट् + नृ + क्त कर्त्तरि = उत्तीर्णं got up अभिषेकात्
अभिषेक समास्य उत्तीर्णं । सहस्रुपेति समास—the पञ्चमी in अभिषेकात्
being ल्यबन्तोपे कर्मणि ।

3 (a) अथे—The jewellery came unexpectedly Never
having worn them and not having thought how to wear them,
they found themselves in a fix Hence the सन्भ्रम । 'अथ क्राधे
विषाद् च सन्भ्रमे अरथेषुपि" इति विश्व । (b) चित्रकर्मपरिचय न—परि + चि +
चच् भ.वे परचय skill acquired by practice, अभासः । For this
sense compare 'परिचय' चन्दनत्पानपातने करोति"—Raghu चित्रस्य
कर्म अनुष्ठान चित्रकर्म the act of painting तस्मिन् तस्य वा परचय skill
in the act of painting तेन । करणे वतीया ।

शकुन्तला—जाणे वो षोडशं [जाने वां नैपुण्यम्] । (उभे
नाटेयनालङ्कृतः) ।

SAKUNTALA—I know your cleverness (Both act
dressing her)

(तत प्रविशति सानोत्तीर्णं काश्याय) । काश्यायः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं मसृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठः स्तम्भितवाप्यहत्तिकल्पयिस्ताजडं दशेनम् ।

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्त्री हाटरण्यौकसः

पोद्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवेः ॥८॥

(परिक्रामति) ।

(Then enters Kasyapa having come up from his plunge)

KASYAPA - Because Sakuntala will go to-day my heart is smitten with anguish, my throat is troubled with the checked flow of tears, and my senses are paralysed with anxiety. Such through affection is the helplessness of me, living in the forest, how, alas! are the house holders afflicted by the grief of first parting with their daughters? (Goes round the stage)

शकुन्तलेति । 'वा' युवया 'नेपुष्य' निपुणता चित्रलेखनपटुतामित्यर्थ [ध्वञ् भावे] 'जाने' । यदा—'नेपुष्य निपुणता चतुरता । यैर्न अप्रातमपि ज्ञानगाचर कृत्वा प्रमाथयसि । 'नाख्येन' अभिनयेण 'अलङ्कृत' अलङ्करण नाटयत इत्यर्थ ।

'खानान् चपीथं' तोर प्राप्त कृतस्नान इत्यर्थ ।

याम्यतोति । अन्वय — अद्य शकुन्तला यास्यति इति हृदयम् उत्कण्ठया सम्पृष्ट, कण्ठ सम्मितशब्दशक्तिकल्प, दर्शन चिन्तात्रडम् । अरण्यौकसो मम तावत् स्त्री हादीदृश वैक्लव्यम्, अहो गृहिण नवे तनयाविश्लेषदुःखे कथं नु पोद्यन्ते । व्याख्या—'अद्य शकुन्तला' पतिगृह 'यास्यति इति' हेतोर्मम 'हृदय' वेत 'उत्कण्ठया' आविश्येन 'सम्पृष्ट' सम्पगाशानम् । भाविना अपि न तु मुनेन भवता वा, विरहैष कातर' मे मन । 'कण्ठ स्त'भता' उद्येय वारिता या 'वाप्यशक्ति' अद्युप्रसर, तथा 'कल्प' विकृत । नाह गदिमि किन्तु स्वरमङ्गी मे जात । इत्यने आयेन अनेन 'दर्शन' तपदिन्द्रिये [करणे श्रुट् । दृशिरव ज्ञानमात्रे न तु केवल वाचुथे] 'चिन्तया' शकुन्तलागमना-मुप्यानेन 'जड' विड्वलम् । दर्शनप्रवशादिक भवति किन्तु विषयग्रहण नान्ति । 'अरण्यम् शोक' आश्रयो यस्य तथाविधस्य ["शोक सग्ननि आश्रये" इति विश्व] वनवासिनो निर्भसस्य 'मम तावत्' ममेव [तावद् अवधारणे] 'स्त्री हातु ममतया 'इदृश वैक्लव्यम्' इदृशो विकलता, 'अहो' हा अहो इति करुणायम् । "अहो चिगर्थ' शोके च करुणार्थविषादयो " इति मेदिनी 'गृहिण' ममत्ववन्ता गृहस्था "नवे" नूतने.

प्रदमादुभूते 'तनयाभि' यो 'विभ्रंष' विद्योत्तन तज्जाते दुःखैः कथं कीदृशं 'दु-
पीयन्ते' दुःखस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात् बहुत्वम् । निर्ममस्य मन्नापि यत् समप्रमाय
मध्ये वराका विद्ययिदस्तेन निर्जोषा एव भवति—इत्यभिप्रायः । ["कथः - ककुषु"
(रा., वि., म.)—“दलवाच्यमरीचि गदितम्” (ल., न्या.) । “इंद्रमहा”
(वि.) “इंद्रमिदम्” (रा.)—“इंद्रमपि” (त- न्या. म.) । कथं 'नु'
(वि. म.)—“कथं न” (रा., त., न्या.) ।

NOTES

1 नैपुण्यम्—निपुण्य is पठ skillful तत्प्रभाव इति निपुण्य + षच् = नैपुण्यम्
skill The word निपुण्य is ब्राह्मणादि and also दुषादि । Hence निपुण्य
भाव gives नैपुण्यम् (ब्राह्मणादित्वात् षच्) as well as नैपुण्यम् (दुषादित्वाद्) ।

2 शानोत्सोर्षं—see अभिज्ञेकोत्सोषाय—Ante

3 यावति—Note the future The departure neither has
happened nor is happening But the thought that it will hap-
pen, affects me This shows the unbearableness of the separa-
tion (b) इति—Indicates हेतुः । (c) सस्पृष्टम्—मम is intensive
सस्यक् स्पृष्टम् । (d) सञ्चितं & c—सञ्च + चिच + क्त कर्मणि सञ्चिता checked
वाच्यमा इति the flow of tears, सञ्चिता वाच्यवृत्तिः । कर्मधा । तथा
कलुष । (e) अतो—वाच्येण अत्ययः । His emotion surprises him
He thought he was above such feelings. Also see Tikā (i) नु
—प्रश्ने here He fails to estimate the grief of house-holders and
wants to know how much it affects them Of course thereby
he implies that the shock to them is tremendous

Reading—(a) It seems natural to mention ककुषु after इदम् ।
So the Devanagari reading is preferable (b) As explained
above—षच् and नु are necessary to bring out the sense

सखी—हला मउन्दले, भवमिदमण्डणामि । परिहेहि
संपदं कपोमञ्जुषलं [हला शकुन्तले, भवमितमण्डनासि । परि-
हेहि साम्प्रतं क्षीमयुगलम्] । (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते) ।

FRIENDS—Dear Sakuntala, you have your decoration

finished Now put on this pair of silk robes (Sakuntala rises and puts them on).

गौतमी—जादे एमो दे आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषुणा परि-
भ्रजन्तो विश्रं गुण उवद्विदो । आ तारं दाव पडिबज्ज [जाते,
एयं ते आनन्दपरिवाहिना चक्षुषा परिव्रजमान इव गुण उप-
स्थित । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व] ।

GAUTAMI—My child, here, your father has arrived embracing you as it were with eyes that are pouring joy. Observe the custom

शकुन्तला (सत्रीडम्)—ताद वन्दामि [तात वन्दे] ।

SAKUNTALA [with an ashamed air]—Father, I salute thee

इति । 'अवसित' समास 'मण्डनम्' अन्तरण घन्ता तथाविधा 'पणि' । 'सान्प्रतम्' अधुना ["सान्प्रत तूचिनेऽधुना" इति हैम] 'चीमयुगलं परिधिहि' ।

जाने इति । 'आनन्द' इव 'परितो वाहति' प्रेरयति यत् तथाविधेन 'चक्षुषा परिव्रजमान' त्वानालिङ्गित, अन्तरण पश्यन्नित्यथ 'गुण' तातन् 'उपस्थित,' समीपे स्थित । 'आचार' वन्दनस्य 'प्रतिपद्यस्व' 'तावत्' । [प्रतिपूर्वात् पठते लोट्] ।

शकुन्तलिति । 'ब्रीडया' लक्षणा 'सह' । समीपे स्थितेऽपि ताते अनवधाना वन्दनमन्तरा आचार आरितः इति ब्रीडा ।

NOTES

1 (a) अवसितमण्डना—अव + सी + क्त कर्त्तरि = अवसितम् ended अव + सी १२ अकर्मक as is seen from the चिच्, in 'चित्तमुक्तमावसरमाययति प्रतिष्ठा"—Act V. Hence we get कर्त्तरि क्त by the rule "गत्वयो-कर्मक" ११ Now see Tikā (b) चीमयुगलम्—युगमन्नाम्निन् इति युग + लच्, नन्दे = युगलम् । Or युग + कलच्, औषादिक कर्त्तरि = युगलम्, or again युग लाति इति युग + ला + क्त कर्त्तरि । चीमदो युगलम् ३ परि + धा + लोट् हि = परिधिहि ।

2 (a) जाने—See under "जाने अपि लघुप्रनापानि" &c Act III [b] आनन्द &c —आ + नन्द + धप्रभावे = आनन्द joy त साऽपरिवाहति इति आनन्द + परि + वाहि + विनि साधुकारिणि कर्त्तरि = आनन्दपरिवाहिन् । तेन ।

(c) चक्षुषा—जातावेकवचनम् । करणे श्या । (d) आचारम्—आ + चर + घञ् कर्मणि आचार' custom तम् । The custom is to do obeisance to superiors Hence Gautami orders her to salute Kanva. (e) तावत्—is emphatic (अवधारणे) । Cp—“कुरुष्व तावत् करभीरु” &c. Rag XIII

३ सव्रीडम्—व्रीड + अ भावे = व्रीडा and व्रीड + घञ् भावे = व्रीड as in “व्रीडमावहति मे स सम्प्रति”—Raghu व्रीडया व्रीडेन वा सह यथा तथा ।

काश्यपः—

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तृवृद्धमता भव ।

सूतं त्वमपि सम्राजं सेव पुरुमवाप्तुहि ॥ ८ ॥

KASYAPA—My child, as Sarmistha was of Yayati, be thou the husband's favourite, as she got Puru, do thou too get an emperor as son

गौतमी—भगवन्, वरोक्षु एषो ए अशिसो [भगवन्, वरः खल्वं प न आशीः] ।

GAUTAMI—Mighty Sir, this is indeed a boon and not a mere benediction.

काश्यपः—वत्से इतः सदगोहृतानग्नीन् प्रदक्षिणो कुरुष्व ।
(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

KASYAPA—My child, this way, keeping to the right, do thou go round the fires in which oblation has just been offered (all go round)

ययातेरिति । अन्वय —हे वत्से, (त्व) शर्मिष्ठा ययातेरिव भर्तृ वृद्धमता भव । त्वमपि सा पुरुमिव सम्राजं सूतम् अवाप्तुहि । व्याख्या—हे 'वत्से शकुन्तले त्वं 'शर्मिष्ठा' असुरस्य हृष्यदशैष कन्या 'ययाते' महृष्यजनशस्य 'इव भर्तुं' पतुषु 'वृद्धमता' प्रिया 'भव' । 'त्वमपि सा' शर्मिष्ठा 'पुरु' चन्द्रवदस्य कर्तारम् 'इव सम्राजं' चतुर्वर्तिनं 'सूतं' पुत्रम् 'अवाप्तुहि' लभस्व । पत्या पुत्रेण च सुखितो भव इति भावः ।

भगवन्प्रति । भवात्कृष्णं प्रविभिरुक्तं देवोक्तमिव अवश्यं फलति । तत् 'एष वरः

सन्' ["द्विवाहृते वर " इत्यमर] । अस्वामिहस्त नु 'आशी' द्वितीयधर्मात्सम् ["आशीर्द्वितीयधर्मा" इति श्लेष] फलति वा न वा । इयन्तु भवदुःखि 'न आशी ।

वतसे इति । 'इत' अस्या दिशि 'सद्य' समाने अहनि चकिप्रै व चये ["सद्य-पहन्—" इति समानस्य समासो दायप्रत्यये निपात्यते] 'इतान्' तपितान् 'अग्नीन्' वेताग्नीन् 'अप्रदक्षिणान्' प्रदक्षिणान् सम्पन्नानान् 'कुक्ष्व' (प्रादिसमानसतयि । यदा—अव्ययीभावस्तद्वद्वादि । ततश्चि) । ["सद्योइतानग्नीन्" (त-, वि-, न्या-) —, "सगोइतानग्नीन्" (रा म)] ।

सर्वे इति । परिक्रामन्ति' रश्मिचक्रपरिक्रमणेन अथप्रियमनसमभिनयन्ति ।

NOTES

1 ययाने &c —Yayati was one of the founders of the Lunar race He had two wives, दैव्यानी the daughter of यकाचाक्ष, the preceptor of the Danavas, and शर्मिष्ठा the daughter of इक्ष्वाकु the Danava-king The latter was the favourite Hence यक cursed him पुर his youngest son by शर्मिष्ठा took upon himself the consequences of the curse (i.e. जरा) and relieved his father, and as a reward of his devotion he obtained universal sovereignty (साध्याज्य) : For details see Mahabharat Adiparvan

2 आशी —आशान्ति एतास इति आ + शास दृष्टाशान् + क्तिप् कर्मणि = आशिस् of which the nom sing is आशी । We may have here क्तिप् भावे also.

3 [a] अग्नीन्—Refers to the three fires of the सांशिक । (b) प्रदक्षिणोक्कुक्ष्व—प्रदक्षिण + चि्व + क् + ङीट्स्व क्व भिषाये क्रियाफले । No समास owing to the prohibition "उपपदसन्तङ्" । If प्रदक्षिण be derived as an अव्ययीभाव (see on प्रदक्षिण करोति—Ante) of the तिष्ठद्गु class, further compounding is barred by the च in the rule "तिष्ठद्गु-प्रभृतीनि च" । "किमप्यङ्कार ? एवकाराद्ये । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्चि । क मा भूत ? परम तिष्ठद्गु" —Bhashyam In this Kaiyyata remarks 'तिष्ठद्गु-प्रभृतीन्चि एव एकार्थीभावविषयानि भवन्ति नतु शब्दान्तरेण एकार्थीभाव प्रतिपद्यन्ते इत्यत्रे' । 'To defend further compounding which is now and then seen we observe that Bhoja takes the Bhashya in a

different sense According to him the Bhashyakara wants to say that तिष्ठद्गु &c cannot follow but may lead in a compound Thus परन्तिष्ठद्गु is incorrect but तिष्ठद्गु प्रथ is allowable. Hence samasa with च्च् leading is justifiable We may also say in defence of such समास that the leading word is not प्रदक्षिण but प्रदक्षिणी which is quite different, and is not of the तिष्ठद्गु class. A word of any गण ceases to belong to the गण when altered by the addition of some affix Thus मनस् is प्रज्ञादि but मनस्विन् is not प्रज्ञादि । Hence, even accepting Kanyvata's interpretation, we see no bar to having प्रदक्षिणीहृद्य &c But प्रदक्षिणीहृद्य being तिष्ठन् is not a compound Also cp —“पतिङ्गलशय समासः” ।

काशपः—वत्से—

अमो वेदिं परितः क्लृप्तधियाः समिद्धन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।
अपन्नतो दुरितं हृद्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वड्यः पावयन्तु ॥१०॥

(शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति) ।

प्रतिष्ठस्व दानौम् । (सदृष्टिवेषम्) क्व ते शाङ्गंरवमिथाः ?

KASYAPA—My child, let vonder sacrificial fires, that are being fed with sacred fuel, that have their places allotted round the altar, that have kusa-grass strewn at the edge, purify thee, removing sin with the smell of the oblations. (Sakuntala goes round the fires) Now proceed (Looking round) Where are Sarnagarva and others ?

(प्रविशा) शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

DISCIPLE (Entering)—Here we are, your reverence.

काश्यप इति । [“वत्से” (त-, स्त-)—“सुहृद्दक्षायस्” (र-, वि-, म-)] ॥

अमो इति । अन्वयः—अमो समिद्धन्तः, वेदिं परितः क्लृप्तधियाः प्रान्तसंस्तीर्ण-

दर्भा वैतानां वड्यः हृद्यगन्धैः दुरितम् अपन्नन्तः, तां पावयन्तु । व्याख्या—‘अमो’ हृद्यमाणाः, ‘समिधो’ यज्ञकाष्ठानि सन्ति देवां तादृशां समिद्धभिरिथा इत्यर्थे ‘वेदिं’ यज्ञवेदिकां परितः तस्या समन्तान् [समन्तोऽनेन परिष्ठा योगे द्वितीया] ‘क्लृप्तानि’ विहितानि

'धिष्णानि' स्थानानि येषां तथाविधा ["धिष्णा स्थाने ष्टुहं" इत्यमर 'प्रान्तेषु'] पार्श्वेषु स्त्रीणां 'आस्तृता 'दभा' कुशा रेषा तथाविधा (एभिर्निर्वेषणैर्द्विजया इति इति लभते) 'वितानस्य' दक्षस्य इति 'वैताना' यज्ञिणा ("वितान कदके यज्ञे" इति हेम) 'वज्रय' अथय 'हव्यस्य' आहूते 'गन्ध' पुन पुन प्राप्ते गन्धे (असक्तदागतत्वान् बहुत्वम्) 'दुरित पापम' अपघ्नन् सन्त ता पापयन्तु' शोधयन्तु ।

शकुन्तलेति । 'प्रकृष्टत्व दक्षिणस्या' दिश, यदा—प्रकृष्टत्व दक्षिणस्य' मागस्य इति 'प्रदक्षिणम्' ("तिषदगुप्रभृतीनि च" इति अथर्वशौभिक) । तत् 'करोति' । यदा—दक्षिण प्रगत' य तथाविधम् (प्रादितम्—) 'करोति' । यावत् कागप श्लोक पठति तावत् शकुन्तला प्रदक्षिण करोति इति भाव । [मूलम् (त- न्या-)—, (रा, वि, म-) पठत न पठन्ति] ।

प्रतीति । 'इदानीं प्रतिसृष्टम्' पद्यात् प्रतिपत्तम् ("समवप्रविभ्य स्य" इत्यात्मने-पदम्) । 'हृष्टे' दर्शनस्य 'क्षिप' पातन तिन 'सह' । परितो विन्वीक्य इत्यर्थः ।

NOTES

1 (a) कृद्दक्षिणा — धिष्णा (= स्थान) is a rare word in later Sanskrit. The fires गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण have allotted places round the altar (b) समिदन्त — समिध सनि ष्य म् इति समिध् + सत्त्वं । ध् becomes द by the rule भला जगोऽन्ते" । (c) वेदि परित दर्भा" serve to show that fire is sacrificial (वैतान) । On the efficacy of हव्यगन्ध compare "पुनान पवनीषु तैर्धर्माहुतिगन्धिभि" "घृन्नाय ब्राला हविर्गन्धि रजोविभुक्त स्रश्चुन मे लघिसानमासा" &c — Rag

2 Reading — The words "अह्वन्दमागन्तानि" are out of place here. A stage direction should not be a mere explanation of what an actor says. Yet अह्वन्दमागन्तानि only explains the metre of the sloka following and आगन्तानि gives it sense. These by no means help the actor who is none the worse by their omission.

3 प्रदक्षिणम्—this act is defined—'प्रसाय' दक्षिण हस्त स्वय नक्षत्रिणा पुन । दर्धेदहृदिण पार्श्वे स्त्रमापि च दक्षिण । विधा च वैष्टवेत् सम्यक्-द्वितीया प्रदक्षिणम् ॥"—Sastrasara quoted by Vachaspati

4 Remark.—Prof. Monier-William, thinks Kalidasa tried here to imitate Vedic metres but failed Such slokas however abound in the Mahabharata. They seem to mark the period of transition and are no fruitless attempts at imitation *

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गं मादेश्य ।

KASYAPA—Show your sister the way.

शाङ्गरवः—इत इतो भवती (सर्वं परिक्रामन्ति) ।

SARNAGARVA—This way, you go this way [All go round].

काश्यपः—भो भोः सद्विहितास्तपोवनतरवः—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपौतेषु या

नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्रेहेन या पद्मवम् ।

आदेश व कुमुमप्रसूतिसमये यस्या भवतुप्रसव

सैद्यं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥११॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ १२ ॥

KASYAPA—Ho! Ho! trees of the hermitage that are near, she who does not attempt to drink water first in the day, you remaining unwatered, she who though fond of decorations, does not pluck your new leaves through affection for you, she to whom it is a festivity at the time of your first show of flowers, she, Sakuntala, is here going to her husband's house. Be it approved by you all [Making signs, as if he heard the note of a Kokila] Sakuntala has her departure approved by the trees, her companions during her stay in the forest For by these, the sweet note of the cuckoo is made into their response

* Adopted by Prof Gajendragadkar

भगिन्या इति । 'आदेश्य' दशम्य ('अनेकार्थान् दशमार्थं वर्णमानान् द्विभेः
विच्) ।

भो इति । 'भो' इति मन्वीधने । 'सन्निहिता' समीपस्था 'तपोवनतरव'
आयनद्रुमा युष्माभि सुर्वैरनुज्ञायताम् इत्युत्तरेण सम्बन्ध ।

पातुमिति । अन्वय — युष्मासु अपीतेषु या प्रथमं जलं पातु न व्यवस्यति, भवता
स्नेहेन या प्रियामण्णानापि पत्रव न आदत्ते व आये कुसुमप्रभृतिसमये यस्या उत्सवी
भवति, सा इयं शकुन्तला पतिगृहं याति । सुर्वैरनुज्ञायताम् । व्याख्या — पीता इति
स्वल्पया पीतजला इत्यर्थे प्रयुक्तम् । यद्वा — पीतं पानम् (नपु सके भावे क), तदस्तीश्याम्
इति पीता पीतजला (अच्मन्वर्थीय) । 'युष्मासु अपीतेषु' अपीतजलेषु अस्मिन्नेषु
इत्ययं, सन्सु (भावे सप्तमी) 'या' शकुन्तला 'प्रथमं' तद्धिने प्रथमं 'जलं पातु न वाव
स्यति' यतने । प्रतिदिनं यस्या प्रथमजलपानं पश्यसेवनात् परमेव भवति कदापि न
पूर्वम् । 'भवता' सम्बन्धि 'स्नेहेन' कथया (द्वितीया) 'ए' शकुन्तला 'प्रियामण्ण'
शृणुष्व यस्या तथाविधा 'अपि' अन्तराश्रमिषा अपि ('वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य
वैकल्पिक पूर्वनिपात) 'पत्रव' नवपत्र 'न आदत्ते न गृह्णाति (कर्तृभिर्प्राये चात्मने-
पदम्) 'व' युष्माकम् 'आये' प्रथमे 'कुसुमप्रभृत्या' पुष्पप्रसवस्य प्रसूनोद्भवस्य 'समये'
काले 'यस्या' शकुन्तलाया 'उत्सव' उत्सवतिशयी भवति । 'सा' भवद्दुरागिणी 'इयं
शकुन्तला पतिगृहं भव' भवनं याति युष्मान् विहाय प्रतिष्ठने । 'सर्वै' युष्माभि
'अनुज्ञायता' गमनमनुमन्यताम् । ["अपीतेषु" (रा-, वि-, म) — "अस्मिन्नेषु" (त-,
न्या) । "आये" (रा-वि-, म-) — "आदी" (त-, व्या-) ‡ "प्रभृति" (रा-, वि-, म-)
— "प्रवृत्ति" (त-, व्या)] ॥ कोकिलस्य रवं मूचयित्वा लक्षणेन विज्ञाप्य ।
आकरिहितास्या कोकिलरवश्रवणमभिनीय इत्यर्थं ॥

अनुमनिति । अन्वय — इयं शकुन्तला वनवासवशुभि तरुभि अनुगतगमना
यत एभि कल परमतरुतलम् आत्मन प्रतिवचनीकृतम् । व्याख्या — इयम् एषा
प्रस्थानीन्द्रुखी शकुन्तला वनवासस्य आश्रमावस्थानस्य वशुभि दिग्भजनं तरुभि'
एवं अनुमतम् अनुगतं गमनं प्रतिगृहयान्ना यस्या तथाविधा जाता । कथमेव
जायते इत्याह — यत् यस्मात् एभि तरुभि कलं मधुरं परमतरुस्य अन्यपुष्टस्य

कीकिलसा विरत' मञ्जु कृजितम् आत्मन' स्वसा (जादाविकवचनम्) प्रतिवचन' प्रगुणरम् । अतत तत् सम्पद्यमान कृतम्' [इति द्वि] । यथनभिनत स्यात् रूध्रवाशसा-
दीना कटुरटिनेन प्रगुणर स्यात् । कीकिलकलकृजितेन तु गमनमनुमन्यते । [यत "
(ल- न्या-)—यथा" (रा वि- म-)] आत्मन" (ल- न्या)—ईदृशम्"
(रा- वि- म)] ॥

NOTES

1. सद्भिदिता — He addresses those that are सद्भिदिता (near), because they alone can hear him. But his speech is intended for all.

2 (a) पपीनेषु—पान means to drink. Trees may be said to drink water when they are watered. पीत = watered. But पीत usually means that which is drunk as in पीत मधु, पीता पेया &c. Here after the Bhasyakara we say पीत = पीतजत्र that which has taken its fill of water (this is by लघ्वार—transference of epithets). Or—on the same authority, पा + क् भावे = पीत पानम् a draught. पीतमन् एषाम् इति पीत + अच् मत्वर्थे = पीता । Or If we are allowed to take पा here as अकर्मक [notwithstanding that जल is directly mentioned as कर्म] we may say पा + क् कर्त्तरि पीता those that have drunk water, but this is not sound. See our notes under विदित in Kirat I. [b] आदाने पा + दा + ष्ट ने कर्त्तृमि-
प्राये । "आङो दी" does not apply, because that rule is to meet cases where the result does not benefit the agent. "अङ्गर्त्तृमि-
प्रायार्थो, यमारथ" Vrttikara. Here आत्ममण्डनाभिप्रायम् आदानम् । वि +
अष + षी + लटति = व्यदष्टति ।

3 Remark The figure is समामोक्ति [See under वातेरित &c. Act I] The watering of the trees is likened to offering water by a sister to her brothers to drink. First show of flowers is indirectly compared to safe first delivery of a sister.

4 [a] अनुमतगमना अनु मन + क् कर्त्तरि अनुमतम् approved. Note that the क् here is as usual, in the अतोत्काल and not अर्त्त-
माने । The rule 'मतिदुष्टिपूजायैभ्य' is permissive only [विधि] and not restrictive—नियम । In other words it does not bar what is available अताने, but provides for what is not available

अप्राप्तस्य विधरेष न हि प्राप्तस्य प्रतिषेधः । वर्तमाने एव इति नायं नियमः ।
 [b] तदभिः Since the क्त in अनुमत is not वर्तमाने, the rule "क्तस्य च
 वर्तमाने" does not apply, and the nominative of अनुमत does not
 take षटो but अनुक्ते कर्त्तरि षटोः । Compare पूजितो यः सुरसुरैः ;
 अनुमतोऽनुमत सचिबेदयो" &c

(आकाशे)—

रम्यान्तरः कमलिनोहरितैः सरोभि-

च्छायाद्भूमैर्नियमितार्कमरीचितापः ।

भूयात् कुशेश्वरजोमृदुरेणुरम्याः ५५५

शान्तानुकूलपवनस्य शिवशपत्या ॥ १३ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति) ।

IN THE AIR—May her path—with its stages made
 pleasant by tanks that are green with lotus beds—with the
 heat of the sun's rays allayed by shady trees—become one
 with the dust soft as the pollens of lotuses, one with a mild
 and favourable breeze, and one that is safe [All listen with
 wonder]

रम्यान्तर इति । अन्वयः—कमलिनोहरितैः सरोभि रम्यान्तर, छायाद्भूमैर्निय
 मितार्कमरीचिताप, अस्या पत्या कुशेश्वरजोमृदुरेणु शान्तानुकूलपवनस्य शिवस्य भूयात् ।
 व्याख्या—'कमलिनोभि' पद्मिनोभि, कमलवने जेतुभि 'हरितै' श्यामले 'सरोभि'
 जलाशयैः कारणै 'रम्याणि' शान्तत्वमवस्थात् मनोहराणि 'अन्तराणि' अवकाशा यस्मिन्
 तथाविध, 'कायाप्रधाने द्रमे' इति [शाकपार्थिवादि । यथा—कायाद्रमो मनोरु इत्य ।
 तैः कर्त्तृभिः] 'नियमित' निवारित 'अर्कमरीचि' रविकरस्य 'तापो' यस्मिन् तथाविध,
 'अस्या' शकुन्तलाया 'पत्या' मार्ग 'कुशै' जले भूति कुशेश्वर पद्मम् ["शवशास-
 वासिषकालात्" इति सप्तम्या अनुक्त] । तस्य 'रजाभि' परागा इव 'मृदु' कोमलाः
 'रेणु' घृण्यो यस्मिन् 'शान्त' अप्रचण्डस्य 'अनुकूल' सहयाथी च 'पवनो'वातो यस्मिन्
 तथाविध, 'च शिवस्य' महत्त्वकरस्य, यथा—निरुद्धस्य 'भूयात्' इति इष्टाध्या । अस्या
 वक्ष्यं मनोहर सच्छायस्य । आशु सामहे सुखप्रचारमपि तस्या भूयात् मनने दातोऽनुकूलो

जातिचण्डय चक्षु कल्याण्यस्य सर्वाङ्गीन भवतु । [“अकर्मरीचि” (त-, न्या-)—
 “अकर्मगृह” (र-, वि-, म)] ॥ ‘अकर्मयन्ति’ यन्वन्ति [“तत्करोति तदाचरे”
 इति षिच्] । आकाशवाणी इति विषय । किमियं वत्सलाया मेनकाया वाणी ?

NOTES

1 आकाशे—Note the distinction between this आकाशे and आकाशे in विश्वम्भक, Act III. Here the speaker there the addressee, is unseen.* Hence the usual “किं ब्रवीषि” &c—are here absent “किं ब्रवीष्ये वनित्यादि विना पाठं ब्रवीति यत् । सुखेवानुक्रमेण कस्यत् स्वादाकाशभाषितम् ॥

2 (a) भूयात्—आश सायां लिङ् may it become. (b)* I have differed from commentators in explaining the आश सा in the sloka. It is usual to take all the five attributives as entering into the आश सा । Thus—रथ्यान्तरा भूयात्, नियमिततापी भूयात्, सदुरेणुभूयात्, शालानुकूलपवनश्च भूयात्, शिवश्च भूयात् । But the tanks and trees are there already on the road. Hence रथ्यान्तरत्वं and नियमिततापत्वं are accomplished facts. As such, they cannot be part of आश सा which is “अपात्तस्य दृष्टादस्य प्राप्तिमिच्छा” । Besides, if all the five were intended, the च would have been repeated four times, and not twice only as is necessary when there is समुच्चय of two things with a third (कश्चेश्वरजोमदुरेणुः) । Prof Gajendra-gadkar takes कश्चेश्वरजोमदुरेणुश्च also as an accomplished fact. But it is not easy to believe that the whole length of the way from the Himalayas to Hastinapura was of such billiard-table evenness. Even at the very start we find the road uneven and Kasyapa has to warn Sakuntala against stumbling (c f. अस्मिन्नलक्षितप्रतपोप्रतभूमिभागे मामे’ पदानि खलु ते विपत्तीभवन्ति) ।

गौतमौ—जाटे, स्थादिजनसिणिद्वाहिं अशुण्णदगमणासि तपोवनदेवदाहिं । प्रणम भवदीयां [जाते, स्थातिजनस्त्रिग्धाभिः अनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः] ।

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

GAUTAMI—My child you have your start approved by the deities of the hermitage who are as affectionate as kinsmen Bow to their majesties

शकुन्तला (सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम्)—हला प्रियं-
वदे णं अज्जउत्तदं मणुसमस्सुआए वि अस्समपटं परिच्चअन्तोए
दुक्खेण मे चलना पुरदो पवट्टन्ति [हला प्रियवदे, ननु आर्य्य-
पुत्रदर्शनोत्सुकाया अपि आर्य्यमपद परित्यजन्त्या दु खेन मे
चरणी पुरतः प्रवर्त्तेते] ।

SAKUNTALA (Bowing and going round—Aside)—Dear Priyamvada, though I am anxious for a sight of my husband, my feet indeed move sorrowfully forwards as I am leaving the site of the hermitage

जाते इति । 'ज्ञातिजन' इव ज्ञातय इव 'सिन्धामि' सखे इति 'तपोवनस्य
देवताभि अनुमतगमना अभि' । 'भगवती' एता वनदेवता 'प्रथम' ।

हर्त्तेति । 'आर्य्यपुत्रस्य दर्शनेन उत्तमुकाया' व्यवाया 'अपि आर्य्यमपद परित्य-
जन्त्या मे चरणी ननु दु खेन' दु खेनैव 'पुरत' अद्यत प्रवर्त्तेते' गच्छत । आत्मगतस्य
दु खस्य चरणयोरुपचारः । ["पुरत" इति अडात्पत्रमन्त्यं न तु पूर्वशब्दात् अत-
मुजादिप्रत्ययनिष्पन्नम् । तथा च दीक्षित—“पुरत इति समानकालीनमित्य दिवत्
अप्रामादिकमेव"] ।

NOTES

- 3 1 (a) ज्ञातिजन &c — ज्ञाति with क्तिच्, is masculine ज्ञातिजना
इव सिन्धा । 'उपमानानि सामान्यवचनं' इति समासः । (b) तपोवन &c --
कष्व says अनुमतगमना तदभि, and गौतमी has अनुमतगमना देवताभि । e
the male actor refers to the male and the female to the fema-
les for sanction

2 (a) ननु—Indicates अवधारणम् । See Tika (b) आर्य्यपुत्र
&c—By the rule "प्रमितोत्सुकाया इतीया च" we may have आर्य्यपुत्र-
दर्शनेन or आर्य्यपुत्रदर्शने उत्तमुका । सहसुपेति समासः ।

प्रियवदा—ण केवलं तपोवनविरहकातरा सखी एव । तु
उवद्विद्विभोअस्स तपोवनस्स वि अवत्थ पेक्ख दाव [न केवलं
तपोवनविरहकातरा सखी एव । त्वया उपस्थितवियोगस्य
तपोवनस्यापि अवस्थां प्रेक्षस्व तावत्] ।

उदगलिअदव्भकवला मिद्धं परिच्चतणञ्जणा मोरी ।

ओसरिअपण्डुपत्ता मुअन्ति अस्सु विअ लदाओ ॥ १४ ॥

[उदगलितदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्तना मयूरी ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ १४ ॥]

PRIYAMVADA—It is not merely that our friend is distressed by separation from the hermitage, but look at the plight of the hermitage too which has at hand its separation from you. The deer have thrown up their mouthful of kusa-grass, the peacocks have renounced their dance, twigs from which brown leaves are cast, are as if shedding tears.

न ति । 'सखा' त्व तपोवनविरहेण 'आश्रमविद्योगेन 'कातरा'—न केवलम् इति 'एव' । किन्तु 'त्वया उपस्थितवियोगस्य' आश्रमविरहस्य, उपस्थितत्वाद्दृश्य इत्यर्थे (स-पेक्षेऽपि गमकत्वात् समास) 'आश्रमस्यापि अवस्थां दशां तावत् प्रेक्षत' । तामेवावस्थां वक्ष्यति ।

उदगलितेति । अत्रय — मृगो उदगलितदर्भकवला, मयूरी परित्यक्तनर्तना, लता अपसृतपाण्डुपत्रा अश्रूणि मुञ्चन्तीव । व्याख्या -- 'मृगी' मृगवधुः 'उदगलित' मुञ्चता भवत् दर्भकवला' कुशघातो घस्य तादृशो ऊर्ध्वमुखी आलो 'मयूरी' मयूरवधुः 'परित्यक्तं' परित्यक्तनर्तनं मृग्य यथा तादृशो तिष्ठति । 'लता' व्रतस्य 'अपसृतानि' अपसृतशृङ्गानि 'पाण्डुपत्राणि' ओषध्यानि याम् तदाभूतं सत्य 'अश्रूणि' नैव जलानि 'मुञ्चन्ति इव' लत्यन्ते । ['मृगी मयूरी' (त-त्या-)—'मृगा - मयूरा' (रा, वि, म)] ।

NOTES

1 (a) लज्जा—दतीत्य owing to the word विद्वेग which is ऊनार्थः । दतीत्य in connection with ऊनार्थं words is indicated (चापित) by the rule 'पूर्वसद्वयमनोनार्थकलहनिपुणमिदग्रणौ' which enjoins दतीयावत्—with ऊनार्थं words लज्जा and विद्वेग are परस्परसाधेव । Yet विद्वेग is compounded and लज्जा left uncompounded, because the construction is obvious (समञ्ज) in spite of the समाम । See Tika यदा - ऊह्य महशब्दयोगे श्या (b) अत्रय्याम्—अत्र + स्या + अत्र भावे = अत्रय्या plight The rule 'स्या गा पा पत्नी भावे' attaches लित् to स्या in the भाववाच्य and thus bars अड् । Yet अत्रय्या is allowable because पाणिनि writes 'व्यवस्थायासमजायाम्' with अड् to स्या in the भाववाच्य ।

2 (a) Compare 'शतं मधुरां कुसुमानि इत्यादर्भानुपानान् विजहर्हरिष्य तस्या प्रपन्नसमत् खभावम अत्यन्तमासीद्वृद्धित वनेऽपि ॥ Raghu XIV. (b) लज्जी लज्जी लता are all in the feminine This is natural, the speaker being a woman See preceding pages

शकुन्तला (स्मृत्वा)—तात, लतावह्निमिष्य वणजोमिषिं दाव आमन्तवृत्सं [तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्ना तावदामन्त्रयिष्ये] ।

SAKUNTALA—(Recollecting) Father, I will bid adieu to my creeper-sister Vanajyotsna

काश्यपः—अवै मि ते तस्या सोदर्यास्त्रेहम् । इयं तावत् वक्षिणेन ।

KASYAPA—I know thy sisterly affection for it. Here, it is to the right

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य)—वणजोमिषि, चूतसंगता वि मं पञ्चालिङ्ग इदोगदाहिं साहावाहाहिं । अज्जप्पहृदि दूरपरिवह्निणी इ केषु भविमसं [वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मा प्रत्यानिद्र इतोगताभिः प्राप्तावाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्त्तिनी ते खलु भविप्रयामि] ।

SAKUNTALA—(Approaching and embracing the creeper) Vansajyotsna, though joined to the mango-tree, embrace me back with thy arms of twigs that proceed this way. From to day I shall indeed be roaming far from thee.

शकुन्तलेति । 'छूत्वा' प्रथमदश "लता" शब्दं चारणात् छृत्वि । लताद्वयं 'भगिनी' (शकपाद्यैर्वादि) 'असत्प्रियम्' सम्भाष्य शमिष्यामि ।

अरेमीति । 'तस्या' वनज्योत्स्नाया 'ते सोदर्याया' समानोदरे शयिताया भगिन्या य 'छेद्' ("समानोदरे शयिते" "सोदरादय" इति दशम्य, स्त्रियां टाप्) लम् 'अरेमि' जानामि । भगिन्यामिव वनज्योत्स्नाया ते छेद् इति मे विदितम् । 'दयं तावद् दक्षिणेन' अदूरे दक्षिणभागे वसन्ति । (सप्तम्यर्थे एनप्) । ["सोदर्यांछेद्म्" (वि-)—"सोदर्यांछेद्म्" (रा-, ङ-)—"सोदर्यांछेद्म्" (ट-, न्या-)] ॥

शकुन्तलेति । ["उपेय लतामालिङ्ग" (ट-न्या-)—"लतामुपेय" (रा- वि- म-)] ॥ वनज्योत्स्नेति । 'चूतेन सङ्गता अपि' मिलिता अपि (भर्तृसङ्घेपसुखेन अन्यविष्मृति शङ्कता अपिना) 'इतीगताभि' 'लम्बिताभि' 'शाखाद्वयाभि' वाहाभि वाहुभि 'मा, प्रत्यालिङ्ग' मयालिङ्गिता प्रत्यालिङ्ग्येन कुरु । कारणमाह—'अप्य' अस्मिन् अहनि 'प्रभृति' (प्रभृति वा) आदिर्दंकिन् कर्मणि तत् यथा तथा ते दूरे परिवर्तन्ते विहरति या तादृशी 'खलु भविष्यामि' । अत पर दुर्लभदर्शनां मा प्रत्यालिङ्ग ।

NOTES

1. तावत्—Indicates अवधारण ।

2 सोदर्यांछेद्म्—समानोदरे शयिता इति समानोदर + य = सोदर्यां lit. born of the same womb Here a sister समान becomes optional when य is to be attached and उदर follows The rule is "विभाषोदरे" । Hence the forms—सोदर्यां and समानोदर्यां । रसाच्छेद् । With the reading मादर्यांछेद् derive समानोदरे शयिते सोदर्यांम् । सामान्ये नपुंसकम् । तन्मास्नेह । The Beng reading सोदर्यांम् improves the style

3 अयप्रभृति—प्रभृति is usually [thought not necessarily] an अव्यय implying limit [अवधि] or beginning [आदि] । In the 1st case, it enjoins पद्यमी as in कालिका प्रभृति । In the 2nd case सप्तमी is the विभक्ति, as here

काशपः—

सद्व्यल्पितं प्रथममेव मया तवार्थं
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्
अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥१५॥

इतः पथानं प्रतिपद्यस्व ।

KASYAPA—Through good deeds you have resorted to, as indeed previously contemplated by me for your sake, a husband equal to yourself, this Navamalika has her union with mango-tree. Now I am relieved of my anxiety for it and for you. This way go back to the road.

शकुन्तला (मखरौ प्रति)—हला एषा दुर्वेण वी हन्थे
गिक्खेवो [हला एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः] ।

SAKUNTALA [To her friends]—Dear, this creeper is a trust into the hands of both of you.

उभे—अभं जणो कस्स हन्थे समप्पिदी [अयं कस्य
हस्ते समर्पितः] । (वाष्पं विहरतः) ।

BOTH—Into whose hands are ourselves entrusted?
[Shed tears]

सद्व्यल्पितमिति । अन्वयः मया तवार्थं प्रथममेव सद्व्यल्पितम् आत्मसदृशं भर्तारं व सुकृतैर्गता । इयं नवमालिका चूतेन संश्रितवती । सम्प्रति अहम् अस्या त्वयि च वीतचिन्तः । व्याख्या—‘मया तवार्थं’ त्वन्निमित्तं ‘प्रथममेव’ दृष्यन्तमेव तपोवनागमनात् प्रागेव ‘सद्व्यल्पितं मनसा अभीक्षितम् ‘आत्मनः’ तव ‘सदृशं योग्यं ‘भर्तारं’ पतिं ‘त्वम्’ सकृदेव’ निजपुण्यं मत्प्रयासं विनोदं ‘गता’ प्राप्ता । ‘इयं’ पुरोवर्तिनी ‘नवमालिका’ वनश्रीतया ‘चूतेन’ ‘संश्रितं’ संश्रय [भावे कृ] अस्ति यस्याः तादृशी जाता [संश्रितशब्दान्तुप्] । इत्यं ‘सम्प्रति’ अपुना अहम् ‘अस्या’ नवमालिकाया

‘त्वयि च’ विदरे ‘वेता’ विगता ‘विना’ उन्कृष्टा यस्य तद्याविष स इष । इ
कथं मे त्वच्च वनज्योतसा च । इ अपि पत्रस्ये । तद्विदिनीऽहम् । [मूलम्
(रा- वि., म-)—“त्वदर्थं • स्वदुर्भगैतासि । असाम्पत्ति वर त्वयि वेतविना
काल समोपसङ्गकारमिम करिष्ये ॥” (म., न्या-)] ।

इति इति । ‘इग’ असां दिशि ‘पद्यान’ गन्तव्य मार्गं ‘प्रतिपद्यस्व’ प्रतिगच्छ ।

इत्येति । ‘एषा’ वनज्योतसा युवयोर्हं स्त्री निदं प न्यास ।

अथनिति । ‘अथ जन’ एष सखीजन । आथां इ इत्यर्थे । (वाच्यम्’ अस्तु
‘विहरत’ सुधत) ।

NOTES

1 (a) अर्थ—An अव्यय similar to इने in meaning (b) अद्रित-
वती—Do not derive with ऋवत् because the root being सृह्मञ्च
we shall then have अतम् कर्मणि द्वितीया instead of अनेन = सहाय्ये
इया । See Tika (c) वेतविना वि विशेषण + इ + ऋ कर्त्तृणि = वेता
gone See Tika (d) The Beng reading is evidently vicious.
वनज्योतसना is already married See अतसङ्गता above Also see
Act I

2 विहरत = च means प्रापच । विशेषेण हरत वदि प्रापयत विहरत ।

3 Remark The marriage of the mango-tree with a cree-
per reminds us the sloka ‘निष्पुन परिकल्पित त्वया सङ्कारः कल्पिनी च
नन्दिनी’ Raghu

काश्यापः—अनसूये अलं रुदित्वा ननु भवतोभ्यामेव स्थिरीक-
र्त्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रानन्ति) ।

KASYAPA No weeping, Anasuya Sikuntala has to be
steadied indeed by you two [They all go round]

शकुन्तला—ताद, एषा उडअपज्जन्तचारिणी गव्भमन्यरा
मिश्रवह् जदा अगचपपसवा होइ तदा मे कंवि पिअगिनेदइत्तिअं
विमज्जइस्सह [तात, एषा उडअपयेरन्तचारिणी गर्भमन्यरा नृगवधूः
यदा अनघपसवा भवति तदा मे किमपि प्रियनिवेदयितारं
विसर्जयिष्याम] ।

SAKUNTALA — Father, when this doe, slow because of foetus and roaming near the cottage, becomes safely delivered you will send to me some one—a reporter of the good news

काश्यप,—नदं विस्मरिष्याम ।

KASYAPA—I, shall not forget this

शकुन्तला (गतिमद्गं रूपयित्वा)—को यु क्खु एमो णिवसणे मे मज्जइ [को नु खुल्लेप निवसने मे मज्जते] । (परावर्त्तते) ।

SAKUNTALA (Acting obstruction of motion)—Who indeed is this that clings to my robe ? (Turns round)]

अनसूरे इति । 'रुदित्वा अनम्' [अनधीगात् क्वा] । 'ननु' वत्सने । 'भव-
तीभामेव' नाम्नेन 'शकुन्तला स्थिरोक्तत्वा' रोदनात् दारपितव्या । रोदननिषेधे
नियुक्ता स्वयं रोदिषि इति कुत्सितमेतत् ।

तार्त्तिति । 'एषा गर्भेश' गर्भभारिण्य 'मन्वरा' मन्दगति अतएव 'उटजस्य' पर्व-
शालाया 'पर्व'न्तेषु प्रान्नाभूमिषु 'चरति या तथाविधा आसन्नप्रसवा इत्यथ मृगवधु-
यदा अनघ' अच्यमुन सुख इत्यर्थे 'प्रसवी' यस्या तादृशी 'भवति तदा मे कमपि
प्रियनिषेदप्रिदार' शुभवात्ता इव 'विसर्जयिष्यथ' । सुखेन प्रभृता इति वार्त्ता मे
प्रेरयितव्या ।

मकुलमेति । 'गते' गमनस्य 'भङ्ग' वाधा 'रुपरित्वा' अभिनोय । 'निवसने' वस्त्रे
'मज्जते' लगति ('वदभिप्रायेषु सज्जते' इति माध्वप्रथीशादादनेपदम्) । 'परावर्त्तते'
वल्लिङ्गतन्त्रण पश्चात् अशुभोक्तयति । ['सज्जते' (रा-, वि-) "सज्जति" (म-)] ।

NOTES

1 (a) अत्र रुदित्वा—Optionally अत्र रोदनेन by the rule "अत्र खन्वी प्रतिषेधयो प्राचात्ता"—अलम् and ललु implying prohibition gave क्वा optionally, cp "अलमन्यथा सभाव्य" Act I pp 173. [b] ननु implies censure The censure is — You have to comfort her, but you are weeping !

2 [a] उटज &c.—उटजपश्यान् + चर + षिनि + कर्त्तरि ताच्चीत्ये । It.

cannot travel far because गर्भमन्दरा । [b] एनघ &c — "एघ ब्रह्म-
पापयो." । एघ is here एघन calamity. एविद्यमानमघम् एङिन् एनघः
safe &c [c] प्रिय &c. — प्रिध साधु निवेदयति इति प्रिय + नि + विद + षिच् +
वन् कर्त्तरि साधुकारिणि ।

3 इदम्—कर्त्तावध्यायां द्वितीया । एङी is attached when there is
शेषविवचाः ।

4 सञ्जते—सञ्ज + लट् ति । The root is सम्यपदो, "यदभिप्रादेषु
सञ्जते" इति भाष्यप्रयोगात् ।

काशपः—वत्से—

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिद्वृदीनां

तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति

सोऽयं न पुत्रकृतकं पदवीं नृगस्ते ॥ १६ ॥

KASYAPA ~ My child, that adopted child of yours, the
fawn on whose mouth pricked by kusa points, the healing oil
of Ingudi was poured by you, and who was reared by you
with handfuls of Shyamaka grains, does not leave your track.

शकुन्तला—वच्छ किं सहवासपरिज्ञाद्विषिं मं अणुसरसि ।
अचिरणसूदाए जणणीए विणा विवद्धिटदो एव्व । दाषिं वि
मए विरद्धिट तुमं तादो चिन्तइस्सदि । णिवत्तोहि दाव [वत्स,
किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरमसूतया जनन्या
विना विवर्द्धित एव्व । इदानीमपि मया विरद्धितं त्वां तातच्चि-
न्तयिष्यति । निवर्त्तस्व तावत्] । (रुदती प्रस्थिता) ।

SAKUNTALA—My child, why do you follow me who
is leaving your company? Without the mother that was
just delivered of you, you were indeed reared. Now too,
forsaken as you are by me father will look after you. Do
then go back [Proceeds weeping].

यश्चेति । अन्वय — यद्य कुशमूत्रविद्धे मुखे त्वया ब्रणविरोपणम् इद्गुदीना तैल
न्यधिच्यत, स अय श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितक पुत्रकृतको सग ते पदर्थे न जहाति ।
व्याख्या — 'यस्य कुशना मूत्रमि' मूत्रितोष्णै अर्थे 'विद्धे' विचने 'मुखे त्वया
ब्रणानां विरोपण' शोधक, चलशोधणम् 'इद्गुदीना तैल न्यधिच्यत निषिक्तम् स अय
श्यामाकाना धान्यविशेषणा मुष्टिमि 'लहृतामि' परिवर्द्धितक अनुकम्पया पीषितः
(अनुकम्पया क) चनेन मुखेन अन्नमसमर्थो वराको मुष्टिश श्यामाक मुखे दत्त्वा
वर्द्धित, 'कृतक' कृतिभः 'पुत्र' (मद्युख्यसकादि) 'सग' ते पदर्थे पन्थान न
'जहाति' न मुचति । यत्र ख याति सोऽपि म्नेहात तत्रैव याति ।

वत्सुतेति । 'सहवास' स सर्गे 'परित्यजति' या तथाविधा 'मा किमनुसरसि' ।
'अचिर प्रमृता' या 'जननी' (नजमाता मृगी, तथा 'विना विवर्द्धित एव' न अ भूत ।
'इदानीमपि मया' कृषिमया जनन्यर 'विवर्द्धित त्वा तातश्चिन्धिष्यति । कथोजातोऽपि
मावा व्यक्तो न सत, अपुना वर्द्धितस्य, उदमावा त्यक्तस्य, मातामहेन च चिन्तितस्य का
चति ? 'वदतो' गेभजन मुचन्ती एव 'प्रस्थिता' चन्तिता ।

NOTES

1. (a) ब्रणविरोपणम्—वि + हृङ् + क्तिच् + क्लृप् + कर्णे = विरोपणम् or
विरोपणम् healing See Tika (b) न्यधिच्यत—नि + सिच् + लृट् + कर्मणि ।
In लृट्, this becomes नि + असिच्, &c—Thus च intervenes bet
ween इ and स yet we have व by the rule 'प्राक् सित्तादङ् व्यवादेशेऽपि'
which applies to roots सुनीति, मुचति &c—up to शिव (Pan 8 III,
70) This includes सिच् । (c) कुशमूत्रविद्धे—This explains the ne-
cessity of feeding With the mouth-sore (विद्धे) it was unable
to eat so had to be nursed. (d) पुत्र &c—कृतक is कृतिम् (कृत एव)
false Compare 'कृतकक्रीपम्' Act I—Beng Rec कृतक पुत्र gives
पुत्रकृतक instead of कृतकपुत्र (see Tika). Or पुत्रशयो कृतकश्च पुत्रकृतकः
कर्मधा—See also our notes on अपत्यकृतिकाम्—Uttaracharit Act I.

2 सहवास—&c,—सह is similar सदृश । सहवास similar life,
1 e. एकवावस्थानम्, संसर्ग । कर्मधा— । त साधु परित्यजतोति सहवास + परि +
त्यज + चिनुष् + साधुकारिणि कर्त्तरि । ताम् ।

3 (a) विवर्द्धित एव—The force is—There was every likelihood of your dying, but you grew. (b) चिन्निश्चयति—Your own mother left you when you were too young to help yourself. You are now grown up and only your adoptive mother is leaving you, besides, there is your grand father to look after you So take heart *

काश्यपः—वत्से, अरुं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः पन्थान-
मालोक्य ।

उत्पद्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
वाप्यं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ।
अस्त्रिलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमोभवन्ति ॥ १७ ॥

KASYAPA—My child weeping is useless Be steady. Watch the track By firmness, have the flow of tears stopped—tears that have obstructed the operation of your eyes of which the eyelashes are turned up Your steps are indeed getting irregular on this ground where you have not noticed the high and low places

काश्यप इति । 'रुदितेन' रोदनेन (भावे क) 'अल', मा रोदी इत्यट । 'इत' अस्मिन् दीर्घे 'पन्थानमालोक्य मार्गे' प्रति सावधाना भव । कारणमाह—

उत्पद्मति । अन्य — उत्पद्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं वाप्यं स्थिरतया विरता-
न्य कुरु । अलक्षितनतोन्नतभूमिभागे अस्मिन् मार्गे ते पदानि विषमोभवन्ति खलु ।
व्याख्या—'उदगतानि पद्माणि' लोमानि यथे तादृशयो 'नयनयो' सन्ध्या 'उप-
रुद्धा' व्याहृता 'वृत्ति' व्यापारी नेत्रव्यापार इत्यर्थे दिन तादृशं 'वाप्य' नैवज्जलं
स्थिरतया धीरतया (इती श्या) 'विरत' निवृत्त 'अनुबन्ध' प्रवाहो यस्य तथाविध
कुरु । धेर्द्वयवचनस्य नीतजन निवर्त्तय । 'अलक्षित' अदृष्ट, 'नत,' निघ 'उन्नत'

उच्यते 'भूमिभाग' यस्मिन् तादृशे 'यस्मिन् भागे' यथा 'ति' षदानि षादपाता अवि-
षमाणि 'विषमाणि' कस्ययमानानि 'सर्वत्र खलु' तन्मया निषिध्यते (खलु निषेधे ।
"निषेधवाक्यालङ्कारत्रिशासाऽनुवर्ति खलु" इत्यमरः) । निर्गतमपि जल पक्षसु स्थित
सत् दृष्टि रथादि । भूमिप नतीव्रता । तेन गतिवार्हन्त्यते । तत् स्थिरा भव नैव-
जल सहर पञ्चानमालोक्य इति पूर्वेषु सूक्तम् । ["उपरतानुवन्ध" (वि.म)—
"विहतानुवन्ध" (रा)—"शिशिलानुवन्ध (त ग्ना-)] ॥

NOTES

1 (a) उदपक्षयो—Up turned eyelashes are considered as
enhancing beauty Here Prof Gajendragadkar objects—
" a reference to the enhanced beauty of Sakuntala is hardly
proper in Kasyapa's speech " I do not say that Kasyapa
did refer to her enhanced beauty I merely state a fact—
point of excellence furnished her by nature But even if
Kasyapa did refer to her beauty the reference would not be
improper All depends upon the motive To a child its
mother is the most handsome woman in the world , so is the
child to its mother or the father They would like to dwell
upon this handsomeness Thus the illustrious Sankarcharyya
speaks of the वसु, of Gauri whom he regards as his mother,
in this strain—

“मञ्जीरशोभितचरण वलिशोभितव्य

हाराभिरामकुचमन्त्र रुचयितात्या” ।

Prof G takes उदपक्षयो to imply that the eyes were deli-
berately kept open Hence he says 'the eyes remain full of
tears For, unless the eyelashes come down tears do not
fall to the ground eyes are not cleared of tears which con-
sequently obstructed their operation”

While so saying Prof G overlooks two obvious difficul-
ties—(1) No reason is given in the text why Sakuntala
deliberately kept her eyes open and did not wink (2) The
verse speaks of अनुवन्ध of tears Hence, eyes open or closed,

the tears will fall down the cheeks in streams. (d) चञ्चलित
 de—Tears prevent proper watching of the road (c) पदानि
 विषमीभवन्ति—Hence watch the road (पयानमालोक्य) । विषम + चि +
 मू + लट् चलि । (d) खलु—बन्धारेणै or निषेधे । See Tika also.

2 Reading—The reading शिथिलानुबन्धम् as occurs in the
 Beng Recn, is supported by भोज in the सरस्तीकण्डाभरष ।

शाङ्गरवः—भगवन्नोदकान्तं सिन्धो जनोऽनुगन्तव्य इति
 श्रूयते । तदिदं सरस्तोरम्, अत्र सन्दिग्ध प्रतिगन्तुमर्हसि ।

SARNGARAVA—Venerable Father, it is enjoined that
 an affectionate person has to be followed up to the water's
 edge. Well, this is the edge of a lake. It behoves thee to re-
 turn, having advised us here

काश्याप—तेन हि इमां चौरहृच्छायामश्रयामः । (सर्वे
 परिक्रम्य स्थिताः) ।

KASYAPA—Then we resort to this shade of the fig tree
 (All go round and stop)

काश्यापः (आत्मगतम्)—किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य
 युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । (चिन्तयति) ।

KASYAPA (Aside)—What message most suitable for his
 honour Dusbyanta can indeed be sent by me ? (Meditates.)

भगवन्निति । उदकस्य चत्न सीमा 'उदकान्तं' जलप्रान्तः आ उदकान्तात्
 'ओदकान्तम्' जलप्रान्तपर्यन्तम् (अथाधीभावः) । 'सिन्धो' बन्धुलो 'जनः अनुगन्तव्य
 इति श्रूयते' एतद्भि शान्दम् । 'तत्' तथात् 'इदं सरस तौर' इदं जलप्रान्त इत्यर्थः ।
 अतः परं भगवता न गन्तव्यम् । 'अत्र सन्दिग्ध, सन्देष्टव्यार्थं' प्रतिगन्तुमर्हसि'
 ["ओदकान्तम् (त- न्या)—ओदकान्तात्" (म)—"उदकान्तम्" (रा- वि)] ॥

तेनेति । चौरपदो इष्य 'चौरहृच्छ' अटभेद (शकपार्थिवादि) तस्य 'शायाम्
 आश्रयाम' आश्रित्य सन्दिशाम इत्यर्थः । 'सर्वे' अभिनेतारो जनाः 'परिक्रम्य' रगमस्य
 परितो भ्रान्वा 'स्थिताः' गमनादिरताः ।

किमिति । दुष्यन्तस्य युक्तस्य योऽयम् 'अद्याभि' सादृशेऽने 'किं न खलु सन्देष्टवाम' । यत्ता अहं काश्यपस्योव' शीता युक्तुलपुरम्बरो राजा दुष्यन्त । तत् किञ्च उक्तं स्यात् । (धिनयति ध्यायति-युक्तायुक्त विचारयति) ।

NOTES

1 (a) ओदकान्तम्—The अयथीभाव is optional by the rule "आङ्मर्त्यादिभिविधौ" ; Here the sense is स्यादा (exclusion). Hence the forms ओदकान्तम् (compounded द्वितीयान्त, किं वि) and ओदकान्तात् (uncompounded) The सन्धि is allowable because by the rule "निपात एकाजनात्" आङ् is not a प्रत्यय । Also आ meaning मर्त्यादा or अभिविधि is really आङ्, from which ङ् has disappeared (ङित्) । Compare—"इषदधे' क्रियाधीने मर्त्यादाभिविधौ चय । एतन्नात ङित् विद्यादाक्यस्वरणपरिङित् ॥"—Bhashya (b) Monier-Williams reads ओदकान्तात् uncompounded "ओदकान्तं मृन्मन्थी जनोऽनुगतस्य" seems to be an old saying The Bhashya perhaps refers to it ? when it says "आ उदकान्तात् ओदकान्तात्" । This to a certain extent favours M W But all others have the सक्तरान्त reading

2 युक्तस्यम्—अतिशयेन युक्तम् इति युक्त + स्यप्, प्रथमावात् । Construe दुष्यन्तस्य युक्तस्यम् or दुष्यन्तस्य सन्देष्टव्यम् ।

शकुन्तला (जनान्तिकम्)—हला पेक्ख । णलिणीपत्तन्दरिदं वि सहचरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाइं आरडदि । दुक्करं अहं करेमि । [हला प्रेक्षस्व । नलिनीपत्वान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आदुरा चक्कवाको आरटति । दुष्करमहं करोमि] ।

SAKUNTALA [Aside]—Dear, see,—The female Chakravakī shrieks distressed when not seeing her mate even hidden by lotus leaves I am doing what is difficult to do

अनसूया—सहि, मा एव्वं मन्तेहि [सखि, मा एव मन्त्रयस्व] ।

एसा वि पिण्ण विना गमेइ रअणिं विसाअदोहअरं ।
गहभं विरहदुक्खं आसाअन्धो सहावेदि ॥ १७ ॥

[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुर्वपि विरहदुःखमाशावन्धः साहयति ॥१७॥]

ANASUYA—Friend, do not say so. She too, without her beloved, passes the night which becomes excessively long through grief. The tie of hope causes to support the sorrow of separation though heavy.

इति । नलिनीपत्रे 'कमलदले' अन्तरितं यत्प्रहितम् 'अपि सद्यश्च' चक्रवाकम् 'अपश्यन्ती', न तु प्रनष्टमपश्यन्ती आतुरा' चक्रवाकी आरटति विरोति । अहं दुष्करम् अतिकठोरं करोमि । चक्रवाकी प्रियस्य पदात्तरमपि न सहते अहं नु वन-मिष्यादीनामपि व्यवधानं गणयामि प्रियस्य । का एवमन्था कुर्यात् । एतत् दुष्करकरत्वं 'प्रवेक्ष' । [तदा च भास —दुष्करं स्वज्ञहं करोमि—स्वप्रनाटकम्]

अनसूयेति । मा एव सन्त्यस्य भावस्य [मा शब्दीऽयं माङ् शब्दात् भिन्नः । तेन न लुङ्, "मा गच्छ हकेभ्यः" इत्ययं यथा] ।

एथेति । अन्वयः—एषापि प्रियेण विना विषाददीर्घतरां रजनीं गमयति । आशावन्धं गुरु अपि विरहदुःखं साहयति । व्याख्या—'एषा' चक्रवाकी 'अपि प्रियेण' चक्रवाकेण 'विना' तद्विद्योगज्जेन 'विषादेन दीर्घतरां पूर्वतो दीर्घत्वेन अनुमिताम् [बुद्ध्यां पूर्वावस्थामपेत्य अतिशयः । तेन तरप्] 'रजनीं' 'गमयति' यापयति [निशि विद्युक्ती चक्रवाकी तिष्ठत इति प्रसिद्धिः] । एषा अपि दुष्करं करोति न त्वमेव केवलम् । अयं कारणम्—'आशावन्धो यो 'वन्धः' वन्धनं स 'गुरु' दुर्बलम् 'अपि विरहस्य दुःखं' पीडां, विद्योक्तया 'साहयति' विरहिभिर्वाहयति । [हेतुम-सिच् । विरहो विरहदुःखं सहते—आशावन्धः विरहिणां विरहदुःखं साहयति इति] यथा गुरुं किञ्चित् वस्तु दुर्बलं नागदन्तकादिषु वडु सुबहं भवति आशया वडो विरहभारोऽपि तथा ।

NOTES

1. प्रवेक्ष—इच्छा is not necessarily to see. It may mean seeing or considering, or noting &c. as in समीक्ष्यकारिन्, परीक्ष्य &c. The object of प्रवेक्ष is the whole fact—One does not tolerate

the intervention of even a leaf, the other minds not forests and hills Or, no comparison is intended, ईदृश is seeing, the कर्म is the भारतन of the चक्रवाकी ।

2 (a) रजनीम्—रजनी गच्छति इति रजनीं मनयति । अणिकृतं कर्म मया by the rule "गतिबुद्धिप्रत्ययसुनाथशब्दकमाकर्मकाशामणिकृता मं चो" । (b) साहयति—The nominative is विरहिणा understood See Tika (d) The words गुरु (heavy) and बन्ध (knot) suggest that विरहदृष्ट is a weight This is उतपेक्षा । गुरु is अिष्ट meaning दृ मद् when दृ म् is considered by itself and उतपेक्षा if thought of as a weight Thus रूपक and उतपेक्षा here help the उतपेक्षा । There is अद्यान्तरन्यास also

3. Remark—For parallel passages compare—

"ननीरथेन ज्ञीवामि"—Bhasa

'आशादम्भ कुमुमसदृश प्रायशो ह्यङ्गनामा

मनु पाति प्रणयि हृदय विप्रयोगैरुच्छति"—Meghadutam

"आशातनुनं च कदम्बवत्कुच्छेदनीय प्राण-

राण कदम्बि करोन्मःउताद्या म एक"—Mal IX.

काशप—शाङ्गरव, इति त्वया महचनात् भ राजा शकु-
तनां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

KASYAPA—Sarnagarva the king has to be told by you, this in my words, having placed Sakuntala in front

शाङ्गरव—आज्ञापयतु भवान् ।

SARNAGARVA—Let your reverence command

काशप —

अस्मान् माधु विचिन्त्य संयमधनानुचैः कुञ्चान्मनस्-

त्वयस्याः कथमप्यवान्धवक्षता म्निहप्रवृत्तिब्र ताम ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमिय दारिषु दृश्या त्वया

भाष्यायत्तमतः परं न सलु तद्वाच्य बधुधन्वुभि" ॥ १८ ॥

KASYAPA—Having well thought of us whose wealth is self restraint, of the high family of yourself too, and of that flow

of affection of her toward you by no means brought about by relatives, she is to be ranked by you with equal honour among your wives. More than this depends on luck. That should not indeed be expressed by the wife's relatives.

काशप इति । 'त्वया मद्बन्धनात्' मद्बन्धनमन्वया [त्वय्-लोपे कर्मणि पञ्चमी] स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य 'अयती निधाय' इति वक्तव्यं 'एवम्' अभिधातव्यम् ।

अध्यापिति । अन्वय—स यमधनान्, अद्यान्, आकन' उच्चैः कुलघ, त्वयि 'अद्या कदमपि अवाभ्यवहतां' मनेहप्रशस्तिश्च साधु विचिन्व्य त्वया इय दारेषु सामान्य-प्रतिपत्तिपूर्वकं दृश्या । अत पर भाग्यायत्तम् । तत् खलु वधुवन्धुभिर्न वाच्यम् । व्याख्या—'स यम आकनदमनमेव 'धन' दीक्षा तदाविधान् 'अद्यान्' मदिधान् तादसान् ('अद्यान्' = माम्—इति पक्षे तु "सविशेषदानीं प्रतिषेधे" इति शब्दोक्तिः । अद्यान् स यमधनान् विचिन्व्य इति विधेयत्वेन व्याख्याय तत् परिहायम्) 'आकन' स्वस्य 'उच्चैः कुलघ' दौरेव वश्यं 'त्वयि मद्बन्धने' 'अस्या' शकुन्तला 'कदमपि अवाभ्यवहतां' सर्वथा वन्धुजनप्रशंस विनैव छटितां ताम्' अतिशयिता 'मनेहप्रशस्तिश्च' भावानुबन्ध 'साधु' सम्यक्, 'विचिन्व्य' अनुध्याय 'त्वया इय' शकुन्तला 'दारेषु' पत्नीषु [दाररश्द-पु सि बहुल्ये । अधिकरणे सप्तमी] 'सामान्या' साधारणी तुल्या इत्यद् य 'प्रतिपत्ति' गौरवम् ('प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्ती प्रशस्ती शब्दभेदात्' इति श्लो) तत् पूर्वकम् 'अगौरवभेदेन इत्यर्थे' 'दृश्या' सम्भाष्या । तथा कृते मम स यमस्य तव वरीशने अस्याः मनेहप्रकर्षस्य च सद्दृशं भवति । 'अत' अद्यात् अगौरवभेदेन दर्शनात् 'परम्' अधिकं गौरवाधिक्येन दर्शनमित्यर्थः, 'भाग्याधीनम्' । 'तत् खलु' गौरवाधिक्येन दर्शनं किल 'वधा वन्धुभि' पितादिभि 'न वाच्य' च सनीयम् ।

NOTES

1. (a) अद्यान्—Refers to ascetics in general, hence plural. If taken to refer to कल्प alone, then the construction must be अद्यान् स यमधनान् विचिन्व्य—considering me as rich in self-restraint, and not स यमधनान् अद्यान् विचिन्व्य—thinking of me who is rich in self-restraint. The reason is अद्याद् will not take the plural when referring to one object only, if there is a विशेषणम् in

the वाक्य ["सन्निविष्टमाना प्रतिषेध "] । Hence for the plural, सम्पदन has to be predicated (विषेध) of अग्रद । सम् + यत् + अच् भावे = सम्प । स धनं येषाम्, बहु । See Tika (b) अथा — श्रेयं यतो । Not कृत्योर्गो कर्त्तरि ष्ठी । The क्त in प्रक्षिप्त gives ष्ठी to मूढ which is then compounded (c) ताम् — That flow of affection—प्रसिद्धाव । Hence no यच्छब्द is necessary Comp—"त केशपात्र प्रमथीचा कथुर्वाचप्रपन्न शिथिल चमत्तम्"—Kumara (d) सामान्या &c —सामान्या प्रतिपत्ति, कर्मधा - । सा पूर्वा यद्विदुः कर्मणि तत् सामान्याप्रतिपत्तिपूर्वकम् । तदेव इति स्वार्थे कन् । The सामान्या कप् will not give इत्त्व in पूषा because of the prohibition "न कपि" । (e) भाग्यावत्तम्—आ + यत् + क्त कर्मणि = आद्यत्तम् Restricted भाग्ये आद्यत्तम् । सदसुपीत समाम् ।

शाड्गं रवः—गृहीतः सन्देशः ।

SARNGARVA—The message is received

काश्यापः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनोयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

KASYAPA—My child, you have to be instructed now, Though dwellers of the forest, we are acquainted with worldly matters

शाड्गं रवः—न खलु धीमता कश्चिद्विषयो नाम ।

SARNGARVA—Nothing indeed can possibly be unknown to those that are of superior intelligence

शड्गं रव इति । 'सन्देशो' वाचिक 'गृहीत' मनसि कृत ।

काश्याप इति । 'इदानीम्' अपुना भक्त, भवनप्रवेशकाले 'तम् अनुशासनोया' उप-
देष्टव्या 'अपि' । 'वनम् शोक' भवन येषा तद्वाविधा जना 'लौकिकज्ञा' लोक-
सामान्याभिज्ञा अत उपदेशनममर्था ।

शड्गं रव इति । न खलु न नून धीमता 'कश्चित् अविषय' अज्ञो 'नाम' (नाम इति श्रद्धात्) । प्राज्ञे सर्वमेव प्राप्ते ।

NOTES

1 (a) इदानीम्—Now i.e. on the occasion of your entering a new life (b) अनुशासनोया—The अनुशासन will relate to married

life. (c) लौकिकज्ञा = लोके विदितम् or भवम् इति लोक + ज्ञा = लौकिकम्
wordly तत् ज्ञानं न इति लौकिक + ज्ञा + क कर्त्तरि । Or—लौकिकस्य ज्ञा,
इ तत् । (d) वचनम्—For plural, take the whole of वनौकमोऽपि सन्ना
लौकिकज्ञा. as the predicate, otherwise the Varttika "सविरिषवानां
प्रतिषेध" will interfere

काश्याप—सा त्वमितः पतिकूलं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियमखीवृत्तिं सपत्नीजने

भर्तृर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्य प्रतीपं गम' ।

भूयिष्टं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपटं युवतयो वामा कुलस्याजयः ॥ १८ ॥

कथं वा गौतमी मन्यते ?

KASYAPA—[Instructed by me] and having reached thy husband's residence from hence thou shouldst always await upon thy superiors; shouldst adopt the behaviour of a loving friend towards the group of thy co-wives, shouldst not through peevishness go again to thy husband even if insulted, shouldst be extremely courteous towards thy attendants, shouldst be without arrogance in enjoyments Thus do young females reach the status of matrons The perverse are the banes of their family. How does Gautami think ?

गौतमी—एत्तिओ बहुजणस्स उवदेसो । जादे, एटं व्खु,
सब्बं ओधारेहि [एतावान् बहुजनस्योपदेशः । जाति, एतत्
खुन् सर्वमवधारय] ।

GAUTAMI—This much is the lesson for one who is a bride. My child, remember all this

काश्याप इति । 'सा' मया उपदिष्टा त्वम् इति 'अद्यात् स्थानात् 'पत्या कुल' इत्य
भक्तभवनम् ("कुलं जनपदे गृहे" इति विश्व) 'प्राप्य'—

शुश्रूषस्वेति । अन्वय—गुरुन् शुश्रूषस्व, सपत्नीजने प्रियमखीवृत्तिं कुरु, विप्रकृ-
तापि रोषणतया भर्तृं प्रतीपं मास्य गम, परिजने भूयिष्टं दक्षिणा भव, भोगेषु अनुत्-
सेकिनी भव । एव युवतयो गृहिणीपटं यान्ति । वामा कुलस्य आधयः ॥ यदा—

युवतयो वामाः एव तुलस्य आधय (सत्) गृह्णीदद्' यान्ति । । वामायां—'गृह्णन्'
 अद्युपसृतोन् शशुधस्' परिचर ("शुशुषा परिचर्या च" इति त्रिकाण्डशेषे । "शास्त्रम्
 दृशा सन्' इत्यात्मनेपद नियमः] । 'उपवीजा जने मरुद्धे' प्रियसख्या वृत्ति' व्यापार
 कृद्' । सपत्नीषु प्रियसख्योऽव वसस्व । 'वप्रकृता' इत्या अवमानिता 'वपि' वीथणतया
 क्रोधनतया क्रुद्धभावेन इत्ययं 'भर्तु' पतयु 'प्रतीप' प्रतिकूल 'मास्य गम' मा मा
 'परिजने' सेवकेषु 'भूषिष्ठ' वाहुल्येन 'दक्षिणा' उदारा 'भव', 'भीगेषु' मरुद्धिषु
 'अनुत्सेकिनी' अन्वर्तिता भव । 'एवम्' अनेन प्रकारेण 'युवतयो' तदुक्त 'गृह्णी-
 यद् गृह्णत्या' अधिकार 'यान्ति' लभन्ते । 'वाम' प्रतिकूला' विपरीतचारिणी
 वध 'कुलस्य' गृहस्य 'आधय' मन,पोडास्य इप ["अधिमानसप्रीडायां प्रत्याशायाश्च
 वस्यके व्यसने चाप्यधिष्ठाने" इति विश्व] ॥ यद्वा—'युवतयो' नवी वयसि वर्तमाना
 'वामा' श्वय ["विद्यादानामपि स्त्रियाम्" इति विश्व] 'एवम्' अनेन प्रकारेण
 कुलस्य' गृहस्य 'आधय' अधिष्ठानानि, कुशलम्भुना सत्य ["आधि अधिष्ठाने"
 इति प्रागुक्तो विश्व] 'गृह्णीया एवम्' अधिकार 'यान्ति' गृह्णावलम्बनत्वात् अन्वर्णेन
 गृह्णीष्यन्ते' अन्विष्यन्ते' इति भावः । * ["भीगेषु" (भो- त, त्या-)—"भाग्येषु"
 (श, वि)] ।

कथमिति । 'गीतमी [वा इति विकल्पे] 'कथ' 'केन प्रकारेण' सत्ये' अथ
 धारयति । मद्रुक्त युक्त न वा गीतमी उदत्त । स्वयं जानन्नपि दाक्षिण्यात् गीतम्या
 अभिसन्त जिज्ञासते ।

गीतमीति । "बभूजमस्य एतावान्" एतन्मात्रम् 'उपदेश' परं ज्ञातव्यं किमप्यस्ति
 तामाम् ? 'अवधारय' हृदये कुरुष्व ।

NOTES

- 1 [a] अद्युपसृत्—सु + सन् + लोट् + स्व । The आत्मनेपद is due to the rule "शास्त्रम् दृशा सन्" which bars the rule "पूर्ववत् सन्" । Thus though सु is परस्मैपदो, the सन्नन्त root is always आत्मनेपदी ।
- [b] सपत्नीजन—समान पति आसाम् gives समान + पत् by the rule 'निस्र सपत्नीदिपु' । Next we get जीप् in the feminine because the word has become नकारान्त । This gives समानपत्नी । समान now becomes स by निपातन in the rule quoted—"समानादिषु

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

इति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं वचनम्"—Vritti. (c) प्रतीपम्—प्रतिकूलमपाम् इति प्रति + अप् + अ (समासान्त) by the rule "ऋत्पूर्वव्युत्पद्यमानसि". This gives प्रति + अप् । Now by the rule "द्वान्तरुपसर्गभ्योऽप ईत्" we get प्रति + ईप् = प्रतीपम् against (b) भोगेषु—This is the Bengali reading Bhoja has the same This ought to be enough to reject भाग्येषु । Besides भाग्येषु । ० अदृष्टेषु is hardly intelligible here (e) युवत्य.— By the rule "युवति" we get युवन् + ति = युवति in the feminine This bars the form युनी with डीप् । The rule "पु योगदाख्यायाम्" does not apply, so डीप् is not available युवती is a different word meaning-one having a husband, and is not at all related to युवन् । We are thus left with only one feminine form of युवन् viz, युवति ।

काश्यापः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च ।

KASYAPA—My child, embrace me and the friends

शकुन्तला—ताद इदो एव्व किं प्रियंवदामिस्माञ्चो सहीञ्चो णिवत्तिस्मन्ति [तात इत एव किं प्रियंवदामिस्त्र्याः सख्यो निव-
र्त्तिष्यन्ते] ।

SAKUNTALA—Father, well should Priyamvada and other friends turn back from here ?

काश्याप —वत्से इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।
त्वया सह गौतमी यास्यति ।

KASYAPA—They too, my child, have to be given away in marriage It is not fit for them to go there Gautami will go with thee.

शकुन्तला (पितरमाश्लिष्य)—कहं दाणिं तादस्म अद्दादो परिव्भट्टा मलयतटोन्मूलिन्ना चन्दणलटा विञ्च देशन्तरे जीविञ्चं धारइस्सं [कथमिदानीं तातस्य अद्दात् परिव्भट्टा मलयतटो-
न्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Removed from my father's lap like a sandal-sapling uprooted from the side of the Malaya, how shall I now support life in another soil ?

चतुर्थे इति । 'सा समीजनस्य परिव्रजस्य' आनिङ् । आलिङ्ग्य चक्षान् निवर्तय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'प्रियवदया मित्रा' [इत्] युक्ता, प्रियवदाप्रभृतयः ।

काव्ये इति । 'प्रद्वेष्ये' प्रदातव्ये, अनुकुर्याय वराय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'इदानीं ततस्तु अङ्गान्' क्रीडात् 'परिमष्टा' च्युता अह 'मलयस्य' तदाख्यस्य पर्वतस्य 'तटात्' प्रान्तभूमे 'उन्मूलिता' उत्खाता 'चन्दनस्य' 'चन्दनरक्षस्य' 'लता इव' शाखा इव नवीदृशतश्चन्दनरक्षक इव इत्यर्थः ['लता ज्योतिष्मती दर्वाशाखा-वल्लीप्रियङ्गुषु' इति हैम] 'कथं' केन प्रकारेण 'जीवित' जीवन धारयिष्यामि' ।

NOTES

1 (a) प्रिय वदामित्रा — If मित्र is taken as प्रिय सावचन then say प्रिय वदामित्रा, honoured by the company of प्रिय वदा । See also ante - गङ् रंभवमित्रा etc (d) निवर्तयन्ते—निवर्तयन्ति is an optional form

2 गन्तुम्—By the maxim "अन्वयकृती भावे" we have गन्तुम् = गमनम् । Hence construe तद् गन्तु गमनम् अनयो सम्बन्धे न युक्तम् । Do not say अनया गन्तु गमनम् &c—For, the षष्ठी in अनयो is barred by the rule "न लोकाभ्यारनिधृडावल्यवदानम्" । This is after the भाष्यकारः । According to the सूत्रकार we have 'गङ्गपुत्र' इति अर्द्धार्थे उपपदे तुमुन् ।

3 (a) The reading मलयतदुन्मूलिता—does not commend itself A twig cut off from a tree (तद्) cannot to the propriety be called उन्मूलिता । Again if मलयतदम् is चन्दन then the second reference to चन्दन in चन्दनलता is superfluous (b) चन्दनलता—A very young tree is not improperly called a लता । लता cannot be taken here as शाखा । It is sapling—लता इव इति लता by transference of epithets Indeed when one wants to naturalise a foreign tree one does not think of cutting off branches from tree, but looks for saplings. On the whole तट seems preferable

४. देशान्तरे—चत्तर means भिन्न, अन्य । अन्यो देशः देशान्तरम् । मन्मू-
ल्य सहादिततपुष्य । A नियममास of देश and चत्तर । Nectar owing
to the rule 'परवर्द्धय इन्दततपुष्यो' । अर्थे ७मी ।

काश्यपः—वत्से किमेव कातरासि—

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीशर्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ २१ ॥

(शकुन्तला पादयोः पतति) ।

KASYAPA—Why art thou so distressed, my child ?
Placed in the proud position of the chief wife of thy husband
of distinguished ancestry; busy with his affairs that are
momentous through exuberance of wealth, and having soon
brought forth a holy son as the East does the sun, thou
shalt not, my child, mind the sorrow caused by separation
from me [Sakuntala falls at her father's feet]

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदसु ।

KASYAPA—Let that befall you what I wish

काश्यप इति । हे 'वत्से कि' निमित्तम् 'एव कातरा' शर्ता 'सि' ।

अकारणमेतत् ॥ अभिजनेति । अन्वय—वत्से, त्वम् अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये

गृहिणीपदे स्थिता [सती], तस्य विभवगुरुभिः कृत्यैः प्रतिक्षणम् आकुला [सती],

अचिरात् प्राचीशर्कं पावनं तनयं प्रसूय च, मम विरहजां शुचं न गणयिष्यसि ।

व्याख्या—हे 'वत्से, त्वम्' प्रथमा 'अभिजन' कुल यस्यासि, तस्य, महाकुलोत्पन्न इत्यर्थः

['कुलेऽभिजनो जन्मभूम्यामपि' इत्यमर] 'भर्तुः' पुरा 'श्लाघ्ये' सशब्दनाहं

'गृहिणीपदे' गृहिणीस्थाने 'स्थिता' भर्तुः स्नेहगामिनी तदगतहृदया सती, 'तस्य' भर्तुः

'विभवेन' समृद्धा 'गुरुभिः' महद्भिः 'कृत्यैः' कार्यैः करणैः 'प्रतिक्षणं' निरन्तरम्

'आकुला' व्यथा गुण्यां कार्यक्षिप्तया वासकहृदया सती, 'अचिरात्' शीघ्रं 'प्राची'

पूता पूर्वा दिक् 'शर्कं' पूज्य मूर्त्यम् 'इव पावनं' पुण्य 'तनयं' पुत्र प्रसूय च 'पुत्रस्नेहेन

“आहृष्टदया च सतो ‘मम विरहजा’ विप्रो गजनिता ‘गृच’ शोकम् [“मनामोको नु गृक् स्त्रियाम्” इत्यमर] ‘न मया विद्यास’ न चिन्तयिष्यसि । अनुभूतामपि गृच चासक्तता न गुरीं मन्भावयिष्यसि ।

काश्यप इति । ‘ने’ तत्र सम्बन्धे ‘यत् इच्छामि’ यत् अकथितमधुना मे मनसि वर्तते ‘तत् अस्तु’ फलदत् । इति अस्तुनिगृहणन् । शापकारणं प्रत्याम्वात्न दिव्यात् अच्युता परमन् मेनकानुकल्पामोहमान आह—“यदिच्छामि ते तदस्तु”, मयि दूरे मेनका त्वा रक्षतु, इति भावः ।

NOTES

1 (a) अभिजनशब्द—अभिजन्यमे अस्मिन् इति अभि + जन + घञ्, अधिकारवो सञ्जायाम् = अभिजन race No इति because of the prohibition “जनि-घञीय” । अभिजन + मत्प् (वतुप्) प्रश्नमायात् । (b) Kanva here refers to the diversion which will detract her attention from the separation—(1) The love of the husband, (2) The numerous engagements, (3) affection for child She will certainly feel the absence of her father when at ease But these will leave her no time to think of it

2 यदिच्छामि—Here he is anticipating future events See Tika Prof Gajendragadkar is unwilling to believe that Kanva had prevision of future events at this stage I think the pronouncement “दुष्कर्मदाहित तेजो” &c coupled with the fact that Anasuya and Priyamvada had kept perfect silence in the matter was enough to rouse the sage's curiosity and make him think thus disclosing all details

Prof G also asks “why did he [Kanva] not remove the root cause of all by sending the ring to the king ?” In answer it may be said that this does not necessarily imply absence of all knowledge, For Prof G concedes that the sage knew all after the pupils had gone back to the hermitage. But even then the sage did nothing in the matter. He could have at once got the ring back from the Rahu's belly and ended the misery of his daughter there and then

The fact is, why Kanva, a renowned sage, stood apparently indifferent is more than we laymen can guess. To us it is enough that Kanva's indifference makes way for Sakuntala's atonement for the sin [of insulting Durrvasas], an atonement that purges her soul of dross and helps in its onward march towards perfection. Besides, without this indifference of Kanva as without Durrvasa's curse we should have missed the beautiful scene of reconciliation drawn in Act VII !

शकुन्तला (सख्यावुपेत्य)—हला दुवे वि मं समं एव
परिस्मज [हला हे अपि मा सममेव परिष्वजेयाम्] ।

SAKUNTALA (Approaching the friends)—Dear, embrace me both of you simultaneously

सखी (तथा कृत्वा)—सहि, जइ राम सो राधा पञ्च-
भिषाणमन्धरो भवे तदा इमं अतणामहेअद्धिअं अङ्गुलीअभं
टंसेहि [सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्धरो भवेत्,
ततः तस्म इदम् आत्मनामधेयाद्धितमङ्गुलीयकं दर्शय] ।

FRIENDS (Doing the same)—Friend, if perchance that
king becomes slow at recognition, then show him this ring
stamped with his own name

शकुन्तला—इमिणा संदेहेण वो आकम्पितस्मिहि [धनेन
सन्देहेन वामाकम्पितास्मि] ।

SAKUNTALA—I am startled by this suspicion of yours—
हसति । सखी उपेत्य तयो समाप क्त्वा उभयोःशुल्यादरा इति हेनो आह
'समं दुपत्त एव परिष्वजेयाम्' आलिङ्गितम् ।

सखीतः । 'यदि नाम' यदि सभायानेतत् 'स राजा प्रत्यभिज्ञाने' मन्दते,
ऊदपूर्वेय मया इति शाने 'मन्धर' दिष्टित्वा, एतस्य विमुक्त इति यावत् 'भवेत्'
'ततः तस्म इदम् आत्मन' एतेव राध 'नामधेय' भावा 'अद्धित' सुद्वितम्
'अङ्गुलीयकं दर्शय' ।

शकुन्तलेति । 'धनेन सन्देहेन' यद्वा कृतिलोपयद्वा 'आकम्पिता' भीता
'अस्मि'—इति भाविता विपक्षेऽद्या । ["सन्देहन" (रा-, म-)—"सन्देहेन"
(स-, दि-, न्-)] ।

NOTES

1 तस्यै—“कर्मणा शममिरेति—” इति सश्रदाने चतुर्थो ।

2 सन्देहेन—The reading सन्देहेन also suits the context सम् + दिग् + घञ् कर्मणि = सन्देह instruction सन्देह 19 शङ्का suspicion, “यदि सन्देह” in the speech above is शङ्का । Besides the speech following also refers to शङ्का (खेद पापशङ्की) । I therefore prefer सन्देहेन ।

सख्यो—मा भाशाहि । मिषेहो पावसङ्को [मा विभीहि । स्नेहः पापशङ्की] ।

FRIENDS—Be not alarmed Affection suspects evil

शाङ्ग रव — युगान्तरमारुह्य सविता । त्वरतामवभवती ।

SARNGARAVA—The sun has ascended another stage. Let her ladyship hasten

शकुन्तला (आश्रयमाभिमुखी स्थित्वा)—ताद कदा नु भुञ्जी तवोवण पेक्खिस्स [तात कदा नु भुयस्तपोवनं प्रेक्षिथे] ।

SAKUNTALA (standing with her face towards the hermitage)—Father, when shall I again see the hermitage ?

काश्यपः—श्रूयताम्—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीमपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनय निवेश्य ।

भर्त्रा तटदितकुटुम्बभरिण साद

शान्ते करिष्यसि पट पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ १२ ॥

KASYAPA—Listen Having long continued as co-wife of the vast four sided Earth, having settled Daushyanti without a rival, you will again take residence in this tranquil hermitage with thy husband by whom the burden of relatives shall have been placed on him (Daushyanti)

सखावर्तितः ‘मा विभीहि’ मा.केशी [अडित् दी मा-शब्द तदयोरे न लुङ्]
‘स्नेहः पापम्’ अदिष्टम् ‘शङ्कते’ स्नेहात् आनष्ट शङ्कावहे न हि कम्पतस्तस्य मूलमस्ति ।

शाङ्खेति । 'सविता' सूर्ये 'अनात् दुग्' भागदुग्-त् प्रहरमित्यर्थे ["दुग् कृतः सौ
 युगले" इति विश्व] 'आदृढ' प्राह । दिनमन्त्रस्य प्रथमं प्रहरमतीत्यङ्गितोऽप्रवृत्त
 इत्यर्थः । 'अतभवती' मान्दा शकुन्ता 'स्वराताम्' स्वरा भवतु । ["दुगान्तरमादृढ"
 (रा-, वि-, म-)—'दूरमधिदृढ' (त-, न्या)] :

शकुन्तलेति । 'आद्यमस्य अभिसुखा' सतो 'स्थित्वा' समनात् निवृत्त्यः ।

मूलेति । अन्यः—चिराय चतुरन्तमङ्गीसपत्नी भूत्वा, अपतिरथ तनय दौष्यन्ति
 निवेद्य तदपि तकुटुम्बमरेण मत्तुं साईं शान्ते अकिन् आद्यमे पुन पद करिष्यसि ।
 व्याख्या—'चिराय' चिरम् [अथयमेतत्. अर. दकन] 'अन्तरोऽन्ता' प्रान्तभागा यस्या
 तथाविधाया समयाया इत्यर्थे 'मद्या' विपुलाया धरिष्या 'सपत्नी भूत्वा', अविद्यमान
 'अतिरथो' विपत्तौ यस्य तथाविध 'तनय दौष्यन्ति' दुष्टताद्वजम् [अज्ञातत्वात् नाम दिना
 सामान्येन दौष्यन्तिशब्देन वापदेश*] निवेद्य राज्ये स्थापयित्वा, 'तकिन्' दौष्यन्ती
 'अपति' निश्चित 'कुटुम्बानी वाच्यवानी 'भर' भार पीषककर्म देन तथाविधेन 'भर्ता
 साई' पत्या सह 'शान्ते' 'समप्रधाने' विषयचिन्तारहिते 'अकिन् आद्यमे पुन' भूयोऽपि
 'पद करिष्यसि' स्थान सप्तमसि ["पद स्थाने विभक्त्याने" ईम] । परिपते वयसि
 पुत्राय राज्य दत्त्वा भर्ता सह इडेव चारण्यकत्रत चरिष्यामि इत्यर्थे । [मूलम् (रा-,
 वि-, म-)—'भूत्वा चिराय सद्विगन्तमङ्गीसपत्नी दौष्यन्तिमपतिरथ तनय प्रप्य । तन्-
 सन्निवेशितमरेण सहैव भर्ता शान्ते करिष्यसि पद पुनराद्यमेऽकिन् ॥' (त-, न्या)] :

NOTES

1 विभीहि - भी + लोट् हि । 'माङ्ङि लुङ्' does not apply here The
 ना here is different from माङ् and gives लोट्, as in 'मा कुङ्
 धनजनयोवनगर्भम्' (see ante also)

2 युगान्तर—&c *—दुग् is two It is usual to divide the day-
 time into 8 equal parts and attach a specific virtue to each-
 Two of these here probably make a दुग् । Then from sun-rise
 to about 9 A. M. is the 1st दुग्; the second extends from about
 9 A. M to 12 noon; and so on अन्यत् दुग् युगान्तरम् another दुग् i. e.
 the 1st दुग् is already over and the 2nd has commenced.

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

3 (a) चतुरन्त &c —मही the vast one is the सपत्नी, she again not in part, but taken in her entirety (b) दौर्धर्निम्—दुष्कृतस्य अपत्यं पुमान् इति दुष्कृत + इज् = दौर्धर्नि by the rule “अत इज्” । तम् । (c) अग्रति &c —प्रतिरुद्ध or प्रतिगती रथ अग्र्य इति प्रतिरथ an antagonist अविद्यमान प्रतिरथो रथ, तम् । (d) निवेद्य—नि + विद्य + णिच् + ल्यप् having settled रात्र्याभियेचन is settling, in this sense निवेद्य occurs in “स निवेद्य कुशावत्या रिपुनागाङ्गु रथम्” - Raghv XV 97 Again विवाह is also settling निवेद्य has this sense in “निवेद्या मुनासा विवाह कृत्या सुपलम्”—Mahabh also “भवान् निवेद्य प्रथमं दत्तोऽयं भीम” =Ibid (e) तदपि त &c —Having left the kinsmen in his care, i.e. You two only will come If निवेद्य means विवाह then this epithet mentions, by implication, the coronation of the son For unless he is the king he cannot support the kinsmen But coronation is an important ceremony and should not be left to be inferred from a relatively insignificant affair which is honoured by direct mention It seems better therefore to take निवेद्य = रात्र्या अभियेचन ।

गौतमी—जाटे, परिहीयते गमनवेला । निवर्त्तेहि पितरं । अथवा चिरेण वि पुनो पुनो एवा एव मन्त्रयिष्यति । निवर्त्तेदु भवं [जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्त्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनः एवा एव मन्त्रयिष्यति । निवर्त्तता भवान्] ।

GAUTAMI—My child, the time for starting is being spent Send back your father Or even for long she will talk thus again and again Let your reverence return

काश्यपः—वत्से उपरुध्यते तपोऽनुदानम् ।

KASYAPA—My child, the practice of penance is being obstructed

शकुन्तला (भूयः पितरमाश्लिष्य)—तव चरणकिमं ताद-
सरीरं । ता मा अदिमत्तं मम किटे उक्कण्डु [तव चरणकृत्यं
तातयरीरम् । तन्मा अतिमात्रं मम कृते उक्कण्डु] ।

SAKUNTALA (Again embracing her father)—Father's frame is emaciated by practice of penance So do not pine for me excessively

गौतमीति । 'गमनस्य वेला' समय 'परिहोयते' 'होयते' प्रातरैव गमनस्य दुःखात् । 'पितर निवर्त्तय' आश्रम प्रति प्रेषय—इत्याकौ, काश्यप स्वोध्य आह—'अद्य' पक्षान्तरे 'एषा' शकुन्तला 'चिरंदापि' कालेन न विरता भविष्यति 'एवम्' ईदृशमेव 'पुनः पुनर्भवेन्नियते' । तत् 'भवान् निवर्त्तताम्' आश्रमा एव प्रतिगच्छतु ।

काश्यप इति । 'तपस अनुष्ठानम्' आचरणम् 'उपहृष्यते' विप्र्रित भवति । तत् प्रतिशामिः [उपपूर्वात् रुषि कर्मणि लट्] ।

शकसालेति । 'तादस्य' शरीर तपपरशेन क्लृप्तं जातम् । 'तत् सम कृते' मर्दये [कृते इत्यद्ययम् 'अतिभावम्' अत्यर्थं 'मा उत्कण्ठस्य' मा उत्सुको भव ["उत्कण्ठस्य" (म-)—'उत्कण्ठितुम्' ('रा-, वि-)] ।

NOTES

1. परिहोयते—परि + हा + लट्, ते कर्मकर्त्तरि । The cool morning is passing

2 उत्कण्ठस्य—The reading उत्कण्ठितुम् seems bad in grammar. Here also मा is diff. from माह ।

काश्यपः (सनिःश्वासम्)—

शमनेपयति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उज्जहारि विरुद्धं नीवारदलिं विलोकयत ॥ २२ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु । (निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च) ।

KASYAPA—(With a sigh)—My child, how possibly can my grief abate while beholding the offering of Nirara, previously made by thee, sprouted at the door of the cottage ? Go, may the stages of thy journey be safe. (Exeunt Sakuntala and the attendants)

सख्यौ (शकुन्तलां विलोक्य)—हृदी, हृदी अन्तरिदा

मउन्दला वणराईए । [हा धिक्, हा धिक्, अन्तरिता शकुन्तला वनराज्या] ।

FRIENDS (Watching Sakuntala)—Alas ! Alas Sakuntala is hidden by the line of forests

काश्यप इति । 'निन्दासेन' दु खनि आसेन 'मह' आह । शममिति । अन्त्य - हे वनसे त्वयागचितपूर्वम् उटजहारि विहट्ट नीवारवनि विलोक्यत मम शोक कथं नु शमयेथति । व्याख्या—हे 'वनसे त्वया पूर्वम्' इत प्राक्, रचित' विहितम् ["भूतपूर्वे चरट्" इति निह्न शान्तं पुर्वशब्दस्य परनिपात] उटजह्य' पर्वशलाया 'हारि' प्रवेशे एव 'विहट्टम' अह रितम् [अत सदैव दर्शनपथे स्थिता धारकम्] 'नीवारमथ वनि' पूजोपहार 'विलोक्यत' पश्यती 'मम शोक' ताप 'कथं नु' कथं-मयि न [इति काकु] 'शम' शान्तिम् पृथयति' शमिष्यति [शमनाथस्य इधातो लट्] । इयद्दिनं या मम वनिकर्मणि साहाय्ये स्थितासीत् सा गता, इत्यनिश्च आरित कथं शोक शमयेत् । ['हारि विहट्टम' (वि-)--"हारविहट्टम्" (रा त-, न्या-, म-)] ।

गच्छेति । 'ते पन्थान' दिने दिने गताया अन्धान [प्रतिदिनं भिन्न इति बहुवचनम् । अत्रिचचिते भिन्नत्वं तु एकवचनमेव । "शान्तानुशूलपथनय शिव्य पन्था' इति यथा ।] ('शकुन्तला निष्कान्ता महयादिनय' अनुचराय निष्कान्ता इति लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीय) ।

सख्याविति । 'हा धिक्' इति आत्मनी भाग्य निन्दत । 'वनराज्या' कानन-श्रेण्या 'अन्तरिता' व्यवहृता अदर्शनीया जाता । ["अन्तरिता" (त-, न्या-)— "अन्तर्हिता" (रा-, वि-, म-)] ।

NOTES

1 उटजहारि—The force is that the grains have sprouted at the very threshold of the hut Whenever I enter, they remind me of you So how can I cease to be sorry ?* Thus हार requires emphasis It should not therefore be in the middle of a compound as in the reading उटजहारविहट्टम् । It

does not lose prominence when it is last in a ततपुरुष, because
“उत्तरपदाद्यं प्रथमस्तपुरुषः”—a ततपुरुष has its last member prominent

2 गच्छ—You go. I will manage my grief somehow. Indi-
cates deep emotion.*

3 एनरिता—एनर here means एनर्डि screen. एनर कञ्जातकहा
इति एनर + इतच्, screened

काश्यप. (सनि श्वासन)—अनसूये गतवती वां सहधर्म-
चारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छ माम् (सर्वे प्रस्थिताः) ।

KASYAPA (With a sigh)—Anasuya, your fellow worker
in religion has left Having checked your grief, follow me.
(All start to go)

उभे—ताद, सउन्दलाविरहितं सुखं विद्य तपोवनं पविशामो
[तात, शकुन्तलाविरहित शून्यमिव तपोवनं प्रविशाम] ।

BOTH—Father, without Sakuntala we are entering as it
were a vacant hermitage

काश्यप इति । ‘सह’ एकस्य धर्मं धरति’ इति सा उतवती । ‘शोकं निगृह्य’
निश्चय ‘नामनुगच्छ’ चिरमेष वदन्व स्थिता । तदेहि वाचनं याम् । ‘प्रस्थिता’
प्रस्थातुमारम्भा [आदिकर्मणि त्] । [‘अनुगच्छ माम्’ (वि)—‘नामनुगच्छतम्’
(त्, न्, न्)—‘अनुगच्छत मां प्रस्थितम्’ (त्, न्, न्)] ।

उभे इति । ‘शकुन्तलाया विरहित’ विद्युक्त ‘तपोवनं शून्यमिव’ अनदीनमिव
‘प्रविशाम’ [“तपोवनम्” (त्, वि, न्, न्)—“तपोवनं कश्चम्” (त्, न्, न्)] ।

NOTES

1. (a) गतवती—The emotion here reaches its climax *
(b) सहधर्मं &c.—धर्मं धरति इति धर्मं + धर + णिनि ताच्छीत्यर्थे = धर्मचारिणी ।
सह धर्मचारिणी । सहसुपेति समासः । Refers to शकुन्तला । (c) अनुगच्छ—
Kasyapa generally ignores प्रियवदा । * Compare एनसूये, एत इतिता-
Ante Also see Introduction.

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेव दर्शिनो । (सविमर्शं परिक्रम्य)
हन्त भो, शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् ।
कुतः—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सम्भ्रंष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममाय विशद-प्रकामप्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥२३॥
(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KASYAPA—The flow of the affection shows it thus (Going round thoughtfully) Heigh Ho ! Ease has now been attained by me after having sent Sakuntala to her husband's abode (You ask) why ? Because a daughter is indeed another's property To-day having sent her to her husband, this inner self of mine has become perfectly serene like one who has restored a deposit (Exeunt all)

काश्यप इति । 'स्नेहस्य प्रवृत्तिः प्रवाहः 'एव दर्शयति' वा तथाविधा [अन्ताङ्क-शेषेण] । 'विमर्शेन' चिन्तया 'सह परिक्रम्य' आह । 'हन्त' इति 'भो' इत्या-भिसुखि । 'शकुन्तलां प्रतिकुलं' पतिकुलं 'विसृज्य' मप्रैष्य 'इदानीं स्वास्थ्यं' स्वभावी 'लब्धम्' । इत्यन्तं कालं नाह प्रकृतौ स्थितं अधुना तु प्रकृतिमापन्नम् ।

अर्थ इति । अन्यथ — हि कन्या परकीय एव अर्थः । अयं मनः अन्तरात्मा अयं तां परिग्रहीतुं स मप्रैष्य प्रत्यर्पितन्यास इव प्रकामं विशदी जातः । व्याख्या—'हि' यत् 'कन्या' इदृशिता 'परकीय एव' परस्य अन्यस्य एव ["कुलजनस्य परस्य च" इति हि कुक्] 'अर्थ' धनम् । कन्या हि परस्य अन्यस्य निक्षेप [तथा च भवत्यर्थः — "कन्यायाः परार्थता मतेव"] । 'अयम् एव "मम अन्तरात्मा" आभ्यन्तर स्वरूपम अयं तां न्यासरूपा कन्या परिग्रहीतुं' परिग्रहीतुं सम्बन्धे 'मप्रैष्य' विसृज्य 'प्रत्यर्पित' निधातित 'न्यास' निक्षेपे वेत्त तथाविध 'इव प्रकामम्' अत्यथ विशद' प्रमत्तो 'जातः' । परधनरक्षयश्चिन्तया इन्द्रिजनप्रसन्नं चेत अयं प्रसन्न जातम् । [मूलम् (रा-, वि, म-)—'जातोऽपि सद्यो विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिवापयित्वा' (द-, न्या-) ।

निष्क्रान्ता इति । 'सर्वे' अभिनेतारो जना 'निष्क्रान्ता' ।

NOTES

1 (a) चोद &c.—चोदय्य प्रकृति your affection for Sakuntala.
 (b) एव दर्शनी—एवम + दृश + दिव + दिनि कर्त्तरि exhibits in this light.
 There are people, plants, and every thing as before in the hermitage ; Sakuntala alone has left. Yet you see it vacant. Your affection for the departed makes it so to you.

2 हि—Expresses हृत् । My mind is at ease because I have restored the trust property.

चतुर्थोऽङ्कः—FOURTH ACT.

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यासनस्यो राजा विदूषकश्च) । विदूषकः
 (कर्णं दत्त्वा)—भो बभ्रम मङ्गीदसालन्तरे अवहाणं देहि.
 कलविसुधाए गीदीए सरसजोभो सुखीअट्टि । जाणे तत्तहोटी
 हंसवदिभा वखपरिअअं करेदि ति [भो वयस्य, मङ्गीतशाला-
 न्तरे अन्धानं देहि, कलविसुधाया गीतः स्वरसंयोगः श्रूयते ।
 जानि तत्रभवती हंसपादिका वर्षपरिचयं करोतीति] ।

(Then enter the king and Vidushaka on seats). VIDUSHA-
 KA (Listening)—O Friend, direct your attention to the
 interior of the music-hall Vocal performance of sweet and
 chaste song is being heard I think that Her Highness
 Hamsapadika is cultivating the acquaintance of melodies.

राजा—तूखीं भव यावदाकर्णयामि ।

KING—Keep quiet while I listen.

विदूषक इति । 'कथं दत्त्वा' यवधमभिनीय । 'मन्त्रीतशास्त्राया' तीर्थ'विक्र-
भवनस्य 'अशरै' मध्ये 'अवधान देहि' मन प्रेरय । 'कथा' च 'विगुहा' अनवद्या
च या 'गीति' तस्या भवरेण कच्छ'वदिता मरीच' मधुरा विगुहा च नीति कण्ठेन
शीघ्रमाया 'युधने' [अद्योते कम णि लट्] । 'जाने' मन्थे तवभवतो हृ सनादिका'
तदाभ्या राशौ 'वर्षम्' गानक्रियाया । 'परिचयम्' अन्थास 'करोति' ।

गच्छेति । 'यावत्' धनकालम् अहम् आकर्षयामि नीति मन्थोमि तावत् 'लक्ष्मी'
'भव' नानभवन्नस्य ।

NOTES

1 Summary — यथैकदा कार्यचिन्ता यावो दुःखल एकानो विदूषकेषु
सह स्थित सद्गतशास्त्राया उच्यन्ती कामपि जनमौतिकामहयोगे । स च गायिकार्यं
विदूषक प्रेषितवान्, अकुलनया च सह कथपरिचयः प्राप्ता , तै (सर्वदितनत्तोऽपि
रान्ता श्चोपहतवर्तता अकुलनाहतान् नरक्यन् । सा तु अभिमानेनाइ लीयकेन
भारजानि इति यावत् इत परासञ्जति तावत् युन्या हृष्टा अङ्गुलि । तत सा त
वेधयित् रक्ष्य किञ्चिन् तर्पणं तमवर्षयत् । तदप्यमी शपम'हृष्टा अपूर्व'मिष मेने ।
एव इमे तदैव ता परिचयः आयमवामिनो निवृत्ता सापि कदती अप्रमत्त परिचयवार
पुरोहितार समर्पता राज्ञा । गानभवतान् सहपुरोधसा निर्गतान् ता कापि ज्योति-
मनो स्त्रीमूर्ति उत्तच्छिष्य विहायसा जगाम ।

2. वर्षपरिचयम्—वर्ष is गीतक्रम melody, "वर्षं अर्षं व्रते" इति प्रमृत्य
"भेदे गीतक्रमे चित्रे" इत्यदि हैम ।

3 (a) यावत्—अवधी । See Tika Or अवधारणे । "आकर्षणं वान्येव
इत्यर्थे । (b) आकर्षयामि—या सत्यक कर्षे'न मज्जामि इति अ+कर्ष + णिष्
लट् मिप् = आ + कर्षि (नाम धातु) लट् मिप् = आकर्षयामि । This is by
the Varttika "प्रातिरुद्रिकान् धालयै वचनम् इष्टवद्" as in अयने समवति
अध्वरति ।

आकाशे (गीयते)—

अहिणवमहुलोलुवो तुम-तह परिचुम्बिष सुभमञ्जरिं ।

कमलवमडमेत्तगिञ्च दो महभर विसमरिदोसि षं कर्हं ॥१॥

[अभिनवमधुलोलुपस्त, परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् ।

कमलवसतिमात्रनिर्हंतो मधुकर विष्मृतोऽस्येनां कथम् ॥]

IN THE AIR (Song)—Ever longing after fresh honey,
O Bee having kissed the mango blossom like that how have
you forgotten her, being satisfied with a mere sojourn inside
the lotus

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।

KING—O how overflowing with emotion is the song ?

विदूषकः—किं टाव गोदीए अत्रगदो अक्खरत्यो [किं तावत्
गोत्या अवगतः अक्षरार्थः] ।

VIDUSHAKA—Has the meaning of the words of the song
been really grasped by you ?

अभिवृत्तिः । अत्र—हे मधुकर, अभिनवमधुलोलुपस्त चूतमञ्जरी तदा परिचुम्ब्य
कमलवसतिमात्रनिर्हंत सन् कथमेना विष्मृतोऽसि । व्याख्या—हे 'मधुकर' धमर [भो
राजन् इति व्यङ्ग्यम्] 'अभिनवस्य' नूतनस्य अनास्वादितरसस्य इत्यर्थं 'मधुन' पुष्परसस्य
[प्रणयरसस्य इति व्यङ्ग्यम्*] 'लोलुप' अभिलाषो 'त्व चूतस्य' सहकारस्य 'मञ्जरीं नव-
जातम् अस्वादितरसं सुकलम् [नवधौवनीं साम इति व्यङ्ग्यम्*] 'तदा' तेन प्रकारेण
भावप्रकटपूर्वकमित्यर्थं 'परिचुम्ब्य' उपभुञ्ज्य 'कमले' प्रफुल्ले पद्मे [गतप्रायस्यौदनाया
देव्या समुत्थाम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'वसतिमात्रेण' वासमात्रेण [दिवीसाहचर्यमात्रेण
इति व्यङ्ग्यम्*] ॥ मधुरस्य सकादि । 'नानेन समास । 'अद्यन्तु समस्यति एव' इति
भोजोक्तरीत्या समास] 'निर्हंत' सुखित सन् 'कथ' किमर्थम् 'एनां चूतमञ्जरीम्'
[साम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'विष्मृतोऽसि' न करसि [गौणगृह्या गत्यदंत्वात् कर्त्तरिक्त] ।

राजति । 'रागस्य' प्रीति 'परिवाह' निर्गमनम् अस्ति यस्या तादृशी, 'राग'
प्रीति परिवाहयति' समन्तात् नि सारयति या तादृशी वा, 'गीति' । अत्र गायिकाया
भाव स्पष्टमुपलभ्यते इत्यर्थं ।

विदूषक इति : 'अक्षराणाम् अर्थं' गृहोऽभिसन्ध 'अवगत' ज्ञात 'किम्' ?

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

to चमपादिका herself Hence there is no णिच् । Compare "एचमिहंने कथेति याम यामषी" when कथंथ though done by others is attributed to the यामषी and there is no णिच् । (d) जिह्वल्लके—The construction is जिह्वल्लके गृहीतस्य not जिह्वल्लके ताद्यमानस्य । (e) चमरा—चमरम् is usually feminine plural, but singular is also used "आप सुमनसो वर्षा चमराश्चकता समा । एते भिन्ना बहुलं सारिकलेऽप्युचर-तवम् ।" एका चमरा, एका सिकता—are seen in the Bhashya (d) वीत-रागस्य—वीत विगत राग त्रिषयवासना यस्य तस्य । (e) मोच—मोच+णिच्-स्वार्थि (वुरादि)+चच् or चज भावे—मोच release also emancipation (in the case of वीतराग) ।

3 नागरिक &c—नगरे निपुक्त or भव इति नगर + टक् or ठञ् = नागरिक a citizen Here the word implies "cleverness" प्रावीण्यम्, The proper affix is then वृज् by the rule "नगरात् कुलसनप्रावीण्ययो" That would give नागरक् । But all editions read नागरिक । Raghava seems to avoid the difficulty by taking नागरिकइति as पारिभाषिक for a peculiar gesture in which the wrist is made to drop, the index and middle fingers are bent, and the hand is shaken in ridicule Thus 'नागरिकइत्येति विपताकस्य मध्यमतर्जनीभ्या वक्राभ्यामधो-मुञ्च कल्पिताभ्याम् इत्यथ" । This may save the grammar but it sacrifices the sense

विदूषकः—का गद्वे [का गति] ।

VIDUSHAKA - No help

राजा—(आत्मगतम्) किं नु खलु गीतार्थमाकर्ण्य द्रष्टजन-विरहाद्वृत्तेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—

॥ रमाणि वोच्य मधुराश्च निगम्य शब्दान्
पर्युत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमवोधपूर्व
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥२॥

(पर्याकुलस्तिष्ठति) ।

KING (Aside)—Why indeed, even without separation from my desired person, am I so powerfully moved on hearing what is sung ? Or that a creature, though happy, becomes agitated on beholding the beautiful, or hearing sweet sounds is nothing but that it unconsciously recalls with its mind likings of previous births that are permanent through association (i.e. Vasana) (Continues agitated)

राजैति । किं प्रश्नः । 'तु' वितर्के । 'खलु' अवधारणे । वितर्कं गमं प्रश्नः । उत्कण्ठायां अवधारणम् । 'गीतम् अथ' वस्तु 'गीतस्य' गानस्य 'अथ' वस्तु वा 'आकर्ण्य इष्टजनेन' प्रियजनेन 'विहरात्' वियोगात् 'सृतेऽपि' विनेव 'किं तु खलु बलवत्' अव्ययं 'उत्कण्ठितोऽस्मि' विचलितोऽस्मि । उत्कण्ठायां निश्चयः । तत्कारणं प्रति वितर्कं गमं प्रश्नः । श्यामेन विद्युत्शकुन्तलाश्चान्त आह "इष्टजनविरहाहतेऽपि" इति । एतदि वक्ष्यामाणश्लोकोक्तम् "अवोधपूर्वम्" शकुन्तलाक्षरणम् ।

रम्यापीति । अन्वय — जन्तु सुखितोऽपि रम्याणि वीच्या मधुरान् शब्दान् निश्चयं च पर्युत्सुको भवति इति यत् तत्तद्भूत भावस्मिराणि जननान्तरसौष्टदानि अवोधपूर्वं चेतसा स्मरति । शाब्दिका—'जन्तु' य कश्चित् जीव 'सुखितोऽपि' सञ्जातसुखोऽपि, सुखमनुभवन्नपि [तारकादित्वादितच् प्रत्यय], रम्याणि मनोहराणि वस्तूनि [विशेषण-मात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ] 'मधुरान्' शब्दान्, 'शब्दान् निश्चयं च' सुत्वा च पर्युत्सुक' उन्मत्ता भवति इति यत् तत् इदम् अस्मदर्थ 'भावेन' क्लृप्कारेण, वाचनशाब्दार्थं 'स्मिराणि' अपरिहार्याणि* [यथा—'भावे' शब्दे स्मिराणि वदन्तूनि] 'जननान्तरस्य' पूर्वजन्म सुहृदयस्य भाषा 'सौष्टदानि', प्रियाणि [अणि शब्दभावः ; आदिप्रति] ॥ अन्वये शब्दभावे तु उभयद्वया मौल्यार्थानि ॥ आद्ये "अपि परतो शब्दभाव", द्वितीये "सिद्धे शब्दभावे अण्" इति विवेकः ॥ सुहृत्सुहृदयशब्दौ हावपि तुवादिषु पठ्यन्ते ; तत भावे अण्] 'अवोधपूर्वम्' अज्ञातपूर्वं यथा तथा 'चेतसा' मनसा स्मरति, अजानन् 'स्मरति' । अतिसाव भवति अन्तेर्भावस्य तु वीधो न जायते । मन्ये पूर्वजन्मणि मया गीतानुयायि किञ्चिदनुभूत नाधुना तत्स्मरणमुपलभ्यते । अतिसापेक्षमनुहा-हमेवमुक्तकथितम् ॥ वस्तुतस्तु शकुन्तलाश्रया क्षीतिस्तेन अज्ञाता, श्यामेन च शकुन्तला ॥

NOTES

I (a) अभिनव &c — गृहितं लुपति लुप् + यङ् + षच् कर्त्तरि = लोलुपः greedy अभिनव मयु fresh honey कर्मधा—। तस्य लोलुपः । (b) तथा—
 देश प्रकारेण, i.e. with such ardour (c) कमल &c — कमल 19 a full-blown lotus It suggests dearth of honey * कमले वसति कमल-
 वसति sojourn in a lotus महदुपैति समास । सा एव कमलवसतिभावम्
 mere sojourn &c —नित्यसमास —मधुरव्य सकादि । येन निरुत । इतत्— ।
 According to Bhoj3, words of the तिष्ठद्गु and मधुरव्यसक class
 my lead in a compound 'भीजस्तु न चानेन समास इति वचनात् अयमन्वेन
 सह समस्यत एव इत्याह मधुरव्य सकप्रिय इति'—Vardhamana in the
 Ganarathamahodadhi (d) विद्धत —वि + ष्ट् + क्त कर्त्तरि वचमाने
 19 भनसा गमनम् । Hence, मयर्थत्वात् कर्त्तरि क्त ।

राजा (स्मितं कृत्वा)—महातृप्तप्रणयोयं जनः । तदस्या
 देवीं वसुमतीमन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि । मखे माधव्य.
 महचनादुच्यतां हम्पादिका निपुणमुपालब्धोऽस्मौति ।

KING (With a smile)—This person is one to whom love
 was made only once Hence I have received her sharp rebuke
 with reference to queen Vasumati Friend Madhavya, let
 Hamsapadika be told in my words that I am cleverly
 censured

विदूषकः—जं भव' अणवेदि [यत्भवान् आम्नापयति]
 (उत्याय) भो वयस्य गहीदस्य ताए परकीएहिं हत्येहिं सिंह-
 रडए ताढीघमाणसूम अच्छराए बीदरायसूम विअ शस्यि दाणि मे
 मोक्खो [भो वयस्य, गृहीतस्य तथा परकीटैर्हस्तैः शिखण्डके
 ताद्यमानस्य, अस्मरसा वीतरागस्येव, नास्तीदानीं मे मोक्षः] । ७

VIDUSHAKA—What Your Highness commands, (Rising)
 For me, O friend, held by the hair with other's grip and

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

being beaten, there is no escape now, as of a passion-less person held by a nymph.

राजा—गच्छ नागरिकवृत्त्या संज्ञापयैनाम् ।

KING - Go tell her after the fashion of a jolly person.

राजेति । 'अथ जन' एष शायिका 'सहत्' एकवार 'कृत' मया दर्शित 'प्रशयो' यस्मिन् तदादिषु । 'तत्' तस्मात् प्रथमप्रयोगात् पर विष्णुत्वत् 'देवीं वसुमतीम्' अन्तरेण' वसुमतीमिलिच 'अस्या' असपादिकाया [हृदयोमा कर्त्तरि षष्ठी] 'महत्' कठोरम् 'उपालभन्' तिरस्कार 'गतोऽस्मि' । 'निपुणम्' अतिबुद्धिमान् उपालब्धोऽस्मि इति मङ्गलान् 'मङ्गलमवलम्ब्य' [स्यष्ठीपि कर्मणि षष्ठी] 'उच्यतां असपादिका' ।*

विदूषक इति । 'तया' असपादिकया 'परकोटं' सखीप्रभतीनां 'हस्ते' सिद्धहस्ते चूडायां 'गृहीतस्य' धृतस्य तत 'ताद्यमानस्य मे' इदानीम् 'अस्तरसा' [भाष्यप्रयोगात् एकत्वोऽपि] गृहीतस्य 'वीतरागस्य' अनासङ्गस्य प्रशान्तस्य इत्यर्थं 'इव मीमांसे' मुक्तिं हस्तात् समाराधय निष्कृति 'नास्ति' । यथा अस्तरसा गृहीतो योगी विपश्यते तथा अहमपि तथा इत्यर्थं ।*

राजेति । 'नागरिकस्य' नगरवासिनो जनस्य 'वृत्त्या' व्यवहारेण, विदग्धाचार्येण सरसवाक्प्रयोगेण इत्यर्थं 'एतां मञ्जापय' । मधुरया वाचा अनुकूलिता एषा न कृष्येत् ।*

NOTES

1. (a) कृतम्—Vidushaka's simplicity, as evinced by the question, brought the smile (b) सहत् &c -सहत् is an अशय meaning एकवारम् once, प्रशय is याज्ञा, i.e. love. (c) "देवीम्—This is the form of speech for a कृताभिषेको queen—"देवी कृताभिषेकायाम् इतरासु च भद्रिनी ।"—Darpana "अन्तरान्तरेण दुक्ते" इति द्वितीया । (d) अन्तरेण—An अशय meaning "with reference to" as in "भवन्मन्तरेण कौटिल्येऽस्मा दृष्टिराग."—Act II

2 (a) गृहीतस्य—गृहीत is seized, also ensnared (in the case of वीतराग) The वदण is by attendants By उपचार this is attributed

["पथात्सुको भवति" (त- , त्या-)— "पथेत्सुको भवति" (रा- धि, म-)] ।
 'पर्याकन' उच्यते 'तिष्ठति' ।

NOTES

1 (a) आकण्—आ स्यक् कर्षेण गृहीत्वा इति आ + कर्ष + सिच् + लाप ।
 कर्षेण गृह्णाति कण् धातु 2s like अर्थे न गमयति अत्रयति &c—See Ante.
 (b) * इष्टजन &c — This उत्कण्ठा is exactly like what one feels
 under इष्टजनविरह । But दृश्यन्त does not recollect इष्टजनविरह in
 the present life Hence the explanation is sought in incidents
 of prior life in the verse following Compare—"वामनाश्रमपद तत
 पर धारण श्रुतमुषेर्वनीका मः उच्यते प्रथमजन्मचेष्टितान्यकारणैः बभूव
 नाश्रम ३"—Raghu

2 (a) * वीतसा — All कारण is वीतसा । Why then mention
 वीतसा ? Is दीर्घेन व्युत्पत्ति possible ? The poet seems to mean—तस्य
 वीत (व्यत) स्वरति, म हे न स्वरति । (b) जननान्तर &c — सुहृदयसा भावा इति
 सुहृदय + अच् । Here when we attach अच् we do not get इत्
 preceding Hence the rule "हृदभमसिद्धन्ते पूर्वपदसा च" does not
 apply The अच् gives आदिप्रति and हृदय changes into हृत् by the
 rule "हृदयसा हृत् केष्वपदणामसिक्" । If however we say सुहृदो भावा
 we have सुहृत् + अच् in which अच् comes after हृत् । This will
 give उत्तरपदप्रति resulting in सौहार्द । The first differs from this
 in the fact that there इत् appears after अच् has come in Both
 सुहृदय and सुहृत् are of the युवादि class and अच् is available in the
 sense भाव or कर्म by the rule "हायनान्तयुवादिभ्य अच्" । The इतिकार
 does not however, recognise the form सौहृद । अन्त जनन जननान्तरम्,
 मयुरव्य सकादि । तसा सौद्धानि । तानि । Words of the मयुरव्य सकादि
 class may lead in a कर्मधा—according to भोज supported by वड-
 न.न (see Ante) Hence जननान्तर may be compounded with सौहृद ।
 But the भाष्य uses the compound अनर्थांतर in which अर्थांतर does
 not lead This seems to raise doubts as to whether मनाम with
 अन्तर should be treated as falling under मयुरव्य सकादि ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

3 Reading —The reading पयुं गमुकी भवति implies अमृततदभाव by चि । But the person who is सुखित is undoubtedly अपयुं गमुक । Hence सुखित gives all the meaning of चि and something more चि is therefore not available—वाक्येन अर्थसा उक्तत्वात् अभाव प्रत्ययसा । पयुं गमुकी भवति is better N B —The sloka seems to be an echo of "मनो हि जनानामरसद्वृत्तिप्रभम्" —Roghu VII

(ततः प्रविशति कञ्चुकी) । कञ्चुको—अहो नु खलु
इदृशीमवस्था प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता
या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राघ्न ।
काले गते ब्रह्मतिथे मम सैव जाता
प्रस्थानविक्रमगतेरवलम्बनार्था ॥ ३ ॥

श्रीः काम धर्मकार्यमनतिपात्य देवस्य । तथापि इदानी-
मेव धर्माननादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कश्चिपरागमनमस्मै
नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवा अविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः ।

भानुः रुक्मदयुक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवह, प्रयाति ।
शेषः सदैवाहितभूमिभार षष्ठांशवृत्ते रपि ६ मं एषः ॥४॥
यावद्वियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एष देव—
प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा निषेवते श्रान्तमना विविक्रम् ।
यूयानि सञ्चार्य रविप्रवृत्त, शीत दिवा स्यान्मिव द्विपेन्द्र ॥५॥

(उपगम्य) जयतु जयतु देव । एते खलु हिमगिरिरूपत्व-
कारणवामिन, काश्यापसन्दे शमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः ।
श्रुत्वा देव, प्रमाणम् ।

(Then enters the Chamberlain) CHAMBERLAIN—Alas!
Am I indeed reduced to such a state? Employed in the inner

apartments of the king that very cane-wand which was taken up by me as custom, has a long time having elapsed, now become useful for the support of me whose gait is unsteady when walking Well, it is true, religious matter must not be delayed by his Majesty But still I dare not repeat to him, who has just now left the judgmentseat, the arrival of Kanva's disciples which is sure to cause fresh bother Or, ceaseless is the task of protecting the world The sun has his steeds yoked but once Night and day, courses the wind, Sesha indeed has the burden of the world placed always on him Of the enjoyer of the sixth part too this is the characteristic Well I do my duty , Walking round and beholding) Here is Sire enjoying solitude with his mind fatigued after having guarded his subjects as his own children like a majestic elephant enjoying a cool place, heated by the sun after having led his heros in the day-time (Approaching) Prosper O Sire, Prosper ! Here indeed have arrived with ladies, ascetics, living in forests in the valley of mount Himalya, bearing Kasyapa s message Having heard Sire will decide

कञ्चुकीति । अन्न पुरस्तात् न युक्ता इत्यां प्राज्ञश्च कञ्चुकीति कथ्यते । 'अहो' खेद् इहमीमवस्थाम' एव विधा दद्यात् 'प्रतिपन्नोऽग्नि' प्राप्ताश्च । जरायुश्च इति छिद ।

आचार इति । अथ — राज्ञा अवराधयद्देषु अधिकृतैश्च मया आचार इति या वैवर्षादिगुह्येति, सा एव वदति यै कालि गत प्रस्थानविक्रमवर्गसंभ अवलम्बनाया जाता व्याख्या—'राज्ञ' पौरवत्त्वं तुपने 'अवरोधगृहेषु अन्न पुरस्तात्' 'अधिकृतैश्च' नियुक्तैश्च मया आचार इति अधिकारचिह्नमात्रं हेतो (इति = हेतो अथयम्) "य" वैवर्षादि "वैवर्षादि" 'गृहीता' स्वीकृता, रचाकर्मणि नियुक्ता जनो दण्ड गृह्णीयात् इति हेतो यो दण्डी मया गृह्णीत 'सा एव' आचारगृहीता यति, वदना पूरुषी 'बहुतिये' [पूरुषे उट् । तिथुगागमय] 'काले' गते अतो न मति अथ जराया प्रस्थाने गमने 'विक्रमा, विद्वला गत' वादलेपी दन्व तथाविधम् 'मम अवलम्बन' धारक, पतन-नेवावधिमन्यथ, 'अथ' प्रतीजन दीक्षा तथाविधा 'जाता' ॥ प्राक्, आचारार्था अथ तु अवलम्बनार्था इत्यथयम् । ["अ धजनन" (८- ८-)—' अदहितेन" (१- वि

(म) ॥ “अवलम्बनाद्यां (रा., वि.)—‘अवलम्बनादेम्’ (म)—‘अवलम्बनाद्य’ (त., न्या.)] ॥ भी इति । ‘भी’ इति लत्वङीन स बोधनम् । धर्मकार्यं देवस्य’ राष्ट्र- (‘हत्याना कर्त्तारवा’ इति धृष्टी) अतिपासिन कालोपेय योजयितुमशकम् ‘अनति पात्य कामम’ इत्यमुद्रपगल्लभ्यम् । राष्ट्र संख्ये धर्मकार्यं विलम्ब न महने इति सत्यम् । ‘तथापि’ अनतिपात्यत्वेऽपि ‘इदानीमेव’ अक्षिरमेव ‘धर्मासनात्’ विचारासनात् ‘उत्थित य अस्मै पुन उपरोधकारि’ पीडाकर कथाशय्यागमन निवेदयितु न ‘उत्तुष्टे’ न शक्नोमि । ‘अथवा’ पचास्मरे ‘अथ लोकास्य भुवनस्य ‘तन्व’ धारण, रसा इत्यर्थे (तत्र कुटुम्बधारणे इति चुरादिषु) स एव ‘अधकार’ ‘नियोग’, स ‘अविद्यमानो विश्वमो’ निर्व्यापारस्त्विति यस्मिन् तद्यार्थो भवति (नोदातोपदेशस्य भान्तस्यान.चमे ” इति अस्मै घञि बुद्धभाष) । [‘अवश्यम्’ (रा., वि. —‘अवश्याम्’ (म)—“कतो विश्वामो लोकपालानाम” (त., न्या.)] ॥

भानुरित् । अन्वय—भानु सकृद्युक्तपुरङ्ग एव । गन्धवद् रात्रिन्दिव प्रद्यति । शिव सदैवाहितभूमिभार । यथाशक्तेरपि एव धर्म । वाख्यता—भानु’ दिवाकर सकृत्’ एकवार युक्ता रथे व्यापारिता ‘नरडा’ अथा यस्या तादृश ‘एव’ भवति । सतत रथस्य एव लोकान प्रमा भभासयति स्वकर्मणि न विश्राम्यति । गन्धवद्’ वायु ‘रात्रौ च दिवा च’ (‘अचतुराचचतुर—’इति निपात) अविद्यान्त ‘प्रद्यति’ प्रवहति । ‘रथे’ नागराज सदैव अक्षिरतमेव आहित’ स्थापितो ‘भूमि’ पृथिव्या ‘भारो’ यस्मिन् तादृशी भवति । ‘यथाय’ यथो भाग ‘इति’ जीवनीपाथो यस्या राष्ट्र ‘अपि एव. अनन्तरात् शेषस्य धर्म’ एव ‘धर्म’ । राजापि “सदैवाहितभूमिभार” इत्यर्थे । (अत्र गन्धवद्शब्देन वायो शटाशक्तिशब्देन च रात्रौ निह्नेश् अक्षिचित्कर. । गन्धवद् इति कथञ्चिन्नोकोपकारप्रतीति साहा । यथाशक्तिरिति तु आत्मोपकार स्फुट एव । तत्र लोकात्मनाधिकारप्रभावे अप्राकरणिकम् । प्रचिन्नोऽय श्लोक ?) ‘नियोगम्’ आत्मकर्म कण्वशिष्यागमननिवेदनम् इत्यर्थे. ‘दावदनुतिष्ठामि’ करीम्येव (दावद्वधारणे) ।

प्रजा इति । अन्वय—एष देव स्या प्रजा इव प्रजा’ तन्मयित्वा आत्ममना, हिदिन्द्र’ दिवा युधानि सखाय्ये वशिप्रतप्त (सन्) शीत स्थानमिव विविक्त’ निवेवति । वाख्यता—‘एष देव’ इत्यर्थे स्वामी ‘स्या प्रजा इव’ निजामोव अपत्यानि ‘प्रजा’ प्रकृतयः ‘तन्-

यित्वा' धारयित्वा विवादाशमनादिभिः सरचा 'शान्तमना' ज्ञानचीता सन द्विपेन्द्र ' गजराज 'द्विधा' दिवसे (सप्रस्यर्थप्रधानमवायम) 'दृष्टानि' गजराजान् 'सद्यः' इत्यन्वय-
मित्यन्तयारयित्वा 'रविणा' हितना 'प्रतप्त' अतिपीडित सन् 'श्रीत' प्रच्छाद्यशोतनं
म्यानमिव 'त्रिविक्र' दिग्भूदेश 'निवेवर्ति' भजते : ["शान्तमना" (त-, वि, म-, न्या-)
— "अशान्तमना" (रा-)] "दिवा (रा वि- म) 'गुहा' (त-, न्या-)] ॥

उच्यन्ति ते : 'जगत्' प्रकथं लभताम (अथमकर्मव) : 'उते' इति अपभ्रंश-
नस्युपि द्रव्ये कालमाश्रित्ये प्रयुक्त अचिरप्राप्ति चान्तिः । हिमप्रधानी गिरि
'हिमगिरि' (शाकपाथिवादि) तया हिमालयया 'उपत्यकायाम्' आसन्नभूमौ ("उप-
त्यकादिशसुता भूमिच्छदमधिक्या" इत्यमर) यत्र 'अरण्य' तद् 'वासिन' तपस्विन
'काश्यपना मन्देश वाचिकम 'आदाय' गच्छीत्वा 'सखीका' स्त्रीसमेता 'स प्राप ता'
आगता । 'श्रुत्वा एता विश्वप्रतिमाकथं' 'देव प्रमाथ कर्त्तव्यनिर्णयता भवन्ति ।
["हिमगिरि" (रा, ट-, श्या) "हिमवती गिरे" (रि-, म-)] ॥

NOTES

1 [a] कञ्चुकी—कञ्चुक इत्यमना अंश अतिशून्य इति कञ्चुक + इति अति
जयाय । It seems a कञ्चुकिन has to wear extremely loose-fitting
garments [अतिशून्य], so much so that in the रत्नशाली a dwarf
hides himself in the ample folds of the Kanchukin's garments
— "अन कञ्चुकिकञ्च कममा विगति वासादय कामन" । "अन पुरचरो इदी विप्रो
गुणरथास्मित । सर्वकात्यायंकुशल कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥" Also "ये नित्य
सलस्यत्रा कामदोषविचर्जिता ज्ञानविज्ञानवृशनाः कर्त्तव्योयास्तु ते ज्ञता ॥" [b]
अङ्गी—Indicates विद, तु & प्रथ [to himself] and खलु अवधारण । अवस्था
विषये अवधारणम् ।

2 [a] आचार—Compare "तां हेव वेवसद्वये नियुक्ता"—Raghu
[b] अधिकृतैः—अधि + कृ + क्त + कर्मणि = अधिकृत employed अधिकारिणेन
नियुक्त । His अधिकार (jurisdiction) being अवरोधनम् । Hence the
latter has सद्गमौ । Compare "नैवाध्यकारिणश्चिद्वेदवृत्ते" (Bhatti II)
"प्रथा तु मन्वे अधिकृता न शीर्षम्" (Bhatti XII) &c (c) * अवलम्बनार्थ

—Raghava takes it as meaning अवलम्बनाय । नित्यसमास by the Varttika "अर्थे न सङ्ग नित्यसमास सर्वनिवृत्ता व वक्तव्या" । But that does not properly bring out the helplessness It is better to say the only object (अर्थे—प्रयोजन) is to save the fall (अवलम्बन) ।
 (d) Reading—* अधिहृतैः is preferable because the आचार is for the अधिहृत only Also the सप्तमी in अवरोधम् हेतु is better explained with अधिहृत । For the readings अवलम्बनाय and अवलम्बनार्थम् see note (c) above

3 (a) अनतिपात्यम्—अति + पत + दिव यत् कर्मणि = अतिपात्यम् fit to be delayed न अतिपात्यम् । (b) कामम् तपायि—I admit religious duties brook no delay, yet &c

4 अविद्यम्—On the reading अविद्याम्, see notes on विद्याम्, Act II But it should be noted that the Vrttikara does not recognise इडि in the case of दम् । He says—"स्यविद्यामा भूमि, इत्येवमादिक प्रयोगम् अन्यायमेव मन्यन्ते" ।

5 (a) सङ्गद् &c—तुरेष वेतेन गच्छति इति तुर + गम् + खच् कर्त्तरि = तुरङ्ग or तुरङ्गम् by the Varttika "खच् वा डितश्चक्ष्य" । (b) रात्रिदिवम्—A इच् is of words in the प्रथमाविभक्ति । Here the वाक्य has सप्तमी । Hence, and also to change रात्रि into रात्रिम् the necessity of निपातन । See Tika, also our notes under नरुद्विवम् in Kirata I sl 9, and Pratima

6 Remark—In the Tika I have commented adversely on वहायइति । This is on the supposition that the चलद्धार is इति-बलुपमा (see under शुडालदुर्लभम् &c Act I) as stated by Raghava A defence, however, can be given if we reject Raghava's interpretation Thus we have first the general statement—"अधिकारेऽप्यु लोक्तत्वाधिकारः" । This is established (साधन) by examples—(i) the case of मानु (ii) that of गन्धर्ब, (iii) that of शेष । Next comes the application of the general proposition to the case of वहायइति । Every अधिकार has a इति attached to it लोक्तत्वाधिकार* has वंटाम् for the इति । So room is made for the application of the general proposition. Thus—(a) यस्य यस्य लोक्तत्वाधिकार तस्य तस्य अति-

शम । (b) तथा—भानो, मन्त्रवह्म, शेषमा । (c) वृष्टांगवृष्टे लोकतन्त्राधि-
कार । (d) वृष्टांगवृष्टे अविद्यम । If this is allowed then in the
Tika for "चन्दनरोक्त शेषमा धर्म" read "अविद्यम" and omit "राजापि
इत्यर्थ" । The proposition वृष्टांगवृष्टे अविद्यम of course leads to the
conclusion दुष्यन्तमा अविद्यम which is not stated As the matter
is explained now, the अन्वयः is अथान्तरव्यासः । [See भा परितीक्षात
&c Act I]

7. [a] दिशेवने—“परिनिविन्ना सेवसित—” इति पत्रम् । [b] शान्तमना —
This is mere expressive than the reading अशान्तमना । [c] दिवा—
In the day time * This is necessary for in night feeding, रवि-
प्रतर become out of place Elephants graze usually at night

8 [a] एते—‘सन्निहितमिदं विषय मसीपतवर्ति चैतदी रूपम् । अदमस्तु
‘विप्रकृत नदिति परीक्षे विज्ञानीयात् ।’ Here एतद् expresses कालमासीय
and thus shows that the visitors have just come Compare
‘इदानीमेव—’ above [d] प्रमाथम्—Always neuter singular, cf
‘वेदा प्रमाथम्’ ।

राजा (सविस्मयम्)—किं काश्यपसन्देशहारिण्यु सस्त्रीका-
स्तपस्विनः ?

KING [Surprised]—What ! Ascetics with women ! Bea-
ring Kasyapa's message ?

कञ्चुकी—अथ किम् ?

CHAMBERLAIN—Yes

राजा—तेन हि मदचनाडिज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरात
अमृनायमवामिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितु-
मर्हतीति । अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रति-
पालयामि ।

KING—Well, then let Professor Somarata be informed in

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

my name that it behoves him personally to introduce those dwellers of the hermitage after having honoured them with Sranta rites I too go to a spot here fit for visit of ascetics, and wait

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

CHAMBERLAIN—What Sire commands [Exit]

राजा (उत्थाय)—वेत्रवति, अग्निशरणमार्गमादेश्य ।

KING—[Rising]—Vetravati, show me the way to the fireroom

राजिति । 'विक्रयेन सह' । समीका इति विक्रय । 'काश्यपस्य सन्देश माधु
'हरन्ति' वहन्ति ये तादृश (साधुकारिणि किञ्चि) । ["सविक्रयम्" (त, न्या)
"सादरम्" (रा- वि- क-) ॥ काश्यपसन्देश (रा- वि- म-) कत्वसन्देश
(त- न्या-) ॥ "समीकालपस्विन" (त न्या-) भद्रादिभिरपठितमेतत्] ॥

राजिति । 'नेन हि' यत्, समीका तत् 'महचनान् उपधायाय' आचार्यं
'सीमरात् विश्रव्याताम्' आविस्ताम् । किं विश्राप्यताम् इत्याह—'अमन' [विष्णुष्टे
अदसशब्दप्रयोग] 'आश्रमवासिन' समीकालपस्विन' [स्त्रीसाङ्ख्येयात् आश्रमवासिन
इत्यक्तम् अन्यथा तपस्विन इत्येव नूयान्] 'श्रीतेव' श्रुतिसम्पन्नेन 'विधिना' वेदविधिना
'सतकृत्य' स पूज्य 'स्वयमेव' न तु प्रतीहार'द्वारा 'प्रवेशयितुमर्हति' इति विश्राप्यताम् ।
'तपस्विनां दर्शनस्य उचिते' योग्ये 'प्रदेशे' पवित्रे स्थले "भ्यत्" मन् 'प्रतिपालयामि'
तान् प्रतीचे ।

राजिति । 'वेत्रवती' इति प्रतीहारोनाम् । 'अग्निशरणस्य' अग्निशरणस्य ('शरणं
गृह्णन्ति' इत्यमर) 'मार्गं' वामं 'आदेश्य' अरती गत्वः मे देश्य ।

NOTES

1. काश्यप &c —This is more respectful than "कत्वसन्देश—".

2. [a] महचनन्—महचनम् अथवा इति ल्यबन्तोर्वे कर्मणि पञ्चमी ।

[b] उपधायाय —उपेय्य अधीयते अस्मात् इति उप + अधि + इद् + घञ् अपादाने
by the rule "इङ्ङ" which bars अच्. The feminine is उपधायाय,
उपधायायो, उपधायायानी ।

3 अविशरण &c—The three sacred fires have to be kept constantly fed by householders of first three classes—

‘दक्षिणाग्निः पश्चाद्दक्षिणोऽग्निः’ इत्यमरः ।

प्रतीहारी—इदो इदो देव [इत इतो देवः] ।

WARDER—This way, Sir, this way

राजा—(परिक्रामति । अधिकारखेट निरूप्य)—सर्वः

प्रार्थितमर्थमधिगम्य सुखी सम्पदं ते जन्तु । राज्ञान्तु चरितार्थता
दुःखोत्तरैव ।

श्रीतुसुखमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा ।

क्षिप्रान्ति लक्षपरिपालनवृत्तिरिव ।

नाति श्रमापनयनाय यथा श्रमाय

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ५ ॥

KING [Goes round Acting fatigue from work]—Everyone becomes happy having attained the desired object. But the achievement of the King's end is mainly for trouble. Success removes anxiety merely. The effort to guard what is acquired indeed worries a kingdom, like an umbrella is not so much for the removal of fatigue as for fatigue when the Danda is held in one's own hand.

राजति । ‘परिक्रामति’ रङ्गमच्च परितो भ्रमति (मन्थे अपपाठोऽयम् । परिक्रम्य इति व्युत्पत्तिर्निर्देशः साधीयान् । ‘राजकल्पस्य’ पावसा अभिनेतव्यक्रियाया तदा अनिष्टम् ।) ‘अधिकारसा’ आत्मनिर्देशस्य राजकायासा इत्यच्च य ‘खेट’ ज्ञान्ति तम् अधिकारागतकर्मकरणम् इदं ‘निरूप्य’ अभिनीय ॥ ‘सर्वो जन्तु प्रार्थितम् अर्थं’ वन्तु ‘अधिगम्य’ प्राप्य ‘सुखी सम्पदं ते’ । ‘राज्ञान्तु’ किन्तु भूपालानां ‘चरितार्थता’ इच्छाम्-राज्यप्राप्तिरिति यावत् ‘दुःखम् उत्तर’ प्रधानं यस्या तथाविधा दुःखवहुत्या ‘एव’ अन्यत्वं सुखं दुःखनिवृत्तिरिति इत्यर्थः ।

श्रीतुसुखेति । अन्यथ (राज्ञा तु) प्रतिष्ठा श्रीतुसुखमात्रम् अवसाययति । लक्ष-

परिपालनइति क्रिद्यात्येव । राज्यम् चातपत्रनिष्ठं स्वहस्तधृतदण्डं दमदण्डनायकं
 इति यदा दमाय । आख्या—'राज्ञो तु (इति पूर्वोक्तं सम्बध्यते) प्रतिष्ठां प्रतिदि-
 त्तत्वात्, राज्यालाभ इत्यर्थं 'चीतमुक्त्वमन्त्रे' (मद्गुरव्यसकादिः । निन्द्य सभासः) 'अ-
 न्नायदति' खल्यइति अन्वयति (सो अन्वयकर्मणि दिव्यदि । अन्वयम् । दिव । दुक्-
 च) 'चीतमुक्त्वावसानमात्रं करोति इत्यर्थं । 'लक्ष्म्या' प्राप तस्मात् 'परिपालनइतिः रक्ष-
 यापारं 'क्रिद्यात्येव' नूनं क्रोधे जनयति । दावदण्डं तावत् कदा मे राजा स्यात्
 इत्युत्कण्ठा । लक्ष्म्या सा उत्कण्ठा निवर्तते । तत् परं दण्डनक्रोधे । तदाह—
 'राज्ञः' राजत्वम्, चातपत्रं वायने इति 'चातपत्रनिष्ठं' (सुधीति द्यौर्गविभायात् क)
 उदमिष 'स्वहस्ते धृतं' रक्षितं 'दण्डं' शक्यकाराधिकारी यस्मिन् स्वयं हस्तविचारम्
 इत्यर्थं । उदमपक्षे 'स्वहस्तेन धृतं दण्डो यस्या तदाविधं सत् । दमदण्डनायकं सिद्धो-
 दनाय (तादर्थ्ये षर्दी) 'न इति' न प्रवृत्तं 'यदा दमाय' सिद्धकारणाय प्रथमं साध्यमिति
 ("इतिशब्दं प्रथमं लङ्गुनेऽपि च" इति विदनीदिनी) । लक्ष्म्ये राज्ञि यदि
 मन्त्रिषु स्वामारोनिधीयते तदैव सुखं नाभ्यधा । अत्र दण्डदण्डो इत्यर्थं । राज्यापक्षे
 दण्डो दमनं दण्डदमनम् । चातपत्रपक्षे—दण्डं प्रकाशः ("दण्डो दमनो वैश्वे इति
 ह्वेत्पुत्रः । 'दण्डोऽस्मी लङ्गुने पुमान् । वाङ्मेदे प्रकाशेऽपि इतिदीदिनी)
 ('अवनायदति (रा- वि-) 'अवनाददति (त-, म- व्या-) । "इतिरेव (त,
 वि-, म- व्या-)—'शात्परमत्' (रा-) । "यदादमाय" (त- वि- व्या-)—"न च
 दमाय" (रा-, म-)] ।

NOTES

1 चरितार्थता—चरितं कृतं लक्ष्यं इत्यर्थं 'अर्थं' प्रदीपनं दैनं स चरितार्थः
 one who has attained his object तस्य भावः ।

2 [a] चीतमुक्त्वमन्त्रम्—This refers to the anxiety caused by
 the eagerness of expectation before one becomes a king [b]
 प्रतिष्ठा—प्रति + ष्ट्या + अच् भावे = प्रतिष्ठा, attainment of success. This
 refers to the candidate's establishment on the throne. Raghava
 take प्रतिष्ठा = शौर्यम् । [c] इति—Raghava compounds it. Others
 follow him. Thus "अदन्तं यं दमं तददण्डनायकम्"—Raghava. [d]
 दण्डं—Note the double sense. Both राज्यं and चातपत्रं are स्वहस्तधृ-

दण्डः । With the former, दण्ड = distribution of justice, and with चातपत्र it means the handle * A राजा brings ease when the ministers look to the government (परहसल्लुतदण्ड) and an umbrella is comfortable when another man holds it over you

(निपथ्ये) वैतालिकी—विजयतां देव. ।

(In the dressing room)—TWO BARDS—Let Sire pro per (or—be victorious)

प्रथम—

स्वमुखनिरभिन्नाप खिद्यसे लोकहृतीः
प्रतिदिनमयवा ते वृत्तिरेव विधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीत्रमुष्णं
शमयति परितापं ह्यायया सञ्चितानाम् ॥ ६॥

FIRST—Thou toolest for the world every day, thoughtless of thy own comfort Or, such is thy way indeed Verily the tree feels with its head the fierce solar rays and relieves with the shade the agony of its refugees

समुवेति । स्वमुखनिरभिन्नाप प्रतिदिन लोकहृती खिद्यसे । अयवा एव विधैव ते वृत्ति । पादपो हि मूर्ध्नातीत्रमुष्णमनुभवति, क्षायया सञ्चिताना परिताप शमयति । व्याख्या—‘स्वस्य’ आत्मन मुखे निरभिन्नाप’ नि मूर्ध्ना ल लोकस्य’ मूवनस्य ‘हृती’ लोकाश्चमित्यर्थं ‘खिद्यसे’ खिद्यमनुभूवसि (देवादिक्तात् कर्त्तरि लट्) । ‘अयवा’ पदान्तरे ‘एव विधा’ ईडशी ‘एव नै वृत्ति’ व्यापार । ‘पादपो हि’ इव किल ‘मूर्ध्ना’ स्वशिरसा तीत्रं कठीरम् ‘उष्णम्’ चातपत्रम् (“उष्णं म्यादातपे वीष्म” इति विश्व) “अनुभवति” लट् अनुभवकाले एव ‘ह्यायया’ करणेन ‘सञ्चिताना’ सम्यक् चित्तानाम् आश्रितानामित्यर्थं ‘परिताप’ परिगत तापम् अथवा चातपत्रेण ‘शमयति’ लघ्वयति [घटादिनात् किल्ले इड] । इति हाड अचिकारखेट प्रति प्रोत्साहनीक ।

NOTES

1 वैतालिकी—विविधासाला विताना various measures of music. वित लगानं शिल्पमनयो इति विताल + ठक् = वैतालिकी । Here विताल stands for वितालगान (लघवा) just as मृदङ्ग stands for मृदङ्गवादन in the compound मारुदङ्गक । “मृदङ्गवादेन वनमानो मृदङ्गश्च प्रत्यश्रुतपादयति । सित्य तद्विच्छेतावन्भवति” — Vritti Bhanuji has “विशिष्टेन तालेन मृदङ्गेन चरति इति ठक् स प्रयोजनमस्य इति ठक् वा” । But in the sutra referred to, चरति means “to eat” or “to wander” “चरतिर्भवेद्ये गतौ च वनंति” — Vritti In the other alternative the ठक् is a slip for ठक् । The word here means bards in general, though Amara restricts वैतालिक to those only who rouse the king in the morning

2 (a) छिद्यसे—छिद (दिवादि) + लृप्ति कर्त्तरि । Raghava takes it कर्त्तृकर्त्तरि । This is after Vamana “छिद्यसे इति च प्रयोगो दृश्यते भीष्मपि कर्त्तृकर्त्तृव्येव दृश्यते, न कर्त्तरि । अदेवदिकत्वात् छिदे” — Kavyalamkara. So the reason for taking it कर्त्तृकर्त्तरि, is छिद he believes is not दिवादि । But Madhava has it in the दिवादि list Kalapa Mugdhabodha &c also read it there It is therefore better taken as कर्त्तरि । (b) लोकहेता — लोकाकारणात्—Raghava हेतौ इति । Compare—शकुन्तलाहेतो Act IV—Ante (c) अद्यथा—This introduces आक्षेप of the thought preceding It is a pity “thou toolest” Or (अद्यथा) why pity (आक्षेप), such is your duty or nature The अलङ्कार is defined by दण्डिन् as “प्रतिषेधीतिराक्षेप” । (d) अनुभवति &c—Here the इति of दृश्यन् is explained by example (दृष्टान्त) । The example ends in establishing resemblance of दृश्यन् and पादप (उपमापथ्यं वचन) । Hence as Dandin does not recognise दृष्टान्त as an अलङ्कार, his followers have to class this under उपमा (See प्रतिवस्तुपमा under शकुन्तलादुर्भयम् &c)

द्वितीयः—

नियमयसि विभागं प्रस्थितानात्तदण्डं

प्रथमयसि विवादं कल्पसे रक्षगाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नम

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुहृत्यं प्रजानाम् ।॥

SECOND—Weilding justice, thou curbest those that have gone astray, allayest strife, and becomest bent on (or—becomest capable towards) protection. Be there kinsmen when means are not meagre but in thee are fully found the friendly services with regard to the subjects

राजा—एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृता स्मः । (परिक्रामति) ।

KING—Here wearied in mind as we were, we are become refreshed, (Goes round the stage)

निःप्रसन्नोति । अन्वय = आत्तदन्तः विमार्गप्रस्थितान् नियमयसि, विवाह प्रशम-
यसि, रक्षणेय कल्पसे । प्रजानां ज्ञातयः विभवेषु अतनुषु सन्तु नाम, बन्धु हृत्य तु
त्वयि परिसमाप्तम् । व्याख्या = 'आत्त' दृष्टान्त 'दन्त' दृष्टदन्तव्यापार येन तथा-
विधं सन् ["अथ उपसर्गात् त" इति दृष्टान्त] 'विपरान्तेन मार्गेण' बन्धुना
'प्रस्थितान्' चन्द्रितान्' विषयनामिनी जनान्, 'निःप्रसन्न' निःप्रसन्न भूयोऽपि पयि
म्यापयसि 'विवाहम्' अर्थि प्रत्यष्टिनीवाहप्रतिवाह 'प्रशमयसि' निवारयसि, 'रक्षणेय
रचितं पालयितु [कल्पने प्रवत्त नाथलोहि तुमयाह भाववचनात्" इति चतुर्थी] 'अथ
उत्पत्त्यान्पन्मानाद्यै' अयम्यमाने "कृपि हृत्पयमाने" इति चार्थिक न तुल्यने । दृष्टा =
रूपेण अलमयकल्पे 'नम स्वस्तिस्वाहास्वधाल वषट्कृयोगाह' इति धर्मी] 'कल्पसे'
प्रवत्तसे वा प्रभवसि, प्रजानां जनानां 'ज्ञातयः' धाम्भवा 'विभवेषु' 'अतनुषु' अज्ञेयेषु
प्रभूनेषु सन्तु 'सन्तु' तिष्ठन्तु 'नाम' कुतिसत किन्तु तत् [नाम कुतुमात्रायाम्] 'नाम
("प्राकाशप्रसन्नप्रसन्नोपेपगमकुतुमने" इत्यमरः) 'बन्धुना हृत्य' कम 'तु' वात्सवकाय
पुन 'त्वयि' भवति 'परत' सर्वत 'सत्यक्' आश्रम्' अधिगतम् । हे भवनाथ स्वहन्ते
दन्त धारयित्वा शान्तिसि मन्थ किन्तु मूर्ति एव फलम् । पश्य, प्रजा विनीयन्ते, श्मेन
धनंक्षे, पालिताथ भवन्ति । किं बहुना सर्वे वात्सवकाय ता त्वयि एव प्राप्नुवन्ति ।
तर्देष मा विधीदतु नोकोपकारक खिद बहुमन्थता भवान् इति भावः ।

राज्ञीति । 'क्लान्तमनसः' कार्य'धर्माभि' खिद्यमाना वयम् (बहुलविषयया बहु-
वचनम् । 'एकत्वोत्' "सन्निवेशाना प्रतिविध" इति प्राज्ञीति) 'पुनर्नवीकृता' एतेन
उत्सृष्टवाक्येन अमरहिता कृता ।

1 (a) नियमयसि—We have डस् in stead of यामि in connection with सिच by the rule 'मितां डस्' । यम परिवेदये वेदने च द्विचिन्तयति पदे—नियम (नियमयुक्त) करोमि इति नियमयसि ('तत्करोति—' इति द्विच्) । (b) विमार्गं &c —विपरीतो विरुद्धो वा मार्गं विमार्गं wrong course, प्रदितत— । तेन प्रथिता । तान् । प्रथमयसि—See श्मयति । The प्र is emphatic It implies thoroughness (प्रकर्ष) of the श्मयक्रिया । (c)* नाम—Implies कृतमा । How disgusting (कृतसा) that kinsmen crowd round one in affluence (d) परिसमाप्तम्—परि means सम्बन्ध । You render the services of a friends in every way परि and thoroughly सम् । (e) बन्धुहृदयम् - The services of a friend These are well summarised in the sloka—'उत्तमवे न्यसने चैव दुर्मिते शम्बु निदधे । राजशारे प्रमदने च य'सहति स वाग्धर ॥'

2 आत्मनस —Here the king speaks of himself The plural is inadmissible. The rule 'अकरो इयाथ' is barred by the Varttika 'सविशेषणानां प्रतिषेध' । We have to say either that the poet does not recognise the Varttika, or that for some reason or other Dushyanta speaks of himself in plural

प्रतीहारी—एमो अहिणवसभ्रज्जणससिरीभो ससिणहिद-
होमधेण् अग्निसरणालिन्दो । आरुह्य देवो [एयः अभिनव-
सभ्राजनेसश्रोक सत्रिहितहोमधेनुः अग्निसरणालिन्द । आरी-
ह्य देवः] ।

WARDER—Here is the outer-gate of the fire-house beautiful with recent brushing and having the sacrifice promoting cow close by Let Sire ascend

राजा (आरुह्य परिज्नासावलम्बो तिष्ठन्)—वेत्तवति ।
किनुद्दिश भगवता काशपेन मत्तमकाशन्पयः प्रेषिताः स्युः ?

किं तावद्ब्रति नामुपोदत्तपमां विष्णैस्तपो दूषितं
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिव्यमचेष्टितम् ।

* Adopted by prof Gayendragadkar

आहो खित् प्रमथी ममापचरितैर्विष्टम्भितो वोरुधान्
इत्याहृद्वज्रमुप्रतक्त्वात्परिच्छेदाकुलं मे मन ॥ ८ ॥

विरचितम्

KING (Ascending and standing supported by the shoulder of the attendant) - Vetravati with what object could the ascetics be sent to me by venerable Kasyapa? It is indeed that the penance of those who have taken some vow and commenced austerities has been defiled by obstructors? Or is some evil attempted by some one on animals grazing in the holy forest? Or—is the produce of the creepers stopped by my misconduct? Having thus entered several conjectures, my mind remains perplexed through in-conclusion.

प्रतीहारीति । 'अभिनवेन' अचिरइतेन 'रुग्नाजनेन' मारुतव्यापारेण 'मथं' क-
शीमन ('शं पादिभाषा' इति कृत्) 'संज्ञ' इता' आनद्र 'हामाया' हेतु यस्य तदा-
विध 'अप्रमथय' वीताप्रियदहस्य 'अनिन्द' वद्विशार प्रकीर्ण ('प्रधावप्रदानानिन्दा
वद्विशारप्रकीर्णके' इत्यनर) । 'आरोहतु' सोपानन, र्मे' श' अथ्यास्य तिष्ठतु देव'

राजैति । 'परिजनस्य' वेववत्या 'अस' स्वस्यस्य 'अस्यस्या' तिष्ठन' न लुप्तपविश्रम
कथं'वा सर्वोक्तागमनत् विद्यमान तदेव ध्यायन निष्कृतमथस्य वेववतीं वृद्धेति किमु
द्विग्य प्रं धिता म्' इति (मप्रश्ने लिङ्)

क्रिजति । अस्य — किं तावत् व्रतनाम उपोद्धतपथा तप' इत्ये' दूषितम्
उत धर्माव्यवहारेषु प्राणेषु केनाचन अत चोद्धतम् । आहो खित् वीरुधा प्रमथ कम
अपचरितै विष्टम्भित । इति आहृद्वज्रमुप्रतक्त्वात् मे मन अपरिच्छेदाकुलम् । व्याख्या—
किं प्रश्नं, तावत्' परच्छेदे, क्षिप्तमे इ' अपरिच्छेदेनमशिला प्रतर्कसातमुत्यापयत ।
'व्रत' मइत्य. उव म'स'नेषा व्रतनाम' अतएव उदाह' घृत 'तप' व्रतमाधनर्थे, ए
लुक्छ' ई' तेषा 'तदा' विष्टै' व्रतविघातके रावमादिभि' दृषत' वि घृतम् उत'
अथः' 'अपरिच्छे' तदीवने 'अरुण' उ (ट प्रथम) नेतु 'प्राणेषु' हरिषार्द्धेषु (विष्टे
सुतना) 'केन चत्' जनेन 'अस' 'असाधु' 'विष्टतम्' अ, चरितम् । 'आहो' विकृत्ये ।
'खित' प्रश्ने । अथवा किं 'वीरुधा' लतानाम (विरुद्धे किं प म त "व्यङ्कादीनाञ्च
इति इकारस्यधकार उपसर्गदीर्घश्च) 'प्रमथ' पुष्यकलाङ्गम 'मन' राज्ञ 'अपचार -
अवैध चरके (क ई ज) विष्टम्भित' निवह' अमी लत इत्यर्थे ("लथे" इति अन्तम्, ।

'इत प्रकारेण चाद्यटा' अधिगताः 'बहव प्रतर्का' उहा येन तदादिषु 'मि मन
-अपरिच्छेदेन' अनिर्णयम् 'शकुल' खेद्यम् ज्ञातम् । चाद्यत्याधिक्यात् पृच्छत्या
-याथापावमविधायैव प्रतिहाय्यां प्रश्नः ।

NOTES

1 इ - The king deliberates and cannot decide. Hence
म प्रश्ने लिङ् ।

2 (a) प्रतिनाम - व्रत is मइत्येवम् - The making up of the
mind to do a particular thing—say to perform चाद्यटोम or
ज्योतिष्टोम व्रत + इति मत्वर्थे = प्रतिनाम । (b) उदाटतपसाम्—उप + षट् + क्त
कर्मात् = उपोढम् commenced व्रतम् । Raghava explains उपोढ as
अधिक excessive But compare "उपोढशब्दा न रदाङ्गेनय" (Act VII)
where उपोढ = व्रतम् । The तपस् here is not penance in general
as Raghava understands, but those particular observances
that go to qualify the ascetic for the व्रत he has then in view
This makes व्रत the principal and तपस the subordinate and not
the reverse as Prof Gajendragadkar has it If the तपस is
defiled (दूषित) the व्रती becomes disqualified for the व्रत । (c)
अपचरिते—अप + चर + क्त भावे - अपचरितानि failings The king's mis-
deeds are supposed to affect the produce of the soil &c "राज्ञो-
ऽपचारात् पृथिवी खण्डगत्या भवेत् किल"—Raghava अनुक्ते कर्त्तार श्या । (d)
अपरिच्छेद &c - परि + छिद् + घञ् भावे = परिच्छेद Separation of a part
from the whole, hence decision

प्रतीहारी—सुचरितान्दिना इमींभी देव' सभाभद्रदुं आश-
देत्ति तर्कमि । [सुचरितान्दिनः ऋषयो देव' सभाजयितुमा-
गता इति तर्कयामि] ।

WARDER—I guess that the sages who rejoice in good
deeds, have come to congratulate Sire.

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहितौ शकुन्तलां पुरस्कृत्य कण्वशिष्यौ
पुरसे पां कशुकी पुरोहितय) । कशुकी—इत इतो भवन्तः ।

(Then enter the two disciples of Kanva with Gautami placing Sakuntala in front, preceding them, the chamberlain and the family priest) CHAMBERLAIN—This way, this way, your honours

प्रतीक्षतीति । 'सुचरितैत' अत्कार्येण नन्दन्ति' प्रीयन्ते' ये तादृशा चक्षुष' भवत सत्कार्यापरम्परया प्रीता सन्त 'देव समाजयितुम्' अभिनन्दितुम् 'आगता इति तर्क्यामि' ऊहं ।

तत इति । ["प्रविशन्ति" (रा-, वि-, म-)—'प्रविशत' (त-, न्या-)] । "गीतमीमहितौ" (त, न्या-)—'गीतमोसहितौ' (रा- वि-, म) । "शकुन्तला पुरस्कृत्य" (रा-, वि-, म-)—'शकुन्तलामादाय' (त- न्या-) । "कक्षशिष्यौ" (त- न्या-)—'मृग' (रा-, वि- क-)] ॥

'शकुन्तला पुरस्कृत्य' अथे व्यापयित्वा 'गीतमोसहितौ' कक्षशिष्यौ, एषा चतुर्थी 'पुर' अथत 'कक्षको पुरोहितश्च' इति षट् 'प्रविशन्ति' । प्रथम कक्षको, तत पुरोहित ततश्च शकुन्तला, तदनु शिष्यौ यथात गीतमी इत्येव प्रवेशक्रम — 'अवगुण्ठनवती मरेः तपोधनानाम' इत्यनन्तरोक्तेरनुमीयते ।

NOTES

1 सुचरित &c —चर + क्त भावे = चरितानि deeds सु शोभनानि चरितानि सुचरितानि good deeds तै साधु नन्दन्ति इति सुचरित + नन्द् + विनि साधु-कारिणि कर्त्तृवि = सुचरितनन्दिन । Those who rejoice at good deeds The सुचरित is the King's This is antithetic to अपचरित—misdeed of the sloka preceding The king apprehends condemnation for misdeeds (अपचरित) the warder suggests commendation for good deeds (सुचरित) ; (b) समाजयितुम्—समाज चुरादि + षिच्, स्वार्थ + वुसुन् ।

2 Note the order of entry—ऊहकी, पुरोहित, शकुन्तला, शार्ङ्गरव, शारदत, गीतमी । See also Tika

शार्ङ्गरव —शारदत,

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्दृष्टानामपथमपल्लटोऽपि भजते ।

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हृतवहपरीतं गृहमिव ॥ ८ ॥

SABNGARAVA—Saradvata, it is true that this king, who has never transgressed social limits is supremely gifted, that not even the meanest of any of the classes follow an evil course. Yet with my mind ever accustomed to solitude I deem this place, teeming with men, like a house enveloped in flames.

महाभावेति । अन्वयः—अभिज्ञान्यति 'असौ नरपति महाभाग', वरुणात्मरजटी इति कश्चित् अपय न भजते, कामम् । तदापि जनाकीर्णमित् शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा हृतवहपरीतं गृहमिव मन्ये । व्याख्या—'अभिज्ञान्यति' मयांदा येन तदाविध, स्थितिरमेता 'असौ नरपति' राजा दुष्यन्, महाभाग अप्रकृतस्वरूप 'वरुणा' ब्राह्मणादीना अतुर्वात्म (शेषे षष्ठी । अब निदायामावादि'वतदाभावात् निर्द्वारषष्ठी न युक्ता) 'अपकृष्टी' इति हीनीषि 'कश्चित् जन अपय' विमर्शम् ['नररुतपुरुषदात्' इति निषेधे 'पद्यो विभाषा' इति अप्रत्यय समासानी वा । "परवद्भू इत्यतपुरुषदो" इति प्रुक्ते प्राप्ते 'अपय नपु सक्रम' इति नपु सक्र [लङ्म] न भजते' न च्छति काम' सर्वमेतत् अन्वयम्, सत्यमवैतत्, 'तदापि' एवमप, राजा च अयाकृत प्रजाय सद् वृत्ता इति स्थितेति (महाभागपि) 'जन' मानवै 'आकीर्णं' व्याप्तम् 'इदं' हृत्-मानमेतद्गदम् ["इदम्" इति इन्माभिनयन दर्शनम्] 'शश्वत्' सर्वदा 'परिचितं' दृष्ट 'विविक्तं' निर्जनं हीनं तदा'षडेन 'जनसा करणेन 'हृतवहपरीतं' अग्रदा 'परीतं' व्याप्तं 'गृहमिव' मयासाज्य 'मन्ये' सन्दा'वदानि । ['स्थितिरसौ'] (त, व्या म-)—'स्थिति रसौ' (रा-, वि- । ॥

NOTES

1 (a) महाभाग—महान् भागः औदाय्यादिगुणमनुदायो यस्य च । This is inferred because the king is अभिज्ञान्यति ; स्थिति is the appor-tionment of dues according to merit. The king was super-naturally endowed [महाभाग], so he never erred in (अभिज्ञ) estimating the merits of the men under him. (b) कामम्—This indicates admission काम नरपति महाभाग—I admit the king is supernaturally endowed. Raghava explains कामम् अतिमर्दान् महा-

भाग । (c) अपयन्—पयिन् is मानं track, course, i.e. the right course. न पत्या &c see Tika obj of भजति (d) इदम्—This. Here the speaker points at the city with his finger, (अगुलिनिर्द्देशः) । (e) शब्दन्—Always Qual परिचितः. Not necessarily compounded (f) मनसा—करणे वतीया । कारण of मननक्रिया (मन्ये) । (g) इत्यवदपरोत्तम—Note the propriety of an ascetic calling fire by the name इत्यवदं in preference to अग्नि, दहन, &c

Remarks —*Sarngarava deems the place a house in flames which has to be forth-with shunned. He gives two strong reasons against such a thought—(1) The king is an extraordinary personage wick should create a liking for the place (ii) The people are all indeed very well behaved which is a great attraction. Yet the thought overpowers him, because (1)—His mind is परिचितविकृत and (1)—The place is जनाकीर्णः ।

शारदतं—स्याने भवान् पुरप्रवेशादित्यभूतः संवृत्तः ।

अहमपि—

अभ्यक्तमिव स्यात्. शुचिरशुचिमित्रं प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिहं सुखरुद्धिनमवेमि ॥ १० ॥

SABADVATA—Rightly art thou become like that through entering the town. I too deem the pleasure seeking people here as the bathed deem the anointed, the pure deem the impure, the awake deem the asleep, one with free motion deems the fettered.

शकुन्तला (निमित्तं सूचयित्वा)—अन्वहे किं मे वामेदरं
अश्रुं विस्फुरति [अहो किं मे वामेदरं नयनं विस्फुरति] ।

SAKUNTALA—(Acting the feeling of an omen)—Oh !
Why does my right eye quiver ?

स्थाने' इति । 'पुरप्रवेशात्' (द्विती पञ्चमी) 'भवान् इत्यभूत् ' एवमवश्यं, 'सः' जात इति 'स्थाने' दुक्तम् ("युक्ते हो माम्प्रत स्थाने" इत्यमरः) । ["स्थाने" (रा- न्या- म-)— "जान्" (रा, वि-)] ॥ 'अहमपि' (रा- वि- म-)— "अह तु" (त-, न्या-) ॥

अभ्यक्तमिति । अन्वय — अहमपि इह मुखसङ्घिन जन स्यात् अभ्यक्तमिव, दधि- अशुचिमिव, प्रवृद्ध सुप्तमिव, स्वैर्यति षडमिव, अर्धमि । व्याख्या— 'अहमपि इह' मगरे 'सुखेन मज्जति' मिलति यस्त 'मुखसङ्घिन' [विभो वाङ्मलकात्कुत्वम् । न्यङ्ङादि-त्वात् वा] (यदा—सुखस्य सङ्घः, स अस्ति यस्य त) जन 'स्यात्' यानेन जालिनदेहमत्र अभ्यक्तमिव' तैन्नमहं नेन मस्यादितदेहमलमिव, शुचि' अन्त शुद्धी जन 'अशुचिमिव' कलुषाङ्गान पापिनमिव, 'प्रवृद्ध' जागरित जाततत्त्वावबोध 'सुप्तमिव' 'निद्रितमिव' मोहनिद्रा प्रवृत्तमिव, 'अर्ध' खाधीना ('स्वादोरैरिषो' इति इडि) 'यति' यस्य ताडय, स्वच्छन्दचारी षयो 'जन' 'षडमिव यत्नितमिव 'अर्धमि' जानामि ।* अत्र हि जना षड्बो दीष्टेन अशुद्धा, शुद्धदेहाय केचिदनरशुद्धा, स्या एव कायमन-शुद्धा अपि अप्रवृद्धा, प्रवृद्धोऽपि यदि किञ्चिदस्ति स नूनमवश्यं मुखसङ्घीनः । मम तु कमेव देह-शुद्धि, प्रबोध, अत्यल्प-जातम् । तत्र सदृशजनाभावात् समापातावस्थान न ह्यस्ये । अहमपि सद्योऽन्वयेव भव्ये । 'अह तु' इति पाठे "तवेद भयस्थान मम तु एभि-र्बराक्षैराकीर्णं कुरुष्यास्यानम्" इत्येव व्याख्येयम् ।

शकुन्तलेति । 'निमित्त' दधिषाचिम्यन्दन 'सूचयित्वा' अभिनीय' आकारेऽङ्गते दधिषाचि स्यन्दते इति दर्शयित्वा 'वामम् इतरम् यकात् तम् दधिषामित्यर्थः ["न बहु-ब्रीहो" इति सर्वनामस ज्ञानिवेध, ततपुरुषे सर्वनामता अस्ति, पर तदापि भाष्यमते वामेतरम् इत्येव भवति] "विष्कुरति" स्यन्दते । स्त्रीषा दधिषाचिम्यन्दनमशुभम् ।

NOTES

1. इत्यभूत्.—इत्यम् अनेन प्रकारेण मृत विपरिणतः thus affected, सहसुपेति समासः । Saradrata symphibises with Sarngarya—you are anxious to quit the place so am I (ममापि), but for a slightly different reason.

2 (a) अभाक्तम् &c —अभि + अन्न + क्त कर्मणि = अभाक्तं anointed

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

with oil This refers of ईदृश्यद्विः। (b) श्वचि &c —The reference, is to मन श्वदिः। (c) प्रवृद्ध &c —Refers to तत्त्वज्ञानः। (d) वृद्धमिव &c —Refers to वसिलः। See Tika

गौतमी—जादे पडिहद अमङ्गलं । सुहाइं दे भक्तुकुल-
देवदात्री वितरन्तु [जाते प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते
मर्त्तुकुलदेवता वितरन्तु] । (परिक्लामति) ।

GAUTAMI—My child, the evil is averted May the deities of your husband's family grant you joy. (Walks round)

पुरोहितः (राजानं निदिश्या)—ओ भोऽस्तपस्विनः, असा-
वत्रभवान् वर्षायमाण रक्षिता प्रागेव मुक्तामनो वः प्रतिपाल-
यति । पश्यतेनम् ।

THE PRIEST (Pointing to the king)—O ye ascetics, There, His Highness the protector of the castes and class having even before-hand quitted his seat, is awaiting you Behold him

शङ्करवः—ओ महाब्राह्मण, कामनेतदभिनन्दनीयं, तथापि
वयमत्र मध्यस्थाः । कुतः—

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैर्नवान्भूर्भट्टैर्विलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥१॥

SARNGARAVA—O great Brahman, this is certainly praiseworthy, yet in this matter we are indifferent (You ask) why ?—Trees become bent by the advent of fruits, clouds hang far down by new rain, good men become the reverse of haughty by riches. Such indeed is the nature of the benefactors of others

गौतमीति । 'अमङ्गलम्' अशुभ, यद्य अशुभम् एतत् ते दक्षिणाविवन्दनं सूचकं

तत्, 'प्रतिहत' निराकृत जानीहि । इदञ्च आश्रासवाक्य दुर्निमित्तं जाते सुहृदि-
रुधारणीयम् । न हि वस्तुतस्तदमङ्गल प्रतिहतम् ।

पुरोहित इति । दूरस्य 'राजान् निर्द्दिश्य' तपस्विभ्यः प्रदश्यं वाह 'वसो वनमघन्
वर्षानां ब्राह्मणादीनां चतुर्षाम्' आश्रमाणां गृहस्थादीनाञ्च चतुर्षां 'रक्षिता' वनरत्न
महाभामो दुष्यन्तः, तपस्विगौरवात् 'प्रागेव' भवतां प्रवेशात् पूव मीव 'सुखासन्' आसन्
परित्यज्य स्थित एव 'व प्रतिपालयति' अपेक्षते पुण्यमोहयसा दर्यन् तत् 'एव
पश्यत' ।

शाङ्गेरवेति । 'भी महान् ब्राह्मण', तत्सम्बोधने । इति द्विजवर राजपुरोहित
[किञ्चिदिष सोऽङ्गुष्ठमसितत] राश्या अनुष्ठितमिदम् 'अभिनन्दनोऽ' स्तुत्य काम'
सत्यम् । 'तथापि अम' अस्मिन् विषये 'वयम् ["अप्यदो हयोव" इति बहुवचनम्]
'मथास्या' उदासीना । वयन्तु मन्यावहे गाम काचित् स्तुति, वा निन्दा । 'इत्त'
किं कारवमिति पूच्छसि चेत् प्रपु ।

भवतीति । अथ य — तरव फलानामे^२षा भवन्ति । घना नवास्वुभिर्दूरविलम्बिणी
(भवन्ति) । सत्पुरुषाः सप्तद्विभिरनुडता (भवन्ति) । परोपकारिणां स्वभाव एव
एव । आख्या—'तरवो' इत्या 'फलानामे' प्रसवोदमे हेतुभि 'नवा' आगता 'भवन्ति'
एन पश्चिका फलानि सुखेन गृह्णीत्वा वृप्ता भवेयु । 'घना मेषा 'नवास्वुभि' प्रदम-
जलानामे वर्षारम्भे इत्यर्थ 'दूर' गगनाघात दूरे भूतलसमीपे 'विलम्बिणी' लक्ष्मणा
भवन्ति येन वर्षायात् निदाघतप्तास्तृप्ता भवेयु । 'सत्पुरुषा' सुजना 'सप्तद्विभि'
ऐश्वर्याङ्गुष्ठे 'अनुडता' उडतप्रतिद्विदिन अभिरग्या इत्यर्थे [विरोधार्थं मज] भवन्ति
एन अर्थिन आगत्य प्रार्थित लब्ध्वा वृप्ता भवेयु । 'परोपकारिणां' परार्थवृत्तकार्णां
'स्वभाव एव एव' यत् ते सुखेन लब्धा भवन्ति । प्रकृत्या यत् कृत तव का स्तुतिर्दुष्य-
न्तर इति भाव ।

1. प्रतिहतम् &c — The quiver of the right eye portends evil. This frightens Sakuntala Gautami; comforts her. The evil won't come, it is averted (प्रतिहतम्), and, over and above that you may expect good instead (सुखानि वितरन्) । वितरन् इति आशिषि श्लो० ।

2 [a] वर्षाप्रमाणात्—शिवे चण्डो । [b] रक्षिता—घातु रक्षति इति एव

+दन् साधुकारिणि कर्त्तरि । Hence वषाशनांशाम् cannot have कर्त्तव्ये कर्त्तरि षडो because "न लोकाव्ययनिहाल्लभ्यर्द्धनाम्" prohibits षडो with दन् ।

3 [a] *महाब्राह्मण—महान् ब्राह्मण—a great Brhman—it is slightly taunting here You have not much of a Brahman in you ! You see things in one light, we in another We are indifferent [मध्यास्य] to this humility of the king, though you take it as a great merit, cf "प्रसोदतु महाब्राह्मण"—in Swapna [b]मध्यास्या—मध्यास्येतिवादिनोर्मध्यास्येतिह्यन्तीति मध्या + स्या + क कर्त्तरि Lat, an arbitrator, hence उदासीन indifferent वयं न स्तुम न वा निन्दाम ।

4 (a) दूरानगमे, नवास्त्रुभि, समृद्धिभि—दूरी वतीया । (b) दूर ङ०—दूर साधु विलम्बन्ते इति दूर + वि + लम्ब + चिदि साधुकारिणि कर्त्तरि = दूरविलम्बिन hanging low down i.e. near the horizon

5 (a) अनुदता—ऊर्ध्वं गता इति उद + इत् गती + क्त कर्त्तरि = उदता puffed up न उदता not puffed up i.e. they come low (b) एष—This i.e. accessibility (c) परीपकारिणाम्—परिधासुपकार परीपकार । स अस्ति एषामिति परीपकार + दान = परीपकारिण । Or परिधासवश्यम् उपकुर्वन्ति इति पर + उप + क्त + चिदि आवश्यकै = परीपकारिण those who are destined to come to the use of others

6 Remark—The verse is a piece of condensed reasoning Thus—(Sarnagarva)—दुष्यन्त इत्यन्तः अनुदतः । [Parohita] Why so ? [S] Because दुष्यन्त इत्यन्तः सत्पुरुष, and अनुदतः सत्पुरुषा समृद्धिभि । [P] Is not this to the credit of a सत्पुरुष ? [S] Not so, because he is forced to this by स्वभाव—nature If he could avoid it and yet did it of choice, that would be some credit [P] That is bold statement What proofs ? [S] Look at the tree—भवन्ति नवाक्षरव फलामसै । They are forced to this by nature [P] But sastras say trees have life This may be as much a case of choice with them [S] Take then the clouds—नवास्त्रुभिर्दूरविलम्बिनी घना । There can be no question of choice here, No, they are powerless It is nature (स्वभाव) that rules them स्वभाव एवैष परीपकारिणाम् । These

and everything else that is destined by nature to come to the use of other, are bound to be accessible. Otherwise nature's design will be frustrated. The figure is, therefore चर्यान्तरम् । Again भवन्ति has to be taken with all except the last line to complete the sense. So we have क्रियादीपक also "जातिक्रियागुणद्वय-वाचिने कवचसिना । सर्वे वाक्यपकारयो त् तमाहुर्दोषकम् —"Dandin

प्रतीहारो—दृव पश्यन्मुहवर्णा दीसन्ति । जानामि
विस्मद्वकज्जघो इमौघो [देव, प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ति । जानामि
विस्त्रब्धकार्या ऋपयः] ।

WARDER—Sire, pleased expressions of faces are visible. I believe the sages have business of an assuring character

राजा (शकुन्तलां दृष्ट्वा)—अथावभवतो—

केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

१ मध्ये तपोधनानां किमलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥ १२ ॥

KING (Gazing at Sakuntala)—Well, among the hermits who could be this noble lady veiled, with the charm of her person not much disclosed, like a fresh bud among brown leaves ?

प्रतीहारोति । 'प्रसन्न' प्रीता 'मुखवर्णा' सुवाकारा 'दृश्यन्ते' । 'विस्त्रब्ध' विश्रास्युक्त 'कार्य' देया तथाविधा । यन्मथोक्त सुचरितनन्दिन समाजयितुमागता सद्यय इति नून तर्कः ।

केति । अन्वय — अथ तपोधनानां मध्ये, पाण्डु पत्राणां मध्ये किमलयमिव, अव-
गुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या अवभवतो इय का । व्याख्या—'अथ' कश्चे ।
शकुन्तलां दृष्ट्वा समय ["अथाद्यो मशये स्याताम्" इति मेदिनी] 'तपोधनानां' तापमानां
'मध्ये' अथतः पुरोहित पर्याप्त शङ्करव्याख्यानतो तन्मधी इत्यर्थे पाण्डुनां पत्राणां
श्रीरूपणां 'मध्ये' 'किमलयमिव' नवपद्ममिव 'अवगुण्ठनवती' शिरोवक्त्रावरणवती
अतएव 'नातिपरिस्फुटम्' अनतिप्रकटम् [अत्र येन नशब्देन "महमुपा" इति समासः]
'शरीरलावण्या' देहशोभा यस्याः तथाविधा 'अवभवतो' मान्या 'इय' दृश्यमाना 'का' इति
संशयः । ["केयम्" (तः, न्या-)—"का मित्" (रा- वि-, म-)] ॥

NOTES

1 (a) प्रसन्नमुखवर्णा — वर्ण is रूप appearance, “वर्णं स्याद्रूपमेदयो” इति शाश्वत । मुखाना वर्णा expressions of their faces प्रसन्ना मुखवर्णा pleased expression &c कर्मधा— । Here pleasure in the individual is attributed to the expression of his face Or प्रसन्नाना मुखवर्णा expressions of face as are seen in pleased persons (b) विश्वकायः—वि+श्व+क्त कर्त्तरि=विश्वम् assuring विश्वसकरम् । १० अनुरागकरम् । तादृश कार्यं वैश्वम् whose business is not of a disturbing character They do not come to report anything unpleasant Both विश्व and विश्वम् are correct

2 कैरम्—The verse has to be construed with अथभवती preceding The reading का भित thus introduces a difficulty भित implies ‘deliberation’ or ‘question’ “भित् प्रयवितर्क्यो” इति हेन । But प्र is already expressed by का and भितर्क by अथ । One of the three अथ, का, भित becomes redundant Again अथभवती seems to require यम् for specification (निर्ग) । I think का भित must make room for कैरम् ।

प्रतोहारी—देव, कुतूहलगव्भी प्रहितो न मे तर्को पसरति । न टंसणीभा उण से आकिदी नखौअदि [देव कुतूहलगर्भ प्रहितो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनौया पुनरस्या आकृति-र्लक्ष्यते] ।

WARDER—Sire, my deliberation directed with curiosity does not advance But her person indeed appears worth looking at

राजा—भवतु । अनिर्वर्णनोयं परकलत्रम् ।

KING—Well, another’s wife is not to be scrutinised

शकुन्तला (हस्तमुरसि कृत्वा आत्मगतम्)—हिअअ किं एव्वं वेव्वसि । अज्जउत्तस्य भावं ओघारिअ धीरं दाव होहि

[हृदय किमिव वेपसे । आर्यपुत्रस्य भावमवपाय्य धीरं
तावद्भव] ।

SAKUNTALA—(Lying her hand on her chest, aside)—
O Heart, why does thou throb so ? Be calm considering the
affection of my husband.

प्रतीहारीति । 'कुन्तल' कौतुक 'रभे' चञ्चलते दम्ब वद्याविष ["सुदन्तेविरे-
वदे—" इति पूर्वनिपातने प्राप्ते गङ्गादेराकृतियत्वात् परनिपात] 'मै तर्कः' उच्यते
'प्रहित' प्रेरित' कियमिति निश्चयकर्मणि निद्योजित 'न प्रसरति' नोपसर्पति । निश्चय-
समर्थाङ्गम् 'एसा चकृति पुन' चकृतिस्तु 'दर्शनीया ननु' सुदर्शना एव 'लक्ष्यते' ।
["प्रहित", (वि-)—"प्रतिहत" (त- न्या-)—"प्रतिहित" (न)—"उपहितः"
(रा-)] । "ननु दर्शनीया" (रा, म-)—"दर्शनीया" (त- वि, न्या)] ।

राजिति । 'परकलव परस्त्री' ["कलव शोदिभायंदो" इत्यमर] 'चनिर्वदंनोय'
निर्वदंनं निपुददंनं न चर्हति । ["चनिर्वदंनोयम्" (रा-, वि- म-)—"चनिर्वदंनं"
(त- न्या-)] ।

शकुन्तलेति । उरसि हत्वा' वदसि निधाय [सर्वधत्तादातुवाद करोतिना
भवति] । 'वेपसे कम्पसे । 'भाव' प्रीतिम् 'अवपाय्य निश्चय्य' धीरं तावत् भव' ।
तादृशी प्रीतिर्न विकल्पने, तत् का ते धिया ।

NOTES

1 (a) प्रहित—The readings प्रतिहत प्रतिहितः, उपहित do not
give good sense (b) ननु—Implies चञ्चलते । (c) पुन—Implies
भेद । I cannot say who (का) she (इयम्) is, but (पुनर्) thus-
much I can say with certainty (ननु) that she has a fair
presence

2. भवतु—An चञ्चल । Implies disapproval (निषेध) । "एतु
इति निषेधाद्याङ्गीकारयो । भवतु इत्युच्यते"—Ganakara.

पु, रोहितः—(पुरो गत्वा) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः ।
कश्चिदेषामुपाधायसन्दे शस्तं देवः श्रोतुमर्हति ।

PRIEST [Advancing]—Here are the ascetics duly honoured [There is] some message from their preceptor. Please Sire, to hear it

राजा—अवहितोऽस्मि ।

KING—I am attending

ऋषयः (हस्तमुद्यम्य)—विजयस्व राजन् ।

SAGES [Raising their hands]—Do you prosper, O King

राजा—सर्वाननिवादये ।

KING—I salute you all

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व ।

SAGES—Be provided with the wished-for

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

KING—Have the ascetics their penance unobstructed ?

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नं सतां रक्षितरि स्वयि ।

तमस्तपति घर्ना शौ कथमाविभविष्यति ॥३॥

SAGE—You protecting, whence is obstruction of the religious rites of the good ? The sun shining, how will darkness appear ?

पुरोहित इति । 'एते' उपस्थिता इमे 'विधिवद्विंशतारुण्डिनः' । 'तदाधारस्य' आचार्यस्य कथम् 'सन्दीप्यो' विद्यपति 'कश्चित्' अस्ति ।

सुख्य इति । 'विजयस्व' जययुक्तो भव, वदंस्व । [अकर्मकोय जयति प्रकर्म-प्राप्ती वनंते । 'विपद्यभ्यां जे' इत्यात्मनेपदन] ।

इष्टेति । 'इष्टेन' प्रायितेन सद्य [इति सहाधि' र्या] 'युज्यस्व' युक्तो भव [देशदिकान् कर्त्तरि लोट्] ।

राजेति । 'निर्देता विघ्ना येभ्यः तदाविधानि 'सपासि' येषां तदाविधा किं मुनयः । अपि घ्नन्ते । शधानत्वादादौ घर्माविष्ये एव प्रथ ।

कुत इति । अत्र—स्वयि रक्षितरि सतां धर्मक्रियाविघ्नं कुत । घर्नामी तपति

तम कथमाविर्भविष्यति । व्याख्या—'त्वयि' भवति पौरवे 'रचितरि' साधु रचाकर्म कुर्वति सति [साधुकारिणि वृत्] 'सतो' साधुना 'धर्मक्रियासु' तपोऽनुष्ठानेषु 'विघ्न' अन्तरायः कत' कखाहा स्यात् । पश्य - 'धर्मांशौ' तीव्रतापे रवौ (तीव्रत्वात् रवो-रवस्य शतोर्भयम्) 'तपति' तापेन षोडशति सति [षोडशत्वात् रवो पलायनम्] 'तम' ध्वान्द्रूपं शतु 'कथ' केन प्रकारेण 'आविर्भविष्य'त' प्रकाश गमिष्यति । न कथमपि इत्यर्थः ।

NOTES

1 [a] *सताम्—Construe with धर्मक्रिया, not with रचितरि, because that would imply the existence of असत् also. But the spirit of the sloka seems to be that Dushyanta being रचिता, all धर्मक्रिया was free from molestations. Not that विघ्न was removed but none appeared even (कृतो विघ्न ?). The दृष्टान्त makes this clear. [b] तपति—He does not say धर्मांशौ स्थिते but तपति. By his उदयाचलस्थिति the sun removes the darkness that was. But when he is तपति darkness does not appear at all (कथमाविर्भविष्यति) ? The अलङ्कार is दृष्टान्त according to the moderners but दण्डिन calls it प्रतिबल्लूपमा ।

राजा—अर्थवान् सलु मे राजशब्द । अथ भगवान् लोका-
नुग्रहाय कुशली काश्यप ?

KING—Verily my title Rajan has now become significant. Is his Reverence Kasyapa enjoying health to favour the world ?

शार्ङ्गरवः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमना-
मयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

SARANGARAVA—The possessors of spiritual power have health at their command. He, with the preliminary enquiry after thy welfare, says this to thee

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

KING—What does his reverence command ?

राजिति । 'राजशब्द' राजा इति कृत्वा । 'अर्चमान्' अन्वय एव । राजते शोभते मुहुः, राजकर्म करणान् इति राजा । अहं तया । अथ वा । 'राजा प्रहृतिरज्ञानान्' इति रञ्जितेषु तापसेषु यथार्थमीवाह राजा । 'लोकानामनुग्रहाय' सुवि स्थित्वा लोकानुग्रहकरणाय कुशलौ' कन्यापवान् ["ब्रह्मण कुशलं पृच्छेत्" इति कुशलप्रश्न] । 'अथ' प्रश्ने ।

शाङ्करव इति । 'सिद्धिमन्' अविमादिसिद्धिसन्निता योगेश्वरा 'स्वाधीन' स्वयम् 'कुशल' देशा तदाविधा भवन्ति । तदसी कुशलौ किमु वेत्तव्यम् । 'अनामयस्य' अरीयस्य प्रश्नपूर्वक' प्रथमनामयप्रश्न कृत्वा ['चदवश्चु मनामयम्' इति अनामयप्रश्न]

NOTES

1 [a] अर्चमान् &c —From your description I find, I am doing my work well, hence rightly am I called "राजन्" । [b] लोकानुग्रहाय—लोकानुग्रहं कर्तुम् इति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" इति अर्थोः । This is in courtesy Good souls all exist for परानुग्रह । Elsewhers the poet says—"तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थकर्मणा युवा", "वमु तस्य विभोर्नैक्यं नृणवन्नापि परप्रयोजना", "विदितं वो यथास्वार्थं न मे काश्चित् प्रवृत्तम्", &c

2 आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट्ति commands Note the humility of the king. He expects आज्ञा ।

शाङ्करवः—यन्मिथः समयादिमा मदोयां दुहितरं भवानुपायंस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः—

त्वमर्हतां प्रायसरः स्मृतोऽसि न

शकुन्तला मूर्तिमतो च सत्किया ।

समानयंसुल्यगुणं वधूवरं

धामाहृतं एवमनुवीन

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥१४॥

तदिदानीमापन्नसत्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणयेति ।

SARNGARAVA—Through mutual agreement you married this daughter of mine. That act of you two is approved by me with pleasure. [You ask] Why ? Thou art reckoned by us moving at the fore of the worthy, and Sakuntala is worship embodied Bringing together a bride and a bridegroom of equal excellence, Prajapati has after along time avoided censure So let her, now quick with child be accepted for the practice of virtue together This [is what he says]

यन्मिद इति । 'मिद' अन्वोऽन्य 'समदत्त' इत्यच्चारान् ["समया इत्यच्चार-
कालसिद्धान्तमविद् " इत्यमरः] गन्धर्वेण विशाङ्गेन इत्यर्थः ['गन्धर्व' समयान्मिद " इति याज्ञवल्क्यः] 'भवान्' मदीयां दुहितरम् उपायस्य' उदशोऽट ["उपायस्य स्रकरणे" इत्यात्मनेपदम्] इति 'यत् पुत्रदीक्षत्' मिद' समयकरणे प्रीतिमता मया अनुष्ठानम् ।

त्वमिति । अन्वयः—त्व न अर्हतां प्रादस्यः क्षुतोऽसि । शकुन्तला च मूर्तिमती सत्क्रिया । प्रजापतिः तुल्यगुण बहुवर समानयन् चिरस्य वाच्य जगत् । व्याख्या— 'त्व न' ("ऋस्य च वर्तमाने" इत्यनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी) 'अर्हतां' प्रशंसानां दावाणाम् (प्रशंसायां शब्द) 'प्रकरणेण अदस्य' पुरोगामी 'क्षुतोऽसि' वय त्वां सत्प्राप्ताणामदस्यो मत्यामहे । शकुन्तला च मूर्तिमती' धृतदेहा 'सत्क्रिया' सत्कार, अर्हता न कृता । 'प्रजापति' ब्रह्मा, तुल्या गुणा यस्य तादृश्य बहुज्ज्व वरज्ज्व 'बहुवर' वरवधौ ["सर्वो ह्यथा विभाषा एकवदभवतीति व.च्यम्" इत्येकत्वम् । यदा—भाव्यमान सनाहारमा-
दित्य एकत्वम्] समानयन्' समाहरन्, एकत्र कुर्वन्, चिरस्य' वदो कालात् ("चिराय चिररावाय चिरस्येति चिरादका" इत्यच्ययगणे अमरः) वाच्य 'निन्दा'न गत' न प्राप्त-
उत्कृष्टया अपकृष्ट पुमान्, उत्तमेन च अधमा भवो मिनति इत्येव निन्द्या विषेर्ज्ञा-
वत्या । अद्यत् पुत्रां मेलयित्वा विधिरनिन्दा इति भावः । तदिति । यतोऽहमनुमन्ये 'तत्' तथात् सत्त्व' प्राचिन गन्धर्वमित्यर्थः आपन्ना प्राप्ता गन्धिषीति यावत् ["प्रा-
पत्तापन्ने च द्वितीयथा", इति समासः । बहुव्रीहिवर्षा] इय 'सद्य' एकत्र 'धम' चरथाय' [तादर्थ्ये चतुर्थी] 'प्रतिगृह्यताम्' इति स भगवान् आह । दुःखमेव यत् अर्हति सत्क्रिया । तत् अर्हन्' भवान् सत्क्रियां शकुन्तलां गृह्णात् ।

NOTES

- 1 (a) अर्हताम्—अर्ह + शब्द प्रशंसायाम् = अर्हन्, the deserving तेजम्

निर्द्धारे षष्ठी । (b) प्रागसर — अयं पुर सरति गच्छति इति अय + सृ + ट कर्त्तरि वाङ्मनात् = अयसर leader प्रकरणेण अयसर, the very first प्रादितम् ।
 [c] स्मृत — स्मृ, is बुद्धार्थः । Hence स्मृ + ङ कर्त्तरि वचमाने = स्मृत । (d) न — कर्त्तरि षष्ठी । See tika (e) सतक्रिया — सत् + ङ + श भावे honour आदरकरणम् । सत् is a गति in this sense by the rule "आदरानादरयो सदसती" । 'Honour' (सतक्रिया) is done to the deserving (अर्हन्) । You are the best of the deserving and शकुन्तला is 'Honour' personified Hence, I approve of your union * (f) प्रजापति — All credit (वाच्य न मत) is due to प्रजापति । Because, though प्रजापति presides over all matches, he employs relatives of the parties as instruments In this case, I did absolutely nothing, प्रजापति alone brought about the union

2. सङ्घमन्त्रणाय — धर्मस्य चरणम् । सङ्घ धमचरणम्, मुद्रुपा । "धर्मोऽथो धर्ममाचरेत्" इति वचनात् । तादर्थ्ये उर्थे ।

गौतमी — अज्ज किं वि वत्तुकामस्मि । न मे वचनावमरो
 ऽस्ति । कइं त्ति [आर्य्यं, किमपि वत्तुकामस्मि । न मे
 वचनावमरोऽस्ति । कयमिति] ?

GAUTAMI—Honoured Sir I wish to say something. There is no scope for my say (Do you ask) How ?

णावेक्खिदो गुरुअणो इमाए न तुए वि पुच्छिदो वन्धु ।
 एक्कक्खम च चरिए भणादु कि एक्क एकस्मिं ॥
 [नापेक्षितो गुरुजनो नयानत्वयापि पृष्टो वन्धु ।
 एतेकस्य च चरिते भणतु किमेक एकस्मिन् ॥]

Superiors were not regarded by her, nor by you too were her kinsmen consulted In a matter done singly by each what should another say to either ?

शकुन्तला (आत्मगतम्) — किं नु क्खु अज्जउत्थो भणादि
 [किं नु खन्नु आर्यापुत्रो भणति] ।

*From 'Honour' to 'union'—Adopted by Prof Gajendragadkar.

SAKUNTALA--(Aside)—What indeed would my lord reply ?

राजा—किमिदमुन्यस्तम् ।

KING—What is this presented ?

गीतमौति । 'किमपि' यत् किञ्चित् 'वक्तुकामा' भाषयामित्राविष्टी 'एषि' । नै वचनस्य चवसर प्रसङ्गो 'नास्ति' । 'इदमत्र तृतीय पद्य', तत्र को वचनस्यः 'इदम्' 'प्रसङ्गः' 'इति' चेत् श्यु ।

नेति । 'अन्य'—'अनया गुरुजनो नापेक्षित', त्वया अपि वक्षुं न पृष्ट । एकैकस्य च चरिते एक एकस्मिन् किं भवतु । 'व्याख्या'—'अनया' शकुन्तलया 'गुरुजन' कण्वप्रमुख न 'अपेक्षित' गुरुजनापेक्षा न कृता; स्वयमेव कर्तव्य निश्चितम् । 'त्वया अपि वक्षु' बहुवाच्यवजन 'न पृष्ट' शकुन्तलायि न याचित । इत्यम् इतरनरपेक्षस्य 'एकैकस्य च' एकस्य एकस्य एव चरिते कृते कर्मणि, तादृश कर्म 'अधिज्ञता एक' अन्य माहृशसु तृतीयो जन ["एके सुखान्दकेवला" इत्यनर] एकस्मिन् 'पद्योर्द्वयोर-न्तरस्मिन् किं भवतु' किं कथयतु । न किमपि । "अस्मिन् मे मन विद्यति तन् योजयतु भवाननेन माम" इति न शकुन्तला गुरुजन नापि त्वया 'अप्या वक्षुजनो याचित' । अपि तु हावपि भवन्ती तृतीयमनावेय कर्म कृतवन्ती । तदधुना तृतीयस्य कथाया नास्त्यवकाश । [मूलम् (त- , व्या-) — ' "न खलु पृष्टस्य परस्परकिञ्चै चरिते भवामि किमेकैकम्" (रा-) — ' एकैकमेव चरिते किमप्येक एकस्य' (म-) — " त्वया पृष्टो वक्षु , एकैकमेव चरिते भवामि किमेकमेकम्" (कि-)] ॥

शकुन्तलेति । उपपन्नस्य समोपे निविप्तम् उपपत्त्यापितम् शदिन नष्टस्युति सर्वमिदं दूरवचोप मन्दते ।

NOTES

1. वक्तुकामा—See वक्तुकाम, Ante

2. (a) एकैकस्य—एकस्य एकस्य implies बोधा । The whole is treated as a बहुव्रीहि by the rule "एक बहुव्रीहिवत्" । The word is सर्वनाम because the prohibition "न बहुव्रीहि" applies to बहुव्रीहि only

and not also to those that are बहुव्रीहिवत् ; "एकैकम् ; न बहुव्रीहौ इति प्रतिशेधो न भवति"—Yritti (b) Remark—In the other readings एकैकम् = एकम् एकम् भवति in Raghava, in monier-Williams &c it is क्रियाविशेषण, qualifying चरित which is hardly defensible

3 किमिदम् &c—This is not repudiation of marriage It merely implies that something, unpleasant to the king has happened

शकुन्तला (आत्मगतम्)—पावको क्वु वज्रणीवखासो [पावकः खलु वचनोपन्यासः] ।

SAKUNTALA [Aside]—The presentation of the words is fire indeed

शास्त्रेवः—कथमिदं नाम । भवन्त एव भुतरा लोक-
वृत्तान्तनिष्ठाता ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रया जनोऽन्यथा भर्तृमती विशङ्कते ।

अतःसमीपे परिजेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमटा स्वबन्धुभिः ॥१६॥

SARNAGARVA—How is this ? You are surely very well versed in the ways of the world Though chaste, people deem otherwise one who, having the husband living has one's kinsmen's house as the only resort Hence favourite or not favourite a woman is wanted by her relatives to be near her husband.

शकुन्तलमिति । 'वचनख' किमिदमुपन्यासमिति वाक्यस्य 'उपन्यास' उपन्यासम् उपस्थितमित्याद्यमित्यथ 'पावक खलु' अतिरिक्त मा दत्तत्वेव ।

शास्त्रेव इति । 'इदम्' एव विस्मयप्रकाश 'कथ नाम' इति लोकोपयोगे कुतूहले वा ["नाम प्राकाशयसन्भाव्यलोकोपयोगमकुतूहले" इत्यमरः] । भवन्त एव, भवाद्गण वृत्ता एव, न सादृशा 'भुतराम्' अतिशयेन 'लोकवृत्तान्ते' अत्रवरिणे 'निष्ठाता' कुशला । कश्चिन् विषये लोके किं वदति, भवन्त एव जानन्ति । तथापि अज्ञानता इव कथमुच्यते किमिदमुपन्यासमिति ।

सतीमिति । अन्य — प्रातिकुलं कस्य दयां भक्तुं मतीं सतीमपि जनं चरन्
 विशदने । अतः सवश्वमि प्रमदा प्रिया अप्रिया वा परिचितुं समीपे इत्यने । व्याख्या
 — ‘प्रातीनां’ वाश्वशानां ‘कुलं’ इदम् [‘कुलं जनपदं इह’ इति विश्व] ‘एकः’ केशव
 ‘स दयः’ आश्वस्त्यात् यस्या तद्याविधौ ‘भक्तुं मतीं’ सध्वाम् [“विशेषणमात्रस्योदो
 विशेष्यप्रतिपत्तौ” इति वानर] ‘मतीमपि’ साध्वोमपि ‘जनं’ लोकं ‘चरन्’ चर-
 प्रकारेण असतोत्वेन विशदने सधावयति, असतीमिति कथने । अथ लोकहणान्ते
 ‘वादात्स’ । अतो हेतो लोकवादमद्यात् ‘सख्यं वश्वमि’ स्त्रिया प्रातिभिः ‘प्रमदा’
 तदुच्यते स्त्री ‘प्रिया’ भक्तुं अभिमता वा ‘अप्रिया’ अनभिमता ‘वा परिचितुं’ बोद्धुं ‘समीपे
 इत्यने’ प्रार्थ्यते । शकुन्तला तत्र प्रिया वा अप्रिया वा, तत्रैव समीपे तिष्ठतु । अथवा
 लोकाश्ववाद स्थानं त्वमपि एतच्चाश्वसि । तदापि किमात्य “किमिदमुपपन्नमिति” ।
 [“प्रियाप्रिया वा” (रा- म., अ) — “तदप्रियापि” (वि. म.)] ॥

NOTES

1. वचनोपन्यास — उपन्यस्त वचनमिदं । भाषानयने द्रव्यागयनम् । पादो
 वचनोपन्यास — The utterance of words is fire : the words uttered
 burn me like fire.

2. लोकहणान्ते &c — नि + खा + क्त कर्त्तरि = निखाता or निखाता ।
 The former implies कौशल and takes ख by the rule “ननदोष्ठां
 खाति कौशलं” । The latter means कृताभिवेक and has the dental स ।
 लोकाणां हणान्ते । तस्मिन् निखाता ।

3 (a) प्राति &c — प्रा + क्तिच् कर्त्तरि = प्राति kinsmen (mascu-
 line). (b) प्रिया प्रिया वा — The reading तदप्रियापि has तद् superfluous.
 अप्रियापि implies परिचितुं अप्रियापि । प्रियाप्रिया वा occurs in the
 Sahitya-darpana also (c) Saragarava takes it that the king
 does not like that his wife Sakuntala should be near him just
 now

राजा — किञ्चात्रभवतो मया परिणीतपूर्वा ।

KING — On the other hand has this lady been married by
 me previously ?

शकुन्तला (सविषादमात्मगतम्)—ह्रिअअ सम्पदं दे आसद्धा
[हृद्य, साम्प्रतं ते आशद्धा] ।

SAKUNTALA (Sorrowfully—Aside)—O Heart, your apprehension is justified.

शाङ्गरवः—

किं कृतकार्यद्वेषाद्धर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः ।

SARNGARAVA—Is disinclination towards duty, through dislike for deed done, proper for a king ?

राजा—कुतोऽयममत्कल्पनाप्रसङ्गः ।

KING—Whence is this occasion for this unfair assumption ?

शाङ्गरवः—

सूक्ष्मन्त्यमो विकारा प्रायेणैश्वर्यामतेषु ।

SARNGARAVA—These perversities usually appear in those that are giddy with power

राजिति । 'व' पदान्तरे ["च पादपुरयो पदान्तरे द्विती विनिश्चये" इति विकार-
शेषे] । पूर्व परिपोता 'परिपोतपूर्वा' ['भूतपूर्वे' चट्' इति प्रापकात् पूर्वशब्दस्य
परनिपात] 'कम्' ?

शक्यतेति । ते आशद्धा' किं वा स्यात् इति सन्देह 'साम्प्रत' युक्ता ["युक्ते इ'
साभ्यत स्थाने' इत्यमर] ।

शाङ्गरव इति । अन्वय — कृतकार्यद्वेषान् धर्मं प्रति विमुखता राज्ञ उचिता
किम् । व्याख्या—'कृत' प्रथममनुष्ठित यत् 'कार्यं तांस्वन्' इति वात् अरुचिद्वशान् 'धर्मं
प्रति' कर्तव्यं प्रति विमुखता' अर्थात् राज्ञ 'सम्बन्धि' लोकाशयकस्य इत्यर्थे उचिता
किम् । यद्भवान् गूढमूढवान् इमां तव नास्ति सन्देह । अधुना च भवानस्या विशुध्य ।
तथापि अस्या सदृशे तं धर्मं । यदि राजा नन् इमा लज्जा स्वयमधर्मं अस्ति धर्म-
विशेषं प्राप् । { मूलम् (त वि ल्य- म)—"किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं प्रति
विमुखत कृतावज्ञा" (र.-) } ।

राजिति । 'असतो' असाधोः अशुद्धयो वा 'कल्पना,' काव्य कृत, द्वेषय, विमुखता
च इत्येव्य रूपा, तस्या 'प्रसङ्ग' प्रस्ताव कुत । केन प्रसङ्गेन भवत एतदनुमानम् ।

शाङ्करव इति । अन्वयः—ऐश्वर्यं मत्तेषु प्रायेण अमी विकारा मूर्च्छन्ति । व्यासः—ऐश्वर्येण प्रसूतेन 'मत्तेषु' सदसद्विकविकीनेषु 'प्रायेण अमी विकारा' वेत्ते-
विकृतयः, अनाद्यैकाद्यैश्चपि आद्यैश्चरिताभिमानरूपा 'मूर्च्छन्ति' प्रसरन्ति ["मत्तेषु,"
(रा, वि, म-)—"मत्तानाम्" (त, न्या-)] ॥

NOTES

1 असत्कल्पना &c —The unfair assumption is that Sarngarava supposes (कल्पना) (i) that the king did marry Sakuntala (कृतकार्यं), (ii) that he now dislikes (द्वेष) her, [iii] and is therefore unwilling [विसृज] to recognise her. With the reading असत्कल्पनाप्रथ explain असत्कल्पनामूलक प्रथ a question [i.e कि इत्-
कार्ये &c] based upon wrong assumptions

2 अमी विकारा —Refers to perversities [विकार]—"feigning surprise when reminded" and such like. In the present instance we have a secret marriage its repudiation, feigning surprise when told of it, and so forth. In a word विकार here is living a wicked life and yet professing piety

राजा—विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि ।

KING—I am seriously insulted

गौतमी (शकुन्तला प्रति)—जादे मुहुत्तयं मा लज्ज अवण-
धस्मं दाव दे ओउगठण । तदो तुम भद अहिजाणिससदि [जाते
मुहूर्त्तक मा लज्जस्व । अपनेथामि ते अवगुणठनम् । ततस्ता
भर्त्ता अभिज्ञास्यति] । (तथा करोति) ।

GAUTAMI (Toward Sakuntala)—Child, for a moment, discard bashfulness. I will remove your veil, your lord will then recognise you (Does the same)

राजा (शकुन्तलां निर्णय्य आत्मगतम्)—

इदमुपनतमेव रूपमक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तसुपारं

न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि मोक्तुम् ॥ १७ ॥

(विचारयन् स्थितः) ।

KING (Having gazed at Sakuntala—Aside)—Not coming to a decision whether previously accepted or not, I am indeed unable at once to enjoy or again to renounce this beauty thus arrived with its charms unfaded, like a bee the Kunda at dawn with dew inside (Remains deliberating)

राजैति । 'विशेषेण' सुतराम् 'अर्धचिह्नं भवति' ['अर्धचिह्नौ निहितभक्त-
मिता' इति हेम] ॥

गीतमैति । 'अवगुह्यते' वक्तुं वरणम् । 'अभिप्रायति' स्वरिष्यति ; ['तथा'
तदत् अपनीतावगुह्यतामिदं 'करोति'] ['शकुन्ता प्रति' (त-, न्या)—राघवाद्य
एतन्न पठन्ति] ॥

राजैति । 'निर्वन्धा' निपुणं दृष्टम् ।

तदमिति । अन्यथ — प्रथमपरिग्रहीतं स्नात्वा इति अव्यवस्थान् [अहम्] एवम्
उपगतम् इदम् अक्रिष्टकालि रूपं विभाते भ्रमर अन्तस्तुषार कुन्दमिव, सपदि खलु न
भोक्तुं नापि मोक्तुं शक्नोमि । व्याख्या—'प्रथमं पूर्वं' 'परिग्रहीतं पदौलनेन स्वीकृतं
['पदी धरिजनादानमूलशपा' परिग्रहा] इत्यमर] 'स्नात्वा न वा' स्नात् 'इति' एतत्
'अव्यवस्थान्' अन्यतरपक्षत्वेन निययम् अभजमानं अहम् 'एवम्' अनेन प्रकारेण,
अन्तरपत्यावस्थया [सुखेन इति प्राथ] 'उपगतम्' उपस्थितम् 'इदम् अक्रिष्टकालि'
अस्मान्नापरेण 'इव' सौन्दर्यं विभाते प्रभाते अनुदिते भास्करे 'भ्रमर अन्तस्तुषार'
नोद्धारयन् 'कुन्दमिव' निशि विकारांशु पुष्पमिदमिव, 'सपदि खलु' तत्तत्कालेव प्राप्ति-
मात्मित्यर्थः, 'न भोक्तुं स्वोक्तुम् [राजपदे स्रग्भावाः प्राक् परिग्रहनिश्चयाभावात्—
भ्रमरपदे अन्तस्तुषारसदृशावात्] 'नापि मोक्तुं' [उभयत्र अक्रिष्टकालित्वेन लोभात्]
'शक्नोमि' पारयामि । ['वेत्यव्यवस्थान्' (न)—'वेत्यध्यवस्थान्' (त-, न्या-)—'वेति
अवस्थान्' (रा-, वि) ; 'विभाते' (रा-, वि-म्)—'निशान्ते' (त-, न्या-) ॥
'न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि मोक्तुम्' (त-, न्या)—'न च खलु परिभोक्तुं
नैव शक्नोमि ज्ञातुम्' (रा-, वि)—'न खलु च' इत्यादि (न) । ॥

NOTES

1. विशेषेण—वि + शिष + घञ् कर्मणि = विशेष' that, which is singled out, special तिन । Specially, i.e. severely. Qual अधि-
चिपत्तः । ततोया करणे . "क्रियाविशेषणानां क'धत् करणत्वम्" ।

2. एवम्—Thus in this state, i.e. With child. This is necessary for the comparison with अलसुधारम् । Raghava explains एवमुपनतम् अयदप्राप्तम् । But that the king is thinking of the child in the womb is clear from his reply "कथमिदाम् अभिव्यक्तसल-
लक्षणां प्रतिपत्स्ये ।"—(See next page) She has come thus [एवम्
10 सगर्भा], hence the supreme necessity of deciding प्रथमपरि-
ग्रहीत स्यात् वा ।

But I am unable to decide because the testimonies are conflicting While I do not remember the marriage, the sage testifies to it.

If wedded by me (परिग्रहीतम्) I must own her, it is my duty to do so In this case 'नापि शक्नोमि भोक्तुम्' ।

If not wedded by me (न परिग्रहीतम्) the child in the womb declares that she is another's wife and I cannot accept her, for by accepting her I become a चेतिय (See next page) In this case "न खलु सपदि भोक्तुं शक्नोमि" ।

Hence I am in a fix, there is danger in both accepting and rejecting her All this because उपनतमेवम् । If she were not उपनतमेवम् no difficulty would arise, because I could then treat the story of her marriage with one as originating in some misapprehension on the part of her relatives and could accept her just as I could any other acceptable virgin offered to me

Later in the Act, king himself describes his predicament thus—

"भूटं स्वानुमतिदा वा वदन्निद्योति ममये ।

दारत्यागो भवाम्याहो परस्त्रीस्यम'दायुल ॥"

[King to Purohita] (b) अत्यवस्यन्—वि + अव + लो + शठ् = व्यवस्यन्,
making up the mind i. e. deciding, न व्यवस्यन् ।

3 (a) विभाते—In the morning that is the only time

when अनासुवारकुन्द can be found. Also later in the day, कुन्द becomes क्लृप्तकान्ति by the sun अनासुवारम्—अन मधो तुषारो यस्य तत having dew inside नह—। Or अन्वगत तुषारी यस्य तत् । कुन्द referring to the flower (प्रभव) is neuter (c) मोक्षम्—Cannot enjoy because there is dew in the कुन्द and foetus in the रूपः (d) मोक्षम् - cannot abandon because of the अक्लिप्तकान्तिम् ।

4 Remark -(a) With the reading व्यवच्यन् explain इति व्यवच्यन् विचारयन्—Thus deliberating (b) "न खनु परिभोक्तु, नव शक्तीनि हातुम्" has न खनु एव which are not easily explained

प्रतीहारी—(स्वगतम्)—अहो धर्मावेकिस्वटा भद्रिनो । ईदृशं याम सुहोविण्टं रूपं देकिस्वप्न को अण्णो विजारेदि [अहो धर्मावेक्षिता भर्तु । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा क अन्यो विचारयति] ।

WARDEE (Aside)—Oh ! our lord's regard for virtue ! Who else indeed hesitates having noticed such beauty easily arrived.

शाहं रव —भो राजन्, किमिति जोषमास्यते ।

SARNGARAVA—O king why are you keeping silent thus ?

राजा—भोस्तपोधना चिन्तयन्नपि न खलु स्त्रीकरणमत-भवत्याः स्मरामि । तत् कथंमिमामभिव्यक्तमखलजगा प्रत्यात्मानं त्रैत्रियमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ।

KING—O sages, even though searching my memory, I do not recollect the wedding of this lady How then can I accept her suspecting myself to be an adulterer as she bears manifest signs of being with child ?

प्रतीहारीति, 'अहो' आश्चर्ये । 'धर्ममवेक्षते' पात्रान्तेन अनुसरति इति 'धर्मावेक्षी' । तस्य भाव, धर्मपरत्वम् इत्यर्थः । 'ईदृशं मुखेन' अनयासेन 'उपनतं' शाहं रूपं दृष्ट्वा को नाम अन्य' क खलु अपर 'विचारयति' य कश्चिदन्य पूर्वमुद-मरुट वा इत्यविचारयन्नेव आददीत ।

NOTES

शाङ्गेव इति । 'किंनिति' इदं 'लोप' दृष्टान् [अच्यसम् । "दृष्टोन्टि" दृष्टे लोपन् इत्यनन्] 'बन्धने' लोपने भवति ।

राजनि । 'चिन्त्यदपि' बहु ध्ययद्रपि 'वसुधैव कुटुम्बकम्' सोऽवरुणोऽप्यवन्त न खरानि । 'तत्र अभिज्ञान' प्रकृतं कृतञ्चरुणं गभीरञ्च 'यस्या तदाविधान्' अन्तर परपरिग्रहोत्ता 'मते' [इत्युक्ताख्याने षड्प्रवचनोऽदत्ताद्वितीया] आकाश' मां 'चेदियं परदारप्रहसनम् । 'चेदियच्च परचेते चिञ्चितम्' इति चच् प्रत्यय पररदलोपद निपात्यते । 'आरुह्यमान' 'कदमिना प्रतिपत्तम्' दृष्टोक्तानि । कदा ऊटा इत नासि निदय, अद्य च गमिदीयम् । एवमस्मात्सदृशे परस्त्रीरुपेण्डा चाल, अतो न मन्वामि इत्यर्थः । 'चेदियम्' (दि-)- 'चेदियम्' (रा दि- म्-), 'अद्यत्तम्' (त- न्-) ॥ "आरुह्यमान" (रा- दि- म्-)= "मन्वामान" (त न्वा ।) ॥

1 (a) चिन्त्यदपि - खरानि—So she is not my wife (b) अभिज्ञानमल्लक्षणा—And as she is enciente she is another's wife Had she not been with child I could have assumed her to be a maiden, and accepted her even though the story of marriage seemed suspicious. But now it is a different thing (c) चेदियम् चेत is कन्व wife. 'चेत कलवेवेदारे' इति कौष । परस्य चेतं परचेदम् another's wife तत्र चिञ्चितम् दृष्टादिना निरुद्धीतञ्च इति परचेते + चच् = चेदियम् One deserving chastisement in the matter of another's wife. The word disappears by निवृत्तम् । 'चच् प्रत्यय पररदलोपद निपात्यते'—Vritti

2 Reading—चेदियम् is the Bengali reading as given by Pischel. The Devanagari reading is चेदियम्, though Raghava recognises the variant चेदियम् । Raghava's explanation of चेदियम् is "अद्य पत्नी दस्य त चेदियम् । 'चेत पत्नीरुपेण्डा' इत्यनन् । इत् इय गमिदी मया खेदुना प्रतिपद्यते, अद्य चेतो मी न तु बीजे । अत एवातप्य न खीरमम अपि तु चेतुजम् तच्च खीरसान् हीनम् इति मया" । The reasoning is not worthy of Dushyanta. It supposes इत्युक्ता to be his wife seeking recognition after having publicly come with a child in the womb by another person, and Dushyanta hesitating whether

to accept her or not" Besides, in the first part of the speech the king openly repudiates marriage. He does not at all remember the marriage, the idea of becoming a चोदिन्, cannot therefore occur to him. Hence चोदिन्, cannot be the poet's reading here. There now remains the other alternative, viz. Sakuntala is another's wife, but wants to be accepted by him. चोदिन् suits this case admirably.

शकुन्तला (अपवाच्य) — अज्जम् परिणए एव्व मन्देहो ।
कुतो दाणिं मे दूराधिरोहिणी आमा [आर्यस्य परिणये एव
मन्देहः । कुतः इदानीं मे दूराधिरोहिणी आशा] ।

SAKUNTALA (Aside) — Even in the marriage, the noble
sir has his doubts. Where now is my high soaring hope ?

शाङ्गैरव — मा तावत् ।

कृताभिमर्शमनुमन्यमानं सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्य ।

सुष्टं प्रतिप्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दसुरिधामि येन ॥१८॥

SARNGARAVA — Indeed don't do so! Approving the
daughter unto whom dishonour was done (i.e. approving the
dishonour done unto his daughter) the sage really deserves to
be insulted—the sage by whom, urging to accept his own
property that was stolen, you are, like a robber, converted
into a worthy recipient.

शकुन्तलेति । 'आर्यस्य' मानस्य अथ 'परिणय एव मन्देह' [अतएव 'आर्यस्य'
इत्याह न च 'आर्यपुत्रस्य' इति] । 'दूरम्' अत्राद्यम् 'अधिरोहति' या तादृशी 'मे'
आशा' भक्तुं हिणी भविष्यामि चक्रवर्तिन पुत्र निषिञ्ज्य पत्नेन सह दन प्रत्यागमिष्यामि,
इत्येव विधा 'कुत' कुत गता ।

शाङ्गैरव इति । 'मा तावत्' प्रत्ययस्य । इदमप्रतिपत्तिं सहशी एव ते ।
अत्र — कृताभिमर्शं सुतामनुमन्यमानो मुनि त्वया विमान्यो नाम, दैन सुष्टं स्वमर्थं
प्रतिप्राहयता दसुरिव पात्रीकृतोऽसि । व्याख्या — 'कृत अभिमर्शं' आसर्जन चयंमिन्यथः

यस्या तादृशी 'सुता शकुन्तलाम [सुतामिति कोपकारबोध्यास] 'अनुमन्यमान'
 अनुमीदमान', कृत सुतामिमर्थमनुमन्यमान इत्यर्थं 'सुनि' कश्च, कश्चपि कोपकारणे
 न केवलमवुच्यते, अपि तदेव कोपस्यानं प्रयत्नं अतिदूरसौ 'दया' पृष्टेन 'विमाद्यो
 नाम' अवश्ये एव । 'देन' सुनिना 'सुष्ट' चोरित' निजम 'अथ विल कथावप
 'प्रतिदाहयता' प्रतिदाहयत्वेन स्त्रीकार्यत्वेन बोधयता सता 'दसुरिभ' चौर इव तम्
 अपाव 'पाव' रुष्यमानान 'कृत अति', यद्युना शकुन्तला प्रतिपद्य सुनि सभाबधनि
 तदा 'सुदुर्भक्ष्यवप्रात' इति शास्त्र क्रिया भवति । तस्या तावत् प्रतिपद्य इत्यति
 वक्ता कोपकमुपाति । ["अभिमर्शम्" (म-) — "अभिमर्शम्" (रा-, वि-) —
 "अवमर्शम्" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) आय्येसा—She does not say अय्यंपुत्रस्य because the
 marriage is doubted (d) कत-किम + सप्तशतसम्, सार्द्धं । आयादि (c)
 दूराधिरोहिणी—दूर + अधि + रुह + णिनि कश्चरि साधुकारिणि (स्त्रियाम्) ।

2 ना तावत्—This is an answer to the king's, "कथं प्रतिपत्तमे?"
 { How can I accept } above Forsooth (तावत्) don't (ना) accept
 This looks like approval But it is ironical, and is really
 strong condemnation of the king's non-acceptance The irony
 continues throughout the verse following * See Tika on the
 verse

3 (a) कृताभिमर्शम्—अभि + मर्श + क्तञ्, भाषि = अभिमर्श outrage of
 "पराभिमर्शो न तवामि" - Kumara Now see Tika Avoid अभिमर्श
 with a cerebral (d) नाम—Implies अनुमन्यमान approval "नाम
 प्राकाशसम्भाव्यक्रीडाभुपगमेषु च" इति विश्व । The "approval" is ironical,
 and becomes disapproval here (c) विमाद्य — वि + मान + विच् + यत्
 कर्मणि deserving insult तथा विमाद्यो नाम is exactly like युक्तं नाम
 न later on तथा (by thee) is significant. This is just like you
 (तथा) । By so doing you have proved yourself true to your
 character (पृष्ट as you are).

4 (a) प्रतिदाहयता—त्व मष्ट प्रतिश्रद्धासि = सुनि त्वां or त्वया सुष्ट प्रति-

वाहति । The अधिकर्ता takes ततोऽपि because वाहि is not included in the rule "गतिबुद्धिप्रत्यक्षानाद्यं = " । Or अधिकर्ता as कर्म takes ततोऽपि supposing वाहि to mean "बोधन" (बुद्धि) । (b) दान does not require the mention of लक्ष्यम् । "उत्तरवाक्यगतत्वेनोपादानान्न लक्ष्यस्य आवश्यकम्" ।

5 *Remark - This is ironical 'You are a robber, you have stolen the sage's property He takes no offence but on the contrary makes you a present of it He deserves contempt and you have served him right by refusing to accept his gift "

शारद्वतः—शाङ्गं रव, विरम स्वमिदानीम् । शकुन्तले.
वक्तव्यमुक्तमस्माभिः । भोऽयमवभवानिवमाह । दीयतास्ते
प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

SARADVATA—Sarngarava, do you stop now Sakuntala, what we had to say, has been said by us This has respected self, here, says this Give him a reply of recognition

शकुन्तला (अपवाय्यां)—इमं अवत्यन्तरं गदे तारिसे अणु-
राए किंवा समराविदेण । अत्ता दाणि मे सोइणीओ त्ति ववमिद
एट [इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन ।
आत्मा इदानीं मे शोधनीय इति व्यवमितमेतत्] । (प्रकाशम्)
अज्जउत्ते—[आर्यापुत्र—] (अर्धोक्ते) मसइदे परिणए ण एसो
समुदाचारो । पौरव, युक्तं नाम दे तह पुरा अस्ममपदे सहावु-
त्तानहिअअं इमं जण समअणुव्व पटारिअ इटिसेहिं अक्खरेहिं
पच्चाक्खादुं [सशयिते परिणये न एव समुदाचार, । पौरव,
युक्तं नाम ते तथा पुरा आर्यमपदे स्वभावोत्तानहृद्यम् इमे जनं
समयपूर्वं प्रतार्या इदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम्] ।

SAKUNTALA (Aside) - Such a love having reached so different a state, what possible (can be gained) by reminding? The attempt is made because my own self has to be cleared. (Aloud) My husband—(Having half uttered) Marriage being doubted this is not the proper form Paurava, it is Or—is it) indeed proper for you, after having previously deceived this naturally open-hearted person with oaths in the hermitage, to disown her with such words.

शारद्वत इति । 'विरम' निहता भव, नत पर ते वक्ष्यमनि ['व्याङ्परिधो रम ' इति परकौददम्] । 'वक्ष्य' यत् कस्मिन् वक्तुम् उपदिष्टा वद तत् 'उक्त-
कामि' । 'म' अक्षयवनविषय 'अयमवभवात्' माथो राजा 'एवमाह' अक्षयुते
विप्रतिपक्ष परिचयमेव अपनयति । 'प्रत्यक्षर' प्रत्यभिज्ञानसाधनं प्रत्यासरम "अक्ष-
दीयताम्' ।

शकुन्तलेति । 'तादृश' अतिरक्षिते 'चतुरागे इदम्' एतत् 'अवस्थांतर' अन्त-
वस्था उपविषयम् [अन्तरव्यो भिन्नवाची । निवसमासो मधुरव्य मन्त्रादिवादन-
शब्दस्य च परानपात] 'गते' प्राप्ते मात कारनेन कारणेन [भावे क] 'वा किम्'
न किमपि फलम् । तदापि 'इदानीम आत्मा निजस्वरूप मे 'मीधनीय' कलहात्
मीचनीय इति' इती 'एतत् व्यवसितम प्रारब्ध मया एष मे उद्यम । 'बाधपुत्र'
इति परिवेत्तवैव सखीधनम् । 'परिषये समन्ति' जातसन्देहे सति ['तदस्य सञ्जातम्—'
इति इतच्] 'एष मनुश्राधार' उच्यशाधार 'न' न हि युक्तमितत् सखीधनम् । 'पुरा'
पूर्वम् 'बाधमपदे स्वभावेन' प्रकृत्या 'उत्तानम्' अन्धीरम् अकपटमित्यर्थं 'उदय'
यस्य तदाविध निवृत्तेश्वरलाभम् 'इम जन' मद्रूप 'समयपूर्वक' उपदे ['समया-
मपदाधारकालसिद्धान्तस विद' इत्यमर] 'तथा प्रतार्थ' वक्ष्यति। अधुना 'ईदृशोः'
अदरे' विद्युतिव्याजवचने 'प्रत्याख्यातु' निराकर्तुम् [अर्थाद्यपिपदे कृत्तु] 'युक्त नाम'
युक्तमेव । यदा—युक्त नाम युक्त किम् ? प्रतारको व्याजमवलम्ब्य प्रत्याचचीत इत्येव
युज्यते । 'वीरव' इति मीमोहेषु अभिजनेनापि न मह्यमेतदिति दर्शयितुम् ('मीध-
नीय' (त, वा,)—'मीचनीय' (रा, म- —' मीचनीय' (ति,) । "युक्तम्"
(त, वि, वा-)—' न युक्तम् (रा, म- } ।

1 (a) चयने—सम्यग्दाने चतुर्थी as in “सुखिञ्जोपाध्यायस्य चपेटा ददाति”
—Bhashyam (b) प्रत्यय &c —शाकपात्रं वाटि । See Tika

*2 (a) इदम् - Implies the immensity of the change (b)
साहस्ये—Refers to the intensity of the love

*3 शौचनीय &c —The treatment is so mean that it is
beneath my dignity to take any notice of it at all! But a slur
is cast on my character, and I condescend to say some thing
in reply (प्रत्ययप्रतिवचनम्) only to clear my own self, not be-
cause I now care for the acceptance of me (किं वा स्मारितेन) by
such a wretch

4 युक्तं नाम &c —An irony exactly like Sarngarava's कृतमि-
मर्शम् &c —Ante * She means this—You are a deceiver Your
professions of love were false I was a simpleton to be taken
in The disclaimer now is quite in keeping with (युक्तं नाम) the
previous duplicity Your apprehension of my being another's
wife is a myth

राजा (कण्ठो विधाय)—शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहमे जनमिमञ्च पातयितुम् ।

कूलद्वयेव मित्युः प्रसन्नमग्धस्तटतश्च ॥ १८ ॥

KING—(Covering his ears)—Let sin stop Why dost thou
seek to sully your family and degrade this presen too as a
stream, that rends its banks, does of her pure water and of
the tree on the bank ?

शकुन्तला—हीदु जइ परमत्थदो परपरिगहसद्धिणा तुप
एवं पउत्तं ता अहिण्णाणिण इमिणा तुह आसइ अन्नणइस्स
[भवतु, यदि परमार्यत, परपरिग्रहसद्धिना त्वया एव प्रवृत्तं
तदभिधानेन अनेन तव आशङ्कामपनेपमामि] ।

SAKUNTALA—Well, if really deeming me as another's wife such a course is adopted by you, then I will remove your suspicion with this taken of recognition.

राजैति । 'कस्य' विधाय 'इत्याभ्यामाश्रय' ['वदि भागु'रिहोपमशायीरुपसंशयो' इति अकारलोप । एते अर्थाय] । वाप्यवचनितारकाशेवम् । [राषभादिभिर-पठितमेतत्] । 'पाप' दुष्कृतम्, लक्षणा पापोक्ति 'शान्' निश्चय भवतु । मंत्रे वद इत्यर्थः । अनय—कि, कूलइषा सिम् प्रसक्तम् तटतश्च इव अपदेष्टम-विलयितुम् इमं जनं पातयितुञ्च इहसे । व्याख्या—'कि' किमर्थे 'कूल' तट 'कश्च' तं भिनात् या तादृशी [कूलोपपदान् कश्च खच्] तटप्रवातिनी 'सिम्,' नदी 'प्रसक्तम्' अनाविलम् 'कश्च' प्रवाह दद्यात्तु 'तटतश्च इव' तीरस्थ इत्यर्थे यदा पात-यति तदा 'अपदेष्ट' कुञ्चम् [करणे घञ्] 'आविलयितु' कलुषयितुं 'इमं' मद्रूप जनं 'पातयितुञ्च' धर्मात् पतित कर्तुञ्च 'इहसे' । पापा इव खेदा शान्ता भवतु । ["किमोहसे जनमित्तञ्च पातयितुम्" (रा- वि- म)—"समोहसे माञ्च नाम पात-यितुम्" (त., न्या-)] । "कश्च" (रा., वि., म-)—"कोषम्" (त., न्या-)] ।

इकुन्तलेति । 'भवतु' अस्तु तावत् प्रतारका ते नाभिद्येता यदि परमादत्त यदादे-मीव परपरारदहम् अन्वकनत् इहने' यस्तदाविधेन त्वया एव प्रसक्तम् [भावे क.] परदारशुद्धया एव तेषां इहमी इतिमयि, न च वचनवद्धा तत्' तदा अनेन' मद्र-कुन्तलेन अभिधानेन अहं स्त्रीयकदपेष तव आशङ्काम् अपनेष्यामि' । ['प्रसक्तम्' (त- वि- न्या- म-)—"अहं प्रसक्तम्" (रा.)] । "अभिधानेन अनेन" (रा- म)—"अभिधानेन केन पि" (त., न्या)] ।

NOTES

1 शान्तम्—इम + विच् + क्त कर्मणि = शान्तम् or इमितम् ।

2. (a) अपदेष्टम्—वापदिशाने अनेन इति वि + पप + दिश् + घञ् करणे = वापदेष्टम् designation, race, तम् । (b) आविलयितुम्—आविल 19 कलुषं stained (for कुञ्च) muddy for (अन्वस्) । आविल कर्त्तुम् इति आविल + विच् + क्तुन् = आविल (नामधातु) + क्तुन् = आविलयितुम् to sully [c] पात-यितुम्—to degrade [जन], to cause to fall [तट] । [d] कूलइषा—कूल + इष + खच् कर्त्तरि जित्याम् by the rule "सर्वकूलामहरीषेषु खच्" । [e]

अथ —The Beng Rec reads ओषम् which agrees better with वापदेशम् in the masculine

3 [a] भवतु—See भवतु अनिर्वचनीयम् &c—Ante Here it means अनुयाङ्गीकार reluctant admission—admission for argument's sake

राजा—उदार कल्पः ।

KING - A good proposal

श्वन्तला (मुद्रास्थानं परामृश्य)—हृष्टी, हृष्टी, अङ्गुलीभ-
असूयणा मे अङ्गुली [हा धिक्, हा धिक्, अङ्गुलीयकशून्या मे
अङ्गुलि] । (सविषाद गौतमीमुखमीक्षते) ।

SAKUNTALA [Feeling the place of the ring]—Alas ' Alas ' my finger is void of the ring [Sorrowfully stares at Gautami's face]

गौतमी—पूषं दे मक्कावदारवन्तरे सचीतोत्थमलिलं
वन्दमाणे पत्र, भद्र अङ्गुलीययं [नून ते शक्रावताराभ्यन्तरे शची-
तोत्थमलिल वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम्]

GAUTAMI—Your ring must have slipped as you were doing obeisance to the waters at Sachi Tirtha in Sakrayatara.

राजा (सस्मितम्)—इदं तत् प्रतुरात्पन्नमति स्त्रैणमिति
यदुच्यते ।

KING [Smiling]—Here it is what is called "Women are ready-witted "

राज्ञे'व । 'उदार कल्पो' मुद्राया न्याय ['कल्प स्थानं प्रलपे स्थाने' इति
विश्र] इति राघव । यदा—'उदारो' मद्रान् उच्यते इत्यथ कल्प' सङ्घान् साधुरेव
प्रस्ताव यदभिधानेन मद्राम् अपनेष्यति ।

अकुम्भलेति । मुद्राया चनया इति मुद्रा' उत्कीर्णवचमङ्गुलीयकम् [करणे
अपत्यर- स्त्रियम्] । तथा 'स्थानम्' अङ्गुलिमूले परामृश्य स्पृष्टा ["गौतमी
सुखमीचने (त न्या)—गौतमीमुखीचते" (रा वि म)]

गौतमीति । अवतरणम् अवतार' [प्रायानुत्तरस आयासपि घञ् भावे] ।
शक्य अवतार शक्यावतार' लक्ष्यया तद्रूपलक्षितो दृश । तस्य अध्वनरे' मध्ये
शचीतीर्थस्य सन्निव बन्दमानाया' तव अचलि ददत्वा [हेतौ शानच्] ते बहु-
लीयक प्रसष्ट' करात् युतम् । अचलिदान प्रसष्टहेतु ।

राज्ञिति । स्त्रीषु' स्त्रीसमूह स्त्रीजातिरित्यथ प्रत्युत्पन्ना' तत्त्वणलभ्या मति'
यस्य तदाविध भवति इति यत् उच्यते' पण्डितैरित्यथ तत् इदम् । "तातकाण्डिकी
नु प्रतिभा प्रत्युत्पन्नमति' अता'" इति, राघवभट्टतमुधाकरवचनम् । स्त्रीजाति
प्रत्युत्पन्नमति इति गौतमीवचनात् प्रत्युत्पन्ना' इति माह्वन्तर्नोक्ति ।

NOTES

1 (a) स्त्रीषु—स्त्रीषा समूह इति स्त्री + षु = स्त्रीषु स्त्रीसमूह, । e
स्त्रीजाति the woman-kind (b) इदं तत् &c — This is an instance
of the saying 'women are ready witted' This is a fling at
Gautami. By your ready explanation, you furnish an illustra-
tion of the saying.

शकुन्तला—एतत् दाव विधिना दंसिदं पदुत्तणं । अवरं
दे कहिस्सं [अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते
कथयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Verily predominance has been shown by
Fate here Another [token of recognition] I will relate to you.

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

KING—Now has come [the turn of] what is to be heard.

शकुन्तला—एवं एकस्मिन् दिवसे वेदसलदामण्डवे णलिणी
पत्तभाअणमदं उअअं तुह हत्थे सण्णहिटं आसि [ननु एकस्मिन्
दिवसे वेदसलतामण्डपे नलिनोपतभाजनगतमुट्ठकं तव हस्तो
सन्निहितम् आसोत्] ।

SAKUNTALA—One day, in the cane bower water placed in a cup of lotus-leaf was taken up in your hand

राजा—शृणुमस्तावत् ।

KING—We are listening indeed

शकुन्तेति । 'अत्र' अस्मिन् अत्र रीतिभिश्चानुपदयनविधौ 'विधिना प्रमुखं ननु तावत् दर्मितम्' । विधिवत्त्वान् इति एतदभिज्ञानं यी अपगतम् । 'अपरम्' अभिज्ञानं 'ते कथयिष्यामि' ।

राजिति । 'इदानीं श्रोतव्यं महत्तमं' पूर्वं तु द्रष्टव्यमासीत् अभिज्ञानम् । इत्याप-
हास । यन्तुतस्तु सर्वं भिष्यति, नान्तिव किञ्चिदप्यभिज्ञानम् इति राज्ञोऽभिप्रायः ।

शकुन्तेति । 'ननु' वाक्यारम्भे ["ननु चेदे परिप्रथी प्रत्याज्ञावधारणे । वार्या-
रुष्टिऽप्यनुक्यामन्वसानुशयोरपि ॥" इति छेम्] 'नलिनोपवननिर्मितं भाजनं' पातं
'गतम्' तदप्यभिव्यक्तं उदकं तत्र हर्मं सन्निहितं सप्यक् निहितम् 'आसीत्' । पानाद्य-
न्व इत्ते कृतवान् । ["वेतसन्तमण्डपे" (त-, म्) — "नवमानिकामण्डपे"
(रा . वि . म-)] ॥

NOTES

1 *श्रोतव्यम्—The proof could be seen at first, it is now to be heard Presently it will vanish altogether ' The whole story is false, hence it can leave no sort of proof behind, द्रष्टव्यं or श्रोतव्यः ।

2 वेतसन्तमण्डपे &c—Refers to the bower वेतसपरिचिद्वेने लतामण्डपे spoken of in Act III This is the bower where the lovers used to meet Compare 'लतावन्यं चामन्वयेत्वा मुषोऽपि पतिभोगाय"—Act III So reject नवमानिकामण्डपे ।

3 *शृणुमस्तावत्—The king's mind is a perfect blank owing to शयः । He is naturally surprised at the opening words of the story, and exclaims, "Ah! what a fine story " We are listening indeed! How can we not listen? It is so interesting!"

* Adopted by Prof Gayendragadkar

शकुन्तला—तखणं सो मे पुत्तकिदधो दीहापड्गो षाम
 मिअपोदधो उपड्ढिदो [तत्खणं स मे पुवहतको दीर्घापाड्गो
 नाम नृगपोतक उपस्थितः] । तुए अअंदाव पढमं पिअउ त्ति
 अणअम्मिणा उवच्छन्दिदो उअएण, ए उण दे अपरिचभाटो
 हत्थव्भासं उअगदो [त्वया अयं तावत् प्रथमं पिवतु इत्यनुकम्पिना
 उपहृन्दित उदकेन, न पुनस्ते अपरिचयात् हस्ताभ्यासम् उप-
 गतः] । पच्चा तस्मिं एव्व भए गहिदे सलिले णेण किदो पणभो ।
 [पद्यात्तस्मिन्न व मया गृहीते सलिले अनेन कृतः प्रणयः] । तदा
 तुमं इत्थं पहसिदोसि—सञ्चो सगन्धेषु विस्ससदि दुवे वि तुह्म
 आरखआत्ति [तदा त्वमित्यं प्रहसितोऽसि—सर्वः सगन्धेषु
 विश्वसिति, हावपि युवाम् आरण्यकौ इति] ।

SAKUNTALA—At that instant my adopted child, the
 fawn named Dirghapanga, approached. He was entreated
 with water by thee pitying and saying—"Let him drink
 first", but through unfamiliarity he did not venture near
 your hand. Afterwards the same water being taken up by
 me approach was made by him. Then you taunted thus—
 All confide in relatives, both of you are foresters.

शकुन्तलति । 'तत्खणं' ताडन एते 'मे पुतकृतक' कृत्रिम पुत [व्याख्याते
 प्राक्] 'दीर्घापाडो नाम सन्धोतक' इति कश्चिद् 'उपस्थित' इत्यन्तः । 'अप तावत्
 एव, सर्वश्रेष्ठरेव प्रथमं पिवतु इति' अनेन प्रकारेण 'अनुकम्पना' दयमानेन लया
 'उपहृन्दित' अभिलाषानुसृत्य प्रार्थितः । 'असादेमागत, जलमेव त्वम् अदा इति'
 'अन्दावर्त' इत्यन्तः । 'अपरिचयात्, परिचयाभावात् अज्ञातत्वात् 'न पुनस्ते इत्याभ्यास
 'उपगमोपम् 'उपगत' प्राप्तः । 'पद्यात्' अनन्तरं 'तस्मिन्नेव सलिले मया गृहीते' मणि
 'अनेन' सदृशित्वा 'प्रणय' याज्ञा 'कृतः' । 'तदा त्वम् इत्यन्तः' अनेन 'प्रकारेण' इति-

सितोऽग्निं प्रदाम कृतवानसि [अकर्मकत्वात् कर्त्तरि ङ]—‘सर्वं सगन्धेषु समान-
गन्धेषु [योगविभागात् समानस्य स-भाव] तुल्यसम्बन्धेषु [“तस्य सम्बन्धेऽगयो ”
इति ङम-] आग्नीयेषु इत्यर्थं ‘विद्वंसिति’ । ‘दावपि युवाम् चारण्यकौ’ अरण्यसम्बन्धेन
तुल्यसम्बन्धौ [मकुन्तलापत्ने “आरण्यगान्धनृथे” इति वुञ् । सगपत्ने शैथिली अथि
आरण्यः । तत् स्याद्ये अनुकम्पाया वा कन् ।] [“दावपि युवाम्” (त-, व्या-)—
“दावप्यत्र” (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. (a) तुल्यसम्बन्ध—This is कर्म of उपस्थित though स्या is अकर्मक ।
“दृशकालाध्वनन्त्या कर्मसंज्ञा लक्षकमेषाम्” । (b) उपचन्दित—उपचन्दन is
प्रार्थना solicitation Compare “नखादुपचन्दयति प्रयोज्य मयि त्वान न
प्रतिपद्यसौत्वम्”—Raghu (c) प्रङ्गमित—इम is अकर्मक here Hence
प + इम + ङ कर्त्तरि । (d) सगन्धेषु—तस्य is सम्बन्ध relation समान गन्ध
एवाम इति सगन्धा equally related i.e both related to चरण्य ।
Here समान becomes स by योगविभाग in the rule ‘समानस्य ह्यन्धस्युद्ध-
प्रसृतादकेषु’ । समानस्य इति योगविभाग इतिविद्यार्थं क्रियते—Vritti The
commentator Haradatta prefers to derive such cases from सङ्ग
in the sense सङ्ग and gives अन्धपदविग्रहः । Thus, समान गन्ध अस्य
is the वाक्य of a समान between सङ्ग and गन्ध giving the forms सङ्ग-
गन्ध and सगन्ध । ‘समाना ज्ञातिरस्य । योगजननस्य इति सभाव । समानस्यस्य
तु समानजातीय इत्यादि भवति । योगविभागे नतस्य नियन्त्रात्, नैतन् सिध्यति ।
एतन्न भाष्यवर्तिके योगविभागस्य नोपन्यासः’—Padamanjari (c) आरण्यकौ
—अरण्यस्य अथ जन इति अरण्य + वुञ् = आरण्यक refers to मकुन्तला ।
Also अरण्यस्य अथ सङ्ग इति अरण्य + अङ् = अरण्यः । स पञ्च इति आरण्य +
कन् स्याद्ये = अरण्यक See Tika आरण्यकस्य अरण्यकस्य आरण्यकौ two
souls (जनी) belonging to the forest ङकर्मस्य । विधेय to जनी
understood.

2. Reading—युवाम स च त्वच्च युवाम you Qualifies जनी
understood The Dev Nag reading अथ avoids a grammatical
difficulty. The reference being to स्य and मकुन्तला the common
attributives should be in the neuter सामान्ये नपुंसकम् giving इ
and अरण्यके । But युवाम has the merit of referring pointedly to

शकुन्ता at whom the job is directed The grammar is safe too if जनो be understood. With च्व [here, or in this matter] also we require जनौ ।

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनीनां मधुराभिरहृत-
वाग्भिराह्वयन्ते विश्रयिणः ।

KING—By such sweet false words of women bent upon achieving their own ends are sensual people attracted

गौतमी—महाभाग, णारिहसि एवमं मन्तिदुं । तत्रोद्य-
संवड्ढिदो अणभिसो अभं जणो कइदवस्स [महाभाग
नारिहसि एवमं मन्तयितुम् । तपोवनसंवड्ढितं, अनभिष्टः अयं जन
कैतवस्य] ।

GAUTAMI—Great Sir, it behoves not thee to say so
Reared in a hermitage, this person is ignorant of deceit.

राजा—तापसहृदो,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीणां
सन्दृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।
प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातम्
अन्ये हि जैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥ २० ॥

KING—Pious Matron, untaught skill is seen even of
females other than human, what then of those that possess
knowledge The female cuckoo is known to get her offspring
reared by other birds before flight in the air

राजिति । 'आत्मकार्यं' स्वकार्यम् अथवा 'निर्वर्तयन्ति यान्तासाम्' [आत्मकार्यं
विनि] । 'एवमादिभि' ईदृशीभि 'मधुराभि,' मिथ्यावचने 'विश्रयिणः' इन्द्रि-
परायणा जना 'आह्वयन्ते' विमार्गं गीयन्ते । ["मधुराभिरहृतवाग्भिः" (त., आ.)
—"अहृतमपवाङ्मधुभिः" (रा., वि., म.)] ॥

शैतनोति : 'तपोवने स बद्धि त अथ' शकुलनादप 'जन' 'लैवतस्य' वचनाया
'अनभिज्ञ' ।

राजेति । इडा तापसी 'तापस्रठा' इडातापसी वा ("कडारा कर्मधारवे" इति
विशेषणस्य परनिपातो वा) । ततश्च वुडौ । अन्वय — अमानुषीणाम् अपि स्त्रीषाम्
अज्ञितपटलम् सन्दृश्यते, या प्रतिबोधवत्य (तासां) किमुत । परभृता इत्थम् अपत्य-
जातम् अन्तरिचगमनात् प्राक् अर्थे द्विजै पोषयन्ति किल । व्याख्या—'अमानुषीणा'
मानुष्यतिरिक्तानामपि 'स्त्रीषाम् अज्ञितेषु' अनुपरिदृष्टेषु विषयसु 'पटल' नैपुण्यम्—
वडा—'अज्ञितम्' अनुपरिदृष्ट 'पटल सन्दृश्यते' लक्ष्यते । 'या' स्त्रिय 'प्रतिबोधवत्य'
विशेषकवत्य तासां 'किमुत कि वक्तव्यम् । 'परै काकादिभि भृता' पुटा 'परभृता'
कोकिला 'स्वम् अपत्यजातम्' अभकसमूहम् 'अन्तरिचगमनात् प्राक्' (अञ्त्तरपटशीषी
पञ्चमी) यावदाकाशगमनं न शक्यते तावत् 'अर्थे' कोकिलाभिन्ने द्विजै' पक्षिभि,
काकैरिव्यध' (प्रथममण्डरूपेण ततोऽर्भकरूपेण जन्म तेन च पक्षिणां दिङ्मत्) ।
'पोषयन्ति किल' वडयन्त्येव । यत्रैव तद्वि' आयमव'द्व'र्तापि इय कौतव जानाति इति
किमत्र चिद्यम् । ["अमानुषीणाम्" (त-, न्या)—'अमानुषीषु' (रा-, वि, म-) ॥
'किन' (त-, न्या)—'क्षुत्तु' (रा-, वि, म-)] ॥

NOTES

1. Reading—अन्तमववाडमधुभि means "honey of speech full of lies" This requires विषयिन् to be taken as धरः । But then
आत्मकार्यनिर्दर्शनी remains disjointed The metaphor becomes
faulty This reading is therefore avoided

2 (a) अमानुषीणा—मनोरपल्यादि जाति इति मनु + अञ् क्तिवास् मानुष्य
women The ष comes in here by the rule "मनोर्जातावत्र यती बुक्,
च" giving two forms मानुष (अञ्) and मनुष्य (यत्) । Here of मानुष
is मानुषी and of मनुष्य is मनुषी । न मानुष्य, अमानुष्य । तासाम् । Qual.
स्त्रीषाम् । (b) प्रतिबोधवत्य, = प्रतिबुध्यते अनेन इति प्रति + बुध् + घञ् करणे
प्रतिबोध, intellect स अज्ञानाम् इति प्रतिबोध + मनुष् क्तिवास् Those who
are endowed with intellect, i e the females of Man

3 Reading—अमानुषीषु will have आधारे सप्तमी । अमानुषीषु मध्ये

या स्त्रिय तासाम् is then the sense But all are स्त्री among the चमानुषीः Hence the statement is meaningless. चमानुषीषु might do, but चमानुषीषु will not चमानुषीषाम्—qualifying स्त्रीषाम्—is much better. For a similar idea compare—“स्त्रियो हि नाम स्रज्ज्वा निसर्गादेव पश्यताः ।” — Mricchhakatika

4. (a) चन्तरिच &c—The usual form is चन्तरीचः, चन्तः राशः पृथिव्योर्मध्ये ईत्यते इति चन्तर् + ईच + घञ्, कर्मणि = चन्तरीचम् । Or चन्तर्मध्ये स्रज्ज्वा नचक्षाण्य अस्म्य इति चन्तर स्रज्ज्वा = चन्तरिचम् (पृथोदरादि) । (b) दिजे—दिजाता इति दि + जन + ड कर्त्तरः = दिजा birds See Tika (c) परभता—The word is परभता in the feminine (d, किल—एतच्च)—such is the story

5 *Remark—Here चमानुषी may mean अहरस्, दिज also means ब्राह्मणः परभता is परे पुरुषं विषयविरित्यर्थं भता पालिता maintained by others, i.e. गणिका who are often mistresses of the rich किल refers to tradition Thus Sakuntala might take it as a grossly rude reference to her own birth-story मेनका is चमानुषी and a परभता । शकुन्तला is her स्वपत्यम् । On leaving विशाम्नि and before going back to her celestial abode रागन्तरिचगमनात् she left her अपत्यम् for पापञ्च with a दिज Kanya who was अन्य (विद्यामिदञ्चति रिक्त) i.e. पर to her This is the story किल । Also herself a परभता the mother makes a पराभता of her अपत्यम् too, might be taken as a broad hint at the suspected unchastity of शकुन्तला ।

शकुन्तला (सरोषम्)—अणञ्ज, अत्तणो हि घञ्चाण्यमाणेषु पेक्षसि । को दाषि असौ धर्मकञ्चु अप्यवेसिणो तिरणकृण्व कूबोवमस्स तुह अणुकिटि पड्विज्जिस्सदि [अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे । क इदानोम् अन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्त, णच्छुचूपोपमस्य तव अनुकृतिं प्रतिपत्स्यते] ।

SAKUNTALA (angrily)—Ignoble man, judgest thou after the measure of thy own heart ? Who else will undertake to

imitate thee that, wearing the cloak of virtue, resemblest a well, covered up with grass

अनुमानेति । हे 'अनाया' आर्याचारविभर्जित 'आत्मनो हृदयम् अनु' हृदयानुसृत्य यत् 'मान' मिति तेन 'प्रेक्ष्ये' ज्ञानामि (इच्छामव ज्ञानमार्गं) यथा नै हृदयं तथा सर्वस्य मन्यसे । क इदानीमप्य' लडातिरिक्तो जन (इदानीमिति वाक्यान्तद्वारे) 'धर्मस्य कञ्चुक' प्रावरण 'प्रवेष्टु' शीलं यस्य तदाविषयं चतएव 'इत्थं कृत्वा' छादित (इदञ्चित्काम्यः । अनिटपचे किलुक) य 'कृप' तेन सत् 'उपमा' तन्नेन यस्य तादृशस्य 'तव अनुकृतिम्' अनुकरण 'प्रतिपत्त्यने' करिष्यति । तथा गभीरोऽपि कृप दक्षेराच्छादितमुखं समनन् इव लनाने, तथा पापात्मा तव धर्मकञ्चुकं प्रविष्टो धार्मिक इव लक्ष्यसे । नाहसीहृषी । किं बहुना, महाभारत उद्यो विदोऽपि नाम्ना इव ।

NOTES

1 हृदयानुमानेन—अनुगत मानम् अनुमानम् similar measure प्रादित्तन—हृदयस्य अनुमानं, तेन—with the standard of your own heart. इथा करणे Cf—“यादृशं पुरुषस्यात्मा तादृशं स प्रभावने”—Mahabharata.

राजा (आत्मगतम्)—वनवासादविभ्रम, पुनरत्रभवत्याः कोपो लक्ष्यते । तथाहि—

न तिर्यग्गवलोक्तं भवति चक्षुगलोहितं

वधोऽपि परुषाक्षरं न च पदेषु संमञ्जते ।

हिमार्त्त इव वेपते सकल एष विम्बाधरः ।

स्वभावविनते भ्रुवौ युगपदेव मीढं गते ॥ २१ ॥

मन्दिग्धबुद्धिं मा कुर्वन् अकैतव इवास्या' कोपो लक्ष्यते ।

तथा ह्यनया—

मयेव विस्मरणदारुणवित्तवृत्ती

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

मेदाद्भ्रुवो, कुटिलयोरतिलीहिताक्षरा

भग्नं शरासनमिवातिरूपा स्मरस्य ॥२२॥

(प्रकाशम्) आर्यैः प्रथितं दुःखन्तस्य चरितम् । प्रजास्रपौढं
न दृश्यते ।

KING - (Aside) The anger of this lady seems unfeigned, but through residence in the forest Thus there is no side-look; the eyes become deep red, the speech too has very harsh words, and does not falter in the periods, the whole of the Bimba-like lower lip quivers like one frost-bitten, the eyebrows, naturally arched, have become crooked even simultaneously Her anger making me undecided in mind seems like unfeigned Thus it is as if I, in fact with a terrible attitude of mind from the loss of recollection not acknowledging the love, that happened in secret by her mightily incensed and excessively red in the eyes, Cupid's bow is snapped through the contraction of her bent eyebrows. (Aloud) Noble lady, Dushyanta's deeds are public. Such a thing is not seen even among the subjects.

राजेति । 'असमवन्द्या - शकुन्तलाया 'कोपं वनवासान्' तपोश्चो म्दित्वात्, नागरिकवचनेनभिज्ञानात् इत्यद् 'अविद्यमान' विद्यासर्वजितं सात्त्विकमन्दा सात्त्विकी लस्यते' । पापा इत्यमिति कोपकारकमन्दा नास्ति, तद् दीयमधुना परमाद्यैतं कुर्वितेव यदालस्यते, तत्र कारणं कृत्विमकोपं कथमभिनयस्तदीया न जानातीति ।

अथ च — अथलोकिर्त्तं तिर्थोक्त् न । अथु अलोहितं भवति । अथोऽतिपदवाचरं पदेषु न संसृजते च । सकल एष दिव्याधरं हिमात्तं इव वेपते । स्वभावविनते सुधी युगपदेव भेदं गते । व्याख्या—'अथलोकिमम्' अथलोकिनम इतिः (भावे क्) तिथः वक्रम् अद्यतीति 'तिर्थोक्त्' वक्रम् (अद्यते कर्त्तरि क्तिन्) 'न' । अथो मद्भिमुद्यौ इतिरन्त्या, कृतककोपे तु इतिरन्त्या इत्या भवति । 'अथु अ' सम्यक्, 'लोहित' रक्तं 'भवति' कृतककोपे नोत् विशदमेव तिष्ठति । 'अथ' सां प्रति प्रयुक्ता वाक्, 'अतिपद-वाचि' अतिपदवाचि 'अथराधि यद्विन् तादृम् 'पदेषु' वाक्पटकेषु शब्देषु 'न संसृजते च' नापि सृजितं भवति । निर्याकोपे तु अथभाषणे वाक् प्रत्यङ्गता भवति । 'सकल' समस्त 'अथ' लोभनीयो विद्याकार अथर (शाकपादिवादि) 'हिमात्तं' शीतपेहितं

इव वेपथे' कल्पते । कृत्रिमकोपे अधरकम्पो नैव वाभवेत्, क्वचित् कीपकम्' निपुण-
तया मन्थे वा कीपनात्ने वा स्वात् । 'स्वभावेन प्रकृत्या 'विनते' वक्रं 'ध्रुवी युगपदेव'
समकालमेव 'भेद गते' मघे । अतः तु घौगपये हतककोपात् भेद सूचयत्येवकार ।
एव तात्त्विकान्वयसौचित्येऽपि कोपी मिथ्या एव, लक्षणात् तु वनवासात् उपस्थितानि ।
['अतिपरुषाचारम्' (न्या-)—'अपि परुषाचारम्' (त-, पि-) ॥ "समञ्जते"
(पि-)—समञ्जते" (त-, न्या) ॥ "सकल एव" (पि-)—"सकल एव"
(त-, न्या-) ॥ "स्वभावविनते" (पि-)—"प्रकामविनते" (त-, न्या) ॥ श्लोकीय
गात्रवाङ्मिभिरपठितं] ।

सन्दर्भेति । 'मा सन्दिग्धा' स शयिता, अज्ञ वा विष्कृत इय वा मिथ्यावादिनी
इति आतमशया 'बुद्धि' यस्य तयाविध कुञ्चन् अस्या कोपे' अविद्यमान 'कैतव
शब्दे यस्मिन् तयाविध 'इव लक्षाने' । (पूर्वोक्तविरुद्धमेतत् । अज्ञेयत्वत् तत्र वनवासी
हेतुरुक्तः । तदयुक्त सन्देहः । वस्तुतस्तु इदं वा पूर्वं वा प्रचिन्तम् । पूर्वंमेव प्रामाणिक
प्रतिभाति ।)

अन्वय — विस्मयदाहणचित्तवृत्तौ मयि एव रही इल प्रणयमप्रतिपद्यमाने, अतिरुषा
अतिलोहितच्छा अनया ध्रुवीर्भेदात् स्मरस्य शरासनं भद्रमिव । व्याख्या—'विस्मयतेन'
विष्कृत्या अतिरुषोपात् इत्यर्थं 'दाहणा' अतिकर्षणा 'चित्तवृत्ति' यस्य तस्मिन् 'मयि एव
रह' विजने 'इव' निश्चय 'प्रणय' स्नेहम् 'अप्रतिपद्यमाने' अस्वीकुर्वति अनङ्गीकुर्वति
सति 'अतिरुषा प्रवनेन कोपेन 'अतिलोहितच्छा' आरक्तलोचनया 'अनया ध्रुवीर्भेदात्'
भद्रात्, भेद विधात् इत्यर्थं (न्यव्लोपे कर्मणि पञ्चमसौ) स्मरस्य शरासनं धनु 'भद्रमिव
सन्धे' इयमेव सत्यं वदति अहमेव प्रणय विष्कृत । तेन कोपाद्दण्डया न हि ध दुग्म्
अपि तु कामस्यैव धनुर्भेद्यम् । मद्गतस्य स्नेहस्य जलाज्जलिदण्ड इत्यर्थं । ['मयात्र
विस्मये' (रा'-, वि- म)—'मयात्रमस्मरस्य' (त- न्या-)] ॥

प्रकाशमिति । 'प्रकाश' स्पष्टमाह—'दृष्ट्यन्तस्य अरित' इत्स 'प्रचित' सर्वं प्रकाश
रहस्यं तव किञ्चिदपि नास्ति, अतस्तु चञ्चलरूपस्यैव तस्य वृत्तिने वा इति लोको वदतु
सयो तव किमुश्च्यताम् । परन्तु 'इदं वञ्चद्वरूपवध' 'प्रजास्यपि' किं पुन प्रजा-
पालके न दृश्यते' । ['प्रजास्यपौद न दृश्यते' (त-, न्या-)—'अद्यापीद न लघटं'
(त-, वि म-)] ॥

NOTES

I Remark—This passage is very obscure. The second verse plainly states that the king is almost convinced of Sakuntala's innocence and the truth of the story told by her. If so, it is difficult to explain what follows from *आये प्रतिम्* &c. to *दारपरित्यागः* ।

Again "अनेन इवासाः कीपो लब्धने । तदाहि" is a poor paraphrase of "अविभ्रम पुनरत्रभवत्या कीपो लब्धने । तदाहि" with words repeated exactly in the same order. The same person with any pretensions as a writer, would not have probably written both. Lastly the plain *अथा* as a substitute for *अत्रभवत्या* seems to be a breach of decorum even though *आत्मगतः* । This coupled with the incongruity of the verse seems to raise grave suspicions about the authenticity of the text, from *सन्दिग्धवृद्धिम* to *अरस्य*, notwithstanding that Bhoja quotes the verse *महाव* &c. in the *Kanthabharana*.

On the other hand note how minutely and faithfully the working of anger are painted in the first verse how skilfully the metre is handled how dignified the diction, and last though not least how happily *ससञ्चन* appears in the *आत्मनेपद* as is usual with Kalidasa, Vyasa, and Valmiki. (It is significant that an attempt has been made to alter *ससञ्चने* into *ससञ्चने*) । This verse (*न तिमि* &c.) cannot be spurious.

If then *सन्दिग्धवृद्धिम* - *अरस्य* be omitted, the passage left has to be explained differently from what appears in the *Tika*. Thus—*विभ्रम* is *हाव* or *शमा* । "अत्र विभ्रमः । जामायाः + अने इति" *रति* हैमः । *अविभ्रम* unadorned, i. e. plain, natural, without the softening features which society and etiquette impart. She makes no attempt to control or conceal her anger. This is due to forest life, she has not seen society. 'पाप इयम् = जानातीति' in the *Tika*, has to be omitted. Also omit "एषः तास्मिन् उपस्थितानि" । The king believes that she is really offended,

but this does not lend colour to her story She is angry not because she has been disbelieved, but owing to the unkind remark "स्त्रीञ्जानमिषित—" ।

शकुन्तला—सुदु दाव अत्त सच्छन्दचारिणी किदम्हि जा अहं इमस्म पुरुवंसप्यञ्चएण सुहमहुणो हिअभविस्सस्स इत्यव-
भासं उवगटा [सहु, तावत् अत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि,
याहमस्य पुरुवंसप्रत्ययेन सुखमधोहृदयविषस्य इस्ताभ्याममुप-
गता] । (पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति) ।

SAKUNTALA—Well am I here represented as a harlot
—I who through confidence in Puru's line, had got into the
clutches of this person, with honey in the mouth and poison
in the heart (Hides her face with her skirt and weeps)

शाङ्ग^८ रव—इत्यमात्मकृतमप्रतिहत चापलं दहति ।

अतं परौत्तम कर्त्तव्यं विशेषात् सङ्गत रह ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वै रोभवति सौहृदम् ॥ २३ ॥

SARNGARVA—Thus does unchecked rashness of one's
self burn Hence secret union has to be made after having
specially tested (each other) Friendship does in this manner
become enmity in those whose hearts are unknown (to each
other)

शकुन्तलेति । 'अव' इह देशे सुहृ, अतिशयेन 'सच्छन्देन' आत्ममत्या 'चरति'
या तादृशी, यश्चाविचारिणी 'कृतास्मि' प्रतिपन्ना भवामि 'या अहम्' [उत्तरवाच्यगत-
लोनीपादानान् न तच्छन्दचपेवा] 'पुरुवंसं' य 'प्रत्यय' विद्वांस तेन 'सुखि मयु' यस्य
तादृश्य 'हृदये विष' यस्य तादृश्य च "सहस्रीविषेयि—" इति ज्ञापकान् व्यधि-
करणपदो बहुवीहि] 'अज्ञानस्य' इस्ताभ्याम करसमीपस उपगता' प्राप्ता । पौरुषो
ऽयं पाप न कुघ्नान् इत्येव गत अग्रति शोच्याहमिदर्थ 'हृदयविषस्य' (त-
न्वा-)—'हृदयमित्यतविषस्य', (रा., वि म)] ।

'पटस्य' वसनस्य अन्तर्नि प्राप्तेन मुखमावृत्य रोदिति' ।

गार्हति । 'अप्रतिहतम्' अनियन्तम् 'आत्मकृत' निजानुष्ठित 'अप' अदत्तः
 'इत्यम्' अनेन प्रकारेण 'ददति' परितापयति । आत्मशयकारिता त्वया कृता, तत्तद्व-
 मप्रमा भुङ्क्ष्व । अन्यथ,—अत रह सङ्गत विशेषात् परीक्षा कर्तव्यम् । अत्रात
 हृदयेषु सौहृदम एव वैरीभवति । व्याख्या—'अत' अस्मात् छेत्ते यतश्चापन ददति
 तत 'रह' विजने यत् 'सङ्गत' समागम तत् 'विशेषात्' विशेषादयद्येन न तु सामान्य-
 दृष्ट्या [विशेषमवलम्ब्य इति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी] 'परीक्षा' विमृश्य 'कर्तव्यम्' ।
 अन्यथा अनिष्टमाह—'अत्रात हृदय' मनो दीर्घां तेषु जनेषु सुहृदयस्वभाव 'सौहृद'
 मैत्री [सुहृदयशब्दात् युवाद्यच् । हृदभाव । आदिङ्ङि] 'एवम्' अनेन प्रकारेण
 शकुन्तला दुष्यन्तयतरोत्या 'अवैर' वैर सम्पद्यमान भवति इति 'वैरीभवति' शब्दात्
 सम्पद्यते । सामान्यत पीरवोऽयम् इति न पर्याप्तम्, विशेषत आत्मना पुनरय कौटुम्भ
 इत्यपि ते चिन्तनीयमासीत् इति भावः । ["इत्यमात्मकृतम्" (रा-, वि-, म-) — "इत्यम्"
 (त, व्या-)] "अप्रतिहतम्" (न-, व्या- म-) — "परिहतम्" (रा-, वि-)] ॥

NOTES

1 हृदयविषय—In हृदयस्थितविषय the word स्थित is superfluous
 Besides the compound does not harmonise with सुखमथो ।

2 इत्यम् etc —Raghava reads परिहतम् and explains "आत्मकृत
 चापन कदाचित् दैवानुकल्पेन सम्यक्त्वा परिश्रमति (sometimes succeeds
 by chance), परिहत किञ्चित् बद्ध सत् ददति (but, obstructed, as it
 usually is, it brings remorse)

3 अत etc - Raghava construes "अत परीक्षा कर्तव्यम्" (Union
 should be made after test), रहः सङ्गतम् विशेषात् (secret union
 should be after special tests)

4. (a) एवम्—अनेन प्रकारेण । e as it has become in this case of
 दुष्यन्त and शकुन्तला । (b) सौहृदम्—See under जननान्तरमोहदाभि ।

राजा—अयि भोः किमत्रभवतो प्रत्यया देवास्मान् संयुतदोषा-
 क्षरैः क्षिणुय ।

KING—O, who do you, merely through trust in this lady,
 good me with words, implying a host of sins

शाङ्करवः (मासूयम्)—शुभं भवद्भिरधरोत्तरम्—

आजन्मनं शाक्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिमन्थानमधोयते यैर्विदेति ते सन्तु किल्लाप्तवंचाचः ॥२४॥

SARNGARAVA—(With scorn)—Did you notice the preposterous suggestion? The statement of a person, who from birth has not practised deceit is no authority, and of creditable testimony, forsooth be those by whom the cheating of others is studied as a science!

राजितिः 'अवभवत्या' शकुन्लाया य 'प्रत्यय' यडा, तस्यात् 'एव' तन्मात्रमव-
लम्बा 'किमस्मान् मयुता' सम्बन्धिता 'दोषा' येषु ते 'मयुतदोषे' वरदोषानीपके
'अचरे विणुय' वीटयत् । 'केतवेन' अस्या विश्वासीत्पादनमिकी दोष, तजन्मदुपलाघो
दितोयः । इदमपि अस्या एव वाङ्मनामागतात् मयि आरोपितम् । अस्या अट एव-
आदिय, प्रतिवादी मे ह्येव इत्ययुक्तं व ।

शाङ्केतिः 'असूयया' दोषोदहाठनेन सह, संकोपनिवृत्तः । 'अवरम' अनुदंम
["असूये हीनेऽधरीऽप्यवन" इति विश्व] । 'उत्तरम' कर्तृम ["उत्तर प्रवधीर्हयो"]
इति शैम] । यदेव अधर तदेव उत्तरम् 'अधरोत्तरम्' अध म्यादिन ऊर्ध्वस्थिति ।
ततश्च गीष्ठा इत्या—विषयांस । 'अधरोत्तर' विषयांस 'श्रुत' किम् ? इति काकु ।

तदेव स्पष्टयति । अन्वय—य आ जन्मनं शाक्यम् अशिक्षितं तस्य जनस्य वचन-
मप्रमाणम् । ये परातिमन्थानं विदेति अधोयते ते किल आतवाच सन्तु । न्याख्या—
'य' शकुन्लादपि जन 'आ जन्मनं' भवात् प्रभति अत्र यावत् शाक्ये' केतवम्
'अशिक्षित' शिक्षितं न आरब्धवाम् (आदिकर्मणि कर्तरिक्त) 'तस्य जनस्य वचनम्
अप्रमाण' प्रमाणं न प्रत्ययानङ्गम् इति राजीकृतं श्रुतं भवदमि । 'परोषाम' अन्येषाम्
'परातिमन्थानं' वञ्चनं 'विद्या इति' मत्वा 'ये' दुष्यन्तादिभि 'अधीयते' निःसम्पूर्वकं
शुद्धमकाशात् गृह्यते 'ते किल' । किल इत्युच्यते । 'आता' प्रचयिता 'वाक्' वेदा
तादृशा प्रचयितवचना 'सन्तु' इत्यपि च तेनैवोक्तं श्रुतम् । विश्वासीत्यर्थे 'अप्रत्ययम्'
अविश्वसनीये च प्रत्ययम् आकाङ्क्षता अधरोत्तरमुपस्थापितम् ।

NOTES

1 सयुत &c - सम् is एकत्र together. सयुत is सम्मिलित concurrent Hence it means—A speech that charges me with more than one offence. See Tika Raghava has सम् सयुक्त thoroughly "सयुक्त् न तु ईषत, युक्त सयुक्त नत स्पष्ट." He makes it mean—A speech directly accusing me with an offence

2 अधरोत्तरम्—Anything preposterous See Tika Or thus —अधर is low उत्तर is high अधरश्च उत्तरश्च अधरोत्तरम् or अधरोत्तरे high and low, इन्द्रः The एकत्र is optional by the rule "विभाषा इच स्य दृष्ट धान्य व्यञ्जन पशुशकुन्तल इव युवांपराधरात्तराणाम्". Here 'mark the low' means mark how what ought to be high is now low Similarly high becomes noteworthy when what should be low is placed high. Hence Sarngarva wants the audience to note how the undeserving (दृष्टान्) appears deserving and the deserving शकुन्तला as undeserving

2 किल—Implies disapproval न चाऽस्तथाच किल—That they are truthful is ridiculous Raghava has मन्वावनया किल।

राजा—भो सत्यवादिन्, अभुयपगत तावदस्माभरेवम् । किं पुनरिमामतिमन्थाय लभ्यते ।

KING—O Truth-teller, all this is indeed admitted by us But what is gained by deceiving this person ?

शाड्गर्वः—विनिपातः ।

SARNAGARVA—Down fall

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रायेते इति न शक्यमेतत् ।

KING—It is not an acceptable statement that down-fall is desired by the Pauravas

शारद्वतः—शाड्गर्व, किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरुनियोगः । प्रतिनिवृत्तामहे वयम् । (राजानं प्रति)—

तदेषा भवतः पत्नी त्यज वैना गृह्णाण वा
उपपन्ना हि दारिषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २५ ॥
गौतमि, गच्छाग्रतः । (प्रस्थिता) ॥

SARADVATA—Sarugarava, no use replying The preceptor's order is executed. We go back To the king—Well then This is your wife Abandon her or accept Authority over wives is indeed allowed to be all embracing Gautami, go you in front (Theystart)

राजैति । भवतु भवन् एव सत्यवादिन न पुनमाहृशा इति एव तावत् अस्माभि 'समुपगत' स्वीकृतम् । किन्तु न हि निष्कृत्योजना लोके काचित् प्रवृत्तिः । इति पुनरेतेनाम् अतिसम्भाव' वञ्चयित्वा किं लभ्यत प्रयोजनं सिद्धाति न ।

शाङ्गेति । 'विनिपात' नरके पतनमेतेन लभ्यते ।

राजैति । 'विनिपात' नरके पतन 'पौरव' राज्ञि 'प्राधान्य' इत्यने 'इति एतत् न यद्दोष' न आदरणीयम् ।

शारङ्गत इति । 'उत्तर' प्रतिवचनेन किम् । राज्ञा सह वादप्रतिवादेन अल्पम् । 'गुरो' नियोग' शासनम् 'अनुष्ठित' शकुन्त्या राजसकाशमाप्तीता । वादाय नादिष्टा वयम् । सम्पत्ति 'वद्य प्रतिनिवृत्तामहे' आग्रस प्रतिगच्छाम् अन्वय—तत् एषा भवत पत्नी । एषा त्यज वा गृह्णाण वा । हि दारिषु सर्वतोमुखी प्रभुता उपपन्ना ।

व्याख्या—'तत्' इत्युप-हारं इति वाच्यमहम् । विद्वान्मुपमं हवति । 'एषा' इत्यशकुन्त्या भवत पत्नी, यथाशाम्ब परिणीता दारा एनाम् [अनादेशे एनादेश] 'त्यज वा' त्यक्तुमिच्छसि चित् त्यज, 'गृह्णाण वा गृह्णीतु यदि वाञ्छसि गृह्णाण । 'हि' एत' दारिषु' कर्त्तव्यं विषय [दारिषु लोके वदुत्वे अस्मिन्घाम्] सर्वत सर्वामुद्दिष्टमुख लक्षण्या प्रवृत्ति यस्या तादृशी सर्वाकारा इत्यर्थं [अत्र सुखशब्दस्य स्वाङ्गवाचिताभावे डोषभाव युक्तः । किन्तु एषा वधप्रयोग, अभिदुक्तप्रयोगात् साधवः] यदा—सर्वत-शब्दस्य द्विवाचित्वं स्वीकृत्य "दिक पूर्वपदात्तुडीप्" इति डोष्] 'प्रभुता' स्वसम्बन्धता उपपन्ना युक्ता । भक्त, तन्व पत्न्या गृहवशवद्वयञ्च, तत यथेच्छमस्या वन स्व । ['पत्नी' (न-, न्या-)— "काला" (रा, दि-, म-)] "उपपन्ना" (रा-, वि-, क-)— "उपपन्न (त, न्या)] "सर्वतोमुखी" (र, वि, म) — "विश्वतोमुखी" (त, न्या)]

NOTES

1. विनिपात &c.—“किं लभ्यते” (what is the reward) is the king's query Sarngarava retorts “विनिपात” (Ruin is your reward), The king rejoins—As “Ruin” cannot be an object of desire so I cheat her with a view to gain ruin” is ridiculous.

२ पत्नी—Duly wedded wife ‘पत्युर्नो यत्प्रमदोरे’ इति पदभावे “कृशेभ्यो डीप्” इति डीप् । कान्ता is प्रिया a darling The epithet is unsuitable here, because the king has not shown any evidence of his affection towards her (b) दारवृ—दारयन्ति भेदयन्ति भावम् इति ह + णिच् + घञ् कर्त्तरि । घञ् is not available in the कर्त्तृवाच्ये । But this case has been specially provided for by the Varttika “द्वयं आरौ कर्त्तरि णिनुक् च” । (c) प्रभुता—The प्रभुता is conferred by the sacrifice performed during marriage It exists in case of a पत्नी—and not of that of mere कान्ता । Hence prefer the reading पत्नी ।

शकुन्तला—कह इमिणा कितवेण विप्रलब्धमहि तुम्हे विमं परिच्चञ्चह [कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि यूयमपि मां परित्यजथ] । (अनुप्रतिष्ठते) ।

SAKUNTALA—How is that, I have been cheated by this deceiver and you too forsake me ? (Follows)

गौतमी (स्थित्वा)—वच्छ सङ्गरव, अणुगच्छदि करुणपरिदेइणो सउन्दला । पच्चादेसपरुसे भर्तुणि किं वा मे पुत्तिञ्चा करेदु [वत्स शङ्गरव, अनुगच्छति न करुणपरिदेविनौ शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुपे भर्त्तरि किं वा पुत्रिका करोतु] ।

GAUTAMI (stopping)—My son Sarngarava, Sakuntala is following us with piteous wails What else could my poor child do, the husband becoming cruel by forsaking her ?

शकुन्तलेति । ‘अनेन’ कितवेन’ शब्देन ‘विप्रलब्धा’ वधिता अस्मि, यूयमपि मां परित्यजथ इति ‘कथम्’ एतत् । ‘अनुप्रतिष्ठते’ पश्चात् सञ्चति [समसप्रविध्य म्य’ इत्यात्मनेपदम्] ।

गौतमीति । स्थित्वा' गमभादिरता भूत्वा । 'कुरुष्वम्' आत्' यथा तथा 'परि-
 देवपते' विलपति या तादृशी मती ["विलाप परिदेवपते" इत्यमर] 'न' अद्यान्
 'अनुवन्दति' । 'भर्तारि प्रत्यादेशेन' निराकरणेन परस्मै, कृत् कर्तारि मति इत्यथ
 'कि वा' अन्वत् 'मि पुत्रिका' अद्रुकम्पिता दृष्टिता करोतु' । अस्मदनुगमन विना
 किमन्यदस्या शक्यम् ? तदर्थं मा कुप्य ।

NOTES

1. कुरुष्व &c — कुरुष्व + परि + दिव (कृजने-पुरादि) or (दीव भ्वादि)
 + क्तिन् (or धिनुष्) साधुकारिणि कर्तारि ।

शाङ्गे रव' (मरोष निवृत्त्य)—कि पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमव-
 लम्बसे । (शकुन्तला भीता वपति) ।

SARNGARAVA—(Turning back angrily)—What ! O
 wicked one assumest thou independence ? (Sakuntala is
 frightened and trembles)

शाङ्गे रवः—शकुन्तले—

यदि यथा वदति चित्तिपस्तया

त्वममि कि पितुरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वैनसि शुचि व्रतमात्मन'

पतिशुने नव दास्यमपि क्षमम् ॥ २६ ॥

तिष्ठ, माधयामो वयम् ।

SARNGARAVA—Sakuntala, if thou art as the lord of the
 earth says, what has thy father to do with thee that transgre-
 ssed the family-tie ? But if thou knowest thy vow as pure
 even servitude suits thee in the house of thy husband Do
 stay here and we retire

शाङ्गेति । आ 'पुरोभागे' दोषकडक् ["दोषकडक् पुरोभागे" इत्यमर] दोष-
 भावदर्शने, शुष्विमुष्मि 'स्वातन्त्र्या' स्वच्छाधारम 'अवलम्बसे किम्' इति काण्ड ।
 पुन पुनर्दोषनिव त्व भजसे । पूर्व' बन्धुजनमनादेव इम गता इत्येको दोष, अनुना च
 स्त्री भूत्वा कामाचार प्रवर्तसे इति द्वितीय । 'वपते' कम्पते । अन्वय — धित्तपो यथा

वदति यद् त्व तदा अस, उतकुन्तला त्वया पितु किम् ? अथ तु आत्मनो व्रत इति
 वेत्सि, पतिकुले दास्यमपि तव धनम् । आस्या—‘चित्तपो’ भूपतर्ष्यन् ‘यथा वदति
 यादृशं भाषते’ इति त्व तदा, तादृशी ‘दास’ यदि त्व तत्त्वत एव वन्द्या कर्मा, तदा
 ‘उतकान्ता कुल’ या तद्यावधया [प्रादितदपुरुष] कुलटया ‘त्वया पितु’ कथस्य ‘इ
 प्रयोजन सिधात् न इत्थम् । तत प्रत्यावर्त्तनमदुक्तम् । अथ तु पद, स्वर्गे इति
 ‘आत्मनो व्रत स्वधर्म, प्रादित्यस्मिन्त्यर्थं युच्च’ इत्यन्वयः अस्तु उत ‘चित्तपो’ इत्यन्वयः
 तदा ‘पतिकुले’ भक्त्यर्थे ‘दास्यमपि’ दास्यभावात्, अपि ‘तव धनम्’ उपात्तम् । तदा
 अयुक्तं प्रतिगमनम् । एव पदद्वयं प्रतिश्रवणं अयुक्ते कति ‘तिष्ठ’ इति च आत्म ‘व’
 साधयामो’ गच्छाम । [‘प्रादण्यं उक्तक साधयाम, स्थानं प्रदुज्यते’ इति दर्शय] ।

NOTES

1 (a) पुरोभानी—पुरस् is first In a search after दीप and
 गुण in this world, we meet with दीप almost at every step. So
 few are the instances of गुण that these are found out last,
 after those of दीप have been singled out. Thus दीप is पुरं and
 गुण is परः. Hence पुरं पुरं दीपयत् इत्यर्थं भागी दस्य मा पुरोभानी one
 who always chooses the first (i. e. दीप) तत्सम्बुद्धौ. Cp.
 “अहो अस्व पुराभगिता —in Swapna (b) आत्मानाम्—तन् is प्रधान
 prominent ‘एव प्रधानं महत्त्वं सूत्रवाच्यं परस्मैद्’ इत्यन्तर । अत्र आत्मा
 तन् यस्य तत् स्वत्वम् । तस्य भव । Cp ‘न स्त्री स्वत्व्यामहं त’ इति ननु ।

2. (a) उतकुन्तला—उतकान्ता कुलम् or उतकान्ता कुल, त। प्रादित्य—
 (b) *Remarks—1) Two alternatives occur—(i) What the king
 says is true, (ii) You are speaking the truth. In the first
 case—you must not go back to your father, wherever else you
 like you may go. In the second case, you must not leave the
 hearth of your husband. In either case, it is useless to follow
 us. In the first half we have चित्तपो instead of पति and in the
 second half पतिकुले occurs and not चित्तपकुले. This is as it
 should be. The first half assumes the truth of the king's

statement, so he cannot be referred to as the पति of Sākuntala. The second half assumes that Sākuntala is speaking the truth, hence the चित्तपकुल becomes her पतिकुल ।

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्रभवतीं विप्रलभसे ।

कुमुदान्येव शशाङ्क सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसङ्घेपपरामुखी वृत्तिः ॥२७॥

KING—O hermit ! why do you delude this lady ? The moon opens lilies only, the sun lotuses alone, the disposition of the self-restrained is indeed averse to contact with another's wife

शाङ्क रवः—राजन्, अथ पूर्ववृत्तं व्यासङ्गाहिस्मृतं भवेत्

तदा कथमवर्मभौरोर्दारपरिव्यागः ।

SARNGARAVA—King, it it be that what happened before is now forgotten through diverted attention then apprehensive of sin as thou art, how is this renunciation of wife ?

राज्ञेति । 'कि' किमर्थे 'विप्रलभसे' कलयामि । अन्वय — शशाङ्क कुमुदान्येव सविता पङ्कजान्येव बोधयति । वशिनां वृत्तिः परपरिग्रहसङ्घेपपरामुखी हि । व्यासङ्गा—'शशाङ्क' चन्द्र 'कुमुदान्येव' न पुन पङ्कजानि, सविता सूर्य 'पङ्कजान्येव' पद्मान्येव न तु कुमुदानि 'बोधयति' विकल्पयति । दृष्टान्ताभ्य जानीहि 'वशिनां' जिनेन्द्रयाणा 'वृत्ति' व्यापार परिधाम, अर्थेषा 'परिग्रहा' भाष्या ['पत्नीपरिजनादान-मूलशेषा परिग्रहा' इत्यमर] तासां 'सङ्घेप भङ्गज' [कर्त्तरि कर्मणि वा कृत्वीने षडो] तत्र 'परामुखी हि' अलम्ना एव । वशिषु मानपि गणय, तद्ग्राहनेना युष्माभिरव स्वज्ञानपि गृह्येत्वा अधम चरिष्यामि ।

शाङ्केति । 'अथ' पञ्चान्तरे 'पूर्वम्' इत पूर्वम् आद्यमे यत् 'वृत्तं' जात तत् 'व्यासङ्गात्' विषयान्तरव्याप्तत्वात् 'विश्व' त लया इति यदि 'भवेत्' तदा 'अधर्मभौरो' तत्र स्मरति शकुन्ताया प्रत्यादिशात् 'दारपरिव्याग' प्राप्त । एतत् 'कथ' कीदृश कथय । अत्र यद्वच इत्त तत्र भवान् मन्यते 'उत्कुला शकुन्ता' इति, एषा च मन्यते

"कितवो भवान्" इति । परन्तु ऊटा मरुन्तला पूर्वं व्यासज्ञादिष्कुन्तापुत्रा" इति
दृतीयेऽपि पक्ष मन्ववति । यदि स एव ताःप्विकक्ष्तीय पक्ष तदा सम्प्रति दारत्यादेर
धर्मान् चुरतोऽसि इति शाङ्गेरवानुशोगतान्पर्यम् ।

NOTES

1. (a) परपरिग्रह &c—Raghava takes सम with पराङ्मुखः ।
Thus सव्यक् श्लेषपराङ्मुखो सश्लेषपराङ्मुखी । cp "पराङ्मुखो विदहश्च
प्रहति"—K III (b) The अलङ्कार is अर्थांतरन्यासः । The general
statement "वशिना हि &c"—is supported (साधन) by specific
instances कुमुदान्ध्रुव &c and सविता &c Lastly the general state-
ment "वशिना हि &c" is applied to his own case by implication.
For a similar sentiment, cp रघुनां वशिना मन हि परस्त्वोविमुखप्रहति"
—Raghu

2. राजन् &c—Sarangaarava suggests that it is possible that
Sakuntala was indeed married by the king, but the king has
now forgotten all about the marriage. In that case, the repu-
diation becomes a sin. This places the king in a fix and he
refers to Parohita in bewilderment.

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघव' पृच्छामि ।

मृदः स्यामहमेधा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्वोस्पर्शपांशुलः ॥२८॥

KING—In this matter, to you I ask the greatness and
lightness. Might I be dazed or could this lady be telling a
lie—such being the doubt am I to be the renouncer of my
wife or a sinner through the touch of another's wife?

पुरोहित.—(विचार्य)—यदि तावत् एव'क्रियताम् ।

PRIEST (Reflecting)—Well, let it be managed thus

राजा—अनुशासु मां भवान् ।

KING—Let your reverence command me

पुरोहित—अत्रभवतो तावदाप्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु ।

PRIEST—Let her ladyship stay in my house until delivery.

राजा—कुत इदम् ।

KING—Why this ?

राजेति । पुरोहित प्रत्येतत् । 'अद्' आद्यन् विधये 'भवन्तमिव गुरु च लघु च 'गुरुलघु' ("विप्रतिप्रिद्विज्ञानधिकरणवाचि" इति एकत्वविकल्प) गुरुलघुनो भव, 'गुरुलाघवम्' [अणिपूर्वपदद्वयो प्रा ताया भाष्यप्रयोगप्रामाण्यात् उत्तरपदद्वयि इति दृष्टं दर्शयति । 'गुरुलघोरुत्तरपदस्य' इति पद्यनाभि] को वा 'गुरु को वा लघु इति 'पृच्छामि' । पञ्चदशमाह—अन्वय—"अद् मूढ म्याम्" वा "एषामिष्या वर्देत्" इति मशये, दारत्यागो भवामि, आहो परस्मैन्परंपाशुनो भवामि । व्याख्या—'अद् मूढ' पूर्ववृत्तमरणाभय 'म्याम् वा' अथवा 'एद्' शब्दन्त्या 'मिष्या वर्देत् (मप्रथे लिङ्) 'इति' एव विधे 'मशये' मप्रथे जाते, निजसदले एवा त्यक्त्वा 'दारत्यागो (द्वारोपपदान् कञि धिनुष्) भवामि 'आहो' अथवा अस्या मिष्यावादिने एना गृह्येत्वा 'परस्मैन्पर्येण पाशुन्' कल्पी भवामि इत्यत्र निकटभवान् बदन् ।

पुरोहितेति । 'यदि तावत्' । तावदिति आकालद्वारे । 'एव क्रियता, इव विधीयताम् ।

राजेति । भवान् माम् अनुशान्ति क्त व्यस्य लपदिशतु ।

पुरोहित इति । 'अद्भवती तावत्' । तावदित्यवधारणे 'आ प्रमवान्' प्रमव-
पथं क्तम् ("दृष्टव्यपाङ्परिभि " इति पद्यनाभि) । "अद्दृष्टे" मद्भवने 'तिष्ठतु' ।

NOTES

1 *गुरुलाघवम्—An irregular form because अल् should cause आदिद्वयि resulting in गुरुलघु + अल् = गौरुलघवम् । But गुरुलाघवम् is common with the older writers such as वाकीकि, व्यास, मनु, चरक, &c The form however is not inadmissible In the Vritti we find 'काशङ्कृत्स गुरुलाघवम्', the Bhashya has "पञ्चागशब्दानां गुरुलाघववर्धना नास्ति" (see also Tika) । Some suppose गुरु = गौरव by transference of epithets (लघुणा), and then गुरु च लाघवच, इव which is optionally singular—(see दृष्टं दर्शयति) Such defence are quite uncalled for, the adoption of the form by the भाष्यकार etc being defence enough

* Adopted by prof Gajendragadkar

- 2 (a) मूढः स्वानुभवम्—This is Sarngarava's suggestion
 (b) एषा वा इदं निश्चया—This is his own impression

पुरोहितः—त्वं साधुभिरुद्दिष्टः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं
 जनयिष्यसि । स चेन्मुनिदोहितस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति ।
 ततः अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितु-
 रस्याः समीपनयनमवस्थितमेव ।

PRIEST—You were declared by the sages that the very
 first you will beget will be a son who will lord it over the
 circles. If that son of the Muni's daughter be endowed with
 those signs, having congratulated you will cause her to enter
 the royal apartments. The reverse happening taking her
 back to her father is of course understood.

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

KING—As pleases my preceptor

पुरोहितः—वत्से अनुगच्छ माम् ।

PRIEST—My child, follow me

शकुन्तला—भगवति वसुधे देहि मे विवरं [भगवति वसुधे,
 देहि मे विवरम्] । (रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता महः परो-
 धमा तपस्त्रिभिश्च । राजा प्रापय्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव
 चिन्तयति) ।

SAKUNTALA—O mighty Earth, allow me a hole
 (Proceeds weeping. Exit with the Priest and the ascetics.
 The King with his recollection barred by the curse, continues
 musing about Sakuntala)

पुरोहित इति । 'प्रथममेव' ल 'चक्र' राजमन्त्रिणे चकार चक्रं इति 'चक्रव-
 र्तिनं' भाविसमाज 'पुत्रं जनयिष्यसि' उत्तरादेश्यसि 'इति साधुभिः' सत्पुरुषैः
 'उद्दिष्टः' अभिहितोऽसि । प्रथममेव ते पुत्रो भविष्यति स च सुन्दरमुद्रपुत्रितमहेश्वर

इति समीपे मा भूक्तिरस्मि । 'स' शब्दा जनित्यमानो 'सुनेर्दोहित' इति यदि 'सम्
 स्वल्पे' चक्रवर्त्तवित् 'उपपन्न' पुत्रो 'भविष्यति' इति 'स' भिनन्द्य सादरं सम्प्राप्त्य
 'दत्ता गुणान्तम' अवलोक्य 'प्रविशति' स' । 'विद्युत्प्रेत' तु अन्यथा पुत्र, दृष्टीया पुत्र न
 जनयति, पुत्र वा चक्रवर्त्तिलक्षणवर्त्तिल तदा 'शब्दा' पितु समीपकृतम् अवस्थित
 निपुंस्वित्तम् 'एव' ।

शकुन्तलिते । 'भवति' शब्दे 'एव' मन्तुः शक्तिना कथं श्रीकनोचनगोचरं भवेत्,
 तत 'स' मद्य 'विद्युत्' इति 'दोहित' तव वानवर्त्तिल वसिष्ठम् । 'कृती' रीदन्तपरा
 'प्रथिता' प्रथितामृत्या [आ'दकम वि क्त] । 'कृतो' निष्कृन्ता सह पुरोधसा'
 इत्यादि नोक्तम् । 'उक्ते' तु सङ्गच्छते 'क' पुराणज्ञानादपि कृत इति मन्दि'
 मन्तुः । 'राजा' शपेन' दुर्गमस्य शपेन अवहित' । 'राजा' शपेन 'कृति' उच्यते 'राजस'
 मन्तुः शकुन्तला 'तत' तद्विषयमेव 'विश्रयति' ध्यायति ।

NOTES

- 1 (a) चक्रवर्त्तनम् — चक्रं चक्रणं इति चक्र + वृत् + णिनि कर्त्तरि
 अव्ययके । (b) तव वानवर्त्तिलक्षणम् &c Act VII
 2 मुह्यति — 'कचर्षानां प्रोचमान' इति सङ्घदाने चतुर्थी ।

निपथि—आश्रयामाश्रयम् ।

IN THE DRESSING ROOM — Strange ! Strange !

राजा (आक्रुण्य)—किं तु (इत्यु) स्यात् ।

KING (Listening)—What indeed could have happened ?

(प्रविश्य) पुरोहित' (मन्त्रिस्त्रयम्)—देव, अद्भुतं खलु

संवृत्तम् ।

(Entering) PRIEST (In wonder)—Sire, a strange thing
 has indeed happened.

राजा—किमिदं ।

KING—Ay, what ?

पुरोहितः—देव, पराहृत्सेयुक्तं त्वयिष्येयु—

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि वाला ।

वाहृत्यैषं क्रन्दितुञ्च प्रवृत्ता ॥

PRIEST—Sire, Kanva's disciples having turned back, she blaming her luck, began to wail by tossing up her arms—

राजा—किञ्च ।

KING—and what ?

पुरोहित—

स्त्रोसंस्थानञ्चाप्सरस्तोयंमारा-

दुत्क्षिप्यैनांज्योतिरेकं जगाम ॥२८॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति) ।

PRIEST—And a light too in the shape of a woman, having lifted her up afar, went towards the *Āpsarastirtha* ;

(All act wonder).

नोदये इति । 'वाहृत्यैषं' अदभुत इत्यम ("वाहृत्यैषं" इति निपातः । सम्भ्रमे दिवङ्गनम्) ।

राजा । 'किं तु' इति वितर्कं यमं अत्र । खलु इति अस्मिन् । इत्यनेन किञ्चित्, किं वा तत ?

किमिति । 'क' प्रश्न 'इष' इत्यनिदये । निर्लतम अत्रात्प्रियासायाम् । "किमिदं हि मनुष्याणां मण्डलं नाजतीनाम्" इत्यादिषु यथा ।

पुरोहित इति अत्र — ई देव कल्पस्थेषु पराहतेषु सा बला स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती वाहृत्यैषं क्रन्दितुञ्च प्रवृत्ता च—

पुरोहित इति । अन्वयसमाप्ति — स्त्रीरूपान्त्वं उक्तं ज्योतिः आगत एवमुत्पद्य चक्षुरसोऽपि जगाम च । व्याख्या— ई देवराजन् 'कल्पस्थेषु' आर्द्रवत्प्रभृतिषु 'पराहतेषु' अत्रान् इति प्रयातेषु 'सा बला' अग्रन्त्वा इत्युक्त्वा 'स्वानि भाग्यानि दिवङ्गनि मारुधेयानि 'निन्दन्ती' सती 'वाहृत्यैषं' उडं दित्वा इति 'वाहृत्यैषं' (वाहृत्यै-ऽप्सुर्बं) इति अमुञ् । 'क्रन्दितुञ्च' उडं विंशतिषु 'प्रवृत्ता च' प्रवृत्तत्वात् इत्यनेन

किंवा मध्यादम्' आकृतिरिव मस्थान यस्य तथाविधम् 'एक ज्योति' किञ्चित् तेज-
स्वरूपम् 'आरात्' दूरात् ("आराद्दूरमभीपथी" इति दूराद्यै' अत्रायम्) 'एता वालाम
उत्क्षिप्य' उत्तीत्य 'अपरसीथ तदभिमुखमित्यथ जगाम च'। 'सर्वे' अभिनोत्तर
'विस्मय रूपयन्ति' नाटयन्ति। विस्मिता एव तिष्ठन्ति।

NOTES

1 (a) वाहृतक्षेपम्—व ह् उत्क्षिप्य इति वाहृ + उहृ + णिप + षमुल् भावे
= वाहृतक्षेपम् having thrown up her arms The rule is 'स्वाङ्गं क्षेपे'
—षमुल् is attached to roots with a द्वितीयान्त word as उपपद that
means a limb the loss of which does not necessarily cost life
'यक्षिन्नङ्गे द्विभ्रुऽपि प्राणो न म्रियते तत अन्न वम" Kasika (b) स्त्रीसंस्थानम्
—संस्थानम् अनेन इति सं + स्थ् + नाट करणे = संस्थानम् shape आकृति।
'संस्थानमाकृतौ मृतौ' इति विश्व। म्रियते मस्थान स्त्रीसंस्थानम्। स्त्रीसंस्थान-
मित्त्व संस्थानं यच्च तत्। "मममापमानपूर्वपटलोत्तरपटलोपय वज्रवा" इति वङ्—।
'c) आगतम्—She was lifted up from a distance (आरात्) hence
the lifter could not be seen clearly but was noticed merely
as a mass of light in the female form (d) जगाम—Went towards
the अपरसीथ। The अद्मुख्यं was near Dushyanta's capital
(See Ante)

राजा—भगवन्, प्रागपि मोक्षमाभिरथ प्रत्यादिष्ट एव।
किं ह्यथा तर्केणान्विष्यते। विद्याम्यतु भवान्।

KING—Mighty Sir, even before, that thing was indeed
discarded by us Why is it being uselessly pursued with
conjectures? Do thou rest thyself

पुरोहित (विलोक्य)—विजयस्व। (निष्क्रान्त)।

PRIEST (Staring)—Do thou prosper (Exit)

राजा—वेत्त्रवति, पर्याङ्कलोच्छि। शयनभूमिमार्गमादेशय।

KING—Vetravati I am perplexed Show me the way to
the bed-chamber

प्रतोहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देव]। (प्रस्थिता)।

WARDER - This was this way let sire proceed (Moves on).

राजिति । 'प्रगवि' इतः पूर्वमपि, यदासौ हनम आसीत् तदापि 'मः अष्टं इत्या-
 ह्येन नमस्कारमागत किमपि मायासम्बन्धु' इत्यादि प्रत्यादिष्ट एव' निराकरणं यत् ।
 अपुना प्रनट म 'तर्केण' किं वासीत् तत्, कुत्र वा गतम् इत्येव विधेन विमर्शनादि-
 निवृत्तेः । यत् नत्, अत्र तद्विषया दृको 'भवान् विद्यान्वय (अनु दिवादि + लोट्) ।

पुरोहित इति । 'विशोक' एतेन अलौकिकेन गम्भीरेण विचले राशो मुखं दृश
 आह 'विनयस्व' जशोऽस्तु ते ("विररभ्या जे " इत्यङ्गनेपदम्) ।

राजिति । पश्यांङ्गल' उच्यता अक्षि' । 'इत्यनस्यमूनि' अत्र जश्यादहनिदहे
 तस्य 'मर्गं पश्यान्म' आदेशश्च दर्शय मे अहं विद्यामि ।

NOTES

1 विशोक—The King's indifferent reply surprises the पुरोहित and he stares (विशोक) at him and then utters "विनयस्व" to the King

राजा (परिक्रम्य स्वगतम्)—

कामं प्रत्यादिष्टा क्षरामि न परियहं मुनेस्तनयान् ।

वनवत्तु दृयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् । ३०॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING (Going round—Aside)—True the discarded daughter of the sage I do not remember as wife But my intensely feeling heart is it were convinces me (exennt all)

पञ्चमोऽङ्कः ।—FIFTH ACT

कामनिर्ति । अत्र—प्रत्यादिष्टा मुनेस्तनया परियहं न क्षरामि कामम् । हृदयं
 तु वनवन दृयमानं (मत्) मां प्रत्याययतीव । वाक्या—प्रत्यादिष्टा' निराकरो मुने-
 मन्था क्षराम्य अन्वको 'परियहं' पर्वो 'न क्षरामि कामम्' अमुपदस्य' अतएव यत् पूर्वं
 परिणीता पत्नी इत्येव इति जगत् न अर्थवे (अमुपदमे कामनिवृत्तयम्) । पदालरे
 हृदयं तु अतः पुनः 'वनवन' अर्थवे 'दृयमानं मत्' ना प्रत्याययतीव' पक्षीवे जगत्
 प्रत्यर्थं करोमीव (इत्ये निवृत्तः । बोधनायैवात् "सौ मनिरवावने" इति न ननिभात्)

सुखमिमां विवाहिता न स्मरामि, किन्तु मुर्खे हृदयवेदना जात्या मन्थे पत्नी एव क्रूरैष
सम प्रत्यादिष्टः । [“माम्” (त, न्या- म)—“मे” (वा-, वि)] ।

NOTES

- 1 (a) कामम्—Implies admission with disapprobation (अनिच्छाङ्गीकार) । “काममिति ध्वाच्छान्दीऽऽनच्छाङ्गीकारे च” इति गणकार । True I do not remember (अङ्गीकार) but that does not matter (अनिच्छा) ।
(b) पश्यन्म—परिगच्छति इति एषि + यञ् + षप् कर्मणि = परिगच्छे wife तम । I do not remember her as wife (c) प्रत्यावर्ति—प्रति + इ + षिच् + लट्ति । The sense is बंधन to convince, hence इ does not become मम (see Tika) (d) मम—अधिकम' कर्मसंज्ञा by the rule 'गतिवृत्तिप्रत्ययानार्थशब्दकमाक्रम कालामधिकता मु खो' । इ is वृद्धार्थ here thus the rule applies एह प्रनाम (अक्षिप्ति)—हृदय मा प्रत्यावर्ति (षिच्) । (e) हृदयम्—My heart convinces me The heart remembers what I have forgotten This is like चेतना स्मरति नूनमबोधपूर्वम्—Ante

पठोऽङ्कः

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति नागरिकः, गृथालः पद्याद्वयं पुरुषमादाय रक्षिणो च) । रक्षिणो (पुरुष ताडयित्वा)—अस्मि कुम्भोरका कर्हिहि कर्हि तुष्ट एषे महामणिभाशने उक्किण्णणामाकरुले स्ताअकीए अङ्गुल्येअए शमाशादिए [अरे कुम्भोरकः कथय क्व त्वया एतत् महामणिभासुरम् उक्कीणेनामाचरं राजकीयमङ्गु- लीयकं समासादितम्] ।

(Then enter the Superintendent of the City Police—the king's brother-in-law—and behind him two guards leading a

man fettered) GUARDS (Striking the man)—Ah! You thief, answer where was intercepted by thee this royal ring, shining with great gems and having the name engraved on

पुरुषः (भीतिनाटितकेन)—पश्योदन्ते भावमिश्रं च हृगे
ईदृशकर्मकालो [प्रसीदन्तु भावमिश्राः । नाहमीहशकम्भे-
कारी] ।

MAN (With the acting of fright)—Please your honours, I did not do such act

तत इति । नगरे नियुक्त रक्षाधिनाथम् इति 'नागरिक' । कीदृपाल इति राघवभद्र । 'श्याल' राज श्याल ।

अरे इति । कुम्भोरकं चौर ['कुम्भोरको गण्डपदमत्करय मल्लिख च ' इति भृ-
ष्टता नाममाल) । 'महता' महार्घेण 'मणिना भासुरम् 'उज्वलम्' 'उत्तकीर्णं' चोदित
'नामात्तर' राजनाम उक्तिन, अतएव राजकीयम्-दुर्गुनीयक समासदित प्राप्तम् ॥
रक्षिणामार्गधा साधा । ['कुम्भोरक' (रा) - 'कुम्भोरक' (त-, न्या, वि-, म)] ॥

पुरुष इति । 'भोते' भयस्य 'नाटितम्' अभिनय (भावे ङ) । तदेव 'भीति-
नाटितकम् (स्वार्थे कन्) । तेन सह । 'भावमिश्रा' मान्या भवन्त 'प्रसीदन्तु' ।
ईदृश कर्म शीथ करोति य म, चौर इत्यर्थ । पुरुषस्यापि मागधी भाषा ।

NOTES

1 Summary—ततो गच्छति काले शकुन्तलाहस्युत्त तदद्गुरीयक रोहित-
मन्मथोदरे किञ्चित् धीवरणे समासादित राजसकाशय प्रपित राजपुरधे । तद्दर्शनात्
ततश्चयमेव राक्षो निरुक्त शाय क्तिरुपजाता, अदृष्टत चामो महता अन्तसापेन ।
गुरुणा तु अनुशयदु रिन विषयेषु विज्ञेण प्रनष्टप्रियजनस्य ध्यानेन चालोखनेन कथा-
भिय कथञ्चन कालमधीत । अथेकदा शकुन्तलाप्रमदयेन चाम्बन अनपत्यतया
द्रुमान त मात निरामय दिशैकनामसुरोत्त समावेश दानवजयय देवेन्द्रभवन निनाय ।

2. नागरिक —नगर रक्षति or नगरे नियुक्त इति नगर + टकं ।

3 कुम्भोरक —कुम्भो अस्य म इति कुम्भ + इनि मत्वर्थे = कुम्भो an ele-
phant कुम्भिनम् ईत्यति कुम्भिन + ईर + अण् कर्त्तरि = कुम्भोर an alliga-

for Elephants avoid drinking at places where alligators abound कुम्भीर एव इति कुम्भीर + कन स्वार्थे = कुम्भीरक । By transference of epithets this means a thief तनसन्व ही । The reading कुम्भीरक means the same "कुम्भीर शालके चौरै शोकच्छात्र इरे भवे" इति विश्व स्वार्थे क । (b) महामणि &c — भास + घृञ् कर्त्तरि = भासुरम् resplendent महान् मणि महामणि brilliant gem तन भासुरम् । इतत्— । (c) उत्कीर्ण &c — नास्य अचराणि नामानराणि । अत्रकाणानि नामानराणि यस्मिन् । (d), राजकीयम्—राज इदम् इति राजन् + क् = राजक + इय = राजकीयम् royal. Here राजन becomes राजक by the rule राज क च" । It is known to be royal because उत्कीर्णनामातरम् ।

4 भावमिया — भाव is वृत् a sage "भाव महात्ममावाभिप्रायचेष्टात्म जन्मसुः क्रिशानोनापटार्थिषु विभुतितुषधनन्मसु ॥" इति मेदिनी । भावाद्य नि मियाद्य &c — See also चार्थमिय Act I

प्रथम—किं क्खु शोहणै ब्रह्मणेति कनिअ रखा पडिग्गहे टिण्णे [किं खलु शोभनो ब्राह्मण इति क्त्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्त] ।

FIRST—Was indeed a gift bestowed by the king taking thee for an auspicious Brahmana ?

पुरुष—शुग्घ टाणि । हरे शक्रावटाल्वागो धीवने [श्रुत इदानाम् । अहं शक्रावतारवामी धीवरः] ।

MAN—Now listen I am a fisherman, living at Sakravatara द्वितीय.—पाउच्चला, किं अम्हहिं जाटी पुच्छिदा [पाटघर, किमस्माभिर्जातिः पृष्टा] ।

SECOND—Thief, was thy caste enquired into by us ?

शालः—सूअथ, कहेदु मव्वं अणुक्कमेण । मा ण अन्तला पडिबन्धह [सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मा एनमन्तरा प्रतिवधान] ।

SUPERINTENDENT—Suchaka let him tell all in order Do not interrupt him in the middle.

प्रथम इति । 'शोभन' सन् 'शुभ्र' मत्प्राप्तमिति दावन् 'इति हव,' वा सत्प्राप्तं इत्यर्थे 'राष्ट्रा' स्वयं दृष्टान्तेन 'प्रतिदह' ध्वजु' दावन्तिव दत्त किम् । ददं नैतत् चोरितं त्वया, मन्दी राष्ट्रा एव सत्प्राप्त्याय दत्तं तं, इत्युपह्वाम ।

पुरुष इति । 'इदानीत' इति वक्तुमर्थम् । 'इकावतारं' तदा, एव प्रथमे 'वसति' दृष्टादृशी धीवर] मत्प्राप्तम् । इकावतार (ए-, वा-)—'इकावतागामान्तर' (रा, दि-, म) ।

द्वितीय इति । रे 'पाटञ्जर' चोर "चौरैकाम्तरक" इति प्रत्यय "पाटञ्जर-मन्त्रिषु वा" इत्यमर] इकावतारं तदाय जाति पृष्ठा किं नैव पृष्ठा । तत्र किं जाति वदशसि ।

श्याल इति । 'सूचक' इति इति दत्त नाम । 'अनुकूलं च दृष्टमस्य सर्व' कथयन्तु' एव । 'एतम' अन्तरा' मन्दी, कथामन्दी इत्यर्थे 'म' प्रतिष्ठान' मा इति (ना इत्योय तेन नमुङ्) । 'अस्य तु मन्दी' विद्वज्-दीप्तमिष र्गैरसेनो ।

NOTES

1 (a) शोभन—शोभने इति गुण+दृच्, कर्त्तरि । Worthy (b) हव—An च्चय । Or हव, = महा b=cause ह can take the meaning of all roots सर्व धात्वदानुषाद करीतना भवति । (c) प्रतिदह—प्रत्ययान्ते इति प्रति+दह+अप् कर्मणि A list

2 इकावतार &c.—अन्तराणि च क्व इति अर+तु+अच्, अर्धवर्णे = अन्तरा a sacred place तीर्थम् । "अन्तराम् न्या'दने ई'इत्यमरहे'एव च" इति हिम् । अप् is barred by the rule "अर्धवर्णोच्च्" । इत्यस्य अन्तर । A त्व्यसनाम because इकावतार is त मन्दी । It has no विद्वज्वाच । न हि वाक्येन मन्दी इत्यने ।

3. पाटञ्जर—पाटयन् चरति अन्तरात् इति पाटयन्+चर+अच्, कर्त्तरि should give पाटयञ्जर but we get पाटञ्जर (इणोः) पुनःदादि ।

उभौ—ज' आवुत्ते आणवेदि । कहंदि । [यदावुत्त आणा-पयति । कथय] ।

BOTH—As brother-in-law commands, Go on

पुरुष — अहंके जालुगालदीहिं मच्छवन्धपोघाएहिं कुडु-
स्वभलणं कलेमि [अहं जालोद्दालादिभिर्मत्सवन्धनोपायै-
कुटुम्बभरणं करोमि] ।

MAN—With nets and other means of catching fish I
achieve the maintenance of my family

श्याल. (विहस्य)—विमुडो दाणिं आजीवो [विशुड
इदानीमाजोवः] ।

SUPERINTENDENT—(Laughing)—A pure livelihood
indeed

पुरुष — भट्टो, मा एवमं भण [भर्त्तं, मा एवमं भण] ।

सहजे किञ्च विनिन्दिए णह्नु दे कम्म विवज्जनोद्यए ।

पशुमालणवस्मदालुणे अणुकम्मामिदुए वि शोत्तिए ॥१॥

[सहजं किञ्च यद्विनिन्दितं न हि तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरपि शीत्रिय ॥]

MAN—Say not so, Master The despised occupation
which is indeed born with one is surely not to be discarded
The practice of vedic rites though tender with pity has to
be heartless in the act of killing animals

उत्तरति । 'आवुत्त' भगिनोपतिर्भवान् (प्रसादनाक्रियेण । नाकी वस्तुत एव
तयोर्भगिनोपति । "भगिनोपतिपरावुत्त" इत्यमरः) 'यद्वाग्नापयति' तद्वैव कुर्वं । नात,
एव मध्या प्रतिवध्नीव । 'कथय' यथाकचि वट इति पुरुष प्रति ।

पुरुष इति । उद्विलति उत्तरति 'उद्वाल' वडिशम (गृ इत्येतस्य षञि रूपम् ।
एवै उद्वारः) । 'जालम् उद्वालय आदि' देशे तं 'उपायै' = उन्धानाय 'आजीवाना
'भरण' वत्तं न 'करोमि' ।

श्याल इति । 'इदानीं' वाक्यमूषादायम् । 'विशुड' हिंसादिदीयवर्जितं 'आजीव-
जीवनोपाय' ? उपहास एव । हिंसादिभिर्दुष्ट आजीव इत्यभिप्रायः ।

पुरुष इति । छे 'भक्त' स्वामिन् नगरपाल 'एव' ना भक्त' कथय । आजीव मा निन्द । अन्वय — यत् किल विनिन्दित कर्म सहज, तत् न हि विवर्जनीयम्, श्रोत्रिय अनुकम्पाम्दुरपि पशुमारणकर्मदारुण । व्याख्या—यत् किल विनिन्दितं गद्यं कर्म सहज जन्मना सह जात, जातिनिष्ठमित्यर्थ 'तत् न हि' नैव विवर्जनीयं त्याज्यम् । 'श्रोत्रियो' वैदिक, वेदोक्तकर्मनिरतो ब्राह्मण इत्यर्थ 'अनुकम्पया' कर्तव्या 'भृदरपि' कोमलोऽपि मन् 'पशूना' प्राणानां यत् 'मारण' घात यश्चे बध, तेन 'कर्मणा' तदनुष्ठानेन 'दारुण' घोरो भवति । यथा श्रोत्रियेण जातिगता पशुहत्या निन्दितापि न त्यज्यते तथा मयापि मत्स्यवन्धनम् । एतेन नाप्यसौ निन्दा न चाहम् । ["सदुरप" (त, वि-, न्या-)—“सदुरेव" (रा-, म-)] ॥

NOTES

1 जालोद्गाल &c —उद् + ग् + घञ् कर्मणि = उद्गाल, or उद्गारः, a hook अप् is barred by the rule "उद्गोयं" । र becomes ल optionally by the rule "अच विभाषा" । जालानि च उद्गालाय जालोद्गालम् nets and books, इह कत्वम् by the rule "जातिरप्राणिनाम्" । जालोद्गालम् आदिर्घा तै ।

2 (a) सहजम्—सह एकव जातम् इति सह + जन + ड कर्त्तरि in born, (b) श्रोत्रिय —श्रोत्रिय is obtained as a substitute for the वाक्य "हृन्द अधीते" by निपातन in the rule "श्रोत्रियहृन्दोधीते" । No प्रत्यय is needed Some however, interpret the rule as directing हृन्दम् to be replaced by श्रोत्रिय and घन् attached to it Thus हृन्दम् घन् = श्रोत्रिय + घन् = श्रोत्रिय by the निपातने above 'हृन्दो वा श्रोत्रियभाव तदधीते इति च य प्रताय"—Vritti (c) Remark—The Sloka is a defence of Vedic rites against the attacks of Buddhism The Buddhists denounce (विनिन्दित) sacrifices as horrid (पशुमारणकर्मदारुण) । But whatever they are, they must not be abandoned (विवर्जनीय) because this is the work allotted to them (श्रोत्रिय) by nature (सहज) । Had it not been so the practice of such rites would have been heartless Such however is not the fact A श्रोत्रिय is the kindest of kind beings living (अनुकम्पाम्दु) ।

शालः—तदोतदो [ततस्ततः] ।

SUPERINTENDENT - Then what then ?

पुरुषः—एकस्मिन् दिवसे खड्गशो नोहितमत्स्यो मया कल्पिते

[एकस्मिन् दिवसे खड्गशो नोहितमत्स्यो मया कल्पित.]

जाव तस्मै उदरवृत्तल पेक्वामि टाय एशि मञ्जालद्वयभाणुले

अङ्गुलीय ए पेक्वामिटे [यावत् तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावत्

एतत् महारत्नभाणुमङ्गुलीयङ्गु प्रेक्षितम्] । पश्चात् दृष्टं शी

विक्रयार्थं दशअन्ना गृह्णिते भावमित्येहि [पचादङ्गुलस्य

विक्रयार्थं दशअन्ना गृह्णितो भावमित्येहि] । मानेध वा कुर्वन्

वा अत्र शी आश्रमवुनन्ति [मग्नयन वा कुर्वन्त वा अश्रमस्य

आश्रमवृत्तान्त] ।

MAN—One day I came to the lake. But to take. No

sooner I looked into the inside of the shell than I have seen this

ring glittering with little gems. Afterwards searching it for

salt I was arrested by your household-selves. Lill me to cut

me up, this is the story of the fish-bone.

एकदिने तदा । मया खड्गशो नोहितमत्स्यो मया कल्पिते [एकस्मिन् दिवसे

जाव तस्मै उदरवृत्तल पेक्वामि टाय एशि मञ्जालद्वयभाणुले

अङ्गुलीय ए पेक्वामिटे [यावत् तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावत्

एतत् महारत्नभाणुमङ्गुलीयङ्गु प्रेक्षितम्] । पश्चात् दृष्टं शी

विक्रयार्थं दशअन्ना गृह्णिते भावमित्येहि [पचादङ्गुलस्य

विक्रयार्थं दशअन्ना गृह्णितो भावमित्येहि] । मानेध वा कुर्वन्

वा अत्र शी आश्रमवुनन्ति [मग्नयन वा कुर्वन्त वा अश्रमस्य

आश्रमवृत्तान्त] ।

NOTES

1 तत तत—The repetition shows the impatience of the superintendent to avoid the awkward retort, which is too much for his wit to meet.

2. अस्—The construction is अस्य दग्धम् which is elliptical for अस्य गुदान दग्धम् । See Tika. Or construe अस्य विस्मयार्थम् एव दग्धम्, showing it (एतन्) for its (अस्य) -ale.

श्याम—जायुष, विस्मयार्थो गोघातो मच्छवन्धो एव निःसंशयम् । अद्भुतलोचनदृशणं से विस्मयितव्यम् । राजकुल-एव गच्छामो [जानुषः, विस्मयार्थो गोघातो मच्छवन्धो एव निःसंशयम् । अद्भुतीयकदशनमस्य विस्मयव्यम् । राजकुल-एव गच्छामः] ।

SUPERINTENDENT—Jataka this fellow, smelling of raw meat, is surely a Godha-eating fish-catcher. His conduct by of the ring has to be investigated. We will go to the king's residence.

श्याम इति । 'विस्मय' चासम्भ्रमार्थे इत्यस्य अस् दग्धम् तदा ॥४६॥ एवमिति सुदृ-
शुन गोघातार्थं स्वादत्तं यं स 'गोघात' गोघातोक्तार्थेण 'सत्तं वद्म' इति स एव
धीवर एव । अन्वयात्कदमनात्सामर्थ्ये तद्वयं जलश्रेयसदमेवाह । 'वस्य' अद्भु-
तीयकदर्शनं विस्मयव्यं 'विस्मय' इति तद्वयं मत्स्यं न वा इत्यालोचनार्थम् । 'राजकु-
ले' राजभवनमेव 'गच्छामः' । स्वामिने निवेदयामि स एव विष्णुशतु मत्स्यं न वेति

NOTES

1 (a) विस्मयार्थे—'अस्' is चासम्भ्रमि, i. e., anything smelling like raw meat "अस् श्यादासम्भ्रमि यत्" इत्यमरः । तस्य इत्यस्य विस्मयार्थे १० चासम्भ्रमि । स अस्य अस्मिन् विस्मयार्थे + इति सवर्धे । This is round about in sense. चासम्भ्रमि expresses the idea more simply. Perhaps in the days of Kalidasa विष्णु meant चास, and in time, by transference of epithets, came to mean चासम्भ्रमि when Amara lived.

(b) गोधादि—गधा (fem) is the iguana गोधाम्, शौलस्य इति गोधा + अद् + णिनि क्त रि ताच्छीत्ये । विट्, is barred by णिनि when habit (ताच्छीत्ये) is implied Hence we do not get गोधात् like कव्यात् । But here is another difficulty The rule for णिनि is “सुप्राज्ञाती णिनि-ताच्छीत्ये” । So we must not have a ज्ञातिवाचक word for उपपद with णिनि implying ताच्छीत्ये । Yet here there is णिनि with गधा (जति-गवत्) as उपपद । (c) सम्बन्ध — सम्बन्ध वध्नाति इति सम्बन्ध + वत् + अच् + क्त रि । (d) विद्वद्बन्ध — वि + वृत् + तव्य क्त रि = विद्वद्बन्ध or विद्वद्बन्धम् । वम् comes in optionally by the rule “अनुदात्तस्य च सट्पदभ्यान्वत्-वम्” । (e) *Remark—The gist is this—This fellow has spoken the truth about his profession He is indeed a fisher man who is an inveterate Godba-eater as is evident from the stench he is giving out One part of his statement having turned out to be true, I cannot summarily reject the other part It has to be scrutinised But I shall leave the scrutiny with better hands than mine I must see the king about it

रक्षिणी—तद् । गच्छ श्ले गच्छिमेदथ [तथा । गच्छ
अरे अनिमेटक] । (सर्वे परिव्रामन्ति) ।

GUARDS—As you say Proceed you knct-cutter (All go round the stage)

शान्तः—सूचक, इह पुरद्वारे अप्रमत्ता पडिवालेह नं
जाव इमं अङ्गुलीभ्रं जहागमण भट्टिणी शिवेदिथ तदो
सामण पडिच्छिथ निक्कमामि [सूचक, इह पुरद्वारे अप्रमत्ता
प्रतिपालयतं यावदिदम् अङ्गुलयक यथागमनं भत्ते निवेद्य ततः
शान्त प्रतीथ निक्कामामि] ।

SUPERINTENDENT—Suchaka here at the city gate you two wait for me without carelessness, until I come out

having reported to sire this ring exactly as it has come to us, and having obtained orders from him

उभो—पविशद् आबुत्ते शान्तिपयादथ [पविशतु आबुत्तेः स्वान्तिप्रसादाय] । (निष्क्रान्त.) ।

BOTH—Let Brother-in law enter to receive Sue's favours, (Exit Superintendent)

सूचकः—जाणुश्च, दिलाश्चदि वासु आबुत्ते [जानुक्त, चिरायते खुलु आबुत्तेः] ।

SUCHAKA—Janku, Brother in-law is indeed delaying his coming. 'दयो' अन्वय 'भद्रक' ईदक । कर्मादिर्दत्त वननासने वडम सीत, वस्यन इवावपुत नया इत्यु मया ।

'यान इति । 'दायन' यतकालम् इति च इत्यु यत्नम् 'दायनम्' 'दायनम्' इत्यादिभ्यश्च 'दायनम्' इत्यु मया । 'दयो' अन्वय 'भद्रक' ईदक । कर्मादिर्दत्त वननासने वडम सीत, वस्यन इवावपुत नया इत्यु मया ।

उभाषिति । 'सु तत्र प्रसाद' अनुशङ्क तन्ने ["प्रसादीपयदना च कर्मादि स्थापिते " इति च-दीपे 'प्रसादते' ।

सूचक इति । 'चिरायते' इत्यु मया । [चिर इति प्रातिपदिक काल-विशेषे मया । उदाहरणं चिरदुर्गोपि चिर, यत्नं च-यत्नं वा । स इव च-यत्नं इति कण् ।]

["चिरायते" (रा-, वि-,)— "चिर-यति" (म-)— "चरयति" (त-, ऋ-)] ।

NOTES

1. (a) अप्रमत्नी—प्र+मद+क्त कर्त्तरि=प्रमत्नी careless The rule "न-ञ्या-स्वा-प, मूर्च्छिमदाम्" prohibits the form प्रमत्र । न प्रमत्नी not careless, । e watchful. (b) प्रतिपालयतम्—प्रतिपालि is सकर्मक and means प्रतीचा 'to wait.' (c) भवो— "कर्मणा यत्नमिषेति च सम्प्रदानम्" इति

सम्प्रदाने चतुर्थी । Here अङ्गुलीयकेन (कर्मणा) भवतिम् अभिप्रैति, Hence the rule applies The इति here restricts the rule to दा धातु । But the भाषा is opposed to it The इति must not be allowed to over rule the भाषा । (d) प्रतीवा—प्रति + इव means यद्वय । Compare "प्रतीवनीवद्वलाधि"—Act IV (e) निष्कामानि—निष् + कम् + लट् तिप् = निष्कामानि, निष्कामानि । कम् becomes काम in the परस्मैपद ।

3 भासि &c—The sense is स्वाभिप्रसाद लब्ध प्रविद्यन् । Hence "जिगार्थीप—" इति चतुर्थी । Sire will be pleased to see this rare gem restored to him by your efforts and will certainly reward you

4 चिरान्ने—चिर is long time चिरम अन्त्यादा इति चिर + चल्, सत्त्रिं चिर one who makes delay Or by transference of epithets, चिर means चिरयुक्त । 'चिर इव आचर त इति चिर + क्यच् + लट्, ने । The reading चिर घ त seems bad in grammar, चिरवति may be defended by लतकर्मनिपच ।

जानुका—एष अवशुलोवशष्णीया एवाशो [ननु अवसरोप-
सर्णीया राजानः] ।

JANUKA—Well kings are to be approached at opportunities

सुचक्रः—फुलन्ति मे हतया इमश वदगग शुमणो विण्डु
[स्फुरतो मे हस्तौ अस्य वधस्य सुमनसः विण्डुम्] । (पुरुषं
निर्द्दिशति) ।

SUCHAKA—My hands quiver to tie the garland for his death (Points the fisherman)

पुरुषः—एतलिहृदि भावे अशालत्मालके भविदु [नार्हति
भाव अकारणमारणी भवितुम्] ।

MAN—It behoves not your honour to become a slayer without reason

जानुका (दिलीक्य)—एषी अम्हान् ग्रामी पतहर्त्य
साअशाशणं पट्टिच्छ्रुत् इदोमुहो देव् लीघटि । गिहवली

द्विस्रश्चि शुणी मुखं वा टेक्ष्णिश्चि [एषः चक्राकं स्वामी
 पत्रहस्तः राजशामणं प्रतीप्य इतोमुखो दृशति । गृध्रवन्नि-
 भंविष्यामि शुनीमुखं वा द्रक्ष्यसि] ।

JANUKA (E-spring)—Here our Master having obtained
 royal orders, appears facing this way with letter in his
 hand. Thou wilt become an offering to the vultures or wilt
 see the jaws of a dog.

जादुक इति । 'ननु' चादिपि । 'अधर' चान्, 'धोग्' इत्यत्र 'उदत्तर्'दीर्घा'
 उदत्तलयाः । चाद्या लभ्य । राज न पश्यति जन न हि दद्यादधि । अतो विलम्ब ।

सूचक इति । 'अस्य' या 'बध' इत्यत्र तस्य सुमनसु' पुष्य पुष्यनान्दन्दिदं
 ["याप सुमनसो यदा अधरसुम्निकता मम । एते विद्यां वचनोभारि कत्रोऽनुत्तर-
 वरम ॥ "] 'दिनश्च' वधु, ["वदित्मगु ररत्नावनवाप्रीकपत्तर्'दी' इत्यन्तरे पदं
 अदिनइम्] 'सि इतो स्वरत' अन्तेन ।

पुष्टय इति । 'भाक्' मन्थो भवान्, 'अकारणे' क'रदाभावे 'नरक' इत्या 'भविष्यु'
 न अहंति' ।

जादुक इति । 'अस्माकं स्वामी' नरदण्डाल 'एव इतो' दस्य तादृश मन्, 'राज-
 शामन' राज शामनस चाद्या प्रतीप्य यद्वात्वा 'इत' अतो द्विस्रिमुखं दस्य तादृशी
 दृशति' । मन्थे त्व 'दृष्टीभ्यो वलि उदत्तरा म वयमि' दृष्ट्वा ते नाम भवदियन्ति,
 'या' अद्यथा 'दुन कुङ्करु सुय' दशनाथ व्याप्त मुख 'द्रक्ष्यसि' । राजाशया
 यलस्य स्त वात्वा दृष्ट्वा, 'अदत्त मुखि' निश्चान्त ज्ञेयित वा कुङ्करा खादिष्यन्ति ।

NOTES

1 सुमनस — सुमनस् is usually plural. The Medini sanctions
 the singular also. "सुमना पुष्यनादरी निशो वा धीरैर्द्वयोः" इति ऋदिनी ।
 न । The custom in those days was to garland with करवोर and
 other flowers the victim condemned to death. Compare "द-
 करवोरदामा"—Mricchakatika.

2 अकारण &c.—अविद्यमानं कारणं ददितुं तत्र अकारणम् causeless
 नारथति इति सूत्रं दृष्ट्वा कर्त्तरि बाहुल्यकान् = नरक destroyer. Now see
 Tika.

3 पवइम — The सममान word इमे does not lead * This is like गङ्गा कच्छ कनकानुपाणि &c

4 (a) मृगशनि — मृगशनि वृत्त a चर्चोत्तर—by the rule 'चतुर्थो तदर्थार्थवन्नि' इत्यनुवर्तते " । This refers to death by the stake (युग) ।

(b) इत्यसि—Will see Refers to execution in which the condemned man is buried up to the neck under ground and dogs are then let loose to tear him up The victim can see (दृशाम) the dogs coming because he is not dead yet But in the other case death is instantaneous and the dead man forthwith becomes meat for the vultures (मृगशनि) ।*

(प्रविश्या) शयाल.—सुभञ्ज मूर्खदु एमो जालोपजीवी उवपणो द्धु अङ्गुलीषयन्म आशमो [सूचक, मृच्यतामेव जालोपजीवी । उवपन्न खलु अङ्गुलीयकस्य भागमः]

(Entering) SUPERINTENDENT—Suchaka, let this fisher—man be released The acquisition of the ring is indeed consistent

सूचक.—उह आवुत्ते भणादि [यथा आवुत्तो भणति] । एमे जममदन प्रविशित्य पहिणित्ते [एव यममदनं प्रविश्या प्रतिनिवृत्ते] । (पुरुष मुक्तवन्धनं करोति) ।

SUCHAKA—As brother-in law directs This fellow has come back after having entered the abode of death (Releases the man)

पुरुष (शयान् प्रणम्य)—भद्रा, उह कोनिशे मे आजीवे [भर्त, अथ कीदृशो मे आजीव] ।

MAN (Bowing the Superintendent)—Now, Master how is to be my livelihood (to day) ?

*शान इति । जानिन् उपजीवति जीविका वलं यति इति जालोपजीवी' धीवर 'मृच्यताम' । 'उवपन्न' युक्त । 'भागम' प्रविशितान् इत्यर्थः ।

* Adopted by Prof Gajendragadhar

सूचक इति । 'यमस्य सदन' गृहम् । 'प्रतिनिहत' प्रत्यागत, [सू. पुनर्जीवित
द्वयम् इत्यर्थ] । 'मुक्तानि' अपनीतानि 'वश्यानि' यथा तदाविध 'करोति' ।

पुरष इति । 'भक्त' खामिन् 'अथ' वृद्धानि 'मि खाजीव' अथ जीवन्
कीदृश 'कि' अथ । गती मतमो गतघाट् वीयक लट् । केनोपादेन श्रीभिका करोमि
इति विद्यासागरलता ।

NOTES

1 कौटुम्भ — What shall I eat to day ? The fish is gone, and I have lost the ring too. I do not know how to maintain myself to day. This is Vidyaasagara's explanation. Some take this as a sarcastic retort to the Superintendent's 'विशुद्ध इदानीमाजीव ।' This is not consistent with the reply of the श्याम following. Nor can such a taunt to the head of the Police be expected from simple folks like the fisherman. This is perhaps the reason why Pandit Vidyaasara rejects the explanation and suggests the one above. Prof Gyendrasiddhāi however defends the old explanation thus — (1) The following speech of the श्याम is not a reply to the fisherman at all. The श्याम simply ignores the fisherman's retort because he finds he has no suitable answer to it. The second speech of the श्याम is a mere continuation of his first speech. (2) In the verse सहजं किल &c the fisherman has shown that he is not afraid of the श्याम and is quite capable of making a sarcastic retort like this.

As to (1) we observe—[a] If the श्याम had no words to say in reply to the taunt, he would have replied with a kick. [b] If the श्याम had not definitely finished his speech to सूचक then the latter would not have taken the speech as finished and replied चाक्षुषो भवति. This sort of a reply from a subordinate suits only the conclusion of his superior's speech. (c) सूचक accepts the command, complements the fisherman saying एष यमसदन &c and released him. The fisherman now bows to the श्याम and makes his remark.

It is absurd to suppose that all this while the man was waiting with his message unfinished

Regarding [3] it should be remembered that महर्षि किल &c was uttered in defence of his profession, but the taunt is an attack which is quite different. The gut of the fisherman is evident from the fact that a mere look [अदृश्या पश्यति, below] from Janaka prostrates him and he buys his safety by parting with half the king's reward "

Hence the defence of the old explanation is not tenable

Prof G also attacks Vidyaagara's explanation thus— "The fish is not gone. He probably has sold it or it is lying at home." The fact is Vidyaagara's explanation has to be slightly modified, fish was not caught that day at all. The fisherman says पश्यन्ति त्वमे—on a certain occasion—एतन्—अद्य to-day. We have therefore to suppose that the fisherman had not gone out with his net etc that day but was wandering over the market place for a buyer for the ring. Thus if the ring is gone, he has nothing to live upon that day. Hence his query—मया क्व &c—What shall I eat. The reply of the man follows quite naturally

शत्रान्—एतन् भद्रिणा अङ्गुलीयममुल्लमस्त्रिदो प्रमादो वि दाविदी [एष भद्रा अङ्गुलीयकमूल्यस मित प्रमादोऽपि दापित] ।
(पुरुषाय अर्थं प्रयच्छति) ।

SUPERINTENDENT—Here a gift too commensurate to the value of the ring is caused to be given by sire [Gives money to the man]

पुरुष. (मप्रणामं प्रतिगृह्य)—महा, अणुमहिदह्नि [भर्तुः अनुगृह्णातीऽस्मि] ।

MAN—(Accepting with a bow)—Master I am favoured
सूचकः—एषे एवम अणुमहिं डी शूनादो अदालिअ हृत्वि-

कन्धे पट्टिष्ठाविदे [एष नाम अनुग्रहः यत् शूनादवतार्ये हस्ति-
स्कन्धे प्रतिष्ठापितः] ।

SUCHIKA—Such indeed is the favour that, taken down
from the stake you are seated on the neck of the elephant

जानुक—आवुत्ते पालिटीशिए कधेट्टि महान्हिल्लअणेण
तेण अद्दुल्लोपणं शामिणो बहुमत्तेण ह्योद्वंत्ति [आवुत्त,
परितोषिक कथयति महार्हंरत्नेन तेन अद्दुल्लोपणेन शामिनो
बहुमतेन भवितव्यमिति] ।

JANUKA—Brother-in-law, the gift shows that the ring
with its priceless gems must be very acceptable to Sir

शाल इति । 'अद्दुल्लोपकमा मन्थेन म मित' लुप् 'प्रसाद' प्रीतिदानम् ।

सुख इति । करणं ते प्र वसासौत्तं किन्तु राजादुपहृष्टे न केवलं प्र संरक्षितः
अपि तु अर्थेन पूजित । तदर्थे शूनाय मत्ता जग ए कन्धे अ रो पते ।

जानुक इति । 'महार्हं महानुत्पन्नं यत् यस्मिन् तदाविद्यते तेन अद्दुल्लोपकेन
स 'कन्धे बहुमतेन' मन्थेन भवितव्यम्' । एवं ह्यहं मत्ता अद्दुल्लोपकमा अद्दुल्लोपकमा
'इति परितोषिकं पुस्तकं कथयति' । पुस्तकं महामेव मन्थं ।

NOTES

1. (a) अद्दुल्लोपक ac—रत्न—and इतत—। See Tika सूत्रेण
अ. १. १. २. ३. ४. ५. ६. इति सूत्रं + यत् = मन्थेन that from which the cost
(रत्न) is to be deducted to calculate the profit, i. e., the price
(b) प्रसाद—प्र + सद् + घञ् भावे = प्रसद् or प्रसाद् । The former
means pleasure (प्रसा) and the latter a royal transaction. The
gift is not pleasure (प्रीति) but only the sign of pleasure. By
transference of epithets प्रसाद् (प्रीति) is here used for प्रीतिदानम् ।
(c) दापित—दा + पिथ्, + क्त कर्मणि ।

२ प्रतिष्ठापित—प्रति + ष्ठा + पिथ् + क्त कर्मणि । We have यत् by
the rule 'उपसर्गान्तं सुनीति सुवृत्ति स्मृति स्मृति स्मृति स्मृति स्मृति स्मृति
मघमघम्' ।

श्यालः—ए तस्मिं महारिह रदणं भट्टिणी बहुमट ति तक्केमि । तस्म टमणेण भट्टिणी अभिमटो जणो सुमराविटो । सुहृत्तयं पक्तिगभीरो वि पञ्जमसुणभणो यामि [न तस्मिन् महाहं रद भत्तुं बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनन भत्तुं अभिमतो जन स्मारित । सुहृते प्रकृतिगभीरोऽपि पर्य्य-शुनयनः आसीत्] ।

SUPERINTENDENT—I guess it is) not the invaluable gems in it that are acceptable to Sire some person dear to Site was reminded by its sight Though naturally self-possessed, for a moment he remained with tearful eyes

सूचकः—शिविद गाम अबुत्तेण [सिवित नाम आवत्तेन] ।

SUCHAKA—Service indeed has been rendered by Brother-in-law

जानुक — ए भणाहि इमग्ग येण मच्छशत्तुणी त्ति [ननु भण यम्य क्कते मत्त्यशत्तोरिति] । (पुरुषमसूयया तथा पश्यति)

JANUKA—Well say that for the sake of this fish killer (Eyes the man with envy)

श्याल इत 'तस्मिन्' अत्र लोप इत्यत नडाह रद भत्तुं न बहुमतम इति तर्क-यामि मत्स्य । किन्तु 'तमा' अत्र लोप इत्यत नडाह रद भत्तुं न बहुमतम इति तर्क-यामि मत्स्य । किन्तु 'तमा' अत्र लोप इत्यत नडाह रद भत्तुं न बहुमतम इति तर्क-यामि मत्स्य । किन्तु 'तमा' अत्र लोप इत्यत नडाह रद भत्तुं न बहुमतम इति तर्क-यामि मत्स्य ।

सूचक इति 'शिवुत्तेन' नाम प्रयायमेव भत्तुं सिवा कृता ।

जानुक इति : 'भत्तुं' शब्दः । 'यमा' मत्स्यमाणा शब्दो धीवरमा कृते तदशम् [कृते इत्यत्र तन्मिच्छार्थे] शिवितमत्रुत्तेन इति भण्यते । शिवान्ध धीवरमा जत तत्तुं केन सिवा इति पुरुषं धीवरम 'यमा' शब्दो धीवरमा कृते तदशम् ।

NOTES

1 (a) दर्शनेन—प्रयोजककृता । Taus एभिस्तौ जन कृत (non-causative) = दर्शनेन अभिनयो जन कारित (causative) [b] भृष्टे—भर्ता is the कर्ता of मननक्रिया in अभिनय । 'कामा च वर्तमाने' इति चतुर्थे कर्त्तरि षष्ठी । [c] अभिगत—अभि + गत + क कर्मणि । कृ + लिच् gives कारि or करि । The latter means "anxious recollection" (आशय) [e] पद्यद्वय—परिगतानि अद्युष्य यद्ये ते पद्य द्युषीः । See now Tika

2 मतसागवो -- * With the reading; मास्यभक्त, expound मतसागन् प्रनि इति मतसा + टक् = माससाका fish-killers i.e. fisherman नेशा भर्ता स्वामी । Raghava explains "मतसागन् जावर्त्तति सात'साका नेशा भर्तुः' । But the sence 'जीवति' goes with words of the वृत्तपादि class and a few others only (Pan 4 4 12—14) मतसा is not included therein Besides, for the word मतस्य special provision is made by the rule 'पञ्चमतसागवो न हन्ति' (Pan 4 4 35) Raghava's explanation is therefore suspicious

पुनः—भट्टालके, इटी अर्द्ध तुम्हाणं शुभणोमुत्तं हीदु
[भट्टारक, इत अर्द्ध युष्माकं सुमनोमूख्यं भवतु] ।

MAN—Master, let half of this be as price of flowers for you

जानुकाः—एतके जल्लद्व (एतावदुयुज्यते) ।

JANUKA—This much is proper

शालः—धीवर, महत्तरो तुमं प्रियवस्मथो दाणिं मे संवृत्ती कादम्बरीसक्लत्रं अम्हाणं पढमसोहिदं इच्छीथदि । ता सोण्डिआधणं एव्व गच्छामो [धोवर महत्तरस्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे सवृत्तः । कादम्बरोसात्तिकमष्ठाकं प्रथमसोहिदमिप्यते । तत् शोण्डिआधणमेव गच्छामः] । (निष्क्रान्ता सर्वे) ।

SUPERINTENDENT - Fisher man, you are noble and have become a dear friend to me. Our friendship is desired to have liquor for witness. So to a wine seller's shop we go (Exeunt all)

प्रथमक.—PRELUDE

पुरुष इति । 'सि' 'भारतक' स्व 'सिन्' 'इत' प्रसादप्रसात अन्त 'अर्थ' युग न मुननसाम' अचलापानाना पृथ का 'सत्य भवत' । अथ प्राणपटा भवन् अर्धनेवा की न चान् सं'प्रकता'न अचनपुष्प'न तन पुयस न्दमित मया बी दीयन् । मान् । दृष्टया भीत-य प्रसादना'न ।

आनुरु इति । 'उत्तावदुत्थन मुक्तमवेतन ।

शाल इति । महत्तर 'अतिप्रजन मलान [इतरापेक्षया अमिय] 'तम इदानीं 'मे' शिपुनप्रसात स्वाधि क्त] मया अश्राक प्रजन कीदृद मोहदाभ्र मैवाप्यापनामत्यय आण दृष्ट.मय मट । प्रादर'ड । अना प दृढभावे त मालाद् - सिपुभयप्रद'ड मगत] क दृश्वरी' न टरा 'सा'वग' प्रत्यचद'शिनो यासन रथावधम् ['मालाददृष्टि मल प्रान' इति इति । इयन्' प्राथीत मया । 'गण' सादरा पय यसा तसा 'आपण' पर'ग न गच्छाम' ।

प्रवेशरति इति 'प्रवेशक' नाचरावप्रजुल भाविभुता'सूचक चदस'शिविशेष ।

NOTES

1 भारतक—This is complementary The epithet applies to the king 'राजा भारतकी द्वैव'—Darpana

2 [1] महत्तर—There is mental comparison with other dear friends, hence the comparative degree. Or, the comparison need not be with friends only (See Tika). In this case this is an attributive and शिपुनप्रसाक is predicative. The meaning is—Noble as you are I do not hesitate to call you a friend though your origin is low, you deserve my friendship by the large heartedness so uncommon among people of your class.

* अथ to दीयते adopted by Prof. Gajendragadkar

[b] कादम्बरी &c — कदम्बर is garment कुतमितमन्तरस्य इति कदम्बर a name of कदम्बर who wore blue garments (नीलाम्बर) । तथा इयम् इति कदम्बर + चल् + डाप्, मिश्रणम् = कादम्बरीः wide महिला । "इत्येवम प्रमत्तरोकादम्बर्यं परिस्रताः महिला— 'इत्यमर' मा मा'सुतो द् क्तम् । २८— । In the बहु—the form should have been कादम्बरमा लोकेषु because कादम्बरी should have पु बहुभाव and पु लोकेषु of मा'सुतो is not available The difficulty may be avoided supप लोकेषु महिला to be in the center (सामान्य नपु मकम्) । Thus कदम्बरी मा लोकेषु तम् । खार्दोजन c प्रदम् &c —for सौहृद see Tika and जननालम्साहृदिति Act V d गीष्-कापणम्—शुद्धा सुरा पण्डितम् इति शुद्धा + ठल् = गीष्क wide seller या मन्थक्, पण्ठो व्यसहर न च कन्, इति आ + पण् (व्यसहार) + य च विक्रये सु प्रायाम् = चापण a shop Now see Tika

3 प्रवेशक — प्रवेशयति इति प्र + श् + चिच् + क्तल् इति । This differs from a विश्वक्खम् in as much as it is acted by inferior characters only 'दशोर्चं केवल पर्वभाष्यम्, द् क्तम् च द् लोकेषु मेषु सा वक्ष्ये प्रवेशक इ' — Suchakara quoted by Kaṭṭa va See also our Swapna-rasadhattam Act II

(ततः प्रविशत्याकाशयानिनः सानुमती नामास्यरा) । सानु-
मती—निवृत्तिदं मए पञ्जाश्रणिवृत्तनिज्ज अक्षुरानित्य-
सण्णिज्जं जाव साहजणमस अभिसिञ्जकानोत्ति संपद इमम्स
राणसिणो उदन्तं पञ्चव स्वीपरिम्भं [निर्वर्तितं मया पथ्याय-
निर्वर्तनोयम् अस्सरस्तीर्यमादिभ्य यावत् साधुजनम्याभिपेक-
काल, इति साम्प्रतमस्य राजपेः उदन्तं प्रत्यचीकरिपरामि] ।
मेणग्रामम्बन्धेण शरीरभूता मे रुन्दन्ता । ताएद्य दुहिदुलि-
मिधं चादिट्टपुब्बम्हि [मेनकासम्बन्धेण शरीरभूता मे शकु-
न्तला । तथा च दुहित्वनिमित्तम् चादिट्टपूर्वाम्हि] । (सम-
न्तादवलोक्य) किं णु क्खु उदुच्छवे वि गिरुच्छवारम्भं विघ्न-
राप्रवलं दीसइ । अतियमे विह्वो पणिधाणेण मव्वं परिण्णादुं

किन्तु महीए आदरो मए माण्डडयो [किं नु खलु ऋतूत्सवेऽपि
निरुत्सवारम्भमिव राजकुलं दृश्यते । अस्ति मे विभवः प्रणि-
धानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किन्तु मस्या आदरो मया मानयि-
तव्य] । होदु इमाण एद्व उज्जाणपालिआणं तिरव्स्वरिणी-
परिच्छन्ना पस्सपरिवत्तिणी भविअ उवल्लहिसमं भवतु अनयो-
रेव उद्यानपालिकयोः तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पाण्डपरिवर्तिनो
भूत्वा उपलस्ये] । (नाट्यनावतीर्थं स्थिता) ।

[Then enters by aerial flight a nymph named Sanumati]

SANUMATI - Presence at Apsarstirtha which has to be observed by turns while it is bathing time for the sages, has been observed by me, so I shall witness with my own eyes the facts of this royal sage. Through her connection with Menaka Sakuntala has become like my own self. By her too, for the sake of her daughter I was previously requested (Looking all round) Why indeed, even in the Spring festival does the royal house-hold appear as if without the commencement of festivities? I have the power to know all by meditation. But my affection for my friend has to be respected by me. Well, shrouded in the veil of disappearance I will ascertain, having become a constant mover by the sides of these keepers of the garden themselves.

(Stands having acted descent)

तत 'शाक्येन' एत 'द्यान गमन' एत [भावे नृपट् । मध्यप्रयोगान् 'अप्सरा'
इत्येकलोऽपि] ।

मानुमतीति । 'यावत् यत्कालं 'साधुजनस्य' सप्तपुरपाण्डाम् 'अभिप्रेक्ष्यत्वात्'
द्यानमस्य तावत् 'पश्चात्' यथाक्रमेण 'निर्वर्तनीय' करणीयम् 'अप्सरस्तीर्थं' इक्षिता-
पुरसमीपस्थे तीर्थे विशेधे यत् 'सावित्र्यम्' उपस्थिति तत् 'मया निर्वर्तितं कृतम्' इति
अद्यात् इति 'सायतम्' अनुना 'अस्य राजस्य' उद्वान उदात्तम् ['शाक्यं प्रवर्तितं' तावत्

शरीरमृत—By the rule “शेष्यादय. कृतादिभि.” here शरीर is compounded with मृत and gives the sense of चि to the compound, i.e. expresses अमृततद्भाव । “शेष्यादियु चकार्यवचनम्”—Katyayana. But though मृत is of the कृताद् class, शरीर is not शेष्यादि । The Samass strictly therefore seems unavailable Mallinatha however in Kirat III under एकौचमृतम् takes शेष्यादि as आह्वानिवच (an open list) on the authority of Sakatayana, and poets also seem to favour the view See निवासभूता below and एकौचमृत above etc The sense may also be got by taking मृत = सन । Thus शरीरमृता (सुप्त सुप्ता) [or—शरीरमृता, रघुवे दत्त] । Or शरीरेण तुल्या or शरीरमिव इति निव्यतत । [Of—“माहमृत इत्यय मृतमृच्छ उपमानवचनम् कौश्टकारेण प्रथरादि” —आरितवचन], as dear to me as my own body, or—शरीरस्य तद् मृतस्य etc There are however instances in which this mode of procedure does not apply Witness निवासभूता in “सा देवकी सवज्जगत्त्रि-वासभूता नितरा नु रेजि”—Bhagabata I think the more reasonable way of dealing with such compounds is to treat them as सुप्-सुप्ता or शिष्टपदे । (e) Remark—Two reason are here given for going to the place —(i) Love for Sakuntala (शरीरमृता शकुन्तला), (ii) Menaka's command (तथा आदिष्टपूरा,) :

2 [a] कि नु खनु—We have here प्रथ (किम्), (न), and निश्चय (खनु) । निश्चय is about the absence of festivities, and the वितंशमपद्य relates to the cause for the absence (b) मद्यः—This is ambiguous The पठो may be शेषे or कर्त्तरि कर्त्तव्ये । See next Note that the सखी is शकुन्तला not मेनका । Comp ‘जाने सखी अगतो मे वत ने’, “वी य प्रदीय सख्या मे, चमिनत” &c. infra [c] आदर—आ + इ + अद्, भावे । मद्यः, आदर = Esteem for my friend (मेरे पठो) or Friend's request (कर्त्तरि पठो) ; The former is preferable, because she mentions only two reasons for going to the place If Sakuntala had requested her, she would have referred to that too [d] तिरस्कृषी &c.—तिरस्कृ-सीति इति तिरम् + क्त + चिनि कर्त्तरि द्विगाम् = तिरस्कृषी । We do not get तिरस्कृषी because as Bhanuji remarks “निपातनादङ्गमात्रः ।

सञ्जापूर्वकथादा” : I have not been able to verify the निपातः ।
By संज्ञापूर्वक &c he refers to the परिभाषा — “सञ्जापूर्वको विधिरनियः” ।
Now इद्दि is a संज्ञा, hence rules prescribing इद्दि have violations.
This is an instance of such violation Again by the rule
“तिरमोऽन्यतरस्याम्” we get तिरमं optionally giving the alternative
from तिर करिष्ये । प्रति + हृद् + चिच् + क् कर्मणि = प्रतिच्छदा or प्रतिच्छादिता
veiled i. e , rendered invisible Now see Tika

(ततः प्रविशति चूताङ्गुरमवलोकयन्ती चैती । अपरा च
पृष्ठतस्तस्याः) । प्रथमा—

आतम्वहरिश्चपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसर्वस्व ।

दृष्टोऽसि चूतकरोभ उदुमङ्गल तुमं प्रसादमि ॥

[आताम्वहरितपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसर्वस्व ।

दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गल त्वां प्रसादयामि ।

(Then enters a maid-servant gazing at the mango-blossom
and another behind her) FIRST - Copper-coloured, green and
pale, each in a slight measure, the all in-all of the life of the
first spring month O Mango-blossom, the auspicious opener
of the season, thou art seen I propitiate thee

द्वितीया—परहृदि ए किं , एभाङ्गी मन्तेसि [परभृतिके
किमेकाकिनो मन्त्रयसे] ।

SECOND—Parabhritika, why (Or—what) art thou
muttering alone ?

प्रथमा—मधुकरिण, चूतकलिभं देक्सिद्य उन्मत्तिया पर-
हृदिभा होदि [मधुकरिके, चूतकलिका दृष्टा उन्मत्ता परभृतिका
भवति] ।

FIRST—Madhukarika, Parabhritika becomes mad on see-
ing the mango-blossom

‘चूताङ्गुरम् चरलीकयन्ती’ नरोद्धमतवात् सादरं पश्यन्ती । ‘चैती’ परिचारिका ।
‘पृष्ठतः’ पश्यात् । हो चैत्यो प्रविशतः । एते एव उद्यानपालिके ।

आतामुति । अन्वय — हे आतास्य हरितपाण्डुर, वसन्तमासस्य जीवत्सर्वं च, चतु-
मङ्गल चूतकोरक, हृष्टोऽसि, त्वा प्रसादयामि । व्याख्या— हे आ' ईषत् 'तास' ताम-
वर्णं 'हरितं' श्यामन् 'पाण्डुर' शुभ, तिभिरपि वर्षे किञ्चित् मिथ इत्यर्थे 'वसन्तमासस्य'
प्रथमस्य वासन्तिकमासस्य फाल्गुनस्य 'जीवत्स' जीवतस्य 'सर्वं च' सारभूत 'कृतौ'—

वसन्तस्य 'मङ्गल' प्रथमशुक्लत्वात् मङ्गलारम्भभूत 'चूतकोरक' आसमुकुल, त्व 'हृष्टो-
ऽसि' । अतएव त्वा प्रसादयामि । प्रसन्नो भव यथा अस्मिन् वसन्तेऽहं सुखं वसेयम् ।

दितोयेति । हे 'परभृतिके' [परभृतिका इति प्रथमाया नाम] "किं कथम् एका-
किनी" असुहाया 'मन्त्रयसे' जल्पसि ।

प्रथमेति । हे 'मधुकरिके' [मधुकरिका इति द्वितीयाया नाम] 'चूतकल्पा' आसमुकुल 'दृष्टा परभृतिका' कीकिला उन्मत्ता 'भवति' । उन्मत्ता एकाकिनो मन्त्रयते एव, तत्र कारणं न प्रष्टव्यम् । प्रथमा प्रति द्वितीयाया चतुः प्रथ । कौतुकप्रिया प्रथमा तु परभृतिका इति श्लेषमालम्ब्य कीकिलापद्ये भीतवती ।

NOTES

1 आतामु &c — पाण्डु + र अन्ताद्ये = पाण्डुर grey ताम् गुण अथ अस्ति इति ताम् + मतुप् = ताम् । Copper coloured मत्तुप् disappears by the Varttika—'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुपिष्ट' । Similarly हरित + मतुप् = हरित green हरितश्यामी पाण्डुरश्च हरितपाण्डुर । कर्मधा— । तामुयामी हरित-पाण्डुरश्च ताम् हरितपाण्डुर । कर्मधा— । We compound by parts to avoid a त्रिपदतत्पुरुष which is not usually allowable आ ईषत् ताम्-हरितपाण्डुर । सहसुपेति समास । Qual चूतकोरक ।

2 परभृतिके—परभृतं a cuckoo भ एव इति परभृत + कन्, स्वार्थे = परभृतरक । स्त्रियाम् परभृतिका = a female cuckoo Here, it is the proper name of the maid

3 मधुकरिके—मधुकर + कन्, स्वार्थे, तत्र स्त्रिया टाप्, as in परभृतिका । मधुकरिका is a female bee This is the name of the second maid

4 Remark — The first maid puns on her own name She pretends not to have understood the question as meant for her, but as addressed to female cuckoos in the garden The reply is then evident—the cuckoo is mad with joy on seeing the tree in blossom The lunatic talks to himself who ever asks him the reason ?

द्वितीया (सद्यः त्वरया उपगम्य)—कहं उवट्टिदो मधु-
मासो [कथमुपस्थितो मधुमासः] ।

SECOND (Hastily approaching with joy)—How so has
the spring month come ?

प्रथमा—महु, भरिए, तव दाणिं कालो एसो मदविव्भमगो-
दाणं [मधुकरिके, तव इदानीं काल एव मदविभ्रमगीतानाम्] ।

FIRST—Madhukarika, yours now the time for humorous
songs through intoxication (or—intoxication and amorous
songs).

द्वितीया—सहि, अवलम्ब म जाव अभापादहिता मविअ
चूतकलिषं गेड्ढिभ कामदेववृण करेमि [सहि, अवलम्बस्व
मां यावदपपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवा-
चनं करोमि] ।

SECOND—Friend, support me while with balance on the
forepart of the foot and having plucked the mango-blossom
I perform the worship of Kamadeva

रितीयेन । 'इषेण सद्य त्वरया' द्रुतश्च 'उपगम्य' प्रथमाया समीपस्था भूत्वा ।
'कथम्' इति आश्चर्येण 'मधो' वसनस्य [मधुकरिके वसने पुंवि] 'मास' काल
'उपस्थित' प्राप्तः । कम् ?

प्रदत्तेति । 'ह मधुकरिके' [धनुर इति श्लेष] 'एव इदानीं तव' धनुरकामिव्याः
'मदनं' मत्तया यानि 'विभ्रमगीतानि' विखासगतानि तेषां काल' समय' अमतः
वसने वसुनितासु वस्त्रा जगु त्व गाथसि, स एव समदक्षे प्राप्तः ।

रितीयेति । हि 'स'ख भाषणं' दत्तकालम् 'अपयो पादगः स्थित्वा' गुरुके स्थितया
दुपारत्वान् अङ्गुलियु स्थिता सती ["इत्यायावइत्यादयो गुरुगुणनाभेदाभेदाभ्याम्"
इति वामन] प्रादप्यर्था' वृत्तकलिकां गृहीत्वा कामदेवस्य अचनं करोमि तावत् 'माम्
अवलम्बस्व' धारय ।

NOTES

1. मधुकरिके &c.—Another pun. Note the poet's choice
of contrary character. The maids are of different tempera-

ment—one simple and the other full of fun His 'disciples' (Sarangarava and Saradvata) his 'friends' (Anasnya and Priyamvada) are chosen on the same basis (b) रुद &c—विषम is विलास grace विषमयुक्तानि गीतानि विषमगीतानि । याकपा र्थं वादि । मदजानि विषमगीतानि । शाकपार्थि वादि । नेषाम् ।

2 अशपादस्थिता—The foot is here mentally divided into three portions अग्र मध्य, पश्चात् । अग्रौ च तौ पादौ च अशपादौ the fore-part of the feet, i e , the toes कर्मधा— । पादाय means the same, but is पद्यौतम्— । See Tika and Act IV ante तयो स्थिता ।

प्रथमा—जइ मम वि करु अहं अक्षनफलम्स [यदि ममापि खलु अर्द्धम् अर्चनफलस्य] ।

FIRST—Provided mine too is assuredly half the fruit of the worship

द्वितीया—अकहिद्रे वि एवं संवज्जइ । जटो एककं एव्व णो जीविद दुधाट्टिदं मरीरं [अकथितेऽपि एतत् संपद्यते । यत् एकमेव नो जीवितं द्विधास्थितं शरीरम्] । (सखीमवलम्ब्य चूतप्रसवः गृहीत्वा) अए अण्वुडोऽपि चूअप्पमवो वन्धनभङ्गसुवभी होदि [अये अण्वुडोऽपि चूतप्रसवो वन्धनभङ्गसुरभिर्भवति] । (कपोतहस्तक कृत्वा) ।

अरिहमि मे चूअङ्क रोदिस्सो कामम्स गहीअधनुअम्स ।

पहिअजणुअइलक्खो पञ्चभह्मिओ सरो होटुं ॥

(अर्हसि मे चूताङ्क र दत्त कामस्य गृहीतधनुयः ।

पथिकजनयुवतिलच्चः पञ्चाम्यधिकः शरो भवितुम् ॥)

(चूताङ्कुरं क्षिपति) ।

SECOND—That is secured without being said , for, our life is but one, body stands in two places (Having leant on

the friend and plucked the mango blossom) Ah ! though not full-blown, the mango-blossom becomes fragrant by the severing of the stalk (Joining the palms) Offered by me, O mango blossom, it behoves thee to become, with the young mistresses of the travelling folk for your aim, the most excellent arrow of the five of Kama who has taken up his bow. (Tosses the mango-blossom)

प्रदमेति । 'यदि खलु' निश्चिन 'ममापि अर्धं नरुलस्य अर्धं भवति' तदा अर्धवत्त्वं नाश्रया ।

द्वितीयेति । 'अर्धदिने' तथा मया वा अनुक्ते 'अपि एतन्' अर्धं साम 'सम्पद्यते' सिध्यति । कारणमाह—'यो' दद्यात् 'नो शरीरं दिधा न्यत जीवितं' प्राया 'एक-मीश' । 'अर्धे' इत्यादौ 'चतुस्रस्र' आमुकलिका 'अप्रवृद्धोऽपि अविकसितोऽपि 'वन्धन-महो' इत्यच्छेदेन 'सुरभि' प्राणतः यो भवति । 'कपोतहस्त इति स प्रामव्यः करतलगी सर्वाङ्गमग्रेषु वर्तते । तमेव [स्वार्थे कन्] 'हृत्वा' अञ्जलि वद्धा इत्यर्थः । अन्वय — हे चूलाङ्कुर, मे दत्त (सन्) गृहीतधनुष कामस्य पदिकजनपुत्रतिलका पद्याभ्यधिक' शरी भवितुमर्हसि । व्याख्या—हे 'चूलाङ्कुर' सहकारप्रसव 'मे मया [अन्वयमेतत्] 'दत्त' सन् 'गृहीत धनुषेण तस्य [धनुषश्च' इति निन्दोऽप्यान्ङ् कवि-विवदया अकृत, । यदा—'गृहीतधनुषस्य' इत्येव पाठः । तत्र धनुषश्चो न सहकारान् किन्तु उकारान् । स्वार्थे कन्] 'कामस्य पदिकजनानां पान्यानां' वा 'पुस्तक' तदृच्छी भाष्यां प्रीवितप्रतिका या रमण्य सा एव 'लक्ष्या' ररव्य तदाविधः 'पद्यसु' प्रसिद्धेषु शरेषु अभाधिक' अर्ध, [निन्दोरथाभावात् षडोसमासो वा] 'शरी भवितु' अर्धसि पुन्यसे । इत्युक्ता अन्वयमुद्दिश्य 'चूलाङ्कुर' भूमौ 'धिपति' ।

NOTES

1 (a) अप्रवृद्धोऽपि—प्र + वृध् + क्त कर्त्तरि = प्रवृद्ध lit—One who has awaked from sleep The opening of the petals of a flower is likened to the opening of the eyes at the cessation of sleep. Hence प्रवृद्ध means here विकसित full-blown न प्रवृद्ध । (b) वन्धन etc.—वन्धन is इत्युक्ता the stalk तस्य भङ्ग । तेन सुरभि ।

2. कपोतवृक्षकम्—This is the technical name of the usual salute by joining the palms "कपोतोऽगौ करोतव द्विष्टमूनायनाचंको । प्रणामे मुक्ताभधि—" Sangita-ratnakara quoted by Raghava

3 (a) अर्धमि मे—Raghava reads तमसि मया,—also कामस्य &c —for कामस्य &c and मय for मयितुम । The construction is—हे चूनादर त गृहीतधनुषे कामाय एत अर्धमि । पञ्चकजलमुवर्तितवा पञ्चभाधिक-यती मय । (b) कामस्य—The construction is not कामस्य दत्त but कामस्य गर । See Tila (c) गृहीतधनुषः—गृहीतधनुषः is expected with the दत्तङ् (सन्तमङ्) attached But धनुषः frequently appears without it. Compare "सहायणाद्यसा धनुषधनुषमङ्गय तथवन", "धनुषधनुष रघुवन्दन" इत्यदि" &c. Or the Prakrita गृहीतधनुषमङ्ग—गृहीतधनुषकस्य which is perfectly legitimate In this धनु is उकारेण meaning bow" "धनुषश्च विमानादौ रात्रिभेदे धनुष्यपि" इति छेद । Compare "धनुषं मविष्टुडोऽपि निरुण, किं कश्चरति" । (d) पञ्चभाधिक—The five arrows of Cupid are 'धरविन्दनशोकाद्य चतस्र नवनङ्गिता । नोनीतपल्लव पक्ष्मे पञ्चवाणस्य सायका ।" तेषु or तेषाम् अभाधिक There is no necessity for avoiding the गृहीत—because according to Kaiyyata there is no निर्वाच here निर्वाच is possible only when the object singled out, the class from which selected and the basis of selection are present This is not the case here Hence we may have पञ्चनाम अभाधिक—the prohibition "न निर्वाचि" being inapplicable. Or expounding पञ्चनामभाधिक call it a सुप्रसूया ।

(प्रविष्ट्यापटीक्षेपेण कुपितः) कञ्चुकी—मा तावदनात्मन्त्री देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधुमवे चूतकान्तिकाभङ्गमारभसे ।

(Entering without removing the curtain the enraged) CHAMBERLAIN—That must not be, O thou that knowest not thyself Commencest thou plucking mango-blossoms even though the spring-festival is prohibited by Sire ?

उभे (भीते)—प्रणीदतु अञ्जो । अग्राहोदत्याशो वषं [प्रसोदतु आर्यः । अगृहीतार्थे आवाम्] ।

BOTH—(Frightened)—Let noble sir be pleased, we are uninformed of the matter.

एवमिति । 'अपटीक्षिण' निदय्यरङ्गमन्त्रद्वोरन्तराले दत्त पटम् अनपसार्य इति प्राग् व्याख्यातम् । आश्रय न जानाति तत्सबुद्धी हि 'अनात्मज्ञे' अविशयाकारिण इत्यर्थे 'ना तावत् एव' कार्थी । देवेन 'दुष्यन्तेभ्य मधुसूतये' असनीतसवे [भावे ०मी] 'प्रतिषिद्धेऽपि' सति 'दूतकलिकाया भद्रम् आरभसे' प्रक्रमसे । 'अधुनैव दृष्टयसे मया समे इति । "आर्य" नाम्नी भवान् 'प्रसीदतु' प्रसन्नो भवतु, काप त्यजत । 'न यद्वीर' शत 'अये' अतसवप्रतिषेधरूप वक्षु याभा तद्यावधि 'आव.म' । अज्ञानादपराह सृष्टतामावयोरित्यथ ।

NOTES

1. (a) अपटी &c—Explained in Act IV (b) अनात्मज्ञे—One that does not know himself (i. e., his position) is अनात्मज्ञ । One in the position of a servant cannot act against the orders of the king himself. If he does he is अनात्मज्ञ—he does not know what he is.

कञ्चुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तारुभिरपि देवस्य शासूने प्रसाणोक्तं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च । तथाहि—
 दूतानां चिरनिर्गतापि कलिका वध्नाति न स्व रजः
 सन्नदं यदपि स्थितं कुरवकां तत् कोरकावस्यथा ।
 कच्छे पु स्वलित गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रूतं
 शब्दे संहरति अरोऽपि अकितस्तूणाडं कृष्टं शरम् ॥

CHAMRELAİN—No! By you two (alone) has not indeed been heard Sire's command which has been obeyed even by the vernal trees and the birds that resort to them! Thus—the blossom of the mangoes, though issued long ago, does not show its own pollen, the Kuravaka, even that which is arrayed, stands in the state of the bud; the note of the

male Cuckoo, though the winter has passed, falters in the throat Methinks, even Smara (cupid), startled countermands the arrow halfdrawn from the quiver

कञ्कीति । 'यत् शासनम्' आद्या वासतिके वसलकानि पुष्यादिभि [ठक्] 'दहभिरपि' पादपेरपि 'तान्' तरुण 'आश्रयन्ते' ये तै 'पदिभिश्च' पदिभिश्च 'प्रनाथो-
द्धत पालित' तत् शासन 'युवाभ्या न किल श्रुतम्' । किल इत्यरचो । नाह शब्दे अश्रुत
शासनमिति । तरुपदिभि प्रनाथीकरण प्रपञ्चति 'तदाहि' इति—

अन्वय — चूतानां कलिका चिरनिर्गतापि स्व रजो न वध्नाति । कुरवकं यदपि
सप्रदं तत् कोरकावस्थया स्थितम् । पुष्कोकिलानां हत शिशिरे मनेऽपि कण्ठेषु
खलिनम् । शब्दे आरोऽपि चकितं तुष्याद् इष्टं शर महरति । व्याख्या—चूतानां
कलिकां आम्भुमधुरो [जातावेकवचनम्] 'चिर निर्गता' प्रकटिता 'अपि स्वम्' आकीय
'रज' परागं न वध्नाति' धत्ते 'कुरवक' कुरवककुसुम 'यदपि' यच्च 'सन्नश्च' विकास'
प्रति सञ्जीवते 'तत् कोरकम् अवस्थया' सुकुलपैशैव 'स्थितम्' । 'पु सां कीकिलानां'
कीकिलयूनानाम् [अधीगान्तलोप । इत्त्वमन्ते । अनुनासिकत्वे पुष्कोकिलानां इत्यपि]
'हत' रत्न 'शिशिरे' द्विमे 'मनेऽपि' द्विनावसानेऽपि 'कण्ठेषु खलित' प्रतिहत कण्ठ-
पर्यान्तमागतं न तु बहिर्नि स्त सत शतम् । शिशिरान्तेऽपि, इत्यमपकुड्डे चूतकीरके
अप्रफुल्ले कुरवके, स यने च कीकिलानापि 'शब्दे' मन्ते आरोऽपि भगवान् मन्मथीऽपि,
कि एव पदिषण पादपा वा 'चकित' देवाद्यथा विश्वलित सन् 'तुष्याते अर्द्धाद् इष्ट'
शासनगोषणात् धाक् निष्काशितपाय 'शर महरति' अतादृशमृष्टं प्रतिप्रविशयति ॥ प्रहर्तु-
सना एवासीत् शर । कथमन्यथा निर्गता चूतकलिका, सन्नश्च कुरवक, हतनिरतश्च
कीकिल । परन्तु देवादेशान् न प्रहरति । तादृशोऽप्यादेशो युवाभ्या न श्रुत । युष्यते
एवैतत् इति वकीक्ति ["कुरवकम्" (रा-)—"कुरवकम्" (त, व्या-, म-)] ॥

NOTES

I. वासतिके—वसन्ते पुष्यानि इति वसन्त+ठक् वासतिके those
that flower in the spring This is a वैदिक usage In भाषा the
proper affix is षक् by the rule "सन्धिवेलादि षत् नचबेभा षक्" which
bars ठक् । The ठक् comes in as a प्रतिप्रसव in the Vedas only by

the rule 'वृत्ताद्य' on which the Vritti remarks "इदं च त्वेषः ।
वृत्तान्तरात् इदं च त्वेषः उच्यते इति शेषः—Danda.

२ (a) कलिदा, कुरवक, कलम - ज्ञातव्येकवचनम् । (b) स्वम्—Their
own Hence what is natural and therefore expected has not
taken place (c) सद्गद्द यदपि &c —As a rule they are not सद्गद्द ।
Even (च मः) those that (यदपि) are सद्गद्द show no further develop-
ment (b) Remark—The चत्वारः is उपदेश as indicated by एते ।
It concerns three facts—(i) अनेक शरत्त चतुर्कवचनम्, (ii) तत्र शरत्तवचनम् ।
(For iii see below) The bases of the उपदेश are—(a) चतुर्कवचन-
निर्णय कुरवकसद्गद्द पुनश्चत्वारः which lead to the surmise (i) (b)
The second surmise also arises because चित्तान्तरं रजो न वदति,
सद्गद्दयः कीरकावस्थाया स्थितम्, ननुःप चित्तं वदति चत्वारः । Fact's (i)
and (ii) being established, a third surmise follows, viz, (iii)
देवादेशात् शरत्त चत्वारः । Raghava has स्वभावे ऋ and विद्वेषः in the
first three lines The त्रयोः ऋ is according to the modern view
"सति द्विती फलाभावे विद्वेषः"—Durgana चित्तान्तरं &c are द्वेः and
रजोवचनं &c are the फल which is here absent Dandin, however
would not allow the विद्वेषः । He defines—'दुष्टजातिः क्रियाद'नां यत्
वेदयत्ययं नम् । विशेषद्वयं तावैव सा विशेषः किरिद्यते ।' Here वेदयत्ययं is यदपि
विकल्पता । Hence his definition applies to those cases only where
the फल is there, but the usual द्वेः is insufficient (विकल्प) the फल
being brought about by something special (विशेष) । In our case
रजसामन्वयम् etc. are the फल we see, but without any द्वेः ।
Thus this is not a case of विशेषः ऋ as Dandin defines it. (c)
Reading—The reading कुरवक is here preferred, because though
commentators of Amara recognise the variant कुरवक, the poet
writes कुरवक elsewhere "कुरवका रवकारवतां यदुः"—Raghu.

सानुमती—एष्यि सन्देहो महाप्रहावो राणसी [नास्ति
सन्देहः । महाप्रहावो राजर्षिः)

SANUMATI—There is no doubt. The royal sage is of
great prowess.

प्रथमा—अज्ज कति दिवहाईं अम्हाणं मित्तावसुणा रट्टि-
एण भट्ठिणो पायमूलं पेसिदाणं [आर्यं कति दिवसानि
आवयोर्मित्तावसुना राष्ट्रियेण भत्तुः पादमूलं प्रेषितयोः] । एण
अणो प्रमदवणस्स पालनकम्म समपिणं । ता आअन्तुअदाए
अस्सुदपुब्बो अम्हेहिं एसेय वृत्तान्तो [अत्र च नौ प्रमदवणस्य
पालनकर्म समपितम् । तदागन्तुकृतया अच्युतपूर्वं आवाभ्या-
मैप वृत्तान्त] ।

FIRST—Noble Sir, a few days only have passed unto us
sent near the feet to Sire by Mittravasu the King's brother in-
law And here the work of keeping the pleasure garden was
placed with us. Thus through our being strangers this matter
was not heard by us before

साधुमनीतिः । करोऽपि चकित् इत्यादि यत् शब्दात् तत्र 'सन्देहो नास्ति ।'
राजर्षि' दृश्यन् 'महाप्रभाव प्रसन्नप्रताप । तत् चकित एव कर ग्रामनगद्वन-
मदया [मूलम् (त-, न्दा-)— । राघवादीनाम् उद्यानपालनकर्मोपरिबसुक्ति । ॥

प्रथमिति । हे 'आर्य' राष्ट्रियश्च नगरपालिन राजशालिन 'मित्तावसुना भर्तुः'
स्वामिन 'पादमूल चण्डसमीप 'प्रेषितयो आवयो कति' मन्थानि दिवसानि [पु सी-
वास्य मूर्ध्निधोश] गतानि । 'अत्र च' इह नगरे च नौ प्रमद मृदजननम् [छान्तादच्-
कर्त्तरि] 'वन्' तस्य विहारवनिकाया इत्यर्थ 'पालनकर्म समपितम्' । 'तत् तस्मात्
'आअन्तुकृतया' अ चरणमनेन हेतुना 'एव वृत्तान्त' वस्तुनोत्सवप्रतिषेध 'आवाभ्याम्
'अच्युतपूर्व' इत पूर्व न च्युत ।

NOTES

1. नास्ति सन्देह इ &c—Bāghava ascribes this to the maids.
But then they would not have referred to the king as राजर्षि ।
Besides, the tone is not that of frightened people, as they per-
sumably were Moreover, one of them (प्रथमा) continuing to
speak, it seems queer that the other should cease What pur-

pose is served by the two beginning the speech together and one alone finishing it ?

१ (a) कति - क्तिम् + डति । (b) दिवसानि is चर्चोर्दि, hence both masculine and neuter. (c) राष्ट्र is राज्य । राष्ट्रं चर्चोर्जन इति राष्ट्र + च = राष्ट्रिय the guardian of the peace of the kingdom the head of the police The king's brother-in law is usually appointed to this office "राज्यालम्न राष्ट्रिय" इत्यमरः । (d) आगन्तुकतया - आ + गन् + क्तृन् कर्त्तरि (चोदा) = आगन्तु a guest a new-comer "आरावेशिक आगन्तुरतिदिना गृह्यामहे" इत्यमरः । आगन्तुरेव इति च्च्ञार्थः । The gist is—We are new comers here Only other day the Superintendent of police procured us from the mofussil and made a present of us to Sire who kindly employed us to look after this garden

कञ्चुकी—भवतु, न पुनरेव प्रवर्त्तितव्यम् ।

CHAMBERLAIN—well, this must not be done again.

उभे—अज्ज कोदुहलं एते, जइ इमिणा जणेन सोटव्वं कहिदु अज्ज किं णिमित्तं भट्ठिणा वसन्तुस्सवो पडिमिद्धी [आर्य्य कीदुहलं नौ यदि अनेन जनेन श्योतव्वं, कथयतु आर्य्यः किं निमित्तं भर्त्ता वसन्तोत्सव प्रतिषिद्धः] ।

BOTH—Noble Sir, curiosity (is excited) ; if it may be heard by people like us let your honour tell us for what reason is the vernal festival prohibited by Sire

सानुमती—उस्सवप्पिषा क्व मणुमा । गुरुणा कारणेण होदव्वं [उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम्] ।

SANUMATI—Men are indeed fond of festivities The reason has to be grave

कञ्चुकी—वहुलीभूतमेतत् किं न कथयते । किमत्रभवत्योः कर्णपथं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकीलीनम् ?

CHAMBERLAIN—It is as thoroughly spread, why can it not be told? Has not the scandal of Sakuntala's renunciation reached your ears here?

कञ्चकी । 'भवतु' धातु तत् । 'पुन' मूर्धोऽपि 'एव न प्रवर्त्तितव्य' चूतकलि कामङ्गादिभक्तव्यवहारम्भो न कर्त्तव्य ।

उभे इति । 'नी' आशयो 'कौतूहल' कुतूहलम् 'अस्ति' अस्तिन् विषये । 'यदि अनेन जनेन भावेन चेटोजनेन 'यवणयोग्य तदा 'कि निमित्त' केन हेतना मर्त्ता वसन्तीनुसव प्र'तर्थाद् 'तत्' तत् 'आय्य' कथयतु ।

सानुमतीति । 'ननुयथा' उत्सवप्रिया 'प्रियोत्सवा' 'खण्डु', तथापि उत्सवक प्रतिष्ठितः । तत् मन्थे 'गुरुणः' कारणेन भवितव्यम् ।

कञ्चकीति । 'वहलीभूत' बहुक'रुणम् 'एतत्' उत्सवप्रतिष्ठानिमित्त 'कि न कथ्यते' । यत् सर्वे अत तस्य शब्दे को दोष । 'अन' अस्तिन् नगर इहागमनात् पर्यन्तवर्षे 'मकुन्तलाया प्रत्यादेशात् निराकरणात् यत् 'कौलीन' राज्ञी लोकावाद ["स्यात् कौलीन लोकावर्दे" इत्यमर] तत् 'कि भवत्यो कल्पय न आयातम्' भवतोभाषा न श्रुतम् ?

NOTES

1. कि निमित्तम्—Almost all the विकृति are allowable in connection with निमित्त, कारण, हेतु &c Hence कि निमित्तम्, केन निमित्तनेन, कस्मिन् निमित्ते &c are correct The Varttika is "निमित्त-कारणहेतुषु सवाहा प्रायदर्शनम्" ।

2. उत्सवप्रिया - प्रिय उत्सवो विया ते । The पूर्वनिपात of प्रिय is optional by the rule 'वा प्रियस्व' । Hence प्रियोत्सवा is also correct

3 (a) वहलीभूतम्—'वहल' बहुल' भूतम् इति वहल + चि + भू + क्त कर्त्ते रि has become many, i e, has spread गतितत्— । cf, 'पोरेषु सोऽङ्क वहलीभवत्' etc (b) मकुन्तला &c.—कूली भव इति कूल + स = कूलीन noble. तस्य भाव इति कूलीन + अच् कौलीनम् primarily कूलीनत्वम्, secondarily—That which has to be concealed (दुष्ट) i e a scandal, "कौलीन' स्यात् कूलीनत्वं गुह्ये—" इति विश्व । Now see Tika.

उभे—सुदं रद्विघ्नमुहादो जाव अङ्ग लीयकदं सणं । [अ तं
राद्वियमुखात् यावदङ्ग लीयकदर्शनम्] ।

BOTH—Heard from the mouth of the Governor up to
the seeing of the ring

कञ्चकौ—तेन हि अल्पं कथयितव्यम् । यदैव अङ्ग लीयक-
दर्शनादनुष्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वामे तत्रभवती रहसि शकुन्तला
मोहात् प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृतेषु पश्चात्तापमुपगतो देवः ।
तथाहि—

रम्यं हे ष्टि यथा पुराप्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयतुर्बिद् एव क्षपाः ।
दाक्षिणेन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु खलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्ष्णम् ॥

CHAMBERLAIN—Then indeed little has to be told
When at the sight of the ring it was remembered by Sire that
her ladyship Sakuntala was really married previously in
secret and discarded through delusion, since that very moment
Sire has been feeling remorse Thus—He shuns the delight-
ful, he is not attended by ministers daily as before He
passes the nights even without a wink by toying about at
the edge of the bed. And when through affability he gives
a suitable reply to the inmates of the harem, then, making
slips in the names he remains long perplexed through shame

उभे इति । अङ्गलोकस्य "ददन् यावत्" तत्पर्यन्तं सर्वं "राद्विघ्नमुखात्"
[अदादाने पक्षमी] 'श्रुतम्' ।

कञ्चकोति । 'यदैव अङ्गलोकस्य दर्शनात् - तत्रभवती माया शकुन्तला सत्य' तत्पर्य
एव [अत्यर्थमतम्] 'मे' मया रहसि' विज्ञाने पूर्वम् ऊढा 'ऊढपूर्वा' विचक्षिता मोहात्
सतिषमात् 'प्रत्यादिष्टा' निराकृता—'इति देवेन अनुष्मृतम्' अभिज्ञातं 'तदा' तत्काले

“प्रभृति” आदिर्यञिन् कर्मणि तत् यथा यथा [यथा—प्रभृति इत्यञ्जम्], देव पद्मात्
 तापम् उपगतं प्राक् । अन्वय—रम्य इति । यथा पुरा प्रकृतिभिः प्रत्यङ् न स्यन्ति ।
 उद्भिद् एव शय्यापान्तविवर्तः चया विगमयति । यदा दाक्षिण्येन अन्तपुरेभ्य उचिता
 वाच ददाति, तदा गीर्वाणु मुखलितः (सन्) चिर ब्रीडाविलसो भवति च । व्याख्या—
 ‘रम्य’ काव्य वस्तु यदित्येव पूव प्रीतिकरमासीत् तत् सर्वमित्यर्थं ‘इति’ अप्रीतिकरमिति
 व्यञ्जति । रसेषु विरसो देव । ‘यथा पुरा प्रागिव प्रकृतिभिः’ अन्वये ‘प्रत्यङ्’ प्रति-
 दिन [अङ्गि अङ्गि इति वीष्वायाम् अच्ययीभावः । “नपुंसकादन्वतरन्वाम्”
 इति विक्रमे ठच् समाप्तान् । पञ्चे प्रत्यङ्] ‘न स्यन्ति’ । सम्प्रति कदाचित्
 प्रकृतिभिः सेवामनुमीदृते न प्रत्यङ्म् । उतक्रान्तः ‘निद्रा’ यस्य तादृश ‘एव’
 आश्चर्यं शय्याया प्राक्तयो’ यानि ‘विवर्तनानि दक्षिणे पार्श्वे’ शयिते चण दक्षिणप्रान्ते
 ततश्च विरक्त वामपार्श्वे परिवर्तनमिच्छन् वामप्रान्ते, भूयश्च दक्षिणप्रान्ते, ततोऽपि
 पुनर्वामप्रान्ते इत्येव क्रमेण यानि परिवर्तनानि तै ‘चया निशा [निशि निशि
 एव इत्यन्तान् बहुवचनम्] ‘विगमयति’ अतिवाहयति । एव विवर्तनपरी
 मद्भिषीभिः प्राशितं ‘यदा दाक्षिण्येन’ उदारवत्या न तु कामितया ‘अन्तपुरेभ्यो’
 मद्भिषीभ्यो [उपचारात् अन्त पुर इति अन्त पुरस्यवाचि] ‘उचिता’ प्रार्थनानुरूपया वाच
 ददाति, तदा गीर्वाणु, नामसु ‘उर्ध्वगत’ धृष्ट मन शक्यन्तलाभयद्वयं शक्यन्तलाभयद्वये
 उधारयन् ‘चिर’ दीर्घकालं ‘ब्रीडया’ लज्जया ‘विगत’ लज्ज लज्जा यस्य तथाविधो
 विह्वल इत्यर्थं भवति च’ तिष्ठत्यपि । [‘शय्यापान्त’—“ब्रीडाविलस” (रा., वि.,
 म.)—“शय्योपान्त” —“ब्रीडावनम्” (त. न्या.)] ॥

NOTES

- 1 तदा प्रभृति—प्रभृति २३ अत्रविदाचो gives मद्यमी as in शैशवात् प्रभृति ,
 if आरम्भवाचो it gives मद्यमी as here
- 2 चया—अधिकृत कर्मसञ्ज्ञा because वि+गम is अकर्मक ।
- 3 अङ्गित—अङ्गित + क्त कर्त्तरि having made a slip गीर्वाणु
 “गीर्वाणु तद्यान्वये” इति इलायुध ।
- 4 Readings—(a) शय्यापान्त means practically the same
 as शय्योपान्त । (b) ब्रीडावनम्, is ब्रीडया अवनम् । But अवनम् applies
 better to one standing than to a person lying down ब्रीडाविलस,
 is better.

सानुमतौ—विषं मे [प्रियं मे] ।

SANUMATI—Joy to me !

कञ्चुको—अस्मात् प्रभवतो वै मनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।

CHAMBERLAIN—From this overpowering distraction the festival is prohibited.

उभे—शुक्लद्व [युज्यते] ।

BOTH—Quite proper.

नेपथ्ये—एदु एदु [एतु एतु भवान्] ।

IN THE DRESSING ROOM—Proceed, let Your Majesty proceed

कञ्चुको (कणं दत्वा)—अये इत एवामिवर्त्तते देवः ।
स्वकमानुष्ठोयताम् ।

CHAMBERLAIN (Listening)—Ah ! Sire is coming this way. Let your own work be attended to

उभे—तह [तथा] । (निष्क्रान्ते) ।

BOTH—As you say, Sire (Exit).

आद्यादिति । प्रकृत्यैव भवत 'प्रभवत' प्रवलात् 'अस्मान्' विगतसः अभिमृतस्य भावः, "वैमनस्य" मनसाप तथात् [हेतोः प्रमं] उत्सवः प्रत्याख्यातः ।

अये इति । 'इत एव' अस्यामेव दिशि [समन्यास्तमे । आद्यादि] 'अमिवर्त्तते' आगच्छति । 'स्वकमं' आत्मकार्यम् 'अनुष्ठोयता' भवतीभ्याम् ।

(ततः प्रविशति पद्यात्पापसदृशविद्यो राजा विदूषकः प्रति-
हारी च) । कञ्चुको (राजानमवलोक्य)—अहो सर्वास्ववस्यासु
रामणोयकमारुतिविशेषाणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो
देवः । तथाहि—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोटार्पितं

विभ्रत् काञ्चनमेकमेव बलयं श्लासोपरहाधरः

चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनस्ते जोगुणादात्मनः

संस्कारोद्भिखितो महामणिरिव चीषोऽपि नान्मह्यते ॥ ६ ॥

(Then enter the King, dressed as in remorse, the Vidhu-shaka and the Warder),

CHAMBERLAIN (Beholding the king)—Oh ! the loveliness of excellent features in all circumstances Hence sire, as lovely though agitated Thus with special decorations discarded, wearing only one golden bracelet placed on his left forearm, with the lower lip parched by sighs with his eyes extremely distressed through care and vigil, he though wasted is not noticed as such owing to the virtue of his own lustre, like a great gem scratched by the polisher's file

तत्र इति । पयाचापस्य सदृशं चेष सञ्जा यस्य तथादिपि ।

कञ्चुकीति । 'बहो' विश्वने । 'बहुनेविशेष' अतिशय । उपचारात् तद्वान् ।

'आकृतिविशेषाणां' विशिष्टाकृतोनां 'सर्वान्' अवयवान् 'रामणोद्यक' रमणोद्यतम् [शोषध-
नवचो बुञ्] । ["रामणोद्यकम्" (त-, न्या-) "रमणोद्यतम्" (रा, वि-, म-,)] ॥
'एवम्' इत्यम् 'उत्सुकोऽपि' उत्सुकता अपि 'प्रियदृश्येनी' दृश्ये । अन्वय — प्रत्यादिष्ट-
विशेषमण्डनविधि वामकोष्ठापि तम् एकमेव काञ्चन' वलय विधत्, शासोपरकाधर ,
चिन्ताजागरणप्रतान्तनयन (दृक्) चीषोऽपि अस्कारोद्भिखितो महामणिरिव आत्म-
नस्ते जोगुणात् न आनन्द्यते । व्याख्या—'प्रत्यादिष्ट' परित्यक्त 'विशेषेण मण्डनस्य'
हारकेषु वक्रकुण्डलादिभिरलङ्कणस्य 'विधि' अनुष्ठानेन तादृश अतएव वामे प्रकीर्णं
मणिवन्मादूर्ध्वं प्रदेशे 'अपि' तत् दत्तम् 'एकमेव काञ्चन' सौवर्णं 'वलय विधत्' धारयन्
निरामरसत्वे शोष धृशन् एकमात्रवलय दधत् इत्यर्थे, 'आसीन' शोकोत्थेन नि शस-
'बाहुना' उपरक्त' अतिरक्त'मापन्न 'अधरो' यस्य तादृश, 'चिन्तया' शकुन्तलागतया
यत् 'जागरण' रात्री अनिद्रा, तेन 'प्रतान्त' अतिखिन्न [कसं'रिक्त] 'नयने' यस्य तथा-
विधो दृक् एव प्रतागरादिभि 'चीषोऽपि' अस्काराय 'अद्वारायाथ' उद्भिखित' उत्-
कीर्णं, अतएव शाश्वतव्यक्तय, 'महामणिरिव' मणिराज इव, हीरक इव इत्यत्र 'आत्मन,
सस्य 'नेत्रसो गुणात् प्रभावात् नेत्रखिलतया इत्यर्थे, 'न आनन्द्याते' शोषतया न परि-
श्रायते । ["प्रकीर्णवित" (रा-, वि-, म-)—"प्रकीर्णे द्रव्य" (त-, न्या-)

“शालीपरकः” (रा-, व-, न्या-,)—“शशापरकः” (वि-, म्-) । “प्रतान्” (रा-, वि-,)—“प्रतान्” (त- न्या-, म्-) । “तेजोगदान्” (रा-, वि-, म्-,)—“तेजो-
गदान्” (त-, न्या-)] ।

NOTES

1 पदात्ताप &c—पदान् means पदात्तात् । तादृश तापो यस्य स पदात्ताप. penitent. Or पदात् ताप पदात्ताप कर्मधा—तेन or तस्य सद्गुणः । तद्गुणो वीक्ष्यो यस्य । बहु— ।

2 रमणीयकम्—रम + विच् + अनोयर्, कर्त्तरि वाचलकान्—रमणीयः lovely अनोयर् is usually attached in the कर्म or भाववाच्ये । Here by the rule “लघुलुटा बहुलम्” we have it कर्त्तरि । रमणीयस्य भाव इति रमणीय + वुञ् ।

3 (a) प्रकादिष्ट &c—विशेषेण मरणेन विशेषमरणम् । तस्य विधि &c See Tika (b) वामः प्रकीर्त । तत्र अर्पित । It is difficult to see why वाम and not दक्षिण is chosen । (c) एकम्—sakuntala too wears only one bracelet when love-sick (Act III) (d) शालीर &c. उदरक is deep-red अदरक means colourless But hot breath is likely to deepen the colour उदरक therefore seems better. Prof. Gajendragadkar prefers अदरक । Against उदरक and for अदरक he remarks—“Kalidasa does not believe that hot breath deepens the colour” In support he cites “नि शशापरागधत् इरतदा भिरवर्षापरिहम्” from Meghaduta This does not seem to offer much support भिरवर्षे rendered विहाय by Mallinath, is not necessarily अदरक । Even conceding that Kalidasa wants to have colourlessness here अदरक is not a happy word to express it अदरक Primarily means bloodless Colourlessness has to be inferred here from bloodlessness This is against nature. It is colourlessness which people observe and thence they infer bloodlessness But let that go In a case like this any one would prefer a direct statement than inference. अदरक would serve the purpose very well. शशापरागधत् keeps the metre intact improves the diction and avoids the word रक in the

sense of blood which is rare with Kalidasa. Indeed everything seems to go against and nothing in favour of the reading अपरक्तः। (e) चित्तः &c —प्र+तम म्यागौ+ञ् कर्त्तरि=प्रतप्त distressed. प्रताम् deeply copper-coloured. Slightly copper coloured eyes are a महापुरुषलक्षण—c f 'रत्नाची दुन्दुभिस्तन'—Ramayana Prof G mis-understands me. I do not reject the reading प्रताम्। My 'slight' and 'deeply' simply note the change. Both प्रतप्त and प्रताम् suit the context and are good.

सानुमती (राजानं विलोक्य)—ठापे क्व, पञ्चादेसविमा-
गिदा वि इमस्म किदे सउन्दना किल्लम्पदि [स्याने खलुप्रत्या-
दैशविमानितापि अस्य हते शकुन्तला क्षाम्यति]।

SANUMATI (Beholding the king)—Rightly indeed does Sakuntala though disgraced by rejection pine for this person

राजा (ध्यानमन्दं परिक्रम्य)—

प्रथमं सारङ्गाद्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायिदं हतहृदयं सम्प्रति त्रिवुद्धम् ॥ ७ ॥

KING (Going round the steps slowly in deep meditation)
—Previously asleep though being roused by my fawn-eyed
darling for remorse has this wretched heart now awaken

सानुमतेति । 'प्रत्यादेशेन' प्रत्याख्यानेन 'विमानिता' अशमानिता 'अपि शकुन्तला
अस्य' दुष्यन्तस्य 'हत' दुष्यन्तार्थम् इत्यर्थे [हते इत्यव्ययम्] 'क्षाम्यति' दुःखं भङ्गते इति
'स्याने खलु' सुकृतेव ["दुःखे इति साम्प्रत स्याने" इत्यमरः] । अष्टौ रूपम् इति भावः ।

राजेति । 'ध्यानेन' चिन्तया मन्दं मन्यर यथा तथा 'परिक्रम्य' ; अन्वयः—प्रथमं
सारङ्गाद्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् इदं हतहृदयं सम्प्रति अनुशयदुःखाय
त्रिवुद्धम् ॥ व्याख्या—'प्रथमं' पूर्व' प्रत्यादेशकाले 'सारङ्गस्य' सुगन्ध अस्मिन्नेव इव 'अचिन्तो
नश्ये' यन्मा तथाविधया स्वगर्भोचनया ["सप्तसुप्तमान—" इति बहुव्रीहिः । साङ्गात्
अच् । चित्तान् क्रीड] प्रियया' शकुन्तलाया 'प्रतिबोध्यमानमपि' आदर्शमानमपि 'सुप्तं'
निद्रितम् 'इदं मे 'हत' निद्रित 'हृदयं' मानस सम्प्रति' अनुशय' अनुशयस्य' पञ्चाभाषस्य

["भवेदनुशयो ह्येको पञ्चात्तापानुशयो " इति मेदिनी] यम् दुःखं तदर्धं [तादर्धो
 ४र्धो] विवुड् जागरितम् । कर्त्तव्ये जागरणे नैव जागरितम्, अकर्त्तव्ये तद्धिम्
 जागरितम् इति दृष्टता दृढयत् । तदाह—इतच्छदयमिति ।

NOTES

1. (a) मारुद्गाथा—With such eyes she was incapable of guile. Hence उचित आसौत् पतिबाध । (b) प्रियया—She was my darling अतः स्थायोऽनचित आसौत् । (c) *प्रतिशोधामनिम् &c—Slept though aroused. प्रिया सा तथापि सुपतम् स्वयमवुडम् प्रतिशोधितमपि न विवुडम् । This is what happened in the first (पथम्) instance But the wretched thing does not continue to sleep Now (सम्प्रति) it is विवुडम् and for what? अनुशयद् छाया । This is the climax of perversity (इतच्छदयम्) ।

सानुमती—एषं ईदृशाणि तत्रस्मिन्शीर्षे भाभ्रहेषाणि [ननु
 ईदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि] ।

SANUMATI—Well such is her destiny poor thing.

विदूषक (अपवार्य)—लङ्घिदो एमो भृशो वि सउन्दला-
 वाहिणा । ए भाषे कर्त्तव्ये चिकिच्छदव्यो भविसुसदि त्ति [लङ्घित
 एष भूयोऽपि शकुन्तलाभ्याविना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो
 भविष्यतीति] ।

VIDUSHAKA (Aside)—Yet again he is over come by the Sakuntala sickness I do not know how he is to be treated

कञ्चकी (उपसृत्य)—जयतु देवः । देवः प्रत्यवेक्षिताः
 प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि देवः ।

CHAMBERLAIN (Advancing)—Prosper let sire prosper !
 Sir the grounds of the pleasure-garden have been inspected
 Let Sire occupy the sites of recreation at pleasure.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सानुमतीति । 'वपस्विन्वा' दीनाया अनुकम्पयाद्या वा शकुन्तलायाः ["तपस्वी सापसे क्षीने" इति छेन. । "अनुकम्प्याक्षपस्वी स्यात्" इति त्रिकाण्डशेष] 'भागधेर्यानि भाग्यानि 'ईडुशानि ननु' । दीना प्रति वामे विधौ एवमप्रदृश्यन्भूत् इत्ययम् ।

विदूषक इति । 'एष सुयोऽपि शकुन्तलाजनिनेन शकुन्तलाजनिनेन वा 'व्याधिना' वेदेन [शकृपाथि'वादि] 'लङ्घित' अभिमत । 'कथ' केनोपादेन 'चिकित्सितव्य' प्रतिकर्तव्य 'भविष्यति इति न जाने' [कित इत्यध्यात व्याधिप्रतिकारार्थे स्थितात् स्वार्थे सन्, ततः सव्य कर्मणि] ।

कश्चकीति । 'प्रमद्वेनस्य भूमय' ने ती प्रदेशा 'प्रत्यवेचिता' निपुणद्वयवेन 'वेनोभितापसारणान् शोधिता' ["कारवेदनविशोधनमादौ" इत्यन्ते] । 'विनीद-स्थानानि' रम्यास्तस्मा भूमय 'यथाज्ञान' स्वच्छया, निर्भयम् इत्यर्थे 'अधास्ताम्' अदि-तिष्ठतु 'देव' ["अधिशीङ्ख्यासा कर्म" इत्याधारस्य कर्मता] ।

NOTES

1 चिकित्सितव्य ~ कित व्याधिप्रतीकारे + मनस्वार्थे + तव्य कर्मणि । The मन, is attached स्वार्थे not इच्छाये by the rule 'सङ्गज्जिदम्भ सन्' on which the Vritti remarks—'निन्दाचमाव्याधिप्रतिकारेषु सङ्ग्रह्येने, अन्यत यथाभापत् प्रत्यद्या भवन्ति' । Hence when कित means 'to remedy a disease' (व्याधिप्रतिकार) it takes सन् स्वार्थे otherwise not Here Bhattoji differs slightly and gives a few other senses also

राजा—वैत्रवति. महचनादमात्यमार्येपिशुनं ब्रूहि—चिर-प्रवोधात् न सम्भावितमस्माभिरय धर्मांमनमध्यामितुम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमार्येऽथ तत् पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

KING - Vetravati tell my minister the noble Pisuna in my words this—'Through late rising it is not possible for me to occupy the judgment seat to day Let the affairs of the citizens that have been examined by his noble self be forwarded after they have been put on paper'

प्रतीहारो—जं देवी अणवेदि [यत् देव आश्नापयति] ।

(निष्क्रान्ता) ।

WARDER—What sire commands (Exit)

राजा—वातायन, त्वमपि स्व' नियोगमशून्यं कुरु ।

KING—Vatayana, you too do not vacate your place.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः) ।

CHAMBERLAIN—As Sire commands (Exit)

राज्ञेति । 'मदचनान्' मदचनमलक्ष्य [ल्यबन्तोपि क्तमपि पद्यतो] 'आर्थ' नाम्य
पिश्यन्' तदास्याम् 'अमात्य' सन्निधौ 'दूडि'—'द्विरेण' दीर्घकालेन 'प्रबोधान्' ज्ञान-
दान्, वेदातिक्रमादित्यत्र 'अथ अस्मानि धर्मासनम्' विचारासनम् 'अध्यासितुम्'
पारोट्, 'न सन्धावित' धर्मासनारोहणमवधमितिर्थ [अलमर्थयोगान् तुमुन्] ।
'पथमारोप्य' पथस्य कृत्वा [अणिकृत् कर्मसञ्ज्ञा] दीयताम् ।

वातायनेति । 'स्व'नियोगम्' आत्माधिकरणम्, अत्र पुररदाकर्म इत्यर्थं 'अर्थ' 'अर्थ'
कुरु' श्लोपस्त्वित्वा पूर्णं विधेहि ।

NOTES

1 (a) सन्धावितम्—सम् + भ् + षिच् + क्त कर्मणि । Primarily it means पूजित, thence उक्त, समर्थ &c (b) अध्यासितुम्—तुमुन् is in connection with सन्धावित which is अर्थाय or अनमर्थ । Or after the भावकार by the maxim "पथशोक्तो भावे" we have अध्यासितुम् = अध्यासनम् and धर्मासनम् अध्यासितुम्—धर्मासनस्य अध्यासनम् । The construction then is अस्मानि धर्मासनस्य अध्यासनम् न सन्धावितम् ।

2 वातायन &c—Vatayana is the name of the कञ्चुकिन् । त्वमपि &c. occurs also in Act II.

विदूषकः—किदं भवदा निर्मच्छिभं । सम्पदं सिसिरा-
दवच्छे अरमणीय इमस्मिं प्रमदवणुद्देशे अत्ताणं रमइस्मसि
[हतं भवता निर्मच्छिकम् । साम्प्रतं शिशिरातपच्छे दरमणीये
अस्मिन् प्रमदवनोद्देशे आत्मानं रमयिष्यसि ।

VIDUSHAKA—You have rendered the place free of flies even. You will now soothe thyself in this region of the

pleasure garden which is lovely in the interval between winter and summer

राजा (नि. खद्य)—वयस्य यदुच्यते रम्योपनिपातनोऽनर्था इति नदव्यभिचारि वचः । पद्य—

मुनिसुताप्रणयस्तृतिरोपिना मम च कुहमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन मखे प्रहरिष्यता दनुषि चूनगरस्य निवेशितः ॥८॥

KING—(Sighing)—Friend that is an unflinching statement which is expressed by— Unwelcome things crowd at loopholes' Banold—O friend, this mind of mine too is left by the gloom that obstructed the recollection of the wooing of the sage's daughter the shaft of the mango-blossom too is placed on the bow by Cupid about to strike

विदूषण इति । 'ममसा निमं निड कृतम' इति व्याख्यात प्राक् । इति उना तया अपसरिता इत्यर्थं । 'मास्त्रम' अथुना ['मास्त्रनलुचिरीऽनुना' इति दैम] 'मिष्ट' सौट, आनयो योम इति द्वी क्वृ । तयो 'द्विद' अस्त्राने वसन्त इति यावत् । तस्मिन् 'रमसोऽपि' पृथग्प्रवीदममममोदरे । यदा 'मिशिरस्य आतमस्य च देदात् अम वात् 'रमसोऽपि' मलोदरे 'अस्त्रेन प्रमदरमस्य अहं मी' प्रदये 'आत्मान रमसिष्मि' । रम्यणि कुमुननि रम्यणि च पत्रकानि इहा विनीद लभसि इत्यर्थः ।

रात्रिति । 'अनयो' अत्रिहानि 'रम्ये' छिद्रे कुसमरे इत्यर्थं 'अपनिपतन्ति' मनोऽप्या मन्त्रि 'इति ददव्यने' लोके 'तत्त वच' वाक्यम अत्रियमानी व्यभिचार' अत्रियन् यस्मिन् तादृशम—[न अस्त्रिहलीति चिन्ति] । मदीव मय तदचनम् । अथय —हे मयि मुनिसुताप्रणयस्तृतिरोपिना तमसा मम इड मनो सुखस्य, प्रहरिष्यता मनसिजेन दनुषि चूनगरस्य निवेशितस्य । व्याख्या—हे 'सुनी पद्य' तस्य वचसो निवृत्तानतनोकाय । 'मुने' वचस्य 'मुताया मकुमनायाय 'प्रणय' अभिवाप सविषयिणी प्रार्थना इत्यर्थः तद्य या 'स्तृति' वा 'अहं' यत् मीन स्मृतिरोपिना 'तमसा' मीजेन 'मम इद मन सुखस्य व्यकास्य, इनेऽजीऽनय', तत्तवचनेव 'प्रहरिष्यता' प्रदत्तु' निवृत्ता 'मनसिजेन' आत्ममुता कामिन [वदुदपदधान् अस्तुकि मनसिजाः ।

द्विद्विज्जि मनोज इत्यपि] 'धनुषि चूतशर' शामकुण्डलाद्या पञ्चामाधिकी वाचः
 'निवेशितश्च' योजितश्च । शौ शकारौ यौगप्यत समयत । यदि सूट एव तिष्ठेय
 कीरणयो न स्यात् । प्रवृद्धोऽधुना दुःखमनुभवामि इत्येकोऽनर्थः । तदेव दुःख
 बध्दयन् प्राप्नो वसन्त इति द्वितीयस्तानर्थः । तदप्रथोमि अथमिचारि नथ इति ।

NOTES

1. (a) हत भवता &c.—See Act II (b) शिशिर &c.—We take
 वेद = interval, Baghava explains 'नाप्यन्त शिशिर नाप्यातद.' taking
 वेद = cessation.

2. रम्भु &c.—Compare "द्विद्विजनया बहुलीभवन्ति" ।

3. मुनिमुता &c.—मुने मुता । तस्या प्रपथ । तस्य चूति । तां साधु
 रुचि इति साधुकारिणि षिनि ।

विदूषकः—चिष्ट टाव याव इमिणा दण्डकट्टेन कन्दप्यवाशं
 षासेमि [तिष्ठ तावत् यावदनेन दण्डकाष्टेन कन्दपेवाणंनाश-
 यामि] । (दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति) ।

VIDUSHAKA—Well, wait till I destroy Cupid's arrow
 with this staff (Raising his staff wishes to bring down
 mango blossoms).

राजा (सस्मितम्)—भवतु दृष्टं ब्रह्मवचसम् । सखे
 क्षीपविष्ट. प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विली-
 भयामि ।

KING (With a smile)—Very well, the Brahmanical
 proverb is seen. Friend, where seated shall I regale my
 sight among the creepers that slightly imitate my darling ?

विदूषकः—एवं आसन्नपरिचारिणा चतुरिभा भवदा संदिहा
 माहवोमण्डवि इमं विलं अदिवाहिसंसं. तद्विसे वित्तफलभगदं
 सहत्यलिह्विदं तत्तद्दीए सउन्दलाए पडिकिदिं भाषेहि ति
 [ननु आसन्नपरिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा—माधवो-

मण्डपे इमां विलाम् अतिवाहयिषे, तत्र मे चित्रफलकगतां
स्वहस्तलिखिता तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिहृतिम् आनय
इति] ।

VIDUSHAKA—Well, you have told your maid at hand
Chaturika, this—I will pass this part of the day in the
Madhavi-bower, bring there the portrait of her ladyship
Sakuntala which is on the painting-board drawn with my
own hand

विदूषक इति । 'यावत्' यत्कालम् 'अहमनेन दण्डस्' मदीयाया यद् 'काठेन
चन्द्रशंख वाण ' 'नाशयामि तावत्' तत्काल 'तिष्ठ स्थिरी भव ।

राज्ञि । 'ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य' 'वचं' तत्र ['तेज पुरीषधीव च' " इत्यमर]
'ब्रह्मवचंसं' ब्रह्मतेज ['अच् समासान्त] तत् 'दृष्ट' विदित मे, तत्प्रत्यापनेनात्मम्
दृष्टापहस । सखि क 'उपविष्ट' सन् प्रियाया क्वचित् इव न मन्दक्, 'अनु-
कारिणोपु' तत्सदृशेषु [ताच्छोभ्ये षिनि,] 'लतासु दृष्टि विनोभयामि' विनोभयामि
दर्शनमुखसमुभवामि । दर्शनात् कृति तत् सुखमिति द्रष्टव्यम् ।

विदूषक इति । 'अनु' आक्षेपे । 'आपन्ना' सन्तोषचारिणी 'परिचारिका' श्वेटी ।
'चतुरिका' इति परिचारिकानाम् । 'इमां विलां' प्राप्त कालम् 'अतिवाहयिष्ये' । 'चित्रस्य
फलकं पद् चित्रलीखनपट इत्यर्थं त 'गता' चित्रफलकस्या 'स्वहस्तेन लिखिताम् ।
सादृश्यदर्शनं लतासु प्रतिहृतिदर्शनं फलकं, इति परम विरहिरमण्य साधवीसण्डये
भविता इतिभावः ।

NOTES

1. (a) यावत् तावत्—These here refer to the instant when
the arrow is destroyed Hence, being चसुखदचन, they are चव्यः ।
(b) नाशयामि—Present for the future by the rule "यावत्पुत्र
निपातयोर्लट्" ।

2 ब्रह्मवचंसम्—The अच्, as a समासान्त is guided here by the
rule "ब्रह्मवचिभ्यां वचंसं," giving ब्रह्मवचंसं instead of ब्रह्मवचंसम् । (c)
विनोभयामि—वि + लुभ (विनोदने) + षिच्, लट्, म्रिप । विनोदने IS आकुलीकरण
to disturb Sight (दृष्टि), being disturbed, will be deceived by

the resemblance with Sakuntala and feel the pleasure of actually seeing her Sanskrit writers mention four means of solace left to the *विह्वल*, in the absence of the beloved, viz. (1) sight of objects that resemble the beloved (2) sight of portrait of the beloved (3) meeting in dreams. (4) touch of thing that approach after contact with the beloved Thus the *दुःखनाश* quoted by Malabhatra under Raga VIII. 92—
 "विह्वलेऽप्येते वा प्रियजनदृश्यान्मुखेन तत्रदिशे क्वचिन्मदसुखमते ददर्शनम् । तदङ्ग-
 म्, दृश्यान्मुखेन वा क्वचिन्मदसुखमते ददर्शनम् ।" Here the first of these four is mentioned—*दृश्यान्मुखेन* : See also *Meghaduta*, sl. 89

३ *प्रह्वलस्य शान्त्य*—This refers to the second means of solace—*प्रतिकल्पितम्* :

राजा—इदं हृदयविनोदस्थानम् । तत्तन्मेव मार्गमादेश्य ।

KING—Such now are the means of my heart's diversion.
So show me that very way

विदूषक—इदो इदो भव (इत इतो भवान्) ।

VIDUSHAKA—Thus say your Highness this way.

(उभौ परिश्रामत—मातुल्यनुगच्छति) । विदूषकः—

एसो मण्डिनापट्टकसनाद्यो नहावीमण्डयो उपहारमण्डिल-
 दाए च माघटेण विद्य पडिच्छदि तुम । ता पविसिध विही-
 ददु भवं [एष मण्डिनापट्टकसनाद्यो माघवोमण्डय उपहार-
 मणीयतया च स्वागतेन इव प्रतीच्छति त्वान् । तत् प्रविश्ये-
 नियोदतु भवान्] । (उभौ प्रविश्येपविटौ) ।

(The two go round the stage—Sanumati follows).

VIDUSHAKA—Here the Madhavi-bower being provided with a rock crystal slab and owing to the loveliness of its offerings receives you with welcome as it were. So having entered, you sit down (Both enter and are seated).

राजति । 'ईदृश' सादृशप्रतिज्ञातिदय'नामकम् । 'उदयम्' तद्वदयस्य 'विनीद-
 ज्ञान खेदी'पयसोपाय । 'तमेव नाम' सन्धशोभकप्रकार्यम् 'आदेश्य' दर्शय ।

दिदृशक इति । 'एव साधव्या लताया' 'नष्टय' मन्दिशिलाय' मन्दिमन्दिवाया
 'पञ्चैत' फलकेन 'मनाय' युक्त मन् 'उपहारम्' उपायन'कल्पय आम्न' कुण्डलाम्
 'रमणीयता च माधुर्यं च हेतुना 'स्वागतन' शोभनमायमन ते, इत आशयताम् अथ
 कुमुतसौमनस्यभूयताम् इति स्वट्टेन वचसा 'दा प्रतीच्छति इव' प्रयुद्गमनेन सध्या-
 वयति इव । 'तेन' तस्यान् 'प्रियं निधीदन्' उपविश्य मवान ।

NOTES

1 *ईदृश—The original (मकुलना) is lost, and I have to divert myself with her resemblance in creepers and her image in the canvas. In such (ईदृशम्) now lies my solace. Of the four ways of diverting one's attention in the absence of the beloved the poet here speaks of the first two only and ignores the third and the fourth. The reasons are (i) The third—meeting in a dream—is not available because, as he explains later he cannot sleep at all (प्रजागरान् विनीदत &c.) (ii) The fourth is not possible because he has no knowledge of her whereabouts.

Here Prof. Gajendragadkar takes ईदृशम् as referring to the मन्दिशिलायः । In that case उदयम् is the right word not इदृशम् । Besides that ignores the poet's art in such cases. Thus here two means are available and the poet speaks of two only. In the case of Aja after the loss of Indumati three are available and the poet mentions the three ("सादृशप्रतिज्ञातिदय' प्रियया सन्धि' च'सकममागमात्तवै इ"]' While speaking of the यव separated from his beloved, all the four are mentioned because all are available. Thus सादृशम् in "यमान् चङ्ग चकितहरिणीप्रेचये दृष्टिपातम्" &c—(U Megha 43), प्रतिज्ञाति in "लान् विद्या प्रणयकुर्विना धातुरारि विनायम्" &c—(U Megha 44) खड्गनमायम in "मामाकायप्रविहितमुज्ज

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

निर्घोषोऽप्येतेः (U. Megha 45), 'सुखम्' in 'मित्रा स्यः विच्छेद-
पुटान् देवदाहद्रमाह्वानम्' &c. (U. Megha, 46) and the four occur
in four successive verses which is significant.

The text following ought not to present any difficulty and is
easily explained thus—सादृशं and प्रतिहृतिं will comfort me and
you say the प्रतिहृतिं will be taken to the Madhavi bower so (तत्र)
lead me there

2. (a) मदिदिवा &c.—एव एव पट्टकः । मदिमदी मिवा मदिदिवा ।
नादेन रुद्र रुदाय provided with a protector. The secondary sense
is दुःखं provided with मदिदिवाया पट्टकः । तेन रुदाय । (b) उदहार &c.
—The creeper is in blossoms.* The blossoms are supposed to
be so many bouquets presented (उदहार) to the king by the
bower.

3. (a) सादनेन इव—करपे श्या । The words "स्वागतं ते" are of
course not heard, but from the nice presents and the inviting
crystal slab the bower seems as if it has actually pronounced
them (b) प्रतोच्छति—प्रति + इव means here "to receive "

सानुमतो—रुदासंस्सिदा देक्खिससं दाव सहीए परिकिदि
तदी मे भत्तुणो बहुमुहं अणुराअं निवेदइससं (लतासंश्रिता
द्रव्यानि तावत् सख्याः प्रतिहृतिम् । ततस्तास्ये भत्तुर्वहुमुख-
मनुरागं निवेदयिष्यामि] (तया कृत्वा स्थिता) ।

SANUMATI—Betaking to this creeper I will see my
friend's picture, I will then report to her, husband's over-
flowing affection. (Stands having done as described)

राजा—सखे, सर्वमिदानीं सरामि शकुन्तलायाः प्रथम-
हृत्पान्तम् । कथितवानस्मि भवते च । स भवान् प्रत्यारश-
ममये मतसम्पोगतो नामीत् । किन्तु पूर्वमपि न त्वया

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

कदाचित् सङ्कीर्तितं तत्रभवत्या नाम । कश्चिदहमिव विस्मृत-
वानसि त्वम् ।

KING—Friend, I now remember the whole early history of Sakuntala I related it to you also That self of thine was not present with me at the time of her repudiation But even before her lapyship's name was never mentioned by you. Could it be, that, like me, you forgot it ?

सानुमतीति । 'लता लताया वा सञ्चिता' आञ्चिता लतालीला मूला । 'वह्नि सखानि यस्य तादृश, शतधार मूर्त्तानिव्यय' 'अनुरागम्' इति ।

राजेति । 'मकुन्दनाया प्रथमउत्तानम्' आश्रमे परिचयादिकम् । 'म' विदित-
सर्वद्वतान्ती 'मवान् प्रत्यादेशस्य' परिचयागस्य 'सन्नि' संसपादिकासकाय प्रेषित सत
समीपगती नासीत्' । समीप यदि भवान्भवित्य' नन्' आमवोधयिष्य ॥ 'किन्तु
पूर्वमपि' प्रत्यादेशात् प्रागपि 'त्वया कदाचित् तत्रभवत्या' सकुन्दनाया 'नाम न सकी-
र्तित' स यद्विदितम् उच्चारितम् । 'कश्चित्' इह प्रथमाव' । त्वमपि विस्मृतवान् किम्
अन्यथा कथम् ईदृश भीनम् ।

NOTES

1. (a) मत्समीप &c — Vidushaka was sent to Hamsapadika just before Sakuntala's arrival before the king (see Act V) This assures प्रत्याख्यान and prepares for all these scenes (b) भवति—इति सम्यदाने इर्थी ।

विदूषक.—न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कश्चिन्न अवसाने
उच्य तुए भणितं परिहासविश्रप्पया एसा न भूदत्थो त्ति । मए
वि मिप्पिण्डबुद्धिणा तह एव्व गहिदं । अथवा भविदव्वदा क्खु
वल्लवदो [न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुन-
स्त्वया भणित परिहासविजल्प एव न भूतार्थ इति । मया
अपि मृत्पिण्डबुद्धिना तथा एव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता
खलु वल्लवतो] ।

VIDUSHAKA—I do not forget. But having told all, it was again remarked by you, at the end, that this was a story in joke, not truth, and by me, with an intellect like a lump of clay, it was indeed taken as such. Or, verily, destiny is powerful

सानुमती—एवम् एषोदं (एवम् नु एतत्) ।

SANUMATI—So it is indeed.

राजा—(ध्यात्वा)—सखे त्वयिस्व माम् ।

KING—(Meditating)—Friend, save me !

विदूषक इति । 'एवसाने' वाक्येऽर्थे । 'परिहासेन' परिहासस्य वा विजय, विविधो जल्पः मिथ्यारचना 'एव न भूत' सत्य 'एवम्' । "परिहासविजयिणे ह्ये परमाद्यं न गच्छति एव" इति 'भविष्य' कथितम् तदा (द्वितीयाह) । 'सदा पिष्ट' अयः इव तत्त्वदर्शनविमूढा 'दुर्द्ध' यस्य तदाविधेन जडमतिना 'मया परि तथैव' परिहासविजयवदेवैव, 'गच्छते' ज्ञातम् । 'एतथा' एतान्तरे किमनया एतान्- लोचनया । अत्र विदये 'भविष्यत्या' एतद्यथावदपरशादर्थस्य इच्छा 'इत्यनेन खलु' । एवमेव भविष्यत्यनियमे भूतम् ।

मानुमतीति । 'एतत्' अनालोचमान वस्तु एव तु' इत्यनेन, भविष्यत्यनि- यत्यनेन ।

NOTES

1. भविष्यत्या—भू + तस्य भावे = भविष्यत्यम् sure happening. तस्य भावः inevitability, "हृद भवितो भावो द्रव्यत् प्रकाशते", hence भविष्य is द्रव्य- वत् and as such, there is no incongruity in attaching a भावतद्भूत to it. This thing was predestined to happen, and it has happened Cp—"निरति. स्रजु प्रतीह' इच्छति" ।

विदूषकः—भी किं एदं । अनुवचणं क्खु इदिसं तुइ । कापि सप्पुरिसा मोषवत्तया ण होन्ति ण' प्पवादे वि णिक्कम्या गिरोओ [भीः किमेतत् । अनुपपस' खलु इदम्

त्वयि । कदापि मत्पुत्रया शोकवाम्बुव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः] ।

VIDUSHAKA—Hello What is this ? Such is really un-becoming in thee. Good (Wise) men never become the abode of grief. Mountains are certainly quiverless even in a high gale.

राज—वयस्य, निराकरणविक्लवायाः प्रिययास्नामवस्था-
मनुभूत्वं ब्रह्मवदगरस्योऽग्नि । सा हि—

इमं प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तु व्यवसिता
स्थिता तिष्ठे तुभ्यैर्ब दति गुरुशिष्या गुरुसमी ।
पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रसरकलुषामर्षितवती
मयि कुरे यत्तत् सविषमिव शय्यं दहति माम् ॥१॥

KING—Friend, recollecting that state of my darling dis-
tressed by repudiation, I have become utterly helpless

Through disowning from hence, she indeed attempted to follow her own people but stopped on her father's disciple—her father's equal—loudly shouting out "Stay"—and again cast on my cruel self her look distorted by the flow of tears. It is all this that burns me like a poisoned shaft.

विदूषक इति । 'दृष्टव्यं' एव प्रजापक वन्दु कातरभाव इत्यर्थं 'त्वयि अनुपपन्नं' अनुजनैव । 'मत्पुत्रया' मत्पुत्र 'कदापि' मत्पुत्र्ये' वामने इति शक्यते 'शोकवाम्बुव्या' वामप्यालनि [वापुनडादाधिकारयो तव्यात् । आदिशब्दि] 'न भवन्ति' । 'प्रवातेऽपि' इत्येतेऽपि वाने 'गिरयो' निष्कम्पा ननु ।

राज्ञेति । 'निगम्यते' प्रत्याघातेन 'विक्लवायाः' विक्लवायाः प्रियया 'शक-
कम्पया' 'तम' अन्विष्टेनाम् इत्यर्थं 'अवस्थास्य अनुभूत्य' आद्यन्, 'बलवत्' अतः । 'म
'अगरव' निगम्यते विक्लवा 'दहति' । अन्वयः—इति प्रत्यादेशात् हि सा स्वजनमनुगन्तु
वावन्तिना, ब्रह्मवद गरमिष्ये तिष्ठ इति त्वयैः ब्रह्मवदति सति स्थिता वाष्पप्रसरकलुषां दृष्टिं
पुनः कुरे मयि अर्षितवती—(इति) यत् तत् सविषमिव शय्यमिव मा दहति । व्याख्या

—'इत्' च्छ्वात् जनात्, मत् इदम् च 'प्रत्यादेश' निराकरणे तदात् हेतोः हि सा खजने' शाङ्गेरेवादिक्म् 'चतुदशम्' चतुर्णात् 'अवसिता' उटुङ्गा । ततः 'दक्षणा' पिवा कर्षेण समे नृन्थे 'गुरो' मिथ्ये' छाबे शाङ्गेरेवे [भाषे ७मो] 'तिष्ठ' विरम चतु-
 र्जनात् 'इति उच्ये,' शमीर 'वदन्ति' सति 'स्थिता' दमनात् विरता 'दक्षणा' नेत्र-
 जनात् 'प्रसरः' प्रक्षिति तैत्र 'कलुषाम्' चाविला 'इष्टि' पुनः' भूयोऽपि 'क्षुरे' निहृते
 'मयि अपि' तवती' मानशरणां प्रति सादुक्षीया वीपुला इति जिज्ञासया दमवती ।
 इति सर्वे 'यत् तत् सवित्र' विप्रदिग्ध 'इत्य' यद्, इव 'मा' इहति' सनापयति ।
 सप्तश्रुता खान्, यथा, तैरपि व्यक्ता पुनर्मांमेव प्रामा सा, क्षुरस्त्वह तदापि विमुञ्च एव
 आसम् । अथ पुनस्तत्सर्वे क्षुत्वा चरषोऽहम् इत्यादि । ["प्रत्यादेशात् (रा,
 वि, म-)—"प्रत्यादिष्टा" (त- न्या) । "स्थिता" (त-, न्या-)—"सुट्" (रा,
 वि, म) । "प्रसर" (रा-, वि)—"प्रकर" (त-, न्या-, म)] ४

NOTES

1. शोकवासव्या—उच्यते एव इति वच + तव्यत् अधिकरणे बाहुलकात्,—
 वासव्याः abode We note that वासव्य is allowed in the क्तु'वाच्य
 only by the Vartika "वसे तवात् कर्त्तरि चिङ्"—वस may take तव्यत्
 in the क्तु'वाच्य and then it will set as if it had dropped च i. e.
 it will cause चादिङिङि । But then वासव्य will mean that which
 resides, i. e. resident It thus becomes a विशेषण of शोक and if
 we make a बहुव्रीहि with the वाच्य—शोको वासव्यो द्वेषु the compound
 will be वासवाशोक instead of शोकवासव्य । It seems better to appeal
 to the rule 'ह्रस्वमुदीर्य बहुलम्' by which a form which is sanc-
 tioned in any given वाच्य with a ह्रस्व or लुट्, may be used in any
 other वाच्य in accordance with वृत्तप्रयोग, "ह्रस्वमन्वका प्रत्यया लुट् च
 बहुलमर्थे षु भवन्ति यव विहितकारुण्येवापि भवन्ति"—Vritti We may then
 have वासव्य in the अधिकरणवाच्य । शोकस्य वासव्या । Raghava reads
 शोकवासव्या and explains "शोकं ज्ञाने चर्येण वरुषा न भवन्ति" which is
 hardly satisfactory. Cf. "सुन्दरमर्षे'वयानानि महापुरुषवृत्तद्वयानि"—
 Sūryasana Vasavadattam II.

2. (a) इत्—चवादाने पचमी । पचन्सत् । (b) प्रत्यादेशात्—हेतोः
 पचमी । The reading—प्रत्यादिष्टा requires इत् to have तसि in द्वितीया ।

इत अनेन जनेन मया इव्यथं प्रत्यादिष्टा निराकृता । तस्मि in तृतीय may be de-
fended by classing इत with आद्यादि words But इत already
occurs in the list with तस्मि in the सप्तमी as in "प्रयुक्तमप्यस्वमितो वृथा
स्वान्" । We may have it in तृतीय or सप्तमी but not with both
This is why प्रत्यादिष्टा is rejected, though otherwise it is an
excellent reading that gives a perfect picture of the "अवध्या"
in order of time Thus first प्रत्यादिष्टा then व्यवसिता next स्थिता
and lastly अर्पितवती । (c) व्यवसिता—वि + अ + नो + क्त कर्त्तरि
attempted. (d) स्थिता—सुहृ is not perhaps a happy reading
For गुरुसमी implies obedience and immediate attention to his
commands But सुहृ seems to indicate that his command had
to be repeated several times before it was obeyed The two
are not consistent

३ वायु &c—प्रकर for प्रसर is sanctioned by Bhoja प्रकरणम्
इति प्र + कृ + अन् भावे = प्रकर scattering, collection, hence समूह ।
वाथाया प्रकर a flood of tears &c See Tika

सानुमती—अन्महे ईदृशी सकृत्परदा । इमम् मंदावेण
अहं रमामि [अन्महे ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य सन्तापिन
अहं रमि] ।

SANUMATI—Ab 'such is devotion to self-interest' I
am pleased by his affliction

विदूषक.—भो अत्यि मे तको केण त्रि तत्तद्दोदी आभास-
चारिणा नीट्टेति [भो. अस्ति मे तकोः केनापि तत्रभवती
आकाशचारिणा नीट्टेति] ।

VIDUSHAKA—Well I have a guess that her ladyship
was carried off by some aeronaut

मानतीति । 'स्वकार्यपरता' स्वायनिहता 'ईदृशी' एतादृशी भवति । तदेव
दर्शयति—'अस्' राजर्षे 'सन्तापिन' दु खेन 'अहं रमि' सुखमनुभवामि । शकुलचाकृते
अस्य दु खमिव मे लोपाय । 'अन्महे' इत्याद्यर्थः । यदेकस्य दु खं तदेवान्यस्य सुख-
मित्याद्यर्थम् ।

विदूषक इति । केनापि 'आकाशचारिणा' व्योमविहारिणा देवयोनिना 'दत्त-
भवतो शकुन्तला नीता—इति मे तर्कः' अनुमानम् 'अस्ति' इत्यह तर्कयानि ।

NOTES

1. केनापि &c—This is intended as a consolation. She is not dead, so you may hope for reunion. He is more explicit below "यद्येवम् &c"

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्शमुत्सृष्टेति । मेनका किल सख्यास्तु जन्मप्रतिष्ठा इति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते हृतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

KING—Who else could dare touch one to whom the husband is a god ? I have heard that Menska is your friend's place of birth. My heart suspects that your friend was carried off by her companions.

मानुमती—सम्भोहो क्व विद्वन्भण्डिणी एष पट्टिवोहो [सम्भोहः खलु विस्मयनीयः न प्रतिबोधः] ।

SANUMATI—The delusion indeed is to be wondered at not the awakening.

विदूषक—जड एव भूयि क्व समाश्रमो कालेण तपेहो दीए । [यद्येवम् अस्ति खलु समाश्रमः कालेन तत्रभवत्या] ।

VIDUSHAKA—If so, there is indeed union with her ladyship in time.

राजा—कथमिव ।

KING—How so ?

राजति । 'मेनका किल' [किल इत्येतिहो] 'ते सख्या' शकुन्तलायाः 'जन्म-
प्रतिष्ठा' जन्मस्थानम् ['प्रतिष्ठा स्थानमावहे' इति विश्व] 'इति सखीसुखात् दत्त-
वान्ति' । 'तस्या' मेनकायाः सहचारिणीभिः सखीभिः अरुतेभिः 'ते सखी इदा

इति मे इदम् आशङ्कते । 'अथ' क 'पतिदेवता' यस्या' तथाविधा पतिप्रता
'परावष्ट' स्पष्टेन दूषयितुम् 'उत्तमहेत' यनेत [शक्ति विड] ।

आनुमतीति । ईश्वरस्य संप्रतिभस्य जनस्य 'सम्बोध खलु' मतिधम एव विषय-
नीय, 'विष्णुश्रीस्य 'न प्रतिबोध' । प्रवृत्त एवाय सदा, तदस्य ईदृशे यथार्थे वीचे को
विषय ? किन्तु पुरायसंप्रवृद्ध आसीत् इति विषयकरम् इति भाव ।

NOTES

1 (a) *पतिदेवताम्—It is supposed that by devotion to the
husband a woman acquires a majesty that repels evil-doers,
(b) जन्मप्रतिष्ठा—प्रति + ष्ठा + अट् सार्धकरणे = प्रतिष्ठा seat स्थानम् । जन्म
प्रतिष्ठा ।

2 कालिन—अपवसें वृत्तीया । Time can do anything with us it
is always changing, cp —“इदमेव किमोपे नियति खनु प्रतीष्ट गच्छति”
Mrichcha, and “घटप्रति विधिरभिमवम् अभिसुखीभूत्”—Rat etc. So
union is possible in future

विदूषक—ए क्खु मादपितरा भत्तुवियोगदुक्खिद' दुहि-
दरं चिरं देक्खिदुं पारयन्ति [न सन्नु मातापितरौ भत्तु'वियोग-
दुःखितां दुहितरं चिरं द्रष्टुं पारयत'] ।

VIDUSHAKA—Certainly the father and the mother are
unable long to see their daughter grieved by separation from
her husband

राजा—वयस्य,
खप्रो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।
असन्नित्वस्यै तदतीतमेते मनोरथानामतटप्रपाताः ॥१०॥

KING—Friend, that thing which has passed never to
come back was a dream, or a spell of magic, or a hallucina-
tion, or again merit worn out with only that much of reward
These are the precipices for my wishes to drop from

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

विदूषक इति । 'माता' च 'पिता' च 'मता' पदावह 'विद्योदेन' विरहेषु 'दुहितृ' दुहितर द्रष्टु न खलु पारयन्. तन्मध्ये मेनका स्वयमेव प्रभयोः पुत्रयोर्दोषं विधासति ।

राज्ञिति । अन्वय—असन्नित्ये कर्त्तव्ये तत् स्वप्ने तु, माया तु, नतिधमी तु, तावत्कलमेव लिख पुत्र तु । हे वयस्य एते मनीष्यानाम् अतटप्रजाया । व्याख्या—'न सन्नित्ये' पुनरागमनम् 'असन्निति' । तस्यै, अपुनरागमये 'अतीत' एत तत् पूर्वाभूत शकुन्तलासनागमनम् वस्तु स्वप्ने तु वा [तु इति विकल्पे] । अदवा नाह तदा मुनि कुत खड्ग ? तन्मध्ये 'माया तु केनचित् रिपुणा नयि प्रदुहम् ईन्द्र-जाल वा, किन्तु सर्वजनविद्योऽह मांश्री मी इव, तत् गेयं कादा । भवतु तर्हि 'नतिधमी तु' शुद्धविकारो व, तेन अतस्मै शकुन्तलाख्ये पदार्थे तत्त्वधामिने जाता । तदा चैतु क्वाम् अपुना प्रसन्नायो मतो निष्कण्ठेषु वीर्यो जायते, न च पुनर्मांश्री । तत् वस्तु 'तावत्' तत्परिमाणं 'खड्ग' यस्य तादृशमेव अतएव 'लिख समति शीघ्र 'पुत्र तु' । 'तनाह' तदा सत्यमेव शकुन्तलाया मिलित' इदानीं प्रसीधे पुत्रे तथा विदुः । एव' अतर्थापि पक्षेषु तथा पुनः समारगमोऽस्तथाव । अतएव हे 'वयस्य एते' अतएव, वयाः 'मनीष्यानाम्' अभिलाषायां पुनः समारगमाभिलाषयातिव्यह, 'अतटप्रजा' दुष्ट-शैलाददवा 'प्रजाता' अध-पतनव्यानाम् । स्वप्नमायामतिधमे कृतानां निष्कालात् तेषां पुनः प्राप्ति असम्भवा । पुत्रस्य च लिखलात् तथैव । तत् यथा शैलादाय पतितो न प्रत्यावर्त्तते तथैव नमस्यथ पुनः समारगमाभिलाषो न कल्पन्सति । ["लिखम्" (रा., वि., म.)—"लुप्तम्" (त., न्या.,)] "पुत्रम्" (रा., वि., म.)—"पुत्रोः" (त., न्या.,)] "तदतीतमेत" (रा., वि.,) "तदतीतमन्" (त., न्या.,)—"तदतीतमेव" (म.)] "—प्रजाता" (रा., वि.)—"प्रजातम्" (त., न्या.)—"प्रजात. (म.)] ।

NOTES

1 मातापितरौ—माता च पिता च=इह । मातृ becomes माता by the rule "आमञ्जूती इह"—In a इह compound of चकारान्त words the पूर्वपद becomes आकारान्त when the words imply विन्दासम्बन्ध or दोषिसम्बन्ध । Again there are optional forms (i) मातरपितरौ by निरागत

in the rule "मातरापितराद्दोषात्" (ii) पितरौ by एकशेष by the rule "पुमान् स्त्रिय" ।

2 (a) Remark—Here are four hypotheses each replacing the previous one (i) The Sakuntala affair was a dream No, it could not be a dream because I was not asleep at the time, besides, a dream leaves no impression of reality when the sleeper is awake (ii) Possibly it was a spell of magic But who was the magician to direct it against me? I have no enemies It was not a magic (iii) I suppose it was a delusion—a hallucination of mind Well then my mind being clear now, it would not have produced in me the idea of actual experience what was it then?, (iv) I must have really enjoyed her company, but the luck, that procured me the felicity having worn out, the thing has vanished Whichever of these be true I can not hope to see her again Raghava construes differently thus—तत् अदृशतौ अतीतम् (That thing has gone never to come back), स्वप्नो नृ. नृ. नृ. नृ. नृ. तावत्फलमेव ह्येव पुण्यं नृ. (Was it a dream, or some magic, or a delusion, or merit exhausted bearing only that much of fruit?) एते मनोरथा नाम तदप्रपाता (These are the wishes like erosions of river-banks) I leave it to the reader to make sense out of it (b) ह्येव नृ. &c,—I did some good work in a prior birth and through the merit thus acquired I was rewarded with the company of Sakuntala But the merit is now exhausted (ह्येवम्) : एव emphasises the quantity Only to that much of reward, and no more was my wretched self entitled (c) असन्निहतौ - सप्त + नि + हत + त्रिन्भावे = सन्निहति return न सन्निहति । तस्यै । तादर्थ्येऽनुर्थोः । (a) एते—Refers to the four—स्वप्न &c. Raghava has एते मनोरथा । (e) मनोरथानाम्—रथा इव रथा like chariots (नृ. नृ.) । मनसो रथा मनोरथा. = wishes Wish is the chariot on which the mind traverses. निषाम् । Raghava breaks up the last line into मनोरथा नाम तदप्रपाता and remarks "नाम इत्यन्तीके, अनीका मनोरथा इत्यर्थः" । (f) अतदप्रपाता—अतत् is सप्त a pre-

precipice. प्रपतन्ति एभ्यः इति प्र + पत + घञ्, अपादाने = प्रपाताः stations to leap from When one leaps from a precipice one is killed. These four are so many precipices for my hopes to leap from i e, they leave no room for hope to revive

विदूषकः—मा एवम् । एवं अङ्गुलीयम् एव्व णिटंस्सणं
अवस्सम्भावी अचिन्तणिज्जसमागमो हीटिस्सि [मा एवम् ।
ननु अङ्गुलीयमेव निदर्शनम् अवश्यम्भावी अचिन्तनीयसमागमो
भवतीति] ।

VIDUSHAKA—Do not think so Why, the ring itself is an instance that what is sure to happen may be of inconceivable access [Or—that of which the access is inconceivable, happens if destined to happen]

राजा (अङ्गुलीयकं विलोक्य)—अये इदं तावदसुखमस्थान-
म्भंशि शोचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणखमनोरमासु तस्याद्यत्तमसि लब्धपदं यदङ्गुलीयु ॥११॥

KING--(Looking at the ring)—Ah ! fallen from a not easily accessible place, this has indeed to be pitied Surely, by your reward, O Ring, your merit too is inferred to be very small, for with a footing secured on her fingers, beautiful on account of the ruddy nails you have become dislodged.

विदूषकः । 'एवं मा' मय 'ननु' इति परमतात्परे 'अवश्यम्भावी' अवश्यमेव भविता पदार्थं 'अचिन्तनीयं अवसरः' 'समागमो' लाभो यस्य तादृशो भवति इति 'अस्मिन् विषये' 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनं' दृष्टान्तः । यदा—'अचिन्तनीयसमागमः' 'अवश्यम्भावी' पदार्थं 'भवति' घटने 'इति अथ विषये' 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनम्' । लभे पतितस्य मन्त्रेण च मिलितस्य अङ्गुलीयकस्य पुनः प्राप्तिः अचिन्तनीया । किञ्च अवश्यम्भावितो सा घटिता एव । तेन मन्त्रे मङ्गुललापि लब्धव्या ति ।

राजिति । 'अथे इति स्मृती । विदूषकेषु अङ्गुलीयकशब्दे उच्चारिते स्मृति ।
 'अमुलम्' दूषप्राप यत् 'व्यान' मकुललादा नि तस्मात् क्षयति' यत् तादृशम् 'रदम्'
 अङ्गुलीय' शोचनीय तावत् शोच्यते । अन्य — ई अङ्गुलीय, फलेन विभाव्यते, तत्र
 सुचरितं नूनं मम इव प्रतनु । यत् अरुषणखमनीरमामु तस्या अङ्गुलीयु लक्षपदं
 युतमसि । व्याख्या—हे 'अङ्गुलीय फलेन' तत्रा अनुमुनेन फलेन 'विभाव्यते'
 अनुमीयते—'तत्र सुचरितं युक्तं 'नूनं निश्चितं 'मम इव प्रतनु' अत्यन्तम् । कुत
 एवमनुमानम् इत्याह—'यत्' यस्मात् 'अरुषे' शारत् 'मखे' मनीरमा 'तस्या'
 मकुललादा 'अङ्गुलीयु' [प्रथममनामिकाया निर्वेद्यतमासोद्राशा । ततो दिनेषु
 यच्छतसु विरहकथया तथा क्रमात् सत्यमा तर्जनोच्च नातम् । इति बहुवचनमङ्गुली-
 यिति] 'लक्ष' प्राप्तं व्यान येन मयाविध सत युतमस' सटमसि । पुष्पमासोत् ते
 चरितं तेन तत्र पदमाधा । परन्तु इत्य तन् पुन्य सतस्युतमसि । अहमपि
 युष्मिन् मकुललादा मिकित, किन्तु चीखे पुष्पे लम्बिषासुता तत्रा हीन शोच्य ।
 ['मनीय मनीरमामु' (रा., वि., म-)—'हृशेन मनीरमामु' (रा., व्या-)] ।

NOTLS

1. (a) निदश्यं नम्—निदश्यंने अनेन इति नि + दृश् + लुट् करणे an
 instance (b) अवश्यभावी—अवश्यम् is a नान्त अव्यय meaning inevi-
 table, inevitably &c, according to the context अवश्यम् भवतीति
 अवश्यम् + भू + क्ति कर्त्तरि आवश्यकै that which inevitably happens,
 i e the inevitable (c) अचिन्तनीय &c ~सम् + आ + गम् + अप् भावे =
 ससागम meeting access Now See Tika (d) भवति—is That
 which is अवश्यभावी is (भवति) अचिन्तनीयसमागम । Or भवति = Happens
 That which is अचिन्तनीयसमागम and अवश्यभावी too, does happen
 (भवति), i e , if a thing is अवश्यभावी, it surely happens notwith-
 standing that it is अचिन्तनीयसमागम ।

2 तत्र सुचरितम् &c —Here Raghava quotes from the मासुद्र—
 "नातिहृष्यो नातिदीर्घो न स्थूलो न क्लृप्ता अपि । अवका सरदा रक्तवृष्टा रक्तवत्ता
 अपि ॥ कोमला सितविशदाया भङ्गुगा द्योपतिमद्रक्षा । दादृशङ्गवरो यस्या सा
 अवेद्राजवत्तमा ॥"

सानुमती—जद अखहत्घगदं भवे सच्चं एव सोप्रविद्ध
भवे [यदि अन्यहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शीवनीयं भवेत्] ।

SANUMATI—Had it become lodged in another's hand really it would have been miserable (Or—to be putied).

विदूषकः—भो इमं नाममुद्रा केन उद्देशेन तत्तद्दोदिए
हत्घव्भासं पाविदा [भोः ! इयं नाममुद्रा केन उद्देशेन यत्रभवत्या
हस्ताभ्यासं प्रापिता] ।

VIDUSHAKA—Well with what object was this signet-
ring placed within the reach of that noble lady ?

सानुमती—मम वि कौदूहलेन आकारितो एषो [ममापि
कौदूहलेन आकारित एषः] ।

SANUMATI—This person too has been urged by my
curiosity.

सानुमतीति । यदा अङ्गुलीयकमधुनापिमुचरितफव मुञ्जानम् परोक्षम् एव इति भावः ।
दुष्यन्त्य अङ्गुलीयकमधुनापिमुचरितफव मुञ्जानम् परोक्षम् एव इति भावः ।

* विदूषक इति । मुद्राति अनया इति 'मुद्रा' [अङ् करणे] । 'अयो मुद्रा'
सलीकेनाःनापरमङ्गुलीयक केन उद्देशेन विमुद्रया [अनेपि अङ्] 'द्वयवत्याः
इत्यस्य अभासे समोदम् ["अभासोऽभ्यसनेऽनिके" इति विश्व] 'दापिता' नीता ।
केन प्रयोजनेन तस्य एतदङ्गुलीयकं दत्तम् इत्येवं ।

सानुमतीति । 'एष' विदूषकोऽपि 'मम कौदूहलेन आकारितः प्रेरितः । अहमपि
अङ्गुलीयकदानस्य कारणं आनुमिच्छामि इत्येवं ।

NOTES

1. (a) नाममुद्रा—मुद्राति अनया इति मुद्रा + अङ् करणे = मुद्रा seal. (b)
उद्देशेन—इतो इतीया ।

2. (a) ममापि—अपि goes with एष । (b) आकारित—आ +
कारि means "to urge" प्रेरणे । Comp. "आकारय भोजनाय", "आकारय
वरदानाय" &c.

राजा—श्रूयताम् । खनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सवाप्य-
माह कियच्चिरेणार्थपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

KING—Listen This with tears darling asked me as I
was about to start for my capital—“after what length of
time will my husband send me news” ?

विदुषक—तदो तदो [ततस्ततः] ।

VIDUSHAKA—Then, what then ?

राजा—पद्यादिमा मुद्रा तद्दृशुली निवेशयता मया प्रत्य-
भिहिता—

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत् प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं

नेता जनस्तवममीपम्पैष्यतीति ॥१२॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्त्रानुष्ठितम् ।

KING—Then as this signet ring was being placed by me
on her finger she was answered thus—Darling do you count
the letters of my name here day by day one at a time By
the time you reach the end, the person that will lead you to
the entrance of my inner apartments will appear near you—
And through delusion that was not done by this cruel-
hearted self of mine

राज्ञेति । ‘खनगराय’ खनगर हस्तिनापुरम् [पाचिकी चतुर्थी + परं द्वितीया] ।

“प्रस्थितं मां प्रिया सवाप्य” सजल-नोचनम् ‘आह’ उवाच [आह इत्युवाचार्थे अन्वयम्]
किमाह ?—किदम् कि परिमाणं चिरं ‘किञ्चिद्विरं तिन [अपवर्गे वीथी] ‘आप्यपुत्र-
प्रतिपत्तिं प्रवृत्तिं दास्यतीति’ [“प्रतिपत्तिं प्रवृत्तौ च” इति मेदिनी] ‘दास्यति
प्रोषयिष्यति’ इति आह ।

राज्ञेति । ‘पद्यात्’ तदुक्तं परम् ‘इमा’ मुद्रा तस्या अङ्गुली निवेशयता स्थापयता
‘मया’ सा प्रत्यभिहिता प्रवृत्ता । अन्वय — हे प्रिये, अब दिवसे दिवसे एकैक मदीय
नामाक्षर गणय । यावत् अन्त गच्छसि तावत् मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव ममीपम्
उपैष्यतीति इति । व्याख्या—हे ‘प्रिये’ यजुन्तरे ‘अव’ अग्रिम् अङ्गुली ‘दिवसे दिवसे

प्रतिदिनम् [दोष्साद्यो दिवंप्रथमम्] “एकम् एकम् ‘एकैकम्’ एकमेव न द्वे दोषि वा [स्याद्ये अवधार्यमाद्ये दिवंप्रथमम् । बहुव्रीहिवदभाष] ‘नाद्य चत्वरं नदयः’ । ‘दावन्’ इत्यन्तम् ‘चतम्’ चत्वारानवमानं ‘गच्छति [दावता बोधे लट्] ‘तावन्’ तत्तदात्त-
‘मम चतुरोपगच्छस्य’ चत्तु पुरभवन्त्येव ‘प्रवेश’ इति ‘नेता’ प्रापकीजन [ताच्छील्ये
लट् । ‘न लोका—’ इति षष्ठोऽभिधेय] ‘तत्र समीपम्’ चतिकात् ‘उपपद्यति’ अभि-
गमिष्यति ‘इति’ एतत्तन्माभिहितता इति पूर्वेषु सम्बन्धे भट्टिनोश्च वार्ता लट् लृट्
इति भाष । [“गच्छति (त- कि, ग्वा-, म-)—“गच्छति” (रा) । “उपपद्यते”
(रा, कि, म-)—“निदेशवर्ती (त- न्दा)] । ‘तत्र’ नोऽत्रैरपि ‘दावताभ्यां’
रूपात्तद्वयैत मया भोक्तान् न चतुर्विधम् न ह्यतम् ।

NOTES

1 (a) एकैकम्—The sense is एकमेव प्रतिदिनम् । Hence there is दोष्सा in दिवस but not in एक । The rule “नित्यदोष्साद्यो” applies to दिवस but not to एक । We refer to the Varttika “स्याद्ये अवधार्यमाद्ये एकस्मिन् द्वे भवत इति बहुव्रीह्याम्”—repetition may be allowed even when speaking of one thing, if the meaning of the word repeated is emphasised. The sense of दोष्सा in both दिवस and एक is not very happy. (b) गच्छति—“दावताप्राप्तनिश्चयार्थं” (P 3 3 4) इति लट् in a future sense. Against this Prof Gajendra-gadkar remarks that दावन् is not a निश्चय denoting certainty. It need not necessarily denote certainty, it is enough if it is a निश्चय—(Vide Kasika under 3 3 4). It is a निश्चय implying चतुर्ध । ‘दावताप्राप्त सङ्गोक्तो मानिःवधारणै’ इत्यन्तः । The attempt to explain the लट् by “वर्तमानसमीप्ये—” is futile. वर्तमानसमीप्ये is out of place in “दावन् खनति तावन् तावन्तश्च भूमि” —Panchatantra “दावन् निरोपयति तावन् च” —Hitopadesa & Bhattoji’s remark “निश्चयतावती निश्चय लोतयति” is with reference to examples given in मि ङी, and perhaps because in such cases दावन् and पुत ultimately denote sure completion (निश्चय) of action, and not that these to give लट् should invariably and primarily denote निश्चय । (c) चतुरोप &c—चतुरोपयन्ते चत्तु इति चत् + रुध + घञ् चत्तुर्ध चतुरोप-
harem प्रविशत्यनेन इति प्र + विश + घञ् कश्च = चतुर्ध entrance. चत्-
चतुरोपयन्ते इत्यन्तम् । तस्य प्रवेश । तम् । Obj of नेता । See Tika for gram.

सानुमतो—रमणीयो कखु, अवही विधिणा विसंवादिदो
[रमणीयः खलु अवधिः विधिना विसंवादितः] ।

SANUMATI—An appointment, charming indeed, was by the Ordainer, caused to clash

विदूषक—कहं धीवरकल्पितस्य लोहितमत्स्यस्य उदरव-
मन्तले आसि [कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्य उदराभ्यन्तरे
आसीत्] ।

VIDUSHAKA—How did it get inside the belly of the Rohita fish cut up by the fisher-man ?

राजा—शचोतीर्थे वन्दमानाया मखास्ता इस्ताद्द्रास्योतसि
परिभ्रष्टम् ।

KING—It slipped into the current of the Ganges from the hand of your friend as she was doing obeisance to the Sachi Tirtha

विदूषकः—जुञ्जइ [युज्यते] ।

VIDUSHAKA—Quite possible

सानुमतो—अदो एव तवस्मिणीए मउण्डलाए अधस्म-
मीरुणो इमस्म राएसिणो परिणए मदेह आसि । अहवा
इदिमो अणुराओ अहिण्णाणं अवैखुदि कहं विअ एदं [अतएव
तपस्विन्यां शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राज्ञेः परिणये
मन्देह आसीत् । अथवा इदं अनुराग अभिज्ञानमपेक्षते
कथमिदं तत्] ।

SANUMATI—Hence indeed arose the doubt of this sin-
fearing royal sage about the marriage of poor Sakuntala Or
how is this that such an affection awaits a token ?

सागुमतीति । 'रमणीय' प्रतिदिनम् इष्टजननामकीर्तने व्यापृतत्वात् मनेरस्य
'उनु अबधि' विरहस्य अबधि सीमा 'विधिना'देवेन 'विसर्वादित' विसर्वादी विहितः ।
नामाचराणाम् अन्त नित्यात्मनम्, इत्य विरुवादः—अत पुन अन्त प्रात नैता तु
नागत इति विरुवादः ।

विदूषक इति । 'धीवरेय कल्पितस्य' खरुस्य हतस्य इति विद्यासागरपादा ।

सागुमतीति । 'अतएव' अङ्गुलीयकप्रथमादेव । 'अधर्मात्' पापात् 'भीरो' तेन
परस्त्रीस्पर्शशुद्धिनः 'राजर्षे, परिषये सन्देह आसीत्' । नैतदल सन्देहाय इति मया
अनुपपत्तौ बाह — 'अथवा' पदान्तरे ईदृश 'सार्वभौम' 'अनुराग' 'अभिज्ञान' परिषा-
यकमङ्गुरोयादिकम् 'अपेक्षते' काङ्क्षति 'एतत् कथमिदं' कौटुम्भम् ? उतुकडोऽनुराग
असत्यभिज्ञाने नायति इति न बुध्यते मया ।

NOTES

1 (a) विरुवादित—वि + सम् + वद + विष् + क्त कर्मणि caused to
disagree Or वि + सम् + वद + धञ भावे = विरुवाद disagreement. विरु-
वादेन योजित इति विरुवाद + विष् + क्त कर्मणि by the Varttika 'प्रतिपदिहा-
द्यालये' बहुलमिहवच" । अनुक्त कर्ता is विधिना । cp. शृय सेन विरुवादित—
Stapan, (b) अबधि — अब + धा + क्ति भावे । A limit सीमा i.e., the limit
pointed out by the king while giving the ring to Sakuntala.

राजा—उपालप्से त्वादिदमङ्गुलीयकम् ।

KING—I will surely rebuke this ring

विदूषकः (आत्मगतम्)—गृहीतो षेण पत्या उन्मत्तभागं

[गृहीतोऽनेन पत्या उन्मत्तानाम्] ।

VIDUSHAKA (To himself)—The course of the mad is
now adopted by him.

राजा—

कथं नु तं वन्द्युरकोमलाङ्गुलिं करं विहायासि निमग्नमश्रुसि ।

अथवा—

अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्नयेव कस्मादवधोरिता प्रिया ॥३॥

KING—Why did you get immersed into water having left that hand with soft and beautiful fingers? Or, it is possible the inanimate cannot recognise merit, why even by myself was my darling slighted?

राजिति । 'इदं गङ्गुलीं न कस्यपान् पृथु' मत्स्ये 'तावत्' । अङ्गुलीं प्रकृतेन अनघनीजसः । यद्येतात् न, अथ शिष्यत् शकुन्तला मे नानभियन्त, तदिदं तिरस्कारमवति । इत्यान्नादश्चरन्तम् ।

विदूषक इति । 'अनेन चन्द्रताना पत्या गृह्येत' उन्मत्तपदवीमाह्वयः । अत एव सूच्या ततोमरण भविता ।

राजिति । अन्वयः—वन्धुरकोमलाङ्गुलि त कर विहाय कथं तु अस्मि निमग्न-
मसि । अथवा अचैव न गुण नाम न लब्धत् । नया एव कक्षात प्रिया अवधीरिता ।
वास्तवः—'वन्धुरा' उन्नतानता पर्वसु नता रान्मन्त्रे उदरे उन्नता इत्यथ 'कोमला'
अककंशाथ 'अङ्गुली' यस्मिन् अतएव मुन्यतथ तम् 'बनुभूतस्य' 'कर विहाय लब्धा
'कथं तु पृच्छामि भी केन निमित्तेन अस्मि' जत्रे निमग्नमसि आत्मान मध्यसि अ
र् लोकीकिरिपम् । सर्वथा विरक्तो हि आत्मानि अनादरा जने मज्जति] । अकारण-
मदुक्तमाचरितं ते । अथवा' पद्यान्तरे 'अचैतन चेतनाहानं वस्तु मुदम्' उक्तं 'नाम'
सम्भावनायाम् 'न लभ्यते' द्रष्ट' नशक्यतात् [शक्तिदिङ्] । इत्यचैतनस्य विवेक-
विमूढता न ते दीय । सर्वथा इत्या मे लयि तिरस्कार । 'मया एव चेतनेन 'कक्षात'
हि कारणे 'प्रिया' दयिता 'अवधीरिता' अवज्ञाय प्रत्याग्याता [अवधीर इति अवज्ञाया
चुरादिषु] । चैतनं शब्दमन्वयं तद्वि मया आचरितम् ["वन्धुरकोमल" (रा-, वि-,
म-,)—"कोमलवन्धुर" (त-, न्वा-,)] । "लभ्यते" (रा-, वि-, म-,)—"लभ्यते"
(त-, न्वा-)] ।

NOTES

1. चन्द्रतानाम्—Perhaps there is reference here to the stage of love sickness. "वन्धुरः सदादनु मनसः सद्भक्तिर्भावना च वाग्दत्तिं स्वान् तदनु विरयशामवधे तसोऽपि । निद्राच्छेदसादनु तनुतां निरूपयत् ततोन्मत्तादी मूर्च्छां तदनु

मरुत सुदंशाः प्रक्रीये ॥ The king has reached the stage of उन्दर । Vidushaka has been watching the development with apprehension and says this with a shudder as he knows what will follow next.

1. (a) बभ्रुर & c — बभ्रुर is उद्वतानत । A well developed finger is on the in-side slightly bulged between the joints; the joints are slightly depressed कौमल—soft—because not bony When once lodged in such a finger, it is not easy to dislodge the ring बभ्रुराः कौमला चङ्गलयो यच्चिन् । विपदश्चोद्बोहि । Yet it is slipped, and dropped into water How is that ? (कथं नु)—This is the purely physical side of the question Again बभ्रुर is सुन्दर beautiful. “बभ्रुर सुन्दरे रम्ये” इति विश्व । Refers to the shape. कौमलं soft, suggests agreeable sensation of touch which is mental. (b) *निमग्नम्—निमग्न through weight (gravity) is taken as wilful drowning, this raises the उदमा that the slipping of the firmly lodged ring resembles the suicide by drowning of a person who with all enjoyments at hand becomes all of a sudden unaccountably (कथं नु) disgusted with life Hence the चङ्गार is समासोक्ति based to a certain extent upon श्लेष । (c) चङ्गीरिता—Slighted. Even slighting is हेमन्तं not so speak of discarding (d) *मिश्रा—The ring, which is चङ्गीरित, slighted the हर only, I, a चेतन, slighted even the possessor of the हर who was at the same time मिश्रा to me How then उपाह्वरश्चै चङ्गीरितम् ? It is myself that is महद्दुःखप्रदायम् ।

विदूषकः (आत्मगतम्)—कहं बुभुक्षया खादिदबोधि
[कथं बुभुक्षया खादितथोऽस्मि] ।

VIDUSHAKA—How so! I am to be eaten up by hunger!

राजा—अकारणपरित्यक्तं, अनुशयतमहृदयस्तावदनुकम्पता-
मयं जनः पुनर्दशनेन ।

KING.—O, Wantonly-discarded one, let this person, with his heart parched by remorse, be favoured by your sight again.

(प्रविश्यापटीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता) चतुरिका—इयं चित्तगदा भट्टिणी [इयं चित्रगता भट्टिनी] ।

(चित्रफलकं दशयति) ।

(Entering without raising the curtain with the picture board in her hand) 'CHATURIKA—Here is mistress in the drawing

(Points to the picture board)

विदूषकः । 'बभुक्षया' चक्षुषा 'खटितोऽस्मि' । अतिपीडितोऽहं यथा । मन्थे मेव मा स्मृदिष्यति ।

राज्ञेति । 'अकारण' कारणाभावे 'परिव्यक्ता' या ततमवुद्धिं हि 'अकारणपरिव्यक्त' [एतेन कोपकारणम्] 'अनुशय' अनुनापेन तत उद्ध' यथा दादृश [एतेन चमा-थीग्यता] 'अपन्न' अदमित्यर्थ 'पुनर्दंडन' [करणे वतीया] 'अनुकम्पयातां करुणया थीग्यताम् । परिव्यागात् मापोरधीत्य त्वयि । अनुना तु तापेन दग्ध मा कर्तवार्ह मन्थसे चित् दश न देहि, तेन यदि जीवेम इति भावः ।

प्रविशति । 'चित्रम्' शकुन्तलाप्रतिकल्पे फलक पट्टे 'हस्ते' यस्या मा 'अपट्या' जडनिकाया 'क्षेपेण' अपसारणेन — यदा 'पट्या' जडनिकाया 'क्षेपम्' अपसारयन् अकृत्वा—'प्रविशति' ।

चतुरिकेति । भट्टिन्या पुनर्दशनं वाञ्छति भवान् । 'इयं चित्रगता' आन्विष्टिता भट्टिनी [अनभिषिक्ता राजदारा भट्टिनीति कथ्यन्ते] आसीत् । अत्रैव तस्या पुन उप-दर्शनं भवतु ते । इति अङ्गुल्या 'चित्रफलक' तवस्या शकुन्तलामूर्तिमित्यर्थ- 'दशयति' निर्दिशति ।

1 बभुक्षया &c —The king is mad (c f., रघूत्तरेण &c above) I cannot leave him. *I cannot therefore get anything to eat

* Adopted by Prof. Gajendra Sadkar.

Hunger wants something to eat, and, nothing else being available, it will eat me.

2. अकारण &c—Addressed to the absent Sakuntala.

3 (a) अटोत्तरेण &c—See also act IV Ante. (b) इयं चित्ररत्नः &c—The king prays for meeting. He is forthwith favoured, and sees her, though on canvas only. This is a happy augury and indicates speedy re-union. This is technically called यत्कालम् ।

विदूषकः (विलोक्य)—माधु वयस्य, मधुरावत्याण्डस-
खिज्जो भावाणुपपवेसो । खलदि विद्य मे दिक्षे णिणुणदप-
देसेसु । कि बहुणा, सत्ताणुपपवेससद्वाय आलवणकोदूहलं मे
जणञ्चदि [माधु वयस्य, मधुरावस्यानदर्शनोयो भावानुप्रवेशः ।
सखलति इव मे दृष्टिनिम्नोन्नतप्रदेशेषु । किं बहुना, सत्त्वानु-
प्रवेशशब्दया आलपनकौतूहलं मे जनयति] ।

VIDUSHAKA (Seeing)—Excellent, my friend ! The accession of emotion is visible [Or—charming] through exquisite delineation [Or—beautiful posture] My sight as if stumbles in the high and low places. Not to say much, it creates my eagerness for conversation with the impression of infusion of life

विदूषक इति । 'माधु' मानसो भावः, भवादिहता चेतोविकृतिः । तस्य य-
'अनुप्रवेश' एवमेव 'अवर्भाव' सः एव चित्रो'मधुर' मनीरमेव 'अवस्थानेन' शब्दासेन,
कुशललिखनेन इति यावत् 'दर्शनोद्य' सुखदमालत्यः । दृष्टेः प्रायते एका भीता
चरते कौतुकवन्दी इति । यदा—'भावाद्युप्रवेश' भवादीनामाविर्भाव 'मधुर' अ-
स्थानेन शब्दा 'दर्शनोद्यो' मनीरस्य ज्ञातः । 'आलाम्' अज्ञानां शब्दा, सचिरेवेव चति-
सुन्दर' भवादीनां चित्रमा'लखित भवता । न केवलं मानसमासो निद्रुषमा'लखितम्
अपि तु कायोऽपि, इत्याह 'निर्घेषु' लोचेषु 'उन्नतेषु उन्नतेषु च प्रदेशेषु' शरीरांशेषु
मे दृष्टि स्थित इव अज्ञादह चलिता दृष्टिः, उन्नतेषु प्रतिहता निर्घेषु च अच्युत-
तेन भवति । 'बहुना' उक्तेन 'किं संशयतो ब्रवीमि चित्रमेतत्' 'सत्त्वस' प्राधान्या यः

‘अनुपवेश’ आविर्भाव तस्य ‘शब्दा मञ्जीवनेतद्विधमिति मेव मतिमुत्पद्य इत्यर्थः
‘अलपनस’ कथावचस्य ‘कौतुहलम्’ आकाङ्क्षा ‘जनयति’ [‘निघोत्रत’ (रा-
वि, म)— ‘निधत्’ (त, न्वा-)] ‘किं वदना’ इत्यादिमूत्रम् (रा- त, न्वा)
—अथो वामिनमिति] ।

NOTES

1. (a) मधुरा &c —अव+स्था+लुट् भावे=अवस्थानम् fixing, i. e. delineation Or अवस्थीयते अनेन इति अव+स्था+लुट् करणे=अवस्थानम् posture Raghava makes it अहति । मधुरमवस्थानम् exquisite delineation (लुट् भावे) or beautiful posture (लुट् करणे) । Raghava takes it=the feature दर्शनीय is दृष्टमक्ष visible (लुट् भावे) or मनोहर charming (लुट् करणे) । (b) भावान् &c —भवत्यनेन इति मू+घञ् करणे, or भवतीति मू+घञ् करणे=भावः emotion तस्य अनुपवेश, i. e. आनन्दविष्टो भावः the emotion that has gained accession भावानधने द्रव्यानधनम् । •The sense is—(i). Your wonderful skill has rendered the emotion plainly visible (लुट्—भावे) । Or—(ii) Owing to the beautiful posture, the picture of emotion is charming (लुट्—करणे) Or—(iii). The accession of emotion has become doubly charming owing to their (i. e., of the ladies), fine features (लुट् करणे—Raghava) ‘सुन्दरकारणया भावाविर्भावे रम्यतर इत्यर्थः’—Raghava I do not think much of Raghava’s meaning It puts the artist’s skill to the back-ground (d) सत्तान् &c —भव is प्राय life शब्द is *surmise*, *impression* द्वितीयतीथा ।

सानुमती—अम्मो एषा राजसिण्णो खिण्णदा । जाणे सही
आगदो मे वडुदित्ति [अम्मो एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सयी
अप्रतो मे वत्तते इति] ।

SANUMATI—Ha ! Such is the royal sage’s skill. Methinks my friend is standing before me.

*Adopted by Prof Gajendragadhbkar

राजा—

यद्यन् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तद्व्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिद्वन्वितम् ॥ १३ ॥

KING—Whatever may not be right in the picture, all that is being altered. Yet her loveliness is but faintly imitated by the drawing.

सानुमती—सरिसं एदं पच्छादावगहगो सिणोहस्स अगव-
लेवस्स [सदशमेतन् पद्यात्तापगुरोः खेहस्य अनवलेपस्य च]

SANUNATI—This befits love, so deep through remorse and his absence of boasting.

सानुमतीति । “खद्यो इत्याद्ये” । ‘एषा’ ईदृशी ‘निजुपग’ महती निजुपता इति भावः ।

राज्ञिति । खद्य—खिमे दत् यत् साधु न स्यात् तत् तत् खद्यदा क्रियते । तदापि रेखया तस्या लावण्यं किञ्चिन् वन्वितम् । व्याख्या—खिमे मत्कृते खालेखी ‘यत् यत् दद्वेवाहमवस्थान वा ‘साधु खद्य’, प्रवृत्तानुदायि इत्यर्थे ‘न स्यात्’ विहित न भवेत् [सभाषनाया लिङ्] ‘तत् तत् तद्वेव, तत्सर्वं’नखद्येः, ‘खद्यदा’ खद्यमकारिण विशीष्य इति दारत् ‘खियते खिन्वन्ते [सर्वथातर्थात्तथाद करोतिना भवति] । खिन्वु खद्युत्पञ्चनलाया लावण्यं मन्मथान्वचिनमोद कि पुनखिमे करदीयम् । तत् ‘तदापि’ हतैरपि महति रुमे रेखया’ खालेखीन ‘तस्या लावण्यं कमनीयम् ‘किञ्चिन् ईषत् न तु बाहुष्येन वन्वितम् । या खद्य “विधिना खिमे निवेद्य परिकल्पितकव-
यीया मन्मथा वा ख्योषदेन हता’ सा कथमख्येन मया मातृपेक्ष मन्मथलिख्यते । तत् ह्योक्तं ते “साधु खद्य” इत्यादि इति भावः । [‘रेखया’ (रा-, वि-, म)—
‘लेखदा’ [ल, ख,]] ॥

सानुमतीति । ‘पद्यात्तापिन गुरी, प्ररुस्य खेहस्य प्रेषा’ ‘खद्यवेवस्य च’ दर्शनावस्य च ‘एतत् एषा राज्ञीतिः सदय खेहम् पद्यात्तापिनाय्यं यदुक्तवादा निरतिशय- खेहो जातः । खेहाय प्ररुमात्रज्ञानम् तत् “खिमे खालेखीते

“पद्यंति” इत्यत्र शकुन्तलायाः खादण्डमन्त्रं च विन्दन्तीत्यर्थः । किञ्चिद्विदितं न कस्यचिद्-इत्यपि गर्वान्मन्त्रं विनयोक्तिमात्मन् ।

NOTES

1 रेखा—रेखा is taken by Raghava in the sense of general harmony of the parts of body ‘मिरोनेरकरादीनामङ्गानां मन्त्रेण नतिः । काश्चिन्निर्घण्टो नेत्रद्वयं रेखा प्रकीर्तिताः’—*Sanzu'a-ratanataru* quoted by Raghava. But रेखा and रेखा may be taken as identical by the maxim इत्यथोरभिद्धः । And रेखा is the same as चालिख्य पोत्रा. This is the sense Raghava prefers—‘रेखायां चित्रार्थे वृद्धिर्वादिहितया’ (depicted by the touches of the brush)

2 *सदृशम् & c—The king says that his drawing does not approach the original. Sanjuman explains—The King's admiration of Sakuntala is so vastly enhanced by remorse that he now thinks too highly of her beauty. The canvas is an exact reproduction and Sakuntala is no more beautiful than she is painted here. Besides, the modesty of the king makes him speak depreciatingly of his own skill. Raghava has चतुर्विधम् निर्दोषम् आमाविकम् इत्यङ्ग and construes एतत् पाशालपगुटी चतुर्विधम् च वेदम् सदृशम्—This befits his spontaneous (चतुर्विधम्) affection for her which has now enhanced by remorse

विदुषः—भोः दासिं विणिण तत्तद्दोडीओ दीसन्ति ।
सञ्वाओ अ दसणीआओ । कदमा एण्य तत्तद्दोडी सडन्दला
[भो इदानीं त्विसलत्रभवत्यो दृशन्ते । सर्वांश्च दर्शनीयाः ।
दृक्कतमा अत्र तत्रभवती राडुन्वला] ।

VIDUSHAKA—Well, now, three ladies are here All are worth noting too Which here is her ladyship Sakuntala ?

सानुन्ती—अणभिग्गो वन्नु, ईदिसत्स खवत्स मोहद्विद्वी
अअं अतो [अनभित्तः खत्तु ईदिसत्स खवत्स मोघद्विद्विर्यं जनः] ।

* Adopted by Prof Gajendra Prasad Sarswati.

SANUMATI—Without experience of such beauty this Person has his sight baffled.

राजा—त्वं तावत् कतमो तर्कयसि ।

KING—Which of these indeed do you guess ?

विदूषकः (निर्वर्ण्य)—तत्रकेमि जा एसा सिद्धिलबन्धणु-
व्वन्तकुमुमेणकेशान्तेण, उब्रभिएणस्सेअविन्दुणा वअणेण, विसेसतो
ओसरिआहिं वाहाहिं अवसेअसिणिद्धतरुणपल्लवस्म चूअपा
अवस्स पासे इसिपरिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा सउन्दला
इदराओ सहीओ त्ति [तर्कयामि या एसा शिथिलबन्धनो-
द्धान्तकुशुमेन केशान्तेन, उद्विन्नखेदविन्दुना वदनेन, विशेषतः
अपसृताभ्या बाहुभ्याम्, अवसेकस्निग्धतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य
पार्श्वे ईपत्परिश्रान्ता इव आलिखिता सा शाकुन्तला, इतरे
सख्यौ इति] ।

VIDUSHAKA (*Scrutinising*)—I guess that she who, by the side of a mango-tree, of which the fresh leaves are glossy through watering, is painted as if slightly fatigued, with the tips of her hair having the knot loosened and the flowers dropping, with the face having drops of perspiration formed on it, and with the arms drooping very much, that is Sakuntala, the other two are her friends

विदूषक इति । 'इदानीं वाक्यालङ्कारि ।

सानुमतीति । 'ईदृशसा' एवविधस्य 'रूपस्य अनभिद्यः' अज्ञातसदपः 'अयं जनः'
एव विदूषक 'भीषट्टटि.' विकलदर्शनप्रयामी जातः । अनुपमं सर्वांसामिव कल्याण-
कल्पकाली रूपम् । अतः पुनर्विशेषनिर्दिष्टपक्षे निपुणे, रूपानिर्देशेरेव शक्यम् । विदूषकस्तु
अनभिद्य सर्वा अपि समा पश्यति इत्याशयः ।

विदूषक इति । 'निर्दिष्टं' निपुणं दृष्ट्वा । 'या एसा अवसेकिन' सेवनेन 'विश्या.'

ममृषा 'तद्वेषपन्नवा नवपत्राणि यच्च नादृश्य' 'चतुर्पादपद्म' 'साम्प्रतश्च' 'पार्श्वे' 'शिशिनं'
 ग्रथ 'वक्ष्यन् यच्च, अतएव 'उद्धान्तानि चूर्तानि कुसुमानि' यस्मान् तादृशिन 'किशोलेन'
 [इत्यन्तुत्तुवने तृतीया], उद्दिष्टा मञ्जरा 'स्वोऽविवन्द्य यमत्रलज्जान्मानि यस्मिन्'
 तादृशिन 'वन्दनेन [इत्यन्तुत्तुवने तृतीया] विशेषणे' वाङ्मयेन 'अपमृताभ्याम्' 'पानताभ्या'
 'वाङ्मयान्' [इत्यन्तुत्तुवने तृतीया], 'दृश्यपरिचयान्ता इव किञ्चिद्विष जप्तयमा [किशवन्-
 त्रेयिन्य' 'स्वोऽदोद्धम, मुजापवरश्च इति वीचि यमोपलक्षणाणि] 'आलिखिता सा
 शकुन्तला इतरे सख्यौ इति तर्कयामि, ऊष्टे । ["शिशिनवक्ष्यन्—" (त न्या-)—
 "शिशिनकिशवन्" (रा, म-)— "शिशिनकिशवन्" (कि-) ।]

NOES

1 मोघदृष्टि — मोघा विवेकमृदा दृष्टिर्दृश्य म । Refers to Vidushaka, because he is unable to distinguish between the three, and deems them all equally beautiful. The difference is plain to the expert.

2. शिशिन &c —Comp "मसासावतिमाव—" (1. sl 26) In the reading शिशिनकिशवन् the word किश is redundant.

राजा—निपुणो भवान् । अस्मात्त्र मे भावचिह्नम् ।

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अथु च कपोलपतिन दृश्यामिदं वर्णकोच्छ्वासान् ॥१४॥

चतुरिके, अर्द्धलिपितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ वर्तिका

भावदानय ।

KING—You are clever. There is here indication of my emotion. At the edges of the drawing is visible the dark imprint of my perspiring finger, and here my tear that dropped on her cheek is noticeable from the puff (bloatedness ?) of paint. Chaturika, this source of my solace is halfdrawn. Go and fetch me the brush.

राजिति । 'भवान् निपुण' अभिज्ञ, विशेषविन् इत्यथ 'अव' शकुन्तला-

प्रतिष्ठती 'मी भावचिद्रम्' पुरुरागलक्ष्यम् 'वलि' । अन्वय — रेखाप्रान्तीषु मरिचः
 खिन्नाङ्गुलिनिवेशो दृश्यते, इदञ्च कपोलपतितम् अशु वर्षकोष्ठासात् इयम् ।
 व्याख्या—'रेखाया' तूलिकाइत्य 'प्रान्तीषु' पार्श्वदेशेषु 'मलिनः क्लृप्त' 'खिन्नाङ्गु
 भाषोदयात्' मखेदाया 'अङ्गुल्या विनिवेश' मख्वापन विव्यास 'दृश्यते' लक्ष्यते
 भावात् खेदः खेदान्मलिनोद् । अतएव अङ्गुल्य मालिकात् भाषोदयानुमानम् ।
 'इदञ्च कपोले' गच्छे चित्रव्याया. शकुन्तलाया गच्छे इत्यर्थः 'पतितम् अशु मदीयं मे
 जन्म 'वर्षकस्य' धितीपयोगिकीसुधा'दरागस्य 'उष्णसात्' उष्णतया 'दृश्य' इ
 यम् । वनकोष्ठासात् जलमन्थकं । जलञ्च मर्द्धतात् पतितम् । तेनापि भाषोदयानु
 मानम् । ['वर्षक—' (त- , न्या-)—'वर्षिक—' (वि , न-)—'वर्षिक—'
 (रा)] ॥

एतत् इदं 'विनीद' एतद्दयस्य समान्वासनम्, तस्य 'स्यान्म्' उपायभूतम्, एत
 द्वितमित्यर्थः 'अर्द्ध' लिखितम् अममाममित्यर्थे । अतो 'गच्छवर्षिका' तूलिका
 ['पटलेषु पवित्रेदे तूलिकायाश्च वर्षिका' इति राष्ट्रवधतमजयवचनम्] 'वाद्य
 तावत्' । तावदित्यन्वयार्थे [यथा 'कुहस्य तावत् कर्मोक्त' इत्यादि रघौ] ।

NOTES

1 भावचिद्रम्—These are two—(i) खिन्नाङ्गुलीनिवेश (भाषोदयात्
 खेद) । c / 'सम्पदोमाधिलकम्बिताङ्गी जाता दिवस्यसंसुतेन वत्सा' ।
 (ii) अशु (भाषोदय अशु) ।

2 वर्षकोष्ठासात् वर्षिकीष्ठासात् requires वर्षिका in the feminine.
 Raghava reads वर्षिकीष्ठासात् and explains "वर्षिका चित्रपटे
 लेखविशेष" । इती १मी ।

चतुरिका—अत्र मादृश्व, अवलम्ब्य चित्रफलकं जव
 आश्रयन्धामि । [आर्य्य माधव्य, अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदा-
 गच्छामि] ।

CHATURIKA—Noble Madhava, hold the picture board
 till I return

राजा—अहमेवैतदवलम्ब्ये ।

(यथोक्तं करोति । निष्कान्ता चेटी) ।

KING—I hold it myself

(Dost as said Exit the maid servant)

राजा—

साक्षान् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं
चित्रार्पितामहमिमा बहु मन्यमानः ।

स्रोतोवहा पथि निकामजलामतीत्य

जातः सखे प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् ॥१५॥

KING—Having previously abandoned my darling when she personally came near, and greatly esteeming her as transferred to the picture, I have become, O friend, solicitous of the mirage after having passed on my way a river with plenty of water

अनुवर्तते । 'दावदागच्छामि' [दावदोमी मविधति लट्] तावत् 'अवनम्वस्व' धारय । दावदवधौ ["दावतावद्विवावधौ" छेभः] ।

राजिति । अन्वय — छे सखी, पूर्व साक्षात् उपगताम् इमा शिष्याम् अपहाय चित्रा-
र्पितां बहु मन्यमानः निकामजला स्रोतोवहा पथि अतीत्य मृगतृष्णिकायां प्रणयवान्
जातः । व्याख्या—छे 'सखी' पूर्वं प्रथम 'साक्षात्' अयम् 'उपगता' समीप प्राप्ताम्
'इमा प्रिया बह्वमाम्' 'अपहाय' उपेक्षया अतिक्रम्य, पथान् चित्रे अर्पिताम् 'अलिखिते'
लिखिता 'बहु मन्यमान' तस्या अदृश्यत् 'अह निकामजला' सुरिसत्तिला 'स्रोतोवहा'
नदी पथि बह्वनि 'अतीत्य' अतिक्रम्य, मार्गवशादेव अनायासेन प्राप्तामुपेक्षा
'मृगाया' दग्ना या 'वहा' लीभ सा अस्ति दग्ना तस्या 'मृगतृष्णिकाया मरीचिका-
याम्' [षष्ठीसमास, । अर्थ-साद्यव । स्वार्थे कन् ॥ 'मृगतृष्णा मरीचिका' इत्यमरः]
'प्रणयवान्' साक्षात्सौ 'जातः । बह्वन्त्वेन प्राप्ता स्वादृश्या नदी लज्जा मरीचिका-
नुसरण यथा हामकर, अथमागतौ शकुन्त्या विहाय कान्पनिके तद्विषे ममादरोपि
तैव इति भावः । ['राजा' (वि)—'राजा (निजस्य)' (त-, न्या-)—'राजा-
अह हि' (रा-, म) ॥ "अहमिमाम्" (त, वि व्या-)—'पुत्रिमाम्' (रा-)
'मृगतृष्णिकाम्' (म-,)] ॥

NOTES

1. (a) बहु मन्थनम्—बहु is not compounded. (b) बहनिनाम्—Raghava reads पुनरिनाम् । पुनर् signifies भेद (difference) । भेद is possible when something having been predicated a second predication is made to modify it Thus सात्त्वाद्गता चरहीना, विवादिता पुनर्वहता । The first predication is here absent लघ् does not complete a predication In fact लघ् here serves the purpose of पुनर् । Compare लघम् चति चाकुलीक्य चतुकारण पृच्छति which is fully equivalent to चति चाकुलीक्यचतुकारण पुनः पृच्छति । Raghava's reading is therefore detecline.

2. (a) सीतीवहाम्—वहतोति वह् + चच् कर्त्तरि निवाम = वहा bearer. सीतसा वहा, ताम् । O—सात् वहतोति सीतम् + वह् + चच् कर्त्तरि । A river flows by its current, so this derivation rather seems logical. (b) निकामजज्ञाम्—निकाम काम वद्धात् चनेन + निकामम् pler 1, निकाम जने यज्ञो ताम् । (c) प्रदयवान्—प्रदोशते चनेन इति प्र + नी + चच् कर्त्तवे = प्रदय solicitation, स चति चत् इति प्रदय + मत् । This is a Vedic usage In भाषा the form is प्रदयी because प्रदय is of the सुधादि class and hence takes इनि *exclusively* in the sense of मत् by the rule 'सुधादिभ्यश्च' । Both प्रदयिन् and प्रदयवन् however occur in the writings of Kalidasa. c / 'सा हि प्रदयवध्यासीत्'—Raghu. 'प्रदयिनीव नखदतमण्डनम्'—*ibid* (d) सग— &c.—सगर्षा वृथा सगदृषा । सा चति चदिन् इति सगदृषा + चच् मत्वर्थेस्त्रियाम् = सगदृषा । सा एव इति सगदृषा + क स्त्रियाम् = सगदृषका or सगदृषिका, because सगदृषा is not भावितवृत्त and, in such cases, इकार is optional by the rule 'भावितवृत्तौ क्वाच । (e) Remark—The चन्दार is निर्देशा (see under इ' क्लिमाञ्जमनोहर वयु Act I) ।

विदुषकः (आत्मगतम्)—एसो अत्तमवं खदिं अदिष्कमिअ मिअतिहिआए संकन्तो [एए अत्तमवान् नदीमतिरमा मृषा तृष्णिअया संकन्तः] । (प्रकाशम्) भो अवरं किं एण्य लिहिदुव्वं [भोः अपरं किमत्र लेरियनअयम्] ।

VIDUSHAKA (Within himself)—His Highness has indeed

met with a mirage after having crossed the river (*Aloud*) well, what else has to be painted here ?

नानुमती—जो जो पदेसो सहीए में अहिख्यो तं तं आलि-
खितुसामो भवे [यो य प्रदेश सख्या. में अभिरूपस्तं तमाले-
खितुसामो भवेत्] ।

SANTMATI—Possibly he has the desire to paint all those places that are favourites of my friend

विदूषक इति । अयमेव उक्तमतभवता । 'एष भवभवान् नदीं मकुन्ताक्षाम्
'अतिक्रम्य मगदशिखया' चिदस्पष्टा 'सकालं सङ्गतः । एतत् तु राजा श्रुतं चेत्
तस्य तापो बद्धं इत्यादिगतमुक्तम् । ["लेखितञ्चम्" (वि) "लिखितञ्चम्" (रा-
राम-) "आलिखितञ्चम्" (त- , म्)] ॥

मादुस्तीति । 'यो य प्रदेशे स्यात्ते नै 'सख्या' मकुन्ताया 'अभिद्वय रस्य
["अभिद्वयी दुधे इत्यं" इति विद्यमेदित्यो] तं तम् 'आलिखितु' चिदयितु 'काम
अभिप्रायी यच्च तदाविव ["कर्त्तरि कृत"] इत्यनुसंगान् समाभाविकरूपपदो बहुव्रीहि ।
'अच्यवहतो मावे' इति पक्षेण अचिद्वयपदः । 'तुदासमनसोरपि' इति मकार-
लोप] 'भवत् [मन्वावनागं लिङ्]

NOTES

1 लिखितञ्चम्—Raghava reads लिखितञ्चम् । There seems to be no reason why लिख should not take श्रुच with तस्य । we can not say लिख is of the कृडादि class for then लेखन becomes inadmissible. But आलिखन is used by पाणिनि himself in the rule 'अपा-
ञ्चतुषाच्चकुनिश्चादिखने । Bhattoji says लिखितुम्" under the rule 'ईयरे लीगुन्कृद्युनी' । I think लिखितञ्चम् is not defensible

2 आलिखितु' &c —आ+लिख+तुकुन् कर्त्तरि.. आलिखितुम्, आलिखितु
चामोऽस्य । The अ of आलिखितुम् disappears by the क रिक्ता—नुम्ये द्वयस्य
कर्म तुदासमनसोरपि । मनो वा ततद्विद्ययोर्मां मस्य पलियुद्धञ्चत्तौ ॥ ' The भाष्यकार
has अच्यवहतो मावे, i. e., a कृत affix producing an अच्चाय is attached

in the भाववाच्य । तुमु is thus in the भाववाच्य । Hence चालिखितुम् means चालिखनम् painting चालिखितु कामो यस्य means चलेखने कामो यस्य and the बहुव्रीहि is चालिखरवचनम् । Here again Raghava reads चालिखितुकाम which is not good See लेखितव्यम् above

राजा—श्रूयताम्,

कार्यां सैकतलीनसमिद्युना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभित्ती निपद्यहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवलकूलस्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यथः
शृङ्गेकृष्णानुगस्य वामनयन कण्डूयमाना मृगीम् ॥१३॥

KING—Listen. The stream Mahan has to be shown with pairs of swans resting on its sandy banks, on both sides of it the holy hillocks of the father of Gauri (Himalaya) with antelopes reclining on them. Also I wish to represent a doe scratching her left eye on the horn of a black buck under a tree on the boughs of which are suspended bark-garments.

राजति । चक्षुः—सैकतलीनसमिद्युना स्रोतोवहा मालिनी कार्या । कामः मितः निपद्यहरिणा गौरीगुरोः पावनाः पादाः (कार्या) । शाखालम्बितवलकूलस्य तरोः चक्षुः कण्डूयमानस्य शृङ्गे वामनयन कण्डूयमाना मृगीम् निर्मातुमिच्छामि । व्याख्या— 'सैकते' पुल्लिने 'लीन सुषालीन 'समिद्युन' मरालदुस्य दद्यात् तादृशी स्रोतोवहा' नदी 'मालिनी कार्या' लेखितव्या । 'ता मालिनीम् 'अभित्' पार्श्वतः [अमितोदीरे-द्वितीया] 'निपद्यः चक्षुः 'हरिणा' देवु तदाविभक्त 'गौरी' शिवयाः 'गुरो' पुल्लि [अलन्दातुः पिता इति पावनास्तुपादाः] 'पावनाः पवित्राः 'पादा- इत्यन्वयः' कार्या इति लिङ्गवचनविपरिवर्तनम् । 'शाखास्तु लम्बितानि' चक्षुःकर्तानि 'वलकूलानि' दम्य तादृशस्य कूलचित् तरो इत्यस्य चक्षुः तन्त्रे [चक्षुःपदस्य । अतस्तत्त्वत्-वत्तौ] कण्डूयमानस्य कण्डूयमानस्य शृङ्गे चक्षुः 'वामनयन' वामानि कण्डूयमाना' निपद्यन्ती मृगीम् निर्मातुं कर्तुम् 'इच्छामि' [निपद्यहरिणा — (१- वि, म,) — 'निपद्यहरिणा' (त- , आ-)] ॥

NOTES

1. (a) कैकत &c —सिकता सन्तप्रथिन् इति सिकता + षण् मल्ले = कैक-
तम् । सिकता is usually in the feminine plural "बाप सुमनसो वर्षा
अक्षरम् सिकता समा । एते स्त्रिया बहुवै ह्रैकत्वोपुत्तरवयम्" । (b) सीतो
वहा—See above (c) निषण् &c —नि + षट् + क् कर्त्तरि = नि + षण् + न
by the rule "रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वस्य च ष" । This gives निषण् न by
the rule 'सदिरप्रदे' । Next we get निषण् न by the rule "रदाभ्यां नो ष,
समानपदे" । Lastly निषण् ष by the sandhi-rule "टु ना टु" : ट् तवर्गे be
comes टवर्गे when joined to टवर्गे । इरिणा here are other than कृष्ण
वृक्ष । (d) *Remark—the king's object is so to paint the back-
grounds as to at once declare the place as harpitage लीन
and निषण् are significant They suggest that the swans and
antelopes were at ease in presence of the girls *They are
not so when people from town are near* The hills are corrobora-
tive The bark-garment and black antelopes are decisive

विदूषकः (आरमगतम्)—अहं अहं देक्ष्यामि, पुरिदब्धं
शोणं चित्तफलत्रं लम्बकृञ्चाणं तावसाणं कदम्बेहि [यथा अहं
पश्यामि, पूरयितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकृञ्चाना तावसाना
कदम्बै.] ॥

VIDUSHAKA (*Aside*)—As I see, the picture-board is going
to be filled up by him with multitudes of long-bearded ascetics

राजा—वयस्य अन्यच्च । शकुन्तलाया प्रसाधनमभिप्रेतमत्र
विस्मृतमस्माभिः ।

KING—Yet another thing, my friend Sakuntala's favour-
[Or—intended] decoration is here forgotten by me

विदूषक—किं विश्व [किमित्र] ।

VIDUSHAKA—What can it be ?

सानुमती—वणवासस्म सोडमारस्य अ जं सरिसं भविस्मदि
[वनवासस्य सौकुमार्यस्य च यन् सदृशं भविष्यति] ।

SANUMATE—What will be appropriate to forest-resi-
dence and tenderness.

विदूषक इति । 'यथा अहं पश्यामि' मया एवमनुमीयते ['यथाशब्दस्तु निहिंष्ट-
स्तुत्ययोगासुमानयो.'] इति विश्व । अतः अनुमाने]—'वनेन राज्ञा 'लम्बकूर्पांग
दीर्घस्मशूणाम ['कूर्पमस्त्री धु बोर्मध्ये श्मशुकैतवयोरपि'] इति त्रिकाण्डशेष । 'ताप
सार्ता कदम्बे समूहे [इति करणे श्या] 'चित्तफलकं पुरयितव्यम् । अथमेतैश्चि
फलकं पुरयिष्यति इत्यहं मयं ।

राजेति । हे 'वयस्य अत्यहं' अपरमपि क्षिप्रितव्यमस्ति । 'शकुन्तलाया, अभिप्रेत
प्रियं मया छद्दिष्ट वा प्रसाधनम्' अलङ्करणम् 'अत आद्यन् चित्ते 'अद्यापि' विद्युत्
विद्यारणात् अकृतम् अधुना तु कर्तव्यम् ।

विदूषक इति । 'किमिष तत् अभिप्रेत प्रसाधन विद्युत् भवता ['इव इति
इषदर्वीपमोत्रे चावाक्यालङ्कारेषु'] इति बर्हमान. । अत आक्यालङ्कारे] ।

सानुमतीति । 'यत् यस्तु शकुन्तलाया यो वने वास, स्निग्ध, तस्य, यच्च तस्या
यत् 'सौकुमार्यं भाटवम् (भावे अयम्) तस्य 'अ सदृशं योग्यं भवेत्' तदेव विद्युत्
अभिप्रेतं प्रसाधनम् अतः कर्तव्यता अयम् । तन्वामिति, सुलभम् अतिक्रमण्य तत्
इत्यर्थः । विदूषककृतप्रशस्ये चत्तमेतत् ।

NOTES

Remark—After सौकुमार्येण Raghava reads अचिन्त्यम् । I do
not see the propriety.

राज्ञा—

कुन्तं न फर्णापितवन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेशरम् ।
-न वा शरदन्ध्रमतीक्ष्णोमलं मृणालसूत्रं रचित्रं स्तनान्तरे ॥ १७ ॥

KING—Friend, neither is the Sirisha flower shown with

its stalk attached to the ear and the filaments reaching down to the cheek, nor again is drawn between the breasts the garland of lotus-shoots delicate like the autumnal moon shine

विदूषकः—भो किण्णु तत्तहोदी रक्तकुवलयसोहिणा अग-
हत्पेण मुहं अवारिअ चइदचइदा विअ ट्टिदा [भो. किं नु
तत्रभवती रक्तकुवलयशोभिना अग्रहस्तेन मुखमावार्य्य चक्षित-
चक्षिता इव स्थिता] । (सावधानं निरूप्य) आः एसो दासीए
पुत्तो कुमुमरसपाठचरो तत्तहोदीए चअणकमलं अहिलहृदि
महुअरो [आ. एए दास्या पुत्र. कुमुमरसपाठचरस्तत्रभवत्या
वदनकमलमभिलङ्घते मधुकरः] ।

VIDUŚHAKA—Well why has her ladyship stood as if very much frightened having caused her face to be covered by her hand which looks like a red-lotus? (*Looking closely*) Oh! this son of a slave-a bee, the stealer of the honey of flowers, is rushing at her ladyship's lotus-face.

राजिति—अनय —हे मुखे कर्णादि त्वम्भनम् आगच्छद्विज्जिघ्रियर शिरीष न कृत,
मनानरे शरच्चन्द्रमरोचिकोमल सृष्टालपूर्वं न रचित वा । व्याख्या—हे 'सर्षे शकुन्-
लाया 'कर्णे' [जातारिकवचनम्] 'अदित निवेधित 'वम्भन इत्त यस्स तत्त अतएव
'आगच्छ गच्छपर्यंत 'विज्जिघ्रिनो' लभ्यमानः 'केयर' 'किञ्चत्का' यस्स तत्त शिरीष'
शिरीषकुमुमम् (जातारिकवचनम्) 'न कृत न विदिम् । चित्ते अमूषितः कर्णो गणय
अथ शिरीषेव मूषयिषीति, तच्च तस्याभिप्रायम् । 'सनयो अनरे' अथकागे 'शरच्चन्द्रस्य
मरोचिः ज्योत्स्ना इव 'कोमल' शिष्य मूषय्य सृष्टालपूर्वं' विममोलिका 'न रचित वा'
भानिखितमपि [वा इति कर्णमूषय्यतनादृष्टरक्षययोः समुच्चयः] ।

विदूषक इति : 'भो इति सम्बोधने । किं प्रश्ने । नु पितके । सवितके प्रश्ने ।
बृहि पूजामि किमर्थं 'तत्रभवती' शकुन्ला 'रक्तकुवलयमिव' रज्जोत्पलमिव 'शोभती' व-
तेन [रक्तकुवलय सचक्षया तत्सदृशे वर्तते । साधुकारिणि विनि] 'अग्रहस्तेन' इत्या-

अथैवमविवक्षात् अङ्गुल्यदपयन्नेन यो बाहोरथ तेन ["इत्यायारइसादयो गुणगुणिनी-
 -मैदामेदाभ्याम्" इति वामन । अत्र अभिदविवक्षायां कर्मधारयः । प्रथीज्ये कर्त्तरि
 लतीया] 'सुखम् आवायं आच्छाद्य [शौ ल्यप्] 'चकित्तात् भोतादपि 'चकित्ता' भोता
 अतिभाता इत्यर्थे 'इव स्थिता' [अनेन प्रकारस्य उक्तत्वात् द्विवचनम् अतिशयभावस्य
 वाचकम्] । ["रक्तकुवलयशोभिना" (त, न्या-) — "रक्तकुवलयपद्मशोभिना"
 (रा, वि, म)] । 'सावधान' निपुण निदध्यं दृष्ट्वा । 'आ' क्रीषे । 'दास्या
 पुत्रः दुर्विनीत. [आक्रीषे षष्ठाः अलुक्] कुसुमरसस्य' मधुन 'पाठहर' शीरः मधु-
 कर' धमर 'तत्रभवत्या षडन् कमलमिव' [उपमितसमास । कमलधर्मैश्च धमरा-
 कर्मणम्] 'अभिलङ्घते' अभिलस्य धावति [लङिर्गोत्यश्च आत्मनेपदी] । ['अभिलङ्घति
 (वि) — "अभिलङ्घति" (रा. म-) — "अभिलसति" (त, न्या-)] ।

NOTES

1 (a) आगच्छ &c — आ is here *exclusive* (मर्यादाशाम्) । आ
 गच्छान् आगच्छम् । अन्वयी — आगच्छ साधु विलम्बन्ते इति इति आगच्छ + वि +
 लृप् + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि = आगच्छविलम्बिन । सादृशा केशरा यस्य तन् ।
 (b) वा — Here वा implies समुच्चय । "वा स्यादिकल्पोपमशौरिवाद्यैः इति समुच्चये"
 इति विश्वः ।

2 (a) रक्त etc — The reading रक्तकुवलयपद्मशोभिना is rejected
 because then प्रपन्न is not *real*. (b) आवायं — अयइहस सुखम् आह्वयति
 (अणिवि) = इयम् अयइहसेन सुखम् आवायति (णिवि) । (c) अकित्तचकित्ता —
 Here the rule "प्रकारे गुणवचनस्य" does not apply because प्रकार
 means सादृश्य and the सादृश्य is expressed already by इव । Hence
 we explain अकित्त भोतम् । सामान्ये नपु सकम् । अकित्तान् अकित्ता अकित्तचकित्ता
 frightened of the frightened, i. e. greatly frightened. अहमुदिति
 समास । Bharavi's "भोतभोत इव शीतसयूख" is similar

3 (a) दास्या पुत्रः — A compound. दहो is retained *optionally*
 with पुत्रः as उत्तरपद when abuse is implied See "पद्मा आक्रीषे"
 (Pan, 6 3 21) "पुत्रेऽन्तरस्याम्" (6 3 22). (d) •Remark—here

The Vidushaka is misled by the painting ! he forgets that it is a mere picture, and takes it for real.

राजा—ननु वार्य्यनामेप घृष्ट ।

KING—Pray, let this impudent fellow be stopped

विदूषकः—भव एव्त्र अविणीदाणं :सासिद्धा इमस्स वारणे
पहविस्मदि [भवानेव अविनीताना शासिता अस्यवारणे प्रभ-
विपति] ।

VIDUSHAKA—Thyself alone, the restrainer of the undisciplined, will succeed in checking him

राजा—युष्मते । अयि भोः कुसुमलताप्रियानिधे, किमत्र गुण-
परिपन्नहृदमतुभवसि ।

एषा कुसुमनिपणणा तृधिनापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरो न खलु मधु विना त्वया पिवति ॥१८॥

KING—Right Heigh ! Ho ! The favourite guest of creepers in flower, why dost thou undergo the fatigue of hovering about here ? Here, thy devoted mate, though thirsty, is waiting for thee, seated on the flower She does not indeed drink honey without thee

राजेति । ननु 'अनुनये' । 'घृष्ट' मधुकर इति 'वार्य्यता प्रतिविध्यताम् ।

विदूषक इति । विदूषाङ्गदेव ब्राह्मणेन मया कथमेव शिष्ये 'अविनीताना'
'दुस्सताना' 'शासिता' विन्नेता 'भवानेव अस्य वारणे प्रभविष्यति' शतो भविष्यति कान्यः
कोऽपि सादृश' ।

राजेति । 'एतत् दुष्मि' दुष्मिन् । 'अहमेव एन वारयिष्ये' । 'अयि' इति
कोमलामन्वये । 'भो कुसुमसमेवाया लताया' प्रिय 'अतिथे' समर 'भव' अस्मिन्
अकुलनामुनि 'किं कथ इया' 'परिपन्नक' 'लड्डीय परिस्ममक' 'खेट' गमम् 'अनु-
भवसि' । इष्टेवर्ता, भीतेः न स्वमसा प्रिय । या तु तथा तुष्यति तानिच कुसुम-

सतामनुसर, चित्रलिखितां कुसुमस्य भवतीं निदिश्याह—अन्वय—अनुरक्ता एव मधुकरी दृष्टिता कुसुमविषया सत्यपि भवन् प्रतिपालयति, त्वया विना न खलु मधु पिबति । व्याख्या—‘अनुरक्ता’ भवति प्रेमवती ‘एषा’ इय पुरोगता ‘मधुकरी’ भवत्पदे ‘दृष्टिता पिपासिता अतएव ‘कुसुमे निषया’ सत्यपि’ [तदानीं प्रतीचादुच्यते इत्यपरैः] ‘भवन् प्रतिपालयति’ त्वामपेक्षते । कारणमाह— त्वया विना’ त्वा विहाय ‘न खलु न नून ‘मधु पिबति । अस्या खेदमूया मानयित्वा, तत् तवैव गच्छ, तेन रक्ता भार्या च तुष्यति, कुसुमिता सता प्रियेणातिदिना भवता प्रीयते इत्यामय, ।

NOTES

1 अविनीतानाम् &c —Compare and see क पीरवे वसुमतीं शान्ति शान्तिरि दुर्विनीतानाम्’—Act I ☞ This is a simple truth uttered in all sincerity Vidushaka’s delusion continues in the next two pages also (see प्रहस्य चातुमगतम् &c, below) Raghava takes it as a taunt. विदूषकस्तु चित्तगतस्य वारयितुमशक्यत्वात् सोऽहम्माह—
Raghava

2 (a) कुसुम etc —कुसुमसमेता सता कुसुमलता । शाकपादिवादि । प्रिय, अतिथि प्रियातिथि esteemed guest कुसुमलताया प्रियातिथि, । एत् सञ्चुद्धी । (b) परिपतन etc —पत् means ‘to go’. परि means, सर्वतः । परिपतन is ‘hovering about’ Raghava has परिपतनरूप, खेदः ।

3 (a) कुसुम etc —Stung on the stinger because *thirsty* Raghava says thirsty because कुसुमनिषया । “दक्षितत्वं कुसुमोपरि सत्य-
वेशनादिव । He explains कुसुमनिषया इति तत्र अयमसाध्य स्थानम् इति भावः । You have a footing there secured to you without effort on your part (b) सती—कुसुमनिषया सती अपि is the construction Raghava takes सती as पतिव्रता । (c) Remark—Here the female bee is only *pointed*. Hence she was not sipping honey but merely sitting still. The king considers the whole scene as a reality Hence he is under the influence of मोह । Thus the अलङ्कार according to Dandin is भीक्षोपना because the *sitting still* resembles *waiting* (see *Kavyadarśa*, 11 2. 5) If however, we suppose that delusion of the king extends only so far as to

the *motus* of the female bee, then the sitting still though only like waiting, is *deliberately taken* by the king as the *waiting itself*. The figure is then वसामोक्ति (See under वादेरित-पद्मवाङ्मोक्ति &c —&ct 1)

सानुमती—अङ्ग, अभिजातं खलु एषो वारितो [आर्य्य
अभिजातं खल्वेव वारित.] ।

SANUMATI—Noble Sir, he is very well and nobly stopped :

विदूषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी [प्रतिपिद्वापि
वामा एसा जाति.] ।

VIDUSHAKA—This is a class that remains perverse though prohibited.

राजा—एव भो न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयता तर्हि
सम्प्रति—

अङ्घ्रिप्रवालतरुपन्डवलोमनीयं

पीतं मया सुदयमेव रतोत्सवेषु ।

विम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया—

स्त्वा कारयामि कमलोदखन्यनस्थम् ॥ १८ ॥

KING—Ho ! You do not attend to my injunction ! Then be it known now—O Bee, if you touchest the Bimba-like lower-lip of my darling, attractive like the unfaded young leaf of a tree, drunk by me tenderly indeed in 'love's banquets', I will have thee placed in bondage inside a lotus.

सानुमतोति । 'हे आर्य्य, एष वमर अभिजातं खलु' न्वायं यथा तद्यैव ['न्वाय्ये कुलीनवृषधोरभिजातपदं विदुः' इति शब्दतः] "वारित" प्रतिपिद्वापि । आर्य्यो मयान् आर्य्येण यथा वार्य्यं तद्यैवेन वारयति, न तु अवार्य्यं इव कठोरं दृश्यति । इति वारणप्रकारं प्रति कटाक्षः ।

विदूषकः इति । 'एसा जाति' तिर्य्यगजाति, सुतराम् अशर्या 'प्रतिपिद्वापि'

वारितापि 'वामा' प्रतिकूला । नेश वारण दृश्यति ['वाम. प्रतिकूलैऽपि शोक' इति हलायुध'] ।

राज्ञे । 'एवम्' अनेन विधिना शकुन्तलामुखाभिमुखमेव धारणम् 'मे दासके' इति 'न तिष्ठसि' न वर्तसे । तेन आञ्जालद्वयेनापि दृष्टनीयोऽसि 'तर्हि' अस्मिन् न्युत्तम्— । अन्य—हे भ्रमर, अलिङ्गवालतदपद्मरलोभनीय मया रतोत्सवेषु उदय-मेव पीत प्रियाया विधायाः विधाधरं स्पृशसि चेत् त्वां कमलोदरवन्धनस्य कारयामि [व्याख्या— हे 'भ्रमर' कामुक इति च 'अलिङ्गः' अस्मिन् अग्रक इति वा यी 'वाच' न्युत्तम्, 'तदपद्मवः' उदयमेव तदिव 'लोभनीय' विधाकारकं 'मया रतोत्सवेषु' उदयमेव पीत प्रियाया विधाकारम् 'अधरम्' [शाकपादिवादि] स्पृशसि चेत् यदि दृशसि तदा 'त्वाम्' अपराधिनं 'कमलस्य' कर्त्तव्यत्वं पद्मस्य 'उदरदप' इत् बन्धनं 'कारयामि' तदा 'विधायाः' विधाकारम् । राजाहं त्वां परदारधरं वापराधेन निरुच्यसि चनेन समसा, घोमेवातसञ्चार पद्मोदरस्य ते कारा भविष्यति इति भावः ।

NOTES

1 विधाधरम्—Avoid अधरं विधाधरम् । That would give अधरविधम् ।

विदूषकः—एवं तिस्रणदण्डस्त किं ण भाइस्तदि [एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेषति] । (प्रहस्य आन्मगतम्) एसो दाव उन्मत्तो । अहं वि एदस्त सङ्गेन ईदितवरणो विम संवुत्तो [एष तावन् उन्मत्तः । अहमपि एतस्य सङ्गेन ईदितवरणे इव संवृत्तः] । (प्रकाशम्)—भो चित्तं सु एदं [भोः चित्रं रल्पेत्तन्] ।

VIDUSHAKA—Would he not be afraid of such a strict disciplinarian ! (*Laughing—Within himself*) He is indeed mad ! too, through his companionship, have become as if of a similar complexion (*Aloud*)—Ho (friend), it is only a picture.

विदूषक. इति । 'एव तीक्ष्ण' कठोः 'दण्डो' यस्य तस्य उदयामनस्य [उदय-विषयमा कठो] 'किं न भेषति' । 'इदं' उदयस्य कला 'आन्मगतमाह' । उदयस्य वाचा नृत एव । 'एव' 'उदयस्यवत्' उदय एव [तावदधारणे] । अहमपि

एतस्य' उन्मत्तस्य 'सङ्कोच' समर्पित 'इदृशी वशी' इव' इत्य ह्याविष ["वदः
स्याद्रूपमेदयो " इति शायन । 'सङ्कोचो' ज्ञात इव । "समर्पिता दीर्घगुणा मन्त्रि
इति मन्त्रे अहमपि उन्मत्तसङ्कोचादुन्मत्तो ज्ञात इत्यर्थः ।

NOTES

1. † उत्र तेषां &c — This is a taunt uttered under the
impression that the King has lost the power of discrimina-
tion because he is temporarily insane. Just then Vidushaka
realises that the subject under discussion is but a picture.
But simple minded as he is, he does not see that his own
momentary spell was due to the king's supreme skill as a
painter. On the contrary he believes that the king's malady
is catching him and he too was about to lose reason through
keeping company with an insane person. The thought of an
insane taunting an insane brings on the laugh (महस्र). The
म intensifies the हस्र. The laugh is of course aloud, only
the speech following is आत्मगतः ।

राजा—क्यं चित्रम् ।

KING—How so? A picture?

सानुमती—अहं वि दाणि अवगच्छत्या, किं वण जहालि-
हिदागुभावो एसो [अहमपि इदानीमवगतार्था, कि पुनर्या-
लिखितानुभावो एवः] ।

SANUMATI—[I too have now realised the fact, what to
say of this person who feels as he painted it !

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्टिं पौरोभाग्यम् । इति एतत् पुरो-
दर्शनमुत्तमनुभवत्. साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन
स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥२०॥

(वाप्यं विहरति)

KING—Why is this mischief done, friend? To me with the heart full of her, enjoying the rapture of beholding her as if personally present, my darling is yet again turned into a picture by you recalling my memory (*Sheds tears*)

साकुन्तलीति । 'अहमपि इदानीम्' अस्मिन्नेव क्षणे 'अवगत' ज्ञातः 'चर्त' वस्तु चित्रत्वमित्यर्थः । यथा तादृशो सञ्जाता 'किं पुनर्यथानिखितं लिखितानुरूपम्' 'अनुभवति' ध्यायति यस्माद्भवति [चिन्ति] 'एष' राजा । * मयापि ज्ञातं सुखीमेव पुरः पश्यामोति, शकुन्तलामयं हृदय एव राजा चित्रस्थामिमां स्वयमुपस्थितां मस्यते इति न चित्रम् । [यथालिखितानुभावी] (रा०, वि०, म०)—“यथालिखितानुसारी” (त०, व्या०) ॥

राजेति । ॐ 'वयस्य किं किमर्थम्' 'इदं पुरोभागिनो' दुष्कर्मनिरतस्य [“दोषेकं दृक्पुरोभागो” इत्यमरः] कार्यैश्चकार्यमित्यर्थः । [घञ्प्रत्यय] 'अनुष्ठितम्' चाचरितम् । कुतो दुष्कर्म इति चेत् शणु—अन्वय—स्मृतिकारिणा त्वया तन्मयेन हृदयेन साक्षादिव दर्शनं मुखसम्भवतो मे कान्ता पुनरपि चित्तोज्ज्वला । व्याख्या—'स्मृति' स्मरणं प्रकृतस्मरणं करोति कारयति वा यस्मात्साविधिमं 'त्वया तन्मयेन' शकुन्तलामयेन 'हृदयेन' चेतसा [करणे श्या] 'साक्षादिव' प्रत्यक्षमिव [‘साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः’ इत्यमरः] 'दर्शनम्' प्रत्यक्षदृष्टे, 'सुखमेव अनुभवत' उपलभमानस्य 'मे कान्ता शकुन्तला पुनरपि' भूयोऽपि 'चित्तोज्ज्वला' चित्ररूपेण परिचयिता । पूर्वं मया चित्तोज्ज्वला अथ तन्मयत्वात् पुनः प्राप्ता । सा भूयोऽपि त्वया चित्तोज्ज्वला । 'चाच' नेत्रजलं विहरति मुञ्चति । प्राक् नष्टा पुनः प्राप्ता भूयोऽपि नष्टा इति वीर्यकारणम् ।

NOTES

1. यथानिखित & c.—निखितस्य अनतिक्रमः, यथालिखितम् agreement with what is painted, अन्वयौ—। तत् अस्मास्मिन् इति, यथालिखित + च् मत्वर्थे = यथालिखितम् that which agrees with & c.—Now see Tika

1a. पुरोभागिनम्—See Tika Bhasa in *Swapna* uses पुरोभागिता (with तन्) ।

२ स्मृतिकारिणा—स्मृति is स्मरणं recollection तां करोति जनयति इति स्मृति + कृ + क्विप् साधुकारिणि कर्षेरि = स्मृतिकारी one who promotes recollection तेषां । Or we may derive from कृ + चिच् । Qual त्वया ।

सानुमती—पुत्रवावरविरोही अपुत्रो एसो विरहमगो [पूर्वा-
परविरोधी अपूर्व एव विरहमार्गः] ।

SANUMATI—Strange is the course of this love-sickness with a contradictory start and sequel.

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि—

प्रजागरान् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

वाच्यस्तु न ददात्येतां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २१ ॥

KING—Friend, how can I undergo such ceaseless torture ? Through wakefulness is barred her vision in sleep, and tears, do not suffer me to see her drawn in a picture too

सानुमती । 'एव विरहस्य' इह विधीयशोकस्य मार्गः पत्या रीतिरित्यथ 'पूर्वस्य' प्रथमात्रस्याथा 'अपरस्य, अन्यस्य, उत्तराद्यस्यायाश्च धो 'विरोध' परम्परप्रतिषेध तद्वान् अतएव 'अपूर्व' अदृष्टपूर्वं नृपत इत्यर्थः । चित्रस्य प्रथमचित्रत्वेन ज्ञान ततः सत्यत्वेन पुनश्च चित्रत्वेन इति पूजापरविरोध इति वाच्यः । ["अविश्रान्तं दुःखम्" (वि)— 'अविश्रान्तं दुःखम्' (त- न्या)— 'अविश्रान्तदुःखम्' (रा, म)] ।

राज्ञिति । अन्यथ—प्रजागरान् तस्याः स्वप्ने समागमं स्वप्नीभूतम् । वाच्यस्तु चित्रगतामपि एतां द्रष्टुं न ददाति । व्याख्या—'प्रजागरान्' राविजागरणान् तस्याः शकुन्तलाया [कर्त्तारि कृतयोगा षष्ठी] 'स्वप्ने निद्रायाः समागम' मतसमीपासमन "स्वप्नीभूत" निरुद्धः ['स्विलमप्रकृते ह्रीवम्' इति जेदिनो] "अप्रकृत" एव उपचारात् निरुद्ध इति] प्रकटा सा जायता मया नैव दृश्यते । स्वप्ने पश्यति यदि निद्रा-
-लभ्येति, नच लभे । तन् तस्याः चित्रे दर्शनं विना न के प्ररक्षमव्यत् । तद 'वाच्यस्तु' नो तां पूजावस्थां चरतो मी दुःखात् जति जैवजन्तु पुन, 'चित्रगतामपि' आश्लेष-
-निष्ठिताच्च [अपिः समुच्चये] द्रष्टुं न ददाति [भिन्नोऽपि कर्त्तारि कविचित्रवचसा तुमुन्] इत्य' द्विविधेऽपि विनोदनीपायै विहते कथय वयस्य कथमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि ।
अधुना तु मया आश्रमविष्णुतिवशात् चतुर्षोऽपि तस्याः दर्शनोपायो लब्धोऽभूत् । त्वं पुनस्तत्र पौरोभाग्नाचरन् मे स्मृतिं कृतवानसि [स्वप्ने समा—' (रा, वि, म)—
"सप्रसमा—' (त- न्या-)] ॥

NOTES

1. वदुर्व—दुर्व is वदुर्वुष्ट by transference of epithets. न दुर्वः न वदुर्व—। विरहमार्ग is वदुर्व for it is वदुर्वपरिवेशी (see Tika).

2. वविद्यान्—वि + दन् + ञ् कर्त्तरि—विद्यान्म् । न विद्यान्म् । वदुर्वुष्टम् ।—The emphasis is on the *ceaselessness* of the torture. Hence वविद्यान् should not be compounded. Besides the presence of एवम् is also a bar to समाह । We have therefore rejected the reading वविद्यान्दुर्वम् ।

3 (a) वदुर्वुष्टम्—See वदुर्वुष्टम् Ac' III For a similar sense compare 'बद्धमुपलभे' निद्रा सद्यः सनःनकारिदोन्'—। *Deception* (b). सद्यः—The compounded सद्यःसन्त्तम्. is avoided because सद्यः is emphasised. (c). * R. mark—The verse explains *how* the दुर्वुष्ट is वविद्यान् । The दुर्वुष्ट is—। I cannot see her When awake, she is not seen *leah's* because lost to me. She cannot be seen on the canvas too for I am weeping (c / वाच्य विहरति. above) The only chance of seeing her is in a dream. But I cannot sleep (वजागर), so that chance too is lost. Just now through my temporary delusion, I was neither awake nor asleep and was enjoying her company. My दुर्वुष्ट ceased, but you have wickedly aroused me and brought me back to ceaseless (वविद्यान्) misery (दुर्वुष्टः । How (बद्धम्) can I bear it. (वदुर्वुष्टम्) ।

सानुमती—संश्रयहा पमज्जिदं तुए पश्चादेसदुकुथं सञ्जन्लाए

[सर्वथा प्रभृष्ट त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तायाः] ।

SANUMATI—Sakuntala's sorrow for repudiation is thoroughly wiped off by you.

(प्रविरय) चतुरिका—जेदु भट्टा । वद्विआकरणद्वयं गेगहिम्

इदोमुहं पत्थिअन्धि [जयतु भर्ता । वात्तिकाकरन्दकं गृहीत्वा

इदोमुख प्रस्थितास्मि—] ।

CHATURIKA (*En'ring*)—Prosper. O Sre prosper. I was proceeding this way having taken up the basket of brushes—

राजा—किं च

KING—What then ?

चतुरिका—सो मे हत्यादौ अन्दरा तरलिआदुदिआए देवीए वसुमदीए अहं एदुब अज्जउत्तस्म उवणइस्मं त्ति सबलकारं गहीदी [स मे हस्तादन्तरा तरलिआद्वितीयया देव्या वसुमत्या, अहमेवाप्य-पुत्रस्योपनेष्यामि इति सबलान्कारं गृहीत्] ।

CHATVRIKA—On my way it was forcibly taken away from my hand by Queen Vasumati with Taralika as her second, saying "I will myself carry it to my husband "

आनुमतीति । 'शत्यादीशान्' निराकरणान् यत् तस्या 'दुःखं तत्' त्वया संस्था संप्रकारेण 'अष्ट' चालितम् । एतत् श्रुत्वा अणु अपि दुःखं तस्या न भ्यात् ।

चतुरिकेति । 'वर्तिकायाः तृत्तिकायाः' करणक भाजन 'गृहीत्वा इतोमुख' भवदस्मिमुख प्रथितास्मि गन्तुमारध्वानि [आदिकर्मेणि कर्त्तरि क्त] ।

राजिति । प्रथितास्मि 'किं च' ज्ञात तत कथय ।

चतुरिकेति । 'अन्तरा' मध्ये, बर्त्तन्ति इत्यर्थः, 'तरलिकया तदाख्याया' परिचारिकया या 'द्वितीया' तथाविधया 'देव्या वसुमत्या' परिचारिकामहायया तथा इत्यर्थः — 'अहमेव आर्यपुत्रस्य उपनेष्यामि' समीपे प्रापयिष्यामि 'इति' एतदुक्त्वा—'बलात्कारेण' हठकारितया 'अहं [वक्तादिति इडाद्येऽन्यत्रम्] 'स' वर्तिकाकरणक 'मे' इज्जान गृहीत् ।

NOTES

1 (a) वर्तिका &c —वर्त्तते इति हत+वृत्, कर्त्तरि स्त्रियाम् = वर्तिका paint, or बर्त्तिका a duck See Tika (b) इतोमुखम्—इत अस्या दिशा मुखं यस्मिन् कर्मेणि तत् यथा तथा । Qualifies प्रथानक्रिया ।

2 (a) तरलिका &c —तरलिका द्वितीया यथा or यस्या supposing द्वितीया to mean महाय । वृत्—। Or अग्राम इतत्—(See Tika) (b). आर्यपुत्रस्य—श्रीपे वही । Related to उप un-compounded, or उपनेष्यामि ।

विशेषकः—दिष्टिआ तुमं मुक्त्वा (दिष्टिआ त्व मुक्त्वा) ।

VIDUSHAKA—Luckily you are let off !

चतुरिका—जाव देवीए विडवलगुं उत्तरीअं तरलिया मोचेदि दाव मए णिव्वाहिदो अत्ता [यावन् देव्या विटपलप्र-
मुत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा] ।

CHATURIKA—While Taralika was disengaging the queen's mantle which was caught in a twig, my person was carried off by me

राजा—वयस्य, उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवान्
इमा प्रतिकृति रक्षतु ।

KING—Friend, the queen is at hand and she is sensitive through much attention (on my part) Do thou save this picture

दावटिति । 'विटपे' इचगणाया 'लप्र' मसक्तं 'देव्या उत्तरीयं' पूर्वकायाद्युक्तं 'यावत् यत्कालं 'तरलिका मोचयति' [यावद्योगे भविष्यति छट्] 'तावत् तत्कालम्, समशोसशरन्वासक्ततया तच्छिन्नवाचनरे मया आत्मा खट्टेह ["आत्मा देहमनोमद्र-
न्वभावः प्रतिबुद्धिः" इति विद्य] 'निर्वाहित इरे भीत । तेनेवाए मुक्ता न हि खी च्छया तयो ।

राज्ञेति । 'देवी उपस्थिता' आगतशया । सा 'च बहुमानेन' इहहिर्न मदेवेन आदरेण 'गर्विता' जातगर्वा, जातबहुमानगर्वा इत्यर्थे । अहमेवाधेपुत्रस्य बहुमता इत्यभिमानवती देवी यदि प्रथमनिश्चितां मे शकुन्तलामूर्तिं पश्येत्तु नम् ईष्यंया एतां नाशयेत् । तत् 'भवानिमा प्रतिकृति रक्षतु एतां गृह्णीता अपयातु इत्यर्थे ।

NOTES

1 (a) *नयावत्* &c —This is in reply to Vidushaka I was not let off through kindness, but managed to run away while they were busy. (b) *उत्तरीयम्*—उत्तरादिन् टट्टे भवम् इति उत्तर + ह—A loose garment worn on the upper part of the body A wrapper (c). *निर्वाहितः*—निर + हट् (to lead) + णिच् + क्त अर्थात् । Let off For a similar use compare 'यदात् निर्वाहयतिस्व मे विद्यम्'—*Buddha-chara's*

विदुषकः—अत्ताणंति [भयाहि [आन्मानमिति भण]।
 (चित्रफञ्जमादायोत्थाय च) जइ भवं अन्तेउरकूटवागुरादो
 मुचीअदि ततो मं मेहण्पडिच्छन्दे पासादे सदानेहि [यदि भवा-
 नन्तःपुरकूटवागुरातो मुच्यते ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे
 शब्दययतु] । (द्रु तपदं निष्क्रान्त.) ।

VIDUSHAKA—Say "Save thyself" : [Taking the picture-
 board and getting up : If thou art released from the noose of
 perfidy of the harem, then shout for me at the house (palace)
 named Meghaprauchhanda (Exit in quick steps)

सानुमती—अणसंइन्तहिअओ वि पढमसभावण अवेक्खदि
 सिटिलसोइदो दाणिं एसा [अन्यसक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसम्भा-
 वनामपेक्षते शिथिलसौहृद इदानीमेव] ।

SA\UMATI—This person with his affection less ardent,
 respects his first love though his heart is transferred to
 another

विदुषक इति । किं मन्वसे प्रतिक्रतिमाय नाशयेत्, मानपि इत्यात् यदि पश्येत् ।
 तत् 'भव आत्मानं' रचतु भवान् 'इति' । 'अन्तःपुरथ' लक्षणया तदस्थायो ट्येव्या या
 'कूटवागुरा' भाषारूपं आत्मन् ['मायानिश्चलशब्देषु' प्रस्तुत्य "कीराङ्गे कूटमन्विषाम्
 इति 'वागुरा म्भवत्सनी' इति चामर] तस्मात् 'यदि मुच्यते' मुतो मशति [कर्म-
 कर्त्तरि लट्] ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे' तदाख्ये 'प्रासादे शब्दाययतु शब्द कारयतु,
 तत्र भवदाहानं श्रुत्वा अहं शब्दं करिष्यामि ["शब्दवैर—" इति काङ्, करणे ।
 ततो णिच् । अणिकसुं कर्मसञ्ज्ञा] । 'द्रुताणि सत्त्वराणि 'पदानि र्थाङ्क् इत्
 यथा तथा निष्क्रान्ता' [कूटवागुरा—' (त- व्या-)—कालकूट' (रा- वि
 म-) ॥ शब्दायय' (रि)—शब्दायय' (रा-)—शब्दय' (म-)—शब्दा-
 पिच्छन्दे' (त- व्या-)] ॥

सानुमतीति । इदानीं शिथिल' मन्व सौहृद यच्च तदाविष [सौहृदमिति अथि
 कूटमाव इत्यादि व्याख्यात प्राक्] एष राजा चत्वां शकुन्तलाया सक्रान्तं प्रासत्

'उदरे' यत्र तादृशोऽपि 'प्रथमा प्राकृता या सम्भावना' सत्क्रिया पूर्वप्रदर्शितया वसुमत्या प्रीतिः इत्यर्थः ताम् 'अपेक्षते मानयति । सर्वेन्द्रोऽपि सन् यद्वदद्या वसुमत्याः यकुलशाप्रतिकृतिं निन्दति तत्र कारणं प्रथमप्रदर्शितप्रवचयोरैवं न तु वसुमतीप्रेम ।

NOTES

1. आत्मानम्—The meaning is—Instead of saying भवान् प्रकृति रक्षतु' you should say भवान् आत्मानं रक्षतु' । चतुरिका has escaped somehow, but she will not let me off so easily We two have been helping you in this matter, but my offence is greater in her eyes.

2. कूटवायुः—This seems to suit सुन्दते better than काष्ठकूटः ।
 (b) शब्दाययतु—शब्द कुर्वन् प्रेरयतु इति शब्द + कर् + चिच् + लोट्, तु = शब्दाय (नाम धातु) + विच् + लोट्, तु = शब्दाययतु । Here शब्दाय is चकनञ् because the कर्म is *i*, शब्द is included in the धात्वर्थे (धात्वर्थोपसर्गान्) । Thus चर्च् शब्दाये (चर्चिचि) = भवान् मां शब्दाययतु the चर्चिचर्त्वा becoming कर्म by the rule "गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थ्यशब्दकर्त्तारकर्मकाद्यामचिचर्त्वा षची" । The भाष्यकार however directs वृत्तीया in the चर्चिचर्त्वा of शब्दाय । Thus "शब्दायते द्विवदतः । शब्दाययति द्विवदतेन"—*Bhasya* I 45° The poet disregards the Bhashya in Act IV. (*cf.* "हस्तिनापुरगामिन चतस्रः शब्दाययन्ते") । We may note that there the Beng Ed reads शब्दाययन्ते and here Vidrasigara's reading is शब्दाययतु । If these are adopted the grammatical difficulty in Act IV. is overcome There चतस्रः शब्दाययन्ते means the sages are talking But मां शब्दाययतु raises fresh difficulties, because शब्दाय being चकनञ्, it cannot govern माम् 'अश्वत्थवत्याय कर्मण्य चला-मांवात् कर्मानुयोगाच्च चकनञ्कलात् — *Kaivalya Haradatta* and *Bhattoji* are also to the same effect Nagesa differs He believes that like पुनमाह्वयति we may have पुन शब्दायते ('वर्द्धित-पुन्यादि कर्म'—*Sabdendushekhara*) On the whole, it seems better to suppose that Kalidasa does not strictly follow the Chāhva and has attached चिच् to शब्दाय । Nor is this the only instance of his disregard of Panini's teaching.

(प्रविश्य पत्रहस्ता)—प्रतीहारो—जेदु जेदु देवो (जयतु जयतु देवः) ।

(*Entering with a letter in hand*) THE WARDER—Prosper, let Sire prosper

राजा—वेत्रवति, न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

KING—Vetravati, was not the Queen noticed by you midway ?

प्रतीहारी—अह इ । पत्तहत्थं मं 'देस्सिखअ पड्डिणित्ता (अथ किम् । पत्रहस्ता मा दृष्टा प्रतिनिवृत्ता) ।

WARDER—Yes, Seeing me with a letter in hand she has gone back

राजा—कार्यज्ञा का र्योपरोधं मे परिहरति ।

KING—Knowing what is proper, she avoids interruption of my state-affairs

प्रतीहारी—देव, अमच्चो विस्णवेदि अत्यजादस्स गणणावहु-
लदाए एकक एव्व पौरकज्जं अवेस्सिखदं देवो पत्तारुद्धं मच्चक्की-
क्रेदुत्ति [देव, अमात्यो विज्ञापयति—अर्थजातस्य गणनावहु-
श्रतया एकमेव पौरकार्यमवस्थितम् । तद्देवः पत्रारुद्ध
सत्यञ्जीकरोतु इति] ।

WARDER—Sire, the minister reports that owing to the length of the counting of the several receipts, only one case of the citizens has been investigated Let Sire see the same but on paper

राज्ञेति । 'देवी' वसुमती 'त्वया अन्तरा' मध्ये वदमं नि इत्यर्थे न खलु दृष्टा । किं दृष्टा [खलु जिज्ञासायाम् । "निधेयवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुत्पयेन खलु" इत्यमरः] ।

कार्यं चेति । कार्यं करणीयं जानाति या तथाविधा कार्याकार्यावधिकवती देरी
'ने कार्यस्य राजकार्यस्य उपरोधं विद्म' 'परिहरति' त्यजति । राजकार्यस्य विद्म
जननम् अकार्यम् इति मत्वा निवर्तते ढीवी ।

प्रतोद्धारोति । 'अशंजातस्य' तैक्षेराधिकारिकैः प्रेषितस्य विसममूहस्य [अर्थ
प्रकारे विषये विसकारणवस्तुषु] इति "जातं अज्ञातं च जन्मम्" इति च कीव] 'म-
नाया' सख्यानस्य बहुलतया' बाहुल्येन [द्वितीया तृतीया] 'एकमेव प्रौरकार्यम्
अवेक्षितम् आलोचितं मया । पत्रे आरुढं पत्रस्य 'तत् देवः प्रत्यक्षीकरोतु' स्वयं
मालोचयतु ।

NOTES

1 अथ किम् &c.—The poet here very skilfully keeps Vasu-
mati away. Up till now Sanumati has not disclosed the
birth of Saryadamana or that arrangements are being made
by the gods for the re-union of Dushyanta and Sakuntala.
Vasumati's presence would have prevented the disclosure
altogether, and this purpose of introducing Sanumati would
have been defeated.

2. प्रत्यक्षीकरोतु—अणो' प्रति इति प्रति + अचि + टच् समासान्त = प्रत्यक्षम् ।
Now प्रत्यक्ष + चि + क्त + श्लोट तु, no समास for Bhattoji says "अतिह-
लशाय समासः" (See प्रदक्षिणोक्तस्य, प्रत्यक्षीकरिष्यामि, &c Ante.)

राजा—इतः पत्रं दर्शय । (प्रतीहारी उपनयति) ।

KING—Here, show the letter. (*The warder takes it up to
him*).

राजा (अनुवाच्य)—कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाही
धनमित्रो नाम नीव्यहने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी ।
राजगामी तस्यार्थसञ्चयः इत्येतद्गमात्येन लिखितम् । कष्टं
खल्वनपत्यता । धेत्रवति, बहुधनत्वाद्बहुपत्नीयेन तत्रभवता

मविष्यन् । विचार्यता यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य मायासु
स्यात् ।

KING (*Harang read*)—How so ! A merchant named
Dhanamitra trading by the sea died in ship-wreck and the poor
fellow is childless, the wealth boarded by him has to go to
king This is what is written by the Minister Childlessness
is misery indeed ! Vetravati, having great wealth, his good
self must be one with many wives Let it be ascertained if
among his wives any one be quick with child.

राजति । 'बहुवाच्य' पठिता । वधन् इत्यधर्मः । 'समुद्रेश व्यवहरति पथने
वधविक्रयकथं कुर्वते वल्लभाविष 'मायासु' वधकथमूत्रान् 'वहपति' प्रापयति देश-
नगराणि यद्यथाविष वधिकृपतिः 'धर्मनिवी नाम नारा' योऽना व्यवहर विवर्त, नन्वे-
नजननिवधः ['वधन विवर्दि वध' इत्यमरः] तत्र विवर्त' मन् । 'तपस्वी बहु-
कथा सु वधिकृ' वनदयय नि मन्नाजव । तस्य अधर्मा सुदयो वाहुच्य प्रभून्मय-
क'गनिनि मन् , तथा 'वधमन्वयो' निवतवु [बहुव'वधव्यामचु न तु रायीवरणे ।
वराधि-दे वा वधु] राजानम् अवधत मन्वति' इत्यमरः । 'वधपत्यन् मन्वति-
हीनता 'वध वधु' श्लेष एव । 'वधुवनवत' वधव्यात 'वधुपतीकेन मायावाहुच्य-
वता नदीवत्' वधु] मवितवन् । विचार्यता वानथ निर्धारिताम् [वधेषु
वोऽ] 'मन्व जीवन् वपदः, यदा वपदः सव यथा तादृशो धर्मिणी इत्यमरः ।

NOTES

१, बहुवच्यः—सम् + वि + कथ् भवि = वधः plenty वाहुच्यम् । It
does not mean राशि a heap, for then the rule "निवासचित्ति-
द्वीरोरसन्वधेऽनु वदेह व" will require हत्र, and व वा' change
ः १० क गुणपु सुहाय । The vyntu then comments on निवध—“इह
कथाद्भव मवति महान् वाहनिवधः । बहुवच्य विवर्चितम् न उपसर्गवानम्
(heapmg—रायीवध) । अधर्मा सुदयः । This means मन्वता अधर्मा ।

प्रतीहारी—देव, दाणि' एव साकेद्वस्स सेट्टिगोदुहिआ
गिन्वुत्तपु सवगा जाआ से सुणीअदि [देव, इदानीमेव साकेत-
कस्य धेदिनो दुहिता निवृत्तपु सवता जाता अस्य श्रूयते] ।

WARDER—It is reported that his wife, the daughter of a merchant of Ayodhya, has her Pamsavana ceremony just performed.

राजा—ननु गर्भः पित्रां रिक्थमर्हति । गच्छ एवमनात्यं
ब्रूहि ।

KING—Surely, the foetus deserves (inherits) the paternal property. G, -ay so to the master.

प्रतीहारौ—जं देवो आणवेदि [यत्र देव आज्ञापयति] ।
(प्रस्थिता) ।

WARDER—What She commands (Proceeds to g).

राजा—एहि तावन् ।

KING—Do come back

प्रतीहारी—इधमिहि [इयस्मि] ।

WARDER—Here I am.

राजा—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ।

येन येन विवृज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन धन्वुना ।

स स पापाद्वे तासां दुष्यन्त इति धुष्यताम् ॥ २२ ॥

KING—What is gained by considering if there is or is not progeny.* With whomsoever loving kinsman the subjects are separated by death that one, save the sinful, is Duchryants unto them—Let this be proclaimed.

प्रतीहारौति । 'यस्य जाया' पदो 'म.वेतः' अयोध्या यस्य निवास. तस्य [सः] अर्थो धूमादिषु पश्यते । तः योषिको बुध्] 'देहिम' वनिजः 'दृष्टिता इदागेमिष निहत' मन्त्रं 'पु सधने यमोवातात् खतेये मासि कर्मणः सखाःरिद्वेरी यथात् ताहयो रति दूयते' ।

राजाति । 'ननु' अवधारणे । 'गर्भः' गर्भमपत्यं 'पित्रा' निरूपयत 'रिक्थ' धनम् ["रिक्थक्य धन वम्"] 'अर्हति' ।

रुद्रिनि । अररमदि क्रिष्टिन बरुक्कान पेडि तावत' इति प्रथिता प्रतीहारी
-निवर्त्तयति ।

रुद्रिनि । 'मनति अस्ति इति' 'मन्ति नास्ति' इति 'अनेन' वा 'किम् +
विद्यमाने अपत्ये' अविद्यमाने च फल तुल्यम् । कृत इत्याह—अन्वय—प्रजा, देव देव,
क्षिप्तेन वन्दना विदुष्यन्ते पापात् अने दुष्यन्त्यासा स स इति घुष्यताम्* व्याख्या—
'प्रजा' जना देव देव क्षिप्तेन खेडगुक्तेन वन्दना वास्वदेन पिवादिस्वप्ननेन
'विदुष्यन्ते विदुषा भवन्ति 'पापात् पाप'निरतात् अने' विरा, पापिन स्वप्नने वरुविद्या
इत्यर्थे 'दुष्यन्' [अनामकङ्क्षेन "दुष्यन्ती मे वम्" इति महती गौरववार्त्ता मूलिना]
'तासा प्रजाना 'स स वन्तु' वन्तु स्थाने स्थित 'इति एतत् घुष्यता' विद्वाप्यताम् । यो
यो सतः दुष्यन्त्यास्य तस्य स्थाने चास्ते । तत् सृते वा स्थिते वा फल तुल्यमेव । किन्तु
य पापो निवृत्ते तस्य स्थाने दुष्यन्ती न स्याप्यति ।

NOTES

1. (a) साकेतकथ—The Prakrit *साकेतकथ* should not be rendered as *साकेतकथ* as has been done by Raghava. *साकेतकथ* योहो is an awkward phrase the योहो m such cases being unusual. साकेते जात 0^r साकेते भव, 0^r साकेते वसति इति साकेल + वृष् = साकेतकथ of Saketa. तस्य । Qualities योहिनः । (b) योहिनः—अतिशयेन प्रथमानि इति प्रथम + इहन् = योहानि—युद्धवन्नि इत्यय तानि यस्य सन्ति इति योह + इनि नलघे = योहो merchant.

2. (a) देव विदुष्यन्ते—This is from वृजिर् to join इचादि । विदुष्य is to d s-join. यः प्रजा विदुष्यन्ति gives देव प्रजा विदुष्यन्ते in the कर्म-वाच्य । (b). पापात्—पापम् अस्ति अस्ति इति पाप + अच् मत्व = पापः wicked. अने दोषे इमी । (c) घुष्यताम्—अपि विदुष्यन्ते पुरादि + लोट् + ताम् कर्मणि । विदुष्यन् is 'declaration of पाप' 'अपि योऽस्य विद्'—Madhava. The मन्त्रादिकस्य root has a different sense

प्रतीहारी—एष्वं ग्राम - घोसदद्वयं [एवं नाम घोपयि-
उच्यम्] । (निष्कन्ध पुन. प्रविश्य) काले पवुष्टं विद्य अदि-

णन्दितं देवस्त सासण [काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं देवस्त
शासनम्]

WARDER:—It shall be so proclaimed (*Going out and coming back*) Sire's command is welcomed like a timely shower

राजा (दीर्घमुष्णश्च निःश्वस्व)—एवं भो सन्ततिच्छेद-
निरवलम्बना मूलपुरुषावसाने सम्पद परमुपतिष्ठन्ते । ममाप्यन्ते
पुरुवशत्रिय एष वृत्तान्तः ।

KING (*sighing deep and warm*)—Thus O, do riches & the death of the original owner, being supportless by the lapse of progeny, pass to a stranger. After my demise too such will be the fate of the fortune of Paru's race

प्रतीकारोति । 'काले' यथाकाले यत् 'प्रवृष्ट' सुदृष्टि [भावे क्त] तत् 'इव देवस्त
शासनमभिनन्दितं वृत्तितम् ।

राजति । 'भोः' इति अलत्यामन्वयं प्रतीकारोत्सोधन वा । 'सन्तत्या' हेतुन
अनादेन निरवलम्बना निराश्रया 'सम्पदः विभवा 'मूलपुरुषस्य' अर्जयितुश्चधरस्य
'अवसाने' अन्ते, अभावे, नाशे इत्ययं 'एवम्' अनेन विधिना 'परम्' अन्वयं जनम् 'उप-
तिष्ठन्ते' सगच्छन्ते [सङ्गतिकारणे आत्मनेपदम्] उपतिष्ठन्ति इति प्राठे आश्रयति
इत्यर्थः] । 'ममापि अन्ते' अवसाने, अन्ते नाशे इत्यर्थः पुरुवशत्रिय वीरवलम्बनाः 'एष
वृत्तान्त' अप्यकार, पराश्रयण भविता इति वाच्यः । ['—निरवलम्बना (त-
त्या-)—उपतिष्ठन्ति (दा-, वि-, न-) । "द्विव एव वृत्तान्त. (त., त्या-)—
—"शोकात्प्रवृष्टमिव मूर्खेभ्यः' (दा-, वि-, न-)]

NOTES

1. (a) उच्यते—It is difficult to see how उच्यते has to be acted (b) सन्ततिच्छेदे &c—The reading निरवलम्बना कुञ्जानाम् makes कुञ्ज as निरवलम्बनम् । But if there is सन्ततिच्छेदे where is the कुञ्ज? When कुञ्ज itself does exist, the question whether निरवलम्बन or

भावलक्ष्यं does not arise On the other hand निरवलक्ष्यता qualifying
सम्पद, is perfectly intelligible There being no सञ्जति the wealth
amassed has no one to go to—becomes निरवलक्ष्यः (c) उप-
निहिते—‘उपाद्देवपुत्रासद्वितिकरममैवीकरवपद्यु’ इति सद्द्वितिकरणे चाप्यनेवदम् ।
(d) Remark—The reading शौरकाल &c gives no good sense.

प्रतीक्षारी—परिहृतं अमङ्गलं [प्रनिहतममङ्गलम्] ।

WARDE ३—Let the evil be averted !

राजा—निहमामुपस्थितश्रेयोऽवमानितम् ।

KING—Fire on me that disregarded the luck, that came
to hand

सानुपनी—अमंसजं सही एव हि मयं परित्र सिन्दिदो
येन अप्पा [असराय सखीदेव हृदये कृत्वा निन्दितः अनेन
आत्मा] ।

SANUMATI—Undoubtedly his self is blamed by him
having that very friend of mine in his mind.

राजा—

‘संरोपितेऽप्यात्मनि’ घर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।
कल्पिष्यमाणा महने फलाय वसुन्वरा काल इवोत्तवीजा ॥ २३ ॥

KING—Though my own self was caused to germinate in
her, the wife entitled to join me at sacrifices, the support of
my family was foolishly abandoned by me like a tract of
land with seed sown in time and about to become fit for a
great harvest.

प्रतीक्षारीति । ‘अमङ्गलं’ मन्वन्तरूप शौरकालः पराशरवचनं ‘प्रतिहृतं’ निराहृतं
भवतु ।

राजैति । ‘उपस्थितं मन्वन्तरं’ सत् ‘नेत्रं’ मङ्गलं सायम्बदाररूपम् सत् ‘अवमानिते
यत्प्रदाविषम् [सधुकारिणि विनि.] ‘मां विहं’ ।

राजंति । चतुश्—शाले सप्तवीजा महते पत्राय कल्पियमाणा यमुखा ॥
 कुलप्रतिष्ठा धर्मपत्नी चात्मनि करोवितेऽपि न्यहा नाम । आह्ला—‘कासि’ इ-
 समये ‘उक्तम् आदिन ‘वेज’ यस्यां तादृशो [पत्रोपचयेऽपि योज्यम्] अनएव ‘महते’
 प्रमूताय ‘कडाश’ शब्दाय [पत्रोपचये पुत्रवत्तयाय] ‘कल्पियमाणा’ प्रभविद्यन्तो [त्रि-
 योमे सम्पद्यमाने चतुर्वी] ‘यमुखा रवधात्री धारिणी’ इव कुलस्य’ पुत्रवत्तया इतिष्ठा
 बालमनस्यहना [यमुखायामपि योज्यमेतत् । “हे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । कस्तुर्येण
 चोर्वी सखा च पुत्रधारिवम् ॥” इति प्रागुक्त] ‘धर्मोदां प्रजापदीकता इति कार्त्त
 ‘पत्नी (माह्वरादिवादि) यजुलक्षा ‘आत्मने’ स्वहने करोवितेऽपि’ मन्त्रिरेववा महते-
 ऽपि [आत्मानां पुत्रनामासि’ इत्यात्मनः पुत्रवत्तुने] तथा न्यहा नाम’ कुलविद-
 नेतन्त्रे [नाम कुत्तायाम् । “नाम प्राकाशसम्प्राप्त्यधीपोपयमकुत्तवने’ इत्यमरः]

NOTES

1. प्रतिष्ठतम् &c.—See Act V प्रतिष्ठत भवतु is the construction.

2 (a) करोविते—सम् + कृ + विच् + ल कर्मणि । * (b) नाम—Im-
 plies censure महा धर्मपत्नी न्यहा । This is reprehensible, from
 consideration of afterlife (परलोके) । Again महा कुलप्रतिष्ठा न्यहा,
 आत्मनि करोवितेऽपि न्यहा is censurable from worldly (इदलोके) con-
 siderations directly, and indirectly from consideration of
 परलोके so far as it affects the Puris by विच्छेदेप । (c) The root
 रूप is भ्वादि आत्मनेपदो ; but in लट्, the forms are कृत्स्निति—कल्पियते
 &c as in the case of इत् ante.

सानुमतो—अपरिच्छिन्ना दाणिं दे संददी भविस्सदि
 [अपरिच्छिन्ना इहातो ते सन्ततिर्भविष्यति ।] ।

SANUMATI—Your progeny will now continue uninterrupted.

चतुरिका (जनान्दिकम्)—अय इमिणा सत्यवाहवुत्तनेन
 दिउण्णोभो भट्ट । एणं अस्सत्तिदुं मेहम्पच्छिन्दादो अज्जं
 मादद्व गेण्हिअ आअच्छेहि । [अये अनेन सार्धंवाहृत्तान्नेन

द्विगुणोद्देशो भर्ता । एतमाशवासयितुं मेघप्रतिच्छन्दान् आख्यं
माधव्यं गृहीत्वा आगच्छ]

CHATURIKA—(Ande)—Ah! By this story of the merchant, Sire has double the anxiety now Go and come back fetching robe Madhava from Meghapratichhanda palace to console him

प्रतीकारो—सुष्टु मण्यसि [सुष्टु मण्यसि] (निश्चान्ता) ।

WARDER—Thou savest well (Exit)

शाकुन्तलीति । 'इदानीं' चतुना, शकुन्तलीया जाने सर्वदाम्नि इच्छते 'ते मनन्ति कुनप्रवाह' 'अपरिच्छिन्ना विच्छेदरहित मविद्यति' ।

अनुचितेति, 'साईवाडय [प्राज्ञ्याध्यात] वक्षिण्यदेवैर्दाम्निष्य 'हलान्नेन' शान्त्या रित्तुष्य समविक इच्छ लडमेः' पीडा प्रथ लयाकिधो जातो 'भर्ता' । 'एत' मण्यारम् 'आश' मयितु' मान्भवितु' 'मेघप्रतिच्छन्दान्' लक्ष्मकात् प्राणादान् 'माधव्यं' यद्गौला आगच्छ [माधव्यस्य वदथे प्राणादस्य "प्रदमपति—" इत्यनादाने पद्यतो । मन्त्रेणैवो माधव्यकरणक आदान इति समानकर्तृकता ज्ञेया] ।

NOTES

1. अपरिच्छिन्ना—परिच्छिन्ना IS इच्छया निर्णोता । c f. "परिच्छिन्नमावहिनं मया न च विद्या—*Kumara* Hence अपरिच्छिन्ना IS *endless*

2. आशवासयितुम्—Here the कर्त्तृत्व of आशवासयक्रिया IS attributed to प्रतीकारे । माधव्य IS only instrument. Otherwise आशवासयक्रिया and आशवासयक्रिया will have different कर्त्ता and the तुमुन will be barred

राजा—अहो दुःखन्तस्य संशयमरुद्धा पिण्डभाजः । कुतः,

अस्मान् परं वत यथाश्रुतिसन्भृतानि

को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रमूर्तिविकृष्टेन मम प्रसिद्धं

पीडाश्रु शममुदकं पितरः पिबन्ति । २४ ।

(मोहमुपागतः) ।

KING—Alas ! The participants of the rice-cake, offered by Dushmanata have reached a dubious situation For, surely o the water offered by me, destitute of progeny the forefathers drink what is left after washing their tears brought forth by the thought—‘Alas, who in our race, after this person, will do the libations prepared according to the Sra is’ (G es into a spoon)

चतुरिका (ससम्भ्रमम् अरुडम्भ्य)—समस्तसदु समस्तसदु भद्रा [समास्वसितु समास्वसितु भर्ता] ।

CHATURIKA —(Has iy holding)—Take comfort, let Sre take comfort

राजेनि । ‘बद्धो’ छेदे । ‘दृश्यन्स्य’ [नामयदृष्यात् प्रख्यातिथीतनम् । तेन प्रख्यातस्य ममाप्येव इतम् इति सद्गत् छेदकारणम्] ‘विष्ट भजने ये ते, पितर इत्यर्थः ‘सद्यः’ सद्गत् ‘अद्गत्’ आपन्नाः । दूल्भद्रकच्छसुत्पश्यन्ति पितर । कुतः’ इत्याह । अन्वयः—नून वत अद्यात् पर नः कुले यथाशु‘तसम्भृतानि निवपनानि काः करिष्यति इत पितरः प्रसुतिवकल्पेन मया प्रसिक्तमुदकं धीराशुश्रीविवर्त्ति । व्याख्या— ‘नून निश्चित इत छेदे [अन्वयम्] ‘अद्यात्’ दुष्यन्तात् ‘पर’ पद्यात् अने दुष्यन्ते इत्यर्थः ‘नः’ कुले पुरुषस्ये यद्यःसुति’ श्रेताःकविधानेन ‘सम्भृतानि’ सम्यक् चितानि निवपनानि । विशदानानि पिशोदककर्माणि ‘कः’ करिष्यति न कोऽपि । ‘इति’ एव श्रद्धिना पितरः दूने धीरवा, ‘प्रसूत्या’ सन्त्या ‘विकल्पेन रक्षितेन, नि सन्त्यानेन ‘मया प्रसिक्त’ दत्तम् ‘सद्गत्’ जल ‘धोतानि अशुनि’ दैम तद्यात् ‘शेषम्’ अवशिष्टं यथा तथा ‘पिबन्ति’ । पितरो हि प्रथम सद्गतेन जलेन अशुपूषे नयन प्रचालयन्ति पद्यात् अवशिष्टं जलं पिबन्ति । तेन मये शेषदे मतासो इति । [“सम्भृतानि” (रा वि- म)— “श्रद्धितानि” (त-, न्या-) ॥ “करिष्यति” (त-, न्या-)—“निवप्यति” (रा, वि, म) ॥ “अशुश्रीवम्” (रा-, वि-, म)—“अशुश्रीवम्” (त, न्या-)] ॥ ‘श्रीव’ विषयतो मूर्त्तान् ‘उपगतः प्राप्तः’

चतुरिकेति । ‘सम्भ्रमेष त्वरया’ ‘सद्गत् अवलम्ब्य’ धारयित्वा राजानमिति शेषः ।

["अवनाश्या" (वि)—"अवलोक्य" (रा, म-)—वद्वीयाद्द्वैतत् न पठति] ।
 'मर्ता समाश्रयतु' अश्वत्थी मवतु ।

NOTES

I. (a) यथायति—यति अर्थात्कर्मः यथायति in accordance with the Vedas, अश्वत्थो— तत् यथा तथा सम्भृतानि सद्बुद्धेति ममान् । (b) दिवदानानि—नि + वद means to offer, especially to the Pitris नि + वद + लुट् यावे = निवदनानि offerings दिवदानानि । (c) प्रसूति &c — प्र + सू + क्तिन् कर्मणि = प्रसूति progeny अयन्यम् । विगतः क्वा भताः अस्व इति विकल one whose parts are gone, चीष deficient, बहु— प्रसूया विकल । इतत्— । तेन । (d) धीतायु &c — धाव युद्धी + क्त कर्मणि = धीतानि wiped Here we have व replaced by ऊर् by the rule "ञो, युड-नुनादिभे च" । This gives धाऊ + त । Now धाऊ becomes धी by the rule "एयञ्चयुट्स्" । शिष्ये इति शिष्य + धञ् कर्मणि = शेषम् remainder धीतानि अयुषि येन तत् धीतायु । तेषाम् शेषम् the remainder after what is used in wiping tears with Ragnava ias धीतायु च तत् शेषेति कर्मणि— । Qualifies विवति or सद्बुद्धम् 'The idea is—They do not get the benefit of all the water I off r them—a part being used up in washing their faces with Hence their thirst is unappeased c f, "न प्रकाममुत्र श्राद्धे स्वधासद्दत्ततपरा"—Roghava (c) Realizing —(i) निवर्द्धति is the D-vanagarsī reading. But निवपन being श्राद्ध &c —निवदनानि करिष्यति like श्राद्ध करिष्यति sounds more natural. (ii) धीतायुसैकम् does not necessarily imply that they do not get enough for drink or that the water is polluted शेष puts forth prominently the fact—which is what Dushyanta deploras—that a part of the water serves another purpose, hence the supply is insufficient.

सानुमती—इद्वी, इद्वी सदि क्लु दीवे ववधाणदोसेण एसो
 अन्यआरदोसं अप्पुहोदि । अहं दाणि एव्व निव्वुदं करोमि ।
 [हा विक्र, हा विक्र, सति क्लु दीवे व्यवधानदोसेण एपः
 अन्यआरदोपन् अनुभवति । अहमिदानीमेव निवृत्तं करोमि] ।

अहवा सुदं मए सउन्दलं समस्तासधन्तीए महेन्द्रजणीएण
 मुहादो जणणभाओस्सुआ देवा एव्व तद् अणुचिद्विस्सन्दि जह
 अइरेण धम्मपदिणिं भट्टा अहिणन्दिस्सदित्ति । ता जूत्तं एदं
 कालं पडिपालिदुं । जाव इमिणा वुत्तन्तेण पिअसहो समा-
 स्सतेमि (अथवा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्र-
 जनन्या मुखात्—यज्ञभागीतसुका देवाएव तथा अनुप्रास्यन्ति
 यथा अचिरेण धर्मपत्नीं भर्ता अभिनन्दिष्यन्ति इति । तन् युक्तम्
 एतं कालं प्रतिपाठयितुम् । यावद्दनेन वृत्तान्तेन प्रियसखी
 समाश्वासयामि) । (उद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता) । ४८ ।

SANUMATI—O Fire O Fire the lamp being there, to be
 sure he suffers the evil of the gloom through obstruction I
 will even now make him happy. Or I have heard from the
 mouth of the mother of Mahendra who was comforting
 Sakuntala that the gods themselves anxious for their share
 at sacrifices, will so arrange that the husband will without
 delay welcome his wife that is entitled to join him at hol-
 rites. So it is proper to bide that time. Meanwhile
 I will console my dear friend with this news (Exit dancing a
 Udbhrantaka)

सानुमतोति । 'दीपे सति खनु सखेव 'व्यवधानं' दूरता अलङ्घितां, तद्दी-
 'दीपेण एव अशकारदम दोषम् अनुभवति । आसौ कुलदीपः सर्वदमनः, यद्य
 दूरस्थसमपश्यन् निराशाश्चकारे मञ्चन् शीदति । 'हाधिक्' एतत् । 'इदानीमि-
 'चङ्गम्' एतं निहंतं' सुखितं महतिप्रदानेन इति शेषः 'करोमि । 'यद्यवा' अयुक्तमित्य
 'यज्ञभागे चतसुका' उत्कण्ठाः दुर्गन्धेन दानवगन्धेन उत्तयज्ञभागा पुनस्तन्नामि वा
 'देवा एव तथा अनुप्रासयन्ति' विधास्यमि 'यथा 'अचिरेण' सत्वरं 'भर्ता' स्वामी धर्मपा-
 'शकुन्तलाम्' 'अभिनन्दिष्यति इति मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या' इति
 'मुखात् अतम्' । तन् तस्मात् 'एतं कालं' यावता कालेन देवा एतं निहंतं' कुर्वन्ति

८ कालमित्यर्थे 'प्रतिपालयितुं' प्रतीचितुं 'युक्तम्' यव कर्मणि देवा निद्रुक्ता तत्र
 अयुक्तो मे व्यापारः । 'यावत्' अक्षयी । ततकालम् 'अनेन हतान्तेन' राज्ञो वार्ष्णेयाः
 अथवा 'यावत्' अवधारणे । 'द्वियमूर्खो समाधामयामि यावत्' इत्यन्वयः [युक्त-
 नितम्' (म-)]—“न युक्तम्” (रा, वि, त, व्या-)] ॥ [काल प्रतिपालयितुम्
 [रा, वि, म-)—“मे अत्र विलम्बितुम्” (त व्या ।)] ॥ उदभान्तकेन तदाख्येन
 पृथगेति 'निष्कान्ता' ।

NOTES

1. (3) सति &c —Here दोष is सर्वदमन । व्यपहार means a
screen and also *dis ance* अन्कार is the उदमान of the *depair* of
 the king Hence the अलङ्कार is सनाभोजि । (d) अथवा—Implies
 आक्षेप । She makes up her mind to reveal everything to Dash-
 yanta (निद्रुत करोमि) and then checks her self

2 (a) यज्ञभास &c—यज्ञन्त यज्ञदत्तो वा भासा यज्ञभास, याकपादि-
 वादि । Or यज्ञभास महमुपेति यज्ञभास । यज्ञभागे or यज्ञभागेन उदमुका ।
 महमुपेति यज्ञभासः । This is suggested in the Tika Prof Gajendra-
 gadkar thinks this improbable because the Durjayas were in
 heaven But there was nothing to bar their way from heaven
 to earth. The demons Tadaka is supposed by Kalidasa to
 have done this and seized the God's share's Compare—

“यज्वभिः सञ्चल इत्य दितरेष्वध्वरेषु य ।
 आतवेदोसुखाः प्रायो निघतामाश्चिन्तित न ॥”

in *Kumara* Prof G's own theory is that—The king had
 probably forbidden the performance of sacrifices like the
 celebration of the spring festival But as prohibition is a
 greater evil than obstruction, this makes Dushyanta a greater
 enemy of the gods than even the Rakshasas who only obstruct.
 The text it-self, however, furnishes evidence that there was
 no such prohibition Thus (a) The performance of पुसवन is
 spoken of in “इदानीमेव...निर्हं सपु सवना” । पुसवन requires यज्ञ ।
 (d) Dushyanta himself meant to continue performing यज्ञ &c.

as is implied by "ब्रह्मानपरं वत् यथाशुनिसम्भृतानि" & b) यथाशुति is a significant epithet in this connection (b) "चिरेण—एवमे" इतीश। (c) धर्मपत्नीम्—धर्मार्था पत्नी धर्मपत्नी । शाकपायंवादि । वा धर्मस्य पत्नी, तदाहं ब्रह्मपत्नीतिवत् इत्यतः । (1) उदधान्तकेन—उद + धम + क्त भावे + कन् भावे = उदध क्तम् literally *going up in the air*. Technically it is a kind of dance in which first the right foot is lifted, the left is then bent and the body turned rapidly in a direction opposite to the hands of a watch. But Raghava takes it in its literal sense

नेपथ्ये—अश्वम्हेण अश्वम्हेण [अश्वहण्यम् अश्वहण्यम्] ।

IN THE DRESSING ROOM—This must not be done to a Brahmāna [Must not be done to a Brahmana ! [Or, murder, Murder.

राजा—(प्रत्यागतः कर्णं दत्त्वा)—अये माधवस्येवात्तस्वरः ।
फः षोडश भोः ।

KING—(Recovering and listening)—Ha ! The note of distress is like that of Manthavya Who is here. Ho ! Who is here.

(प्रविश्य) प्रतीहारी (ससम्भ्रमम्)—परित्ताश्वदु देवो
संसञ्जगदं वश्रस्मं [परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्थम्]

[Entering] WAI'DER (With alarm)—Let Sire save his friend who is in danger.

नेपथ्ये इति । 'ब्रह्मणि ब्राह्मणे वेदे वा दित माधु वा 'ब्रह्मण्यं [यत् प्रथमः] न ब्रह्मण्यं ब्राह्मणविवरे वेदे वा यत् निहितं' तत्, ब्रह्महत्या इत्यर्थः किमा वा । यदा चाततःशिनं प्रति सञ्ज तदा ब्रह्महत्या क्रियते ज्ञया, विरस पापात्प्राप्तं इति अर्थः । यदा तु रचितारमुद्दिष्टं ज्ञयते तदा 'ब्रह्महत्या ज्ञयते, निवार्यतां भो.' इत्यर्थः । हाशपि मन्त्रवतः ।

राजेति । 'प्रत्यागतः कर्णसंज्ञः । एष 'चात्तस्य' भोतस्य स्वरः' भाद- 'माधवस्य इव प्रतिभाति ।

प्रतीहारीति । 'सम्भ्रमिणः स्वरपा 'सङ्घः' । 'संज्ञस्य' सङ्घटं 'गतं' प्राप्तं' वयस्य' देवः परित्रायतां रचतु ।

राजा—^{३५}केनात्तगन्धो माणवः ।

KING—By whom is the poor fellow humbled ?

प्रतीहारी—अट्टदृत्वेण केण वि सत्तेण अदिक्कमिअ मेव-
प्पडिच्छन्दस्स पासदस्स अगमूमिआरोविदो [अट्टरूपेण
केनापि सत्तेन अतिक्रम्य मेवप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य अग्रभू-
मिम् आगेपिठ ।

WARDER—By some invisible being, after having been
over powered, he is placed on the top floor (roof) of the
Meghprachhanda palace

राजा (सहस्रोत्थाय)—मा तावत् । ममापि सत्तैरभि-
भूयन्ते गृहा । अथवा—

अहन्यहन्यात्मन एव तावत् ज्ञानुं प्रमादस्त्वलिनं न शक्यम् ।

प्रजासु क्व केन पथा प्रयातीत्यशपेत्तो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २५ ॥ ॐ

KING (Suddenly rising)—Indeed not [Or—This must
not be] Are my palaces too infested by evil beings ? Or—
Even my own lapses every day through carelessness are not
possible to be known is there the power exhaustive'y to per-
ceive who among subjects proceeds by which route ?

राज्ञेति । मनो कुतश्चित्तमप्य 'माश्वरक' मापय [कुतश्चित्तापये अणु कत्वञ्च ।
अनुकम्पाया कन्] 'केन जनेन, केन विधिना वा 'आत्तो पृथ्वीतो 'शस्ते' शस्ते' पञ्च
तादृशो जात ['जम्भी शस्तेक आभोदे निशे सप्वस्यगर्वदो इति चिन्त] ।

प्रतीहारी । 'अट्ट' रूपम् आकृतिर्हस्य तदाविवेन 'केनापि सत्तेन जीवेन 'अति-
क्रम्य अभिभूय 'मेवप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य 'अग्रे पित्तरे या 'भूमिं ताम् 'आरोपितः
आपिती माणवः ।

राज्ञेति । 'मा तावत् एव वृद्धि । 'ममापि विद्युत्प्रतापस्य दुष्कृतस्य 'पृष्ठा,
सत्ते दिव्योनिवृत्तिभिर्भक्षोर्वैः 'अभिभूयन्ते अतिक्रम्यन्ते ? नैव अभिभूयन्ते इति

काकुः । तदश्रुत्वा वचो सा तावत् ब्रूहि । यदा—या तावत् विपदातां भाषयः ।
 नमापि गृह्णा अभिमूर्च्छन्त्याद्यर्थम् । 'अथवा प्रधाने तदपि सम्भवेत् । अन्यथा—
 अहनि अहनि आत्मन एव प्रमादं मुखलितं तावत् ज्ञातुं न शक्यम् प्रजासु कः केन पथा
 प्रयाति अशिवतो वेदितुं शक्तिरस्ति ? व्याख्या—'अहनि अहनि प्रतिदिनम् 'आत्मनः,
 एव स्वस्व्यापि प्रमादेन अनवधानतया यत् 'मुखलितं धर्मप्रवृत्तिं तत् तावत् साकलीन
 ["यावत् तावत् साकली" इत्यमरः, ज्ञातुं न शक्यम् । अन्यथा कथं नै चाना
 कर्मपक्षोपरिग्राह्यम् । यदि मुद्रिद्वितमि आत्मन्यप्येव भवेत्, तदा अगोचरासु 'प्रजासु
 जीवेषु मध्ये 'को जनः केन पथा सत्पथेन असत्पथेन वा प्रयाति अरति इति
 अशेषतः साकलीन 'वेदितुं' ज्ञातुं 'शक्तिः नै अस्ति किं नाह्येव इति काकुः ।
 आत्मसम्बन्धेऽपि यस्य सत्यं ज्ञानं न स्यात् स कथं ब्रूयात् प्रजासु नै पाप' काऽपि
 नास्ति, स्थितोऽपि स मदीयेषु गृहेषु पापं नाचरेत् ।

NOTES

1. माद्वक्त्रक—मनोरपत्ये कुतश्चित्तम् इति मनु+अच्=माद्वक्त्रक. One de-
 formed, न becomes च by the कारिका—"अपत्ये कुतश्चित् मूढे मनीरोत्-
 सर्गिकः व्युत्, । मकरस्य च मूर्धन्यस्त्री न सिध्यति माद्वक्त्रकः" अतुकल्पितो माद्वक्त्रकः इति
 माद्वक्त्रक + कन्=माद्वक्त्रकः । The Vidushaka was deformed and the
 pity is caused by his sad plight.

2 (a) प्रमादं &c—छल्ल+क्त भावे=छलितम् slip Here he hints
 at his own प्रमादं in discarding शकुन्तला । (b) अशेषतः—अविद्यमान शेषः
 अद्यात् इति अशेष without anything left बहु—, अशेषेव इति अशेष+
 इतीया+तसि स्वावे । आद्यादि । इतीया करणे । 'क्रियाविशेषवाणी क्लृप्तभाषणी
 प्रतिहरणत्वात्' । Qual वेदितुम् । • (c) Remark—The report is
 disbelieved. 'Evil spirits dare not enter my palace, some-
 thing else must have happened to poor Madhavya' [Or—
 Madhavya must be saved Strange ! My house too is infested
 by evil spirits.] The next moment he corrects himself "I
 cannot detect the failings of even my own self, how can I

hope to control my subject, &c He counts the spirits also among his वज्र The whole of this is substantially adopted by Prof Gajendragodkar with the remark, "Ray does not understand the proper meaning of the stanza" ॥

नेपथ्ये—भो वज्रस्त, अविहा अविहा [भो वजस्य, अविहा अविहा] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah ! Friend, Alas ! Alas !

राजा (गतिभेदेन परिक्रामन्)—सखे, न भेतव्यं, न भेतव्यम् ।

KING (*Stepping in a different gait*)—Nothing to fear, friend, nothing to fear

नेपथ्ये (पुनस्तदेव पठित्वा)—कहं एण भाइस्तं । एस मं को वि पडवणदसिरोहरं उक्खुं विअ निणणभङ्गं करोदि [क्वं न विभेमि । एण मा कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरम् इश्रुमिव त्रिमङ्गं करोति] ।

IN THE DRESSING ROOM (*Repeating the same*)—How can I not fear Here, someone with my neck bent backwards, is making me bent in three places like a sugar-cane

राजा (सदृष्टिज्ञेपम्)—घनुर्वनुः ।

KING (*Castling his eyes round*)—My bow ! My bow !

(प्रविरय शाङ्गं हस्ता) यवनी—जअदु जअदु मट्टा, एदं इत्यावावसहिदं सरासणं [जयतु जयतु भर्ता । एतत् हस्ता- वापसहितं शरासनम्] । (राजा सरारं घनुरादत्ते) ।

(*Entering bow in hand*) YAVANI—Be victorious, let Sire be victorious Here is the bow with the hand-guard (The king takes the bow with arrow).

नेपथी इति । 'अविद्या इत्यव्यय खेदे ।

राजिति । 'मनेर्भेद' पार्थक्ये तेन, भिन्नया मया क्रोधीकृतमया इति भावः ।

नेपथी इति । 'तदीय' अविद्या आवहा इत्येव । 'कीदृषि' अज्ञानस्वरूप, 'एवं जन 'मां न्यववतता' वृत्तता वक्ता 'शिरोधरा यौवा यस्य तत्राविधम् चतएव 'इष्टमिदं विद्म' स्थानेषु 'भङ्गो' वक्तव्यता यस्य तदाविधं करोति । मध्येऽनुक्तं पृष्ठे कुत्र इति द्विभङ्गोऽपि प्रयोगोऽस्मिन् । 'अधुना पुनः कीदृशेष मां यौवायां प्रत्युक्तं' विधाय विमर्शं करोति ।

यतनोति । यद्व्यस्य मद्भिन्नविशेषस्य विकारः यादृशो धनुः 'इत्से' यस्या तादृशी । 'इत्सम्' आवयति रचति न्याघातात् इति इत्सावाप' यानइत्से परिनेषद्वर्गविशेष [अने हादंजाद्वाद्गुनी वयिरव रचवाये.] । यदा— इत्सम् 'यवाप्नोति' स्वमने रचयने इति 'इत्सावाप' [कर्मण्यच्] । तेन 'सहितं शरासनम्' ।

NOES

1. प्रत्यवतत &c.—प्रति उद्वान्त, : & the wrong war—*Jack-travis* धरतीति धृ + चच् कर्मणि स्त्रियाम्—धरा holder शिरसो इय शिरोधरा neck प्रत्यवतता शिरोधरा यस्य whose neck is pushed back so as to get a good bite at the throat (c. f. अस्मिन्वक्त्रशोबिताशौ below).*

2. (a) इत्सावाप &c.—इत्स + वा + वत् + चच् कर्मणि=इत्सावाप । Also see *Tika* सम् + धा + ऋ कर्मणि=सहित or सहित, the म of सम् disappearing optionally by the *Karika* "सन्तो वा तत्सहितयोः" । (b) शरासनम्—शरा यस्यने चिष्यन्ते चनेन इति शर + अस + लुट् करणे ।

नेपथ्ये—

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी

शाह् लं पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तन्वा

• दुपान्तस्तत्र शरणं भवत्विदानीम् ॥ २६ ॥

IN THE DRESSING ROOM—Here, thirsting after fresh

*Adopted by Prof. Gajendragadkar.

blood, I stay thee struggling, as a tiger slays a beast. Let Dasyanta, who takes up his bow to remove the fright of the distressed, be thy protector now

राजा (सरोपम्)—अथं मामेवोद्दिशति । तिष्ठ कुण्णपाशन
त्वमिदानीं न भविष्यसि । (शाङ्गेमारोप्य)—वेत्तयति, सोपान-
मार्गमादेशय ।

KING (*With fury*)—How so ! Hints at me ! Stay eater-
of the dead (carrion-eater), thou shalt not be now (*Stringing
the bow*) Veetravati, show me the way to the stair—case

नेत्रयो इति । अन्वय —अभिनवकण्ठयोषितार्थो (अङ्) शाङ्गः पटुमिव
दृष्टमानं त्वाम् एव इन्द्रि । आत्मानो भयमपनेतुम् आप्तवन्वा दुष्यन् इदानीं तत्र
शरणं भवतु । व्यस्तः—'अभिनव' नूतनम् उपमिष्यते यत् 'कण्ठयोषित' गन्तरुं
प्रवाह्ये च आगत धारोष्य रक्तमिति यावत् । तत् 'अर्धपते' काठयति दस्ताहशोऽहं
'शाङ्गो' व्याधु 'पटुमिव वेष्टमन' मद्दृष्टासात्सुक्ये धतमानं त्वाम् एव इन्द्रि
इन्द्रि एवाधुना । आत्मानो वीक्षितानी 'भयमपनेतु' दूरीकर्तुं आप्तवन्वा धृतशराननः
["धनुषश्च" इति अत्रङ्गमासान्त] आपन्नभयसदेषु दोषित अत्रापि आर्षेण ते
साधाय धृतचाप 'दुष्यन् इदानीम्' अस्मिन् भयराकमवकाशधये 'तत्र शरणं,
इतिता 'भयतु' यदि तस्य शक्तिरस्ति । आत्मा दुष्यन्, प्रभु प्राकृतेषु, मत्समीपे को
पाम सः । पश्यतस्तस्य त्वा इन्द्रि इत्य हीयन्म् ।

राजति । 'कण्ठम्' आशये । 'उद्दिशति' अभिनवा भावते । मानवधमपर-
ध्यति तद्वच्च एव । 'कुण्णं यवम्' 'वत्तति' भवति यस्तत्सद्वृद्धौ [कर्षति
युम्] । 'इदानीं त्व न भविष्यसि' मरिष्यसि इत्यर्थ । शाङ्गे धनु 'धारोष्य'
अधिज्यं कृत्वा ।

1. (a) एव—Implies here immediate execution. एव इन्द्रि—I
forthwith kill you (b) शरणम्—Always neuter.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देवः] ।

(सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति) ।

WARDER—This way, Sire. (*All approach hastily*)

राजा (समन्ताद्विलोक्य)—शून्यं खल्विदम् ।

KING—(*Looking round*)—This is indeed vacant ।

नेपथ्ये—अविहा, अविहा । अहं तुमं पेषखामि तुमं मं
ए पेषखसि । विडालगृहीतो मूपको विअ णिरासो म्हि जीविदे
संबुत्तो [अविहा अविहा । अहं त्वां पश्यामि (१ प्रेक्षे) त्वं मा
न पश्यसि (१ प्रेक्षसे) । विडालगृहीतो मूपक इव निराशोऽस्मि
जीविते संबुत्तः] ।

IN THE DRESSING ROOM—Alas ! Alas ! I see you,
you do not see me, Like a mouse, seized by a cat, I have
become hopeless of life

राजा—भोस्तिरस्करिणीगर्वित मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति ।
एष तमिषुं सन्दधे—

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ॥ २७ ॥

(अस्त्रं सन्धते) ।

KING—Oh ! Thou proud in thy magic of invisibility, my
weapon will see thee. Here I aim the shaft that will kill
thee deserving death and protect the Brahmana, worthy of
protection. The swan indeed accepts milk and rejects the
water, mixed up with it. (*Fits the arrow*)

नेपथ्ये इति । 'विडालगृहीतो' इति 'मूपक इव जीविते' प्रायेण 'निराशो'
भवामि । तत्र कारणम् 'एष त्वां पश्यामि त्वं मा न पश्यसि' इति । अपश्यन् वर्ज
यति ।

रञ्जति । 'तिरस्करिष्ये' अदृग्भविष्या 'भविष्यति' साधुहार, मया अदृश्योऽपि
 त्वममास्त्रेण हृत्यसि । तेन च हनिष्यसि । तत् अदृष्टोऽहमिति ते गर्वो जायते ।
 ["अस्त्रम्" (त-, व्या, म-) — 'शस्त्रम्' (रा-, वि-)] । अथ—ए 'वध' इति
 वा हनिष्यति रथा दित्र रचिष्यति नमिषुम् एष मन्दि । हि हस चौरम् आदत्ते
 तन्निदा च न वञ्चति । व्याख्या—'व' इषु 'वध्य' पापकरणात् वधाई वा हनिष्यति
 -रथा रथवाहे 'दित्र' ब्राह्मण साधन्य रचिष्यति तम् 'इषु' वाप्यम् 'एष मन्दि' अय-
 मइ धनुषि योजयामि । नैतद्विषम् । तथा 'हि हस चौर' दुष्यम् आदत्ते यद्वापि 'तेन
 चौरिण' निदा' मन्दिना अप' नच 'वञ्चति' व्यञ्जति । ह'स इव मे वाप्य, चौरनिव
 त्तम्, आपदवारं ब्राह्मण । तत् तमेव वाप्य मे पाद्य, ब्राह्मणस्याप्य । ["रचि-
 ष्यति" (त-, व्या-) — 'रचति च' (रा- वि-, म-)] ।

NOTES

1. चरिषा &c.—A cry of despair because Dushyanta cannot see him
- 2 (a) तिरस्करिष्ये &c.—For तिरस्करिष्ये see *Ante* तिरस्करिष्ये is more easily derived, thus —तिरस् + क् + लुङ्, कर्त्वे च्चिगाम् । तिरस्करिष्ये requires चिनि and इङ्गमाव । (b) एष मन्दि—This is the counterpart of एष इन्द्रि above
- 3 रचिष्यति—The reading रचति च is not in accord with हनिष्यति which is the *future* It is better to have either both *present* or both *future*.

(तत्रः प्रशिशति मानडिर्विदूषकश्च) मानडिः—

कृताः शरव्य इरिगा तत्रामुषाः शरवतं तेषु विरुष्यतामिदम् । १३
 प्रसादसोम्यानि सत्रां सुदृङ्जने पत्रन्वि चक्ष्मि नृदारुगाः शराः ॥

(Then enter Matsi and Vidushaka), MATALI—The Asuras are made your target by Hari; at them let this bow be drawn. Of the gods, on friendly persons, all eyes mild with pleasure, and not grim arrows.

राजा (ससम्भ्रममस्त्रमुपसंहरन्)—अये मातलिः ? स्वागतं
महेन्द्रसारथे ।

KING (*Hutsh withdrawing the arrow*)—Ah! Matali!
Welcome O Mahendra's charioteer!

मातलिरिति । चन्वत्,—इतिषा चमुरास्त्रं शरव्यं कृताः तेषु रट इत्यत्र
विहृद्यताम् । सतो मुह्यन्ने प्रसादमीयानि चक्षुषि पतन्ति, दाहया' इत्यादि । अस्या
—इतिषा इन्द्रेण चमुरा' दाहय 'तव शरव्य' लत्यम् [इत्यमिति क्लृप्तत्वे
नित्यम्] कृता 'दानवास्तथा इत्यगाम् इति इरेरभिलाष इत्यर्थः । अतः 'तेषु चमुरेण
'इदं मज्ज' 'शरामनं धनु' 'विहृद्यतां' अवाचमाहृद्यताम् इत्यर्थः । अत्र इन्द्रेण
प्राद्विती दानवान् जदि, मास्तु ते मयि शरव्याः । मयि विषये तु 'सता' साक्षात्
मवाहरो मुह्यन्ने माहरी वाश्वरजने 'प्रसादित' प्रसन्नया 'मीयानि' मीयानि
'चक्षुषि पतन्ति दाहया' अराः शराः न' पतन्ति । मुह्यन्ने न ते वध्यः ।

["मातलिर्विदूषकश्च" (त-१, २५)—"विदूषकमुत्सृज्य मातलि" (रा-१, ६,
म-)] ।

राजिति । 'सम्भ्रम' लक्षणा 'चमुरा' उपमहान्' तूष्णीरितिरेषम् । 'अये' विषे
'मातलि' एव । हे 'महेन्द्र' देवराजश्च 'वारये' स्वगतं मीयमानमवच्छेत्ते ।

NOTES

1. मातलिर्विदूषकश्च—The reading विदूषकमुत्सृज्य मातलिः leaves
विदूषक outside. But we find he too is on the stage (see below).
Hence we prefer the first reading.

2. इदम्—This i. e., मज्ज' वाच्यमर्थः । Your bow is already
strong, and it is fitted with an arrow too. It remains now
to draw and shoot. Let the last two actions be on demons and
not on me.

विदूषकः—अहं जेषु इष्टिपुमारं मारिदो सो इमिणा
साश्रदेण अहिन्दे'श्रदि [अहं येन इष्टिपुमारं मारितः सः
अनेन स्वागतेन अभिनन्द्यते] ।

VIDUSHAKA—He, by whom I was almost killed like a sacrificial animal, is being greeted by him with welcome !

मातलिः (सस्मितम्)—आयुष्मन्, श्रूयता यदर्थमस्मि हरिणा भवन्सकाशं प्रेषित ।

MATALI (*With a smile*)—O Long lived One, hear why I am sent to your presence by Hari.

राजा—अवहितोस्मि ।

KING—I am attentive

मातलिः—अस्ति कालनेमिप्रसूतिदुर्जयो नाम दानवगणः ।

MATALI—There is a race of demons Durjaya by name, the descendants of Kalanemi

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

KING—There is, I heard this before from Narada.

विदूषक इति । 'येन' अनेन 'बद्धम् इष्टेः' यद्यथ य 'पय' स इव 'मारितः' ईषदून इत [इति पयशब्दे कर्मणि उपपद्ये उपमाने भाष्यतेऽनुत्] 'स' अनेन राजा 'ह्लासनेन स्वागतशब्दोच्चारणेन 'अभिनन्दते'—विषदयनेतत् वपयस ।

मातलिरिति । 'अधित'मिति विदूषकवचनात् धितम् ॥ अस्तीति । 'कालनेमि' 'प्रसूति' भक्तिते 'दुर्जय नाम' दुर्जय इति प्रसिद्ध 'दानवाना गण समूहः 'अस्ति' ।

राजा । एतत् नारदात् मया पूर्वं श्रुतम् ['श्रुतपूर्वं चट्' इति शापकान् पूर्-शब्दस्य परनिपात.] ।

NOTES

1. इष्टि etc.—इष्टिपयुरिव मारित इति इष्टिपयु + स + शिच् + शसृन् भावे = इष्टिपयुमारम्, by the rule "उपमाने कर्मणि थ" ।

2 अस्मि—Construe प्रेषित अस्मि or take अस्मि as an अव्यय meaning अहम् । Compare "अथवा सूर्यं कुक्षुमावचाद्य कुक्षुमवाद्यि करोमि"

—*Rudrata*

मातलिः—

सखास्ते स किल शतक्रतोरजय्यस्
 तस्य त्वं रणशिरसि स्पृतो निहन्ता ।
 उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न समसप्तिसु-
 तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥२६॥

स भवानात्तरास्त्र एव इदानीं तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय
 प्रतिष्ठताम् ।

MATALI—That race is really not conquerable by your friend Satakrata, and you are thought of (by him) as its destroyer in the front of battle. The nocturnal gloom which Saptasaptu (Sun) is not able to destroy, the moon removes. Let this self of thine even with arms taken up, proceed now for victory, having ascended that car of Indra.

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मधवतः सम्भावनया । अयं
 माधव्य प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

KING—I am favoured by this consideration of Madhavata (Indra). Well, why was this procedure, adopted by you upon Madhavya?

मातलिरिति । अथयः—स ते सख्यः शतक्रतो वजयः किल । त्वं रणशिरसि
 दाह निहन्ता कृतः । समसप्तिसु यत् नैशं तिमिरम् उच्छेत्तुं नः प्रभवति तत् चन्द्रः
 अपाकरोति । व्याख्या—‘तं’ दुर्जयो नाम दानवराजः ‘ते सप्तसु’ मिस्रस्य ‘शतक्रतोः’
 इन्द्रस्य [कर्त्तरि वैकल्पिको वचो] ‘वजयः, किल’ जितुमशक्य एव [जयः] इति शक्यार्थे
 निपात्यते] । ‘तं’ रणशिरसि’ दुहासनात् ‘तस्य’ दानवराजस्य ‘निहन्ता’ घालकः
 अतोऽसि कार्यसि इन्द्रेण । एहि भी घालय एतान् जहि इति इन्द्रस्त्वो करति
 इत्यर्थः । न च तेन शतक्रतोर्लोकवत् । ‘सप्त समसः’ अथा यद्य स मूर्धः ‘यत् नैशं’
 रात्रिजातं ‘तिमिरं’ तस्य ‘उच्छेत्तुं नाशयितुं’ न प्रभवति न रक्षीति ‘तत् तिमिरं’

'अन्' अपाकरोति' निरस्यति । 'स भवान् तथाविधस्त्वम्, अपूरनद्वाराद्यंसाङ्गतत्व-
मित्यर्थे 'अपानि गृहीतानि 'अन्धाधि' आयुधानि येन तथाविध 'एव' एतदवश्य 'एव'
'अविश्वमिति वाचन, इदानीम' अपुना 'त' भविष्यम् [प्रतिदायत्वान् यच्छब्दीपादानं
नापेक्षते] । उन् रथानादृष्ट्य विजयाय प्रविष्टता प्रस्थितो भव ["समवप्रविध्य स्य"
इत्यादिपदम्] ।

शक्तिः । 'सधवत इन्द्रस्य अनया सम्भावनया' सम्भावेन 'अङ्गम् अनुग्रहीतः ।
उदसौ टिविन्दो नामव समर्थं मन्वते तन् तस्य महाननुग्रहः । 'अथ' इत्यादि । प्रस्तुत-
मुपमस्य चक्षुषान्तरमारभते इत्यर्थः । 'किम् एवम ईदृश' 'प्रयुक्तम्' अनुष्ठितम् ।

NOTES

1 अजय — जितुं शक्य इति जि + यत् कर्मणि = जयः capable of being
conquered. This is by निपातन in the rule "अथजयौ अजयौ" ।
The usual form is जि + यत् कर्मणि = जिय, ought to be conquered
जितुमर्थे । न जय अजयः unconquerable Similarly अचय as in
"तत्र अङ्गमानमथ्य ददन्वारणका हि न" — Act 11 ante

2 स भवान् &c — The punctuation may be done differently
thus — स भव, नान्तश्च एव । इदानीं तम् &c Translate — That self of
thine is armed already Proceed now &c

3 (a) सधवत् — The stem is सधवत् । This optionally changes
into 'सधवत् by the rule 'सधवा बहुत्वम्' । In the वही we get सधोत्,
and सधवत् in the singular For practical purpose सधवत् and
सधवत् are two different words declined of course differently (d)
सम्भावनया — सम् + भू + विध + युष् भावे द्वियाम् = सम्भावनया । It is the same
as सम्भावन which means "कार्येषु योग्यताध्यवसानम्" — *Vriti*

मातलि — तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादापि मनः-
सन्तापादायुष्मान् मया विकलवो दृष्ट । पद्यान् क्रीपयितुमायुष्मन्त्रं
तथा कृतवानस्मि । कुत, —

ज्वलति चलिनेन्वशोऽग्निर्विप्रसृत. पत्नगः फगं कुतते ।
प्रायः स्वं महिमानं क्षोभान् प्रतिपद्यते हि जनः ॥३०॥

MATALI—That too is (being) explained Your Long-lived Self was noticed by me dispirited through affliction of mind from some reason or other. Then to provoke Your long-lived Self, I acted thus. For, fire blazes up when the fuel is stirred; the snake shows its hood when molested. Usually people attain their own greatness through provocation alone.

मातलिरिति । 'क्षितिं किमपि चञ्चत' वस्तु 'निमित्त' कारण यस्य तद्वत् 'अपि मनसः सन्नापात्' द्विती 'आयुष्यान् मया विह्वली' 'दृष्ट' । [भवद्दयार्थ-नाहतवान् मोह गतश्च भवन् दृष्टवान् इति बुद्धिः समुच्चयः अपेक्षे] । 'अवय'—अपिः चलितेश्चनौ ज्वलति । पद्मग विप्रहृतः फलं कुरुते । हि जनः प्रायः शोभात् स्व महिमान प्रतिपद्यते । व्याख्या—'अपिः अङ्गिः 'चलितानि' अहितानि' 'इत्यङ्गानि एषांसि यस्य [चलितेषिञ्च । मित्वम्] तादृशः सन् 'ज्वलति निजस्वरूपं प्रकाशयति । 'पद्मगः फली 'विप्रहृत उद्देजित' सन् 'फलं कुरुते' दर्शयति [करोति सर्वथातदं वक्ति] । 'हि' तथाहि 'जन' लोकः 'प्रायः' बाहुल्येन [प्रायम् इति बाहुल्यात् 'अवयम्] 'शोभात्' अभिघातात् परकृतधर्मत्वात् 'स्व' निज 'महिमान प्रभाह' प्रतिपद्यते अर्थात् धते । यथा—'हि' इत्यन्वयस्य शोभादि प्रतिपद्यते—शोभात् प्रतिपद्यते हि—इति वा अवयवः । यद्यस्य साधवस्य निरुद्धात् धर्मितो भवान् प्रकृतिमापन्न । एतद्दुहित्यैव साधव्य प्रति मया ए' प्रयुक्तम् इति ।

NOTES

1 (a) अपि—I take it as implying समुच्चय (See Tika). We cannot say that it adds indefiniteness of the निमित्त because the चित्त has already done this.

2 (a) चलितेश्चनौ—चल+दिच्+त् कर्मणि=चलितानि stirred. If the sense is 'to drag' the root is not of the चटादि class and the form is चालित् with इङि । See the मन्वहृत् "कल्पने चलि (चटादि)"

राजा (जनान्तिङ्गम्)—अवयस्य, अनतिक्रमणीया दिवस्पते-
-राज्ञा । तदत्र परिगताथं कृत्वा मद्बचनादमात्यपिद्युनं ब्रुहि—

त्वन्मति. केवलं तावत् परिपालयतु प्रजाः ॥

अधिव्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्याप्तं धनुः ॥३१॥

KING (Aside)—Friend, the command of the Lord of the heaven is not to be transgressed. So, making him acquainted with facts in this matter, tell Minister Pisuna in my words—“This bow with the string on, is engaged in another work. Till then let your intellect alone protect the people

विदूषकः—जं भवं आणवेदि [यद्भवानाज्ञापयति] ।

(निष्क्रान्तः) ।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands (*Exit*).

मातलि.—आयुषमान् रथमारोहतु । (राजा रथारोहणं नाटयति) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

MATALI—Let Your Long-lived Self ascend the car (*The string acts ascending the car*) (*Exit all*)

राजैति । “दिवः स्वर्गस्य पथः” इन्द्रस्यैवर्षे, [कन्वादिषु दिवस्पतिमन्दः पश्यते । तेन सत्त पाठसाभ्यां तं चतुर्षु च] “आशा अनतिक्रमणीया” अत्रहीन्य इदमोदेव मया दत्तव्यम् तन् तच्छान् “अथ” अस्मिन् विश्वे “अमात्यपिशुन” पिशुना-सुननात् “परिव्रताश्च” विहितवृत्तान् “ज्ञाना मवचनात्” मवचनमवचन्या [अथोदीने पदमी] “ब्रूहि । अत्र यतोऽहं स्वयं वदुमसुसर्षे । त्वं नमनकारणमुक्ता वत्य-काश्च ब्रूहि इत्यर्थः । अन्वयः—वेधना सन्कल्पितान् प्रजाः परिपालयतु । इदम-धिव्यं घटुं अन्यस्मिन् कर्मणि व्याप्तम् । अन्वयः—वेधना एका अत्रज्ञाया तन्मनि-कान् त्वदीया सर्वदेहिनी बुद्धिरिव ‘प्रजाः परिपालयतु’ रचतु । तस्या मवदुदुर्षेः षः सहाय तन् ‘वदुम् अधिव्यं’ इत्युच्यते ‘घटुं अन्यस्मिन् राजारदावातिरिक्ते’ ‘कर्मणि व्याप्तम्’ निमुक्तम् । त्वदीया शस्त्रेषु अदुष्टिना बुद्धिं समं च सर्वत्र घटुं ‘नि दे’ ‘मिद्धिने राज्ञा’ रचन. । घटुं सन्कृति कार्यान्तरे व्याप्तम्, बुद्धिरिव ती केशवा राज्यं-रचतु इति भावः ।

NOTES.

1 (a), दिवस्पतिः—दिवः पतिः दिवस्पति । The पही does not disappear and the विस्मृ is replaced by स । Thus the गणकार explains saying that दिवस्पति occurs in the कल्पादि list. "Hence, because the list wants स for विस्मृ therefore the विस्मृ is not dropped as is usual in a समास (अलुक्) । Nagesa first appeals to the rule 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' । वाचस्पत्यादौ तत्पुरुषे कृति इति अलुक्'—*Sik^h 1-2* He has then to refer to the कल्पादि list for the स । The कल्पादि list is अकृतिक, but so far as given by पाणिनि the word दिवस्पति does not appear in it. If however we take this as a Vedic usage we may refer to the rule "ब्रह्माः पतिपुत्रपृष्टभारपदपदमृषीषु" which enjoins सल and perhaps by implication अलुक् also Comp—"इदं तदि वाचस्पतिः इत्यादि ? उच्यते, कश्चित् हादसा अपि भाषायां बहुशक्तेः कल्पादिषु वा द्रष्टव्यम्" —*दृष^ट 231* ।

Remark—Throughout, Matsya addresses the king as चादुपा as a शर्षप has to do towards the रविम् ।

षष्ठीऽङ्कः—The Sixth Act.

सप्तमोऽङ्कः

(सतः प्रविशत्याकाश्यानेन रथाधिरुद्धो राजा मानलिय) ।
राजा—भातले, अनुष्ठित्वनिदेशोऽपि मचवतः सन्क्रियाविशेषाद्-
नुपयुक्तमित्वात्मानं समर्थये ।

(Then enter by aerial flight the king seated on a car with Matsya) KING—Matsya, although I have executed the orders, I deem myself unworthy as it were owing to the profusion of honours (done to me) by Indra.

मातलि. (सस्मिनम्)—आयुष्मन् उभयमप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रथमोपप्लुतं मरुत्वन्. प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदानविस्मितो भवन्न सोऽपि न सत्क्रियामिमाम् ॥१॥

MATALI (With a smile)—O long live one, I see both of you dis-satisfied You from the honour, deem light the prior benefit conferred upon Indra He too surprised at your feat, does not reckon this honour done unto you

वत् इति । 'आकाशेन विहायसा यत् 'यान्' स्वर्गात् भूतस्य प्रत्यावर्तनं तेन । राज्ञि । 'अनुष्ठितं कृतं 'निदेश' आश्र', दानववधरूपा येन स, कृतकर्म इति यावत् । 'मघवत् इद्रस्य । 'सत्क्रिया' पूजा, तस्या 'विशेष' अतिमथ सत्कर्ष इति यावत् तस्मात् [मघवत् इति निदेशेन सत्क्रियया च सापेक्षम् । शमकत्वात् समास । उभयमापेक्षत्वात् स्वयमसमसम्] । 'आत्मानम् ताम् 'अनुपयुक्तम्' अयोग्यम्, अपावम् 'इत् समर्थये' मन्थे ।

मालिनिरिति । 'द्विनेन' ईषाद्भासेन 'सह । 'उभय इव भवन्तम् इद्रस्य । 'अपरितोषं स्वस्वकृत्वा असन्तोषम् । इन्द्रत्वा प्रपूज्य असन्तुष्टः भवाय महदपि कर्म कृत्वा असन्तुष्टः । कौतुककरमेतत् इति हास' । 'अन्वथ . भवान् मरुत्वत् प्रतिपत्त्या प्रथमोपप्लुतं लघु मन्यते । सोऽपि भवत् अवदानविस्मित इमा सत्क्रिया न गणयति । व्याख्या. . 'भवान् मरुत्वत् देवराजस्य 'प्रतिपत्त्या' गौरवेण, इद्रकृतया पूजया इति यावत् ["प्रतिपत्तिस्तु गौरवे" इति हेन] 'प्रथम' प्राकृत्यत् उपहसनं दानववधेन त्वया उपकार' कृतं 'तत् लघु' तुच्छं 'मन्यते' सम्भावयति । 'सोऽपि' इन्द्रस्य 'अवदानेन' कर्मणा भवत्कृतेन दानववधकर्मणा ["अवदात् स्वशुने स्वादिनिष्ठे च कर्मणि" इति मेदिनी] 'विस्मित' साध्यम्, सन् 'इमान्' आत्महता 'सत्क्रिया' पूजा न गणयति' कथनयोग्या न मन्थते । 'अहो अवदानं, मुञ्चा मे सत्क्रिया इति भवन्त, अहो सत्कर, तुच्छं मे कर्म इति भवती भावना । ['प्रथमोप भवान्' (रा, वि, म-) —'उपप्लुतं इदं कथा भवान् लघु सतकारकवेद्या मन्यते (त, व्या-)] 'विस्मित.'

(रा, वि) "तीक्ष्णः" (म)—“सद्योती” (त- व्या-) । “इमाम्” (त, आ-)
—“मुष्णम्” (रा, वि, म-)] ।

NOTES

Summary.—एष विजित्य देवान् प्रत्यावर्तमानो राजा हेमहृदयिष्ठर वाप । तत्र तपस्वन् मारोच द्रष्टुमवातरत् । अचरप्रतीक्ष्य स्थित तपस्विनीभ्या-
मनुगत बालमेक चक्रवर्णिलचर्मैश्चिष्ट । तत्र चापलात वारयितु तापसोभ्यामनुब्र-
ह्मण् स्पर्शमुखाद्विभिमिष्टे । तत, कदाप्रसङ्गेन पीरवोऽय बालः पिता वास
दारदागी शकुन्तलं च मातुर्भाम, इति ज्ञात्वा यावद्विद्यया नाधिगच्छति तावदप्यन्
भूपतित बालस्य रचाकरुणकम् । तदादाय राज्ञा बालाय समर्पितम् । सा तु शीघ्रिः
पितरौ चामानञ्च वञ्चयित्वा भूपतिता यदि स्पृष्टने ततो यद्गीतारं सदर्भुत्वा दशति
इति स्थितेऽपि राजानमपत दृष्ट्वा दुष्यन्त एवायमिति निन्दित्य तापसीभ्यां राजानं
बोधयित्वा गत्वा शकुन्तला विश्रापिता । बालस्तु गनुमिच्छन् पुत्र इति चामाण्य निन्दः
“दुष्यन्तो मे पिता न त्वम्” इति शिष्यतिपेदे । इत्य प्रतिवादात् निन्दयश्च गात्
शकुन्तला च तत्र प्राप्ता प्रत्यभिज्ञाता च राज्ञा । एव समागतौ दम्पती मारोचमभ्युपेती ।
तेन च महर्षिणा तदा दुर्गोससा दत्त अङ्गुरीयकदन्तावसानः याप आख्यातः मगध
दम्पत्यो प्रससाद । ततो दारापत्यस्य योगात् विहायीं राज्ञा सुदा परमया स्तनयर्
मदानत ।

NOTES

1. (a) चाकाय &c.—See *Ante* (b). मद्यवत्—Connected
with both निर्देश and सन्धिया । (c) अतुपयुक्तम्—उप+युक्त+ञ् कर्त्तरि
=उपयुक्तं worthy, serviceable हतकर्मा । अतुपयुक्तमिव as if I have
done nothing adequate to the reward.

2 (a) महत्तत—महत सन्धि अथ इति महत्त+मतुप=महत्तान् ।
Here महत्त is not a पद owing to the rule “तन्नो मत्वथे” । Hence
we do not get महत्तान् । प्रतिपत्तय—इतो वतौया । (c) अचदान&c.—
अच+द्वैप शीघ्रने+भ्राट् करणे=अचदानम् an achievement. Bhanuji
has भावे भ्राट् । तेन विहित ।

3 *Rea'ing*—(a). The first half as given in the Beng-

Rec is more compact if not more idiomatic. The only thing against it is उपकृत्य लघु मन्थने which does not state clearly *what* is considered लघु । But does it really sin against perspicuity to say उपकृत्य लघु मन्थने = उपकृत्य तत् उपकृतं लघु मन्थते (The service itself is deemed insignificant)? (b) विहित better describes the character of the service rendered than होषित । (c) गुणान in the plural serves no special purpose , इनाम् draws special attention to recent honours and seems more appropriate

राजा—मातङ्गे, मा मैवम् । स खलु मनोरथानामभ्यभूमि-
दिसर्जनावसरसन्कारः । मम हि दिवोकसा समश्मट्वाप्तनोप-
वेशितस्य—

अन्तर्गन्प्रार्थनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्गीक्ष्य कृतस्मिनेन ।

आमृष्टश्लोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला हरिणा पितृणा ॥ २ ॥

KING—No Matsya, say not so The honour at the time of dismissal is indeed not within the range of thought even For by Hari, as he smiled looking up to Jayanta who stood near with an inward longing, was put on me, seated on half his seat in presence of the gods, the Mandara garland marked by the yellow sandal, rubbed off from his chest,

राजति । 'स इति अद्भुताश्रयात् यच्छब्दीपादानि भाषेचने । 'विसर्जनस्य' राजधानी प्रति प्रेरणस्य 'अवसरे' समये य 'सन्कार स खलु' नून मनोरथानामपि अभूमि अविषय । ईदृशो मे पूजा भविष्यति इत्यह मनमापि नाकरवम् । अधुमित्वा दुर्गमति—अथ—इ अतिक्रम्यम् अन्तर्गतप्राथन लयनसुरोक्ष कृतस्मितेन हरिणा आसृष्टश्लोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला दिवोकसा मन्थम् अर्हाप्तनोपवेशितस्य मम दिनज्ञा । व्याख्या - 'इ घत् 'अतिक्रम्य समोपवर्तिनम् अतएव प्रीतिमन्त्रम् 'अन्तर्गता' हृदयस्थिता 'प्राथना' मान्नामिलाषी यस्य तथाविधम् अतएव दुषरिद्धर' 'जयन्त निजतनयम् अतएव अप्रत्याङ्गिदम् 'उद्गीक्षा ऊर्ध्वं प्रेरिते मेदेह' रा [एतेन जयन्तस्य अथोपाह देवानामनुपवेशन सूचने] 'कृत स्मितम्' ईसाहासी घेन क्षणविवेन

अन्यामितया पुत्रस्य मनोयत पश्यन् 'अहो इदृशी मे दृश्या' इति ईदृशितया
 'हरिषा इन्द्रेण 'आसट' आलित 'वसपित्त यत् इतिचन्दन' पीतचन्दन इदं
 'अहः' यस्याः तादृशी 'नन्दारमाला' मन्दारास्तामुरपादपुष्पमालिका 'दिवीकस'
 देवता 'समस' समोपे [अत्यशौभासः । टच् समासान्] 'अहोसने' आह्वय-
 हतस्य तुष्ये भाषे ["अहो ननु सङ्गम्" इत्येकदेशिसमास] उपवेशितस्य सङ्गे
 दत्तात्मनस्य इत्यर्थे मन् (सम्बन्धे) विनडा' आसञ्चिता । यदा—'हरिषादि' सद्यन्दिरे
 'विनडा' । यच्च वा—मम हि न तु जयन्तस्य 'विनडा' इत्यन्वयः । देवाः स्थिताः
 अहमुपविष्ट इत्येकः सत्कारः, उपवेशनञ्च हरिप्रसूक्त हरिचैव एकात्मने इति विदोः
 प्रीतिमान् पुत्रः शार्दूलमान् समीपे एव आसीत् तनुदित्येति मालादानम् इति इदोः
 सा च माला स्वयमुपमुक्ता इति अतुर्गः । एवम एकेकमपि मनसाच्चिन्तितम्
 इत्यभिप्रायः । *

NOTE

1, (a), मम—Construe with विनडा in the verse following.
 (b) दिवोकसाम्—दिव । > here अकारान्त meaning स्वर्ग । "मन्दारः हेमि-
 म्ब्रह्मभवनं सृष्टिं मम" इति विकारुद्रेण quoted by Bhanujī, दिवम् शीरो-
 येषां । (c) समसम्—अहोः समोपे इति सम् + अचि + टच् समासान् by
 the नपस्यञ्—'प्रतिपर (') ममदुभ्य' अस्त् ।

2. (a) अन्दर्गत etc—The force of कत is शार्दूलम् अन्तरेण गतम्
 तु वागङ्गया वेदितम् । Also see Tika. (b) अलिङ्ग्यम्—for force see
 Tika (c) उद्योत्य—उद्य implies upward motion. Hence जयन्त
 was standing and Indra was seated with Dushyanta. (d) आसट
 & c.—असम् implies that Indra took the garland off his own neck.
 Hence the magnitude of the honour.

मातलि.—किमिव नाम आयुष्मानमरेश्वरान्नाहंति । पश्य—

सुखपरस्य हरेरुभयोः कृतं त्रिदिवमुद्गं तदानवकण्ठकम् ।

तत्र शरैरघुनानतपवेभिः पुरुषकेशरिण्यच्च पुरा नरोः ॥ ३ ॥

* देवाः स्थिताः ..अनुषे .—adopted by Prot, Gajendragadkar.

MATALI—What possibly is that which Your Long-lived Self does not deserve of the Lord of the immortals. Behold the heaven rendered thoroughly weeded of the thorns of demons unto Hari, addicted to pleasure, by both these—now by the smooth-jointed arrows of thine, and previously by the shafts of the Man-lion-

राजा—अत्र खलु शतक्रतोर्मेव महिमा स्तुता ।

सिष्यन्ति कमसु महत्स्वपि यन्नियोज्या.

सन्भावनागुणमवेहि तमीश्वरयाम् ।

किं वामखिव्यद्रुणन्तमसा विभेत्ता

तश्चेत् सहस्रकिरणो घुरि नाकरिष्यन् ॥ ४ ॥

KING—In this matter verily the majesty of Indra alone is to be lauded That agents succeed even in great enterprises consider that as the effect of their estimation by the mighty Could Aruna have become the piercer of darkness, had not the thousand-rayed Sun placed him in front of his car ?

मातङ्गिरिति : 'डि' इत्ये । 'इव' अनिश्चये । 'नाम सन्भाव्ये । 'अमरेश्वरात् देवराजात् 'न शङ्कति' लभ्युं न शोभती भवति । 'पद्म' एतत् चिन्त्ये । किं तद्विद्याह —अन्वयः—अधुना आनतपर्वणिः तत्र शरीपुरा च पुरुषकेसरियो नखे —लभ्येः विद्विष सुखपरम् इरे उद्भूतदानवकण्ठक कृतम् । व्याख्या—'अधुना सम्यति 'बाल-तानि' अनुप्रतानि, मसृष्टानि इत्यत्र, 'पर्वाधि' इत्यत्र, देवा तथाविधे 'तव शरीः' वाचे । 'पुरा च कृतयुगे च 'पुरुषकेसरियो' नरसिंहरूपस्य भगवतो नारायणस्य 'नखैः' इति 'लभ्येः' वाच्यं गद्याभ्याम् [शशाया नखानाद्य प्रत्येक बहुवचनम्] विविधं दीशति इति 'विद्विष' श्रयं, [इन्द्रवचनस्य चः । द्विवचनस्य समासो वा] 'सुखपरम् भोगनिरत्नसमर्थप्यापि 'इरे' इन्द्रस्य सम्बन्धं 'उद्भूतानि' समुत्पादितानि 'दानवकपाधि कण्ठकानि सुखविघातकानि यस्यात् तथाविध 'कृतम्' - पूर्वं द्विरणुकशिपोरेकान् वा यानि स्वरेण चासीन् अथ दुर्नयजघान् कै च भवता मूर्धोर्धप विहिता । तत् इत्यनुप-कृतवती भवत क्षिमदीयनस्ति द्वेद्वन्द्व इति भाव ।

राजिति । 'अत' अस्मिन् मन्त्रे, षष्ठ्योच्चारणे 'सुखं भूत्' 'शतकतोर्वि' न मम
 'सिद्धिमा' प्रभाव स्तुत्यः [कथं प्रसादात्] प्रशस्य, । मम विजयोऽपि इन्द्रस्यैव प्रसादान् तत्
 का मे स्तुति इति भाव । तदेव दर्शयति । अन्वय — मद्दत्तस्यैव कर्मसु नियोगाः
 सिध्यन्ति (इति) तत् तम् इन्द्रोत्पासां सन्धावनागुणम् अवेदि । अरुणः तमसां विभेता हि
 वा अभविष्यत् खेत् सदृशकिरणे त धुरि न अकरिष्यत् । व्याख्या— मद्दत्तस्यैव दुष्टस्य
 अपि 'कर्मसु नियोगा नियोजकः' वा नियोजयितुं शक्या भव्या इत्यर्थे [शक्याश्चेत्त
 हन्वतिवेध] 'सिध्यन्ति' सिद्धिमन्त्री भवन्ति कल' घटयन्ति इति 'यत् भव्यानां वा कला-
 यंता 'तम' [विश्वं यथाभावात् पुलिङ्गता] 'ईश्वराणां' शक्तिमता स्वामिना 'सन्धावनाया'
 अयमव अत इत्येवंरूपायाः कर्मयन्ताया इति विश्वासात्तरपादा 'गुणसिद्धिमानम्' 'अवेदि'
 जानीहि । 'अरुण' अन्तु गच्छताम 'तमसां' ध्यात्माना 'विभेता' निरासक 'किं
 वा अभविष्यत्' नेत्र अभविष्यत् 'अत यदि सदृश किरणा यत् अतएव शक्तिमान्
 च यमाली 'त' धुरि दानसुखे न अकरिष्यत् न अस्यापयिष्यत् । धुरि चेत अकरण तमसाम-
 विभेदः 'तत् तमोविभेदे' धुरि करणरूपा सन्धावना एव कारणम् । एवमव दानव-
 लये इन्द्रस्य मदीयो नियोग' कारण नाहम् । [अकरणविभेदरूपयोः क्रिययोः ईतुहेतु-
 मद्रावे सति एकस्य हेतुत्वात् अन्वय अविष्यति । ततो मूह्] । [सूतम् (रा. वि-
 भ.) — 'किं प्राभविष्यद्दृष्टममसां वधाय' (त, न्या.)] †

NOTES

1. (a) * सुखं भूत् Indra was *pleasure-loving*. This does not imply that he was weak or timid, but only shows his *aversion to make an effort*. (b), उभये — उभ + अयच् = उभयम् a group of two. उभय is usually *singular*. The plural may be defended as in, "उभये देवमनुष्याः" — *Bhashya*. Also see *Tika*. (c). विदिवम् — वि + दिव् + कं कर्त्तरि = विदिवम् । Or प्रापयथ दिव' विदिवम् शक्यावि'वादि etc. †

3. (a) सिध्यन्ति—विध of the दिवादि class means निष्पत्ति as in सिद्धिमन्त्रम् । Hence secondarily it means to succeed' which is the sense here Comp सुयमसिद्ध कदमभ्यान् साधयेत् । (b) सन्धावना

&c.—सम + सू + विद् + युच् भावे = सम्भावना estimation 'सम्भावन क्रियासु यीत्यतीत्यवसानम्' *Vrits* योग्यताध्यवसानम् 'a surmise of one's ability thinking that so and so is able to do such and such work. This thought (सम्भावना) on the part of the Mighty (इन्द्र) actually gives his agent the power to do the work (सम्भावनाशुच)। Dushvanta wants to say I have succeeded simply because Indra thought I should succeed, such is Indra's greatness that his mere thought has endowed me with the power necessary to succeed Hence 'यत्र खलु यत्कृतीरेव महिमा सुच'। This is somewhat like "सुधीष्य पुनराद्याना याचस्योऽनुयाचति" For an exactly similar idea compare "ननु वज्रिण पद वीर्यमेत दिव्यवशे दिवतो यदय्य पत्या" .. *Vikram*, (c) तमसा विभेत्ता वि + भिद + लच् कर्मणि = विभेत्ता We cannot have हन् so to say, for that would bar the वही in तमसाम्। Besides, no habit in it is implied here but simply success through specially favourable circumstances. Hence हन् should be out of the question

3 *Rhetoric* = From यत्र खलु to नाकृत्स्न्यं we have a complete syllogism The object is to establish the particular case "यत्र यत्कृतीरेव महिमा सुच ।" Towards this is cited the general proposition सिध्यन्ति . तमीशराशाम्"। This much constitutes an चर्चानन्वयः। The portion "किं वा नाकृत्स्न्यं" is only an illustration of the general proposition, hence it furnishes a हठान्न

मातलिः—सदृशं तवैतन् । (स्तोत्रमन्तरमतीत्य ।) आयु-

प्मान, इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः ।

विच्छित्तशेषैः सुरसुन्दरीणा वरुणै रमी कल्पलताशुकेषु ।

विचिन्त्य गीतश्रममर्थजातं दिवोकससूत्रचरितं लिखन्ति ॥५॥

MATALI—This is worthy of you (Passing a short distance) O Long lived One, in this way behold the good luck of your fame that has established itself on the surface of the heaven. Yonder denizens of the heaven, with pans left over after the decoration of the heavenly beauties, and on their garments, obtained from the kalpa-creeper, are depicting your (recent)

exploits, having thought out materials capable of being set to music (Or... worthy of divine melody)

मातलिरिति । 'एतत्' विनयवचनं 'तव सङ्घम्' योग्यम् । एतां च विद्वत्तना भवन्ति इति भावः । ["तव" (त-न्, न्या-)—“एव” (र-वि, म-)] ! लोके किञ्चित् 'चत्वरं' दूरम् 'चतौत्वं' गत्वा ! 'इत' अस्या दिशि इत्यङ्गुल्या निहोः 'नाहस्य' स्वर्गस्य 'पृष्ठे' उपरि 'प्रतिष्ठितस्य' कृताधिपत्यस्य 'शात्मनो ययसः'—दागव-जयजातायाः कीर्तेः 'सौभाग्य' शुभादृष्ट 'पथ्य' । तदेव दर्शयति—चत्वर्यः—चतौ दिशोऽस्य गीतचमम् अर्धजातं विचिन्त्या सुरसुन्दरीणां कल्पलतायाङ्केषु विच्छित्तिश्रीधरेः स्वचरितं लिखन्ति । व्याख्या—'चतौ' दूरे हस्यमाना 'दिव' स्वर्ग 'चोको' निवासो येषां ते देवा इत्यर्थः 'गीतस्य' गानस्य 'चम' योग्य, सुरसुन्दरीभिर्जाताङ्गम् 'चर्वाणां' वस्तूनां 'जातं' समूह, पदावलोमित्यर्थः, ['अर्थः प्रकारे विषये विलकारणवस्तु' इति 'जातजात्योचजन्मसु' इति च विश्व] 'विचिन्त्या ध्याय ध्यायं निरूप्य 'सुरसुन्दरीणां' देवस्त्रीणां प्रत्येक पदावलि रचयित्वा स्वर्गनितानां कल्पलताया' यानि 'च पृथक्नि' वस्तूनि तेषु कल्पपादपत्राङ्केषु निजवनितावसनेषु इत्यर्थः 'विच्छित्ते' अङ्गुल्या ['विच्छित्तिरङ्गुली' इति विश्व] 'शेषे' अवशिष्टेः 'वर्णे' तत उद्भूत्य इति भावः तव 'चरित' दुर्जययावदान 'लिखन्ति' । प्रियजनेन देव प्रियसाधनवर्णेन प्रियपरिहितवसनेषु स्वहस्तेन लिखितं ते ययः । चतौ सौभाग्यम् इति भावः । •

NOTES

1 तव—The Devangari reading एव entirely misses the meaning

2 (a) विच्छित्ति &c —वि + च्छि + क्तृन् भावे = विच्छित्ति painting-शिव + घञ्, कर्मणि = शिव residue. विच्छित्ति (पञ्चमी) शेषः । सुप्, सुपा ।

(b) विचिन्त्या ..वि indicates effort on the part of the thinkers. They wanted the composition to be worthy of the subject-matter Hence the effort (c) गीतचमम्...गीत चमने इति गीत + चम + च कर्मणि । Or गीतस्य चमं योग्यम् । The female voice is sweet,

hence सरसुन्दरीयाम् not सुरायाम् । Comp, "इच्छाद्यनिशादिनक्षत्र गोन गुणो-
दयम् । आङ्गुमारकशोढान शान्तिसौम्यो जगुश्च ॥" ... *Raghu*,

राजा—मातले, असुरसम्प्रहारोत्सुकेन पूर्वदुर्दिवमधिरो-
हता न लक्षितोऽय प्रदेशो मया । कतमस्मिन् मरुता पथि
वर्त्तमान्हे ।

KING *Matala yesterday this region was not noticed by
me while ascending the heaven eager as I was for the fight
with the demons In which course of the winds are we ?*

मातलिः—

त्रिभ्रोतस वहति यो गगनप्रतिष्ठा
ज्योतीषि वर्त्तयति च प्रविभक्त-
रग्निम् । तस्य व्यपेतरजस प्रवहस्य वायोर-
मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः ॥'

MAVLI—This is the region, sanctified [by the second
foot-step of Hari, free from the operation of the quality of
Rajas, the region of the wind Pravaha which bears the
triple-streamed river that is in heaven and causes the
luminaries to revolve with their rays duly apportioned,

राजति । 'पूर्वेद्यु पूर्वस्मिन् दिने ["सद्यपदत् " इति निपात] 'दिवमधि-
रोहता असुरैः' इह य 'सम्प्रहार' युद्ध तत्र 'उत्सुकेन मया अय प्रदेशो न लक्षित'
मत्र मरुता पन्थान सन्ति । तत्र 'कतमस्मिन् पथि' अद्युना 'वर्त्तमान्हे' तिष्ठामः । अत्र
राजा विनयात् कथान्दरावतामया आत्मक्षुतिप्रस्ताव परिहरति ।

मातलिविति । अन्वय . य गगनप्रतिष्ठा तिष्ठेत्स वहति ज्योतीषि प्रविभक्त-
रग्निम् वर्त्तयति च, तस्य व्यपेतरजस प्रवहस्य वायो एष द्वितीयहरिविक्रमपूतो मार्ग ।
व्याख्या य गगने 'प्रतिष्ठा' स्थितिर्यस्या तथाविधा 'त्रिभ्रोतस' विभक्तानाम्
आकाशमण्डलमित्यहं वहति धारयति विनयति वा 'ज्योतीषि' तारकादीनि 'प्रविभक्ता,
यथाभावं व्यवस्थापिता 'रजसयो' भावं यस्मिन् कर्मणि घञ् यथा तथा वर्त्तयति च'
मरुतयो समयति च 'तस्य' अतएव स्रवाङ्घ्रिनीसस्यकात् 'व्यपेत' दूरीभूत 'रजो' रजो-
गुणो यस्मान् तस्य—'प्रवहस्य' तथाघो भूवायीरनन्तरस्य 'वायो एष.' द्वितीयेन हरे.

कामनावतारे विविधमण्डपक शीबिषोः विक्रान्त पादकालेन 'पूतः' पवित्रः इहसहस्र
 इत्यर्थे. मार्गः' पद्याः । आनन्दवद्वदिदु द्वितीयेषु इवदसु बायोदमधिक्यात् । स
 लोतिविभादकंरुस्य तमस' कश्चैव नासि । पानु चय पूतां कन्दाकिर्णो बहन् रज्जो
 ऽपि कृत्वा । ततश्च हरिपादपातेन पुन परमे सखी स्थित एव पद्याः । * [प्रथिमत्र-
 यज्ञि" (वा-) .. "प्रथिमत्रयज्ञि" (वि-, म-, त-, व्या-) । दलम् (त- व्या-) ..
 'तस्य द्वितीयेदरिविद्वन्मिलमस्य बायोमि' परिवदस्य बदन्नि मार्गम्" (वा-
 वि, म)] ।

NOTES

1. (a) असुर &c. .स्रा + अच् मत्वर्थे = सुट् one having a share of
 the nectar न सुर स्वविरोधी an opponent to the gods. विपद्यार्थे
 नञ् । 'तत्सहादृशमभावश्च तदन्तरं तदन्तगा । असादस्य विरोधश्च नञ्दर्शं च
 प्रकीर्तिता ।' सम implies *reciprocity* अतिहार । सम्हरणे अङ्गिन् इति
 सम् + प्र + ह + अञ् अतिहरणे = सम्हरणः battle Or अञ् मावे meaning
fight असुरे सम्हरणः । सुप्तुपा । तद्धिन् तेन वा उक्तमुच्यते । सुप्तुपा । (b)
 कतमङ्गिन् &c. Seven courses of the wind are enumerated.
 These are आषट् प्रवह, उदह, सुवह, परिवह, पटावह, in order of
 distance from the earth. But the names are differently given
 by different authorities. (c) Remark—Raghava thinks that
 the king introduces a new subject purposely to stop Matal's
 laudatory remarks.

2 (a) त्रिस्रोतसम् .. त्रीणि स्रोतांसि यस्याः सा त्रिस्रोता the three-
 stream'd r' s, the Ganges which is supposed to have one
 stream in the heaven (the Milky way) one on earth, and a
 third in the nether regions. (b) प्रथिमत्र &c. ... रज्जिं conveys a
 pun. It also means the *reins of a horse* Just as a trainer turns
 the horse round and round catching hold of the reins, so does
 ब्रह्म with regard to the heavenly bodies.

3. (a) * अश्विन &c. ... रज्जम् has a pun. It means वृषि also. The
 मार्ग is *dreadful of dust*, because it is above दृश्या which alone con-

ains dust. (b) द्वितीय &c.—The allusion is to the कामनावनर of Hari. This was to relieve Indra of the oppression of the demon Bali. Vishnu appeared before him in the form of a Brahmana dwarf and asked for the grant of such space as he could cover in three steps. He said he wanted this, for then he would be able to practice penance on his own land; asceticism observed on another's soil brings no merit. Bali agreed. But lo! No sooner he pronounced the formula of gift than the manikin assumed gigantic proportions and covered the entire earth with one step, and the heavens with another. The demon, who was a devout Vaishnava, saw that it was his own Lord that had come to treat with him, and in ecstasy he put forth his head to the Lord to place his third foot on

। (a) परिवहन्नि—This is a क्रियाविशेषण refers prominently to the *motion of spinning*, and is therefore preferable to the attributive प्रविहन्नि qualitying व । • (b) तस्य द्वितीय मार्गम्—This refers to परिवह् the *ninth course*. But Mahamahopadhraya Nyayapanchanana has the following quotations—'भवत्तु ध्रुवो-
नहनासिन्न प्रवहनिवै । पश्यन्नव तद्रदा वदकथा यथाक्रमम् ।'—*Sura-
siddhanti*, 'मरुतर खेवरचक्रयुक्ता भगवन्मूख प्रवहनिनेन'—*Siddhan'ta-
sironani*. यथाञ्जोतीषि वहति प्रवहन्नेन सञ्चरः'—*Vishnu-purana*. This leaves no doubt that "ञ्जोतीषे वर्तयति च प्रविहन्नि" applies to प्रवह and *not* to परिवह । The Bengali reading is therefore preferable. This is confirmed by the king's remark मेषपदवी-
मवतीषीं च (see below)

राजा—अतः खड्गं सवाहान्तःकरणो ममान्तरत्मा प्रसी-
दति । (रथाङ्गमवलोका) मेषपदवीमवतीर्णो स्वः ।

KING—Hence, surely my innerself with the internal and external senses, enjoys tranquility (*Looking at the wheels*). We have descended to the reign of clouds.

मातलिः—कथमवगम्यते ।

MATALI—How is that known ?

राजा—

अयमरविचरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भिर्-

हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलितैः ।

गतमुपरि घनाना वारिगर्भोदराणां

पिशुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

KING—This chariot of yours with the rims of its wheels wet with sprays, with Chatakas rushing out of the interstices of the spokes, and with the horses, tinged with the glow of lightning, indicates passage over clouds having water inside their cavities

राजेति । 'अतः खलु' अतएव कारणात् 'सत्वमये माम' स्थितत्वात् इत्यर्थः । 'वाद्यैः श्रोतनेदादिभिः' 'करके' इन्द्रिये 'अन्तः' अन्तस्थितेन 'करकेन' अन्तर्करेण मनसा [अन्तः शब्दोऽव लक्षणाया अन्तःस्थवाची 'सह मम अन्तरात्मा इत्' प्रसोदति' सत्वमस्यकंजमात्मवसाद लभते । 'रथाङ्' रथचक्रम् । 'निधानां पदवी स्यात्' समन करस्य भूषणोरावदृश्य मामेम् 'अवतीर्षी' स्व' ।

राजेति । अन्वयः—चक्रं ते शीकरक्लिन्ननेमि, रथ अरविचरेभ्यो निष्पतद्भिर्वातकैः, अचिरभासां तेजसा अनुलितै हरिभिर, वारिगर्भोदराणां घनानामुपरि गतं पिशुनयति । व्याख्या—'अथ' ते' तत्र, तत्परिचालित इत्यर्थः 'शीकरे' अक्षकके क्लिन्ता' आर्द्रा 'नेमय, अक्षधारा यस्य तादृशी 'रथ,' [इदं तावत् प्रथम सूचकम्] 'कराणां अक्षाङ्' विशेषायां विचरेभ्यः, अन्तरात्मेभ्य 'निष्पतद्भिः' उड्डीय बहिरायच्छद्भिः 'वातकैः' मेष द्विदैः पक्षिभिः (दिनोद्यमेतत् सूचकम्) 'अचिरा' अलिका 'भा' दोषः यासां तासां, विद्युतामित्यर्थः 'तेजसां' दोष्या 'अनुलिते' रश्मिः 'हरिभिर' त्वदोद्देश्येण [एतत् प्रथमोप लिङ्गम्] 'वारिगर्भं' जलपूषम् 'उदरम्' 'अभ्यन्तर' देयां तद्याविधानां 'घनानां' मेषानाम् 'उपरि' पृष्टे गत ममन 'पिशुनयति' सूचयति । इति वातप्रवाशया सच्चिद्विदा-

यातका चक्राङ्गाणामवकाशेति' मरुति । अथाथ ते विद्युत्पमारङ्गिता । चार्द्रं च
चक्राङ्गम् । तस्यन्ते समनोऽथ सुरवन्नं मेषमार्गमवतीर्षा वयमिति ।

NOTES

1 मवाद्य &c — वाद्यानि च अन्तय वाद्यान् external and internal
इत् । The whole is an अन्तय । वाद्यान् कारयानि वाद्यान् कारयानि ।
कनका— तैः सह वर्तमान । वद्—

2 *मेव &c — This shows transition to the course *immedi-
ately* below. Now मेव इति is in the course of सूत्रायु । 'सुमेर्विदितां-
दमोजनानि सूत्रपुराणेषु इति च दाद्यम्—*Siddhanta & romoni* quoted by
Niaspanchavara Hence the subject matter, of the previous
remark must be the course *immediately above* सूत्रायु, &c पत्रह
and *not* परिवह, Cf सूत्रायुगवह पत्रहचदूधं । We say *immediately*,
because 'अन्तयान्, प्रमथेति' and "मेव इति मवतीर्षो च" are spoken of
in the same breath

3 अचिरं &c—चिरं च विद्वेष्याग्निनी by लक्षणा । अचिरा—अचिरा
transen'. नञ्-तत्— तादृशो मा यामां तामाम् । वद्— Cf 'अचिरा-
यविहातचक्षणा in Kirata II

4 वारि &c.—वारि वर्धे' इत्य तत् वारिमन्, अधिकरण वद्—of the
अङ्गानि class like वमश्चदुपाणि । Now see Tika

मातलिः—स्रष्टादापुन्मान् स्वाधिकारमूमौ वर्त्तिष्यते ।

MATALI—In a moment the Long lided One will be in
the regions owned by himself

राजा—(अयोऽवलोक्ष्य)—मातले, वेगावनरणादाद्यस्यदर्शनः

संलक्ष्यते मनुष्यलोकः । तथाहि—

शैलानामपरोहतीत्र शिखरादुन्मञ्जता मेदिनी

पर्गाम्यन्तरलीनता विजहति सकन्धोद्गात् पादपा ।

सन्तानात्तनुभवनरसलिला व्यक्तिं भजनन्यापगा

केनाप्युत्श्रितेव पर्य मुवनं मन्पार्वमात्नीयते ॥ ८ ॥

KING—(*Looking below*)—Matali the region of men

appears of (or presents) a strange spectacle through descent with speed. Thus—Behold the land descends as it were from the summit of up-rising mountains, trees leave their concealment within leaves through the exhibition of their trunks; rivers whose waters had disappeared through thinness, undergo manifestation from expansion, the world is being brought to my side as it were by some one throwing it up

मातलिरिति । 'अथात्' अथमतिवाद्य [ल्यब्लोपे पञ्चमी, कारकमध्ये वा] 'सस्य अधिहारस्य' नियोगस्य 'भूमौ स्थाने भूदृष्टे' 'वर्तिष्यते' व्यास्यति ।

राजेति । 'वेदेन अवतरथात्' द्वेते 'मनुष्याणां लोकः भुवनं पृथिवी इत्ये-
'वाच्यं' इतिवत् 'द्वयंन' यस्य तथाविध 'स लक्ष्यते' भाति । तदेव वक्ष्यति ।
अन्वयः—पश्य मेदिनी उन्नञ्जतां मैलानां शिखरादवरोहतीव । पादपा. उन्नञ्जतात्
पर्याभ्यन्तरलोनातां विजहति । तनुभावनउसलिला आपगा सन्तानात् व्यक्ति भजन्ति
मुवनम् उत्क्षिपता केनापि मत्पात्रं चानोयते इव । व्याख्या—'पश्य' वाच्यमेव-
लोक्य [वत्यनाद्यवाक्यात् कर्म] । 'मेदिनी भूमि. 'उन्नञ्जतां' सदृशा उत्प्लुख्य
इव प्रकटोभवता मैलानां पर्वतानां शिखरात् शृङ्गात् 'अवरोहतीव' अथ पततीव ।
न हि मैला उन्नञ्जति, नापि मेदिनी अवरोहति । किन्तु वेगात् मैलानामुन्नञ्जने
मेदिन्याश्च अवरोहणं दृश्यते' इत्यनेन । 'पादापा' इत्या. 'उन्नञ्ज' प्रकाशय
'उदयात्' चाविर्भावात् 'पर्यानां पवाणाम्' 'अभ्यन्तरे' मध्ये ये 'लोना' गुहा, तत्राह
'विजहति' त्यजति । पूर्वं पतपुत्रमादाःश्चि इव दृष्टा पादपा सदृशा काद्यादिमती
दृश्यन्ते । एतद्वाच्यं वेगाच्चातम् । 'तनुभावेन' शीघ्रतया 'महानि' अक्षयितानि
'सलिलानि' जलानि यासां तथाविधा 'आपगा' स्रोतस्यः 'सन्तानात्' विसारात् तनु-
भावाविगमात् इत्यर्थे 'व्यक्ति' प्रकटतां 'भजन्ति' गच्छन्ति । यत्र यत्र दूरात् दृश्यता-
जल दृष्ट सदृशा भजन्ता मयसव दृश्यन्ते । इत्यप्याच्यं वेगादीव । 'भुवनं' मनुष्य-
लोक 'उत्क्षिपता' कई प्रेरयता 'केनापि' अतिमुदासुरमत्वेन मत्वेन 'मत्पात्रं' मन
समीपम् 'चानोयते' इव उपप्लाप्यते इव । वस्तुतस्तु अहमेवाथ पतामि । वेगात्
पुनर्भुवनमुतपततीव भाति । यदि दूरात् एकदृष्टमेकवचंसं च आमात्, तदेव भुवनं सदृशा
निरितरुमरिदादिदृष्टेव विमङ्गलमानसुतपततीव इत्यहो वाच्यंम् । ["सन्तानात्"

(म-)—सन्तान् (रा-, वि-)—“सन्तान (त, ग्वा-) ॥ मूलम् (रा-, वि, म-) ।
“तनुमानतदृष्टमिदं नन्द्या व्रजन्त्यापगा ” (त-, ग्वा-)] ॥

NOTES

1 चञ्चत्—चञ्चतीये पञ्चमी (See Tika) or पञ्चमी by the rule “सप्तमीरचन्यौ कारकमर्थे” । The latter allows alternative चञ्च । चञ्चिन् मुहूर्ते मेषपदार्थां वर्त्तमानो भवान् चञ्चत् चञ्चे वा स्थाधिकारमूढौ वतिष्यति is the construction

2 तनु &c—तनुन भाव । सन्तान्ये नपु सकम् । We avoid the feminine तन्वा भाव because that gives तन्वेभाव । A similar description occurs in Bhasa's अविमारक ।

4 Reading—सन्तानै has the plural needlessly, सन्तान तनुमान-
तदृष्टमिदं नन्द्या व्रजन्त्यापगा of the Beng—Rec may be explained thus—‘आपशा नद्य ‘तनुभायैव’ सञ्जायेद् ‘नष्ट’ दूरत्वान् चट्ट यत् ‘मलिन’ तद्य ‘वक्रता’ चाविर्भावित दर्शनेन दन्वर्थे ‘यस्मान् व्रजन्ति कृतसन्ताना इव भान्ति । Comp “यदश विच्छिन्न भवति कृतसन्तानमिव तत्” Act I

मातलिः—आयुष्मन्, साधु दृष्टम् (सवहुमानं विलोक्य)—
अहो पृथ्वीररमणीया पृथिवी ।

MATALI ..Well observed O Long-lived One (Watching with great appreciation) Oh ! How grand and charming is the earth !

राजा—मातले, क्वतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाहं कनकरस-
निस्यन्दी सान्ध्य इव मेवपरिधः सानुमानालोकयते ।

KING ..Matali, what mountain is this that has descended into the eastern and the western seas and pouring liquid gold, appears like a bar of evening clouds ?

मातलिः—आयुष्मन्, एष सल्लु हेमकूटो नाम क्षिप्रुह्य-
पर्वतः परं सपस्विना क्षेत्रम् ! पर्य—

स्वायम्भुवान्मरीचैर्यः प्रवेभूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ८ ॥

MATALI .O Long-lived One, this is the mountain of the Kimpurushas, Hemakua by name, the great resort (for the success) of ascetics Behold, that progenitor of gods and demons, the Lord of Creation, that was born of Marichi, the son of the Self-progenitor, here practises penance with his wife.

मातलिरिति । 'उदारा महती च 'रमणोया' दर्शनोया च इति विक्रशीक्ति ।

राजेति । 'अय' क्ततमः सानुमान्' पर्वत 'पूर्व' च अपर पश्चिम च 'समुद्रम् अवगाट' प्रावृष्ट' 'कनकरसस्य स्वर्णद्रवस्य 'निष्यन्द सव' । तदानीं, द्रवमुवर्षोद्गारी इत्यर्थे अतएव 'सम्भ्रमकालीन' 'मेघपरिघः' मेघमात्रा 'इव चालीक्यते' ।

मातलिरिति । 'किमुपुरुषाणां 'पर्वत' तैरभ्युपितत्वात् । 'तपस्विनी' परं श्रीड' 'चेन्न' सिद्धस्थानम् ["सिद्धस्थानेऽपि च च तम्' इति विक्रशीक्ति] । तदेव स्थानमाहात्म्यं दर्शयति—'पद्म' वक्षामाचमेतदालोचय ।—अन्वयः—स्वायम्भवात् मरीचे यः प्रजापति प्रवभूव सुरासुरगृहः न सपत्नोक अत तपस्यति । व्याख्या—स्वयं भवतीति स्वयम्भूः प्रजा । तस्यापत्यम् 'स्वायम्भुव' [अणि सति "ओगु'व." इति गुणे प्राप्ते— "मरीचिदिति—वक्तव्ये गुणवद्भव स प्रापूर्वकी विधिरनित्यो यथा स्यात्—तेन स्वायम्भुव इति शिङ्ग भवति" इति इतिकार]—प्रजापती मर्तिस पुत्र । तस्यात् 'मरीचे, मरीचि-स शकात् प्रजापती मानसपुत्रात् 'य प्रजापतिः 'लोकसृष्टा कश्यप इति नाम 'प्रवभूव अग्रे सुराणां देवानाम् 'असुराणां दानवानाञ्च 'गृह,' पिता स मारीच 'पद्मा' अदित्या 'सह अत' अस्मिन् ऐमकूटपर्वते 'तपस्यति तपसरति [कर्त्तुं "तपस परस्मै-पदस्य" इति परस्मैपदम्] पिता प्रजाप पुत्र । स्वयञ्च सर्वलोकगृहः । सीऽपि अत तपस्यति । अतो ऐमकूटस्य माहात्म्यम् इत्याद्यय ।

NOTES

1 (a) पूर्वापर &c—अव + गाङ् + क्त कर्त्तरि = अवगाट । पूर्व'य अत्रश्च पूर्वापरी । तौ च तौ समुद्री च पूर्वापरसमुद्री । तौ अवगाट । (b) कनक &c—नि + स्यन्द + घञ् भावे = निरस्यन् or निष्यन्द, the च being optional by the rule "अनुविपश्यंभिनिय स्यन्दतेरभाविषु" (P. 8 3 79) We have मत्तर्ष इति (See Tika) and not द्विनि because स्यन्द is rather अकर्मक । (b) सम्भ्रम-सम्भ्रमाणां भव इति सम्भ्रम + अच् = सम्भ्रम । सम्भ्रम though कालवचो takes अच्

instead of इष् by the rule 'सन्धिविनाच्छतुनचत्वेभ्य चष्' (P. ५ ३ 16). It is of the सन्धिविनादि class (c) परिष् — परिदृश्यते चनेन इति परि + इज् + चष् करणे = परिष् or पविष् the ल being optional by the rule 'परिष् चाह्वयी' (P 8 2 22)

२ क्लिप्पृष्ठ &c — कृतमित् पुष्ट्व क्लिप्पृष्ठ a kind of dema-tuod तल्पृष्ठ by the rule "क्लि चोदे" (P 2 1 64) "कुन्ना च कसचित्ररकुन्ना-वदायत्वात् कल्पचिन् चयमुन्नतरशरीरत्वात्" — *Bhagwati*.

३. (a) स्वायम्भुवान् — स्वाम् भामना भवति इति स्वयम् + नृ + क्लिप् कर्त्तरि — स्वयम्भूः a name of Brahman स्वयम्भुव चयत्यम् इति स्वयम्भू + चष् — स्वायम्भुव. We do not get स्वायम्भुव because the गुण enjoined by the rule "चोगुण" (P 6 4 146) has exceptions, and this is one of them. Thus "चोगुण" being barred, the rule "चलि द्रुधातुमुर्वा य्नोरियङ्वडौ" applies and भू becomes भुव्. (b) सुरासुर &c — सुराय चसुराय भरासुरा or सुरासुरम्. इन् । सुर and असुर are antagonists. If the antagonism is emphasised and somehow deemed eternal we get सुरासुरम् by the rule "वेशच विरोध मादतिक्र" (P 2 4 9), otherwise these being प्राविज्ञानि, we have सुरासुरा as in 'पूजितो य सुरासुरैः ।'

राजा—तेन हि अततिक्रमणीयानि श्रेयासि । प्रदक्षिणी-
कृत्य भावन्तं गन्तुमिच्छामि ।

KING—Then surely (b're are) b'essings not to be passed by I wish to go after having circumambulated the reverend sage.

मातलि—प्रथमः कल्प. । (नाश्र्येनावतीर्णो)

MATALI—An excellent resolve (They act alighting).

राजा—(सविस्मयम्)—

उपोद्गशब्दा न रथाङ्गनेमयः प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।
अमूर्तलस्पर्शतया निरुद्धतिस्तवावतीर्णोऽपि रथो न लस्यते ॥ १० ॥

KING—(With surprise)—Not being in contact with the

ground, the rims of the wheels have made no noise, no dust too is seen rising, upward shock is absent Your car though descended, is not noticed as such,

राजेति । 'तेन हि निमित्तेन, यतोऽस्य प्रजापतिरास्ते ततः इत्यर्थः 'अनतिक्रमस्यो यानि' अतिक्रम्य गन्तुमनर्हासि 'श्रेयानि शुभानि अत्र सन्ति । तद्देव स्पष्टयति । 'भगवन् कथ्यते' प्रदक्षिणोक्तयः प्रदक्षिणक्रियया प्रपूजा [अत्ययोभावस्तिष्ठदृग्वादि । ततो गतिसमाप्तः । 'नादेन समाप्तः अयन्तु ससस्यत एव' इति भोजवचनान्तं साधु । प्रादिसमाप्ताद्गतिसमाप्तो वा] 'गन्तुमिच्छामि' ततश्च श्रेयो भविता । भगवत्पुद्गलितं महते हि शुभाय, तद्युगम न उपेत्यम् इति भावः ।

मातलिरिति । 'प्रथमो' मुख्यः उत्तम इत्यर्थः 'कल्प' स कल्प । 'नाद्येन अभिगम्यकर्मणा 'अवतोषो' अवतरणमभिनीय स्थितो इत्यर्थः ।

राजेति । अन्वय — अभूत्सम्पद्यंतया रद्याङ्गनेमय उपोढशब्दा न । राजव प्रवर्तमान न दृश्यते । निरुद्धतिस्तत्र रथ अवतोषोऽपि न लक्ष्यते । व्याख्या—अविष्टमानः भूत्सम्पद्यंतं भूमिसम्पर्को यस्य तस्य भावेन, भूमिसम्पर्कविरहात् इत्यर्थः रद्याङ्गानां चक्राणां 'नेमय' प्राप्ता, 'उपोढा' प्रारब्धा 'शब्दा' यैस्तथाविधा 'न' येनाहं दृष्टविरामान् कान् पत्या इति वक्तुं शक्तः स्याम् । 'रजथ' धूल्यय [जातावेकवचनम्] 'प्रवर्तमान' अकैरश्वसुरैश्च उत्पन्नं सत् प्रसदंतं 'न दृश्यते' येन रजसामप्रवृत्ति' दृष्टा नमननिवृत्ति जातीयाम् । एतयोर्वपरि पुनः निर्गता उच्यति, प्रतिघातज चोभः युक्तान् तथाविधं 'तत्र रथ अवतोषोऽपि रैमकूटशिखरे पतितोपि 'न लक्ष्यते' पतितत्वेन न ज्ञायते । यदा—गिरिशिखरे पतितोऽपि रथ सम्पद्यंतया स्थितत्वात् अक्रमस्यातम्यदो न जात, न च धूलिद्वयित नाप्यनुभूतो रथसोभ । तत्पतित इति न ज्ञातो मया रथ इति भावः ।

NOTES

1. प्रदक्षिणोक्तयः—प्रकृतल दक्षिणतः प्रदक्षिणम् preference of the right side. अत्ययोभाव of the तिष्ठन्त्वादि class तत् अस्यास्य इति प्रदक्षिण + अच् मत्वर्थे — प्रदक्षिणः one placed preferably to the right Or प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिण placed to the right, प्रादितत्— अप्रदक्षिण प्रदक्षिण कृता इति प्रदक्षिण + चिच् + क्त + ल्यप्, गतितत्— 2. प्रथमः कल्प.—An excellent idea or resolve, or primary duty. Cf. "प्रथमं कल्प" in Swapna IV etc.

मातत्रिरिति । अन्वयः—यत् अस्मि वञ्चोकाङ्गनिमग्नमूर्तिः, सन्दृष्टसंपत्तया उरसा
 जोषंलताप्रतानवलयेन कण्ठे अत्यर्थसम्प्रीडितः, अस्यापि शकुलगोडनिचितं जटा-
 मण्डलं विभक्तं स्यात्पुरिव अचलं मुनिः अभ्यर्कं विष्वक् स्थितः । व्याख्या—‘यत् अस्मि’
 दूरे दृश्यमानं ‘वल्मोके पिपीलिकाविशेषज्ञतन्त्रुपे ‘अङ्ग’ यथा तथा ‘निमग्न’ निहिता
 ‘मूर्तिः’ यस्या तथाविधं ‘सन्दृष्टा’ मन्त्रं लया ‘सरत्वं’ निर्भोको यस्मिन् तथाविधेन
 ‘उरसा’ वक्षसा [अचललोपलक्षणम् । उपलक्षणे तृतीया] ‘जोषांता’ यथाथां
 लताप्रतानानां वञ्चोतन्त्रुणां ‘वलयेन’ वेष्टनेन, वलयितलतातन्त्रुभिरित्यर्थः [भाषाणयने
 द्रव्याणयनम्] ‘कण्ठे’ अत्यर्थे’ यथा तथा सम्प्रीडितः, अस्मि क्लेशो ‘व्याप्नोति’
 यत् तादृशं ‘शकुलानां पक्षिणां मीडे’ कुलाद्यै [बहुवचनेन जटामण्डलस्य महत्त्वम्]
 ‘निचितं’ परिव्याप्तं ‘जटामण्डलं’ विभक्तं धारयन्, अतएव ‘स्यात्पुरिव’ काष्ठश्रेणो
 इव इव ‘अचलं’ स्थिरं मुनिः, अर्कस्य सूर्यस्य विष्वक् मण्डलम् तत् ‘अभि’
 [अव्ययीभावः] सूर्यमण्डलमभिपत्त्य इत्यर्थः ‘स्थितः’ तिष्ठति । तत्र भारीवाद्यम्
 इति वाक्यशेषः ।

NOTES

1. (a) वञ्चोका etc.—This indicates motionlessness for a great length of time अङ्गे निमग्नं अङ्गनिमग्नं । वञ्चोके अङ्गनिमग्नं वञ्चोकाङ्गनिमग्नं । सुप्सुपा । तादृशो मूर्तिर्दस्य । बहु—। Or अङ्गनिमग्नं मूर्तिर्दस्य च अङ्गनिमग्नमूर्तिः, बहु—। वल्मोके अङ्गनिमग्नमूर्तिः सुप्सुपा । (b) उरसा सन्दृष्ट &c —This implies अचलत्वं । Hence इत्यन्मन्त्रलक्षणे तृतीया । (c) अभ्यर्कं etc —अर्कस्य विष्वक् अर्कविष्वक् । तत् अभि इति अभ्यर्कविष्वक् । अव्ययीभावेन by the rule “लक्षणेनाभिपत्तो आभिस्तुष्टिः” (P 2 I 14) Or we may have अभि and अर्कविष्वक् uncompounded the latter taking द्वितीया owing to अभि which is a कर्मप्रचनोय here in the sense of लक्षणे (indicator)

राजा—नमस्ते कष्टतपसे ।

KING—Salutation to thee of severe Penance

मातलिः—(संयमप्रग्रहं रथं कृत्वा)—एतावदितिपरिवर्द्धित-
मन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रतिष्ठौ स्वः ।

MATALI—(*Restraining the reins of the chariot*)—Here we have entered the hermitage of the Lord of creation where Mandara trees have been reared by Aditi

राजा—स्वर्गादधिकतरं तिर्ह्वं तिस्यामम् । अमृतहृद्मिवा-
वगाद्गोऽस्मि ।

KING—An abode of bliss greater than Heaven I am as if immersed in a lake of nectar

मातलि (रथं स्थापयित्वा)—अवतरत्वायुष्मान् ।

MATALI—(*Having fixed the chariot*)—Let Your Long-lived Self alight

राजा—(अवतीर्थं)—मातले, भवान् कथमिदानीम् ।

KING—(*Having alighted*)—Matali how art thou disposed now ?

मातलिः—संयन्त्रिनो मया रथः । वयमप्यवतराम ।
(तथा कृत्वा) । इत्तु आयुष्मन् । (परिव्रज्य) दृश्यन्तामत्र-
भवतामृश्यां तपोवनमूमयः ।

MATALI—The chariot is secured by me I am alighting too (*Doing so*) This way, O Long-lived One (*Going round the stage*) Let the sites of hermitages of the noble sages be observed.

राजेति । 'इष्ट कठोर' 'रथो यम तश्चै नम ।

मातलिदिति । 'सद्यता' प्रपञ्चः' रथस्य चञ्च तम् । 'एतो इमो आश्रम' 'चदिन्दा'
इन्द्रजनका 'परिवर्द्धिता' आदिता 'मन्दारवृक्षा' यस्मिन् ताडय प्रजापते.' कस्यस्त
'आश्रम प्रतिष्ठौ स्व' ।

राजैति । 'निर्ह'तेः सुखस्य 'स्थानम्' चाप्यदम् एव भारोवाक्रमः । 'बहुरस्य
 इदं' इत्यम् 'बभवाट' प्रविष्ट 'इव चक्षि' । नेह्य सख्योपि सख्यं सुखं मे इति
 भावः ।

मातलिरिति । 'स्थापयित्वा सुमयत हत्वा ।

राजैति । 'इदानीं सम्प्रति 'भवान्' कथं' केन प्रकारेण चात्मानं स्थापयिष्यति ।

मातलिरिति । 'सुयन्वितः सख्य् यन्वित स्थापित इत्यर्थः । 'तपोवनात्' मूढः'
 स्थानानि दृश्यन्ता भवता । दर्शनयोम्या इति ता ।

NOTES

1 चक्षिति &c.—Shows the sanctity of the place. Indra's
 mother here rears the Mandara saplings

2 भवान् कथम् &c.—He inquires if Matali will stay in the
 chariot or get down *

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्रणानामनिलेन घृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
 तोये काञ्चनपद्मारेणुकपिशो पुण्याभिषेकक्रिया ।
 ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विवृधस्त्रीसन्निधौ संयमो
 यद्वाच्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥१२॥

KING—I am indeed observing with wonder. In a forest
 where Kalpa trees abound, the necessary sustentances of life is
 secured with air; in water that is brown with the pollens of
 golden lotuses, is done the holy act of *ablution* for merit; in
 houses of rocks of gems, is performed *meditation*; in the pre-
 sence of heavenly maidens, is practised *self-restraint*. These
 are practising penance scorning all that to which other sages
 aspire by their austerities.

रात्रेति । अथ—सत्यव्यक्तये वने उचिता प्राधाना इति अनिलेन (भवति) ।

‘आसनपद्मेसुवपिने वीये पुष्टा अभिवेकक्रिया । रवमित्राण्डेण ध्यानम् । विबुधस्त्री-
सुत्रिणी मयम् । अथमुनयस्तुनेभि यदाञ्जलि तस्मिन् अस्मी तपस्यन्ति व्याख्या— मनो
विद्यमाना ‘कल्पवृक्षा’ यस्मिन् तादृशे ‘वने’ कल्पतरुशानने इत्यर्थे उचिता तपस्यण-
योग्या ‘प्राधाना’ इति ‘जोदनधारणम्’ ‘अनिलेन’ वायुना भवति [एकोऽपि कल्पपादपी
वृक्षभोगाय प्रभवति ।] अथ कल्पपादपशाननेव वर्त्तते, तथापि एते वाऽनुभवा औचन्ति,
तदपि तपसे यत् पथ्यन्त तन्नाममेव भवति । इति आश्रमस्य स्थापनास्य उत्तरं] ।
‘काश्चनपदानां सुवर्णकमजानां रितुभि परागैः ‘कपिभि’ पिहृत्त्ववर्णं तीये जले पुरा
पावनी ‘अभिवेकक्रिया निवमसालकर्म क्रियते । [सुधारपदज्ञ जलमत्र विहारप्रवृत्ति
जनयितुम् । तत्र पदज्ञमत्र औचन्तम् । तथाप्यसौ निदरा विहारविमुक्ता निय-
मशानमावपरायवा इत्यहो उत्कर्षस्थापनामाश्रमस्य च] । ‘रवमित्रा’ या शिक्षा
तद्विनीतेषु ‘एहेषु ज्ञानम् आश्रमाद्यात्कारी भवति [शिक्षाण्डेनैकमेव भोगाय
सम्पद्यते । अथ च वदन्ति । तानि पुनरहो रवमजानि । अस्मी तु तेषु ध्यान-
ध्वज्यन्ति इति भूतिपदस्थापनामाश्रमस्य च] । ‘विबुधस्त्रिय’ सुरदाया । नामा
‘सुत्रिणी समीये’ मयम् पद्येन्द्रियनिराड अथ्यन्ते [स्त्रीसंश्रियानमेव तपसी विद्य ।
अथ तु सुस्त्रीया सुत्रिणि । तथाप्येते त्रिनेन्द्रिया वर्त्तन्ते । अहो ऐदथ्ये तापसनामा-
श्रमस्य च] । किं वदुना ‘अथ’ कुतश्च, विद्यामित्राण्डेय ‘तपोभि’ तपस्यण्ये ‘यत्’
वस्तु ‘अञ्जलि’ वस्तु, काङ्क्षन्ति ‘तस्मिन् स्थितमपि तदनादृश [अनादरे भावनेषु
सप्तमी] अस्मी इत्यमाना भारीनाश्रमगता ‘मुनय तपस्यन्ति [कण्ठ् परस्मैपदस्य,]
[पुष्टा . गृहेषु शान्ति’ (मो., त., व्या.) “—अर्मा . त्स्त्रियु काङ्क्षन्ति’
(रा., वि., म.)] ।

NOTES

1. (a) उचिता—योग्या, i.e., enough to keep body and soul together. Some explain उचिता=अभ्यस्ता and construe—अनिलेन प्राधाना इति उचिता have practised to live upon air. (b) मन् etc.—

There is here quite a forest of Kalpavrikshas any amount of luxuries can be got from them for the mere asking. But they eat air. This indicates contempt of luxuries. (c) वासव etc.—कपिश indicates abundance of golden lotuses also their constant presence. (d) तद्धिन्—Bhaghava renders. तद्धिन् प्याये। In this case यत् means स्थानम्। But do ascetics practise penance to go to Hemakuta ?

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना। (परिक्रम्य
आकाशे) वृद्धशाकल्य, किमनुतिष्ठति भगवान् मारीचः।
(आकर्ण्य) किं प्रवीषि दाक्षायण्या पतिप्रतापमधिष्ठ्य
पृष्टस्तस्यै मद्भिर्पत्नीसहित्वाये कथयतीति ।

MATALI—High soaring indeed is the aspiration of the great (Going round—in the air) Vriddha Sakalya, what is His Holiness Maricha doing? (Acting hearing). Do you say that questioned by Dakshayani with reference to the duties of those, that are devoted to their husband, he is telling her along with the wives of other great sages !

राजा (कर्णं हत्वा)—अये प्रतिपाल्यावसरः प्रस्तावः ।

KING—(Listening)—Ha ! the subject deserves waiting for an opportunity

मातलिरिति । 'महतां प्रार्थना' चायमा 'उत्सर्पिणी' ऊर्ध्वगामिनी 'खलु' । 'आकर्ण्य' सुत्वा, श्रवणमभिनीय इत्यर्थः । 'दाक्षायण्या' दक्षकन्यकया चदिद्या 'प्रतिप्रताप' मर्त्यनिरताना धर्म' सतीत्वविशेषः 'अधिष्ठ्य पठ' मन् सतीत्वमाहात्म्य-विषयकं मन्त्रं कृते सति मद्भिर्वा पत्नीभिः सहित्वाये तस्यै सत्वर कथयति इति 'प्रवीषि किम्' ।

राजितिः 'प्रतिपाल्य' इतीपायोग्य 'अवसर, विरामो यस्य तादृशं चयं प्रस्ताव-व तिप्रतापमंकदमप्रस्ताव । विरते प्रस्तावे उपसर्गाव, अयुक्तं अन्तरा प्रतिपत्त्य ।

NOTES

1 (a) इहमाह्वय—This is some a tendant of मारीचः । (b)

तद्ये—सम्प्रदाने चतुर्थी। The complete sentence is तस्य प्रतिव्रताधर्मं कथयति। Hence the कर्त्तृ of कथयति is प्रतिव्रताधर्म, and is intended for सा। Hence the rule “कर्त्तृणा यन्मिडैति स सम्प्रदायम्” applies. The followers of the *Prāti* restrict this rule to the कर्त्तृ of दा। They have therefore to cite त्रियाजोदे द्वयो, or “त्रियाजोदेदद्य च कर्त्तृषि स्थानिन” which gives कर्त्तृषि चतुर्थी with the construction of बोधयितु कथयति। But सम्प्रदाने चतुर्थी being the view of the *Īhashya-kara* must be allowed to overrule the *Vṛtti* and taken as the more correct explanation (c) इति—This refers to the whole sentence “दाद्यायथा—कथयति। It is the कर्त्तृ of ब्रवीति।

2 अथे एत्—He means to wait till the discourse is finished.

मातलि.—(राजानमवलोक्य)—अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदास्तामीयुवमान् यावत्स्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि।

MATALI—(Looking at the king)—Let your Long-lived Self sit at the foot of the Asoka tree whilst I conpare on the look out for an opportunity to report you to Indra's father.

राजा—यथा भवन् मन्यते। [स्थिन । मातलि-निष्क्रान्तः]।

KING—As you deem proper (Stays—Exit Matali)

राजा [निमित्तं सूचयित्वा]—

मनोरथय नाशस्तं किं बाहो स्पन्दते सुधा ।

पूर्वाङ्गीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्त्तते ॥१३॥

KING (Act as an om.)—I hope not for (the object of) my desire, whr, O Arm, dost thou throb needle-shr My bliss has been slighted before, misery alone surrounds me (now) [Or—For bliss, previously slighted, turns into misery]

मान्दिरिति । ‘इन्द्रस्य दुःखं’ इति कथयन् अथो ‘निवेदयितु’ विद्यापठितम् [चतुर्थी सम्प्रदाने] चत्वरम् अत्राशम् तावत् ‘बन्धनि’ यः तावतो भवामि ।

राजेति । 'निमित्तं दृष्टिवाहुस्वरसं' 'सूत्रयिता' अभिधीय । *अवयव—अने-
रदाय न चापते । हे वाहो सुधा किं स्पन्दसे । देयं पूर्वावधोरितम् । दुःखं हि
परिवर्तते— व्याख्या—'मनोरदाय' अभिलषिताय, अकुन्तलादाय, मनोरथं लभ्य-
मित्यर्थे ["क्रियाद्वयमपि कर्त्तव्यम्" —इति चतुर्थी] 'न चापते न प्रादये । हे 'वाहो'
मदमुक्तं सुधा इत्या . अवयवमेतत्] 'किं स्पन्दसे स्वरसि । 'देयः' मङ्गलं पूर्वं
प्राक् 'अवधोरितम्' अवशात् यथा ["शापकविद्धं न सर्वम्" इति पूर्वस्पर्शस्य पर-
तिनाती न] । 'दुःखं हि दुःखमेव अधुना 'परिवर्तते मां परिवह्य तिष्ठति । इत्या—
'देयो हि पूर्वं अवधोरितं सत् 'दुःखं परिवर्तते' दुःखरूपेण परिवर्तति । प्रादे
अकुन्तलां नद्या दुःखैः परिवहतीति । तथा स्वामि निराशोऽहम् । तत् किमपि इति
मे वाहुः स्वरसि इति विवर्त्त ।

NOTES

1 इन्द्रगुरवे— सम्प्रदाने चतुर्थी । For reasons see लये above. Re-
member "क्रियाद्वयमपि कर्त्तव्यम्" also gives सम्प्रदाने चतुर्थी but acc.
to some it applies only to चकर्मन् root.

2. पूर्वाव &c — अवधोर is a चुरादि धातु । अवधोर + ङ कर्मणि— अवधोरितम् ।
पूर्वम् अवधोरितम् । सुप्रसूपा । In such cases पूर्व usually appears last
in the compound This is by implication (शापक) in the rule
'भूतपूर्वे चरट' in which पाणिनि writes भूतपूर्वं instead of पूर्वभूत ।
But what is inferred by implication (शापकविद्धम्) is not
universal (न सर्वम्) । Hence we get पूर्वावधोरित also ।

नेपथ्ये—मा फलु चापलं करेहि । कहं गदो एव्य अत्तपो
पकिदिं [मा खतु चापलं कुरु । कथं गत्र एव आत्मनः
प्रकृतिम्] ।

IN THE DRESSING-ROOM—You must not indeed
practise haughtiness, How I have you already gone back to
your nature !

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अमूमिरिदमदिनयस्य । को नु
 खन्वेय निपिष्यते । (शब्दानुसारेणावलोक्य सविस्मयम्) अये
 को नु खल्वयम् अनुद्वयमान [अवहल्यमान-] स्तपस्विनीभ्याम्
 अवालसत्त्वो बालः—

अट्टं पीतमृतं नानुरामर्द्विष्टकेशरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहरियु वलात्कारेण कर्षति ॥१६॥

KING—(*Looking his ear*)—This is no place for turbulence
 Who could he possibly be that is being checked (*Looking
 in the direction of the road—With amazement*) Ha ! Who
 indeed could be this boy, attended by two female ascetics,
 —this boy of an bow-like strength that for sport is forcibly
 dragging away from its mother a lion-cub that has half-
 sucked its mother's teat, its manes disordered by the rough
 encounter

नेपथ्ये इति । 'चारु' चरणा खनु मा कुरु' । इति निषेधः । अजनिने
 निषेधे 'बलम्-इत्याद्यर्थे 'अ-कनः प्रकृति स्वभाव चरुनावमिचयः यत एव ।

राजैति । 'अविनयम्' शौडन्त्य 'इदम् अर्धम्' अघ्नानम् । अथ मासीवायमे
 अविनयम् अथकाशो नास्ति इति भावः । 'निषिध्यत अविनयान् वाच्यते । अथ
 अनुद्वय अनुद्वयम् । तेन । यत अथ वायात त द्वय प्रति नेत्र प्रेक्षा चार्थः । 'अयं
 इति विद्यते । 'नु विनये' । 'खनु' चरुवारणे । 'द्वयस्विनीभ्याम्' अनुद्वयमान.
 अनुद्वयमान 'अवःस्य किशोरम्' मत्त चरुमिव 'मत्त' यस्य तादृशः 'खनु'
 को नु अयं वच 'सिंहशियु' कर्षति इति परेष सप्यम् । अथ—प्रक्रीडितुम्
 अ-मर्द्विष्टकेशरम् अट्टं पीतमृतं सिंहरियु वलात्कारेण मातुं कर्षति । व्याख्या—
 'प्रक्रीडितुं' क्रोडः प्रकृतम् 'आनर्देन अत्र-विद्योनेष 'क्रिष्टा' विकीर्षाः केशराः
 खल्ववाः यस्य तन् 'अर्धम्' अममय यथा तयः 'दौतः' सतो देन तादृशम् अतएव
 खिच्छुवा अनादानं 'नि-इत्य' बल्यपित्वा अग्रतवेमरिषः 'सियु' भावक 'वलात् प्रसृष्ट
 [अथयमेतन्] य- 'वाट' चरुणं तेन 'मातुं' अन्त्याः सिंहरोरमपि अदक्षयिता

इत्यर्थः [अपाययोगात् पञ्चमी] 'कर्षति अपनयति । यदा—'मातुः स्तनम्' इति सुखम् ।

NOTES

1 च । लसखी बाल — Compare "बालोऽप्यबालप्रतिभौ बभूव" — *Buddha charita*, II 23

2 (a) चर्षे & c — चर्षे पीतः चर्षपीत सप्सुपा । Next चर्षु— । Or पीतस्तनं चर्षु— । चर्षु पीतस्तनं सुप्सुपा । (d) मातुः — †The construction is मातुः कर्षति draws away from the mother Hence there is अपाय and we get अपादाने पञ्चमी । Raghava takes it with स्तन and makes a शेषश्लो । But in that case मातुः is well nigh superfluous, — को हि नाम वितु जन विवेत् ? (c) बलात् & c — क्त + घञ् भावे = कारः । बलात् is an अवयव in the sense of इत् । 'बलादिति इत्थान्' — *Ganaka*, बलात्कार[†] forcible performance कर्मधा — । तेन । इतोया करणे । See *Swapa* § IV.

(सतः प्रविशति यथानिर्द्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः)
बालः—जिह्व सिद्ध दन्ताइं दे गणइस्मं [जृम्भस्व सिद्ध,
दन्तास्ते गणयिष्यामि] ।

(Then enter the child engaged as desired with two female ascetics) BOY—Yawn, Loop, I will count thy teeth

प्रथमा—अविणीद, किं शो अपञ्चणिविसेसाणि सत्ताणि विष्पञ्चरेसि । हन्त वड्डइ दे संरम्भो । द्वाणे क्खु इसिजणेण सब्बदमणोति किट्ठणामहेओसि [अविनीत, किं नः अपत्यनिर्विशोपाणि सत्त्वानि[†] विमकरोपि । हन्त, वद्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु भृपिजनेन सर्वदमन इति कृमनामधेयोऽसि] ।

FIRST HERMIT—Undisciplined child, why do you tease the animals, that are not different from our own children.

Ha : your turbulence increases Rightly are you named Sar-
vadamana by the sages

राजा—किं नु खलु बाढेऽस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति
मे मनः । नूनमनपत्यता मा वत्सलयति ।

KING—Why indeed does my mind soften toward, this
boy as towards a hear-begotten son Surely, childlessness
makes me affectionate

तत इति । 'यद्यत्किञ्चिद् निदि'शानुरूप 'कर्म' प्रप्य सा यद्योक्तव्यापारी 'वत्स'
निहसिद्यु क्वदित्यय ।

बाध इति । 'दुःख' दुःखत कुह । यदा दुःखते मुख व्यादास्यते तदा मे
दुःखान् दहसिद्यु'मि' ।

प्रदमेति । ई 'भवतो' दौ शीव 'नः अपते'भ्य' सनते 'निर्वि'श्यादि' अतिप्रानि
'मन्त्र'नि' प्रविन कि विप्रकरो'वि' प्रधर्षयसि । आ एउ कइ । एनेत्र अजिवाहिते
बाने— इत्' विप्रटे (चय्यथम्) । 'ने ५रथ' कोय 'वह'ते' । 'प्याने खनु युक्तमेव
'सर्वदमन' इति कृत नामत्रेय नाम [स्वादौघयप्रयथ ! यद्य लघाविशोऽसि ।

राज्ञेति । 'कि नु' विनर्धनं प्रथ । सन्' अवधारणे । खेइ प्रयव-
चारथम् । 'हरणी' उदयत अति इव पुत्रे ['अहादिनिष्कानो उदयादभि-
जायते । आका मे पुत्रवानावि जीवन्तु मरणा मत्न इ' इत्युक्ते] विद्यति
सर्वेहप्रवति । स्वप्रमेवोत्तरमाह— 'अपत्यता' मन्तियन्तता मा 'वतनय सर्वेह
करोति [मन्त्रोदधि'विद्य' ।

NOTES

1 (a) अथय & c —वि + सिध् + घञ् भावे = विद्येयः t' difference, निर्गत
विद्येय एव निर्विद्येयवि without difference वद्—। अतः शोभोनिर्विद्येयदि ।
पुद्गुसा । (b), स्याने—As अथय meaning इत्यम् ।

द्वितीया—एसा तुमं केसरिणी लङ्घेदि जइ से पुत्तअं ण
मुञ्चेसि [एसा त्वां केसरिणी लङ्घयति यद्यस्याः पुत्रकं न
मुञ्चसि] ॥

SECOND HERMIT—This lioness will surely hurt you if you do not release her whelp

बालः (सस्मितम्)—अम्हहे, बलिअं क्खु भीतोस्सिहि
[अम्हहे, बलीयः खलु भीतोऽस्मि] । [अवरं दर्शयति] ।

BOY—(Smiling)—HO ! HO ! I am terribly frightened indeed (Shows his lower lip)

राजा (सविस्मयम्)—

महन्स्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया बन्हिरेषापेक्षं इव स्थितः ॥१६॥

KING (With a astonished)—This boy, the germ of mighty energy, appears to me like fire remaining in the state of a spark and awaiting fuel.

दितोवेति । 'एषा केशरिणो सि हो 'त्वा' लक्षयति' अभिभवति 'समोपे भविष्यति वर्चमानम् । "वर्चमानमामोपो वर्चमानवदा" इति सूत्रेण] ।

बाल इति । 'अच्छहं इति विजये । उपहासार्थं विस्मयामिन्व । 'बन्हेद' अयं यथा तदा 'भीतोऽस्मि, नेव भीत इत्यह । 'अवरं दर्शयति' इत्यत्राप्रकारः ।

राजति । ; अन्वय—महतस्तेजसो बीजम् अयं बाल स्फुलिङ्गावस्थया एषापेक्षं स्थितो बन्धिरिव मे प्रतिभाति । व्याख्या—'महत' प्रबलम् 'तेजसः' प्रतापस्य 'बीजं' निदानम् 'अयं बाल' स्फुलिङ्गस्य अद्रिच्छयस्य या 'अवस्था' रूपं तथा [द्विती बन्धेन] एतएव 'एषान्' काष्ठानि 'अवेचते' अद्रपलामार्थं 'यथाहम्' [कर्मण्युपपदे च; बन्धेन] 'बन्धिरिव' ज्वलन इव 'मे मन' प्रतिभाति प्रकाशते । अचिरादेव 'तेजसा जन्वन्ना' मामो जगदयमभिमन्विष्यति इत्यह मन्व इति भाव. [पिधापेच" (रा, वि, म)—'एषोपेच' (त, या)] ।

NOTES

1. - अच्छहं—An अवयव implying विजय ? 'विजये अच्छहं वया निव' श्लोमि' प्रयुज्यते इति शीघ्रः ।

2 महत—This is differently construed thus—यस्य बाल महतस्तेजसो बीजम् । मृफुलिङ्गावस्थया स्थित एषापिच वह्निरिव मे प्रतिभाति—*Raghava* एषापिच मृफुलिङ्गावस्थया स्थित वह्निरिव यस्य बाल महतस्तेजसोबीज मे प्रतिभाति—*Vidyavigara, Nitya Panchanana* Raghava wants a nominative to प्रतिभाति । He has disconnected बाल from it । In the second construction मे प्रतिभाति is *सुपरि*erfluous, because, that this बाल is महतस्तेजसो बीजम् is undoubted—every one will admit this after witnessing his treatment of the lion cub मे प्रतिभाति better suits cases where difference of opinion is very likely । In our construction मे प्रतिभाति goes with एषापिच स्थित admitting the बाल to be महतस्तेजसो बीजम् one may doubt the एषापिचिता । But the king does not doubt it, hence he ought to say मे प्रतिभाति । The king's surmise is true as will be seen from Maricha's remark 'रघिनानुदति' &c—*Infra*

प्रथमा—वच्छ, एतं बालमिन्द्रजित् मुख, अवरं दे कीलणम् दाइस्मं [वत्स, एतं बालमृगोन्मुखं मुख, अपरं ते मीहनकं दास्यामि]

FIRST H—My child, let this poor lion-whelp go, I will give you something else to play with

बाल.—कहिं देहि णं [कुत्र । देहो नत्]

BOY—Where ? Give it

राजा—कथं चकृवत्सिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तथाहस्य—
मलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विभाति जालमयिताङ्गुलिः करः ।
अलक्ष्मपत्रान्तरमिन्दुरागया नवोदसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥१६॥

KING—How so ! The sign of mastery over the whole circle of kings is also borne by him ! Thus, his hand, opened from his longing for a desired object, having the fingers arrayed in contact seems like a beautiful lotus unged [Or—

opened] by early dawn that has enhanced its redness and in which the interspaces between the petals are not perceptible

प्रथमेति । 'बालो मृगेन्द्र' विद् 'बालमृगेन्द्र' । तथा धीयमानत्वादनुबन्धिन्म्
[अनुकथायां कन्] त 'मुञ्च' 'क्रीडनक' क्रीडाये' द्रव्यम् ।

रात्रेति । 'कथम्' इत्याद्यर्थे । 'चनेन चक्रे' राजमण्डले 'वर्तने' प्रभुभावेन च
तस्य 'लक्ष्य' विद्मन् अपि धारणे । 'तद्विव दूमेवति' । अन्यथ—प्रन भवस्तुपद्य-
प्रसारितः जालदायताङ्गुलि अत्य कर इहारागया नबोधना भिन्नम् अलक्ष्यपत्र करम्
एकपङ्कज मव विभाति । व्याख्या—प्रलीभ्य' लीभवीयो 'वस्तुनि' य, 'प्रसव्य प्राईना
अभिलषी वा तेन 'प्रसारित' उन्मोलिन 'जालमेव यथिता' सुप्रिडा अङ्गलबोधयिन्
तादृशः अत्य कर पाधि 'इह' 'द'पिन वदित इत्यर्थे, राग' पत्रस्य लौकिय यथा
नयाविधया 'नवया' अतिरप्रत्तया 'उवसा प्रभ,तेन 'भिन्न भिन्न विहायित वा
'अलक्ष्याणि अदृश्यानि 'पवाणो दलानाम् 'अन्तराधि' अवकाश यथिन् तयाविध
'एक' दुष्ट्य पङ्कज पत्रम् इव विभाति प्रकाशते । रत्नतल पाधि(रत्यर्थः) । ['नबो
धना' (रा- वि म)—'नबोधया' (त-, अ-)] ॥

NOTE

1 अरुवर्ति &c—Raghava quotes—“अतिरक्तः करो यत्न यथिता-
ङ्गुलिकी मृदु । आयाङ्गुशाङ्कितः सोऽत्र अरुवर्ती भवेद् भ्रुवम् ॥”

2 (a) जाल &c—omp “जालावनद्वाङ्गुनिपाधिपादम्—“*Buddha
charita* I 6; “सुजातजालावतताङ्गुली मृदु”—*Ibid* I'III, 55 (b)
*इहारागया—Commentators all take राग here as belonging to उवम् ।
This represents उवम् as beautifully red excessively red This
serves no purpose. We want excessive redness in the lotus to
compare with the *excessively red* (अतिरक्त) कर of the अरुवर्ति-
लक्षणावित्त boy (see note preceding). The reason why they
adopt this undesirable construction is that the root इत्य is taken
by them as अरुवर्त्त and therefore the exposition इहो रागो यथा is
considered by them as grammatically indefensible They all

derive इङ् with कर्त्तरि क् । Thus— 'इह सृष्टु रातो लौहिन्य दध्या तथा'
—*Raghava, Nyapanchanana* 'इह दीप्त &c—*Vidyasagara*
To the contrary we see that कर्त्तरि क् may be had also, sup-
posing the root to be चत्तर्मावितप्यथ । The root however is often
seen as सकर्त्तम् । Westergaard quotes— 'इन्वे इन्ववाचम्'—*Rig-
Veda* 'यथाविनिर्बन्धिष्यते'—*Mahabharata* "सन्निधानीऽम्बकोशमम्—
Bha'iti, 6 37. &c Hence इङ् दीप्ति वाच्य इङ्गन्तौदित्य यथा as in
the Tika is perfectly legitimate (c) भवोषसा—नवा उषा भवोषा-
कर्मशा— तथा । इषम् । neuter according to Amara but the सिद्धान्त-
शासन of दादिनि has it in the feminine The rule is प्रतिपदापदिपत-
मपक्वरतपरिषदुष सवितृषुयुत्तुनमनिष' (Ling 27)

द्वितीया—मुञ्चदे, ण सङ्को एसो वाचामेतेण विरमाविदुं
[सुव्रते न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्] । ता गच्छ
ममकेरए उड्डए मककण्डे अस्स इसिकुमारस्स वरणचित्तिदो मिति-
आमोरओ चिट्ठिदि तं से उवहर [नत् गच्छ । मदीये उटजे
मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य, वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरन्तिष्ठति ।
तमस्योपहर] ।

SECOND H—So, rata he cannot be stopped by mere
words. So you go. In my cottage there is a colour-painted
clay-peacock belonging to the hermit-boy Markandeva.
Present him with that

प्रथमा—उह [तथा] । (निष्क्रान्ता) ।

FIRST H—So be it (Exit)

वाल्मीकि—इति एषा एव क्रीडिष्ये [तावदनेनेव क्रीडि-
ष्यामि] । (तापसी विलोक्य हसति) ।

'BOY—Till then it is with this that I shall play. (Laughs
looking at the female ascetic)

द्वितीयेति । 'द्वयम्' इति प्रथमाया नाम । 'वाचा' वाक्यमेव इति 'वाचामात्रं'
 नेन क्विन्नेन वचसा इत्यर्थे [निन्दस्यमानम् । मरुत्व्य मन्त्रादि' । वाचा इति आरभ्य
 "आपञ्चापि इत्यन्तानां यथा वाचा निशा दिशा" इति निहो'शात्] 'विरमयितुं, निरलं-
 यितुम् । वदं विविधैर्वकै' 'धितितः आलेपित । सत्तिका निर्मितः मयूः' [शक-
 शार्थिवादि] । 'त' मयूरम् 'अस्य' [मन्त्रमन्त्रान्त्रे, रक्षी] 'उपहर' प्रापय ।

वाल इति । 'तावत् यावत् सन्मयूरो नातोतः [अवधौ तावत्] । 'इति'
 इति बालस्यभाव इह तपस्विन्या कृते निषेधवाक्ये अवस्थाया, एषक ।

NOTES

I वाचामात्रं वा वाच् produces the stem वाचा by the maxim
 वृद्धि मागुरिरजोपमवाच्यीरुपसर्गधे । आपञ्चापि इत्यन्तानां यथा वाचा निशा
 दिशा इ' So वाच् + चाप् or टाप् = वाचा word, speech See Tika also.

राजा—सृष्टयामि दुर्ललितायास्मै ।

आलस्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासेर्

अप्यकवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयितस्तनयान् वहन्तो

घन्यास्तवङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥१७॥

KING—I really long for this naughtily disposed boy The
 blessed alone carrying their sons—whose buds of teeth are
 slightly visible by causeless laughs—whose flow of speech
 is charming by indistinct syllables—who long to cling to
 their lap, become soiled with the dust of their body

वत्पत्नी—भो, ए मं गणेशि [भो, न मां गणयसि] । (पार्व-
 मवलोक्य) को एत्य इति कुमायणां [कः अत्र, सृष्टिकुमाराणां] ।

राजानमवलोक्य) भद्रमुद्, एहि दाव मोश्चावेहि इमिणा दुस्मो-
 अहत्यागहेण हिम्मलीलाए धाहीअमाणं बालमिअन्वमं [भद्रमुख,

एहि तावन् मोक्षय अनेन दुर्मोचहस्तप्रहेण द्विम्भलीलया वाधा-
मानं बालमृगेन्द्रकम्] ।

HERMIT—What ho ! You do not heed me ! (*Looking to one side*) Who is here of the hermit-boys ? (*Seeing the king*) Gentle Sir do come and release this poor young lion which is being teased in boyish play by this boy the grasp of whose hand is hard to unloose

राजेति । सङ्घ विनासे भ्रात्रिभु । भावे क । उन्मोचरमेद] ललित विलास ।
दुष्ट ललित शब्द लस्ये 'अस्मि' टुविलासाय बालाय ["स्युद्धेरीभित्त" इति मयप्राने
चतुर्थे] 'स्पृष्टयामि खन्तु' । सत्यपि दुर्दिनीतत्वे एतदर्थे मे अमिलाधो वर्तते एव ।
अन्वय — धन्या अनिमित्तहामे बालछादन्तमुकुलान् अवाङ्मनश्चरमणीयवच प्रकृतीन्
अह्लादयपचयित तनयान् बहन् तदङ्गरजसा मन्निभोभवन्ति । व्याख्या—'धन्या
मुकृतिनी जना 'अनिमिता' अकारण्ये ये ह्यसा ते कारणे 'आप्त्या' ईषदृष्ट्या
'दन्तानां मुकुला' कोटका, नवोदमता दन्ता इत्यर्थे, येषां तान् 'अव्यये' 'अपरिष्कृटे'
'वर्णे' अचरे 'रमणीया मनोहराणि' 'वचसा प्रकृतयो वाक्योच्चारणानि येषां तान्,
'अह्ये आश्रय निवास, तद्धिन् य 'प्रथय' प्राथना तदत 'तनयान् बहन्' श्लोके
कुर्वन् 'निषा' तनयानाम् 'अह्ये' यत्र रज धुनि [जातारिकवचनम्] तत्र अमनिना
'मन्निना भवन्ति' । *पुत्रयामधुलिना या मन्निनता चन्वता नाम सः, मम तु अथव्यस्य
नास्ति, अतएव परपुत्राय स्युष्टयामि इति भाव ।

तापक्षीति । 'नगणशक्ति टयाय मन्सि । 'कृषिकुमाराणा कः अय आसि' इति
तज्जनम् [मूलम् (त- व्य-)—'मवतु न नामय गणयति' (रा-, वि-, म-)] ।
'अवलीक' (त- व्या-)—'अवलीकयति (रा-, वि-, म-)] । मद्र मङ्गल सुख'
यस्य तत्समुद्रि । हे 'मद्रमुख मील्य 'एहि तावन् । आगत्य 'दुर्मोच' टुपरिहर
'दक्षे'न सह सहस्य मुष्टिरित्यर्थे यस्य तयाविद्येन 'अनेन द्विम्भानां बालानां 'लौलया
विनासिग बालमुलभवा श्लोडया बाध्यमान पीडमान 'बालछेदेन्द्रकं मोक्षय' । यद्वा—
'अनेन कर्ता 'दुर्मोचेन हस्तपट्टेय करणेन 'बाध्यमानम्' इत्यन्वय । [मूलम् (वि-)—
—दुर्मो'क' (रा-)—'दुर्मो'च' (ल- व्या-)—'पादेष' (म-)] ।

NOTES

1. (a) अनिमित्त &c — अविद्यमान निमित्त येषां ते अनिमित्ताः । षट्—
तादृशा इ, सः । द्वितीया । The boy has laughed for no cause
(c f — 'तापनीं विलोका इति' above)

2 Reading—(a) भवतु &c — This evidently is the style of
an ancient remark. But the speech is not स्रग्वतः । (b) अत्रोच्यते
— The वृत् is used at the termination of a speech, ल्यप् is usual
in the middle. Hence अत्रोच्यते is better.

3. दुर्मौव &c — दुर्वेन सुचति परिहरति एतम् इति दुर् + मुच + स्वन् दुर्मौव
= दुर्मौव । यद् + अच् भवे = यद् । Now see Tika Raghava reads
दुर्मौव । There is no reason to change च into क । Monier-
William has ग्रहण for यद् । But यद् does not take चञ् and
cannot give यद् in the भाववाच्य । The rule is 'यद्ग्रहणनिश्चिदस्य'
(P 3 3 38) The defence—यद् एव यद् is unnecessary here.

राजा—(उपगम्य—सस्मितम्) —अयि भो महर्षिपुत्रक—

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमः किमिति जन्मनस्तव्या

सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि दृष्यते कृष्णसर्पेशिशुनेव चन्दनः ॥१८॥

KING (*Approaching—With a smile*)—O thou child of a
great sage, why is thy progenitor so self-restraint—even that
from which comes the virtue of being the resort of all
creatures—being thus defiled by thee with a disposition
opposed to a hermitage, as a Sandal-tree is by the young
black serpent (cobra)

तापसो—महर्षिः, न तु अयं इतिकुमारश्चो [भद्रमुख, न
हि अयम् ऋषिकुमारः] ।

HERMIT—Gentle Sir, he is in fact not the son of a sage
राजति । अयं इति कोमलामन्त्रणे । अत्रयं—एवम् आश्रमविरुद्धवृत्तिना

तथा जन्मन सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि स'यम लक्ष्यदेयिगुणा चन्दन एव किमिति दृष्यते ।
व्याख्या—'एवम् अनेन प्रकारेण 'आश्रमस्य विरुद्धा' विम वादिनो 'इति व्यापारी यत्
तादृशीन 'तथा जन्मन' महर्षे, जिम्, [अवादाने मनिम्] 'सत्त्वानां वाचिना 'संयमः

अथवाऽप्यत्र तदेव 'गुणो' यमो यच्च तथाविधोऽपि 'मयम' आत्मदमन येदान्मदमनेन
 अ हि सर्वैर्वाचिदरथ सःसि 'कृष्णसर्पेण शिशुना 'चन्दम' तदास्त्री इव 'इव किमिति
 क्वच दूषन' कञुवीक्षिते । यथा मुमतेऽपि चन्दन सदैर्लभ्यात लोकेऽस्त्वने तथा
 सर्वोदयोऽपि ते निरा लक्ष्मसर्पात् सत्वैःशुच्ये इति भाव ['मयम' (रा- वि,
 म-)—' म यमो' । त. आ-) । चन्दन (म-)—'चन्दन' (रा- वि-)—
 चन्दन' (त- आ-) । 'गुण' (त- आ-)—'गुण' (रा- वि म) ।
 'चन्दन' (त आ राधी, = 'चन्दनम् (रा वि म)] ।

NOTES

I (a) चन्दन—चन्दने अस्मात् इति जन+मनिन् अस्मादाने—चन्द the
 source, i.e. the father तत्र, शेषे षष्ठी । Construction—चन्दन
 मयम । (b) कृष्णसर्पे etc.—कृष्णसर्पे is a kind of cobra A न्यिममाय वाचि
 चन्दनदविद्वद् (म- चचिदरथ । Tho, सवित्र सः कृष्णसर्पे । कर्मधा—(निचतल-)
 मद्दुर्षिदुदक is compared to कृष्णसर्पेऽपि for contrast Think what you
 are, and what you are acting like (c) *Metre*—The metre is
 चण्डन defined as 'राधाविद्ध रथोदना लदी' with the scheme—
 ~~~~~~(d) The following are compared—
 Boy snake Boy's father's मयम—Sandal tree Both मयम and
 tree are मल्लमदगुण and both are दूष्ये and shunned Here in the
 previous editions I had inadvertently stated boy's father—
 Sandal tree, father's मयम—fragrance &c of the Sandal tree .
 It was an obvious slip contradicting the Tika

1 *Readings*—(a) मयमो for मयम and चन्दन for चन्दन
 refer to the father The construction being चन्दन दूष्येः (b)
 Raghava's readings are adopted by Vidyasagara and thus
 explained

* आश्रमविद्वद्वा लपोनविष बहिनी इतिर्वागारो यच्च तमोऽस्त्रेण लया सत्ताना
 म अत्रैव अमितेष्वेन मुख शीवि यज्जानु ताडशोऽपि मयम लपोनवादिना सहन
 सर्वैर्मानिर्निषय आचार, कृष्णसर्पेऽपि चन्दनमिव किमिति किमपि
 जन्मन, जन्मन आरभ्य आश्रमविद्वद्वै एवम् उक्तवचारेण दूष्ये मदीय,
 किमपि । Raghava explains सत्वमयमसुखे as "मुख्यतेति मुख ।
 सत्वमयमसुखे" ।

Prof Gajendragadkar rightly objects that जन्तु in the sense of father is not expected from Kalidasa. This is undoubtedly a blemish in our explanation. But Raghava's which the prof adopts seems still more faulty. For (८) जन्तु — from the very birth — is superfluous. किमिति स्वकीयते answers equally well. (९) It implies that it would not be so serious if the boy did it later in more advanced years. This is absurd, because such pranks are possible with though lessness of childhood alone.

It will thus be seen that I have adopted the less objectionable of the two saulv interpretations. Indeed I have grave doubts about the authenticity of the verse. The verse preaches a sermon and that to a mere infant. Kalidasa's sense of propriety perhaps would not have allowed the verse here. After having addressed the boy as महर्षिपुत्र the companion with a हृदयवशिष्टु heightens the contrast no doubt; but is utterly los to the child who wants a lion-cub to yawn so that he might count its teeth !

राजा—आकारसदृशं वेष्टितमेवास्य कष्ययति । स्यान्प्रत्य-
यात्तु धयम् एव तं किं नः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन् बालकस्य
स्पर्शमुपलभ्य आत्मगतम्)—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण सृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्व्याद् यस्यायमङ्गान् कृतिनः

प्रकृतः ॥१६॥

KING—His action, which befits his body, indeed declares it. But from our reliance in the place we guess thus (*Aside — as feeling the touch of the boy while doing as requested*) Such is my joy on being touched in the limbs by this shoot of the race of some one, what rapture then must be produce in the heart of the lucky person from whose body he has sprung !

तापसी (सभौ निवर्ण्य)—अच्छरिषं अच्छरिषं [आद्यप्यं-
माद्यप्यम्] ।

बालकस्य रूपसंवादिनी ते आकृतिरिति । विस्मितास्मि अपरि-
चितस्यापि अपरिलोमः संवृत्त इति] ।

HERMIT—It is that your appearance re-sembles the
features of this boy I am surprised that he has proved not
untractable to you, though a stranger

राजा— (बालकमुपलालयन्)—न चेन्मुनिकुमारोऽयम् अथ
कोऽस्य व्यपदेशः ।

KING (*Fondling the boy*)—If he is not a hermit boy,
then what is his race

तापसी—पुरुवंसो [पुरुवंशः] ।

HERMIT—Puru's race

तापसीति । 'अथ बालकस्य' अथ इव तेन साधु 'सर्वदति भंगच्छते या तादृशी
'तु वाक्यति रूपम् 'इति एतदाश्रयम् । "निमित्त" इति शब्द प्रत्यय प्रतिवचन-
मेतत् । 'अपरिचितस्य' अदृष्टपूर्वस्य 'ते अपरिलोमः अविच्छिन्नः [प्रादितत्— । अच्-
समासान् । ततो मञ्त्तत्— । अव्ययीभावपक्षे तु टच् समासान् । ततो मन्वर्धो-
ऽव । मञ् समास 'संज्ञो' जातः इति अनेन हेतुना 'विख्यातादि' । ["विख्याता
(त, व्या)—'विख्यापिता' (रा, वि, म)] ॥

राजिति । 'बालम् उपलालयन्' उपलालयमानम्' इच्छन्तु इव प्रवर्मान बालक
प्रैरयन् [ईप्सार्थे वचनानात् शीरादिकात् लक्षधातोः हेतुमन्त्रि] । 'अथ' प्रश्ने ।
'अथ व्यपदेशः' कुल 'कः

NOTES

1. (a) रूपसंवादिनी—रूपेण साधु सर्वदति इति रूप + सम् + वद + चिनि
कर्त्तरि साधुकारिणि । (b) अपरिलोम — *प्रतिगतो लोमानि इति प्रतिलोमन् +
अच् समासान् प्रतिलोम' against the hair, i.e., refractory, प्रादि-
तत्— । The अच् is attached by the rule "अच् प्रत्ययपूर्वात् साम-

कीर्त्तः । An अव्ययीभाव is not easily available here. If allowed, the form will be प्रतिनीम + च च मत्व = प्रतिनीम opposed न तथा । (c) विद्यिता—विद्यापिता suppose इति to be the *agents* हेतु) that can es विवक्ष्य । This is unnecessarily round about.

2 उपलक्षणम्—The root लृच्, लृच् चुरादि चात्मनेपदी गुणोत्त उपलक्षण-मान । The परस्मैपद however is seen in cases like “लाक्षरित् पञ्च-वर्षादि — *Chanakya's* *Asatika* “उपलक्षणमपि ते मखो न लक्षयिष्यति”—*Mala* *Itanumitra* The defence is that in these examples a प्रेरणावकण्डिच्, is attached to the चुरादि root. Hence लक्षत् मिषाद्ये क्रिया-फलं परस्मैपदम् । Thus उपलक्ष उपलक्षणम् with लक्षयिष्यत्, only उप-लक्षणमान वाचक परस्मैपद उपलक्षणम् with additional लक्ष्, in the sense प्रेरण ।

राजा (आत्मगतम्)—कथमेकान्द्रयो मम । असः खलु मद्रनुकारिणमेवमत्रभवती मन्यते । अस्त्येतन् पौरवाणामन्त्यं कुलप्रतम्—

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिश्चायं मुशन्ति ये निवासम् । नियतैक्यतिव्रतानि पद्यान् तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥२०॥ (प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेव विप्रयः ॥२०॥

KING—(Aside)—How so! My collateral! Hence surely does this noble lady consider him as resembling me. There exists this final family-vow to the descendants of Paru, that of those who for the protection of the world, wish residence in houses abounding in pleasures in early life in latter days the roots of trees, with solely the vow of hermits attached to them become their homes (Aloud) But this is not a place for morals (to come to) through their own motion.

तापसी—अहं भद्रमुहो मणादि । अच्छरासम्बन्धेण चण्ड इमस्त जगणी एत्य देवगुरुण तदोवणे प्ससंदा [यथा भद्रमुखो

भणति । अप्सरःसम्मन्धेन पुनरस्य जननी अत्र देवगुरोस्त्वपोवने प्रसूता] ।

HERMIT—A gentle sir says. But this boy's mother owing to her relationship with the Apsaras, was delivered here in the hermitage of the Progenitor of the gods.

राजति । 'कथम्' इत्याद्यर्थः । 'मम' [सम्बन्धसामान्ये षडो] एक 'अवशो' ष षो 'यस्य स' । 'एत खलु अतभवन्तो एत बाल' 'माम् अनुकरोति मया सप्त स वदति' इषेण यज्ञादृश्य 'मन्वते । 'एते वयसि कर्त्तव्य 'कुलव्रत' कुशाचार । तदेव स्फुटमिति । अन्वयः—पूर्वं ये वितरिवाधं रक्षाधिकेप भवनेषु निवासम् उच्यन्ति प्रयात् तेषां नियतेष्वयतिव्रतानि तरुमूलानि गृहीभवन्ति । व्याख्या—पूर्वम् 'पापे'वदति 'ये चित्ते' धराया 'रक्षार्थं' रक्षयाय, न तु इन्द्रियसेवायं 'रत्ने' भोगद्रव्ये 'अधिकेषु' बहुलेषु भोगार्थेषु इत्यर्थं 'भवनेषु' 'निवास' स्थितिम् 'उच्यन्ति' वाञ्छन्ति ['वशकाली' इति घातु] 'पदान्' अन्वेषयन्ति 'तेषां नियत' व्यवस्थितम् 'एक' क्षेत्रम् 'यतिव्रत' वाच्यप्रस्थी येषु तथाविधानि 'तरुमूलानि' अगृह्णाणि 'गृह्णाणि' भवन्ति मन्वयन्ते । मुदा धर्मोत्तरा पौरवा धर्मादंशेषु यौवने गृह्णाणि वाङ्मौके मुनिव्रतास्तदन्तर्भवन्ते । यद्य तापसो पुरुष म इत्याह तत्र पृच्छति 'एव पुन', 'अथलु मारीचायम् 'वाक्यमो यथा स्वीकृत्या 'मानुषार्था न विषय' अभूतिः । अत मानुषा देवयोनिभिर्देवैर्वादेरिता. आगच्छेद्यु न हि स्वीकृत्या । तत् कथमिदं पौरवा प्राप्ता इति पृच्छामि इति भाव ।

तापसोति । 'भद्रमुखो यथा भवति' तद्येव एतत् । मन्वमेव मानुषाः अथमत्र आगन्तुमशक्ता । 'अथरोभि' य 'सम्बन्ध सम्पर्क' तेन 'पुनः [पुनरिति भेदे] 'एव जननी अत देवार्ता गुरोः पितु कथ्यमन्व 'तपोवने प्रसूता ।

NOTES

1. रक्षाधिकेषु—रक्षणे इति रस (अदन्त पुरादि) + विष् + अच्, or अच् + कर्मणि = रक्षा enjoyments सुप्, सुपा (see Tika)

राजा (अपवाच्यं)—इन्त् द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाह्वयस्य राजर्षेः पत्नी ।

KING (*Aside*)—Ha ! Here is a second creator of hope. (*Aloud*) Well, of what royal sage (by name) is she, the noble lady, the wife

तापसी—को तन्न धम्मदारपरिचाइणो नाम सङ्कीर्त्तित्तुं
चिन्तिस्मदि [कस्तम्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्त्तयित्तुं
चिन्तयिष्यति] ।

HERMIT—Who will think of pronouncing the name of that deserter or his lawful wife ?

राजा (म्यगतम्)—इय गयु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति ।
यदि तावदस्य शिशोर्भातर नामत पृच्छामि । अथवा अनाय्यः
परदारव्यवहारः ।

KING (*Aside*)—Surely this story points to me alone. Suppose I do ask to know the mother of this boy by name, or reference to and her's wife is ignoble

(प्रविश्य मृन्मयूरहस्ता) तापसी—सद्यदमण सङ्गहलावणं
पेक्ख [सर्वदमन, शकुन्तलावण्यंश्रस्व] ।

FIRST HERMIT (*Entering with a clay peacock in hand*)—
Sarvajamana see the *Sakuntala Upanya* (bird's beauty),

राजेति । 'इल इये' । 'इद' तापसोवचन द्वितीयम् आशया जनन' उच्यते ।
सुजम्पन्दन एकान्ततादि च प्रथमम्, इदं तु द्वितीयम् । 'अथ' इति प्रथमे । 'सा' तव-
भवती अथ जननी 'का आख्या' नाम यस्य तस्य 'पत्नी' । यथा सा पत्नी तस्य का
आख्या इवर्थ ।

तापसीति । 'धर्मियां धर्मप्रोजना धर्मशशा वा 'दाराः' [शक्रपायिवादि]
वदा—'धर्मव्य दारा' [तादर्थ्ये] षडौषमास] । तान् इ माधु 'परिव्यक्तवान्' तस्य
'नाम क. संकीर्त्तित्तुं उच्चारयित्तुं' चिन्तयिष्यति । पापकारण पापिनामोच्चारणम्
इति भावः ।

राजेति । 'इय कथा' दारव्यधिकथा । 'नाम्' अत्रत्य' लत्य' विपरीतं करोति ।
अथ शिशोर्भातर यदि तावत् नामत [तृतीयार्थे तसि] 'पृच्छामि' । अथवा परव्य

द्वाराणां व्यवहार शालोचना तत्सम्बन्धिनी कदा 'चकार्य' चार्थजन्यदिष्टिः।
 'सुन्दर'स्युते इति यथा । ["सुन्दर" (म०)—सुन्दर" (रा. वि. त. का)।
 तापसीति । 'सुन्दर' सुन्दरस्य 'दावरा' माधुर्ये 'श्रेष्ठ' । दर्शनीयस्य
 रूपमित्यर्थः ।

1 सङ्कोचं वितुं चित्तदिपति — Even the *thought* (चिन्तित्विनि) to
 utter is simple, let alone actual utterance, Cp. "कदापि सङ्
 पापानामलसश्रेयसे यत ।

2 (a) यदि तावत्—Highly romantic Indicates forming a
 resolve, making a suggestion &c Compare 'यदि तावदेव द्वियताम्'
 —Act V (c) चकार्य—चर्यते यत्नते चाश्रीयते इति च + कृत् कर्मणि =
 चार्थे anything good or noble न चार्थः । Or taking चार्थे to
 mean the महान् great men, we have by लक्षणा here चार्थे =
 pertaining to the great (c) परदार &c —वि + च + इ + इत्
 भावे = व्यवहार । 'वि नानाद्वेषे सन्देहे चार उच्यते । नानासन्देहे चार-
 व्यवहार इति सूत्रम् ३—*Kaṭi. 1. 11*

3 सुन्दर &c —सुन्दरी सुन्दरी सुन्दरी सुन्दरी । The reading
 सुन्दर is very common But it is faulty, सुन्द + सुन्दर changes
 इ into न by the rule "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा (P. 8. 3. 45) एवम्
 सुन्दर or सुन्दर । Now the rule एवाभ्यां नो ष, क्तानपदे (P. 8. 4. 1)
 does not apply to सुन्दर owing to the injunction 'पूर्वोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा
 (P. 8. 4. 1) Even if it did apply, the न here would not be-
 come ष because of the prohibition एदान्त (P. 8. 4. 57) अ-
 इत् नः न at the end of the पद ।

वालः (सदृष्टिभ्रमेण)—कहिं वा मे अम्वा [कुत्र वा मे
 अन्वा] ।

BOY (*Casting his looks about*)—Where could my mother be ?
 उभे—णामसारिस्मेण वञ्चिदो मातृवच्छलो [नामसादरेभ्य
 वञ्चितो मातृवत्सलः] ।

२ भविते—भव + क्त कर्मणि । The root has the sense of हू । Hence it is दिक्कर्मक । Here चपधाने कर्मणि क्त by the max. "चपधाने दृष्टादीनाम्" ।

३ स्वयच्छब्दा—See स्वयच्छब्दायाम्, Act VI

वाल—अन्ति ए रोअदि मे एसो भद्मोरओ [अन्तिके, रोचने मे एष भद्रमयूर.] । (क्रीडनकमादत्ते) ।

BOY—Sister, this nice peacock pleases me (*Takes the toy*).

प्रथमा (विलोक्य सोद्वेगम्)—अम्महे, रक्षाकरण्डम् से मणिवन्धे ण दीसदि [अम्महे, रक्षाकरण्डकम् अस्य मणिवन्धेन दृश्यते] ।

FIRST (*He utters words—With alarm*)—Oh ! the amulet of protection is not seen on his wrist

राजा—अलमावेगेन । ननु इदमस्य सिंहशावविमर्दान् परिभ्रष्टम् (आदातुमिच्छति) ।

KING—Away with anxiety Here, indeed it is, slipped through his tussle with the lion cub, (*Wants to pick it up*)

लभे—मा खलु मा खलु । एवं अवलम्बित—। यहं गहिदं रोण [मा खलु, मा खलु । एतदवलम्बा—। कथं गृहीतमनेन] । (विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयत.) ।

BOTH—O don't O don't, Having touched it —How so ! Taken by him ! (*Through amazement they stare at each other with hands placed on their chest*)

वाल इति । स 'बलिके' भविषी 'एष भद्रः शोभतो' मयूरः मे' मद्रम् [देव-नाथत्वात् सम्प्रदाने चतुर्थे] 'रोचने' । शोभोऽहमनेन इत्यस्य ["बलिके" (ल, वा) — "मात" (रा, वि) — "बादके" (म)] । 'बादके' यद्वाति [कर्मभिषये क्रियावन्ति चतुर्थे चतुर्थे] ।

वदन्ति । 'उदयेन सन्धुमीच मद् । 'करण्य' पुष्पवादिहृती यन्त्रित्वा ।
 'दुद्र करण्यः 'करमङ्कम्' 'अन्वयेकम् । 'रत्नाय' इति 'करण्यक मणिवर्ग म
 दृश्यते' । तददर्शनादुच्यते ।

राजेति । 'ननु इदमप्य' इति अह गुण्या निर्देशः । 'सिद्धराजिन' यी 'विमर्द'
 सङ्घर्षः । तथात 'परिषद' गुणत सत् मूमी पतितम् ।

उमे इति । 'मा खन् आदतम् इति आदाननिषेधः । [पाठे दिव्यम्] ।
 निषेधकारणमाह—'एतत्' 'रवाकरण्यकम्' 'अवलम्ब्य' आदान—सिरने इति वाक्यार्थः ।
 'असमाप्तं एव वाक्ये राजा तदादत्ते न तु सत इति विवक्षयात ते आहतु 'कथम्'
 आदत्ते । 'हरषि वदधि 'निर्दिष्ट' व्यापित इन्मी' यी राजा एवायमिति प्रत्ये
 ज्ञते विवक्षाधिक्यान वचसि निरुद्धे परम्यरावचोकनमात्र' कृत न च किञ्चिदुक्तम् ।

NOTES

1 चञ्चिके—चञ्चिका is used in Dramas for the elder sister.
 "वृत्तां जेष्टमणिः" इति शब्दोक्तौ कीर्त्तयित्वा इति विदुर्मेदिनी ।

2. (a) चङ्कडे—Indicates दिव्य surprise 'दिव्ये चङ्कडे अह
 नित्यं स्त्रीभि प्रच्यते' इति कोषः । (b) न दृश्यते—She noticed this when
 the boy put his hand to take the toy

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धा. स्मः ।

KING—For what purpose have I been prohibited ?

प्रथमा—मुग्धाद् महाराजो । एसा अथराजिदाणाम श्रोसही
 इमस्त जादकर्मसमय मश्रवदा मारीण्य दिक्षा । 'एड' किल
 मातापित्रो अप्याणं वज्रिअ अवरगे भूमिपतिद् ए गेण्हादि
 [शृणोतु महाराजः । एया अपराजिता नाम व्योपधिः अम्य
 जात्रकर्मसमये मगवता मारीचेण दत्ता । एतां किल माता-
 पितरो आनुमानं च वज्रयित्वा अपरो भूमिपतिता न गृह्णाति] ।

FIRST HERMIT—Listen, mighty king This is the herb

named Aparajita given by his Sublime Highness Mancha at the time of his nuptial ceremony. No one indeed, excepting the father, the mother, and self takes it up if dropped on the ground.

राजा—अथ गृह्णाति ।

KING—If he does take up ?

प्रथमा—तदो त स्रपो भविअ इंशइ [ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति] ।

FIRST HERMIT—Then, becoming a snake, it bites him प्रथमेति । 'सामावितरी आत्मानथ वर्जयित्वा अपरं किल भूमौ पतिताम् परमं न गृह्णाति' अकचोळं बुद्धं । यदश्नात् तिवर्षते ।

वर्षति । 'अथ विकल्पे । अपरो भूपतिता 'गृह्णाति इति विकल्पे किम् इत्ये' ['अशापो समये आत्मानधिकारे च गडली । विकल्पान्तरप्रकाशं च्यारभरुषये इ' इति संदिग्धी] ।

NOTES

1 मन्त्राज्ञ—They know it now for certain that he is the King.

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ।

KING—Has its transformation ever been seen by your Honoured selves .

उभे—अणेशसो [अनेकसः] ।

BOTH—Several times

राजा (सहर्षमात्मगतम्)—कथमिव सन्पूर्णेनपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि (बालं परिष्वजते) ।

KING (Within himself with joy)—How is it I do not greet my desire though fulfilled.

द्वितीया—सुज्वदे, एहि इमं वृत्तन्तं शिञ्जमव्वाबुडाए सउ-
न्दलाए निवेदेम्ह [सुप्रते, एहि इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै
शकुन्तलायै निवेदयामि]। (निष्क्रान्ते)।

SECOND HERMIT—Subrata, come we shall report this
fact to Sakuntala engaged in austerities

बाल.—मुञ्च मं जाव अम्वाए सञ्जास गमिस्सं [मुञ्च मा
यावदम्वायाः सकाश गमिष्यामि]।

BOY—Release me I will go to my mother

भवतीभ्यासिति । 'अस्त्रा' शीर्षं 'विक्रिया विकार' सर्पेभवनम् 'कदाचित्'
प्रत्यचीकृता साचाददृष्टा किम् ?

उभे इति । 'अनेकश्च, बहुश्च बहुषु कालेषु विक्रिया प्रत्यचीकृता [कादाचि-
कारणे शम्]।

राज्जेति । सस्यशंमपि मे मनोरथम् अनुरूपपुदलाभदप 'कथमित' क्षिप्रिष
कारण 'न अभिनन्दामि सञ्जावयामि । अनुचितमेतत्, तर्हिष अभिनन्दामि । 'परि
ष्वजति' आनिइति ।

इतिवेति । 'एहि इत आसञ्च 'नियमे तपचरणे 'व्यापृतायै' नियुक्तायै शकुन्तलायै
["कर्मणा यमभिप्रैति—" इति सम्प्रदानत्वात् अनुर्थो]।

बाल इति । 'यावत्' इत्यवधारणे । { 'अस्वाया' (स-, न्वा-, न)—'मातु'
(स-, वि) }।

NOTES

1. अनेकश्च—न एक अनेक which is a सर्वनाम । अनेकस्मिन् काले
इति अनेक + शप् अधिकरणे = अनेकश्च by the rule 'बहुभ्यार्थात् शप् कारका-
दन्तरस्याम्" (P 5 4 42) See also अनेकश्च in our Bh, II

2 सस्यशंमपि—He has no doubt that this is his boy

3 नियम etc —नि + यम + अच् भावे = नियम, वय् व्रहम् । "नियमो
यत्नवायाञ्च प्रतिज्ञानिययै व्रते" इति मेदिनी । यम is expected to take चञ्,
but it has अच् optional'y by the rule "यम समुपनिविषु च" । नियम

is also correct and has the same sense वि + क्त + इ + क्त कर्त्तरि = व्यापता engaged. Now see Tika.

३ सकाशम्—समाने काशते इति समान + काश + क्त् कर्त्तरि = सकाशम् । समान becomes स by योद्धविभागे by the rule "समानस्य इदमन्द्" प्रथमद्वेषेण (P ७ ३ ४३).

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभितन्दिष्यसि ।

KING—My son, even with me you will congratulate your mother

बालः—मम कूरुतादो दुस्सन्दो ए तुम [मम खलु तातो दुप्यन्तः न त्वम्] ।

BOY—Dushyanta indeed is my father, not you.

, राजा (सस्मितम्)—एष विवाद एव प्रत्याययति ।

KING (*Smiling*)—The contradiction itself convinces.

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला) । शकुन्तला—
विचारकाले वि पकिदित्थं सर्व्वदमणस्स ओसहिं मुणिस एमं
आसा आसि अत्तणो भाक्खहेधमु । मद्दवा जह साणुमदीए
आचक्खिदं तह सम्भावोअदि एदं [विकारकालेऽपि प्रकृतित्थया
सर्व्वदमनस्य ओपधिं भ्रुत्वा न मे आशा आसीत् आत्मनो भाग-
धेयेषु । अथवा यथा साणुमत्या आख्खयत्तं तथा सम्भाव्यते
एतन्] ।

(*Tam enters Sakuntala with her hair twisted into a single braid*) SAKUNTALA—Even having heard Sarradaman's herb to be in us natural state when there was an occasion for transformation, I placed no hope in my luck. Or from what is related by Sanumati, this seems possible.

राजेति । 'विवाद' पुत्रक इति सञ्ज्ञापयत्य प्रतिवाद । 'प्रत्याययति' इत्यर्थः

अत्रैव हि [विधवासेवान् न मन्वादिभ्यः] । 'मम दात्री दृष्टनाः' इति स्मृतीयौ प्रथमं
 एत इति । 'एकवचो वेद्या घरा' इत्यादिषु वेद्यो धातुस्यो इत्यर्थः । द्वीविधवतिकाया
 एकवचोधातुनाकारः ।

शकुन्तलिनः । 'सर्वेदमनस्य शीघ्रिणि' इत्याकारकप्रवर्तिनीमदराजितः 'विकारण्य'
 मदीमावस्य 'कानि प्रकरी' शीघ्रिणमवे वा तिष्ठति लट्प्रयोगे 'शुक्ला अपि' आर्येण एव
 प्रात इत्यम शशिनेति 'क' इत्यस्य 'मागदिप्रिषु' भाग्येण विभक्ति 'मि' आस्य न 'दासीत'
 प्रसन्न के मन्वादिभिः प्रथमो मी न जत । 'अथवा पदान्ते मी आभाष्येयमसि ।
 'मादुमन्वा घरा' अत्र 'वा' इत्यस्य 'क' इति न 'तथा' तत्र 'एतत् मन्वादि' । मादु-
 मन्वात् अथ येन नैतद्मन्वात् [घरा तथा इत्यनुमाने अथयम्] ।

NOTES

1 विदाद एव—The conviction comes after all from the contraction

2 एकवचो—&c—एकवचो । तथा घरा । If we attach कम्प्लेक्
 with the वाक्य—एकवचो धाति या मा, we get एकवचोधातो ।

3 विकार &c—इति is replaced It should be taken with
 युवा ।

राजा (शकुन्तला विशेष्य —अये संयमप्रभती शकुन्तला
 येना—

वसने परिधुमं वसाना नियमभ्राममुर्ध्वा घृत्रैश्चवेणि ।
 अतिनिष्कृन्तुम्य गृह्णीता मम दीपं विरहप्रतं विमर्त्ति ॥२१॥

KING (See my Skunta's)—Ha ! Here is her Lads' p Sa-
 kon a's—She who with a pure contact wearing two pieces
 of very good garments, with her face washed by perances
 bearing a single blade of hair undergoes the long observance
 of separation from me who was excessive's unkind (cruel)
 to her.

शकुन्तला (पञ्चात्तापविद्यया राजानं दृष्ट्वा) —न फलु अज्ज—
 उत्तो विप्र । ततो को एसो दाणिं छिद्ररवृत्तामहलं ठारयं मे

गतसंसागेण दूसेदि [न खलु आर्य्यपुत्र इव । ततः क एव
इदानीं कृतरक्षामङ्गलं दारक मे गान्नससर्गेण दूषयति] ।

SAKUNTALA—(Steering the king, pale with remorse)—
Certainly not like my husband! Who then is this with the
contact of his body defiling my boy unto whom auspicious
guard was provided?

राजिति । अतएव — अत्र या अतभवती एषा परिधूसरे वसने वसना नियमसाम-
सुखी धृतेकवेदि सा इव मुह्योता शकुन्ता अतिनिष्कण्ठस्य मम दोषे विरहवते
विभक्ति । व्याख्या—‘अये’ अरये । ‘या अतभवती’ मान्या ‘एषा’ दृग्गताया
परिधूसरे अतिमल्लिने ‘वसने वसने’ ‘वसना’ परिदधाना नियमेन’ व्रतोपशासादिना
‘साम सुख’ ‘सुख’ यस्या तादृशी धृता एका वेदि यथा तादृशी इतोसुखमारुहति
‘सा इयं मुह्य निष्कण्ठ’ ‘शैल’ स्वभावी यस्या तादृशी शकुन्ता अतिनिष्कण्ठस्य
सुखी क्रूरस्य ममदोषं विरहस्य विरहोचितं वा ‘व्रतम् आचार’ विभक्ति धारयति ।
●गुरुजीकेन इये विक्रमे प्रथम मल्लिवसना रमणीमावमिति आतम् । ततो नातिदूरे
आमेव कपोलेन कठोरं तपश्रान्ती काचित् तापसीति । ततश्च ममीये एकमात्रया
देव्या मेघ तापसी किन् विरहियेति । अनन्तर प्रथमिच्छा अये मेघं मुह्योता रड
लला इति अपि च क्रूरस्य ममेव विरहातम् इति तेन आवेदातिशय । अन्ते—
परिधूसरे वसने वसना नियमसामसुखी धृतेकवेदि (अतएव) मुह्योता या एषा
अतिनिष्कण्ठस्य मम दोषे विरहवत विभक्ति’ सा इयमभवती शकुन्ता इयं व्या-
चते । अत्र सा इव शकुन्ता इयमिदानीं प्राक् मम विरहवत विभक्ति इत्यनु-
पत्ति स्पष्टेव ।

शकुन्तेति । पद‘तापेन विरहे विरहम् । न खलु नूनम् आर्य्यपुत्र इव
अयं खलुने । इति नायमार्य्यपुत्र एव क एव इदानीम् [वाक्यान्तद्वारे] इत
विहित रथादनं मङ्गलं यम यस्य तादृश मे दारक पुत्र यावन्व अशरोरन्व ममरेव
सम्पत्केव ‘दूषयति’ कनुषीकरोति । अपराजिताममभिभूय ‘शाल’ मे लङ्घयत्येव क इति
शकुन्तलां विवर्कं । दूरत्वादस्युत्तमेतदाद्या ।

NOTES

1 (a) वस्त्रे—The upper and the lower garments (b). परिधुस्त्रं—धुस्त्रं is पाद्यु grey परि is intensive Indicates the absence of all care after toilet (c) नियम &c —चौ + क्त करि = चामम् wane. निगमन (See नियमव्यापृता, above) चानम् । सुपुत्रुषा । तादृश सुत्र यथा । बहु—। नियमचाममुखा is an optional form by the rule "साम्राज्योपमर्जनादस्योपधात्" (P 4 1 54) (d) वृत्तैक &c —एका वेषिः एकवेषिः । Both वेषि and वेषी are correct (See एकवेषीधरा above), the डीष् being optional by the Ganasutra "कृदिकारादक्तिनः । (e). विरहव्रतम्—See Tika The व्रत consists of several observations of which केशाङ्गसङ्कारवर्जनं is prominent

2 कृतरचा &c —रक्षणे अथवा इति रक्ष + षड्, करणे स्थियाम् = रथा guard Now see Tika,

वाल, (मातरमुपेत्य)—अथ एसो को वि पुरिसो मं पुत्रेति अलिङ्गति [अथ, एष कोऽपि पुरुषो मा पुत्र इत्यालिङ्गति] ।

BOY (*Approaching his mother*)—Mother, here is a man who embraces me as his son

राजा—प्रिये, कौयेमपि त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं यद्रहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

KING—My darling even the cruelty inflicted by me on you has turned out to be of a favourable termination since I see myself recognised by you

शकुन्तला (आत्मगतम्)—द्विअत्र, समत्सस समस्सम । परिचत्तमच्छरेण अणुअम्पिइसुहि देव्वेण । अज्जइत्तो वृषु एसो [हृद्य, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरं अनुकम्पितास्मि देवेन । आर्यपुत्र स्वल्पे] ।

SAKUNTALA (*Within herself*)—Take courage, take courage

my heart I am pined by destiny that has renounced its spite.
This is indeed my husband

राजिनि । 'त्वयि त्वा प्रति 'प्रयुक्तम्' चावगित 'कौर्ष्यमपि' कूर्तापि 'अनुहृष्टः'
मरुतः 'पग्निष्वासी विपत्को यस्य तथाविध 'सदृश' जातम् । कुत एवमित्याह—वत्
यस्यात् 'अहम्' आत्मानं मत्स्वरूपं त्वया प्रथमिज्ञातं कञ्चूत 'पश्यासि' । साधु ते
शीलं यत् विमानितापि विरह्यासि न मे । पाठान्तरे—'अनुकुलपरिहामं रुदत' सुत-
व्यसंयुजनाभातः । 'तत् त्वयात् 'इदानीमहमात्मानं त्वया प्रथमिज्ञातमिच्छामि' तेन
पुत्रतां स्नादानन्दस्य । ['यत्...पश्यासि' (रा, वि, म-)—'तत् . इच्छामि'
(त, न्या-)] ।

शकुन्तलेति । 'परित्यक्त' परिहृत 'मनसरो' मच्छुभहेषो येन तथाविधेन 'दैवेन'
विधिना 'अनुकम्पितासि' । पुरा वामो यो हि विधिराव्यं पुत्रेण मे सदृशितं न श्रेष्ठं,
स एवाद्यं सदयं इह तं समानोयं मया योजितवानिति भावः ।

NOTES

- 1 पुत्र इति—This is elliptical for पुत्र इति आमाद्ये ।
- 2 परित्यक्त ΔC—मत्सुरः IS अन्वयभेदे च spite, परश्रीकातरता ।

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिव्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

वपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥२२॥

KING—My darling, O thou with fine face (Or—with a
gracious expression of face,—) through luck thou standest be-
fore me whose gloom of delusion is dispelled by recollection.
Rohini has approached union after the eclipse of the moon

शकुन्तला—जेदु जेदु अज्जउत्तो [जयतुं जयत्वाय्यंपुत्रं] ।

[अर्द्धान्ते वाष्पकण्ठी विरमन्ति] ।

SAKUNTALA—Prosper, let my husband prosper (Sings
with tears in her throat when half uttered)

राजा—सुन्दरि,

c. उपराग &c —उपरजनम् or उपरजाति चनेन इति उप + रञ्ज + घञ् भावे करणे वा = उपरागः । This is restricted to mean राहुवास (eclipse) perhaps because the sun and moon become copper coloured (उपरजन) at the time of eclipse, तस्य चान् । तस्मिन् । (d) यद्यिन् —this agrees better than इच्छिना with से ।

2 R. = रक्ष—Raghava construes प्रसुखे स्थितासि इति घत् तन् रोहिणी योगः सप्तपदा । Hence he takes this as an instance of निर्दर्शन or निर्दर्शनम् (See under “शुद्धानन्ददर्शनम्—”, Act 1) “चर्चायां यत्प्रथमं एक-वाक्यात् सप्तपदसुष्ठुत्वं निर्दर्शनम्” —R. 947 a. The printed text of Act 1 was here very uncorrect. I have made obvious corrections if we take the 1st half as one complete sentence and the second half another then it becomes an instance of प्रतिबन्धना (See under “शुद्धानन्ददर्शनम्—”, Act 1) दृष्टान्त is not recognised by Dandin as a pratyahar. Note, however the दृष्टान्त बिहारी writer is “दृष्टान्त पुनरेतथा सर्वथा प्रतिबन्धनम्” । But in the present case he तृचधर्म is not rejected (प्रतिबन्धन) । Hence we should not call it a दृष्टान्त ।

3 (a) वाक्पकळी—कौप्य is optional & attached in the feminine by the Vaidika ‘चङ्गावकळीभ्यश्च’ । (b) विरसति—‘व्याडपरिभ्यो रस’ इति परकी पदम् ।

4 असु स्कार &c —This gives a विभक्ति (See ‘इदं’ किन्ना = Act 1) if पाटल is *dry* red. Others make their lips red by स्कार, yours are *ruddy* without स्कार. It seems better to take पाटल as *fresh* red, सुस्कार makes a bright red.

बालः—अम्ब को एसो [अम्ब क एपः] ।

BOY—Mother, who is this ?

शकुन्तला—बूँड दे भाअहेआई पुच्छेहि [बत्स, ते भाग-धेयानि पूच्छ] । (रोदिति) ।

SAKUNTALA—My child, ask thy destiny (Wife).

राजा—सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनस समोहो मे तदा दलवानभूत् ।

प्रबलतमसामेवप्राया शुभेषु हि वृत्तयः ।

सजमपि शिरस्यन्व क्षिप्त्वा धुनोत्यदिशङ्कया ॥ २४ ॥

(पादयो. पतति) ।

KING—O thy one, let the grief of repudiation disappear from thy heart. Somehow a powerful delusion of my mind occurred at the time. Of those in whom Tamas is supreme, such indeed is generally the disposition towards blessings. Even a garland placed on his head the blind man takes off taking it for a snake (*I alls at her feet*)

*शकुलकृति । 'ते' तव भागवेष्यानि' म व्यानि 'पृच्छ' । "क एव" इत्यस्य उत्तर ते भाग्यमेव दातुं प्रभवति । प्रत्यादिष्टाङ्ग कश्च नृषा क एव । यदि मसाट्-सुतयकवधी भवे इति ते भाग्य तदा 'अथ ते पिता' इति वक्तुं न्याय्यम् । अथ ईदृशं ते भाग्य यदिष्टैव तने वक्तुं तपश्चरिष्यसि तदा 'धराधिपोऽथ दृष्यन्' इत्यवाग्य पृष्यति परिचयः । इति मनसा प्राग्ब्रह्ममानीचपन्तो दन्वदग्धा 'रोदिति' ।

*शक्ति । इत्य नवमिव प्रत्यादेशदृख भूयोप्यनुभवशीलता वाच्यताङ् । अन्वय—
हे सुतनु, ते हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकम् अपैतु । तदा किमपि मे चलवान् मनस
सञ्चोह अभूत् । शुभेषु प्रबलतमसा इत्यय एवप्राया हि । अन्व शिरसि विहा
सजमपि अन्विशङ्कया धुनोति । व्याख्या—हे 'सुतनु' चारुवपु शकुलकृति 'ते' तव
'हृदयात्' मनस 'प्रत्यादेशात्' मत्कृतात् प्रत्याप्यानात् जात दन्व 'व्यलीक' दृख तत्
'अपैतु' इरेयात्ति दृष्टुं त्यत्र इत्यनुभवः । 'तदा प्रत्याप्यानकार्त्वि 'किमपि' कृतोऽपि
अनिञ्चनोयान कारण्यान् 'मे चलवान्' शुभ 'मनस सञ्चोह' चेतोविकृति 'अभूत्'
जात । प्रत्याप्यानच अज्ञानकृतम् इत्यनुभवानुकूला युक्तिः । 'शुभेषु मङ्गलेषु विषये
'प्रबल' चोव 'तम' लोह अन्वकारश्च वेदा तेषा 'वृत्तय' व्यापारा 'प्रायेण' वाङ्मयेन

['प्रायश्चानयने शूद्रो तुल्यवाङ्मयोरपि' इति विद्वः] 'एवम् हि' ईदृशी एव [तत्पुरुषपक्षे मद्युव्य सकादि । अन्यथा सुप्सुधा इति समास । प्रायश्चदस्य पूर्व-
नियामकलक्षोपसर्जनलाभावात् परनिशात्] इत्युक्त्वा युक्तेः समर्थनम् । 'कथं' सदा लससा अभिभूत सन् 'शिरसि निजमस्तुहे 'चिह्नम्' अनेन स्यापिता सज्जनपि' मालामपि शय्यतमानम् 'बहे सर्वस्य शूद्रया' भान्वा 'धृतीतिः कल्पयति, शिरसो
थरति । इति समर्थनं प्रति दुष्टान्त । ['राजा' (त, ल्य -) 'राजा शकुन्तलायाः
पादयो प्रक्षिपत्य (रा, वि, न)] 'पादयो पतति' इति प्रसादनम् [राघवा-
दीनामेतद्वाचि] ।

NOTES

1 रोदिति—the pathos is very deep here (See Tika)

2 (a) * सुतञ्जु &c.—Sakuntala avoids replying to the boy's question and she weeps. The king sees what is passing in her mind (See Tika on भगधेयानि वृत्) and is anxious to appease her. (b) सुतञ्जु—शोभना तञ्जु इति सुतञ्जु, कसंधा—with क्ङ् attached in the feminine, here तनुशब्द is कान्तावाचो । See our 'वाङ्मयस्य सुतञ्जु'—Uttar III sl. 15 Hence the vocative singular is सुतञ्जु and not सतनी । (c), प्रत्यादेश etc —'बालीक लप्रियेयुक्ते' इत्यमरः । The renunciation still rankles in your heart, or you would not have wept and avoided the answer to the boy.

3 एव प्राया—प्रायेण एवम् एवमप्राया usually such मद्युव्य सकादि or सुप्सुधा । To account for the परनिशात् of प्राय in such cases, take the example प्रायेण जिता शवष । This gives जितप्राया शवष । The compound will take different case-endings according to the compound. Thus जितप्राया शवष प्रक्षिपेत् जितप्रायान् शवषन् चक्षतीत्, जित-
प्रायेः शवषि, लक्षे etc.—If we had not compounded we should have said प्रायेण जिता शवष प्रक्षिपेत् प्रायेण जितान् शवषन् चक्षतीत्, प्रायेण जिते शवषि-
ज्जथे etc.—In these प्रायेण does not changes its विभक्ति, it is एकविभक्ति । Its पूर निपात् is prohibited by the rule 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाति' ।

4 पादयो पतति—Raghava etc make the king fall at her feet

* Partially adopted by Prof. Gajendragadkar.

before the speech But the repetition उद्देह उद्देह shows how shocked Sakuntala was at this movement of the king It is therefore impossible for her to wait for him to finish his speech lying prostrate at her feet The king fell at her feet after uttering the verse and was immediately raised by Sakuntala's

शकुन्तला—उद्देह उद्देह अञ्जजतो । गुणं मे सुचरित्रप्य-
द्विवन्ध्रं पुरा किद् तं सु दिवसेषु परिणाममुहं आसि । जेण
साणुक्कोसो वि अञ्जजतो मइ विरसो संवुत्तो [उत्तिष्टु
उत्तिष्टु आर्य्यपुत्रः । न्नेमे सुचरित्रप्यन्यकं पुरा क्तं तेषु
दिवसेषु परिणाममुखम् आसीन् । देन सानुक्कोसोऽपि आर्य्यपुत्रो
मयि विरसं संवृत्तः] । (सप्तोत्तिष्ठति) ।

SAKUNTALA—Rise, let my husband rise, surely some-
thing formerly done by me obstructing my good work (merit),
was by these days about to bear its fruit (mature) through
which my husband though kindly disposed towards me,
became pitiless (The King rises)

शकुन्तलेति । 'मे' मया 'पुरा क्तम्' अनुष्ठित 'सुचरित्रं' पुण्यकर्मणः 'प्रति-
बन्धकं' प्रतिरोधकं पुण्यकर्मण्यन्यकं तेषु दिवसेषु' प्रत्याख्यानकृत्याम् 'परिणामं'
परिणती 'सुखं यच्च तादृशं, पाकाभिमुखमिति दावत् आसीन् । 'देन' इतुना सानु-
क्कोसोऽपि सदृशोऽपि सानुक्कोसोऽपि आर्य्यपुत्र मयि 'विरसो रसो'राम' अनुगत इत्यर्थं
['सुजायसो विवे वेद्ये दुचे इवे रम' इति कोश.] यच्च तथाविधं, निरनुग्रहः
'उत्तिष्ठान्' 'मदत्त' । पुरा पुण्यमाचरितं कृत्वा तेन त्वया सदृशता । पापहापि कृतं
दम् फलं प्रत्याख्यानकृत्याया विपक्वमासीत् । तेन पुण्यकर्म दिवसम् एवैव प्रत्या-
खाता । इत्य मन्वैव पापव्याध विरसक न ते दोषः ।

शकुन्तला—अहं क्वं अञ्जजत्तेन सुमरिदो दुःखभाई व्यथं
जनो [अथ कथमायं पुत्रेण स्मृतो दुःखभागी व्यथं जन्तुः] ।

SAKUNTALA—How was this miserable person remem-
bered by my husband ?

राजा—उद्धृतविपादशल्यः कथयिष्यामि ।
 मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते
 यो वाष्पविन्दुरधरं परिबाधमानः ।
 तं तावद्राकुटिलपक्ष्यविलग्रमद्य
 कान्ते प्रसृज्य विगतानुशयो भवामि ॥ २५ ॥

(यथोक्तमनुनिष्ठति) ।

KING—With the dark of grief extracted, I will tell you
 O fine-framed One, having wiped off the tear-drop stuck in
 your slight-curved eye-lashes to-day—that tear-drop which
 through delusion, was formerly disregarded by me (though
 paining your lower lip—O my darling, I shall indeed [Or—I
 shall first] be free from remorse, (*Dreasas said*),

'अद्य' इति प्रश्ने । दुःखं भजनं प्राप्नोति यस्तद्दृश्ये [इति भजते, धिनुष्] 'अद्य'
 जन [इत्याश्रनिष्ठे] अहमित्यर्थे 'कथं कृतं' ।

राजेति । 'उद्धृतम् उद्धृतात् विषादरूपं शल्यं' इत्युक्त्वा 'यत्नं तावदशो भूत्वा 'कथयि-
 ष्यामि' कथं कृतं इति । श-शोईरणपठारः वर्धयति । अद्यय — हे सुतनु कान्ते, यो
 वाष्पविन्दुः पूर्वं ते अधरं परिबाधमानं मया भीक्षितं उपेक्षितं तन्मद्यं चाकुटिलपक्ष्य-
 विलग्रं प्रसृज्य विगतानुशयो भवामि तावत् । व्याख्या—हे 'सुतनु' वरराजि 'कान्ते'
 द्विषे शकुन्तले यो वाष्पं नेत्रशल्म्वं विन्दुः पूर्वं प्रत्याख्यानकाले 'ते' तत्र 'अधरं'
 परितः 'बाधमानं' पीडयन् नेत्रशोर्निर्गम्य, कपोली इतिरूपं अधरे न केषवं स्थितं
 किन्तु एकैकं इव हृत्समागत्य उपचरन् चिरात्कालेन च अधरं पीडयन्निर्मदा सीदन्
 पित्तवैकल्यात् उपेक्षितः, शीतान्तेन दृष्टं अतएव यो विषादरत्नाभूतो मे इदमनु-
 दिनं दारयति 'तं' तदाविधं वाष्पं महद्ददरत्नाम् 'अद्य' चाकुटिलेषु ईष्यते 'उद्धृतं'
 नवल्लोमसु 'विलग्रं स्थितं' न तु ततः प्रसृतं प्रसृज्य' शोधयित्वा 'विगतं' 'अनुशयं'
 पञ्चात्तापो यस्तदाविधो 'भवामि तावत्' भवाम्येव [तावद्विषादये । तद्विधा नेदम ।
 वाष्पं प्रसृज्य एव नाशयामि । अद्यया मयाश्लेषेण ततः कथयामि] । पूर्वं चिरोपेक्षया
 मयाविधः अद्यदृष्टे एव क्षणं श्लोकात् इति तात्पर्यम् । ['वाष्पविन्दुः (वा, त-

७१, म-)—'बह्विन्दु' (वि) । 'वान्' (तः, वा-)—'वापम्' (रा, म-) ।
यथोक्त वाचविन्दुप्रमाणम् इत्यर्थः ।

NOTES

1 उद्धृत &c —The विवाद here is the same as the अनुशय in the verse following

2 Reading— a) वाचविन्दु — बह्विन्दु is rare and has no special recommendation, 'We have retained the more common reading (b) वान्—Here वापम् becomes a repetition and should be avoided

शकुन्तला (नाममुद्रा हृष्टा)—अञ्जुत्त, एदं त अङ्गुलीअञ्जु
[आय पुत्र एतत्तद्गङ्गुलीयम्]

SAKUNTALA—(*Sees the signet ring*)—My husband, this is that ring

राजा—अस्माद्गङ्गुलीयोपलम्भान् खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

KING—From the recovery of this ring was indeed memory recovered

शकुन्तला—विसम किद् रोण जं तत्र अञ्जुत्तस्म पञ्चा-
अगकाले दृष्ट्वा आसि [विषमं कृतमनेन यन् तद्वा आप्य-
पुत्रस्य प्रत्यायनकाले दुर्लभमासीत् ।

SAKUNTALA—It did what was not proper for it became scarce at the time of convincing my husband.

राजा—तेन हि कृतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यता लता
कुसुमम् । (एतद्गङ्गुलीयम्)

KING—Then let the creeper do bear flower as a token (witness) of its union with the season

राज्ञिति । अङ्गुलीयस्य उपलम्भः प्राप्तिं तद्वान् 'अनुगत एव स्मृतिः' स्वरस्य
'उपलम्भः' प्राप्ता ।

शकुन्तलेति । 'अनेन अङ्गुरीयकेन 'विषम विषद्वय' 'हृतम्' । 'यत्' यथा
'तदा प्रत्यायनस्य' प्रत्यधीतपादमस्य काले दुर्लभमासीत् ।

रजेति । तेन तद्यात् यदि ऐनेनेव प्रत्यायनं तत इत्यर्थे 'सता सतेव तवो
त्वम् 'अनुना' वसन्तेन, मया इति गूढम् यः सप्तवाय 'समायम, पुन' समायम इति
भाव तस्य 'विह' सूचकम् इदं 'कुसुमम् अङ्गुरीयकमित्याशयः प्रतिपद्यतां गृह्णातु ।
इत्यङ्गुरीयक' भूयोऽपि दातुमिच्छति ।

NOTES

1. नामसुद्धां हृश—She notices it while the king wipes off the
tear from her eyes

2. तेन हि—The flower in the creeper bears testimony to
the advent of the season, so let the ring be witness of our re-
union. The flower is in the creeper, let the ring be with you.

शकुन्तला—ए से विस्मसिमि । अज्जउतो पूब्ब धारेदु'
[नास्य विश्वसिमि । आण्येपुत्र एव एतत् धारयतु] ।

SAKUNTALA—I do not trust it, Let my husband do wear it

(तत्र प्रविशति मातलिः) । मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नी-
समागमेन पुत्रमुखदर्शनेन च आयुष्मान् धर्द्धते ।

(Then enters Matali) MATALI—O joy ; The Long-lived
One thrives by union with his lawful wife and by seeing his
son's face,

राजा—अमूत् सम्पादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले,
न खलु विदितोऽयमात्रएडलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

KING—My desire appears with a sweet fruit developed.
Matali, I guess this event is not known by Indra

मातलिः (सस्मितम्)—किमीश्वराणां परोक्षम् । एर्द्धा-
युष्मन्, भगवान् मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

MATALI (*Smiling*)—What is out of sight of the omnipotent? Come, O Long-lived One, Maricha the Perfect, grants you a visit

मकुलस्येति । 'कल्प' अङ्गुलीयकम् [सुखसमाप्तविवक्षया बहो कल्पया सुप्तमेवाते] न विदमिति पूर्वं प्रत्यासनकाले आसन समात्रिभ्येन त्रिपमाचरणादिति भावः ।

मातन्विरिति । 'दिरगा इति इषे अन्वयम् । 'दिद्या इषे महङ्गत्ते च' इति मेदिनी । बहो आनन्दं 'शाकुन्तल धर्मपत्न्या' यः 'समासन' तेन 'पुत्रसुखम्' यत् 'दर्शन' तेन च 'बर्हते' । अत्र दृश्या इषो न इति भावः ।

राज्ञेति । 'ने मनोरथ सम्पादित' विधिना विपाचित 'खाद् मधुर 'दत्त' यम् तादृशः 'अमृत' । 'च- इत्यानाः' पुत्रपत्नीसमासनो नै इत्यर्थः 'आखण्डलेन' इन्द्रो च 'न खलु' 'खलु वाक्यान्वयः । 'विदित आत' मन्वावनाया निम् । विदित इति यथासाध मूले क । तेन आखण्डलेन इति न शब्दो ।

मातन्विरिति । देवेन्द्र इव राजा अज्ञानादीनाम् 'कि' क्त्वा आह—'ईशराजा' प्रमुखा 'परोक्षम्' अयोधर 'कि' वन्द्यं चक्षि न किमपि । विद्यातमेवैतदिन्द्रस्य ।

NOTES

1 धर्मपत्नी &c — धर्मादी पत्नी धर्मपत्नी । शाकपाद्यैवादि etc या समासन । पत्नी in connection with धर्म is more appropriate than भार्या, कान्ता &c because पत्नी implies धर्मसंयोग by the rule 'पत्न्युनो यत्तम गीर्षे' - (P 4-1

2 अमृत—मृतसामान्ये तुङ् ।

3, चाकृतम्—Smiles at the king's simplicity

4 विदितम्—वत्तं मान्वाभौष्ये भविष्यति चङ् ।

राजा—शकुन्तले, अवलम्बितां पुत्र । त्वा पुरस्कृत्य भगवत्सं द्रष्टुमिच्छामि ।

KING—Sakuntala let the boy be supported by you I wish to see the perfect One having placed thee in front.

शकुन्तला—हिरिञ्चामि अज्जडत्तेन सह गुरुसमीपं गन्तुं [जिह्मेमि आर्य्यं पुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम्] ।

SAKUNTALA—I feel shame (bashful) to go with my husband near my superiors

राजा—अप्याचरितव्यमभुदयकालेषु । एहेहि ।

KING—This may be done on suspicious occasions. Come, Come

(सर्वे परिक्रामन्ति । तत प्रविशति अदित्या सार्द्धमास-
नस्थो मारीचः) । मारीचः (राजानमवलोक्य)—दाक्षायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमप्रयायी

दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्त्तितकर्मजातं

तत् कौटिमत् कुलिशमाभरणं मघोनः ॥२६॥

(All go round the stage Then enters Maricha with Aditi seated) MARICHA (seeing the king)—Dakshayani, this is the one that marches in front at the head of the son's baules called as Dushyanta the sustainer of the world—the one by whose bow with the work fully performed that keen-edged thunder-bolt has become a piece of jewellery (only) to Indra

गङ्गुल्लेति । 'गुरुमनोप गनु जिङ्गमि' लक्ष्णे । चाप्यं पुनसाहचर्यात् लक्ष्णा [गनुम् इति "कर्त्तरि ज्ञत्" इति पक्षे गन्त्री] अहं 'जिङ्गमि' इत्यर्थः । "अह्यद्वयतो भावे" इति पक्षे तु 'गनु' गमनं तस्मात् 'जिङ्गमि' इति] ।

राजेति । 'अभ्युदयस्य' मस्यहे काला, पदा, तेषु 'आचरितव्यमपि कर्त्तव्यमपि । चाभ्युदयिकेषु गुरुसाक्षात्कारे दृष्टेयं भर्ता सद्य वा यायात्, तत्र न दीदः [अपि कामचारकरणे] । यथा—'अभ्युदयकालेषु आचरितव्यमपि' आचारोऽपि अनुमत्तव्यः । भर्ता सद्य गुरुसाक्षात्कार आचारः । तसाचारं प्रतिपदस्य [अपि ससुचये] ।

मारीच इति । अन्वयः—अयं दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ते पुत्रस्य रण-
शिरसि अदयायी । यस्य चापेन विनिवर्त्तितकर्म (सत्) कौटिमत् तत् कुलिशं मघोनः

आभरणं जातम् । व्याख्या—“अथम्” एषः इत्यमानो जनः “दुष्यन्त इति अभिहित” स्यात्, दुष्यन्त इति गद्या लोके प्रसिद्धं भुवनस्य भुवः ‘भर्ता’ पाठक, ‘ते’ तव ‘पुत्रस्य इन्द्रस्य धी’ रथा’ ममरा तेषां ‘शरसि समरमुहेनि’ ‘अशुभावी’ पुरीगामी । सचात् भूयो भर्ता, परोक्षतो दिवोऽपि इति भावः । नष्टस्य अयं गमनमात्रं समरेषु किन्तुस एवाय ‘यस्य चापेन’ धनुषा ‘विनिवर्तित’ सुसम्पादित ‘कर्म’ गतं हननरूपं यस्य तथा-विधं सत् ‘कोटिमत्’ प्रयत्नकोटिपुरुषं ‘तत्’ प्रसिद्धं ‘कुलिशं वज्रं’ मवीन इन्द्रस्य ‘आभरणं’ मूषणमात्रं ‘जातम्’ । अथ कोटिमता वज्रेण इन्द्रस्य भुञ्जी भूष्यते, गव-पातन् अथ चापेन क्रियते इति भावः ।

NOTES

1 गन्तुं जिह्मि—The लुप्तम् may be explained in two ways. In the अष्टाध्यायी it is not specifically stated in what वाच्य it is attached. It is natural to say then that the general rule ‘कर्त्तरि क्तम्’ applies, not being barred by special injunction. This requires लुप्तम् to be in the कर्त्तृवाच्ये । गन्तुम् then means गन्तुं । The Bhasbyakara simplifies the matter by lying down that a क्तम् producing an अथवा word is to be in the भववाच्ये । गन्तुम् then means गमनम् । गन्तुं जिह्मि = यमनात् जिह्मि ।

2 अपि आचरितव्यम्—&c (a) अपि implies option कानिचारे । (b) आचरितव्यम् has एतत् (i.e., भर्ता सद्यः गृहसाक्षात्कार) for its कर्म understood. In the alternative exposition (See Tika) आचरितव्यम् = आचारेण वर्तितव्यम् । यथा आचारः तथा कर्त्तव्यम् । (c) एदि एदि—The repetition implies impatience. See also Pratima I 29 note 8.

3 (a) दाद्यावपि ..दक्षस्य अपत्यं स्त्री इति दक्ष + फक् स्त्रियाम् = दाद्यावपि तत्सद्वहो । अदिति was Daksha's daughter (b) ते—Yours hence you should feel interested in him (c) तत्—That thunder-bolt i.e., that one which in days of yore had done such service. प्रसिद्धावन्तात् यच्छब्दोपासनं भाष्यवति । (d) मवीन —See मधुवत, Ante

अदिति.—सम्भावनीआणुभावा से आकिदी [सम्भावनी-यानुभावा अस्य आकृतिः] ।

ADITI—His form (frame) is one from which prowess is capable of being inferred

मातलि.—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपियुतेन चक्षुषा दिवो-
कसा पितरावायुष्मन्तमवलाकयतः । तदुपसर्प ।

राजा—मातले,

प्राहुर्द्वादशावा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं

भर्तारं भुवनत्रयस्य सुपुत्रे यद्यज्ञभागेश्वरम् । ६-५

यस्मिन्नात्मभु (भ) वः परोऽपि पुरुषशक्ते भवायास्पदं ॥१८॥

इन्द्रं दक्षमरीचिसम्भवमिदं तन् ह्यष्टुरेकान्तरम् ॥२७॥

MATALI—O Long-lived One, these parents of the denizens of heaven are beholding you with eyes that speak of affection as towards a son So approach

KING—Matali, with Daksha and Marichi for its origin, screened from the Creator by a single generation, is this the pair which sages call the Source (Parents) of the energy that exists in twelve forms,—(the pair) which brought forth the sustainer of the three worlds, the disposer of the share at sacrifices,—(the pair) in which the Soul higher than even the self-existent [Or—even the self born Soul Supreme] took up abode for birth

अदितिरिति । 'अस्य आकृति' शरीरं 'सम्भावनीय,' अनुमेषः 'अनुभाव' प्रभावः सामर्थ्यं दानवजयवीर्यता इत्यत्र यस्या तादृशी । देहं दृष्ट्वा एव सामर्थ्यमस्य अनुमोयते इति भावः ।

मातलिरिति । 'एतौ दिवोकसां दिवानां' अदितिकण्वरी 'पुत्र' या 'प्रीति' तस्या यत् 'दियुतं सुखकम्' ['पियुतेन स्वस्वत्वकौ' इत्यमरः] तत्र 'चक्षुषा' [जातवेदकवचनम्] 'आयुष्मन्' त्वाम् 'अवलोकयत । इन्द्रतुण्डोऽपि इत्यर्थः । प्रीतो भगवतो त्वयि ; 'तत्' तद्यात् उपसर्प' समीपे गच्छ ।

राजिति । अत्र—इ मातले, इदं तन् दक्षमरीचिसम्भव सप्त रेकान्तरं इन्द्रं इत्

सुतस्यो वाद्दशस्यो स्थितस्य तिस्रसः कारणं प्राहुः, यत् सुवनवपस्य भर्तारं यद्भारिणव
सुवं, यस्मिन् आत्मव परं पुत्रयोऽपि भवात् आत्मदे चक्रं । व्याख्या—‘हे मातलि’
ननु वृक्षानि इदं ह्यमानं तत्र ‘दशय मरीचिय सम्भव’ उत्पत्तिस्थानम् [अपदाने
अप्] इत्येव एतएव ‘सृष्ट’ ब्रह्मणः ‘एकम्’ एकनादम् ‘अन्तरम्’ अन्तर्हितं वावथायक-
नित्यं इत्येव तत्र, एकपुत्रवशावहितानित्यं ‘इदं नित्यं न किम् । इदं किं तत् इदम्
इति काकुत्स्थेन प्रश्नः । अतस्तम् इत्युच्यते—‘यत्’ इत्येव सुतस्य वेदनिष्ठाता ननुपेक्षी
वाद्दशस्यो’ वाद्दशस्यु मानीषु वाद्दशस्यस्य स्थितस्य तिस्रस आदित्यस्य इत्यर्थे ‘कारणं
जनकं ‘प्राहुः’ वदन्ति । पुनः अतस्तम् इत्यम्—‘यत्’ इत्येव सुवनानां तदस्य विमुक्तस्य
‘भर्तारं पादकं यज्ञेषु ये भगवा नैवाम्’ ईश्वरं प्राधान्येन यद्वैशान स्वामिनम् ।
यथा—यद्दशस्यो मनि पेशं तेषां देवानामित्यर्थ [मत्स्योऽपि] ‘ईश्वर स्वामिनम्
वदन्ति’ इति वाक्यं ‘सुतस्य’ जनकमास । पुनश्च अतस्तम् इत्यम्—‘यस्मिन्’ इत्येव ‘आत्मस्यो
भर्तारं जन्म वदन्ति’ इत्येव, अत्र जातं अत्र इत्यर्थे ‘परं’ परमं सर्वोत्तमापी ‘पुत्रयोऽपि’
पुत्रयोऽपि विष्णुपि ‘भवात्’ जन्मने आत्मदे स्थानं ‘चक्रं’ यं भवात् समुपस्थित-
नित्यं । ‘आत्मसुव’ इति पाठे ‘आत्मसुवो ब्रह्मसोऽपि परं अविष्णुं श्रीविष्णुं स्वयं
[वसुधावतारि वसुधैव कुटुम्बकम्] इत्युच्यते । [“आत्मसुव” (रा-
वि, म-)—“आत्मसुव” (त न्वा)]

NOTE

I (a) वाद्दशस्यो—वाद्दशस्यु मानीषु इति वाद्दशस्यो + चात् । Refers to the
Sun The sun changes its character apparently in different
months The summer-sun is supposed not to be the same as
the mid-winter-sun. This leads to the assumption of the exist-
ence of twelve suns (b) यद्दशस्यो &c—यद्दशस्य मासं यद्दशस्य । अ-
चरि एषाम् इति यद्दशस्य + अचर मचर—यद्दशस्योऽपि those who enjoy a
share in sacrifices i.e., the gods तेषाम् ईश्वर । Also see Tika.

२ (a) आत्मसुव—Qual पुत्रस्य । Refers to Vishnu See Tika.
आत्मसुव is पदव्ययम् । आत्मम् is Brahman “ब्रह्मात्मसु सुवजीठ” इत्यम् ।
(b) अपि—Even the आत्मसुव (Self-born) went to him for the sake
of श्रव (b rth) = इति परं हि विशालविरोधं स्थानम् । (c) भवात्—म् + अच

कर्त्तुं or च करणे = भाव birth. लब्धे । तादर्थ्ये चतुर्वी । (d) वासदम् = वा नमन्नात् पश्यते चक्षिन् इति वा + पद् + च चक्षि करणे = वासदम् = residence, abode, प्रतिष्ठा । The सूट् comes in by निरात्म in the rule "वासदं प्रतिष्ठायाम्" । (e) इन्द्रः—इन्द्रम् अभिवाञ्छति इति हि दि = इन्द्रम् by निरात्म in the rule "इन्द्रं रक्षसाम्यं दास्यन्-यातृकमथ दशरामश्रीर-अभिवाञ्छति" (P ९ 1 15) 'इन्द्रस्य हि रं चनं पूर्वपदस्य चकार, अन्तर्धीतरपदस्य निरात्मने' — *Ititi* (f) सङ्घः—From the Creator श्रीकृष्णदादात्मनादियपद्यन् । (१) एकान्तरम्—Each separated by one step Thus (1) Brahman Marichi, Kasvapa, (2) Brahman, Daksha, Aditi

3 *Remark*—*चातकमत्र seems to be the better reading. It brings out the विशेषात्मन् more prominently. Thus—It is absurd to speak of मन्त्र of one who is चातकमन्त्र (चातकमन्त्रो मन्त्र इति विशेषः) । But the majesty of the Lord Supreme (परः पुरः) is incomprehensible. Everything is possible with him (परोक्षो पुरः चक्षिन्नामहिमा नदिष्येव वासदं चक्रे इति विशेषदर्शित्वाः) । Hence the चक्षुः इति विशेषात्मन् ।

मार्ताल. —अथ किम् ।

MATALI—What else (ves) ?

राजा (प्रक्षिपत्य) —उभाभ्यामपि वासवनिर्ज्यो दुष्यन्तं प्रणमति ।

KING (*Prostrating himself*)—Dushyanta, Indra's servant salutes both of you.

मारीचः—वत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

MARICHA—My son live long. Protect the earth

अदिति—वच्छ क्षप्यदिरहो होहि [वत्स, अत्रतिरयो मव] ।

ADITI—My son be you without a rival car

(शकुन्तला पुत्रसहिता पादयोः पतति) ।

(Sakuntala with her child prostrates herself at their feet)

मारीचः—वत्से,

आस्त्रण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिम. सुतः ।

आशीरन्या न योग्या, पौलोमीसदृशी भव ॥२८॥

MAARI-CHA—My child, thy husband is Indra's equal, thy son resembles Jayanta No other benediction is suitable to you—Be you like Paulomi (Le Sach)

अदिति—जादे, भत्तुणो बहुमदा होदि । अजश्च दीहाज वञ्छओ उद्भुल्लनन्दनो होदु । उवविसह [जाते, भत्तुर्वहु-मना भव । अयश्च टीर्वायुर्वन्सकृ षमयकुल्लनन्दनो भवनु । उपविशतम्] ।

ADITI—My chi'd, mayest thou be much esteemed by the husband, and may this little darling be long-lived and be the delighter of both (paternal and maternal) families Sit down.

८. जेति । 'निघोञ्ज' इत्य [शक्याहे ञ्जति कुन्नामाव । 'वामवय इन्द्रस्य निघोञ्ज' ; 'उमाभ्याम् उमे अपि अनुहृत्प्रियु प्ररमति' इत्यर्थे ['निघोञ्ज-पदस्य— इति कर्मणि चतुर्थी] ।

अदितिरिति । प्रतिकूलो रथ 'प्रतिरथ उपचारात् प्रतिरथो । 'अदित्यमार प्रतिरथो' यस्य तादृशो 'भव' ।

मारीच इति । अथवाः—भर्ता आस्त्रण्डलसम सुत जयन्तप्रतिम, वत्से पौलोमी—सदृशी भव अथा आयो ते शोभ्या न । व्याख्या—भर्ता पति दुयन्तः 'आस्त्रण्डलिन' इन्द्रस्य 'सम' तुल्यः । तत 'सुत' इव सपेदमस 'जयन्तिन' इन्द्रपुत्रस्य तुल्यः 'जयन्त-प्रतिमः [निरयमनास । यदा—प्रतिभाति इति प्रतिमः सदृश । जयन्तस्य प्रतिम] । अतएव हे 'वत्से पौलोमी' इन्द्रपुत्रा यथा 'सदृशी' तुल्यः अविधवा इत्यर्थे 'भव' । भर्तुः पुत्रस्य च तदाविधवात् 'अथा आयो ते शोभ्या अनुहृत्ता 'न । [पौलोमी-सदृशी' (रा. दि, म.)—'पौलोमीसदृशा' (त, या.)] ।

चदितिरिति । 'भक्तः बहुमता पूजिता भव' । 'यद्यच्च वत्सक' [अन्वयार्थं वन्] 'दोषंमायु' यस्य तदाविधः सन् 'उभयो' इधोरपि वैदकस्य भावकस्य च कुलशो' च शयो 'नन्दन,' प्रीतिपद 'भवतु' ।

NOTES

1 उभाभ्याम्—कर्मणि चतुर्थी (See Tika), Or treating इवमिति as चविवक्षितकर्मां we get सम्प्रदाने चतुर्थी by the Vartuka 'क्रियावचनमपि कर्मण्यम् ।

2 (a) जयशक्तिम्—Amara has 'स्युहत्तरपदीतमी ! निमसद्धारणो-
काशमतोकाशोपमादय ३' But चादि several other words are included
It प्रतिम is one of these, then it can mean equal only when final
in a compound (उत्तरपद) । So the वाक्य—जयस्य प्रतिम does not
mean *Jayanta's equal* The वाक्य thus should not contain प्रतिम,
i.e. the समास is obligatory (निश्चयमात्र) । If however प्रतिम is not
included, or if some derivation may be given to make it
mean सम then of course an ordinary समास becomes possible
(See Tika) (b) पौत्रोमी &c,—पौत्रोमी is पुत्रोमजा, i.e. शची, Indra's
wife 'पुत्रोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । पौत्रोम्या सहशी Sachis equal
*This also implies चक्षेद्य which the sage thought was the best
ben-diction he could pronounce

3 Reading—The Beng reading, पौत्रोमीमङ्गला means the
same मङ्गलम् is an auspicious thing पौत्रोम्या मङ्गलम् इति auspicious
luck of Poulomi, i.e. चक्षेद्यम् । तत् चलि चला इति पौत्रोमी-
मङ्गल + चप् मन्वर्थे नियाम् ।

4 बहुमता—As a woman, she prizes the husband's favour
more than चक्षेद्यम् । Besides, her benediction seems to have
reference to Sakuntala's repudiation by Dushyanta. Be thou
the husband's favourite so that repudiation may not occur
again

(सर्वप्रजापतिमभितः उपविशन्ति) ।

(All set down round the Progenitor)

मारीच. (एकैकं निदिशन्)—

दिष्टा शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विधियेति त्रितयं तन् समागतम् ॥२६॥

MARICHA—(Pointing to each one at a time)—How auspicious ! Virtuous Sakuntala this noble child, and thyself—indeed the celebrated triad, viz, Faith, Wealth Action—have come together !

राजा—मगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिं पद्याद्दर्शनमित्यपूर्वः खलु बोधुप्रदः । कुत —

उदेति पूर्वं कुमुदं तत्र फलं धनोदय. प्राक् तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥३०॥

KING—O Perfect One, first the fulfilment of wish afterwards your sight ! Thus the favour is strange indeed ! For, flower appears first, then the fruit The rise of clouds happens first, after that the shower This is the order of the cause and the caused But of your favour the prosperity is in advance

मातलिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

MATALI—Thus do ordainers show favour.

‘प्रजापति’ कश्यपम् ‘अभित’ त परिवार्य, इत्यर्थः ।

मारीच इति । ‘एकम् एकम् इति बोधा [दिवचनम् । बहुव्रीहिवद्भावः] ‘निदिशन्’ अङ्गुल्या ददर्शनम् । अन्तः—दिष्टा साध्वी शकुन्तला, इदं सदपत्यं भवान्—श्रद्धा वित्तं विधिः इति तन् च वित्तः—समागतम् । व्याख्या—‘दिष्टा’ मङ्गल-अवयवम् । ‘साध्वी’ मङ्गल-अवयवम् । यथा—‘दिष्टा’ इदं । ‘साध्वी’ अन्तः । ‘मारीच’ पतिव्रत-‘शकुन्तला’ इदं ‘सत् साधु’ ‘अपत्यं’ सन्तति इत्यर्थः, ‘भवान्’ तं राज्ञोत्तमो दुष्यन्त—‘श्रद्धा’ शास्त्रीका मतिः, ‘वित्तं’ शास्त्रीयशिक्षायाः, इत्यर्थः पद्मोचिदं धनं, ‘विधिः’

शास्त्रोपकर्मोपपत्तम् 'इति तत् च तद्वैव प्रसिद्धं त्रितयं व्याख्ययं वस्तु 'समादायम्
एकवचनमितम् [भाविनमवधवसमादायमनुद्दिष्टं तयप्रत्ययः] । मङ्गलमेतत् [आन्दी
के इति वा] यत् दहादया शकुन्तला, वित्तयत् सर्वदमन- विधिद्वयो भवान् इति
वदमय युक्तम् ।

राजेति । हे 'मगवन् एष समागमो भवदनुग्रहस्य फलम् । अनुग्रहस्य मे पुत्रोत्प
त्तः । पुत्रस्य भवद्दृष्टमेव मग्निमतकल्पप्रसवे समवेत् । किन्तु अयं दमेत्
'शाकं चमिष्टितस्य' चमिष्टितस्य फलस्य सिद्धि' निश्चितजाता । यदात् दमेत्
जातम् इति अपूर्वं नूतनी 'तु अनुग्रहं प्राक्कृतं यदात् दमेत् इत्यपूर्वता ।
'कृत' इति खेत्यंशत्—'अन्वय'—पूर्वं कृतमनुद्दिष्टं तत् फलम् । प्राक् कृतोदय
तदनन्तरं पद्य । अयं निमित्तनेमित्तकथा क्रमः । तत्र प्रसादस्य तु पुत्रोत्पत्तः ।
अथ—'पूर्वं' प्रथमं कृतमनुद्दिष्टं पद्यमाविर्भवति तत् 'तदनन्तरं' तत्कर्म 'कृत'
इत्यनेन । 'प्राक्' आदौ 'कृतोदय' मीमांसया 'तदनन्तरं' तत् परं तत्कर्म 'पद्य'
अत्रम् । 'अथम् एव' निमित्तस्य कारणस्य निमित्तनि मङ्गलस्य नेमित्तकर्म' कारण
अथ क्रम' नियमः आनुपूर्वी । 'प्रथमं कारणं यदात् कार्यम् इत्येव कार्यकारणयोः
क्रमः । अत्र तु, किं नेत्र इत्याह—'तत्र प्रसादस्य तु मग्नीशुनुग्रहस्य पुनः पुनः पूर्वं तत्-
कार्ये 'कल्पद' प्रसादानामस्य द्वयः । प्रकृतो भविष्यति भवाननुद्दिष्टम् इति जानता
कल्पदं प्रायेण प्रसादपावस्तुपतिष्ठन्ते । अथा—'नयिं शानुपहृष्टो भवान् इति शान्तं
पूर्वमेव अनुग्रहोत्पत्तस्य कल्पदं न्ययान् इति भावः ।

मातृविरिति । 'विधातारं कर्तारं ईशा इत्यर्थे एवम् अनेन विधाता इति-
दन्ति अनुग्रहानि । भवताय शौकिकं कार्यकारणक्रमं लक्ष्यं । अनीकिकं तु श्रमो
भिन्न एव । इच्छासिद्धय ईशा यद्वैवेच्छानि तत्कर्म' तद्वैव सम्पद्यते । इह भवताविच्छति
दुष्कलस्य पुत्रकल्पवसमागमो भवतु ईत । यदि तत्कल्पमकल्पदा सा इच्छा भवतस्तत्र
भगवद्दर्शनमपेक्षते तर्हि' अनीकता भवत आरथेत् ।

NOTES

1 त्रितयम्—व्याख्ययं वस्तु इति त्रि+तयम्=त्रितयम् a triad. But we
cannot speak of a group before the constituents become समागतः
शौकिकं समागतानि वितर्यं भवति । त्रितयं समागतम् is defended saying that

the language is used with an eye to the future concurrence. See Tika 'मदित्तम् &c

2. निमित्त &c—निमित्त is cause कारणम् । निमित्तं महत्तम् इति निमित्त + उक् = नेमित्तित्तम् effect कार्यम्

राजा—मगदन् इनामात्राकरौ वा गान्धर्वस्य विवाह-
द्विदिता उपयम्य कन्यचिन् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशोथि-
ल्यान् प्रत्यादिरान्तपराद्वोऽस्मि तत्रभवतो युष्मत्सगोश्रस्य करवम्य ।
पथादिङ्गल्योयच्छ्यानाद्दृष्ट्वां तद्दृष्टितरमवगमोऽहम् । तद्विप्र-
निव मे प्रतिभाति ।

यथा गजो नेत्रि सन्नक्षत्रे तन्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु मदेन् प्रतीतिस्त्रयाविरो मे भतसो विकारः ॥१॥

KING—O Perfect One having wedded this landmaid of
mine by the Gandharva rites of marriage and rejecting
through laxty of memory when brought by friends after some
time, I had become an offender to your kinsman, the Pevered
Karya. Afterwards through seeing the ring I knew his
daughter as previous's married. This appears strange to me.
The peverer on of my mind is of that kind by which, with
the form before the eyes, the belief can be "It is not an
e'phant," (then) doubt: can arise when it is passing out of
sight, but conviction can come after seeing the foot-prints

रुद्रिणि । 'व. आत्मा करोति वा तं परितर्कित्वा मकुन्धाम् [पङ्कजा निद्वेज]
'कन्यचिन् कालस्य परदत् [यथमनात्मवद्वयस्योयान् वडो] । 'आनीता' मत्-
मनीपुत्रवत्तित्तम् । 'कृते वैविध्यं दुर्वचनं, तन्नात 'प्रत्यादिमन्' निपङ्कवन् ।
नेवकन् दृष्टोऽ । 'युष्मत्सि' मवना 'मदीदम्' मदीदम् मवद शैवस्य इवम् । 'नव-
मवन्' पूज्यम् 'कन्यस्य' [कन्यस्य-मदी वडो] 'पराद्वोऽस्मि' तत्रपरशोऽहम् ।
'पथा' इत्यथान्तपराद्वोऽस्मि परं 'पृ'म् उदात्तं [भूतपूर्ववत्] इति निपातनात्

पूर्वशब्दस्य परनिपात] 'अवगतोऽङ्गम्' [कर्त्तरि ऋ] । तत् एतत् साक्षाद्दृष्टायाम-
ज्ञानम् अङ्गुरीयकदर्शनात् ज्ञानम् 'चित्रमिव' आशय्यै 'प्रतिभाति' ।

अन्वय — यदा समसद्वये गजो न इति, अतिक्रान्तितस्मिन् समय, स्नात्, पदानि
दृष्टा तु प्रतीति भवेत् न मनसो विकारस्यैव । व्याख्या—'यदा देव प्रकारेण
यादृशेन विकारेण इत्यर्थ, समस प्रत्यय 'रूप' यस्य तादृशे कश्चि यित् सन्ने अङ्गुरीय-
न इति मित्याज्ञान तत 'अपक्रामति दूरे गच्छति 'तस्मिन् जीवे गजो वा स्नात् इति
'नश्य स्नात् पद्यात् 'तु पदानि' भूमौ पदचिह्नानि 'दृष्टा' सत्यं गज एव इति 'प्रतीति'
समसद्वयो भवेत्—'मे मन 'मनसा विकार चित्तधर्म 'तथाविधः तादृशः । इत्य-
साक्षादुपगतायो शकुन्तलाया नैव मन्परिवष्ट इति नै ज्ञानमासीत् । तत पुरोधसा
दूरे भोयमानाया तस्वा दूयमानेन छदयेन सन्देहाऽभूत् । पद्यात्, अङ्गुरीयकदर्शनेन
परिवष्ट एव इति प्रतीतिर्जाया । अङ्गुरीयकदर्शनाभ्या प्रतीति साक्षाद्दर्शनात् जायेत
इति किमेतत् विम न बुध्यते मया ।

NOTES

1 (a) आशाकरोम्—आशां करोति इति आशा + कृ + ट् कर्त्तरि ताच्छीर्षि
स्विषाम् = आशाकरो a maid-servant ताम् । (b) अपगच्छः—अप + राध + ऋ
कर्त्तरि । (c) सुप्तम् & c —सगोत्र is well-known in the sense of समान
गोत्रमस्य where समान becomes स by the rule "ज्योतिर्जेनपदरादिनामि
नामगोत्ररूपस्थानवर्धेवयोश्चनवन्मुषु (P, 5 8 85) युष्मामि, सगोत्र, having
the same गोत्र with thyself But this sounds improper because
कश्चप himself is the originator of the गोत्र [सप्तगोत्रप्रवर्तकस्य पुन
कि गोत्रम्] । †We therefore propose to expound गोत्रेण सप्त, सगोत्र
having a gotra युष्मामि सगोत्रः now means having a gotra because
of thee i.e. you have given him his gotra, he derives his gotra
from you

2. (a). समसद्वये—सामोप्यमसद्वये, इति सम + अचि + टच् समासान् =
समसम् vicinity of the eyes अव्ययी—। The टच् comes in by the
Ganasutra 'प्रति (पर !) समसुभ्योऽटच्' । समसम् अस्ति अस्य इति समस +
अच मत्वै (अयं आदि) = समसम् before the eyes तादृशं रूपं यस्य तस्मिन् (b)

पदानि—पदविज्ञानि । The strangeness lies in this—सुमचस्पे गजो न इति ज्ञान परोधस्ये तस्मिन् पदानि दृष्टा गत इति पतीति ।

[N B + 'we therefore &c' in notes (c) above is adopted by Prof Gajendragadkar]

मारीचः—वनस, अलमात्मापराधशङ्कया । सम्मोहोऽपि त्वयुपपन्नः श्रूयताम्—

MARICHA—My son, away with suspicion of your own offence. Distraction too in you is accountable. Listen—

राजा—अवहितोऽस्मि ।

KING—I am attentive

मारीचः—यदैव अप्सरस्तीर्थावतरणान् प्रत्यश्रुत्रैकृष्यां शकुन्तलामादाय मेनका दाक्षायणीमुपगता, तदैव ध्यानाद्भगनोऽस्मि दुर्वासस शापादियं तपस्विनी सह्यमन्चारिणी त्वया प्रत्यादिष्टेति । स चायमङ्गुलीयकदर्शनावसानः ।

MARICHA—When Menaka came to Dakshayani carrying Sakuntala whose distress was personally witnessed by her owing to her descent to Apsarasartha, at the very moment I learnt from meditation that through the curse of Durvasas this poor co-worker in the path of virtue (wife) had been disowned by you. And that curse has its termination at the sight of the King

मारीच इति । 'चात्मनः पदगन्ध' । तस्य 'महा अरराहोऽह कश्चस इति ज्ञानम् । 'लवि' यत्ना 'महोऽह' चेतोविहृतिरमृत सोऽपि 'उपपन्न' दुष्ट एव, कारणाद्येन इत्यर्थे ['उपपन्न' (त-, वि, स्था-) 'अनुपपन्न' (रा-, म)] ।

यदैवेति । 'अप्सरसोर्धे' यत् 'अवतरण' पर्व्याग्रात माद्रिय कर्तुं समन तस्मात् इती 'प्रत्यय' शापादिदृष्ट' 'वेकृष्य' कातरता यस्याः तथामृता शकुन्तलामादायमेनका दाक्षायणी दक्षकन्यामितिम् 'उपगता' प्राप्ता । स्वयं कान्तया शोकं पश्यन्ती अनुकम्पयन्ता ता यज्ञोर्थां प्राप्ता इत्यर्थः । 'तपस्विनी' देवि [पतेन तप एव प्राप] शप इति ल्यप्ते । ['प्रत्यादिष्टा' (त-, स्था-)—'प्रत्यादिष्टा नाशय' (रा-, वि-,

न-)] । 'स च चय' शापः । चवसीयते चनेन इति 'चवसानम्' चनकरणम् [करणे लाट्] । 'चङ्गुलीयकदर्शनम् चवसान' यस्य तादृशः । यदा—चङ्गुलीयकदर्शनम् चवसान यस्य तादृश 'भावे लाट्'] ।

NOTES

1 उपपन्न—The reading अनुपपन्नः contradicts सखीः । But सखीः is a fact and cannot be denied. The sage only explains how the सखीः was caused.

राजा (सोच्छ्रंसम्)—एष वचनीयान्मुक्तोस्मि ।

KING—(With a sigh of relief)—Here, I am cleared of infamy.

शकुन्तला (स्वगतम्)—दिदृश्या अकारणपथादेशो ए अज्जडतो । ण उण सत्तं अताणं सुमरेमि । अहवा पतो मए स हि सावो विरहसुणहिअआए ए विदिदो । जहो सहीहिं सन्दिट्ठमहि भत्तुणो अङ्गुलीअअं दंसइद्वं ति [दिदिया अकारणप्रत्यादेशीन आर्य्यपुत्रः । न पुनः शतमात्मानं स्मरामि । अयवा प्रोप्तो मया स हि शापो विरहरून्यहृदयया न विदितः । यतः सखीभिः सन्दिष्टास्मि भत्रं अङ्गुलीयकं दर्शयिष्यमिति] ।

SAKUNTALA (To herself)—O Joy ! It is not that my husband disowned me without reason. But I do not remember myself as cursed. Or, I must have come by the curse which was not known by me with my heart, a blank through separation. For I was told by the friends that the ring had to be shown to my husband.

'उच्छ्रंसित' उत्साहजनितशासत्यानेन सङ्घ । 'एवः चयमङ्गुलीयकान् निन्दाया' 'सुखीः' । चन्दारत्यागो चङ्गुलीयकं दृश्यन् । चयमन्त न कर्तव्यम्, इति या मे निन्दासीत् सा अपमता ।

शकुन्तलेति । 'दिदृश' इति । चङ्गुलीयकं 'आर्य्यपुत्रो मे चविद्यमान'

कारणं' वदन् तन् वया तथा 'प्रत्यादिशति' निराकरोति वसाहमी 'न' । इत्याह तत
 प्रत्यादिशति, कोऽस्य दोषः । 'न पुन' किन्तु नाहन् 'वाचान् मतं काराभिः' । कृत-
 भावे कारणनाह—'वयना'पक्षान्तः 'माय प्रातः' अपि तु 'विरहेषु दूय हृदय धम्या
 तथाविधम्' अथा 'न विदितः' प्रातः । तदापि प्रमाद्यम्—'यत्,' यथात् 'भवे' प्रथमि-
 चान्मन्वरात् आद्येऽनुवात् 'अत्र लोपक दर्मप्रियमिति मन्वीभि' आद्यमन्वाकात्
 सन्दिताश्च । अस्ति यापि तामिच्छन्तु न भ्यात् ।

NOTES

1 वचनोद्गत—वच + वनोर् कर्मणि = वचनोद्गतम् that which has to
 be said The *sub* here is a *cause* Hence वचनोद्ग means that
 for which *cause* = *cause* । निन्दा । तथान् । अत्रदाने प्रसी ।

2 अकारण इति—अकारण is a *reproach* (See Tika) अकारण +
 प्रति + ष + टिष् + विनि कर्त्तुि माधकारिणि । She was under the im-
 pression that the King had only repudiated her Now
 she sees, what happened was not without reason This gives
 her great relief and her mind is now perfectly clear towards
 her husband

मारीचः—वन्मे, विदितार्थासि । तदिदानीं सह्यर्मचारिणं
 प्रति न त्वया मनुः काव्यं । पश्य—

शापावसि प्रतिवृत्ता स्मृतिरोधरुद्धे

मर्त्यपेत्तुनसि प्रमुता तवैव ।

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दर्पणवत् सुलभावकाशा ॥३२॥

MARICHA—My child, thou art now informed of the facts.
 So now no resentment must be cherished by thee towards
 thy co-worker in the path of virtue. Know that you were
 baffled in (had a rebuff from) your husband on his becoming
 rough by obstruction of memory through the curse; the ob-
 struction having departed from him, yours surely is the ascen-

dancy. The image appears not on the surface of a mirror with its polish marred by dirt, but finds room easily when it is clear

मारोच इति । 'विदित, ज्ञात, 'बदे बद्ध, हतान्न इति यावत् यथा तादृशी 'बसि' । 'तत्' तच्छान् मङ्' त्वया एकस्य 'धर्मे चरति' यस्य प्रति' पति' प्रति ईन्दर्-मन्' कोप 'न कार्य' । 'अन्वय'—शापात् अतिरोध इति मत्तरि प्रतिज्ञता इति । अपेतमसि (मत्तरि) तत्र प्रभृता एव । ज्ञाया मलोपहतप्रसादे दर्पवतले न मूर्च्छति । यद्दे तु मुन्मत्तकाशा । व्याख्या—अति रुचि यत् तत् 'अतिरोध' अरुच्यारुचं तस्य इत्यर्थे । 'शापात्' दुर्वाससा दत्तात् ज्ञात यत् तत् 'अतिरोध' तस्य तेन [यथा—अतिः 'रोधेन' विक्षोभेन हेतुना] 'इति' कर्कशे अमस्ये इत्यर्थः 'मत्तरि'पदो 'प्रतिज्ञता' प्राप्तप्रतिघाता 'अभि' 'अपेत' दूरे यात 'तमो यस्मात् तस्मिन् पथो 'तत्र प्रभृता' प्रसर 'एव । यथा चलितमथीगोत्रकमुच्चावचेषु प्रतिघत सत् दमनात् विरमति, मस्येषु पृष्ठे च चलति, तथा त्वमपि इति पथो प्रतिज्ञता, मस्येषु तस्मिन्पथुना प्राप्तप्रसर एव । दृष्टान्तमाह—'ज्ञाया' प्रतिविम्ब 'मलेन' श्यामिकया 'उपहत' नटः प्रसादो' निमलता यस्य तस्मिन् 'दर्पवत' मुकुटस्य 'तले' पृष्ठे 'न मूर्च्छति' न प्रसरति यद्देष्टुं निमले पुनस्तस्मिन् 'मुलमः' सुस्तमाप्य 'अवकाश' स्थान यथा तादृशी भवति ।

NOTES

1 विदित—विद् + क्त कर्मणि । The क्त is चतीति *not* वक्तमाने । The role "मतिबुद्धिपूर्णा" इत्यर्थे *allures* वक्तमाने क्त but *does not bar* चतीति क्त । Hence we get here *हृत्वेया कर्त्तरि* in मया ।

2 शापात् &c—(a) प्रतिज्ञता—suggests collusion against a hard thing (b) अतिरोध &c.—अति रोध' अतिरोधः—*Rasha-s* But see below. Also see Tika इत्थं is *harsh* also *rugged* (c) मत्तरि—अधिकरथे तमो । (d) अपेत &c—तमम् is मोह । The mention of तमम् here seems to support the explanation of अतिरोध in the sense of तमम् as given in the Tika (e) मलोप &c—मल here also supports अतिरोध in the sense of तमम् । (i) Remark—The sloka ends in उपना । The अलङ्कार is प्रतिबलपूर्णा according to दृष्टिम् । The counter parts in the two halves are—(1) मत्तं and दर्पवत, (2) अतिरोध and मल (3) इत्थं and उपहतप्रसाद, (4) प्रतिज्ञता इति and

न मूर्च्छन्ति, (5) अनेनन्वम् and ईद, (6) द्रष्टुः and मुक्तावकाशम्, (7) त्वम् (understood) and ज्ञाया ।

राजा—यथाह भगवान् ।

KING—As the Perfect One says,

मारीच—वनस, कश्चिद्भिनन्दिनस्त्वया विविदस्माभिरनु-
ष्टिज्जातकमां पुत्र एव शाकुन्तलेय ।

MARICHA—My son, I hope this your boy born of Sakunta's, with his natal ceremony duly performed by me, has been greeted by you

राजा—भगवन्, अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा । (बालं हस्तेन
गृह्णाति) ।

KING—O Worshipful Sage, in him indeed lies the per-
formance of my race. (Takes the boy by the hand)

मारीचः—तथाभाविनं चक्रवर्तिनमेतमवागच्छतु भवान् ।
पाप—

रथेनानुदनातस्त्रिमितगतिना वीणजलविः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्र विरथ ।

इहयिं सन्धाना प्रसभदमनान् सर्वदमनः

पुनरांस्वत्याख्यां भरते इति लोकस्य भरणान् ॥३३॥

MARICHA—Let your noble self know him as destined to
become so and to rule over the circle of kings. Note that,
without a rival car, this by having crossed the seas in a
car with a gliding motion through the absence of obstruc-
tion, will very soon conquer the earth with the seven islands.
Here known as Sarvadamana through forcible taming of
animals, he will again acquire the name Bharata from sus-
taining the world

वत्स्येति । 'कश्चिन्' इति कामप्रदने अन्वयम् । 'अस्माभिविधिं वत्' यदाविधिं
 'अनुष्ठितं' ज्ञातकर्मं यस्य तदाविधं 'एष पुत्र' शाकुन्तलेश्च । [पुत्र इति सामान्यतोमि-
 नन्दनहेतुः । अस्माभिरनुष्ठित इति तु विशेषोक्तिः] 'त्वया कश्चिदभिनन्दितः' । अभि-
 नन्दितो भवतु इति कामो मे ।

राज्ञेति । 'अथ खलु' अस्मिन् शाकुन्तलेषु एष मे व मूल प्रतिष्ठा स्थितिः ।
 पुत्रवत् प्रसन्नतेरयं निदानम् । तत अभिनन्दित इति किमु वक्तव्यम् ।

सारीध इति । अत्रय्य 'तथा भविष्यति व मप्रतिष्ठाकरो भविष्यति एसाहृदम्
 अपि च चक्रवर्तिन' समाजम् 'एतन्मद्यच्छत्रु भवान् । अन्वयः—अदम् अतिरथ-
 अनुदघातस्त्रिभितयतिना रथेन तोषेजलधि पुरा मन्तदोषा वमुधां जयति, इह सत्त्वानां
 प्रसभदमनात् सवेदमन पुनर्लोकस्य भरणान् भरत इति आख्या यास्यति । व्याख्या—
 'अयम्' एष शाकुन्तलेश्च अविद्यमान प्रतिरथ' प्रतियोद्धा यस्य ताहृदो मूला 'अनु-
 दघातेन उदघाताभावात्, शत्रुकृतप्रतिरोधविरहात् इत्यर्थे, लिमिता स्थिरा, अविद्यमाना इति
 यावत् 'यति' यस्य ताहृशेन 'रथेन तोषो' लङ्घिता 'जलधय' मन्तदोषपरिच्छाहृताः
 सप्तसागर येन तथाविधः सन् 'पुरा' भटिल्लिख स्वतदोषा' जम्बुद्वीपादिषुत्तमिनां
 'वमुधां' स्वशाखो धरित्रीं जयति जियति [पुरा इति भविष्यदाद्यस्यो अन्वयम् । तयोपे
 'यावत्पुरानिवातयोद्धट्' इति भविष्यति खट्] । 'इह' अजिद्रादमे 'सत्त्वानां'
 प्राणिको 'प्रसभ वचनात् ["लोकितु प्रसभे इठम् ।"] 'दमनात्' शासना-
 हृतो, सवेदमन' सवेदमननामा अथ 'पुन मूयोऽपि 'लोकस्य भरणान् पुदिन्वा
 पोषणात् 'भरत इति आख्या नाम [इतिना अभिहितत्वात् प्रथमा] यास्यति' लभ्यते ।

1. कश्चिन् &c —Welcome him because he is your son (पुत्रः)
 also congratulate him because he had the good fortune of
 having his natal ceremonies done by myself. (b) शाकुन्तलेश्च —शकु-
 न्तला was really not a मानुषी, hence "अनुदघातो मदीमानुषीभ्यस्तस्मात्काम्यः"
 does not apply and we have टङ् । Comp. "मानुषीष कथं वा म्यात्"
 etc etc, Act I,

2 (a) तथाभाविनम्—अत्रय्य' तथा भविष्यति इति तथा + भू + चिनि कर्त्तं रि
 आवस्यके = तथाभावी । तम् । (b) पश्य—There is nothing so see here ;
 दृश्य here means 'to note.'

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन् वयमाशास्महे ।

KING—We except all this in this boy whose purification has been performed by Thy Worshipful Self

अदिति — भद्रवं इमाए दुहिदिमगोरहसम्पत्तीए कएवो वि दाव सुद्विन्धारो करीअहु । दुहिदिवच्छला मेतया इह एव उपचरन्ती चिट्ठइ [भगवन्, अस्या दुहितृमनोरथसम्पत्तेः कण्ठोऽपि तावन् श्रुतविस्तरं क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेतया इहैव उपचरन्ती तिष्ठति] ।

ADITI—Worshipful Sir, let Kanva too be made informed of the details of the fulfilment of his daughter's wish Menaka attached to her daughter is indeed staying here, an attendance

राजेति । भगवता कृत संस्कारां तातकर्मदि वयं तस्मिन् 'अस्मिन्' शब्देन 'सर्वं वयम् आमास्यहे कामधामहे । सर्वा सम्पदास्य भगवन्सम्कारशक्तिम्ना सम्पत्सुखे इत्याशय ।

अदितिरिति । अस्या एतस्या [सम्पत्तिविशेषणमेतत्] 'दुहितृ यो मनोरथ' 'असिन्धाप' भर्ता प्रतिशब्दरूप तस्य या सम्पत्ति' इति तस्या [विसतरापेक्षया यती] श्रुतः विसर व्यासोक्तिः, 'आमूलवर्णनमित्यद्य येन तादृश [विसर इत्यस्य सम्पत्त्या आपेक्षया इति गमकत्वात् समास] 'क्रियताम्' सर्वमेतदामूल कण्ठस्थ निवेशतानिति भावः । 'दुहितरि' शकुन्तलायां वत्सला खेडवती 'मेतया इहैव उपचरन्ती मां संवमाना तिष्ठति' । श्रुतविसरा एव सा इत्याशय ।

NOTES

1 (a) दुहितृमनोरथसम्पत्ते श्रुतविसर—This is equivalent to श्रुतदुहितृमनोरथसम्पत्तिविसारः । (b) दुहितृ &c.—वत्स + लच्, अलार्थोप्ययान् = वत्सला affectionate Hence, she too ought to be informed But we are relieved of that duty, as she is here present and knows everything already

शाकुन्तला (आत्मगतम्)—मनोगतं मे भणितं भगवदीयं
[मनोगतं मे भणितं भगवत्या] ।

SAKUNTALA (*Within herself*)—What is in my mind is
said by her Worshipful self

मारोच—नप.प्रभावान् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

MARICHA—Through the power of penance everything is
indeed present to his noble self.

राजा—अत, खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः ।

KING—Then *Or—Hence* surely the sage is not very
angry with me

मारोच—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिरापृष्ट्यः । कः कोऽत्र
भोः ।

MARICHA—Nevertheless we have to report the good
news to him Who is here Ho ! Who is here ?

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्नयमस्मि ।

(*Entering*) DISCIPLE—Worshipful Sir here I am

मारोचः—गालव, इदानीमेव विज्ञायता गत्वा मम वचनान्
तत्रभवते क्वाय प्रियमावेदय, यथा पुत्रवती शाकुन्तला
तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

MARICHA—Galava, even now having gone by the sār in
my words report the good news to noble Kanva that Sakun-
tala with her son has been accepted by Dushyanta who has
recovered his collection at the expiry of her curse

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवन् (निष्क्रान्तः) ।

DISCIPLE—What the Worshipful Sage commands. (*Exit*).

शकुन्तलेति । ["मनोगतम्" (रि. त. ५)—"मनोरम" (रा. म.)]
"मण्डितम्" (रि)—"मणित" (रा म)—"मण्डितम्" (त ५)]

वाञ्छेति । 'वत' अस्मादेती' विदितमवैजान्तत्वान्वादिद्वयं 'मम' कश्चन्ये 'वनति-
ज्ज' सं खनु' नपुंकोप एव ।

मारीच इति । 'नृणां' विदितप्रधानीइति 'अथौ' अस्माभिः प्रियम आश्रय्य' 'प्रियमितद्भुत्त विदितं किं नै' इत्याशयिनश्च । 'व' कौटु [इति न कस्कादि ।
तेन मन्वाभाव इति प्राह्वाख्यातम्] ।

मारीच इति । इटान्तेमेव 'अत्रिलम्बाद्यम् 'विद्यायसा' आत्राग्नि [एनेन
मोक्षदमनम्] । 'मम वचनान्त' मम वचनमेवमेव [स्वयं लोपे पठन्ती] । 'तस्याः
'आप' तया मन्वात् । तच्च 'निवृत्तौ' अदमाने 'अतिमता' अन्वङ्कृतिना दुश्चलेन ।

NOTES

1 (a) तय प्रमावात्—मू+चञ् मावि=मात्र । प्रकटो भाव प्रमावः ।
प्रादितम्— । तयम् प्रमाव । तच्छाल । (b) प्रत्यचम्—प्रतिमुखनमचाम् इति प्रति
+इञि+टच् मन्वावात्=प्रत्यचम् cognizance of the senses अन्वङ्कृ— ।
The टच् is by Gana-sūtra—"प्रति (पर) समनुभोज्य" । प्रत्यचम्
अस्ति अन्व अन्विन् वा इति प्रत्यच+चच् मन्वरे=प्रत्यचम् cognizable by the
senses Or take चच as the word here, meaning इन्द्रिय । प्रतिबन्तम्
अचाणि प्रत्यचम् । प्रादितम्— ।

मारीचः—वत्स, त्वमपि सापत्यदारः सख्यारागद्वेषस्य
रथमारुह्य राज्ञानीं प्रतिपुस्व ।

MARICHA—My son, you too with child and wife riding
the car of your friend Indra, proceed to your capital

राजा—यदाज्ञापयति मगधान् ।

KING—What the Worshipful Sage commands

मारीच —अपि च,

तत्र भवतु विडौजा प्राज्यवृष्टिः प्रजासु,
त्वमपि विततयत्रः स्वर्गिणः प्रीणयस्व ।
युगशतपरिवर्तनेत्रमन्योऽन्यकृत्यैर्-
नयत्रमुंमयलो कानुमइह्यावनीर्यैः ॥३४॥

MARICHA—Moreover Let Indra be pouring heavily on your subjects, you too with protracted sacrifice gratify the denizens of the heaven May you (tw) thus pass cycles of a hundred Yugas with mutual acts laudable because benefiting both the worlds

मारोच इति । 'अपत्येन' शाकुन्तलेयेन दारे 'शकुन्तलश्च' च [दारस्यो बहुते पुंसि] 'बह्व राजधानीं प्रतिष्ठस्व, प्रतिष्ठस्व 'सापत्यदार' (त, स्था-)—“सापत्य- दारसहित (वि-)—“सापत्यदारसहित' (रा म-) ॥

अपि चेति—अन्वय —विद्वीजा तत्र प्रजासु प्राज्यवृष्टिर्भवतु, त्वमपि विततयमः स्तर्निष प्रोक्षयस्व । एवम् उभयलोकानुपहृष्ट्याघनीये अन्वोऽन्वस्ये युगमल्पपरिवर्तान् नयतम् । व्याख्या—'विट्, व्यापकम् 'धीज' इतापी यस्य स 'विद्वीजाः' इन्द्र [पृथी- दरादि] 'तत्र प्रजासु विषये प्राज्या प्रमृता 'वृष्टि' वर्षय यस्य तादृशो 'भवतु' [एतद् इन्द्रस्य कृत्य मनुष्यलोकानुपहृष्टः] । त्वमपि वितता' अजस्य प्रकाराना 'यथा' देव तथाम्भुन मन् 'स्तर्निष' स्वर्गस्थान्, सुरानित्यय 'दीक्षयस्व' तर्पयस्व [एतद्दुष्यन्तस्य कृत्य देवलोकांनुपहृष्टः । आत्मकृत्य प्राक् दुष्यन्त करिष्यते । तत्पुंसानिन्द्रकृत्य वृष्टि- पात' । एव- न हि सुखयती देवानुपहृष्टुद्वायाग किन्तु यागेन उद्दिष्टु दीदेषु इतिर्भवित तेन आत्मोपकार इति । तत कर्तुंगामिनि क्रियाकलि [विचि प्रीक्षयतेराकनेपदम्] । 'एवम् अनेन विधिना 'उभयदीर्घयो देवमानवलोकायो' अनुपहृष्टव्याघनीये, प्रसक्तौ [वृष्टिविषये उभयशब्दान् नित्यमयच प्रत्यय] 'अन्वोऽन्वस्य' परस्परस्य 'कृत्ये,' कर्तव्यः कर्मभिः 'युगानां मयते तादीनां 'शतपरिवर्तान्' शतसु स्वर्गानि आवर्तमानि 'नयतम्' अतिवाहयतम् । परस्परोपकारेण शतयुग जीवतम् इत्यर्थे । [मूलम् (वि-)—'वज्रिणः प्रीक्षयालम्' (त, स्था)— स्तर्निष' प्रीक्षयालम्' (म) ॥ "परिवृत्तः (त, स्था) राधवस्तु, एत शोच' न पठति] ।

NOTES

1 (a) सापत्यदाराः—अपत्येन दाराश्च अपत्यदारी । इन्द्र । Here we do not get अपत्यदाराः in the plural because only two things being mentioned we get dual by the rule "द्वौकयोर्द्वि बहुनेकवचने" ।

The Lexicons direct बहुत्व of दार, no doubt मार्या काशाय पु सुधि दारः—इत्यमरः । But they say nothing of compounds ending in दारः । Hence in the absence of special provisions the general principle “हो कयोर्हि वचने कवचने” applies This is the view of Nagesa who cites the example ‘मन्, दारयो अग्रतेजसो in support. The compound is in the masculine owing to the rule ‘परवर्जित इदत्तत्पुरुषयोः । अपत्यदाराभ्या मङ् । बहु— । सापत्यदारमङ्गित and सापत्यदारमङ्गित are unnecessary circumlocutions (b) प्रतिटम्— ‘समवप्रविभ्य च इवाङ्गनेपदम् ।

2 विडोत्रा—वेविति इति विष (ह्यादि) + क्तिर कर्त्तरि = विड् व्यापकम् all pervading Now see Tika The term expected is विडोत्रा, but प्रयोदशोदित्वान् विडोत्रा इति । Or विडति भिनत्ति रिपून् इति विड + क कर्त्तरि = विडम् the cleaver of enemies तादृशम् ओत्रो इत्य विडोत्रा— no irregularity A name of Initia (b) प्राज्य &c—चा समन्तात् अन्नमिधम् इति चा + अङ् + कप्, कर्मणि = प्राज्यम् clarified butter घृणम् । प्रकटम् प्राज्यमखित् प्राज्यम् very creamy Primarily this applies to milk which is very rich Next we have a double transference. First from *quality* we pass on to *quality*, next, from *made* we transfer to *water* Hence प्राजा applied to rain, means *abundant* प्राजा इति टम् । Vidhasagara has प्राजा इति घञ् । (c) दुग् &c—परि + हत + घञ्, भावे परिवर्त्तं revolution * मत्स्योत्तरात् परिवर्त्तं आकषादिवादि । दुग्भा मत्परिवर्त्तं । तान् । (d) अन्वोऽन्व ट् &c—कर्मव्यानि इति क् + कप्, कर्मणि कृत्यानि duties. अन्वम् अन्वम् कृत्यानि has अन्वम् repeated owing to बालिहार (reciprocal) by the Varttikas ‘कर्मव्यातिहारे सर्वनाम्नी इे वाच्ये समासपद बहुत्वम्’ and ‘अन्वपरयोर्न समासवत् । Next we get अन्वम् अन्वम् कृत्यानि the घञी in the first अन्वम् becoming न् by the Varttika ‘अदमासपदभावे पूर्वपदस्यमा सुप. पूर्वपदात् । Lastly compounding with कृत्यानि we have अन्वोऽन्व-कृत्यानि । In this अन्वम् does not drop स । This is an irregularity suggested by the word बहुत्वम् [बहुत्वद्वयान् पूर्वपदस्यथा विमर्त्तने नृक] । (e) उमय &c—उमौ लौको उमयलौको the two words

1. e., heaven and earth उम become उभय when compounded (See Tika) Also see our Notes under 'उमदतीकदूषणो' in Kira: XIII तयो अनुपरा उमदतीकानुपरा । तेन द्वाघनीयानि । ते ।

3 Readings:—In बज्रिण् षोडशोऽक्षम् the षडम् is superfluous, and the षडो in बज्रिणः is rather awkward to explain. 'सुविणः' शीघ्रयात्तम् gets rid of the षडो no doubt; but the षडम् is still there These seem to illustrate attempts on the part of scribes to avoid the षाकनेपद in षोडशम् । But that ought to present no difficulty and does not justify interference with the text As explained in the Tika, the षाकनेपद is quite legitimate

राजा—भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

KING—I shall try for the good to the utmost of my power,
O Worshipful Sage

मारीचः—वत्स किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

MARICHA—My son, what further good can I bring unto you ?

राजा—अत्र परमपि प्रियमस्ति ? तथाप्येतदस्तु (भरत-
वाक्यम्)—

प्रवर्तता प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम् ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३६ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING—Does a favour exist greater than even this ? How ever let this be (*The principal actor's benedictory speech*)—
May the Lord of the earth endeavour for the good of the subjects May the declaration of those that are eminent in the Vedas receive honour And may the Self-born Nīla-Lohita (Siva) whose power is manifest all round, cancel my re-birth.
(*Execute all*).

राजेति । 'अपने' अथो सम्भुमिष्ये । मत्तन्वकरणात् मे अथ तदर्थे 'अथामि' इति ध्वं 'अ' करिष्यामि ।

मातीव इति । 'ते' मूय, तव वा 'मूय,' पुनरपि 'किं प्रियम् उपहरामि' मनोपय्य करोमि ।

राजेति । 'अ' अन्त्यात् मनोरथमिहो आगिष्ये 'परम्' अतिक्रमम् 'अपि' मिय मसि किं नास्तेषु इति वाक् । यद्यपि नास्ति 'तथापि इदमस्तु' । अथैवाभिनय-समाप्ति । 'इदमस्तु' इति इतमश्चालनेन उन्नी राजरूपो नटो विरमति । 'भरतस्य' नटस्य विरते राजरूपे नटो तदैव प्रविष्टस्य नटान्तरस्य इत्यर्थे 'वाक्यम्' समाजिकेभ्य आशौचं चनम् । अन्वयः—'दाशिव प्रकृतिद्विधाय प्रवर्तताम्, युतिमदता मरत्ततो महीयताम्, ममापि च परितगतितिरासमूर्त्तान्त्रोदितः पुनर्भव चययतु । व्याख्या— 'दाशिव' पृथिवीपति 'प्रकृतेर्नां प्रजाणां' 'द्विधाय' न स्वात्मदृष्टये प्रवर्तता' घतताम् राजभि प्रजा प्रीयन्ताम् । 'अन्वया' वेदशानेन ये मद्भक्त तेषाम्, अनुचानाना ब्राह्मणानामिष्ये भस्वतो' 'वाचो' 'महीयता' पूजा लभताम् [महीय्, पूजायां कश्चु, द्विष्येक] । प्रजानाश्च ब्राह्मणवाक्येषु यथा वदताम् । एव रात्रे प्रजाभ्यश्च आशिवसुक्ता आत्मन आशास्ते—'ममापि च परितता' अष्टाभिर्मूर्त्तिभि परिती ह्य-मान्य 'शक्तिः' धम्य तादृश, सर्वेषा आशिकवृद्धिविधायक इति वाचत् 'आत्मनो भवति य' तादृश । अनरव ततोऽथविद्योऽस्ति इति वुर्त्तिरासक, कर्त्तुं अर्त्तुं आत्मनो 'नेला' इतराहो देवोभयो 'वोदितः' रक्तः अहं नारीश्वरः शिव 'पुनर्भव' पुनर्जन्म 'अययतु' अश्चिनत् ['युतिमदता' (स-)—युतिमदता (रा, वि)—'युति-मदतो (त, अ-) । 'महीयताम्' (य)—'महीयताम्' (वि,)—'महीयताम्- (रा-)—'न हीयताम्' (ल क्ता)] ।

NOTES

1 भरतवाक्यम्—The acting is over. The stage-Manager now pronounces benediction upon the audience—वरप्रदानमप्राप्ति काञ्चनद्वार इति नटवाक्यम् भरतवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्ति, समाजिकेभ्य नटो न आशौचीयते इत्यर्थे—*Rajkya*. The word नट is avoided and भरतः substituted for it, because the नट is not supposed to be after the playing is over. The speaker is the poet who wishes (See Introduction) .

२ (a) प्रवर्त्तताम्—Let him busy himself. (b) हतति &c. प्रकृतिना हित प्रकृतिहितम् । तन्मे । तादृशे चतुर्थोः or प्रकृतिहित कर्त्तुम् इ 'क्रियार्थोपदेश्य च कर्मणि स्थानिनः इति कर्मणि चतुर्थो । (c) Remark—This line refers to the adoption of measures by prior king detrimental to the welfare of the people (See *Introduction*). It is an *आशिक्ष* to the ruling king (d) श्रुति &c—श्रु or श्रुती महान्तः श्रुतिमहान् । तेषाम् । (e) सरसती &c—Hints at scepticism and current unbelief in the Vedas. This is intended as a benediction to the people. Do you follow Veda, and you all prosper (f) अपयतु—अप (पुत्रादि) + ह (ति-तु) । The root अप् does not appear in the धातुपाठ । It however seen in authoritative writings (*शिटप्रयोग*) । Comment 'अदित्यमरेशोऽनमरी दगाग्नि । Vamana says मिदित्कविदिविप्रधने धातु-धतुगणस्थानमपुत्र * । The धातुपाठ is only *illustrative* and *exhaustive*. New roots are constantly being introduced also with the development of the language. 'वदति हि धातुगण इति वद' वाचयति । तत एव गणपाठोऽनुमतः शिटप्रयोगान्—*Katvalamatra Sastra* । Or वे चये (भादि) + बिच् + लीट तु = अपयतु । घटादितान् इति Bhatton ३३३ 'वे चये इति वल्लभाणश्च कृतालस्य पुत्रा निर्देश अपय' (g) पुनर्भवम्—भवतीत भव (भू + अच् कर्त्तेरि) birth (See *आकाश-ante*) पुन मूर्धो भव पुनर्भव । सुप्-सुवा । तम् । (h) परिगत &c—य गता परिगता encompassing all round, इदितत्— । तादृशो शक्तिरित्, His majesty is manifest all round, i.e., His existence provided by *direct perception*. Or by His all embracing (गता) power, let him frustrate the operation of my जन्म cancel my rebirth (i) आत्मन्—Amara gives this as a proper name of ब्रह्मन् । Kalidasa here applies it to Siva. This is evident from the word लीलबोधितम् । At the time of Kalidasa there was the word was still an ordinary attributive. The poet flourishes Vedas before the lexicographer (See *Introduction*) *

(Siva) *am*, *am*, *am*, *am* adopted by Prof. Gajendragad

नतमोहुः । The Seventh Act
[सप्तमविद्वानभिरानयकुन्वडं नाम नाटकम्]

Addendum^३-

P 519 (Act V) line 34 for "यदा—सर्वत शब्दस्य दिग्वाचित्वं स्वीकृत्य
'दिक्पूर्वपदात् ऊीप्' इति ऊीप् read "यदा—'दि दारिद्र्य (१ भो.) सर्वतोमुखी
प्रभृता लपपत्रा' इति अन्वयद्वारा एव विद्वन्मनी गौडकथामुखशब्दस्य सादृश्याच्चित्त
कन्वा सर्वतःशब्दस्य दिग्वाचित्वं स्वीकृत्य "दिक्पूर्वपदात् ऊीप्," इति ऊीप्" ।